DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС

Сечилмиш әсәрләри

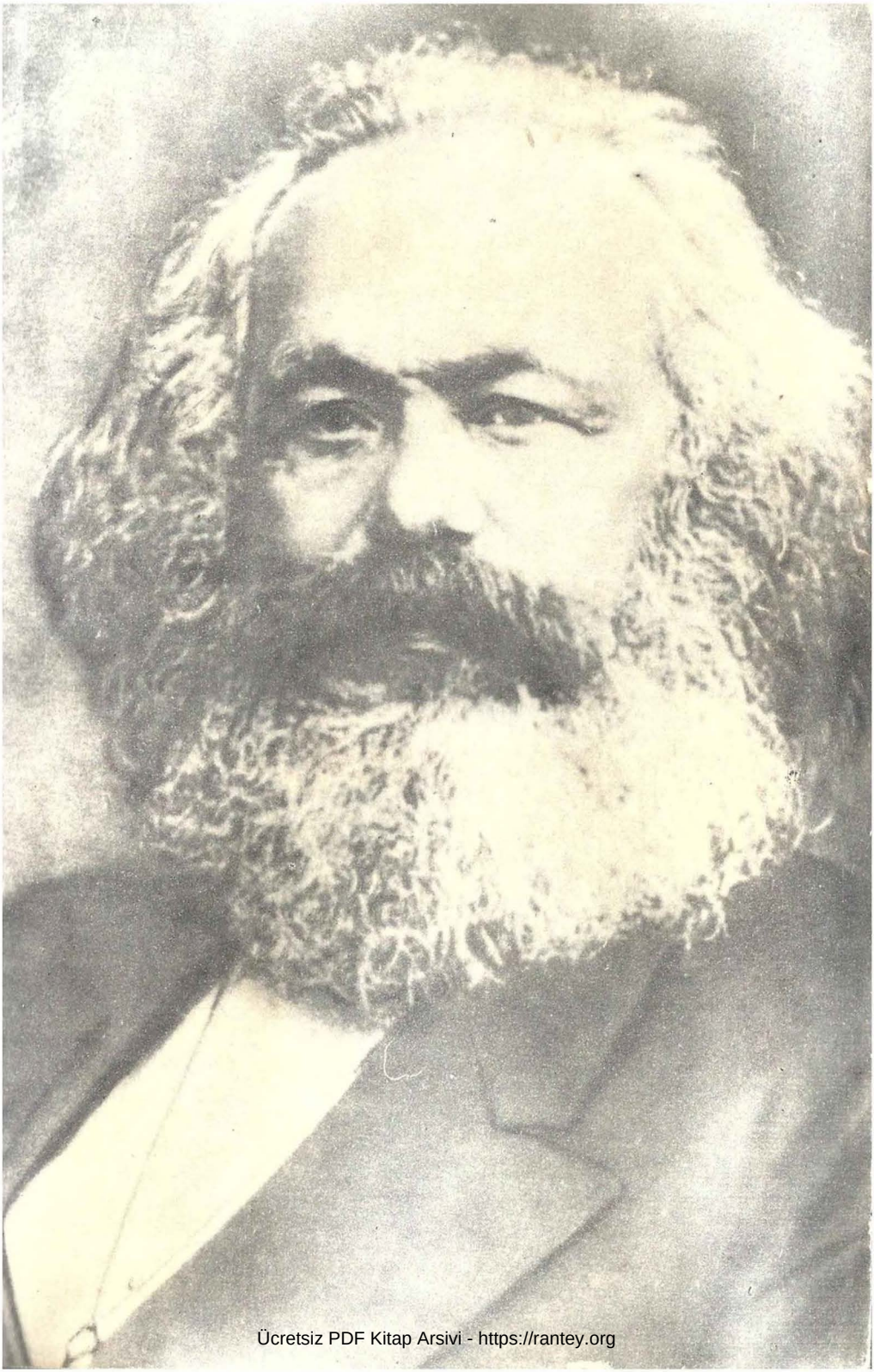
2

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС

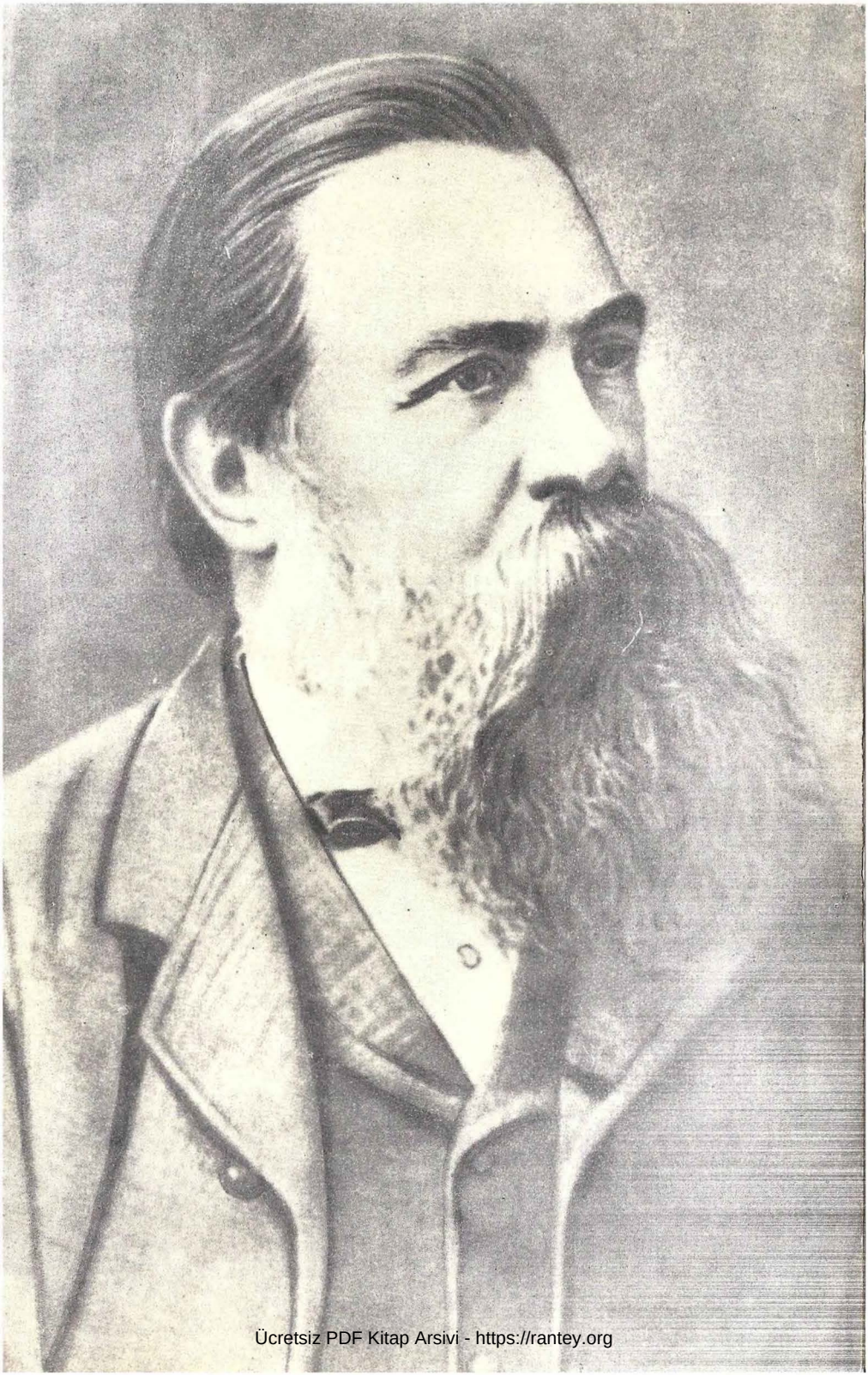
2

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ ПАРТИИ
при ЦК КП АЗЕРБАЙДЖАНА—
ФИЛИАЛ ИНСТИТУТА МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА
при ЦК КПСС

К. МАРКС
и
Ф. ЭНГЕЛЬС

Избранные произведения в трех томах

Том 2

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
Баку — 1980

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

АЗӘРБАЈЧАН КП МК јанында
ПАРТИЈА ТАРИХИ ИНСТИТУТУ—
Сов.ИКП МК јанында
МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ
ИНСТИТУТУНУН ФИЛИАЛЫ

К. МАРКС
вә
Ф. ЕНКЕЛС

•

Сечилмиш әсәрләри үч чилддә

•

Чилд 2

АЗӘРБАЈЧАН
ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы — 1980

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://kitap.org

М $\frac{10101-43}{М-651-80}$ 23—80

© Политиздат, 1979.

© Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә, Азәрнәшр, 1980.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

К. МАРКС

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ БИРЛИЈИНИН ТӘ'СИС МАНИФЕСТИ

1864-ЧҮ ИЛ СЕНТЈАБРЫН 28-ДӘ, ЛОНГ ЕЈКР, СЕНТ-МАРТИНС ҺОЛЛДА КЕЧИРИЛӘН ҮМУМИ ЈЫҒЫНЧАГДА ТӘ'СИС ЕДИЛМИШДИР!

Фәһләләр!

1848-чи илдән 1864-чү иләдәк фәһлә күтләләринин јохсуллуғунун азалмадығы шәксиз бир фактдыр, һалбуки сәнајенин инкишафы вә тичарәтин артмасы чәһәтдән бу дөврүн тарихдә мисли јохдур. Британија буржуазијасынын јахшы мә'луматлы мө'тәдил бир органы 1850-чи илдә ирәличәдән демишди ки, әкәр Инкилтәрәнин идхал вә ихрачы 50% артарса, бу өлкәдә пауперизмин сону чатмыш олар. Һејһат! Хәзинә канслери* 1864-чү ил апрелин 7-дә өз парламент динләјичиләрини севиндирәрәк билдирди ки, Инкилтәрәнин идхал вә ихрачынын үмуми мәбләғи артыб 1863-чү илдә «443 955 000 фунт стерлингә чатмышдыр! Бу һејрәтләндиричи мәбләғ нисбәтән јахын кечмишдәки 1843-чү ил дөврүнүн тичарәт дөврииҗәси мәбләғиндән, демәк олар, үч дәфә артыгдыр!» Бүтүн бунларла бәрабәр канслер ачыгдан-ачыға «јохсуллугдан» данышырды. О дејирди: «Јохсуллуг дәрәчәсиндә оланлары», «әмәк һаггынын... јүксәлмәдијини», «он һалдан доггузунда јашајыш уғрунда мүбаризәдән ибарәт олан... инсан һәјатыны дүшүнүн!». Лакин о, шималда машынларын, чәнубда исә гојун сүрүләринин тәдричән сыхышдырыб арадан чыхартдығы Ирландија халгындан данышмады; һәм дә бу бәдбәхт өлкәдә, инсанларын сајы гәдәр сүр'әтлә олмаса да, һәтта гојунларын да сајы азалыр. Канслер, бирдән-бирә горхуја дүшәрәк өзләрини итирән јүксәк аристократија нүмајәндәләринин јеничә ағызларындан гачырдыгларыны тәкрар етмәди. «Боғучуларын»[2] төрәтдикләри ва-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

* — У. Гладстон. *Ред.*

һимә мүәјјән дәрәчәдә чатдыгда лордлар палатасы, сүркүн вә каторга јерләриндә иш шәраитинин јохланылмасыны вә әлдә едилән нәтичәләрин һесабат шәклиндә нәшр олунмасыны тәрара алды. Һәгигәт 1863-чү илдәки олдугча галын Көј китабын[3] сәһифәләриндә ашкара чыхды вә рәсми тәсдиг олунмуш фактлар вә рәгәмләрлә сүбут едилди ки, Инкилтәрәдә вә Шотландијада ән пис чаниләр—каторгалылар—инкилис вә шотландијалы кәнд тәсәррүфаты фәһләләриндән хејли аз ишләјир вә хејли јахшы јејиб-ичирләр. Лакин бу һәлә һамысы дејилдир. Америкадакы Вәтәндаш мүһарибәси[4] үзүндән Ланкашир вә Чешир фәһләләри күчәјә говулдугда јенә һәмин лордлар палатасы сәнаје даирәләринә һәким көндәриб она тапшырды ки, «ачлыг үзүндән төрәјән хәстәликләрин гаршысыны алмаг» үчүн ән учуз гијмәтлә вә ән садә шәкилдә верилмәк шәрти илә, орта һесабла кифајәт едәчәк карбон вә азотун минимум мигдарыны мүәјјән етсин. Тибб мүвәккили һәким Смит мүәјјән етмишди ки, һәфтәдә 28 000 гран карбон вә 1 330 гран азот, орта јашлы адамын һәјатыны... мәһз елә сәвијјәдә сахлаја биләчәк бир минимумдур ки, бу аз сәвијјәдән ашағы олдугда ачлыг үзүндән хәстәликләр башлапыр; һәким сонра ашкар етмишди ки, бу мигдар, памбыг парча фабрикләри фәһләләринин ифрат еһтијач үзүндән һәгигәтдә кифајәтләнмәјә мәчбур олдуглары чүзи јемәјә, демәк олар, тамамилә ујғундур*. Һәлә керисинә гулаг асын. Јенә һәмин алим һәким бир мүддәт сонра Кизли шуранын тибб шө'бәси тәрәфиндән јенидән фәһлә синфинин јохсул һиссәсинин јемәјини јохламаға көндәрилмишди. Онун ахтарышларынын нәтичәләри парламентин сәрәнчамы илә бу ил нәшр олунмуш «Әһалинин сағламлығы һаггында алтынчы һесабатда» шәрһ олунмушдур. Бәс бу һәким нәләри ашкар етмишдир? Ашкар етмишдир ки, ипәк парча тохујанлар, тикишчиләр, әлчәкчиләр, чораб тохујанлар вә башга фәһләләр орта һесабла** һәтта памбыг парча сәнајесинин ишсиз фәһләләринә верилән чүзи јемәји дә тапмырлар, «мәһз ачлыг үзүндән төрәјән хәстәликләрин гаршысыны алмаг үчүн кифајәт едәчәк» мигдар карбон вә азот тапмырлар.

«Бундан әлавә»,—дејә һесабатда көстәрилир,—«кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олан әһалијә мәнсуб аиләләр јохландыгда мә'лум олду ки, бу аи-

* Охучуја хатырлатмаға еһтијач јохдур ки, карбон вә азот, су илә вә бә'зи гејри-үзви маддәләрлә бирликдә, инсан јемәји үчүн хам маддәләрдир. Лакин инсан организминин јемәклә тә'мин олунмасы үчүн бу садә кимјәви тәркиб һиссәләри битки вә ја һејван маддәләри шәклиндә верилмәлидир; мәсәлән: картофда башлыча олараг карбон вардыр, буғда чөрәјиндә исә лазыми нисбәтдә карбон вә азот вардыр.

** Алманча мәтниндә «илдән-илә» сөзләри әлавә олунмушдур. *Ред.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ләләрин бешдә бир һиссәсиндән чоху зәрури карбонлу гида минимуму алмыр, үчдә бир һиссәсиндән чоху зәрури азотлу гида минимуму алмыр вә үч графлыгда (Беркшир, Оксфордшир вә Сомерсетшир) азотлу гиданын чатышмамасы ади бир һал иди». Рәсми һесабатда әлавә едиләрәк дејилир: «Јадда сахламаг лазымдыр ки, јемәјин хејли писләшмәси јалныз инадлы мүгавимәтдән сонра һәгиги тә'сиринн көстәрир вә бир гајда олараг башга мәһрумијјәтләрдән сонра мүшаһидә олунур... һәтта тәмизлик көзләмәјин өзү дә баһа тамам олур вә ја чәтинлик төрәдир вә әкәр шәхси һејсијјәт дујғусу һәр һалда тәмизлик көзләмәјә вадар едирсә, онда һәр бир белә тәшәббүс әлавә ачлыг әзаблары демәкдир». «Хүсусән, бурада бәһс олунан јохсуллуғун һеч дә тәнбәллијә гаршы һаглы чөзә олмадығыны хатырласаг, бу һал кәдәрли фикирләр доғурур: көстәрилән бүтүн һалларда бу, зәһмәткеш әһалинин јохсуллуғудур. Доғрудан да, фәһләләрин бу чүзи јемәји алмаг үчүн сәрф етдикләри әмәк әксәр һалларда һәддиндән артыг узун чәкир».

Һесабатда белә гәрибә вә әсла көзләнилмәз бир факт көстәрилир ки, «Бирләшмиш краллыгын бүтүн һиссәләриндән»— Инкилтәрә, Уелс, Шотландија вә Ирландијадан—краллыгын ән зәнкин һиссәси олан «мәһз Инкилтәрәдә» «кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олан әһалинин јемәји һамысындан писдир»; лакин һәтта Беркшир, Оксфордшир вә Сомерсетширин кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин јемәји дә Лондонун шәрг һиссәсиндә ев сәнајесинин күлли мигдар ихтисаслы фәһләләринин јемәјиндән јахшыдыр.

Парламентин сәрәнчамы илә 1864-чү илдә, азад тичарәтин гызыл әсриндә нәшр едилән рәсми мә'лумат бу чүр олдуғу бир заманда хәзинә канслери нүмајәндәләр палатасында билдирмишди ки,

«Бөјүк Британијанын орта фәһләсинин вәзијјәтиндә, мүстәсна вә һеч бир башга өлкәдә, һеч бир башга дөврдә мисли көрүнмәјән јахшылашма әмәлә кәлмишдир».

Бу рәсми бош сөзләрә, әһалинин сағламлығы һаггында рәсми һесабатын белә бир гуру гејди тамамилә зиддир:

«Өлкәнин ичтимаи сәһијјәси дедикдә, онун әһали күтләләринин сағламлығы нәзәрдә тутулур, бу күтләләрин ән ашағы тәбәгәләринин вәзијјәти һеч олмазса мүәјјән гәдәр јахшылашдырылмадан онларын сағлам ола биләчәји чәтиндир».

Милләтин тәрәггисини көстәрән статистика рәгәмләри ојунунун әсири олмуш хәзинә канслери сон дәрәчә шадлыгла дејир:

«Өлкәнин, верки гојулмалы олан, кәлири 1842-чи илдән 1852-чи иләдәк 6% јүксәлмишдир... Әкәр 1853-чү ил кәлири әсас көтүрүләрсә, сәккиз ил әрзиндә, 1853-чү илдән 1861-чи иләдәк, бу кәлир 20% јүксәлмишдир! Бу, демәк олар, инанылмаз кими көрүнән һејрәтләндиричи фактдыр!.. Сәрвәт вә гүдрәтин бүтүн бу кејфијјәт артымы—дејә Гладстон әлавә едир,— «бүтүнлүклә јалныз варлы синифләрә мәхсусдур!»

Цифровая копия — https://kandeyko.ru

Әкәр сиз билмәк истәјирсинизсә ки, «сәрвәт вә гүдрәтин бүтүнлүклә јалныз варлы синифләрә мәхсус олан бу «гејриади артымыны» фәһлә синфи, сағламлығын әлдән кетмәсинә, әхлағын позулмасына вә зеһни позғунлуға сәбәб олан нә кими бир шәраитдә јаратмыш вә јаратмагдадыр, онда ахырынчы һесабатда—«Әһалинин сағламлығы һаггында һесабат»да мәтбәәләрин, дәрзихана вә тикиш е'малатханаларынын тәсвиринә нәзәр салын. 1863-чү илдә нәшр едилмиш һесабаты—«Ушаг әмәјинин шәраитини јохлајан комиссијанын һесабаты»ны јухарыдакы иддиа илә мүгајисә един; бу һесабатда, мәсәлән, дејилир ки,

«һәм киши, һәм дә гадын дулусчулар физики вә әгли чәһәтдән әһалинин ән чох позулмагда олан групудур», «сағлам олмајан ушаг да бөјүјүб сағлам олмајан валидејн олур», «иргин кетдикчә даһа артыг корланмасы лабүддүр» вә әкәр «әтрафдакы јерләрдән даим адамлар ахышыб кәлмәсәјди вә әһалинин даһа сағлам груплары илә евләнмә һаллары олмасајды, Стаффордшир әһалиси даһа артыг бир дәрәчәдә позуларды».

Ч-б Трименхирин «Күнәмүзд чөрәкчиләрин шикајәтләри» адлы Көј китабынын јазысыны нәзәрдән кечирин! Фабрик мүфәттишләринин, доғум вә өлүм һаггында рәсми статистика илә тәсдиг олунмуш белә парадоксал бәјанаты кими дәһшәтә салмамышды ки, Ланкашир фәһләләри памбыг гытлығы үзүндән памбыг парча фабрикләриндә ишләри мүвәггәти олараг дајандырыб чох чүзи бир јемәк пајы илә доланмаға мәчбур едилдикләри заман һәгигәтдә нисбәтән сағлам олмушдулар вә бу дөврдә өлән ушагларын сајы азалмышды, чүнки аналар өз ушагларыны Һодфринин тирјәкли сују илә дејил, нәһајәт, дөш сүдү илә бәсләмәк имканы тапмышдылар.

Лакин бир даһа медалын үз тәрәфинә нәзәр салаг! Кәлир вә әмлак веркиси һаггында 1864-чү ил ијулун 20-дә нүмајәндәләр палатасына тәгдим олунан һесабат бизә көстәрир ки, верки топлајанын мүәјјән етдијинә көрә илдә 50 000 ф. ст. вә даһа артыг кәлири олан шәхсләрин сајы 1862-чи ил апрелин 5-дән 1863-чү ил апрелин 5-дәк он үч нәфәр артмыш, јә'ни һәмин шәхсләрин сајы бу бир ил әрзиндә 67 нәфәрдән 80 нәфәрә чатмышдыр. Јенә һәмин һесабатдан ашкар олур ки, һәр ил 25 000 000 ф.ст. мәбләғиндә кәлир, јә'ни Инкилтәрә вә Уелсин кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин бүтүн күтләсинин илликкәлириндән һәтта бир гәдәр артыг мәбләғдә кәлир тәгрибән 3 000 нәфәр арасында бөлүнүр. 1861-чи ил сијаһысына бахсаныз, көрәрсиниз ки, Инкилтәрә вә Уелсдә торпаг саһиби олан кишиләрин сајы 1851-чи илдәки 16 934 нәфәрдән 1861-чи илдә 15 066 нәфәрә енмишдир; бу о демәкдир ки, торпағын тәмәркүзләшмәси 10 ил әрзиндә 11 % артмышдыр. Әкәр Инкилтәрә-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

дә торпаг мүлкиҗҗәти аз мигдар адамын әлиндә бундан сонра да еjни сүр'әтлә тәмәркүзләшәрсә, онда торпаг мәсәләси Рома империjасында олдуғу кими, сон дәрәчә садәләшмиш олар; һәмин империjада Нерон Африка әjаләтинин jарысынын алты адама мәхсус олдуғуну ешитдикдә кам алырмыш кими күлүмсәмишди.

«Демәк олар, инанылмыш кими көрүнән бу һеjрәтләндиричи фактлардан» биз она көрә бу гәдәр әтрафлы бәһс етдик ки, Инкилтәрә тичарәт вә сәнаje чәһәтдән Авропада биринчи jер тутур* Jадыныза салын ки, Луи-Филиппин мүһачирәт етмиш оғулларындан бири инкилис кәнд тәсәррүфаты фәһләләрини Ламаншын о тајындакы аз хошбәхт олан jолдашларынын вәзиjjәтиндән куjа jахшы вәзиjjәтдә олмалары мүнасибәти илә бир нечә ај бундан әввәл чамаат гаршысында тәбрик етмишди. Доғрудан да, Инкилтәрәдәки фактлар бир гәдәр башга jерли шәраитдә вә бир гәдәр кичик мигjасда континентин бүтүн сәнаje вә габагчыл өлкәләриндә дә тәкрар олунур. Бүтүн бу өлкәләрдә 1848-чи илдән е'тибарән сәнаje ешидилмәмиш дәрәчәдә инкишаф етмиш, идхал вә ихрач һеч кәсин jухусуна кирмәjәчәк дәрәчәдә кенишләнмишди. Бүтүн бу өлкәләрдә «сәрвәтин вә күдрәтин, бүтүнлүклә' jалныз варлы синифләрә мәхсус олан артымы» һәгигәтән «гејри-ади» иди. Инкилтәрәдә олдуғу кими, бүтүн бу өлкәләрдә дә фәһлә синфи азлығынын реал әмәк һаггы** азачыг артмышды, һалбуки мәсәлән, Лондонда jохсуллар евиндә вә ја jетимханада jашаjанлары сахламаг үчүн лазым кәлән мәһсулларын гиjмәти 1852-чи илдә 7 ф. ст. 7 шилл. 4 пенс олдуғу һалда, 1861-чи илдә 9 ф. ст. 15 шилл. 8 пенс олмасы онларын күзәранынын һәгигәтән jахшылашдығыны көстәрмәдиjи кими, номинал әмәк һаггынын артмасы да әксәриjjәтин күзәранынын һәгигәтән jахшылашдығыны көстәрмирди. Фәһлә синфинин кениш күтләләри ән азы, өз үзәрләриндә дуран синифләрин ичтимаи нилләканла jухарыjа галхдыглары дәрәчәдә һәр jердә кет-кедә даһа ашағы дүшүрдүләр. Авропанын бүтүн өлкәләриндә һәр бир гәрәзсиз адам үчүн инди ајдын бир һәгигәт олмушдур ки, нә машынларын тәкмилләшдирилмәси***, нә елмин истеһсалда тәтбиг олунмасы, нә рабитә васитәләринин jахшылашдырылмасы, нә jени мүстәмләкәләр, нә мүһачирәт, нә jени базарлар, нә азад тичарәт, нә дә бунларын һамысы бирликдә зәһмәткеш күтләләрин jохсуллуғуну арадан галдырмаз; ин-

* Алманча мәтниндә әлавә олунмушдур: «вә фактик олараг ону дүнја базарында төмсил едир». *Ред.*

** Алманча мәтниндә әлавә олунмушдур: «фәһлә синфинин көркәмли һаггы мүгабилиндә jалныз бир гисмини тәшкил едир». *Ред.*

*** Алманча мәтниндә әлавә олунмушдур: «нә кимjәви кәшфләр». *Ред.*

Azərbaycan KİV Kitabxanası http://anl.az/

дики гүсурлу зәминдә әмәјин мәһсулдар гүввәләринин һәр чүр јени инкишафы ичтимаи әксликләри һөкмән дәринләшдирир вә ичтимаи антагонизмләри кәскинләшдирир; бу һәгигәти анчаг башгаларыны бош үмидләрлә јухуја вермәк истәјән адамлар инкар едирләр. Игтисади тәрәггинин бу «гејри-ади» дөврү әрзиндә Британија империјасынын пајтахтында адамларын ачындан өлмәси, демәк олар, ичтимаи гајда характери алмышдыр. Дүнјанын салнамәләриндә бу дөвр тичарәт сәнаје бөһраны адланан ичтимаи таунун кетдикчә даһа тез-тез тәкрар олунмасы, кетдикчә даһа кениш мигјас алмасы вә кетдикчә даһа фәлакәтли нәтичәләр төрәтмәси илә гејд олунмушдур.

1848-чи ил ингилабынын мүвәффәгијјәтсизлијиндән сонра континентдә фәһлә синфинин бүтүн партија тәшкилатлары вә партија мәтбуаты органлары кобуд зоракылыгла мәһв едилди, фәһлә синфинин ән габагчыл оғуллары мә'јус олуб Атлантик океанынын о тајындакы республикаја гачдылар вә сәнаје гызғынлығы, әхлаг позғунлуғу вә сијаси иртича башланан кими азадлыг һаггында өтәри хәјаллар пуч олуб кетди. Континентдә фәһлә синфинин мәғлубијјәти,—индики кими, о заман да Санкт-Петербург кабинети илә гардашлыг иттифагында иш көрән Инкилтәрә һөкумәти дипломатијасынын гисмән сәбәб олдуғу бу мәғлубијјәт, өз сирајәтедичи тә'сирини тезликлә Ла-Маншын бу тајына да көстәрди. Континентдәки синиф гардашларынын мәғлубијјәти инкилис фәһлә синфини мә'јус етди вә онун өз ишинә олан инамыны сарсытды, торпаг вә пул магнатларынын исә бир гәдәр сарсымыш олан инамыны бәрпа етди. Һәмин магнатлар артыг е'лан олунмуш күзәштләри һәјасызлыгла кери алдылар. Јени гызыл јерләринин кәшф едилмәси бөјүк мүһачирәтә сәбәб олду ки, бунун да нәтичәсиндә Британија пролетариаты ағыр иткиләрә мә'руз галмыш олду. Онун әввәлләр фәал олан бә'зи нүмајәндәләри дә иш мигдарынын вә әмәк һаггынын мүвәггәти артмасына алданараг, «сијаси штрејкбрехерләрә» чеврилдиләр. Чартизм һәрәкатыны давам етдирмәк вә ја буна башга характер вермәк уғрундакы бүтүн чәһдләр гәти мүвәффәгијјәтсизлијә уграды; фәһлә синфинин мәтбуат органлары күтләләрин лагејдлији үзүндән бир-биринин ардынча өз фәалијјәтини дајандырды. Доғрудан да, Инкилтәрәнин фәһлә синфи, кечмишдә, көрәк ки, һеч вахт сијаси мискинлик вәзијјәтинә бу дәрәчәдә дөзмәмишди. Әкәр кечмишдә Инкилтәрәнин фәһлә синфи илә континентин фәһлә синфи арасында һәрәкәт һәмрә'лији јох идисә, инди һәр һалда мәглубијјәт һәмрә'лији мүшаһидә олунурду.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Лакин бунунла белә, 1848-чи ил ингилабларындан бәри

кечән дөврүн мүсбәт чәһәтләри дә вар иди. Бурада анчаг ики чох бөјүк факты гејд едәчәјик.

Инкилис фәһлә синфи һејрәтләндиричи бир сәбатла апардығы отуз иллик мүбаризәдән сонра, он саатлыг иш күнү[5] гануну әлдә етмәк үчүн, торпаг саһибләри аристократијасы илә пул аристократијасы арасында баш верән мүвәггәти тәфригәдән истифадә етди. Бу ганунун фабрик фәһләләри үчүн физики, әхлаги вә әгли чәһәтдән вердији вә һәр јарым илдә бир дәфә фабрик мүфәттишләринин һесабатларында гејд олунан сон дәрәчә көзәл нәтичәләр инди һамы тәрәфиндән тәсдиг олунмушдур. Авропа һөкумәтләринин чоху Инкилтәрәдәки фабрик ганунуну аз-чох әһәмијјәтли дәјишикликләрлә гәбул етмәли олмушду вә Инкилтәрә парламентинин өзү бу ганунун тә'сир даирәсини һәр ил кенишләндирмәјә мәчбур олмушдур. Лакин фәһләләр үчүн олан бу тәдбирдә, онун әмәли әһәмијјәтиндән әлавә, онун бөјүк мүвәффәгијјәт газанмасына көмәк едән башга бир шеј дә вар иди. Буржуазија өзүнүн д-р Јур, профессор Сениор кими ән мәшһур алимләринин вә бу гәбилдән олан башга әлламәләрин дили илә ирәличәдән хәбәр верир вә даим иддиа едирди ки, иш вахтынын ганунла һәр һансы бир шәкилдә мәһдудлашдырылмасы Британија сәнајеси үчүн дәфн мусигиси олмалыдыр, чүнки бу сәнаје зәли кими анчаг ган сормагла, һәм дә ушаг ганы сормагла јашаја биләр. Гәдим заманларда ушаг өлдүрмәк Молох динининин әсрарәнкиз бир ајини иди, лакин бу ајин јалныз бә'зән чох тәнтәнәли һалларда, јәгин, илдә бир дәфәдән артыг олмајараг ичра едилирди; һәм дә јохсул ушагларына Молохун о гәдәр дә бөјүк мејли јох иди. Иш вахтына ганунверичилик јолу илә һәдд гојулмасы әтрафында мүбаризә она көрә белә гызғынлыгла апарылырды ки, бурада мәсәлә һәрисликлә мәнфәәт күдән буржуазијанын горхуја дүшмәсиндән әлавә, буржуазијанын сијаси игтисадыны тәшкил едән тәләб вә тәклиф ганунунун кор-коранә һөкмранлығы илә фәһлә синфинин сијаси игтисадыны тәшкил едән вә ичтимаи узагкөрәнлијин идарә етдији ичтимаи истеһсал арасындакы бөјүк мүбаһисә үзәриндә иди. Буна көрә дә он саатлыг иш күнү гануну, мүһүм әмәли мүвәффәгијјәтдән әлавә, бир дә принсип гәләбәси иди; буржуазијанын сијаси игтисады фәһлә синфинин сијаси игтисады гаршысында илк дәфә ачыгча тәслим олурду.

Лакин гаршыда һәлә әмәк сијаси игтисадынын, мүлкијјәт сијаси игтисады* үзәриндә бундан даһа әһәмијјәтли гәләбәси дурурду. Биз кооператив һәрәкатындан, хүсусилә, бир нечә

* Алманча мәтндә «мүлкијјәт сијаси игтисады» сөзләри әвәзинә «капитал сијаси игтисады» сөзләри чап олунмушдур. *Ред.*

чәсур «әлин» heч бир јардым көрмәдән өз сә'јләри илә тә'сис етдији кооператив фабрикләриндән данышырыг. Бу әзәмәтли ичтимаи тәчрүбәләрин әһәмијјәти сон дәрәчә бөјүкдүр. Фәһләләр сөздә дејил, ишдә сүбут етдиләр ки, муздлу фәһләләр синфинин әмәјиндән истифадә едән саһибкарлар синфи олмадан, кениш мигјасда, һәм дә мүасир елмин тәләбләринә ујғун олараг апарылан истеһсал тәшкил етмәк мүмкүндүр; фәһләләр сүбут етдиләр ки, истеһсалын мүвәффәгијјәтли олмасы үчүн, heч дә әмәк аләтләри фәһлә үзәриндә һөкмранлыг аләти олараг вә фәһләни сојмаг үчүн инһисар алтына алынмамалыдыр; онлар сүбут етдиләр ки, гул вә тәһкимли әмәји кими, муздлу әмәк дә анчаг кечичи вә ашағы* әмәк формасыдыр вә бу форма өз јерини көнүллү сурәтдә, севинч вә руһ јүксәклији илә ичра едилән бирләшмиш әмәјә вермәлидир. Инкилтәрәдә кооператив системинин тохумларыны Роберт Оуен сәпмишди; континентдә фәһләләрин апардыглары тәчрүбәләр, әслиндә, 1848-чи илдә ичад олунмаг дејил, һамыја е'лан едилмиш нәзәријјәләрдән доған әмәли нәтичәдир.

Ејни заманда 1848—1864-чү илләрин тәчрүбәси шүбһәсиз сүбут етди ки**, кооператив әмәји принсип е'тибары илә нә гәдәр көзәл вә практикада нә гәдәр фајдалы олса да, ајры-ајры фәһләләрин тәсадүфи сә'јләринин мәһдуд даирәсиндән кәнара чыхмадыгча, нә инһисарларын һәндәси силсилә илә артмасыны heч вахт ләнкидә билмәз, нә күтләләри азад едә билмәз, нә дә һәтта онларын јохсуллуг јүкүнү нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә јүнкүлләшдирә билмәз. Јәгин мәһз буна көрәдир ки, хошнијјәт аристократлар, буржуа бошбоғаз-филантроплары вә һәтта зирәк игтисадчылар—рүшејм һалында икән һәдәр јерә мәһв етмәјә чалышдыглары, хәјалпәрәстләрин утопијасы адландырыб лаға гојдуглары вә ја сосиалистләрин хәбислији дејә дамғаладыглары кооператив әмәји системини бирдән-бирә һамылыгла бир нәфәр кими икраһ ојандыран бир шәкилдә тә'рифләмәјә башладылар. Зәһмәткеш күтләләри азад едә билмәк үчүн кооператив әмәји үмуммилли мигјасда вә, демәли, бүтүн милләтин вәсаити илә инкишаф етмәлидир. Лакин торпаг магнатлары вә капитал магнатлары өз игтисади инһисарларыны мүдафиә етмәк вә әбәдиләшдирмәк үчүн һәмишә өз сијаси имтијазларындан истифадә едәчәкләр. Онлар әмәјин азад едилмәси ишинә нәинки көмәк етмәјәчәкләр, һәтта әксинә, бундан сонра да бу јолда һәр чүр әнкәлләр төрәдәчәкләр. Ахырынчы парламент сессијасы заманы Ирландија ичә-

* Алманча мәтниндә әлавә олунмушдур, «ичтиман». *Ред.*

** Алманча мәтниндә әлавә олунмушдур: «фәһлә синфинин көркәмли рәһбәрләринин һәлә Udrelz-1852-ки ичласларда ишчиләрдәки кооператив һәрәкатына тәтбиғән мүдафиә етдикләри мүддәа». *Ред.*

рәдарларынын һүгугларына даир ганун лајиһәсини мүдафиә едәнләрә лорд Палмерстонун нечә һүчүм едиб онлары лаға гојдуғуну јадыныза салын; о демишди: нүмајәндәләр палатасы торпаг саһибләри палатасыдыр.

Демәли, сијаси һакимијјәти әлә алмаг фәһлә синфинин бөјүк вәзифәси олмушдур. Көрүнүр, фәһләләр буну баша дүшмүшләр, чүнки Инкилтәрәдә, Алманијада, Италијада вә Франсада ејни заманда чанланма башланмыш вә ејни заманда фәһлә партијасыны сијаси чәһәтдән јенидән тәшкил етмәк мәгсәдилә аддымлар атылмышдыр.

Мүвәффәгијјәтин үнсүрләриндән бири—кәмијјәт—фәһләләрдә инди артыг вардыр; лакин кәмијјәт јалныз о заман мәсәләни һәлл едир ки, күтлә тәшкилат тәрәфиндән әһатә едилмиш олсун вә күтләјә билик рәһбәрлик етсин. Кечмишин тәчрүбәси көстәрди ки, мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләри арасында мөвчуд олмасы лазым кәлән вә онлары азадлыг уғрунда мүбаризәләриндә бир-биринә мөһкәм арха олмаға сөвг етмәли олан гардашлыг иттифагына е'тинасызлыгла јанашдыгда онларын дағыныг сә'јләри үмуми мәғлубијјәтлә нәтичәләнир. Бу фикир мүхтәлиф өлкәләрин 1864-чү ил сентјабрын 28-дә Сент-Мартинчоллда ачыг митингә топлашан фәһләләрини Бејнәлхалг Бирлијин әсасыны гојмаға вадар етди.

Һәмин јығынчағын иштиракчыларыны руһландыран даһа бир әгидә дә вар иди.

Әкәр фәһлә синфинин азадлығы* фәһләләрин гардашчасына әмәкдашлығыны тәләб едирсә, онда фәһләләр чинајәткар мәгсәдләр күдән, милли мөвһумatдан истифадә едән вә сојғунчулуг мүһарибәләриндә гаһ төкүлмәсинә вә халгын сәрвәтинин мәһв едилмәсинә сәбәб олан харичи сијасәт јеридилдији бир шәраитдә бу бөјүк вәзифәни нечә јеринә јетирә биләрләр? Һаким синифләрин мүдриклији дејил, онларын чинајәткар азғынлығына Инкилтәрә фәһлә синфинин гәһрәманчасына мүгавимәти, Гәрби Авропаны, Атлантик океанынын о тајында көләлији әбәдиләшдирмәк вә јајмаг мәгсәдини күдән биабырчы сәлиб мүһарибәси авантүрасындан хилас етди. Русијанын Гафгаз дағларындакы галалары зәбт етмәсинә вә гәһрәман Полшаны боғмасына Авропанын али синифләринин һәјасыз бир мәмнунијјәтлә, сахта бир рәғбәтлә вә ја әбләһ бир лагејдликлә бахмасы, башы Санкт-Петербургда, әлләри исә Авропанын бүтүн кабинетләриндә олан бу барбар дөвләтин олдугча бөјүк вә һеч бир мүгавимәт көрмәјән ишғаллары фәһлә синфинә онун өз вәзифәсини көстәрди: фәһлә синфи бејнәлхалг сијасәт сирләринә өзү јиҹәләнмәли, өз һөкүмәтлә-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

* Алманча мәтниндә әлавә олунмушдур: «мүхтәлиф өлкәләрдәки». *Ред.*

ринин дипломатик фəалиjjəтляринə көз олмалы вə лазым кəлдикдə буна əлиндə олан бүтүн васитəлярля мүгавимət көстəрмəлидир; бу фəалиjjəтин гаршысыны алмаг мүмкүн олмадыгда исə—ону ejни заманда ифша етмək үчүн бирляшмəли вə чалышмалыдыр ки, хүсуси шəхсляриндə өз гаршылыглы мүнасибəтляриндə рəhбəр тутмалы олдуглары садə əхлаг вə əдаляt ганунлары халглар арасында мүнасибəтлярдə дə ən али ганунлар олсун.

Белə бир харичи сиjасəт уғрунда мүбаризə фəhлə синфинин азадлығы уғрунда үмуми мүбаризəнин бир hиссəсидир.

Бүтүн өлкəляриn пролетарлары, бирляшин!

К. Маркс тəрəфиндəн 1864-чү ил октjабрын 21-и илə 27-си арасында jазылмышдыр

1864-чү илин нojабрында Лондонда нəшр едилмиш бу китабчада чап олунмушдур: „Addres and Provisional Rules of the Working Men's International Association, Established September 28, 1864, ata Public Meetingheid at St. Martin's Hall, Long Acre, London". инкилис дилинə мүəллифин тəрчүмəси 1864-чү ил декабрын 21-и вə 30-да „Soeial-Demokrat" гəзетинин 2-чи нөмрəсиндə вə 3-чү нөмрəjə əлавəдə чап олунмушдур.

К. Марксын вə Ф. Енкелсин Əсəрляри мəтниндəн чап олунур. 2-чи нəшри, 16-чы чилд, сəh. 3—11.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

К. МАРКС

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ БИРЛИЈИНИН ҮМУМИ НИЗАМНАМӘСИ[6]

Нәзәрә алыныр ки:

фәһлә синфинин азадлығы фәһлә синфинин өзү тәрәфиндән әлдә едилмәлидир; фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә синфи имтијазлар вә инһисарлар уғрунда дејил, бәрабәр һүгуглар вә вәзифәләр уғрунда вә һәр чүр синфи һөкмранлығы мәһв етмәк уғрунда мүбаризә демәкдир;

әмәк васитәләри, јә'ни јашајыш мәнбәләри инһисарчысына зәһмәткешин игтисади табелији бүтүн формаларда көләлијин әсасыны, һәр бир ичтимаи мәһрумијјәтин, әгли алчалдылманын вә сијаси асылылығын әсасыны тәшкил едир;

демәли, фәһлә синфинин игтисади азадлығы бөјүк бир мәгсәддир вә һәр бир сијаси һәрәкат бир васитә олараг һәмин мәгсәдә табе едилмәлидир;

бу бөјүк мәгсәд јолундакы бүтүн сә'јләр, һәр бир өлкәдә мүхтәлиф әмәк саһәләринин фәһләләри арасында кифајәт гәдәр һәмрә'јлик олмамасы үзүндән вә мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләри арасында гардашлыг иттифагы олмамасы үзүндән индијәдәк мүвәффәгијјәтсиз галырды;

әмәјин азад едилмәси—јерли вә милли проблем дејил, мүасир чәмијјәтин мөвчуд олдуғу бүтүн өлкәләри әһатә едән ичтимаи проблемдир вә онун һәлли ән габагчыл өлкәләрин әмәли вә нәзәри әмәкдашлығындан асылыдыр;

Авропанын габагчыл сәнаје өлкәләриндә фәһлә синфи һәрәкатынын индики јени јүксәлиши јени үмидләр доғурмагла бәрабәр, кечмиш сәһвләрин тәкрар олунмасына гаршы чидди бир хәбәрдарлыгдыр вә һәлә дә дағыныг олан һәрәкатларын дәрһал бирләшдирилмәсини тәләб едир:—

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

бу көстәрилән мүлаһизәләр нәзәрә алынараг, Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији тә'сис едилмишдир.

о, билдирир ки:

онун сыраларына дахил олан бүтүн чәмијјәтләр вә ајры-ајры шәхсләр бир-биринә вә инсанларын дәриләринин рәнкиндән, дининдән вә ја миллијјәтиндән асылы олмајараг, бүтүн инсанлара гаршы һәрәкәтләриндә һәгигәт, әдаләт вә әхлагы әсас көтүрәчәкләр;

Бирлик белә һесаб едир ки, *вәзифәсиз һүгуг јохдур, һүгугсуз вәзифә јохдур.*

Мәһз бүтүн бунлары әсас тутараг, ашағыдакы Низамнамә тәртиб едилмишдир:

1. Бирлик, мүхтәлиф өлкәләрдә олан вә ејни мәгсәди, ја'ни фәһлә синфинин мүдафиәси, инкишафы вә там азадлығы мәгсәдини күдән фәһлә чәмијјәтләри арасында әлагә вә әмәкдашлыг мәркәзи* олмаг үчүн тә'сис едилмишдир.

2. Чәмијјәт «Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији» адыны гәбул едир.

3. Фәһләләрин һәр ил Бирлијин бөлмәләри нүмајәндәләриндән ибарәт үмуми конгреси чағырылыр. Конгрес фәһлә синфинин үмуми сә'јләрини е'лан етмәли, Бејнәлхалг Бирлијин мүвәффәгијјәтлә фәалијјәт көстәрмәси үчүн лазым олан тәдбирләри көрмәли вә Бирлијин Баш Шурасыны тә'јин етмәлидир.

4. Һәр конгрес өзүндән сонракы конгресин чағырылмасы вахтыны вә јерини тә'јин едир. Нүмајәндәләр хүсуси дә'вәтнамә көзләмәдән, тә'јин олунмуш вахтда тә'јин олунмуш јерә јығышырлар. Лазым кәлдикдә Баш Шура конгресин чағырылмасы јерини дәјишдирә биләр, лакин онун чағырылмасы вахтыны тә'хирә сала билмәз. Конгрес һәр ил Баш Шуранын олачағы јери мүәјјән едир вә онун үзвләрини сечир. Бу гајда илә сечилән Баш Шуранын өз тәркибини јени үзвләрлә тамамламаг һүгугу вардыр.

Үмуми конгрес өз иллик иҹласларында, Баш Шуранын бириллик фәалијјәти һаггында ачыг һесабатыны динләјир. Чох зәрури һалларда Баш Шура үмуми конгреси мүәјјән едилмиш иллик вахтдан әввәл чағыра биләр.

5. Баш Шуранын тәркибинә Бејнәлхалг Бирликдә тәмсил едилән мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләри дахил олурлар. Баш Шура ишләри апармаг үчүн өз ичәрисиндән вәзифәли шәхсләр, ја'ни хәзинәдар, баш катиб, мүхтәлиф өлкәләр үчүн мүхбир-катибләр, вә и. а. сечир.

---

* Алманча нөгтәдән көрәкләшдирә сөзүндән әввәл әлавә олунмушдур: «планаујғун». *Ред.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://arkiv.org

6. Баш Шура Бирлијин мүхтәлиф милли вә јерли группалары арасында әлагә јарадан бејнәлхалг орган олуб, чалышыр ки, бир өлкәнин фәһләләри өз синфинин бүтүн башга өлкәләрдәки һәрәкатындан һәмишә хәбәрдар олсунлар; Авропанын мүхтәлиф өлкәләриндә ичтимаи шәраит еjни заманда вә үмуми рәһбәрлик алтында јохланылсын; бир чәмиjjәтдә галдырылан, лакин үмуми әһәмиjjәти олан мәсәләләр һамы тәрәфиндән мүзакирә едилсин вә дәрһал әмәли аддымлар атмаг лазым кәлдикдә, мәсәлән, бејнәлхалг мүнагишәләр баш вердикдә, Бирлијә дахил олан чәмиjjәтләр еjни заманда вә биркә һәрәкәт етсинләр. Бүтүн лазыми һалларда Баш Шура мүхтәлиф милли вә ја јерли чәмиjjәтләрә тәклифләр вермәк тәшәббүсүнү өз үзәринә көтүрүр. Әлагәни асанлашдырмаг үчүн Баш Шура вахташыры һесабатлар нәшр едир.

7. Һәр өлкәдә фәһлә һәрәкатынын мүвәффәгиjjәти анчаг бирлик күввәси вә тәшкилатла тә'мин едилә биләчәjиндән, дикәр тәрәфдән исә, бејнәлхалг Баш Шуранын фајдалы олмасы хејли дәрәчәдә онун аз мигдар фәһлә бирликләри милли мәркәзләри илә, јохса чохлу хырда вә дағыныг јерли чәмиjjәтләрлә әлагә сахлаjачағындан асылы олдуғуна көрә Бејнәлхалг Бирлијин үзвләри һәр кәс өз өлкәсиндә вар күввә илә чалышмалыдыр ки, дағыныг фәһлә чәмиjjәтләри милли мәркәзи органлар тәрәфиндән тәмсил олунан милли тәшкилатлар һалында бирләшдирилсин. Лакин өзлүjүндә ајдындыр ки, низамнамәнин бу маддәсинин тәтбиги һәр өлкәнин өз ганунларындан асылыдыр вә ганунлардан ирәли кәлән манеәләрдән асылы олмајараг мүстәгил јерли чәмиjjәтә Баш Шура илә билаваситә әлагәjә кирмәк гадаған олунмур*.

8. Баш Шура илә әлагә сахламаг үчүн һәр бөлмәнин өз хүсуси катибини тә'jин етмәк һүгугу вардыр.

9. Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин принсипләрини гәбул вә мүдафиә едән һәр кәс онун үзвү ола биләр. Һәр бөлмә гәбул етдиjи үзвләрин гүсурсуз олмасы үчүн мәс'улдур.

10. Бејнәлхалг Бирлијин бир өлкәдән башга өлкәjә јашамаға көчүб кедән һәр бир үзвүнә Бирликдә тәшкил олунмуш фәһләләр тәрәфиндән гардашлыг јардымы көстәрилмәлидир.

11. Бејнәлхалг Бирлијә дахил олан фәһлә чәмиjjәтләри сарсылмаз мећрибан әмәкдашлыг иттифагында бирләшмәклә бәрабәр, еjни заманда өзләринин мөвчуд тәшкилатларыны тохунулмаз һалда сахлајырлар.

12. Бу Низамнамә һәр бир конгресдә нәзәрдән кечирилиб дәjишдирилә биләр—бир шәртлә ки, иштирак едән нүмајәндәләрин $^2/_3$-си буна тәрәфдар олсун.

* 1872-чи ил Һаага конгресинин гәрары илә 7-чи маддәдән сонра 7а маддәси дахил едилмишдир. Бах: бу чилд, сәһ. *325. Ред.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://marksist.org

13. Бу Низамнамәдә нәзәрдә тутулмајан нә варса һамысы, һәр конгресдә **нәзәрдән кечи**рилмәли олан хүсуси Регламентдә әлавә олуначагдыр*.

256. Һај Һолборн, Лондон, Уестерн

Ајрыча китабча шәклиндә инкилис вә франсыз дилләриндә 1871-чи илин нојабр—декабрында, алман дилиндә исә 1872-чи илин февралында чап едилмишдир.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 445—448.

* Бах. *К. Маркс вә Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 448—460. *Ред.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

К. МАРКС

АМЕРИКА БИРЛӘШМИШ ШТАТЛАРЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИ АВРААМ ЛИНКОЛНА[7]

Мәрһәмәтли чәнаб!

Сизин бөјүк әксәријјәт тәрәфиндән јенидән сечилмәјиниз мүнасибәти илә Америка халгына тәбрик көндәририк.

Сиз илк дәфә сечиләркән мө'тәдил шүарыныз гулдарларын гүдрәтинә мүгавимәт көстәрмәк идисә, икинчи дәфә сечиләркән Сизин мүбариз зәфәр чағырышыныз белә дир: көләлијә өлүм!

Америкада нәһәнк чарпышманын лап әввәлиндән Авропа фәһләләри сөвг-тәбии илә һисс етдиләр ки, мәнсуб олдугларысинфин талеји улдузлу бајрагла бағлыдыр. Әрази уғрунда кедән вә бу сәрт епопеjанын башланғычыны гојан мүбаризә мәкәр һәлл етмәли дејилдими ки, учсуз-бучагсыз саһәләрин әл дәјмәмиш торпаглары көчүб кәлән ләрин истифадәсинәми вериләчәк, јохса гуллар үзәриндәки нәзарәтчиләрин тапдағы олачагдыр?

О заман ки, 300 000 гулдарын олигархијасы дүнја тарихиндә илк дәфә силаһлы гијам бајрағына «көләлик» сөзүнү јазмаға чүр'әт етди, о заман ки, ваһид бөјүк демократик республика идеjасынын тәгрибән јүз ил әввәл илк дәфә меjдана кәлдиjи, инсан һүгуглары һаггында илк бәјаннамәнин е'лан едилдиjи[8] вә XVIII әср Авропа ингилабында илк тәкан верилдиjи jерләрдә әксингилаб «әввәлки конститусијанын јарадылдығы вахтларда һөкм сүрмүш идеjалары» ләғв етмәси илә сабит бир ардычыллыгла өjүнмәjә, «көләлик ничатверичи бир тә'сисатдыр, капиталын әмәjә мүнасибәти кими бөјүк бир проблемин әслиндә jеканә һәллидир» дејә билдирмәjә, инсан үзәриндә мүлкиjjәти һәjасызчасына «jени бинанын тәмәл дашы» е'лан етмәjә башладыгы заман Авропа фәһлә синфи дәрһал,—

Scretsiz erməni kitabları - https://t.me/arm_kitaplar

ҷентри-конфедератларын ишинә али синифләрин фанатик-ҷәсинә һавадар чыхмасынын онун үчүн мәнһус бир хәбәрдарлыг олмасындан даһа әввәл,—баша дүшдү ки, гулдарларын гијамы мүлкијјәтин әмәјә гаршы үмуми сәлиб јүрүшү үчүн бир һәјәҷан сигналы кими сәсләнәҷәкдир, зәһмәткешләрин мүгәддәраты, онларын кәләҷәјә олан үмидләри вә һәтта, кечмиш наилијјәтләри Атлантик океанынын о тајында кедән бу нәһәнк мүһарибәдә тәһлүкә алтына алынмышдыр. Буна көрә дә фәһлә синфи памбыг бөһранынын[9] ону дүчар етдији мәһрумијјәтләрә һәр јердә сәбрлә дөзүрдү, һакимијјәт башында оланларын гулдарлыг хејринә јеритмәјә чалышдыглары силаһлы мүдахиләјә гаршы гызғын сурәтдә чыхыш едирди вә Авропа өлкәләринин әксәријјәтиндә һагг иш үгрунда өз ганыны ахытмышды.

Нә гәдәр ки, Шималын әсл сијаси гүввәси олан фәһләләр өз республикаларыны көләлијин мурдарламасына имкан вериридиләр, нә гәдәр ки, разылығы сорушулмадан алынып сатылан зәнҷинин гаршысында аг фәһләнин өзүнүн өзүнү сатмаг вә өзүнә саһибкар сечмәк кими јүксәк бир имтијаза малик олмасы илә өјүнүрдүләр, онлар нә әсл әмәк азадлығына наил олмаг, нә дә өз авропалы гардашларынын азадлыг мүбаризәсинә көмәк етмәк игтидарында дејилдиләр; лакин тәрәгги јолунда дуран бу манеә инди вәтәндаш мүһарибәсинин[4] ганлы далғасы илә силиниб атылмышдыр.

Авропа фәһләләри мөһкәм инанырлар ки, Америкада истиглалијјәт уғрунда мүһарибә[10] буржуазијанын һөкмранлығынын тәмәлини гојдуғу кими, Америкада көләлијә гаршы мүһарибә дә фәһлә синфинин һөкмранлығынын башланғычыны гојаҷагдыр. Онлар кәләҷәк дөврүн мүждәсини бунда көрүрләр ки, өз өлкәсини әсарәт алтына алынмыш иргин азадлыға чыхмасы вә ичтимаи гурулушун дәјишдирилмәси уғрунда мисилсиз дөјүшләрдән кечирмәк фәһлә синфинин намуслу оғлу Авраам Линколнун өһдәсинә дүшмүшдүр.

К. Маркс тәрәфиндән 1864-чү ил нојабрын 22-си илә 29-у арасында јазылмышдыр.
1865-чи ил јанвариын 7-дә „The Bee—Hive Newspaper"-ин 169-чу нөмрәсиндә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 17—18.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

К. МАРКС

ПРУДОН ҺАГГЫНДА

(И. Б. ШВЕЙТСЕРӘ МӘКТУБ)[1]

Лондон, 24 јанвар 1865-чи ил

Мөһтәрәм чәнаб!

Дүнән алдығым мәктубда Сиз *Прудон* һаггында өз рә'јими әтрафлы билдирмәјими мәндән тәләб едирсиниз. Вахтын чатышмамасы мәнә Сизин арзунузу јеринә јетирмәјә имкан вермир. Һәм дә онун әсәрләриндән *һеч бири* әлимдә јохдур. Лакин Сизә көмәк етмәјә һазыр олдуғуму сүбут етмәк үчүн мән тәләсик гысача бир гаралама јаздым. Сиз буну сонра тамамлаја биләрсиниз, буна әлавәләр едә биләрсиниз, буну ихтисар едә биләрсиниз—бир сөзлә, Сиз бунунла истәдијиниз һәр бир шеји едә биләрсиниз*

Прудонун илк тәчрүбәләри даһа јадымда дејилдир. Онун *«Үмумдүнја дили»*[13] һаггында шакирдлик әсәри көстәрир ки, Прудон һәлл етмәк үчүн ән ади билији чатышмадығы мәсәләләрин һәллинә нә гәдәр утанмазлыгла кириширди.

Прудонун *«Мүлкијјәт нәдир?»* адлы илк әсәри, шүбһәсиз, онун ән јахшы әсәридир. Бу әсәр өз мәзмунунун јенилији илә олмаса да, һәр һалда көһнәни јени вә өткәм бир диллә сөјләмәк чәһәтдән там бир дөвр јаратмышды. Она мә'лум олан франсыз сосиалистләринин вә коммунистләринин әсәрләриндә *«propriété»***, әлбәттә, нәинки мүхтәлиф чәһәтләрдән тәнгид едилмиш, һабелә утопик шәкилдә *«арадан галдырылмышды»*. Фејербах Һекелин јанында нә исә, Прудон да бу китабы илә Сен-Симон вә Фурјеја нисбәтән тәхминән ејни вәзијјәт ал-

* Биз ән јахшысы мәктубу *һеч бир дәјишиклик етмәдән* бурахмағы мүнасиб билдик. (Sosial-Demokrat redaksiyasının qeydi).

** — «мүлкијјәт». *Ред.*

(c) Sosial-Demokrat arxivi https://vk.com/sdarchive

мышдыр. Һекелә нисбәтән Фејербах сон дәрәчә јохсулдур. Лакин Һекелдән *сонра* Фејербах там бир дөвр јаратды, чүнки христиан шүуруна хош кәлмәјән вә тәнгидин мүвәффәгијјәтләри үчүн мүһүм олуб Һекелин мистик бир clair-obscur* ичиндә сахладығы бә'зи чәһәтләри *биринчи сыраја* гојмушдур.

Белә демәк мүмкүнсә, Прудонун бу әсәриндә һәлә күчлү бир үслуб әзәләси үстүнлүк тәшкил едир. Һәм дә әсәрдәки бу үслубу мән онун башлыча мәзијјәти һесаб едирәм. Көрүнүр ки, Прудон анчаг көһнәни јенидән тәсвир етдији јерләрдә дә бу онун үчүн мүстәгил бир кәшфдир; дедикләри онун өзү үчүн јени иди вә буну о јени бир шеј кими гијмәтләндирир. Сијаси игтисадын «ән мүгәддәс» чәһәтләри үзәринә онун кәскин бир өткәмликлә һүчум етмәси, бајағы буржуа дүшүнчәсини лаға гојаркән онун ишләтдији итиағыллы парадокслар, мәһведичи тәнгид, ачы истеһза, мөвчуд оланын ијрәнчлијинә гаршы кәһ бир јердә, кәһ да башга бир јердә өзүнү көстәрән дәрин вә сәмими бир һиддәт дујғусу, ингилаби инам—бүтүн бу кејфијјәтләр сајәсиндә *«Мүлкијјәт нәдир?»* китабы охучулары вәчдә кәтирди вә илк дәфә мејдана чыхаркән күчлү тә'сир бағышлады. Сијаси игтисадын чидди елми тарихиндә бу китаб ады чәкилмәјә чәтин лајиг олсун. Лакин бу чүр курултулу әсәрләр нәфис әдәбијјатда олдуғу кими, елмдә дә өз ролуну ојнајыр. Мәсәлән, *Малтусун «Әһали һаггында»* адлы китабыны көтүрүн. Бу китаб биринчи нәшриндә ***«sensational pamphlet»***** дән башга бир шеј дејилди вә бундан әлавә, башдан-баша *әдәбијјат оғурлуғу* иди. Бунунла белә, *инсан нәсли һаггындакы бу ифтира* нә гәдәр күчлү бир тә'сир көстәрди!

Прудонун китабы әлимдә олсајды, бир нечә мисалла онун илк *јазы үслубуну* асанлыгла көстәрмәк оларды. О өзү ән мүһүм һесаб етдији параграфларда *антиномијаларын* шәрһиндә *Канты* тәглид едир—Кант, о заман Прудонун тәрчүмәләр васитәси илә таныш олдуғу јеканә алман философу иди,—вә белә бир мүәјјән тә'сир ојаныр ки, Кант үчүн олдуғу кими, онун үчүн дә антиномијаларын һәлли инсан зәкасындан *«о тәрәфдә»* олан, јә'ни онун өз зәкасы үчүн ајдын олмадан галан бир шејдир.

Бүтүн заһири ифрат ингилабчылыға бахмајараг, артыг «Мүлкијјәт нәдир?» әсәриндә зиддијјәтә тәсадүф едилир: бир тәрәфдән, Прудон чәмијјәти франсыз парсел кәндлиси (сонралар—*petit bourgeois****) бахышлары призмасындан тәнгид едир, дикәр тәрәфдән дә сосиалистләрдән көтүрдүјү мигјасы она тәтбиг едир.

---

* — **думанлыг.** *Ред.*
** — курултулу памфлет. *Ред.*
*** — хырда буржуа.—*Ред.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Китабын елә тәкчә ады онун нөгсанларыны көстәрирди. Суал о дәрәчәдә јанлыш шәкилдә гојулмушду ки, буна дүзкүн чаваб вермәк мүмкүн дејилди. *Антик «мүлкијјәт мүнасибәтләрини» феодал* мүнасибәтләри, феодал мүнасибәтләрини исә *«буржуа»* мүнасибәтләри мәһв етмишди. Тарих өзү белӛликлә кечмиш *мүлкијјәт мүнасибәтләрини* тәнгид етмишди. Әслиндә Прудонда бәһс едилән шеј мөвчуд *мүасир буржуа мүлкијјәти* иди. Мүлкијјәт нәдир?—суалына бу *мүлкијјәт мүнасибәтләрининн* мәчмусуну, *ирадә мүнасибәтләри* олараг бунларын *јуридик ифадәси* шәклиндә дејил, бунларын реал формасында, јә'ни *истеһсал мүнасибәтләри* олараг әһатә едән *«сијаси игтисадын»* анчаг тәнгиди тәһлили илә чаваб вермәк оларды. Лакин Прудон бу игтисади мүнасибәтләрин бүтүн мәчмусуну үмуми јуридик бир *«мүлкијјәт», «la propriété»* анлајышы илә гарышдырдығына көрә, һәлә 1789-чу илдән әввәл *Бриссонун* ејни сөзләрлә *вә бунун кими бир әсәрдә*[14]— «La propriété c'est le vol»*да—вердији чаваб чәрчивәсиндән кәнара чыха да билмәзди.

Бундан олса-олса анчаг белә бир нәтичә чыхыр ки, *«оғурлуг»* һаггындакы буржуа-јуридик анлајышлары буржуанын өзүнүн *«дүзлүклә»* әлдә етдији кәлиринә дә тәтбиг едилә биләр. Дикәр тәрәфдән, мүлкијјәтин зоракылыгла позулмасы олмаг е'тибары илә *«оғурлуг» мүлкијјәти нәзәрдә тутдуғуна көрә,* Прудон *әсл буржуа мүлкијјәти* һаггында онун өзү үчүн ајдын олмајан һәр чүр әлламәлик ичәрисиндә долашыб галмышдыр.

1844-чү илдә Парисдә олдуғум заман Прудонла арамызда шәхси мүнасибәт әмәлә кәлмишди. Бурада буну она көрә хатырладырам ки, онун, әмтәәләри сахталашдырмасынын, инкилисләрин дедији кими, *«sophistication»*унун тәсиринин бир һиссәси мүәјјән дәрәчәјә гәдәр мәним дә үзәримә дүшүр. Чох заман кечиәләр сүбһә гәдәр давам едән узун мүбаһисәләр заманы мән она, өзү үчүн чох зәрәрли олараг, һекелчилик сирајәт етдирмишдим, лакин о, алман дилини билмәдијинә көрә, һекелчилији лазымынча өјрәнә билмәди. Мәним башладығым иши мән Парисдән сүркүн едиләндән сонра ч. *Карл Грүн* давам етдирмишди. Алман фәлсәфәси мүәллими олмаг е'тибары илә онун мәндән белә бир үстүнлүју дә вар иди ки, өзү һәмин фәлсәфәни гәтијјән анламырды.

Өзүнүн икинчи бөјүк әсәри олан *«Јохсуллуг фәлсәфәси* вә и. а.» һәлә чыхмамышдан аз әввәл Прудон өзү мәнә бу барәдә чох мүфәссәл бир мәктубда хәбәр вермишди, һәмин мәктубда һәмчинин бу сөзләр дә вар иди: *«J'attends votre férule*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

* — «Мүлкијјәт оғурлугдур». *Ред.*

*critique»**. Доғрудан да, бу тәнгид тезликлә онун үзәринә јағдырылды (мәним *«Фәлсәфә јохсуллуғу* вә и. а.» китабымда. *Парис,* 1847**), һәм дә елә бир шәкилдә ки, бизим достлуғумуза һәмишәлик сон гојду.

Бурада дејиләнләрдән Сиз көрүрсүнүз ки, Прудонун *«Јохсуллуг фәлсәфәси, јахуд игтисади зиддијјәтләр системи»* адлы китабында *«Мүлкијјәт нәдир?»* суалына о әслиндә илк дәфә чаваб вермишди. Доғрудан да, Прудон анчаг өзүнүн биринчи китабы чыхдыгдан сонра өз игтисади мәшғәләләриня башламышды; о кәшф етмишди ки, ирәли сүрдүју суала *сөјүшлә* дејил, анчаг мүасир *«сијаси игтисадын» тәһлили* илә чаваб вермәк олар. Ејни заманда да о, игтисади категоријалар системини диалектик шәкилдә шәрһ етмәјә тәшәббүс етмишди. *Кантын* һәлледилмәз *«антиномијалары»* әвәзиндә инди инкишаф васитәси олараг *Һеkел «зиддијјәти»* мејдана чыхмалы иди.

Онун ики чилдлик галын әсәринин тәнгидини Сиз мәним чаваб әсәримдә тапарсыныз. Мән орада јери кәлмишкән буну да көстәрмишәм ки, Прудон елми диалектиканын сиррини нә гәдәр аз баша дүшмүшдүр вә, диқәр тәрәфдән, *игтисади категоријаларда мадди истеһсалын мүәјјән инкишаф пилләсинә үјғун кәлән тарихи истеһсал мүнасибәтләринин нәзәри ифадәләрини* көрмәк әвәзиндә, бунлары мә'насыз бир шәкилдә әзәлдән мөвчуд олан *әбәди идејалара* чевирмәклә спекулјатив фәлсәфәнин иллүзијаларына нә дәрәчәдә шәрик олур вә белә долајы бир јолла нечә јенидән буржуа игтисади нөгтеји-нәзәринә гајыдыр***.

Сонра мән буну да көстәрирәм ки, Прудон тәнгид етмәјә киришдији «сијаси игтисада» нә гәдәр кифајәт етмәз дәрәчәдә, бә'зән садәчә бир шакирд гәдәр аз бәләддир вә нечә утопистләрлә бирликдә о да тарихи һәрәкатын, *азадлыг* үчүн өзү *мадди шәраит* јарадан һәрәкатын тәнгиди сурәтдә дәрк едилмәсини елмин мәнбәји етмәк әвәзиндә *«елм»* дејилән елә бир шејин далынча гачыр ки, онун васитәси илә «ичтимаи мәсәлә-

---

* Сизин чидди тәнгидинизи көзләјирәм. *Ред.*

** *К. Маркс.* Фәлсәфә јохсуллуғу. Азәрнәшр. 1975. *Ред.*

*** «Мөвчуд мүнасибәтләрин—буржуа истеһсал мүнасибәтләринин—*тәбии* мүнасибәтләр олдуғуну демәклә игтисадчылар белә демәк истәјирләр: бу мүнасибәтләр мәһз елә мүнасибәтләрдир ки, һәмин мүнасибәтләр шәраитиндә сәрвәт истеһсалы вә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы тәбиәт ганунларына үјғун олур. Демәли, бу мүнасибәтләрин өзү заманын тә'сириндән асылы олмајан *тәбии ганунлардыр.* Бунлар чәмијјәти һәмишә идарә етмәли олан *әбәди ганунлардыр.* Беләликлә, индијәдәк тарих вар иди, инди нсә даһа јохдур» (бах: мәним әсәримдә сәһ. 113). [*К. Маркс.* Фәлсәфә јохсуллуғу, сәһ. 87. *Ред.*]

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rankey.org

нин һәлли» үчүн арғіогі* формул ичад етмәк мүмкүн олсун. Хүсусилә дә орада һәр шејин әсасы—*мүбадилә дәјәри* һаггында Прудонун анлајышларынын нә гәдәр тутгун, јанлыш вә јарымчыг бир шәкилдә галдығы көстәрилмишдир; буна көрә дә Прудон *Рикардонун* дәјәр нәзәриҗјәсинин утопик шәкилдә шәрһ едилмәсини јени елмин әсасы һесаб едир. Онун үмуми нөгтеји-нәзәри һаггында мүлаһизәми мән бу сөзләрлә хүласә едирәм:

«Һәр бир игтисади мүнасибәтин өз јахшы вә пис тәрәфи вардыр—бу елә бир јеканә нөгтәдир ки, бурада ч. Прудон дедијиндән дөнмүр, јахшы тәрәфи, онун фикринчә, игтисадчылар мејдана гојурлар; пис тәрәфи сосиалистләр ифша едирләр. Игтисадчылардан о, әбәди игтисади мүнасибәтләрин зәрурилијинә инамы көтүрүр; сосиалистләрдән—елә бир илљүзијаны көтүрүр ки, буна әсасән онлар јохсуллугда (көһнә чәмиҗјәти јыхачаг дағыдычы, ингилаби чәһәт көрмәк әвәзиндә) ** анчаг јохсуллуг көрүрләр. О бунларын һәр икиси илә разылашыр, һәм дә бу заман елмин нүфузуна әсасланмаға чалышыр. Елм исә онун төсәввүрүндә нә исә бир елми формулун чылыз өлчүләриндән ибарәт олур; о, даим формуллар ардынча гачмагдадыр. Бах буна көрә дә ч. Прудон хәјал едир ки, һәм сијаси игтисадын, һәм дә коммунизмин тәнгидини вермишдир; әслиндә о бунларын һәр икисиндән ашағыдыр. Игтисадчылардан ашағыдыр—она көрә ки, е'чазкар формула малик философ олмаг е'тибары илә о өзүнү сырф игтисади тәфәррүатла мәшғул олмаг зәрүрәтиндән хилас олмуш һесаб едир; сосиалистләрдән ашағыдыр—она көрә ки, онун—һеч олмазса нәзәри сурәтдә—буржуа көрүш даирәсиндән јүксәјә галхмаг үчүн ҙә мәрдлији, нә дә узагкөрәнлији чатышмыр...

О бир елм гәһрәманы кими буржуалардан вә пролетарлардан јүксәкдә чөвлан етмәк истәјир, лакин капиталла әмәк арасында, сијаси игтисадла коммунизм арасында даим тәрәддүд едән анчаг *хырда буржуа* олур»***

Бу һөкм нә гәдәр сәрт олса да, мән инди дә бунун һәр бир кәлмәсинә гол чәкирәм. Лакин буну да унутмамалыдыр ки, мән Прудонун китабыны petit bourgeois сосиализминин мәчәлләси е'лан едиб буну нәзәри чәһәтдән сүбут етдијим бир заманда игтисадчылар, онларла да бирликдә сосиалистләр Прудона гәддар ифрат ингилабчы кими ләʼнәт јағдырырдылар. Елә буна көрәдир ки, мән сонралар да һеч бир заман өз

---

* — әввәлчәдән, тәчрүбәјәдәк, мүчәррәд мүлаһизәләри әсас тутараг. *Ред.*

** — мө'тәризәјә алынмыш сөзләри Маркс бу мәгаләдә әлавә етмишдир. *Ред.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

*** Јенә орада, сәһ. 119, 120. [*К. Маркс.* Фәлсәфә јохсуллуғу, сәһ. 91. *Ред.*]

сәсими онун ингилаба *«хәјанәтиндән»* дәм вуранларын сәсинә гошмамышам. Лап әввәлдән һәм башгалары, һәм дә өзү тәрәфиндән јанлыш баша дүшүлән бу адам өзүнә бағланан әсассыз үмидләри доғрултмамышса, бу онун тәгсири дејилдир.

«Мүлкијјәт нәдир?» әсәринин әксинә олараг, *«Јохсуллуг фәлсәфәси»ндә* Прудон үслубунун бүтүн нөгсанлары чох әлверишсиз бир шәкилдә нәзәрә чарпыр. Үслубу башдан-баша, франсызларын дедији кими, *ampoulé*-дир*. Алман фәлсәфә үслубу кими гәләмә верилән курултулу спекуљатив чәфәнкијат, галлара мәхсус ағыл кәскинлији онун имдадына чатмадығы һәр јердә меједана чыхыр. Ловғалыг, базарлардакы чығырган **тә'рифләмә дили**, хүсусилә дә сахта *«елм»* илә өјүнмәк **вә онун һаггында сәмәрәсиз бошбоғазлыг** лап адамын гулағыны дешир. Онун биринчи әсәриндәки сәмими һәрарәт бурада, **мүәјјән јерләрдә, мүнтәзәм олараг һәјәчанлы,** чошғун ибарәләрлә әвәз едилир. Һәм дә мәктәб тәһсили көрмәјиб өз алимлији илә ачиз вә ијрәнч шәкилдә өзүнү көзә сохмага чәһд едән бу адам, мәктәб тәһсили көрмәјиб өз тәфәккүр оријиналлығы вә мүстәгиллији илә ловғаланмаг кими анадангәлмә хасијјәти артыг сарсымыш олан бу адам, елм саһәсиндәки бу parvenu** белә хәјал едир ки, өзүнә хас олмајан вә әсла малик олмадығы бир шејлә өјүнмәлидир. Үстәлик бу хырда буржуа психолокијалы адам, франсыз пролетариатынын һәрәкатында ојнадығы әмәли рол үчүн һөрмәт едилмәјәлајиг олан *Кабе* кими бир адамын үзәринә әсла дүзкүн олмајан бир шәкилдә, әдәбсиз, кобуд, ағылсыз, сәтһи бир шәкилдә һүчум едир; лакин о, мәсәлән, *Дүнуаје* илә чох нәзакәтли рәфтар едир (ахы о һәр һалда «дөвләт мәшвәрәтчисидир»), һәрчәнд бу Дүнуајенин бүтүн гијмәти, өз галын вә дөзүлмәз дәрәчәдә **дарыхдырычы үч чилдлик әсәриндә[15] күлүнч бир чиддиликлә** ригоризм тәтбиг етмәсиндәдир, буну исә Һелветси белә сәчијјәләндирмишдир: *„On veut que les malheureux soient parfaits"* (Бәдбәхтләрдән камиллик тәләб едирләр).

Феврал ингилабы[16] Прудон үчүн доғрудан да **тамамилә** јерсиз олду, ахы о, һәмин ингилабдан чәми бир нечә һәфтә әввәл гәти сүбут етмишди ки, *«ингилаблар дөврү»* һәмишәлик кечиб кетмишдир. Прудонун Милли мәчлисдәки чыхышы баш верән бүтүн һадисәләри нә гәдәр аз баша дүшдүјүнү көстәрсә дә, **һәр чүр тә'рифә лајигдир[17]. Ијун үсјанындан[18]** *сонра* **бу** чыхыш бөјүк бир мәрдлик иди. Бундан әлавә, онун чыхышынын белә бир мүсбәт нәтичәси олду ки, ч. *Тјер* Прудонун тәклифләри әлејһинә сөјләдији вә сонра ајрыча бир китабча шәклиндә

* — тәмтәраглыдыр. *Ред.*
** бамбылы. *Ред.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

нәшр едилән нитгиндә[19] франсыз буржуазијасынын бу мә'нәви рүкнү үчүн нә гәдәр мискин бир ушаг катехизисинин дајаг олдуғуну бүтүн Авропаја сүбут етди. Ч-б *Тјерә* нисбәтән *Прудон* доғрудан да ән гәдим бир нәһәнк дәрәчәсинә чатырды.

*«Grédit gratuit»*ин вә буна әсасланан *«халг банкынын»* **(«banque du peuple») ихтира едилмәси ч. Прудонун сон игтисади «икидликләриндәндир». Мәним *«Сијаси игтисадын тәнгиди нә даир»* адлы китабымда,** *1-чи бурахылыш,* **Берлин 1859,** (сәһ. 59—64) сүбут едилир ки, буржуа «сијаси игтисадынын» әсас үнсүрләрини, јә'ни *әмтәәләрин пула* мүнасибәтини Прудонун билмәмәси онун бахышларынын нәзәри әсасы үчүн мәнбә олмушдур, даһа көһнә олуб даһа јахшы ишләнмиш лајиһәләрин садәчә тәкрар едилмәси исә бу әсас үчүн әмәли үстгурум олмушдур. Кредитин,—мәсәлән, XVIII әсрин әввәлләриндә, сонра да јенидән XIX әсрин әввәлләриндә Инкилтәрәдә олдуғу кими, әмлакын бир синфин әлиндән дикәр синфин әлинә кечмәсинә көмәк етдији,—мүәјјән игтисади вә сијаси шәраитдә пролетариатын азад олмасынын сүр'әтләнмәсинә көмәк едә биләчәји тамамилә шүбһәсиздир вә өз-өзүнә ајдындыр. Лакин *фаиз кәтирән капиталы капиталын башлыча формасы* һесаб етмәк кредитин хүсуси бир тәтбигини, фаизин хәјали ләғв едилмәсини ичтимаи дәјишиклијин әсасына чевирмәјә чалышмаг башдан-баша *мешшан* фантазијасыдыр. Доғрудан да биз көрүрүк ки, һәлә *он једдинчи әср инкилис хырда буржуазијасынын игтисадчы идеологлары* һәмин фантазијаны әтрафлы сурәтдә инкишаф етдирирдиләр. Фаиз кәтирән капитал һаггында Прудонун **Бастиа илә мүбаһисәси (1850-чи ил)[20] *«Јохсуллуг фәлсәфәси»*ндән** хејли ашағыда дурур. О елә бир дәрәчәјә чатыр ки, һәтта Бастиа да ону әзә билир вә әлејһдары она һәр дәфә зәрбә вурдугда, о күлүнчү бир шәкилдә гәзәбләнир.

Бир нечә ил бундан әввәл Прудон, кәрәк ки, Лозанна һөкүмәт даирәләри тәрәфиндән е'лан едилән мүсабигә үчүн *«Верки*ләр»* һаггында бир әсәр јазмышды. Бурада даһилијин сон изләри дә арадан галхыр вә јалныз *petit bourgeois tout pur*** галыр.

Прудонун сијаси вә фәлсәфи әсәрләринә кәлдикдә, бүтүн бунларда да игтисади әсәрләриндәки ејни зиддијјәтли, икили характер өзүнү көстәрир. Һәм дә бунларын халис јерли—анчаг Франса үчүн әһәмијјәти вардыр. Лакин франсыз сосиалистләри XVIII әср буржуа волтерчилијинә вә XIX әср алман аллаһсызлығына нисбәтән диндарлыға өзләринин үстүнлүк әламәти кими бахмағы мүнасиб һесаб етдикләри бир заманда

* **һавајы кредитин.** *Ред.*

** **халис хырда буржуа.** *Ред.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

дин, килсə вə и. а. үзəринə Прудонун һүчумлары Франса шəраитиндə бөјүк бир хидмət иди. Əкəр Бөјүк Пјотр рус барбарлығына барбарлыгла галиб кəлмишдисə, Прудон да франсыз ибарəчилијинə ибарəчиликлə галиб кəлмək үчүн өзүндəн асылы олан һəр бир шеји етмишдир.

Онун *«Дөвлət чевриллиши»* һаггындакы китабы садəчə пис бир əсəр дејил, ачыгчa алчаглыг һесаб едилмəлидир, лакин бу алчаглыг онун хырда буржуа нөгтеји-нəзəринə тамамилə ујғун кəлир; бурада о, Луи Бонапарт гаршысында əзилиб-бүзүлүр вə доғрудан да, ону франсыз фəһlələри үчүн мəгбул көстəрмəјə чалышыр; онун *Полша* əлејһинə сон əсəри[21] дə беләдир, бурада о, чарын хошуна кəлмək үчүн бир ахмаг һəјасызлығы көстərир.

Прудону чох заман *Руссо* илə мүгајисə едирдиләр. Белə бир мүгајисədən даһа сəһв шеј ола билмəз. О даһа чох *Ник. Ленкеjə* бəнзəјир, лакин Ленкенин *«Мүлки ганунлар нəзəриjjəси»* адлы китабы исте'дадлы бир əсəрдир.

Прудон өз тəбиəти е'тибары илə диалектикаја мејл көстərирди. Лакин əсл елми диалектиканы һеч бир заман баша дүшмədијинə көрə софистикадан ирəли кедə билмəмишдир. Бу əслиндə онун хырда буржуа нөгтеји-нəзəри илə əлагədар иди. Тарихчи *Раумер* кими хырда буржуа да «бир тəрəфдəн» илə «дикəр тəрəфдəн» ифадəләриндəн ибарəтдир. О өз игтисади мənафеjиндə, *буна көрə* һəмчинин өз сијасətиндə дə, өз дини, елми вə бədии көрүшләриндə беләдир. О өз əхлагында беләдир, in everything* беләдир. О, тəчəссүм етмиш бир зиддиjjətдир. Һəм дə о, Прудон кими, ити ағыллы бир адамдырса, өз зиддиjjətləри илə ојунбазлыг етмəјə вə бунлары, шəраитə көрə, көзləнилмəз, чығырган, бə'зən биабырчы, бə'зəн дə парлаг парадокслара чевирмəјə тезликлə адət едир. Елмдə фырылдагчылыгла сијаси уjғунлашма белə бир нөгтеји-нəзəрлə гырылмаз сурətдə əлагədардыр. Бу чүр һəрифləрдə һəвəс доғуран бирчə сəбəб галыр ки, бу да онларын *шөһрətпəрəстлиjидир;* бүтүн шөһрətпəрəст адамлар кими, онлар анчаг бирчə дəгигəлик мүвəффəгиjjəти, курулту гопармағы дүшүнүрləр. Һəм дə бу заман, мəсəлən, Руссону мөвчуд һакимиjjətлə һəр чүр, һətта заһири сазишдən һəмишə горујан садə бир мə'нəви нəзарəт лабүд сурətдə арадан галхыр.

Ола биләр кəләчək нəсил Франса тарихинин бу јахын кечмишдəки дөврүнү сəчиjjələндирəркən десин ки, Луи Бонапарт бу дөврүн Наполеону, Прудон исə онун Руссо-Волтери олмушдур.

Инди исə мən бу адамын вəфатындан бу гədəр аз бир за-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

* — һəр шеjдə. *Ред.*

ман кечәндән сонра мәрһумун һакими ролуну ојнамаға мәни мәчбур етмәнизин мә'сулијјәтини тамамилә Сизин үзәринизә гојурам.

Сизә һөрмәт едән ***Карл Маркс***

1865-чи ил 24 јанварда јазылмышдыр
"Social—Demokrat" гәзетинин 1, 3 вә 5 феврал 1865-чи илдә чыхан 16, 17 вә 18-чи №-ләриндә дәрч едилмишдир

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 24—31

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

К. МАРКС

ӘМӘК ҺАГГЫ, ГИЈМӘТ ВӘ МӘНФӘӘТ[22]

ИЛК ГӘЈДЛӘР

Вәтәндашлар!

Ичазә верин, әсл мәсәләјә кечмәздән әввәл, бир нечә илк гејд едим.

Һазырда континентдә әсл тә'тил јолухмасы һөкм сүрүр вә әмәк һаггынын артырылмасы тәләби үмуми бир һал олмушдур. Бу мәсәлә бизим конгресимиздә мүзакирә едиләчәкдир[23]. Сизин, Бејнәлхалг Бирлик башында дуранларын бу мүһүм мәсәләдә мөһкәм фикри олмалыдыр. Буна көрә дә мән, һәтта сизин сәбринизи чидди имтаһана чәкмәли олсам да, бу мәсәләни әсаслы сурәтдә нәзәрдән кечирмәји өзүмә борч билирәм.

Икинчи илк гејди вәтәндаш Уестон һаггында етмәлијәм. О, фәһлә синфинин мәнафејинә ујғун һәрәкәт етдијини зәнн едәрәк, өзүнә дә мә'лум олдуғу кими, фәһлә синфи ичәрисиндә әсла бәјәнилмәјән бахышлары јалныз сизин гаршынызда шәрһ етмәк дејил, һәтта чамаат гаршысында да мүдафиә етмишдир. Көстәрилән белә бир мә'нәви мәрдлијә һәр биримиз дәрин һөрмәтлә јанашмалыјыг. Мән үмидварам ки, мә'рузәмин чох кәскин олдуғуна бахмајараг, мә'рузә гуртардыгдан сонра вәтәндаш Уестон көрәчәкдир ки, зәнним чә, онун тезисләринин әсасыны тәшкил едән дүзкүн фикрә мән шәрикәм, һәрчәнд бу тезисләри мән индики шәклиндә нәзәри чәһәтдән јанлыш, әмәли чәһәтдән исә тәһлүкли һесаб едирәм.

Инди билаваситә бизи марагландыран мәсәләјә кечирәм.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1. İSTEHSAL VƏ ƏMƏK HAGGЫ

Əslində, vətəndaш Uestonun dəlilləri iki ilk шərtə əsasланыr:

1) *milli məhsul kүtləsi hə isə dəjiшməz bir шejdir,* sabit miqdardыr və ja, rijazijjatчыnын dejəчəji kimi, *sabit* kəmijjətdir.

2) *real əmək haggынын məbləғi,* jə'ni satын alына bilәчək əmtəәlərin miqdarы ilə өlчүlən əmək haggынын məbləғi *dəjiшməz* məbləғdir, *sabit* kəmijjətdir.

Lakin onun birinчi iddiasы aчыgчa janlышdыr. Siz bilirsiniz ki, məhsulun dəjəri və kүtləsi ildən-ilə artыr, milli əməjin məhsuldar gүvvəsi jүksəlir, ketdikчə artan bu məhsulun tədavүlү үчүn lazым kələn pulun miqdarы isə daim dəjiшilir. Bүtүn bir il үчүn və bir-biri ilə mүqajisə edilən mүxtəlif illər үчүn doғru olan шej, ilin ajrычa kөtүrүlən hər bir күnү үчүn də doғrudur. Milli məhsulun kүtləsi, və ja kəmijjəti, daim dəjiшilir. Bu kəmijjət *sabit* dejil, *dəjiшən* kəmijjətdir və,—hətta əhalinin sajчa dəjiшilməsini bir jana gojsaг belə,—bu kəmijjət, *kapital jығымында* və *əməjin məhsuldar gүvvəsində* daim baш verən dəjiшikliklərə kөrə dəjiшilən kəmijjət olmalыdыr. Tamamilə doғrudur ki, күnləriп biriпdə *əmək haggынын үmumi səvijjəsi jүksəlmiш* olsajdы, bu jүksəlишin sonrakы nətiчələri neчə olurса-olsun, *өzlүүndə* bu jүksəliш məhsul kүtləsində dəjiшiklijə *bilavasitə* səbəb olmazdы. Bu jүksəliш ilk zamanlar mөvчud vəzijjətdən irəli kələrdi. Lakin əmək haggы jүksəlməzdən *əvvəl* milli məhsul *sabit* kəmijjət dejil, *dəjiшən* kəmijjət idisə, əmək haggы jүksələndən *sonra* da sabit kəmijjət dejil, dəjiшən kəmijjət olaraq galaчagdыr.

Lakin fərz edək ki, milli məhsul kүtləsi *dəjiшən* kəmijjət dejil, *sabit* kəmijjətdir. Dostumuz Uestonun məntiғi bir nətiчə hesab etdiji шej, hətta bu halda da guru bir iddiadan baшga bir шej olmazdы. Əkər bizə mүəjjən bir ədəd, məsələn, 8 ədədi verilmiшsə, bu ədədin *mүtləg* hədləri onun hiссələrinin өz *nisbi* hədlərini dəjiшməsinə mane olmur. Əkər mənfəət 6-ja, əmək haggы isə 2-jə bərabərdirsə, əmək haggы artыb 6, mənfəət isə azalыb 2 ola bilər, lakin үmumi jekun jenə də 8-ə bərabər galar. Demәli, məhsul kүtləsinin sabit galmasы fakty əsla əmək haggы məbləғinin də sabit galdығыnы kөstərə bilməz. Bəs bu halda dostumuz Uestonun əmək haggы məbləғinin dəjiшilməjib oldugu kimi galdығыnы neчə sүbut edir? O buna sүbut dejil, anчag iddia edir.

Onun bu iddiasы ilə hətta razыlaшsaг da, onda bu iddia hər iki istigamət үчүn doғru olmalыdыr, halbuki vətəndaш

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rafdey.org

Уестон буну јалныз бир истигамәтдә тә'сир көстәрмәјә вадар едир. Әмәк һаггы мәбләғи сабит кәмијјәтдирсә, ону нә јүксәлтмәк олар, нә дә ашағы салмаг. Демәли, фәһләләр әмәк һаггынын мүвәггәти јүксәлдилмәсинә чалышмагла јерсиз һәрәкәт едирләрсә, онда капиталистләр дә әмәк һаггыны мүвәггәти ашағы салмаға чалышмагла ејни дәрәчәдә јерсиз һәрәкәт едирләр. Достумуз Уестон инкар етмир ки, фәһләләр мүәјјән шәраитдә капиталистләри әмәк һаггыны јүксәлтмәјә вадар едә *биләрләр:* лакин Уестон әмәк һаггы мәбләғини өз тәбиәтинә көрә сабит бир кәмијјәт кими тәсәввүр етдијинә көрә, онун фикринчә, бунун ардынча экс-тә'сир баш вермәлидир. Диқәр тәрәфдән, Уестон буну да билир ки, капиталистләр әмәк һаггыны зоракылыгла ашағы сала *биләрләр* вә һәгигәтдә даим ону ашағы салмаға чалышырлар. Әмәк һаггынын сабитлији принсипинә көрә, һәмин һалда да әввәлки һалда олдуғу дәрәчәдә экс-тә'сир баш вермәлидир. Демәли, фәһләләр әмәк һаггынын ашағы салынмасы чәһдләринә вә ја әмәк һаггынын фе'лән ашағы салынмыш олмасына гаршы экс-тә'сир көстәрмәклә дүзкүн һәрәкәт едирләр. Демәли, онлар *әмәк һаггының јүксәлдилмәсинә* чалышдыглары һалда да дүзкүн һәрәкәт едирләр, чүнки әмәк һаггынын ашағы салынмасына көстәрилән һәр бир *экс-тә'сир* онун јүксәлдилмәсинә јөнәлдилән тә'сир демәкдир. Беләликлә, вәтәндаш Уестонун өзүнүн ирәли сүрдүјү принсипә, јә'ни *әмәк һаггының сабитлији* принсипинә әсасән, фәһләләр мүәјјән шәраитдә бирләшиб әмәк һаггынын јүксәлдилмәси уғрунда мүбаризә етмәлидирләр.

Әкәр вәтәндаш Уестон бу нәтичәни рәдд едирсә, бу нәтичәнин әсасыны тәшкил едән илк шәртдән дә әл чәкмәлидир. Бу һалда о, әмәк һаггы мәбләғинин *сабит кәмијјәт* олмасындан данышмајыб демәлидир ки, һәрчәнд әмәк һаггынын мәбләғи *јүксәлә* билмәз вә јүксәлмәмәлидир, лакин капитал әмәк һаггыны ашағы салмаг истәјән кими *ашағы* дүшә биләр вә дүшмәлидир. Әкәр капиталист, сизә әт әвәзинә картоф, буғда әвәзинә јулаф једиртмәк фикринә дүшсә, сиз онун бу ирадәсини сијаси игтисадын гануну кими гәбул едиб табе олмалысыныз. Әкәр бир өлкәдә әмәк һаггынын сәвијјәси башга бир өлкәдәкиндән јүксәкдирсә, мәсәлән, Бирләшмиш Штатларда Инкилтәрәдәкиндән јүксәкдирсә, сиз әмәк һаггынын сәвијјәләри арасындакы бу фәргин сәбәбини американ капиталистинин арзусу илә инкилис капиталистинин арзусу арасындакы фәрглә изаһ етмәлисиниз,—ајдындыр ки, белә бир үсул нәинки игтисади һадисәләрин, һабелә бүтүн башга һадисәләрин дә өјрәнилмәсини сон дәрәчә садәләшдирәрди.

Лакин биз һәтта бу һалда да соруша биләрик: *нә сәбәбә* американ капиталистинин арзулары инкилис капиталисти-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

нин арзуларындан фәрглидир? Бу суала чаваб вермәк үчүн исә, биз *арзулар* аләминдән кәнара чыхмалы олардыг. Кешиш дејә биләр ки, куја аллаһын Франсада истәдији шеј башга, Инкилтәрәдә истәдији шеј башгадыр. Әкәр мән бу арзуларын нә үчүн ики чүр олдуғуну изаһ етмәсини кешишдән тәләб етсәм, о һеч дә утанмајыб дејә биләр ки, аллаһын Франсада бир арзусу, Инкилтәрәдә исә башга бир арзусу вардыр. Лакин ајдындыр ки, достумуз Уестон һәр чүр шүурлу фикир јеридилмәсини тамамилә инкар едән бу чүр дәлилләрә әл атмаз.

Әлбәттә, капиталист мүмкүн гәдәр чох көтүрмәк *арзусундадыр*. Лакин бизим вәзифәмиз онун *арзулары* һаггында фикир јеритмәк дејил, онун *гүввәсини, бу гүввәнин һәдләрини нә бу һәдләрин характерини* тәдгиг етмәкдир.

2. ИСТЕЊСАЛ, ӘМӘК ЊАГГЫ, МӘНФӘӘТ

Вәтәндаш Уестонун бизә охудуғу мә'рузәдәки фикирләр бир гоз габығына јерләшәрди.

Онун јеритдији бүтүн мүһакимәләр бундан ибарәт иди: әкәр фәһлә синфи капиталистләр синфини пулла 4 шиллинг әвәзинә 5 шиллинг әмәк һаггы вермәјә мәчбур едәрсә, капиталист әмтәә шәклиндә фәһләләрә 5 шиллинглик дәјәр әвәзинә 4 шиллинглик дәјәр гајтарачагдыр. Бу һалда фәһлә синфи әмәк һаггы јүксәлдилмәздән әввәл 4 шиллингә алдығы шеји инди 5 шиллинг вермәјә мәчбур оларды. Бу нәјә көрә белә олмалыдыр? Нәјә көрә капиталист чәми 4 шиллинглик дәјәри 5 шиллингә верир? Она көрә ки, әмәк һаггынын мәбләғи сабит олараг мүәјјән едилмишдир. Бәс нәјә көрә әмәк һаггының мәбләғи 4 шиллинг дәјәриндә олан әмтәә илә мүәјјән едилмишдир? Нәјә көрә 3 вә ја 2 шиллинг дәјәриндә олан әмтәә илә, јахуд башга бир мәбләғлә мүәјјән едилмәмишдир? Әкәр әмәк һаггы мәбләғинин һәдләри нә капиталистин ирадәсиндән, нә дә фәһләнин ирадәсиндән асылы олмајан бир игтисади гануңла мүәјјән едилмишдирсә, онда вәтәндаш Уестон әввәлчә бу гануну шәрһ вә сүбут етмәли иди. Сонра, о, сүбут етмәли иди ки, һәр бир мүәјјән заманда фе'лән верилмиш олан әмәк һаггының мәбләғи һәмишә зәрури әмәк һаггының мәбләғинә тамамилә ујғун көлир вә бундан һеч бир заман кәнара чыхмыр. Диқәр тәрәфдән, әкәр әмәк һаггы мәбләғинин мөвчуд һәдләри *бир тәк* капиталистин *ирадәсиндән* вә ја онун тамаһкарлығы һәддиндән асылыдырса, онда бу—ихтијари һәдләрдир, бунда зәрури һеч бир шеј јохдур, бу һәдләр капиталистин ирадәси *илә* дәјишилә биләр вә буна көрә онун ирадәси *әлејһинә* дә дәјишилә биләр.

Üçüncü Beynəlxalq Kitabxanası - https://rantey.org

Вәтәндаш Уестон өз нәзәриjjәсини белә бир мисалла шәрh етмишдир: әкәр бир касада мүәjjән мигдар адам үчүн мүәjjән гәдәр шорба вардырса, гашыгларын бөjүдүлмәсиндән шорбанын мигдары арта билмәз. Ичазәнизлә дејә биләрдим ки, бу мисал мәнә олдугча бајағы* көрүнүр. Бу, мәнә Менени Агриппанын етдиjи мүгаjисәни бир гәдәр хатырлатды. Рома плебеjләри Рома патрисиләринә гаршы гиjам галдырдыглары заман патриси Агриппа онлара демишди ки, дөвләт вүчудунун үзвләри олан плебеjләр өз гидаларыны бу вүчудун мә'дәси олан патрисиләрдән алырлар. Лакин Агриппа сүбут едә билмәмишди ки, бир адамын мә'дәсини долдурмагла башга бир адамын үзвләрини гидаландырмаг олар. Вәтәндаш Уестон да унутмушдур ки, фәhләләрин өз габагларындакы касадан jедикләри шорба милли әмәjин бүтүн мәhсулундан ибарәтдир вә касадан чох jемәк көтүрмәләринә мане олан шеj, касанын кичиклиjи вә ичиндәки jемәjин азлыгы дејил, jалныз гашыгларынын чох хырда олмасыдыр.

Капиталист нә ким бир hиjлә васитәсилә 4 шиллинглик дәjәри 5 шиллингә верә билир? Сатдыгы әмтәанин гиjмәтини jүксәлтмәклә. Лакин әмтәә гиjмәтләринин jүксәлдилмәси вә jа, даhа үмуми шәкилдә десәк, әмтәә гиjмәтләринин дәjишдирилмәси, әмтәә гиjмәтләринин өзү, анчаг капиталистин ирадәсиндәнми асылыдыр? Jохса, әксинә, бу ирадәнин hәjата кечирилмәси үчүн мүәjjән шәраит лазымдыр? Әкәр белә бир шәраит тәләб олунмурса, онда базар гиjмәтләринин галхыб енмәси, бу гиjмәтләрин арасы кәсилмәдән дәjишилмәси hәлледилмәз бир тапмача олур.

Әкәр биз белә фәрз едириксә ки, әмәjин мәhсулдар гүввәсиндә, нә тәтбиг едилән капитал вә әмәjин мигдарында, нә дә мәhсулларын дәjәринә гиjмәт вермәк үчүн истифадә едилән пулун дәjәриндә hеч бир дәjишиклик әмәлә кәлмәмиш вә *jалныз әмәк hаггынын сәвиjjәси дәjишилмишдир,* онда *әмәк hаггынын jүксәлмәси әмтәәләрин гиjмәтләринә* нечә тә'сир көстәрә биләр? Бу jүксәлишин әмтәә гиjмәтләринә тә'сир көстәрмәсинә сәбәб jалныз одур ки, бу әмтәәләрә олан тәләбләр онларын тәклифи арасындакы hәгиги нисбәтә тә'сир көстәрир.

Тамамилә доғрудур ки, бүтөвлүкдә көтүрүлән фәhлә синфи өз кәлирини *ән зәрури шеjләрә* сәрф едир вә етмәjә мәчбурдур. Буна көрә дә әмәк hаггы сәвиjjәсинин үмуми jүксәлиши адәтән, *ән зәрури шеjләрә* олан тәләбин артмасына вә, демәли, онларын *базар гиjмәтләринин* галхмасына сәбәб олур. Бу шеjләри истеhсал едән капиталистләр, вердикләри әмәк

* Чинасдыр: «врооп» — «гашыг», «сәләвәh» — «врооду» — «сәфеh», «бајағы» демәкдир. *Ред.*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

haggынын jүксəlməсинин əvəзini, өz əmtəələrinin bazar gijmətlərini jүksəltməklə чыхарырлар. Бəс ən зəрури шejlər istehsal *etməjən* башга капиталистlərин иши нечə олур? Күман етмəjин ки, бу чүр капиталистlər аздыр. Əкəр нəзəрə алсаныз ки, милли məhsulun үчдə ики hиссəсини əhalinin бешдə бир hиссəси истеһлак едир,—нүмajəндəлəр палатасынын бир үзвү бу jахында hətta иддиа едирди ки, милли məhsulun үчдə ики hиссəсини əhalinin анчаг jeддидə бир hиссəси истеһлак едир,—онда биларсиниз ки, милли məhsulun нə гəдəр бөjүк бир hиссəси зинət шejlərи шəклиндə истеһсал едилмəли və ja бу шejlərə *mүbadilə olunmalы* və ən зəрури шejlərin нə гəдəр бөjүк бир hиссəси нөкərlərə, атлара, пишикlərə və и. а. хəрчləниб исраф едилмəлидир. Тəчрүбəдən билдijimiz ким, ən зəрури шejlərin gijmətləri галхдыгда бу исрафчылыг həmишə хejли məhdud олур.

Демəли, ən зəрури шejlər истеһсал *etməjən* капиталистlərin вəзijjəti нечə олачагдыр? Онлар əмək haggынын үмуми jүксəлиши нəтичəсиндə *mənfəət normasынын ашағы дүшмəсинин* əvəзini *өz əmtəələrinin gijmətini jүksəltməklə* чыхара билмəjəчəклəр, чүнки бу əмтəələрə олан тəлəб артмajачагдыр. Онларын кəлири азалачаг вə həm дə онлар бу азалан кəлирдən, баһалашан ejни гəдəр ən зəрури шejlər үчүн daha чох пул вермəли олачаглар. Бундан əлавə. Онларын кəлири азалачағына көрə, зинət шejlərinə хəрчlərini азалтмалы олачаглар, белəликlə, гаршылыглы сүрətдə бир-биринин əmtəələrinə олан тəлəбləри дə азалачагдыр. Бу тəлəбин азалмасы нəтичəсиндə онларын əmtəələrinin gijməти ашағы дүшəчəкдир. Демəли, сənajenin бу cahələrində *mənfəət normasы,* тəкчə əмək haggы сəвijjəсинин үмуми jүксəлишинин тə'siri нəтичəсиндə дejил, həmчинин əмək haggынын үмуми jүксəлиши, ən зəрури шejlər gijmətinin галхмасы вə зинət шejlərи gijmətinin дүшмəси ким hadisələrin биркə тə'siri нəтичəсиндə дə *ашағы дүшəчəкдир.*

Мүхтəлиф сənaje cahələrindəки капиталларын *mənfəət* ***normalары арасында бу фəргин*** **нə** ким **нəтичələри** олачагдыр? Əлбəттə, бу нəтичələр дə мүхтəлиф истеһсал даирələrinin *орта mənfəət normalarында* həр hансы бир сəбəб үзүндən фəрг əмələ кəлдикдə баш верən нəтичələrin ejни олачагдыр. Капитал вə əмək аз əлверишли cahələрдən daha əлверишли cahələрə кечир, həm дə капитал вə əмəjин бир cahədən башга бир cahəjə белə кечмəси просеси, бир сənaje cahələриндə тəклиф, артмыш олан тəлəб дəрəчəсинə чатанадәк, дикəр cahələрдə исə азалмыш олан тəлəб дəрəчəсинə дүшənədəк давам едир. Бу дəjишиклик *баш верүндən сонра* мүх-

Digitized by Dil Kitabxanası http://rattedu.org

тәлиф сәнаје сahәләриндә *мәнфәәт нормасы* јенә дә тәразлашачагдыр. Бүтүн бу тәбәддүлат әввәлчә ағчаг мүхтәлиф әмтәәләрә олан тәләблә бунларын тәклифи арасындакы нисбәтин дәјишмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлдијинә көрә, һәмин сәбәб арадан галхдыгдан сонра онун тә'сири дә јох олур вә *гијмәтләр* өз әввәлки сәвијјәси вә мүвазинәтинә гајыдыр. Әмәк һаггынын јүксәлмәси нәтичәсиндә *мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси* ајры-ајры сәнаје сahәләринн әһатә етмәклә мәһдудлашмајыб, *үмуми* шәкил алыр. Етдијимиз еһтимала әсасән, нә әмәјин мәһсулдар күввәсиндә, нә дә үмуми мәһсул күтләсиндә дәјишиклик әмәлә кәлмир, *лакин бу мәһсул күтләсинин формасы дәјишилир*. Мәһсулун чох һиссәси ән зәрури шејләр шәклиндә, аз һиссәси исә зинәт шејләри шәклиндә олур вә ја, башга чүр десәк, мәһсулун аз һиссәси харичдән кәтирилән зинәт шејләринә мүбадилә едилир вә мүвафиг сурәтдә өз илк шәклиндә истеһлак едилир вә ја, јенә башга чүр десәк, вәтән мәһсулунун чох һиссәси зинәт шејләринә дејил, харичдән кәтирилән ән зәрури шејләрә мүбадилә едиләр. Буна көрә дә, базар гијмәтләринин мүвәггәти олараг позулмасындан сонра әмәк һаггы сәвијјәсинин үмуми јүксәлиши мәнфәәт нормасынын јалныз үмумијјәтлә ашағы дүшмәсинә сәбәб олур, лакин әмтәә гијмәтләринин аз-чох узун мүддәт дәјишилмәсинә сәбәб олмур.

Әкәр мәнә десәләр ки, јухарыдакы дәлилләримдә мән бүтүн әмәк һаггы артымынын ән зәрури шејләрә сәрф олундуғу еһтималыны нәзәрдә тутурам, буна белә чаваб верәрәм: мәним бу еһтималым вәтәндаш Уестонун бахышларына ән чох әлверишлидир. Әкәр әмәк һаггынын артымы фәһләләрин әввәлләр истеһлак етмәдији шејләрә сәрф олунсајды, онларын алычылыг күввәсинин һәгигәтән артдығыны сүбут етмәјә еһтијач галмазды. Лакин онларын бу алычылыг күввәсинин артмасы, јалныз әмәк һаггы јүксәлдилмәсинин нәтичәси олдуғуна көрә, капиталистләрин алычылыг күввәсинин азалмасына тамамилә ујғун кәлмәлидир. Буна көрә дә әмтәәләрә олан *тәләбин үмуми һәчми артмазды,* бу тәләбин тәркиб һиссәләри *дәјишилмиш оларды.* Бир тәрәфин тәләбинин артмасыны, дикәр тәрәфин тәләбинин азалмасы таразлашдырарды. Белә-ликлә, тәләбин үмуми мәчмусу дәјишилмәдијинә көрә, әмтәәләрин базар гијмәтләриндә дә һеч бир дәјишиклик әмәлә кәлә билмәз.

Беләликлә, ашағыдакы ики нәтичәдән биридир: ја әмәк һаггынын артымы бүтүн истеһлак шејләринә бәрабәр дәрәчәдә сәрф олунур—вә бу һалда фәһлә синфинин артан тәләбинә ујғун олараг капиталистләр синфинин тәләби азалмалыдыр,— ја да әмәк һаггынын артымы јалныз бә'зи шејләрә сәрф олу-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

nur ki, bunlarын da bazar gijmətləri mүvəggəti olaraq artaчagdыr,—və bu halda belәliklə bә'zi sənaje sahәlәriндә mənfəət normasынын jүksәlmәsi, bashga sənaje sahәlәriндә isә mənfəәt normasынын mүvafig dәrәчәdә azalmasы kapital və əmәjin bөlkүsүndә dәjishiklik əmәlә kәlmәsinә səbәb olaчagdыr ki, bu da bә'zi sənaje sahәlәriндә tәklif artan tәlәb dәrәчәsinә чatana gәdәr, bashga sahәlәriндә isә—azalmыsh olan tәlәb dәrәчәsinә dүshәnә gәdәr davam edәчәkdir. Birinчi fәrzijjәdә əmtәə gijmətlәriндә heч bir dәjishiklik olmajaчagdыr; ikinчi fәrzijjәdә isә, bazar gijmətləri bir gәdәr galхыb endikdәn sonra, əmtəәlәrin mүbadilə dәjәri өz əvvәlki səvijjәsinә dүshәчәkdir. Hәr iki fәrzijjәdә əmək haggы səvijjәsinin үmumi jүksәlishi, nәtiчә e'tibarilə mənfəәt normasынын үmumijjәtlə ashagы dүshmәsindәn bashga heч bir shejә səbәb olmaz.

Bətəndaш Uestон sizin təsəvvүrүnүzə tə'sir kөstərmək mərgədi ilə sizə təklif edirdi ki, үmumijjətlə inkilis kənd təsərrүfaty fəhlәlәrinin əmək haggы 9 shillingdən 18 shillingə artaчagы halda baш verə biləчək чətinliklər үzəriндə dүshүnəsiniz. O dejirdi: bir dүshүnүn ki, ən zərүri shejlərə olan tәlәb nə gәdәr чox artar və bunun nətiчəsiндә gijmətlər nə gәdәr dəhшətli bir dərəчədə galхar! Siz hamыnыz bilirsiniz ki, Amerika kənd təsərrүfaty fəhlәsinin orta əmək haggы inkilis kənd təsərrүfaty fəhlәsinin orta əmək haggыndan iki gatdan da чox artыgdыr, halbuki Birlәшmish Shtatlarda kənd təsərrүfaty məhsulларынын gijmәti Birlәшmish kraллыgdakындан ashagыdыr. Birlәшmish Shtatlarda əmәklə kapital arasындакы үmumi nisbətlər Inkilтərədəki nisbətlərin eјnidir, halbuki Birlәшmish Shtatlarda illik mөhsul kүtlәsi Inkilтərədəkindən хejli azdыr. Bəs nə үчүn bizim dostumuz bu gәdәr haj-kүj galdырыр? Hәgigətən garшымызда duran məsәlәdən bojun gaчырмаг үчүn. Əmək haggыnын birdən-birə 9 shillingdən 18 shillingə jүksәlmәsi əmək haggынын hәчminin birdən-birə 100% jүksәlmәsi demək olardы. Lakin biz heч də Inkilтərədə үmumi əmək haggы səvijjәsinin birdən-birə 100% jүksәlə bilib-bilmәjәчәji mәsәlәsini mүzakirə etmirik. Əmək haggынын hәmin jүksәlmәsi *kəmijjəti* ilə bizim үmumijjətlə heч bir ishimiz joхdur, zira onun jүksәlmәsi hәr bir konkret halda mөvчud шəraitdən asылы olmalы və bu шəraitə ujғun kəlmәlidir. Biz anчag o mәsәlәni tədgig etmәlijik ki, əmək haggы səvijjәsinin үmumi jүksәlishi, hətta bir faizdən artыg olmadыgы halda hәmin jүksәlishin nə kimi nətiчәləri olaчagdыr.

Belәliklə, mən əmək haggынын 100% jүksәlmәsi haggынda dostumuz Uestonun ujdurdugu əfsanəni bir tərəfə atараg,

Ücretsiz PDF kitap arşivi https://tanitey.org

сизин диггәтинизи Бөјүк Британијада 1849-чу илләдән 1859-чу ил арасындакы дөврдә әмәк һаггынын һәгигәтдә нә гәдәр јүксәлдијинә чәлб едәчәјәм.

1848-чи илдә кечирилмиш он саатлыг ганун вә ја, даһа доғрусу, $10^1/_2$ саатлыг иш күнү һаггында ганун[5] сизин һамыныза мә'лумдур. Бу, һамымызын шаһид олдуғумуз ән бөјүк игтисади дәјишикликләрдән биридир. Бу ганун ајры-ајры јерли мә'дәнләрдә дејил, әсас сәнаје саһәләриндә әмәк һаггынын бирдән-бирә вә мәчбури сурәтдә јүксәлдилмәси демәк иди; Инкилтәрә дә мәһз һәмин саһәләрә архаланараг бүтүн дүнја базарында һөкм сүрмәкдәдир. Бу, әмәк һаггынын әсла әлверишли олмајан бир шәраитдә јүксәлдилдији демәк иди. Буржуазија мәнафејинин рәсми ифадәчиләри олан доктор Јур, профессор Сениор вә бүтүн башга игтисадчылар *сүбут едирдиләр*—вә мән демәлијәм, достумуз Уестондан даһа әсаслы дәлилләрлә сүбут едирдиләр—ки, бу билл инкилис сәнајеси үчүн дәфн нәвасы олачагдыр. Онлар сүбут едирдиләр ки, әмәк һаггынын бу јүксәлиши ади бир јүксәлиш дејил, тәтбиг едилән әмәк мигдарынын азалмасындан ирәли кәлән вә бу азалмаја әсасланан бир јүксәлишдир. Онлар иддиа едирдиләр ки, капиталистләрин әлиндән алмаг **истәдикләри 12-чи саат мәһз** капиталистин мәнфәәт көтүрдүју јеканә саатдыр. Онлар горхудуб дејирдиләр ки, јығым азалачаг, гијмәтләр галхачаг, базарлар әлдән чыхачаг, истеһсал азалачаг, бунун нәтичәсиндә дә әмәк һаггы јенидән ашағы дүшәчәк, там ифлас баш верәчәкдир. Онлар һәтта дејирдиләр ки, Максимилиан Робеспјерин **максимум** һаггында ганунлары[24] бу гануна нисбәтән бош бир шејдир; һәм дә онлар мүәјјән мә'нада һаглы идиләр. Бәс ишдә нечә олду? Иш күнүнүн гысалмасына бахмајараг, фабрик фәһләләриниң пулла алдыглары әмәк һаггы јүксәлди; фабрикләрдә ишләјән фәһләләрин сајы хејли чохалды; фабрик мә'мулатынын гијмәти арасы кәсилмәдән ашағы дүшдү; фабрик фәһләләри әмәјинин мәһсулдар күввәси һејрәт едиләчәк дәрәчәдә инкишаф етди; фабрик әмтәәләриниң сатыш базарлары мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә вә кетдикчә даһа чох кенишләнди. 1861-чи илдә Манчестердә Елмин инкишафына јардым чәмијјәти јығынчағында мән өзүм ч. *Њјумендән* ешитдим ки, о һәм өзүнүн, һәм дә доктор Јурун, һәм Сениорун, һәм дә игтисад елминин бүтүн башга рәсми нүмајәндәләриниң сәһв етдикләрини е'тираф едирди, һалбуки халгын инстинкти доғру чыхмыш олду. Мән профессор Френсис Њјумени дејил, ч. У. Њјумени[25] нәзәрдә тутурам ки, бу да 1793-чү илдән 1856-чы иләдәк олан гијмәтләр тарихини изләјән ч. *Томас Тукун «Гијмәтләрин тарихи»* адлы көзәл әсәриниң мүштәрәк мүәллифи вә нашири олуб игтисад елминдә көркәмли јер тутур.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://fantezy.org

Əkər əmək haггы məbləғinin sabitliji, məhsul kүtləsinin sabitliji, əməjin məhsulдar gүvvəsi səvijjəsinin sabitliji və kapitalistlərin iradəsi sabitliji haггында dostumuz Уestonun səhlətəkən fikirləri və onun irəli сүrdүjү bүtүn başga sabitlik və gətiliklər doғru olsajdy, onda professor Seniorun irəliчədən səjlədiji gara fikirləri də doғru olardy və hələ 1815-чi ildə, iш kүnүnə үmumi hədd gojulmasyny fəhlə sinfinin azadlyғy jolunda ilk hazyrlyg addymy adlandyrmyш və үmumi əgidənin əksinə olaraг və heч bir шejdən чəkinməjərək, өzүnүn Hjy-Lanarkdakы iplik əjirən faбrikində iш kүnү үчүn həgigətən belə bir hədd gojmuш olan Роберт Суен isə haгsyz olardy.

Он саатлыг иш күнү гануну həjata kечирилдиji və bunun nəтичəсиндə əmək haггы jүksəldiji zaman Бөjүk Britanijada *kənd təsərrүfaty fəhlələrinin əmək haггы da үmumijjətlə jүksəlmədə iди* ki, bunun səbəbləриndən bурада bəhs etməjin jeri dejildir.

Mənim bilaваsitə məgsədimə aid olmasa da, bурада bə'zi gejdlər edəчəjəm ki, mənim fikrimi janlyш baшa dүшmələsiniz.

Əkər biriси həftədə 2 шиллинг əmək haггы alyrdyca vəsonra onun əmək haггы artyb 4 шиллингə чatmyшdyrca, demәli, *əmək haггынын səvijjəsi* 100% jүksəlmишdir. Əkər əmək haггынын bu jүksəlишinə *əmək haггы səvijjəsinin jүksəlməsi* nөgtejи-nəzəriндən janaшsaг, bu чox bөjүk jүksəliш kimi kөrүnə biləр, halbuki *əmək haггынын həgigi kəmijjəti,* jə'ni həftədə 4 шиллинг jenə də diləнчi pajы gədər azdyr və anчag aч-jalaвaч doланmaға чata biləр. Buna kөrə də əmək haггы *səvijjəsinin* jүksəlməsi haггындакы kүrүltүlү faizləр gojsizi aldatmasyn. Biz həmiшə sorушmalyjyg ki, əmək haггынын kəmijjəti *əvvəl* neчə иди?

Sonra, asanlygla baшa dүшmək olar ki, əkər 10 fəhlədən hər biri həftədə 2 шиллинг, 5 fəhlədən hər biri 5 шиллинг və daha 5 fəhlədən hər biri 11 шиллинг alyrca, bu 20 nəfər birликdə həftədə 100 шиллинг və ja 5 фунт стерлинг alyr. Sonra onlarын həftəlik əmək haггынын *үmumi* məbləғi, məsələn, 20% artarca, bu məbləғ 5 фунт стерлингдən artyb 6 фунт стерлинг olar. Orta hesabla kөtүrsək, demək olar ki, *əmək haггынын үmumi səvijjəsi* 20% artmyшdyr, halbuki 10 fəhləнin əmək haггы fe'lən oldyғy kimi galyb dəjiшilməmиш, 5 nəfərdən ibarət bir груп fəhləнin hər biriniн əmək haггы 5 шиллингдən artyb 6 шиллинг olmуш, və o biri групdan olan 5 fəhləнin əmək haггы məbləғi 55 шиллингдən artyb 70 шиллинг olmушdur. Fəhlələrin jarysynын vəzijjəti əsla jахшylaшmamyш, $^1/_4$ hиссəсинин vəzijjəti чox чүzi

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kanitey.org

дәрәчәдә јахшылашмыш вә јалныз галан $^1/_4$ һиссәсинин вәзијјәти һәгигәтән јахшылашмышдыр. Лакин *орта кәмијјәтләр* көтүрүләрсә, бу 20 фәһләнин әмәк һаггынын үмуми мәбләғи 20% јүксәлмишдир вә бурада һәмин фәһләләри ишләдән бүтүн капиталдан вә онларын истеһсал етдији әмтәәләрин гијмәтләриндән бәһс едилдијинә көрә, бурадакы вәзијјәт еjнилә она бәнзәр ки, әмәк һаггынын орта һесабла јүксәлмәси еjни дәрәчәдә оүтүн фәһләләрә аид олсун. Јухарыда кәтирдијимиз мисалда гејд едилдији кими, Инкилтәрә вә Шотландијанын мүхтәлиф графлыгларында кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин әмәк һаггы сәвијјәси чох мүхтәлиф олдуғуна көрә әмәк һаггынын јүксәлмәси онларын вәзијјәтинә һеч дә бәрабәр дәрәчәдә тә'сир көстәрмәмишди.

Нәһајәт, бу әмәк һаггынын јүксәлдији дөврдә, бир сыра амилләр,—мәсәлән: Русија илә мүһарибә үзүндән јени верқиләр[27], күлли мигдар кәнд тәсәррүфаты фәһләләри мәнзилләринин дағыдылмасы[28] вә саирә,—әкс истигамәтдә тә'сир көстәрирди.

Бу гәдәр илк гејдләрдән сонра мән белә бир фикир ирәли сүрүрәм ки, 1849-чу илдән 1859-чу иләдәк олан дөврдә Бөјүк Британијада кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин әмәк һаггынын орта сәвијјәси *тәгрибән 40% јүксәлмишдир*. Буну сүбут етмәк үчүн мән кениш вә мүфәссәл материал верә биләрдим, лакин гаршыја гојдуғум мәгсәд үчүн кифајәт едәр ки, сизин диггәтинизи, мәрһум *ч. Чон Ч. Мортонун* 1859-чу илдә Лондон инчәсәнәт вә пешә чәмијјәтиндә[29] *«Әкинчиликдә тәтбиг едилән гүввәләр»* мөвзусунда охудуғу мүкәммәл вә тәнгиди реферата чәлб едим. Ч-б Мортон Шотландијанын 12 вә Инкилтәрәнин 35 графлығында јашајан тәгрибән 100 фермердән топладығы һесаблардан вә башга һәгиги сәнәдләрдән рәгәмләр кәтирир.

Достумуз Уестонун бахышларына көрә, хүсусилә фабрик фәһләләринин әмәк һаггынын еjни заманда јүксәлмәсини нәзәрә алсаг, 1849—1859-чу илләрдә кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын гијмәти олдугча галхмалы иди. Бәс һәгигәтдә нә олду? Русија илә мүһарибәјә вә 1854—1856-чы илләрдә бир нечә дәфә гытлыг олдуғуна бахмајараг, Инкилтәрәнин әсас кәнд тәсәррүфаты мәһсулу олан буғданын орта гијмәти 1838—1848-чи илләрдә квартери тәгрибән 3 фунт стерлинг олдуғу һалда, 1849—1859-чу илләрдә квартери тәгрибән 2 фунт стерлинг 10 шиллингә дүшмүшдү. Бу о демәкдир ки, буғданын гијмәти 16%-дән дә артыг дүшмүш вә еjни заманда кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин орта әмәк һаггы 40% јүксәлмишди. Јенә бу дөврүн ахырыны әввәли илә, јә'ни 1859-чу или 1849-чу илләмүгајисә етсәк, көрәрик ки, һәмин дөврдә рәсмән гејд едилән пауперләрин сајы 934 419 нәфәрдән 860 470 нәфәрә дүшмүш,

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://antev.org

jə'ni 73 949 nəfər azalmышdy. Mən bu fikrə шərikəm ki, onlarын sajы чox az əskilmиш və sonrakы illərdə heч əskilməmишdir, lakin hər halda bu—əskilmədir.

Dejə biləрlər ki, tahыl ganunlarы[30] ləғv edildijinə kөrə, harичdən kətirilən tahыl 1838—1848-чи illəрə nisbətən 1849-чu ildən 1859-чu ilədək olan dөvrdə iki dəfədən də чox artmышdy. Lakin bundan nə чыxыr? Bətəndaш Уestonun nөgtəji-nəzəринчə kөzləmək lazым idi ki, harичи bazarlarda tələbin birdən-birə bu gədər чox və arasы kəsilmədən artmasы kənd təsərrүfatы məhsulларынын gijmətini oldugча чox jүksəldəчəkdir, чүnki tələb istər өlkə harичиndə, istərsə өlkə dахилиндə artsын, artan tələbin tə'siri hər iki halda birdir. Bəs həgigətdə neчə olду? Bir neчə gытлыг illəри nəzərə alынmazsa, bүtүn bu dөvrdə Fransada tahыl gijmətləринин fəlakətli dərəчədə ашағы dүшmәсиндən daим шикајət edilirdi, amerikalылар dəfələrlə өz məhsulларынын artығыны jандырыб tələf etmәjə məчbur olmушдулар. Rusija isə ч. Уrkartын dedikləринə inanыlarsa, Birləшmиш Штатларда vətəndaш mүharibəsini gызышдырырды[4], чүnki jankiləрin rəgabəti Avropa bazarларына rus kənd təsərrүfatы məhsullары ихрач edilmәsinə mane olурду.

Vətəndaш Уestonun kətirdiji dəlilləр, *abstrakt шəkildə kөtүrүləрsə,* bundan ibarət olur: tələb həmишə mөvчud məhsul kүtləsi əsasында artыr. Buna kөrə də tələbin artmasы *lazым olan əmtəələрin təklifini heч bir zaman artыra bilməz,* anчag onларын *pul gijmətini jүksəldə biləр.* Lakin ən sətһi mүшahidə də kөstərir ki, tələbin artmasы əmtəələрin bazar gijmətini bə'zi halларда əsla dəjишdirmir, bə'zi halларда isə bazar gijmətləрini jalnыz mүvəggəti oлараg jүksəldir və bunun ardынча təklif də artыr. Təklifin bu artmasы, gijmətləрin jenidən *əvvəlki* səvijjəsinə enmәsinə, bə'zi halларда isə bu səvijjədən də *ашағы* dүшmәsinə səbəb olur. Tələb istər əmək haggынын artmasы nətiчəsində və ja башга bir səbəb үzүndən artsын, bu hal problemin шərtləрini əsla dəjишdirmir. Bətəndaш Уestonun nөgtəji-nəzəринчə, bu үmumi hadisəni izah etmək də, mүstəsna halларда, əmək haggы jүksəlәndə baш verən hadisəni izah etmək gədər чətin olarды. Buna kөrə də nəzərdən kечirdijimiz məsələdə onun dəlilləри gətijjən heч bir шeji sүbut etmir. Həmin dəlilləр anчag ony kөstərir ki, vətəndaш Уestonun tələbin artmasы nətiчəsində heч də bazar gijmətləринин gəti artmasыны dejil, təklifin artmasыны kөstərən ganunlardan baш чыxara bilmir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

3. ƏMƏK ĦAGGY BƏ PUL

Mүbaĥisələrin ikinчi күnү dostumuz Uestən өz kөĥnə iddiasыny jeni шəkilлərə salды. O deди: pulla verilən əmək ĥaggynын үmumi jүksəliши zamanы ĥəmin əmək ĥaggыny vermək үчүn daĥa чox naғd pul lazым kələчəkdir. Əkər pulun migdary *sabitdirsə,* pulla veriləsi daĥa чox əmək ĥaggы bu sabit pul məbləғi ilə neчə verilə biləр? Əvvəlləр чətinlik onda иdi ki, fəĥlənin pulla aldығы əmək ĥaggynын artmasына bахmajaraq, onun pajына dүшən əmtəələrin migdary sabit galыrdy; indi isə чətinlik ondadыr ki, əmtəələrin migdary sabit galdығына bахmajaraq, pulla verilən əmək ĥaggы artmышdыr. Ajdыndыr ki, əkər vətəndaш Uestonun əvvəlki eĥkamыny rədd etsəniz, ondan irəli kələn чətinliklər də arадan galхar.

Bununla belə mən sizə kөstərmək istəjirəm ki, bu pul məsələsinin, nəzərdən keчirdijimiz mөvzuja əsla dəхli joхdur.

Sizin өlkəniздə tə'dijə mexanizmi Avropanын ĥər ĥansы bir өlkəsindəkindən чox mүkəmməldir. Ejni məbləғ dəjəri tədavүlə burахmaq, jaхud ejni migdar və ja ĥətta daĥa чox sazишlər bağlamaq үчүn, bank sisteminin keniш jajылmasы və təmərkүzləшməsi sajəsində хejli az pul lazым kəlir. Məsələn, əmək ĥaggы məsələsi bu vəzijjətdədir: inkilis fabrik fəĥləsi aldығы əmək ĥaggыny ĥər ĥəftə dүkanчыja verir, dүkanчы ĥər ĥəftə buny bankirə kөndərir, bankir buny ĥər ĥəftə fabrikчijə gajtarыr, fabrikчi də buny jenidən өz fəĥlələrinə verir və и. a. Bu mexanizm sajəsində fəĥlənin, dejək ki, 52 funt sterling illik əmək ĥaggыny ĥər ĥəftə ejni dөvrү edən jeканə bir soverenlə* vermək olar. Ĥətta Inkiltərədə bu mexanizm Шotlandijaja nisbətən az mүkəmməldir; ĥəm də o ĥər jerdə ejni dərəчədə mүkəmməl dejildir, buna kөrə də biz, məsələn, ĥalis fabrik dairələrinə nisbətən bə'zi kənd dairələrində daĥa az migdar dəjərin tədavүlү үчүn daĥa чox naғd pul lazым kəldijini kөrүrүk.

Ла-Маншын o tajына keчsəniz kөrərsiniz ki, **kontinentdə** *pulla verilən əmək ĥaggы* Inkiltərədəkindən хejli **ашағыdыr**, ĥalbuki Almanija, Italija, Isveчrə və Fransada o, əmək ĥaggыny vermək үчүn *daĥa чox migdar pul* tələb olunur. Orada ĥər bir soverен bankirin əlinə o gədər tez keчmir və sənaje kapitalistinə o gədər tez gajtmыr, buna kөrə də, **Inkiltərədə 52 funt sterling migdarында illik tədavүl үчүn** bir soverен lazым kəlirsə, kontinentdə pulla verilən 25

* Soverен—1 funt sterlinglik dəjərinə malik olan inkilis qызыl puludur. *Red.*

Pyetsk e-Kitaplığı - https://www.ekeyd.org

фунт стерлинг мигдарындакы иллик əмək haггынын верилмəси үчүн, бəлкə дə, 3 соверен лазым кəлир. Беляликлə, континент өлкəляриниn Инкилтəрə илə мүгаjисə едəрək, сиз дəрhал көрəрсиниз ки, пулла верилəн аз əмək haггы үчүн, пулла верилəн чох əмək haггына нисбətən daha артыг нағд пул төləб едə биляр ки, бу да əслиндə бизим мөвзумузла əсла əлагəдар олмаjан халис техники бир мəсəлəдир.

Мənə мə'лум олан ən дүзкүн hесабламалара əсасən, Инкилтəрə фəhлə синфинин иллик кəлири 250 милjон фунт стерлинг гиjмət едилə биляр. Бу гəдəр бөjүк мəблəғ тəгрибən 3 милjон фунт стерлинг васитəсилə верилир. Фəрз едək ки, əмək haггы 50% jүксəлир. Онда 3 милjон фунт стерлинг нағд пул əвəзинə, $4^1/_2$ милjон фунт стерлинг лазым кəляр. Фəhлə өз күндəлик хəрчляринин хejли hиссəси үчүн күмүш вə мис пул сəрф етдиjинə көрə,—jə'ни гызыла олан нисби дəjəри, дəjишилмəjən кағыз пулларын дəjəри кими ганунла ихтиjари мүəjjən едилəн хырда пул сəрф етдиjинə көрə,—пулла верилəн əмək haггынын 50% jүксəлмəси, ən чоху, дejək ки, бир милjон соверенин əлавə тəдавүлүнү төləб едəчəкдир. Инди Инкилтəрə банкынын вə jа хүсуси банкирляриндə күлчə вə jа сиккə hалында jатыб галан бир милjон соверен тəдавүлə дахил олар. Лакин бу əлавə бир милjон соверен пулун кəсилмəси вə jа тəдавүл заманы ашынмасы илə əлагəдар олан чүзи хəрчлярдən дə чəкинмək олар; тəдавүл васитəляринин азлығы мүəjjən бир чəтинлик төрəтдикдə бу хəрчлярдən, доғрудан да, чəкинирляр. Hамыныз билирсиниз ки, Инкилтəрədə тəдавүлдə олан пул ики бөjүк нөвə ajрылыр. Бунлардан бири мүхтəлиф банкнотлардан ибарəт олуб тачирлəр арасындакы сөвдəлəр заманы, hабелə истеhлакчыларла тачирлəр арасындакы нисбətən бөjүк тə'диjəлəрдə истифадə олунур; мəтал сиккəдən ибарəт дикəр нөв исə пəракəндə тичарəтдə ишлəнир. Тəдавүлдə олан бу ики пул нөвү мүхтəлиф олса да, бир-бири илə чулғашыр. Мəсəлən, нисбətən ири тə'диjəлəрдə белə, 5 фунт стерлингдən аз олан кичик мəблəғляри өдəмək үчүн гызыл пулдан кениш мигjасда истифадə олунур. Əкəр сабah 4, 3 вə jа 2 фунт стерлинглик банкнот бурахылса, бу тəдавүл сahəляриндə олан гызыл пул дəрhал бурадан чыхарылыр вə пулла верилəн əмək haггынын jүксəлмəси үзүндən həмин пула ehтиjач олан jерə ахыб кедəрди. Беляликлə, пулла верилəн əмək haггынын 50% jүксəлмəси нəтичəсиндə лазым кəлəн əлавə бир милjону вермək үчүн бирчə соверен дə əлавə етмəмək оларды. Банкнотларын мигдарыны артырмajыб, узун бир мүддəт əрзиндə Ланкаширдə едилдиjи кими, вакселляриn тəдавүлүнү артырмагла да ejни нəтичə əлдə едилə биляр.

Əкəр əмək haггы сəвиjjəсинин үмуми jүксəлиши,—мəсəлəн,

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин әмәк һаггы үчүн вәтәндаш Уестонун фәрз етдији кими, 100% јүксәлиши,—ән зәрури шејләрин гијмәтинин хејли галхмасына сәбәб олурса вә, Уестонун нөгтеји-нәзәринчә, әлдә едилмәси мүмкүн олмајан әлавә пул мәбләғи тәләб едирсә, *әмәк һаггынын үмумән ашағы дүшмәси* ејни нәтичәләри, ејни дәрәчәдә, лакин әкс истигамәтдә доғурмалы иди. Чох көзәл! Сиз һамыныз билирсиниз ки, 1858—1860-чы илләр памбыг парча сәнајесинин ән чох тәрәгги тапмыш илләри иди вә хүсусән 1860-чы ил бу чәһәтдән тичарәт тарихиндә мисли көрүнмәмиш бир ил иди, бундан әлавә, о заман бүтүн башга сәнаје саһәләри дә ән артыг дәрәчәдә тәрәгги етмишди. 1860-чы илдә памбыг парча сәнајесиндәки фәһләләрин, һабелә бу сәнаје илә әлагәдар олан бүтүн башга саһәләрдәки фәһләләрин әмәк һаггы әввәлләр һеч бир заман олмадығы гәдәр ән јүксәк сәвијјәдә иди. Лакин бирдән Америкада бөһран башланды вә бүтүн бу фәһләләрин әмәк һаггы бирдән-бирә дүшүб әввәлки мәбләғин тәгрибән дөрддә бир һиссәсинә чатды. Бу һадисә әксинә олсајды, әмәк һаггы 300% јүксәлмиш оларды. Әмәк һаггы 5-дән 20-јә галхдыгда, биз дејирик ки, әмәк һаггы 300% јүксәлмишдир. Әмәк һаггы 20-дән 5-ә дүшдүкдә исә, дејирик ки, әмәк һаггы 75% ашағы дүшмүшдүр. Лакин әмәк һаггынын биринчи һалда јүксәлмәси мәбләғи илә икинчи һалда дүшмәси мәбләғи ејни оларды, мәһз 15 шиллинг оларды. Демәли, бу һадисә нәтичәсиндә әмәк һаггынын сәвијјәси бирдән-бирә, мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә дәјишилмиш вә,—тәкчә билаваситә памбыг парча сәнајесиндә чалышан фәһләләр дејил, бу саһәдән долајысы илә асылы олан фәһләләр дә нәзәрә алынса,—кәнд тәсәррүфат фәһләләринин сајындан $1^1/_2$ дәфә артыг фәһләләри әһатә етмишди. Лакин буғданын гијмәти дүшмүшдүмү? Јох, 1858—1860-чы илләр арасындакы үч ил әрзиндә буғданын бир квартеринин орта иллик сәвијјәси 47 шиллинг 8 пенс идисә, 1861—1863-чү илләр арасындакы үч ил әрзиндә орта иллик сәвијјәси 55 шиллинг 10 пенсә *галхмышды*. Пула кәлдикдә, сиккәханада 1860-чы илдә 3 378 102 фунт стерлинг сиккә кәсилмишдисә, 1861-чи илдә 8 673 232 фунт стерлинг сиккә кәсилмишди. Башга сөзлә, 1860-чы илә нисбәтән 1861-чи илдә 5 295 130 фунт стерлинг артыг сиккә кәсилмишди. Доғрудур, 1860-чы илә нисбәтән 1861-чи илдә тәдавүлдә 1 319 000 фунт стерлинг аз банкнот вар иди. Бу мәбләғи чыхсаг, тәрәгги или олан 1860-чы илә нисбәтән 1861-чи илдә тәдавүлдә һәр һалда 3 976 130 вә ја 4 милјон фунт стерлингә гәдәр артыг пул галыр; һәмин дөврдә Инкилтәрә банкынын гызыл еһтијаты, доғрудур, ејни пропорсијада олмаса да, бүнә јахын пропорсијада азалмышды.

1862-чи или 1842-чи илләә мүгајисә едәк. Тәдавүлдә олан

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

əmtəələrin dəjər və migdarынын xejli artmasындан əlavə, jalnыz səhmlər, istigraz vərəgələri və sairə үчүн, gijmətli dəmir jol kағыzlary үчүн мүntəzəm surətdə verilən kapital 1862-чи ildə Инкилтərə və Уелсдə 320 milјon funt sterlingə чatырды ki, bu da 1842-чи ildə əfsanəvi bir məbləғ kimi көрүnə biləрdi. Bununla belə, 1862-чи ildə və 1842-чи ildə tədavүldə olan pulun үmumi migdary təхminən bərabər idi. Үmumijjətlə jalnыz əmtəələrin үmumi dəjərinin dejil, habelə bүtүn pul sövdələrinin xejli artmasына bахmajaraq, tədavүldə olan pulun migdarыny danm tədriчən azalmaға mejl etdiji mүшahidə olunur. Dostumuz Уестонун nөgtеji-nəzəriндən bu həll edilməz bir tapmaчadыr.

O, məsələjə bir gədər dəriндən janaшsajdы, көrərdi ki,— hətta əmək haggы tamamilə bir kənara gojulub dəjишilməz fərz edilsə belə,—tədavүldə olan əmtəələrin dəjər və kүtləsi və bағlanan pul sövdələrinin məbləғi үmumijjətlə hər күn dəjишilir; burахылан banknotlarын migdary hər күn dəjишilir; pul vasitəsilə dejil, veksel, чek, жiro-kredit və hagg-hesab palataları vasitəsilə ödənilən tə'dijələrin məbləғi hər күn dəjишilir; həgigi metal pullar lazым kəldijinə көrə, tədavүldə olan sikkələrin migdary ilə ejnijatda olan və ja bankларын zirzəmiləriндə jatan sikkə və күlчələrin migdary arasындакы nisbət hər күn dəjишilir; milli tədavүlүn tələb etdiji gызылын migdary və bejnəlхalg tədavүl үчүн haričə kөndərilən gызылын migdary hər күn dəjишilir; o baшa dүшərdi ki, pul məbləғinin kүja dəjишilməz oldugu haggында onun ehkamы күndəlik həjatымызла bir jerə sығышmajan son dərəчə böjүk janлышlыgdыr. Bətəndaш Уестон pul tədavүlү ganunlarыny baшa dүшməməsini əmək haggынын jүksəlməsinə garшы bir dəlil kimi irəli sүrmək-dənsə, pul tədavүlүnə daim dəjишilməkdə olan шəraitə ujғunlaшmag imkanы verən ganunlary өjrənsəjdi, daha jахшы olardы.

4. TƏKLIF VƏ TƏLƏB

Dostumuz Уестон latынча «repetitio est mater studiorum»,— jə'ni təkrar bilijin anasыdыr—məsələsinə riajət edir və buna көrə də өz əvvəlki ehkamыny jeni шəkildə bir daha təkrarlajыb iddia edir ki, əmək haggынын jүksəlməsi nəti-чəsində pulun azalmasы kapitalын azalmasына və sairəjə səbəb olmalыdыr. Biz onun pul barəsindəki fantazijasындан danышыb gurtardыgымыza көrə, onun ujdurdugu pul tədavүlү sarsынtыlarыndan, onun зənninчə, irəli kələn хəjali nəti-чələri ətrafлы araшdырmağы tamamilə lүzumsuz hesab edi-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

рəм. Даһа јахшы олар ки, мən билəваситə онун еһкамынын— о буну нə гəдəр мүхтəлиф шəкилləрдə тəкрар едирсə дə, *јенə ејни еһкамлығында галыр,—нəзəри чəһətдən ən садə шəкилдə* ифадəсини верим.

Онун өз мөвзусуну шəрһ етмəјə тəнгиди сурəтдə јанашмадығы јеканə бир гејддən ајдын олар. О, əмək һаггынын јүксəлмəсинə гаршы вə ја бу јүксəлишин нəтичəси олан јүксək əмək һаггына гаршы е'тираз едир. Мən исə ондан суал едирəм: бəс јүксək əмək һаггы нədир, ашағы əмək һаггы нədир? Нə сəбəбə, мəсəлən, һəфтədə 5 шиллинг ашағы əмək һаггыдыр, һəфтədə 20 шиллинг исə јүксək əмək һаггы? Əкəр 5 шиллинг 20 шиллингə нисбətən ашағы əмək һаггыдырса, 20 шиллинг 200 шиллингə нисбətən даһа ашағы əмək һаггыдыр. Əкəр бириси термометр һаггында мүһазирə охујаркən јүксək вə ашағы температурдан узун-узады данышмаға башларса, һеч кəсə һеч бир билик вермиш олмаз. О, һəр шејдən əввəл, донма нөгтəси илə гајнама нөгтəсинин нечə мүəјјən едилдијини сөјləмəли вə билдирмəлидир ки, бу əсас нөгтələр термометрləри сатан вə ја һазырлајан адамларын кефи истədији кими дејил, тəбии гануилар ла мүəјјən едилир. Вətəндаш Уестон исə, əмək һаггы вə мənфəətдəн бəһс едиркən, бу əсас нөгтələри игтисади гануилардан нəинки бир нəтичə кими чыхарда билмəмиш, һətта бунлары ахтарыб тапмаг лазым кəлдијини дə һисс етмəмишдир. О, ашағы вə јүксək һаггында јајылмыш мешшан ифадələрини гəбул етмəклə кифајətləнмишдир, куја бу ифадələрин дүрүст вə мүəјјən бир мə'насы вармыш, һалбуки тамамилə ајдындыр ки, əмək һаггыны анчаг онун кəмијјətини өлчən мүəјјən бир мигјаса нисбətən јүксək вə ја ашағы адландырмаг олар.

О мənə дејə билмəз ки, нə сəбəбə мүəјјən мигдар əмək мүгабилиндə мүəјјən мəблəғ пул верилир. Əкəр о мənə чаваб вериб десə ки, бу, тəклиф вə тələб гануну илə мүəјјən олунур, мən дəрһал сорушарам ки, бəс тəклиф вə тələбин өзү нə кими бир ганунла тənзим олунур?—Һəм дə белə бир чаваб дəрһал ону чыхылмаз вəзијјətдə гојар. Əмək тəклифи илə əмəјə олан тələб арасындакы нисбət даим дəјишилир, бу дəјишилмələрлə бирликдə исə əмəјин базар гијмətləри дə дəјишилир. Əкəр тələб тəклифдən артыг олурса, əмək һаггы јүксəлир; əкəр тəклиф тələбдən артыг олурса, əмək һаггы ашағы дүшүр, доғрудур, белə һалларда тələб вə тəклифин һəгиги вəзијјətини, мəсəлən, тə'тилләр васитəсилə вə ја башга бир үсулла *јохламаг* лазым кəлə биләр. Јох əкəр сиз тəклиф вə тələби əмək һаггыны тənзим едən ганун һесаб едирсинизсə, онда əмək һаггынын јүксəлмəсинə гаршы чыхмаг сизин тəрəфиниздən ушаглыг вə фајдасыз бир иш олар, чүнки сизин əсас тутдуғунуз ən

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

jүksək gануна көрə, əmək haggынын вахташыры дүшмəси кими, вахташыры jүksəlməси дə ejни дəрəчədə зəрури вə ганунидир. Jох əкəр сиз тəклиф вə тələби əмək haggыны тənзим едən ганун hесаб *етмирсинизсə,* онда мən jенə дə өз суалымы тəкрар едиб сорушарам: нə сəбəбə мүəjjən мигдар əмək мүгабилиндə мүəjjən мəбləғ пул верилир?

Лакин мəсələjə бир гədəр кениш нөгтеjи-нəзəрдən jанашаг: əкəр сиз, əмək дəjəринин вə ja həр hансы бир башга əмтəə дəjəринин нəтичə е'тибарилə куja тəклиф вə тələблə мүəjjən олундуғуну күман етсəниз, чох бөjүк бир сəhв етмиш олarсыныз. Тəклиф вə тələб jалныз базар гijмətləринин мүвəggəти *дəjишмələрини* тənзим едир. Тəклиф вə тələб əмтəənин базар гijмətинин нə үчүн өз *дəjəриндən* jухары галхдығыны вə ja өз *дəjəриндən* ашағы дүшдүjүнү изah едə биләр, лакин hеч бир hалда бунлар *дəjəрин* өзүнү изah едə билмəз. Фəрз едək ки, тəклифлə тələб гаршылыглы сурəтдə бир-бири илə таразлашыр вə ja, игтисадчыларын дедиjи кими, бир-бирини гаршылыглы сурəтдə өдəjир. Лакин бир-биринə əкс олан бу гүввəлəр бəрабəрləшдикдə, гаршылыглы сурəтдə бир-бирини пуч едир, бу вə ja башга бир истигамətдə daha тə'сир көстəрə билмир. Тəклифлə тələб арасында мүвазинət əмəлə кəлдикдə вə буна көрə дə онлар daha тə'сир көстəрə билмəдикдə, əмтəənин *базар гijмəти* онун *həгиги дəjəринə,* онун нормал гijмətинə уjғун кəлир ки, бу базар гijмətləри дə həмин нормал гijмət этрафында галхыб дүшүр. Буна көрə дə биз бу *дəjəрин* тəбиətини тəдгиг едəркəн, тəклиф вə тələбин базар гijмətləринə мүвəggəти тə'сирини əсла нəзəрə алмамалыjыг. Бу hал həм əмək haggына, həм дə бүтүн башга əмтəələрин гijмətləринə аиддир.

5. ƏMƏK ĦAGGI VƏ GIJMƏTLƏR

Достумузун кəтирдиjи бүтүн дəлилləри нəзəри чəhətдəн он садə шəкилдə ифадə етсək, ашағыдакы jеканə ehkam алыныр: *«Əmtəələrin gijmətləri əmək haggı ilə müəjjən və ja tənzim olunur».*

Артыг рəдд едилмиш олан бу көhнə сəhви тəкзиб етмək үчүн мən əмəли тəчрүбəjə иснад едə биләрдим. Мən сизə көстəрə биләрдим ки, өз əмəкləри мүгабилиндə нисбətən jүksək haгг алан инкилис фабрик фəhlələри, мə'дən фəhlələри, кəми гajыран фəhlələри вə и. а. тəрəфиндən истehсал едилən мəhсуллар башга миллətləрин мүвафиг мəhсулларындан үчуз сатылыр, hалбуки мисал үчүн, өз əмəji мүгабилиндə нисбətən ашағы haгг алан инкилис кənд тəсəррүфаты фəhlələри тəрəфиндən истehсал едилən мəhсуллар, демək олар, бүтүн башга

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kanitey.org

милләтләрин ejни мәhсулундан баhадыр. Мән ejни бир өлкәнин мүхтәлиф мә'мулатыны вә ја мүхтәлиф өлкәләрин әмтәәләрини мүгаjисә етмәклә көстәрә биләрдим ки, чох заман hәгиги дејил, бә'зи заһири истисналардан башга, бүтүн hалларда орта hесабла jүксәк hагг алан әмәjин истеһсал етдиjи әмтәә үчүз, аз hагг алан әмәjин истеһсал етдиjи әмтәә исә баһа олур. Әлбәттә, бу hал бир-биринә тамамилә әкс олан hәмин нәтичәләрин hеч дә, бир hалда әмәк гиjмәтинин jүксәк, башга бир hалда исә ашагы олмасындан ирәли кәлдиjини сүбут етмир, лакин hәр hалда бу сүбут едир ки, әмтәәләрин гиjмәти әмәjин гиjмәти илә мүәjjән едилмир. Лакин бизим бу емпирик үсула әл атмағымыза гәтиjjән лүзум jохдур.

Лакин, ола биләр, бириси инкар едиб десин ки, вәтәндаш Уестон белә бир ehкам ирәли сүрмәмишдир: *«Әмтәәләрин гиjмәтләри әмәк hаггы илә мүәjjән вә ја тәнзим олунур»*. Доғрудан да, о hеч бир заман белә бир ифадә ирәли сүрмәмишдир. Һәтта, әксинә, о дејирди ки, мәнфәәт вә рента да әмтәә гиjмәтләринин тәркиб hиссәләрини тәшкил едир, чүнки jалныз фәhләләрин әмәк hаггыны дејил, hабелә капиталистләрин мәнфәәтини вә торпаг саһибләринин рентасыны да әмтәә гиjмәтләриндән вермәк лазым кәлир. Бәс, онун фикринчә, гиjмәтләри тәшкил едән нәдир? Һәр шеjдән әввәл әмәк hаггы. Сонра мүәjjән фаиз капиталистин хеjринә, мүәjjән фаиз дә торпаг саһибинин хеjринә әлавә олунур. Фәрз едәк ки, әмтәәнин истеһсалында тәтбиг едилән әмәjин hаггы 10-дур. Әкәр мәнфәәт нормасы верилән әмәк hаггынын 100%-ни тәшкил едирсә, онда капиталист 10 әлавә едәчәк вә рента нормасы да әмәк hаггынын 100%-ни тәшкил едирсә, jенә дә 10 әлавә едиләчәк вә әмтәәнин бүтүн гиjмәти 30-а бәрабәр олачагдыр. Лакин гиjмәтин бу шәкилдә мүәjjән едилмәси jалныз о демәкдир ки, гиjмәт әмәк hаггы илә мүәjjән олунур. Әкәр бу hалда әмәк hаггы jүксәлиб 20 олса иди әмтәәнин гиjмәти jүксәлиб 60-а чатарды вә и. а. Буна үjғун олараг, сиjаси игтисад мәсәләләриндән jахшы вә гиjмәтләрин әмәк hаггы илә тәнзим олундуғу ehкамыны мүдафиә едән бүтүн көhнә мүәллифләр буну сүбут етмәк үчүн, мәнфәәт вә рентаны *jалныз әмәк hаггына әлавә олунан фаиз* hесаб етмәjә чалышырдылар. Ајдындыр ки, онлардан hеч бири әлавә олунан бу фаизләрин hәдләрини мүәjjән бир игтисади ганунла изаh едә билмәмишдир. Әксинә, онлар, көрүнүр, белә күман едирдиләр ки, *мәнфәәт* ән'әнә илә, адәтлә, капиталистин ирадәси илә вә ја ejни дәрәчәдә ихтиjари вә анлашылмаз башга бир үсулла мүәjjән едилир. Онлар мәнфәәтин капиталистләр арасындакы рәгабәтлә мүәjjән едилдиjини иддиа етмәклә гәтиjjән hеч бир шеj демиш олмурлар. Доғрудур, бу рәгабәт мүхтәлиф истеһсал саһәләринин мүхтә-

лиф мənfəət normalarыny шүbhəsiz tarazlashdырыr, jə'ni bunlarы mүəjjən bir orta səvijjəjə kətirir, lakin bu səvijjənin өzүnү və ja үmumi mənfəət normasыny əsla mүəjjən edə bilmәz.

Əmtəələrin gimәti əmək haggы ilə mүəjjən olunur dedikdə biz nəji nəzərdə tutуruг? Əmək haggы əmək gimәti үчүn anчag bir ad oldugуna kөrə, biz bunula demiш olуruг ki, əmtəələrin gimәti əmәjin gimәti ilə tənzim olunur. *«Gimət»* mүbadilə dəjəri, *pulla ifadə edilən* mүbadilə *dəjəri* oldugуna kөrə,—mən isə dəjərdən bəhc edərkən, həmishə *mүbadilə* dəjərini nəzərdə tutурam,—bu mүddəa ondan ibarət olur ki, *«əmtəələrin dəjəri əmәjin dəjəri ilə mүəjjən olunur»* və ja *«əmәjin dəjəri үmumi dəjər өlчүsүdүr»*.

Bəs bu halda *«əmək dəjərinin»* өzү neчə mүəjjən olunur? Biz burada chыxылmaz vəzijjətdə galырыg. Ajdыndыr ki, məntigi surətdə dүshүnmәjə chalышmagla biz chыxылmaz vəzijjətə дүшərik. Bu ehkamы mүdafiə edənlər isə məntig gajғысына o gədər də galmырlar. Məsələn, dostumuz Uestonu kөtүrүn. Əvvəlчə o bizə demiшdi ki, əmtəələrin gimәti əmək haggы ilə mүəjjən olunur və, demәli, əmək haggы jүksəldikdə gimətlər də galxmalыdыr. Sonra o bizə sүbut etmәjə baшlady ki, əksinə, əmək haggынын jүksəlmәsi heч bir fajda vermәz, чүnki əmtəələrin gimәti də galxaчagdыr və əslində əmək haggы, sərf edildiji əmtəələrin gimәti ilə өlчүlүr. Demәli, biz sөzə baшlarkən dejirik ki, əmtəələrin dəjəri əmәjin dəjəri ilə mүəjjən olunur, sөzү guртарыrkən isə dejirik: əmәjin dəjəri əmtəələrin dəjəri ilə mүəjjən olunur. Beləliklə, biz hərgiгətən chыxылmaz dairədə fырланыr və heч bir nəticəjə kəlib chыxa bilmirik.

Үmumijjətlə, ajdын məsələdir ki, biz bir əmtəənin, məsələn, əmәjin, tахылын və ja hər hansы bir baшga əmtəənin dəjərini үmumi dəjər өlчүsү və tənzimчiси hesab ediriksə, чətinlijи өzүmүzdən anчag bir az uзaglaшdырmыш olуruг, чүnki bir dəjəri baшga bir dəjərlə mүəjjən edirik ki, bunun өzүnү də mүəjjən etmək lazым kəlir.

«Əmtəələrin gimәti əmək haggы ilə mүəjjən olunur» dejən ehkam ən mүчərrəd шəkildə ifadə ediləрsə, bu o demәkdir ki, «dəjər dəjərlə mүəjjən olunur»; bu lүzumsuz təkrar isə bizim dəjər haggында əslində gətijjən heч bir shej bilmədijimizi kөstərir. Bu mүgəddəm шərtlər gəbul ediləрsə, sijasi igtisadын үmumi ganunlarы haggында bүtүn mүhakimələr dөnүb bош bir laggырty olar. Buna kөrə də Rikardonun bөjүk hidmәti ondan ibarət olmушdur ki, kuja «gimətlər əmək haggы ilə mүəjjən olunur» dejə irəli sүrүlən

јанлыш, дөврү кечмиш, көһнә тәсәввүрү 1817-чи илдә нәшр едилән *«Сијаси игтисадын әсаслары»* әсәриндә тамамилә дармадағын етмишдир; һәмин јанлыш тәсәввүрү Адам Смит вә онун франсыз сәләфләри өз тәдгигатларынын һәгигәтән елми һиссәсиндә рәдд етмишдиләрсә дә, әсәрләринин нисбәтән сәтһи вә бајағы бөлмәләриндә тәкрар етмишдиләр.

6. ДӘЈӘР ВӘ ӘМӘК

Вәтәндашлар, инди мән, нәзәрдән кечирилән мәсәләни һәгигәтән ајдынлашдырмалы олдуғум нөгтәјә кәлиб чатмышам. Мән бу иши тамамилә гәнаәтбәхш көрәчәјими вә'д едә билмәрәм, чүнки онда мән бүтүн сијаси игтисад саһәсини әһатә етмәли олардым. Мән франсызлар демишкән, анчаг «effleurer la question», јә'ни јалныз әсас нөгтәләрдән бәһс едә биләрәм.

Ирәли сүрмәли олдуғумуз биринчи мәсәлә бундан ибарәтдир: әмтәәнин *дәјәри нәдир?* бу дәјәр нә илә мүәјјән олунур?

Илк нәзәрдә белә көрүнә биләр ки, әмтәәнин дәјәри тамамилә *нисби* бир шејдир вә бир әмтәә бүтүн башга әмтәәләрә нисбәтдә нәзәрдән кечирилмәсә, онун дәјәрини мүәјјән етмәк олмаз. Доғрудан да, биз әмтәәнин дәјәриндән, мүбадилә дәјәриндән бәһс едиркән, бу әмтәәнин бүтүн башга әмтәәләрә нә кими кәмијјәт нисбәтләриндә мүбадилә едилдијини нәзәрдә тутуруг. Лакин бу һалда мејдана белә бир мәсәлә чыхыр: бәс әмтәәләрин бир-биринә мүбадилә едилдији пропорсијалар нечә мүәјјән олунур?

Биз тәчрүбәдән билирик ки, бу пропорсијалар сон дәрәчә мүхтәлифдир. Биз мүәјјән бир әмтәәни, мәсәлән, буғданы көтүрсәк, көрәрик ки, бир квартер буғда мүхтәлиф башга әмтәәләрә, демәк олар, сонсуз дәрәчә мүхтәлиф пропорсијаларда мүбадилә олунур. Лакин *бүтүн бу һалларда онун дәјәри,* истәр ипәкдә, истәрсә гызылда вә ја башга бир әмтәәдә ифадә едилсин, *һәмишә ејни ораја галдығына көрә,* бу дәјәр башга әмтәәләрә мүбадилә едилдији *мүхтәлиф пропорсијалардан* фәргли бир шеј, онлардан асылы олмајан бир шеј олмалыдыр. Бу дәјәри, мүхтәлиф әмтәәләр арасындакы мүхтәлиф бәрабәрлик нисбәтләриндән фәргли бир шәкилдә ифадә етмәк имканы олмалыдыр.

Сонра: әкәр мән дејирәмсә ки, бир квартер буғда дәмирә мүәјјән пропорсијада мүбадилә едилир вә ја бир квартер буғданын дәјәри мүәјјән мигдар дәмирдә ифадә олунур, бунунла демиш олурам ки, буғданын дәјәри вә онун дәмир шәклиндә еквиваленти, нә буғдадан вә нә дә дәмирдән ибарәт олмајан *үчүнчү бир шеј* бәрабәрдир, чүнки мән буну әсас тутурам ки, бу ики шеј ејни бир кәмијјәти ики мүхтәлиф шәкилдә ифадә едир. Буна көрә дә һәмин әмтәәләрдән һәр бири, јә'ни һәм буғ-

da, həm də dəmir, bir-biriндən asылы olmajaraq, hər ikisinin үmumi өlчүsү olan bu үчүnчү shejə mүnчər edilmәlidir.

Bu mүddәanы ajdынlashdырmag үчүn, hәndәsәdәn чox sadә bir misal kətirәchәjәm. Biz shәkli və bөjүklүjү mүxtәlif olan үchbuчagларын cahәlәrini mүgajisә edirkən və ja үchbuчagларын cahәlәrini dүzbuчagларын və ja bashga dүzchizkili figurларын cahәsi ilə tutushdураrkən neчә edirik? Biz hər bir үchbuчagын cahәsinni onun zahiri shәklindәn tamamilə fərgli olan bir shәkildә ifadә edirik. Biz bilirik ki, үchbuчagын cahәsi gajdasы ilə jүksәklijи hasilinin jarысына bәrabәrdir, buna kөrә də biz bүtүn үchbuчaglar və dүzchizkili figurларын mүxtәlif kəmijjәtlәrini bir-biri ilə mүgajisә edə bilәrik, чүnki bu figurlardan hər biri mүәjjәn migdar үchbuчaга bөlүnә bilәr.

Əmtәәlәrin dəjәrlәri məsәlәsindә də bu үsuldan istifadә etmək lazымdыr. Biz bunlarын hamысыны bir shәkildә, hamысына aid үmumi bir shәkildә ifadә edə bilmәli və onlarы bir-biriндәn anчag ejni bir үmumi өlчүnүn bunlarda nә kimi proporsijada olmagына kөrә fərgləndirmәlijik.

Əmtәәlәrin *mүbadilə dəjəri* bu shejlәrin jalnыz *ichtimai funksijasы* olub onlarын *təbii* xassәlәri ilə әsla әlagәdar olmadыgына kөrә, biz hәr shejdәn әvvәl sorushmalыjыg: bүtүn әmtәәlәrin үmumi *ichtimai substansijasы* nədən ibarətdir? Bu, *əmәkdən* ibarətdir. Əmtәәni istehsal etmək үчүn ona mүәjjәn migdar әmәk sərf etmək və ja mүәjjәn migdar әmәk gojmag lazымdыr. Həm də mən sadәchә *əmәkdən* dejil, *ichtimai* әmәkdən bəhs edirәm. Bir shejи anчag bilaвasitә өz tələbatыny өdәmәk үчүn, өzү istehlak etmək үчүn istehsal edən bir adam *əmtəə* dejil, *məhsul* jaratmыsh olur. O anчag өzү үчүn ishlәjәn bir istehsalчы oldugуna kөrә, чəmijjətlə heч də әlagәdar dejildir. Lakin insan *əmtəə* istehsal etmək үчүn nəinki bu və ja bashga bir *ichtimai* tələbaty өdәjәn shej istehsal etmәlidir, habelә onun әmәjinin өzү də чəmijjətin sərf etdiji үmumi әmәk jekunунun ajrылmaz bir hissәsi olmalыdыr. Onun әmәji *чəmijjət dахilindəki əmək bөlkүsүnə* tabe olmalыdыr. Bashga әmәk nөvlәri olmasa, bu әmәk heчdir və ejni zamanda bu әmәk bashga әmәk nөvlәrini *tamamlamag* үчүn zəruridir.

Əmtəәlәri dəjər kimi kөtүrdүkdә biz onlarы jalnыz *təchəssүm etmish, təsbit edilmish* və ja hətta *kristallashmыsh ichtimai əmək* kimi kөtүrүrүk. Bu nөgtejи-nəzərdən әmtәәlәrin bir-biriндәn *fərgi,* anчag daha чox və ja daha az әmәji təmsil etmәlәriндәn ibarәt ola bilәr. Məsәlәn, kərpichә nisbətən ipək чib jajlыgына daha чox әmәk sərf olуna bilәr. Bəs *əmәjin migdarы* nə ilə өlчүlүr? *Əmәjin sərf edildiji*

вахтла, jə'ни саатла, күнлə вə и. а. Əмəji бу өлчү илə өлчə билмək үчүн, бүтүн əмək нөвləрини онларын вəhдəти олан орта вə ja садə əмəjə мүнчəр етмək лазымдыр.

Беləликлə, биз бу нəтичəjə кəлирик: əмтəənин она көрə *dəjəri* вардыр ки, о, *кристаллашмыш ичтимаи əмəкdир.* Онун dəjəр *кəмиjjəти* вə ja онун *нисби* dəjəри бу əмтəədə чох вə ja аз мигдар ичтимаи субстансија олмасындан асылыдыр, jə'ни əмтəənин истеhсалына лазым олан əмəjин нисби мигдарындан асылыдыр. Беləликлə, *əмтəələrin нисби dəjərləri bu əмтələrə gojulan, bunlarda tənəssүm edən, təsbit edilmiш əməjin мүvafiг мигдары* вə ja *мəчmусу* илə мүəjjən олунур. Истеhсал едилмəси үчүн *ejni иш вахты* тələb олунан *мүvafiг* мигдар əмтəələr *bərabərdir.* Jахуд: бир əмтəə dəjəринин башга əмтəə dəjəринə нисбəти, бир əмтəədə тəсбит едилмиш əмək мигдарынын дикəр əмтəədə тəсбит едилмиш əмək мигдарына олан нисбəтинə бəрабəрдир.

Мən ирəличəдən билирəм ки, сизлəрдən бир чоху сорушачагдыр: əмтəələrин dəjəри *əмək hаггы* илə мүəjjən олунур фикри илə, əмтəələrин dəjəри онларын истеhсалы үчүн лазым кəлən *əməjin нисби мигдары илə* мүəjjən олунур фикри арасында həгигəтən бу гədəр бөjүк вə ja үмумиjjətlə мүəjjən бир фəрг вармы? Лакин сиз билмəлисиниз ки, əмəjə *верилən hагг* илə əмəjин *мигдары* тамамилə мүхтəлиф шejlərdir. Мəсəлən, фəрз едək ки, бир квартер буғда илə бир унсија гызыла *bərabər мигдар əмək* гojулмушдур. Мəним бу мисалдан истифадə етмəjимə сəбəб одур ки, *Бенчамин Франклин* 1729-чу илдə нəшр едилən *«Кағыз пулун təbiəti və zərurəti hаггында мүхтəсəр tədgigat»* адлы илк əсəриндə бу мисалы кəтирмиш вə dəjəрин həгиги тəбиəтини биринчи олараг дуjанлардан бири олдуғуну көстəрмишдир. Демəли, биз фəрз етдик ки, бир квартер буғда илə бир унсија гызыл *bərabər dəjərlər* вə ja *еквивалентлəрdir,* чүнки бунларда *bərabər мигдар орта əмək кристаллашмышdыр,* филан гədəр күн вə ja филан гədəр həфтə əмək мүvafiг сурəтдə тəсбит едилмишдир. Биз гызыл вə тахылын нисби dəjərlərini бу чүр мүəjjən етмəклə, кəнд тəсəррүфаты фəhлəси вə ja мə'дən фəhлəсинин *əмək hаггыны* həр hансы бир шəкилдə нəзəрдə тутмуш олуругму? Əсла, jох. Биз онларын күндəлик вə ja həфтəлик əмəjинə нечə hагг верилдиjи мəсəлəсини вə hətta үмумиjjətlə муздлу əмəjин тəтбиг едилиб-едилмədиjи мəсəлəсини əсла *мүəjjənləшdirmirik.* Əкəр муздлу əмək тəтбиг едилмишсə, бу фəhлələrin həр икисинин əмək hаггы əсла бəрабəр олмаja биләр. Əмəji бир квартер буғдада тəчəссүм едилən фəhлə jалныз 2 бушел буғда, мə'дəндə ишлəjən фəhлə исə—$^1/_2$ унсија гызыл ала биләрди. Hətta онларын əмək hаггынын бəрабəр олдуғуну да фəрз

etsək, bu əmək haggы onlarын istehsal etdiji əmtəələrin dəjərlərindən чox mүxtəlif proporsijalarda uzaglaшa bilər. Bu əmək haggы bir kvartet tahылын və ja bir unsija gызылын $^1/_2$, $^1/_3$, $^1/_4$, $^1/_5$ və ja baшga bir hиssəsinə bərabər ola bilər. Əlbəttə, onlarын *əmək haggы* istehsal etdikləri əmtəələrin dəjəриndən jухары ola bilməz, bu dəjərdən *artыg* ola bilməz, lakin ondan *az,* həm də ən mүxtəlif dərəчədə az ola bilər. Məhsulларын *dəjərləri* onlarын *əmək haggыnы məhdud* edəчəkdir, *onlarын məhsulларынын dəjərləri* isə heч də onlarын əmək haggы ilə məhdud edilməmiшdir. Ən baшlычasы, məsələn, tahыl və gызылын dəjərləri, nisbi dəjərləri tətbig edilən əməkdən, jə'ni *əmək haggыndan* əsla asылы olmadan mүəjjən edilir. Buna kөrə də əmtəələrin dəjərini bunларda *təsbit etmiш əməjin nisbi migdarы ilə* mүəjjən etmək, əmtəələrin dəjərini əməjin dəjəri ilə və ja *əmək haggы ilə* mүəjjən etmək kimi lүzumsuz təkrar үsuldan tamamilə fərgli bir шejdir. Lakin bu чəhət tədgigimizin kedишində daha da ajdынlaшdырылaчagdыr.

Əmtəənin mүbadilə dəjərini hesablajarkən biz istehsalын *son* mərhələsində sərf edilmiш əmək migdarына, *əvvəlчə* əmtəənin hammalына gojulan əmək migdarыny və əməjin həjata keчirilməsi үчүn lazым kələn avadanlыga, alətlərə, maшынlara və binaja sərf edilən əməji əlavə etmәlijik. Məsələn, mүəjjən migdar pambыg iplijin dəjəri, əjirmə zamanы pambыga əlavə edilmiш mүəjjən migdar əməjin, əvvəlчə pambыgын өzүnə sərf edilmiш mүəjjən migdar əməjin, iш zamanы sərf edilən kөmүrdə, jaғda və baшga jardымчы materiallarda təчəssүm etmiш bir migdar əməjin, buxar maшынына, ijlərə, fabrik binasына və sairəjə sərf edilmiш mүəjjən migdar əməjin kristallaшmasындan ibarətdir. Əsl mə'nada istehsal alətlәriндən, məsələn: alətlərdən, maшынlardan və binalardan təkrar olunan istehsal prosesləriндə az-чox uzun mүddət ərzиndə dөnə-dөnə istifadə olunur. Əkər bunlar da hammal kimi birdən-birə ашынсajdы, onlarын bүtүn dəjəri də birdən-birə, onlarын tətbig edilməsi vasitəsilə istehsal olunmuш əmtəələrə kečərdi. Lakin, misal үчүn ij anчag tədriчlə ашындыgына kөrə, orta bir hesab gəbul olunur və bunun үчүn də ijin orta өmrү və mүəjjən bir dөvrdə, tutag ki, bir күndə orta hesabla ашынмасы əsas kətүrүlүr. Bu үsulla biz hesablajыb bilirik ki, ijin dəjəринin hansы hиssəsi hər күn hazырланan iplijə kečir və, demәli, misal үчүn, bir kirvənkə iplijə gojulan bүtүn əməjin hansы hиssəsi əvvəlчə ijdə təчəssүm edən əməjin hesabына dүшүr. Garшымызда duran məgsəd үчүn bu məsələ үzəриndə az-чox ətrafлы dajanmaga ehtijaч joxdur?

Белә көрүнә биләр ки, әмтәәнин дәјәри *онун истеһсалына сәрф едилән әмәјин мигдары илә* мүәјјән едилдијинә көрә, адам нә гәдәр тәнбәл вә бачарыгсыз оларса, онун истеһсал етдији әмтәәнин дәјәри бир о гәдәр чох олар, чүнки бу әмтәәни һазырламаг үчүн бир о гәдәр чох иш вахты тәләб олунар. Лакин белә бир нәтичә чыхармаг кәдәрли бир сәһв оларды. Хатырлатмалыјам ки, мән *«ичтимаи* әмәк» ифадәсини ишләтмишдим, бу *«ичтимаи»* ифадәсинин исә чох бөјүк мә'насы вардыр. Биз, әмтәәнин дәјәри она сәрф едилмиш вә ја онда кристаллашмыш *әмәјин мигдары илә* мүәјјән олунур дедикдә чәмијјәтин мөвчуд шәраитиндә, мүәјјән орта истеһсал шәраитиндә, тәтбиг едилән әмәјин мөвчуд орта ичтимаи интенсивлији вә мәһарәти сәвијјәсиндә әмтәәнин истеһсалы үчүн *зәрури олан әмәк мигдарыны* нәзәрдә тутуруг. Инкилтәрәдә бухарла ишләјән тохучу дәзкаһы әл дәзкаһы илә рәгабәтә башладыгда, мүәјјән мигдар иплији бир јард памбыг парчаја вә ја маһуда чевирмәк үчүн әввәлки иш вахтынын анчаг јарысы лазым кәлди. Доғрудур, јазыг әл тохучусу әввәлләр күндә 9 вә ја 10 саат ишләдији һалда, инди 17—18 саат ишләмәли иди. Лакин онун 20 саатлыг әмәјинин мәһсулунда инди анчаг 10 саатлыг ичтимаи әмәк вә ја мүәјјән мигдар иплији парчаја чевирмәк үчүн 10 саатлыг ичтимаи-зәрури әмәк вар иди. Буна көрә дә онун инди 20 саатлыг әмәјинин мәһсулунда олан дәјәр, әввәлләр 10 саатлыг мәһсулундакы дәјәрдән артыг дејилди.

Демәли, бир һалда ки әмтәәләрин мүбадилә дәјәри онларда тәчәссүм едән ичтимаи-зәрури әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур, онда әмтәәни истеһсал етмәк үчүн лазым олан әмәјин мигдары һәр дәфә артдыгда, әмтәәнин дәјәри дә артмалы, бу әмәјин мигдары һәр дәфә азалдыгда исә, әмтәәнин дәјәри дә ашағы дүшмәлидир.

Әкәр мүәјјән әмтәәләрин истеһсалы үчүн зәрури олан әмәк мигдары сабит галсајды, онларын нисби дәјәрләри дә сабит оларды. Лакин вәзијјәт белә дејилдир. Әмтәә истеһсалы үчүн зәрури олан әмәјин мигдары тәтбиг едилән әмәјин мәһсулдар гүввәсинин дәјишмәси илә бирликдә даим дәјишилир. Әмәјин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр јүксәкдирсә, мүәјјән иш вахтында бир о гәдәр чох мәһсул һазырланыр, әмәјин мәһсулдар гүввәси нә гәдәр ашағыдырса, ејни вахтда бир о гәдәр аз мәһсул һазырланыр. Мәсәлән, әһали артдығына көрә даһа аз мүнбит торпаглары бечәрмәк лазым кәләрсә, әввәлки гәдәр мәһсул анчаг даһа чох әмәк сәрф етмәклә әлдә едилә биләр вә бунун нәтичәсиндә кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын дәјәри јүксәләр. Дикәр тәрәфдән, мүасир истеһсал васитәләриндән истифадә едән бир әјиричи, әввәллләр чәһрәси васитәсилә бир

иш күнүндә иплијә чевирдији памбыгдан, инди, јенә ејни мүддәтдә мин дәфәләрлә артыг памбығы иплијә чевирирсә, ајдындыр ки, памбығын һәр кирвәнкәси әввәлкинә нисбәтән әјиричидән мин дәфәләрлә аз әмәк тәләб едәр вә, демәли, әјирмә просесиндә памбығын һәр кирвәнкәсинә әлавә едилән дәјәр әввәлкиндән мин дәфәләрлә аз олар. Иплијин дәјәри мүвафиг дәрәчәдә азалар.

Тәбии хүсусијјәтләр вә мүхтәлиф адамларын әлдә етдикләри истеһсал вәрдишләри арасындакы фәрг бир кәнара гојуларса, әмәјин мәһсулдар күввәси башлыча олараг ашағыдакылардан асылы олмалыдыр:

1) әмәјин *тәбии* шәраитиндән, мәсәлән: торпағын мүнбитлијиндән, мә'дәнләрин зәнкинлијиндән вә и. а.,

2) *ичтимаи әмәк күввәләринин* мүтәрәгги сурәтдә тәкмилләшмәсиндән; бу тәкмилләшмә исә истеһсалын бөјүк мигјасда олмасындан, капиталын тәмәркүзләшмәсиндән, әмәјин комбинәләшдирилмәсиндән, әмәк бөлкүсүндән, машынлардан, истеһсал үсулларынын тәкмилләшдирилмәсиндән, кимјәви вә башга тәбии амилләрдән истифадә едилмәсиндән, рабитә вә нәглијјат васитәләринин көмәји илә заман вә мәсафәнин гысалдылмасындан вә мүхтәлиф башга ихтиралардан ирәли кәлир; елм бу ихтираларын васитәсилә тәбиәт күввәләрини әмәјә хидмәт етмәјә мәчбур едир вә бу ихтиралар сајәсиндә әмәјин ичтимаи вә ја кооператив характери инкишаф едир. Әмәјин мәһсулдар күввәси нә гәдәр јүксәкдирсә, мә'лум мигдар мәһсула бир о гәдәр аз әмәк сәрф едилир вә, демәли, мәһсулун дәјәри бир о гәдәр аз олур. Әмәјин мәһсулдар күввәси нә гәдәр ашағыдырса, мә'лум мигдар мәһсула бир о гәдәр чох әмәк сәрф едилир вә, демәли, онун дәјәри бир о гәдәр јүксәк олур. Буна көрә дә, биз, белә бир үмуми ганунун олдуғуну мүәјјән едә биләрик:

Әмтәәләрин дәјәрләри онларын истеһсалына сәрф едилән иш вахты илә дүз пропорсионал вә сәрф едилән әмәјин мәһсулдар күввәси илә тәрс пропорсионалдыр.

Биз индијә гәдәр *дәјәрдән* бәһс едирдик, инди исә мән *гијмәт* һаггында, јә'ни дәјәрин алдығы хүсуси форма һаггында бир нечә кәлмә әлавә едәчәјәм.

Өзлүјүндә көтүрүлән *гијмәт, дәјәрин пул ифадәсиндән* башга бир шеј дејилдир. Мәсәлән, Инкилтәрәдә бүтүн әмтәәләрин дәјәрләри гызыл гијмәти илә, континентдә исә башлыча олараг күмүш гијмәти илә ифадә олунур. Гызыл вә ја күмүшүн дәјәри, бүтүн башга әмтәәләрин дәјәрләри кими, бунларын һасил едилмәси үчүн зәрури олан әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур. Сиз өлкәнизин мүәјјән гәдәр мәһсулуну, јә'ни мүәјјән мигдар милли әмәјинизи кристаллашдыран мәһ-

сулуну гызыл вә күмүш истеһсал едән өлкәләрин мәһсулларына, јә'ни *онларын* мүәјјән мигдар әмәјини кристаллашдыран мәһсула мүбадилә едирсиниз. Инсанлар мәһз бу јолла, јә'ни әслиндә әмтәәни әмтәәјә мүбадилә етмәк васитәсилә бүтүн әмтәәләрин дәјәрини, јә'ни бунларын истеһсалына сәрф едилән әмәк мигдарыны гызыл вә күмүшлә ифадә етмәјә алышырлар. *Дәјәрин пулла* бу *ифадәсинә* вә ја јенә бунун ејни олараг,—*дәјәрин гијмәтә чевирилмәсинә* диггәт јетирин, онда көрәрсиниз ки, бурада баш верән просес васитәсилә бүтүн әмтәәләрин *дәјәрләри мүстәгил* вә *јекчинс бир форма* алыр, јахуд һәмин просес васитәсилә бу дәјәрләр *ејни* ичтимаи әмәк мигдарлары шәклиндә ифадә олунур. Гијмәт дәјәрин јалныз пул ифадәси олдуғуна көрә, А. Смит ону *тәбии гијмәт,* франсыз физиократлары исә *зәрури гијмәт* адландырмышлар.

Бәс дәјәр илә базар гијмәтләри арасында вә ја *тәбии гијмәтләрлә базар гијмәтләри* арасында нә кими мүнасибәт вардыр? Һамыныз билирсиниз ки, ајры-ајры истеһсалчыларын истеһсал шәраити нә гәдәр мүхтәлиф олурса-олсун, бүтүн јекчинс әмтәәләрин *базар гијмәтләри ејнидир.* Базар гијмәтләри анчаг, базара мүәјјән мигдар мүәјјән мә'мулат вермәк үчүн орта истеһсал шәраитиндә зәрури олан *ичтимаи әмәјин орта мигдарыны* ифадә едир. Базар гијмәтләри мә'лум нөвдән олан бүтүн әмтәә күтләсинә нәзәрән һесабланылыр. Буна көрә дә әмтәәнин *базар гијмәти* онун *дәјәринә* мүвафиг олур. Дикәр тәрәфдән, базар гијмәтләринин кah дәјәрдән вә ја тәбии гијмәтдән јухары галхмасы, кah да бундан ашағы дүшмәси тәклиф вә тәләбин артыб-азалмасындан асылыдыр. Базар гијмәтләринин дәјәрә ујғун кәлмәмәси һәмишә мүшаһидә едилир, лакин *Адам Смитин* дедији кими:

«Тәбии гијмәт санки мәркәзи гијмәтдир вә бүтүн әмтәәләрин гијмәтләри даим буна мејл едир. Мүхтәлиф тәсадүфи сәбәбләр бә'зән бу гијмәтләри тәбии гијмәтдән чох јүксәк сәвијәдә сахлаја биләр, бә'зән дә ондан бир гәдәр ашағы сала биләр. Лакин гијмәтләри бу сабит мәркәздән узаглашдыран манеәләрә бахмајараг, бу гијмәтләр даим һәмин мәркәзә мејл көстәрир»[31].

Мән инди бу мәсәләни әтрафлы сурәтдә нәзәрдән кечирә билмәрәм. Буну демәк кифајәтдир ки, *әкәр* тәклифлә тәләб гаршылыглы сурәтдә таразлашарса, әмтәәләрин базар гијмәтләри онларын тәбии гијмәтләринә, јә'ни бу әмтәәләрин истеһсалы үчүн зәрури олан әмәјин мигдары илә мүәјјән едилән дәјәрләринә ујғун олачагдыр. Лакин тәклифлә тәләб *кәрәк* даим бир-бирини таразлашдырсын, һәрчәнд онлар буну она көрә едә билирләр ки, бир дәјишмәни башгасы илә, јүксәл-

mənі—ашағы дүшмə илə və vice versa* əvəz edirlər. Əkər siz jalnыz күndəlik dəjishmələri tədgig etmək dejil, məsələn, ч. Tukun *«Gijmətlərin tarixi»* əsərində etdiji kimi, bazar gijmətlərinin daha uzun bir dövr ərzində dəjishməsini təhlil etsəniz, көрəрsiniz ki, bazar gijmətlərinin dəjishməsi, onlarын dəjərlərdən uzaglashmasы, onlarын jүksəlib дүшməsi bir-birini garshylыglы surətdə *nejtraллashdырыр və taразlashdырыр;* belə ki, inhisarlarын tə'sirini və indi үzəриndə dajana bilməjəчəjim bə'zi bashga dəjishikliklərі nəzərə almasag, bүtүn əmtəələr orta hesabla өz *dəjərlərinə,* өz təbii gijmətlərinə satылыr. Bazar gijmətlərinin bir-biri ilə taразlashdыgы orta dөvrlər mүxtəlif nөv əmtəələr үчүn mүxtəlifdir, чүnki bir nөv əmtəələrin təklifi bunlara olan tələbə asanlygla, bashga nөv əmtəələrinki isə чətinliklə ujgunlashыr.

Beləliklə, hər nөv əmtəə az-чox uzun bir dөvr ərzində, үmumijjətlə, өz dəjərinə satылырса, mənfəətin,—ajry-ajry hallardakы mənfəətin dejil, mүxtəlif sənaje sahələriндəki sabit və adi mənfəətin—kүja əmtəə gijmətlərinə əlavə edilən үstəlikdən və ja əmtəələrin *өz dəjəриndən* jүxarы gijmətə satылmasындан əmələ kəldijini zənn etmək mə'nasыz olardы. Biz belə bir təsəvvүrү үmumiləshdirsək, onun mə'nasыzlыgы ajdын olar. Biriси satычы sifəti ilə daим gazandыgы shejі alычы sifəti ilə daим itirmələ olardы. Alычы olүb, ejni zamanda satычы olmajan və ja istehlakчы olүb, ejni zamanda istehsalчы olmajan adamlar vardыr demək də ишə көmək etməz. Bu adamlar istehsalчылара verdikləрini əvvəlчə onlardan mүftə almalы olardылар. Əkər biriси əvvəlчə siздən pul alыb sonra sizin əmtəələrinizi alarkən jenə həmin pulu sizə gajtarырса, siz өz əmtəələrinizi bu adama oldugчa baha satmagla heч bir zaman varlapa bilməzsiniz. Belə bir səvdə zərəri azalda bilər, lakin əsla mənfəət verə bilməz.

Demələi, siz *mənfəətin үmumi təbiətini* izah etmək үчүn bu mүddəaны əsas tutmalысыnыz ki, orta hesabla əmtəələр *өz həgigi dəjərlərinə satылыr* və *mənfəət əmtəələрin өz dəjərlərinə satылмасындан əmələ kəlir,* jə'ni həmin əmtəələрdə təчəssүm edən əməjin migdarына пропорсионал олараг satылмасындан əmələ kəlir. Əkər siz mənfəəti bu mүlahizəjə əsasən izah edə bilməsəniz, onda siz onu үmumijjətlə izah edə bilməzsiniz. Bu hal gəribə və күndəlik təчrүbəjə zidd kimi көrүnүr. Lakin Jerin Күnəш ətrafында dolanmasы və sujun asanlygla alышыb jənan iki gazdan ibarət

* — əksinə. *Red.*

олмасы да бундан аз гәрибә дејилдир. Шејләрин анчаг заһири алдадычы чәһәтини нәзәрә алан күндәлик тәчрүбәјә әсасән фикир јеридиләрсә, елми һәгигәтләр һәмишә гәрибә көрүнәр.

7. ИШ ГҮВВӘСИ

Дәјәрин тәбиәтини, *һәр бир әмтәә дәјәринин* тәбиәтини бу гәдәр гыса хүласәдә мүмкүн олдуғу гәдәр тәдгиг етдикдән сонра биз *әмәјин* спесифик *дәјәринә* диггәт јетирмәлијик. Бурада да мән, сизә гәрибә көрүнә биләчәк бир фикир ирәли сүрмәлијәм. Сиз һамыныз әминсиниз ки, һәр күн мәһз өз әмәјинизи сатырсыныз, демәли, әмәјин гијмәти вардыр вә,—әмтәәнин гијмәти онун дәјәринин јалныз пул ифадәси олдуғуна көрә,—јәгин ки, *әмәјин дәјәри* кими бир шеј дә олмалыдыр. Лакин һәгигәтдә, ади мә'нада *әмәјин дәјәри* кими бир шеј јохдур. Биз көрдүк ки, әмтәәдә кристаллашмыш зәрури әмәјин мигдары әмтәәнин дәјәрини тәшкил едир. Лакин биз, бу дәјәр анлајышыны тәтбиг етмәк истәсәк, мәсәлән, 10 саатлыг иш күнүнүн дәјәрини нечә мүәјјән едә биләрик? Бу иш күнүндә нә гәдәр әмәк вардыр? 10 саатлыг әмәк. Әкәр биз 10 саатлыг иш күнү дәјәринин 10 саатлыг әмәјә вә ја бу иш күнүндә олан әмәјин мигдарына бәрабәр олдуғуну десәк, бу мә'насыз бир тәкрар вә һәтта чәфәнкијат оларды. Ајдындыр ки, биз көј чисимләринин һәгиги һәрәкәтини дәрк етдикдән сонра, онларын бизә көрүнән заһири һәрәкәтини изаһ едә билдијимиз кими, *«әмәјин дәјәри»* ифадәсинин кизли олан әсл мә'насыны ашкара чыхардыгдан сонра дәјәрин бу иррасионал вә, санки, мүмкүн олмајан тәтбигини дә изаһ едә биләрик.

Фәһләнин сатдығы шеј билаваситә онун *әмәји* дејил, онун *иш гүввәсидир;* буну фәһлә мүвәггәти олараг капиталистин ихтијарына верир. Бу о гәдәр доғрудур ки,—инкилис ганунларыны билмирәм, һәр һалда континентдәки бә'зи өлкәләрин ганунлары,—фәһләнин өз иш гүввәсини *ән чоху* нә гәдәр *мүддәтә* сата биләчәјини мүәјјән едир. Иш гүввәсини истәнилдији мүддәтә сатмаға ичазә верилсә иди, дәрһал көләлик бәрпа олунарды. Фәһлә өз иш гүввәсини бүтүн өмүрлүк сатсајды, дәрһал өз саһибинин һәмишәлик гулу оларды.

Инкилтәрәнин ән гочаман игтисадчыларындан вә ән оријинал философларындан бири олан *Томас Һоббс* өзүнүн *«Левиафан»* әсәриндә бүтүн сәләфләринин нәзәриндән гачмыш бу һәгигәти инстинклә дујмушду. О белә дејир:

«Бүтүн башга шејләр кими, *инсанын да дәјәри* вә ја *гијмәтлилији,* онун *гијмәтидир,* јә'ни *онун гүввәсиндән истифадә етмәк* мүгабилиндә верилән шејдир».

Биз бу фикрә әсаслансаг, һәр бир башга әмтәәнин дәјәри кими, *әмәјин дә дәјәрини* мүәјјән едә биләрик.

Лакин бундан əввəл биз сорушмалыjыг: белə бир гəрибə hадисə нечə баш вермишдир ки, биз базарда, бир тəрəфдəн, торпаг, машын, хаммал вə jашајыш васитəлəриндəн, jə'ни бечəрилмəмиш торпаг истисна едилмəклə, *əmək məhsullarыndan* ибарəт шеjлəрə малик алычылар зүмрəсинə, дикəр тəрəфдəн исə, өз иш гүввəсиндəн, өз ишлəк əлləри вə бејниндəн башга сатыласы hеч бир шеји олмајан сатычылар зүмрəсинə раст кəлирик; нечə ола билмишдир ки, бир гисим адамлар мənфəət көтүрмəк вə варланмаг мəгсəди илə даим сатын алырлар, башгалары исə jашајыш вəсаити əлдə етмək мəгсəди илə даим сатырлар. Бу мəсəлəни тəдгиг етмək, игтисадчыларын *илкин вə ја ибтидаи jыгым* адландырдыглары, лакин *ибтидаи експроприасија* адландырылмасы лазым кəлəн шеји тəдгиг етмək демək оларды. Биз бурада көрəрдик ки, бу *ибтидаи jыгым* дејилəн шеj, ишчи илə онун əмək васитəлəри арасында *кечмишдə* мөвчуд *вəhдəтин позулмасына* сəбəб олан бир сыра тарихи просесlərдəн башга бир шеj дејилдир. Лакин бу тəдгиг бəhс етдијим мөвзу чəрчивəсиндəн кəнара чыхыр. Бир hалда ки зəhмəткеши əмək васитəлəриндəн *ајырдылар,* бу ајырма о вахта гəдəр давам едиб галыр вə кениш бир мигjасда даим тəкрар олунур ки, истеhсал үсулунда jени вə əсаслы инғилаб əмəлə кəлиб бу ајырманы арадан галдырыр вə əввəлки вəhдəти jени тарихи формада бəрпа едир.

Бəс *иш гүввəсинин дəjəри* нə демəкдир?

Həр бир башга əмтəанин дəjəри кими, иш гүввəсинин дəjəри дə онун истеhсалы үчүн зəрури олан əмək мигдары илə мүəjjəн олунур. Инсанын иш гүввəси jалныз чанлы инсан вүчудунда мөвчуддур. Бөjүмək вə jашамаг үчүн инсан мүəjjəн мигдар jашајыш васитəлəри истеhлак етмəлидир. Лакин машын кими, адам да ашыныр вə ону башга бир адамла əвəз етмək лазым кəлир. Фəhлə *өзүнүн* jашамасы үчүн мүəjjəн мигдар jашајыш васитəлəри əлдə етмəкдəн башга əмək базарында онун өзүнү əвəз едиб фəhлəлəр нəслини əбədиləшдирмəли олан ушагларыны бəсləjиб jетишдирмək үчүн дə бир мигдар jашајыш васитəлəринə мəhтачдыр. Бундан əлавə, фəhлənин өз иш гүввəсини инкишаф етдирмəси вə мүəjjəн бир ихтисас газанмасы үчүн дə мүəjjəн мигдар дəjəр сəрф етмək лазым кəлир. Гаршымызда дуран мəгсəд үчүн бурада анчаг *орта* əмəjи нəзəрдən кечирмək кифаjətдир ки, бу hалда тəрбијə вə тəhсил хəрчləри чох чүзи бир кəмиjjət тəшкил едир. Лакин jери кəлмишкəн гејд етмəлијəм ки, мүхтəлиф кејфиjjətли иш гүввəлəринин истеhсалына чəкилəн хəрч мүхтəлиф олдуғуна көрə, мүхтəлиф истеhсал саhəлəриндə тəтбиг едилəн иш гүввəсинин дəjəрləри дə мүхтəлиф олмалыдыр. Буна көрə дə *бəрабəр əmək haggы* тəлəби jанлыш бир фикрə əсасланыр вə

heч бир заман hәjата кечирилмәси мүмкүн олмајан *мә'насыз* бир арзудур. Бу тәләб, илкин шәртләри гәбул едиб нәтичәләрин үстүндән кечмәк истәјән јанлыш вә сәthи радикализмдән ирәли кәлир. Муздлу әмәк системи әсасында иш күввәсинин дәјәри дә, hәр бир башга әмтәәнин дәјәри кими мүәјјән едилир, мүхтәлиф нөв иш күввәләринин дәјәри исә мүхтәлиф олдуғуна көрә, јә'ни бунларын истehсалы мүхтәлиф мигдар әмәк тәләб етдијинә көрә, әмәк базарында да бунлара мүхтәлиф гијмәтлә hагг *верилмәлидир*. Муздлу әмәк системи әсасында *бәрабәр вә ја heч олмазса әдаләтли hагг* верилмәсини тәләб етмәк, көләлик системи әсасында *азадлыг* тәләб етмәк кими бир шејдир. Сизин нәји дүзкүн вә әдаләтли hесаб етмәјинизин мәсәләјә дәхли јохдур. Мәсәлә мөвчуд истehсал системи шәраитиндә нәјин лабүд вә зәрури олмасындадыр.

Бүтүн бу дејиләнләрдән сонра ајдындыр ки, *иш күввәсинин дәјәри* бу күввәни истehсал етмәк, инкишаф етдирмәк, јашатмаг вә әбәдиләшдирмәк үчүн зәрури олан *јашајыш васитәләринин дәјәри илә* мүәјјән олунур.

8. ИЗАФИ ДӘЈӘР ИСТЕhСАЛЫ

Инди фәрз едәк ки, hәр күн фәhләјә лазым олан орта мигдар јашајыш васитәләрини истehсал етмәк үчүн *6 саатлыг орта әмәк* тәләб олунур. Бундан әлавә, фәрз едәк ки, бу 6 саатлыг орта әмәк 3 шиллингә бәрабәр мигдар гызылда тәчәссүм олунур. Бу hалда 3 шиллинг, бу адамын *иш күввәсинин күндәлик дәјәринин гијмәти* вә ја пул ифадәси олачагдыр. Бу адам күндә 6 саат ишләмәклә, hәр күн өзүнә лазым олан орта мигдар јашајыш васитәләри әлдә етмәк үчүн, јә'ни өзүнү фәhлә олараг јашатмаг үчүн кифајәт гәдәр дәјәр истehсал едәрди.

Лакин бу адам муздлу фәhләдир. Буна көрә дә о өз иш күввәсини капиталистә сатмалы олур. О өз иш күввәсини күндә 3, јахуд hәфтәдә 18 шиллингә сатмагла, бу иш күввәсини өз дәјәринә сатмыш олур. Тутаг ки бу адам әјиричидир. Әкәр о, күндә 6 саат ишләјирсә, hәр күн памбыға 3 шиллинглик дәјәр әлавә едир. Онун hәр күн памбыға әлавә етдији бу дәјәр онун әмәк hаггынын, јахуд өз иш күввәси мүгабилиндә hәр күн алдығы гијмәтин там еквивалентидир. Лакин бу hалда капиталист *heч бир изафи дәјәр* вә ја *изафи мәhсул* әлдә едә билмәзди. Беләликлә, биз бурада әсл чәтинлијә раст кәлирик.

Фәhләнин иш күввәсини алмагла вә онун дәјәрини вермәклә капиталист дә, бүтүн башга алычылар кими, алдығы әмтәәни истehлак етмәк, бундан истифадә етмәк hүгугу әлдә едир.

Машын һәрәкәтә кәтирилмәклә истеһлак едилдији вә ја ондан истифадә олундуғу кими, инсан да ишләмәјә вадар едилмәклә онун иш гүввәси истеһлак едилир вә ја бу иш гүввәсиндән истифадә олунур. Капиталист фәһләнин иш гүввәсинин күндәлик вә ја һәфтәлик дәјәрини вермәклә, бу иш гүввәсиндән *бүтүн күн вә ја бүтүн һәфтә* боју истифадә етмәк вә ја ону ишләтмәк һүгугу әлдә етмишдир. Иш күнүнүн вә ја иш һәфтәсинин, әлбәттә, мүәјјән һədди вардыр. Лакин бу мәсәлә үзәриндә биз сонра әтрафлы дајанаҹағыг.

Инди исә нәзәринизи һәлледичи бир чәһәтә чәлб етмәк истәјирәм.

Иш гүввәсинин *дәјәри* бу гүввәни јашатмаг вә ја тәкрар истеһсал етмәк үчүн лазым кәлән әмәк мигдары илә мүәјјән олунур, һалбуки бу иш гүввәсиндән *истифадә етмәк* һədди анчаг фәһләнин иш габилијјәти вә физики гүввәсиндән асылыдыр. Ата лазым олан јем илә, атын минији өз үзәриндә кәздирә биләҹәји мүддәт әсла ејни бир шеј олмадығы кими, иш гүввәсинин күндәлик вә ја һәфтәлик *дәјәри* илә, бу гүввәнин бир күн вә ја бир һәфтә әрзиндә *сәрф едилмәси* дә тамамилә башга шејләрдир. Фәһләнин иш гүввәси *дәјәринин* һədди олан әмәк мигдары, һеч дә онун иш гүввәсинин сәрф едә биләҹәји әмәк мигдарынын һədди дејилдир. Мәсәлән, бизим әјиричини көтүрәк. Биз көрдүк ки, о һәр күн өз иш гүввәсини тәкрар истеһсал етмәк үчүн һәр күн 3 шиллинглик дәјәри тәкрар истеһсал етмәлидир вә бу иши көрмәк үчүн о күндә 6 саат ишләјир. Лакин бу һал һеч дә ону күндә 10, 12 саат вә ја даһа чох ишләмәк габилијјәтиндән мәһрум етмир. Капиталист исә әјиричинин иш гүввәсинин күндәлик вә ја һәфтәлик *дәјәрини* вермәклә, онун иш гүввәсиндән *бүтүн күн вә ја бүтүн һәфтә* **боју истифадә** етмәк һүгугу әлдә етмишдир. Буна көрә капиталист әјиричини, күндә, тутаг ки *12* саат ишләмәјә мәчбур едир. Бу һалда фәһлә өз әмәк һаггынын вә ја өз иш гүввәси дәјәринин әвәзини өдәмәк үчүн зәрури олан 6 саатдан *әлавә вә буна үстәлик олараг даһа 6 саат* ишләмәли олур ки, мән дә бу иш саатларыны *изафи әмәк* саатлары адландырачағам; һәм дә бу изафи әмәк *изафи дәјәрдә* вә *изафи* мәһсулда тәчәссүм едәчәкдир. Мәсәлән, бизим әјиричи күндә 6 саат ишләмәклә памбыға 3 шиллинглик дәјәр әлавә едир вә бу дәјәр онун әмәк һаггынын там еквивалентидирсә, 12 саат әрзиндә памбыға 6 шиллинглик дәјәр әлавә едәчәк вә *мүвафиг мигдар изафи иплик* истеһсал едәчәкдир. Бу әјиричи өз иш гүввәсини капиталистә сатдығына көрә, онун јаратдығы бүтүн дәјәр вә ја јаратдығы бүтүн мәһсул protemproге* онун иш гүввәсинин

* — мүвәггәти олараг. *Ред.*

сaһиби олан капиталистə мəхсусдур. Демəли, капиталист 3 шиллинг аванс етмəклə 6 шиллинглик бир дəјəр реаллашдырыр, чүнки 6 саатлыг əмəјин кристаллашдығы бир дəјəри аванс етмəклə əвəзиндə 12 саатлыг əмəјин кристаллашдығы бир дəјəр əлдə едир. Капиталист һəр күн бу просеси тəкрар етмəклə, һəр күн 3 шиллинг аванс едəчəк вə һəр күн өз чибинə 6 шиллинг гојачагдыр; бу 6 шиллингин јарысы јенидən əмək һаггы вермəјə сəрф олунур, јарысы исə *изафи дəјəр* тəшкил едир ки, капиталист дə бунун мүгабилиндə һеч бир еквивалент вермир. Капиталист истеһсалы вə ја муздлу əмək системи мəһз *капиталла əмək арасында белə бир мүбадиләјə* əсасланыр вə мəһз белə бир мүбадилə нəтичəсидир ки, даим фəһлə бир фəһлə олараг, капиталист исə бир капиталист олараг тəкрар истеһсал олунур.

Башга шəртлəр ејни олдугда, *изафи дəјəр нормасы,* иш күввəсинин дəјəрини тəкрар истеһсал етмək үчүн зəрури олан иш күнү һиссəси илə капиталист үчүн сəрф едилəн *изафи вахт* вə ја *изафи əмək* арасындакы нисбətдən асылыдыр. Демəли, изафи дəјəр нормасы, фəһləнин өз əмəји илə ја лныз өз иш күввəсинин дəјəрини тəкрар истеһсал етдији вə ја өз əмək һаггыны өдəдији *вахтдан əлавə, иш күнүнүн нə гədəр давам етмəсиндən* асылыдыр.

9. ƏМƏЈИН ДƏЈƏРИ

Инди биз *«əмəјин дəјəри вə ја гијмəти»* ифадəси үзəринə гајытмалыјыг.

Биз көрдүк ки, əслиндə əмəјин дəјəри, иш күввəсинин дəјəриндən башга бир шеј дејилдир вə бу дəјəр иш күввəсини ја шатмаг үчүн зəрури олан əмтəəлəрин дəјəри илə өлчүлүр. Лакин фəһлə өз əмək һаггыны ишини гуртардыгдан *сонра* алдығына көрə вə, бундан əлавə, фəһлə капиталистə мəһз өз əмəјини вердијини билдијинə көрə, она лабүд сурətдə елə кəлир ки, онун иши күввəсинин дəјəри вə ја гијмəти *онун əмəјинин өзүнүн гијмəти* вə ја *дəјəридир.* Əкəр онун иш күввəсинин гијмəти 6 саатлыг əмəјин тəчəссүм етдији 3 шиллингə бəрабəрдирсə вə фəһлə 12 саат ишлəјирсə, о мүтлəг бу 3 шиллинги 12 саатлыг əмəјин дəјəри вə ја гијмəти һесаб едир, һалбуки 12 саатлыг əмək 6 шиллинглик дəјəрдə тəчəссүм едир. Бурадан ики нəтичə чыхыр:

Биринчиси: əмəјин дəјəри вə гијмəти кими терминлəр əслиндə мə'насыздырса да, *иш күввəсинин дəјəри вə ја гијмəти* заһирən *əмəјин өзүнүн гијмəти вə ја дəјəри* шəклини алыр.

Икинчиси: фəһləнин күндəлик əмəјинин анчаг бир һиссəсинин һаггы *өдəнилиб* дикəр һиссəсинин һаггы *өдəнилмирсə* дə вə *изафи дəјəри* вə ја *мənфəəти* тəшкил едəн фонд мəһз һаг-

gы ödənilməjən bu əmәkdən və ja izafi əmәkdən jaradylырса da, sahirən belə kəlir ki, kuja bүtүn əmәjin haggы ödənilmишdir.

Bu aldadычы sahirlik *muzdlu əmәji* əmәjin başga *tarixi* formalarыndan fərgləndirir. Muzdlu əmək sistemi əsasында, hətta haggы *ödənilmәjən* əmək də *ödənilmиш* əmək kimi kөrүnүr. Əksinə, *gul* əmәjinin haggы ödənilən hиssəsi də ödənilmәmиш kimi kөrүnүr. Ajdыndыr ki, gul ишlәjə bilmək үчүn jашamalыdыr, buna kөrə də onun иш күнүнүн bir hиssəsi ону sахламаг үчүn sərf edilən dəjəri ödəjir. Lakin gулla ağasы arasында heч bir тичarət sөvdəsi bağlanmadыğына kөrə, hər ики tərəf arasында heч bir alғы və satgы olmadыğына kөrə, belə kəlir ki, kuja gулun bүtүn əmәjinə heч bir haгг verilmәmишdir.

Dikər tərəfdən, demək olar ki, hələ dүnənə gədər bүtүn Şərgi Avropada mөvчud olan təhkimli kəndlini kөtүrək. Bu kəndli həftənin tərgibən 3 күнүnү өz torpağында və ja ona verilən torpagda өzү үчүn ишlәjir, galan 3 күnү isə өz ağasынын maликanəsиndə məчburi surətdə və mүftə ишlәjirdi. Belәliklə, burada əmәjin haggы ödənilən hиssəsi ödənilmәjən hиssəsiндən zaman və məkan e'tibarilə ашkar surətdə ajrылmышdы və bizim liberallar insanын mүftə ишlədilmәsi fikrini belə gejri-təbii heсab edib mə'nəvi чəhətdən xejli hиddətlənirdilər.

Halbuki adamын həftədə 3 күn өz torpağында өzү үчүn, 3 күn də өz ağasынын maликanəsиndə mүftə ишlәmәsi ilə, fabrik və ja e'malatxanada күndə 6 saat өzү үчүn, 6 saat da өz sahibkary үчүn ишlәmәsi arasында heч bir fərg joxdur; hərчənd ikinчi halda əmәjin haggы ödənilən hиssəsi ödənilmәjən hиssəsinə sых bağlы olur və orталыgda *mүgavilə olmasы* və həftənin axырында *hagg* verilmәsi bүtүn bu sөvdənin təbiətini tamamilə pərdələjir. Mүftə əmək bir halda kөnүllү, o biri halda isə məчburi əmək kimi kөrүnүr. Bүtүn fərg bundan ibarətdir.

Kələчəkdə mən *«əmәjin dəjəri»* ifadəsini ишlətdikdə, ону anчag, istifadə edilən adi bir termin kimi nəzərdə tүtүb *«иш gүvvəsinin dəjəri»* jeriндə ишlədəчəjəm.

10. MƏNFƏƏT ƏMTƏƏ ÖZ DƏJƏRINƏ SATЫLARKƏN ƏLDƏ EDILIR

Fərz edək ki, orta heсabla əmәjin saaty 6 pensə bərabər bir dəjərdə və ja orta heсabla 12 saatlыg əmək 6 шillingdə təчəssүm edir. Sonra fərz edək ki, əmәjin dəjəri 3 шillingə və ja 6 saatlыg əmәjin məhsulуna bərabərdir. Daha sonra, əkər əmtəə istehsalы prosesиndə istifadə edilmиш hammal-

да, машынларда вә саирәдә орта һесабла 24 саатлыг әмәк тәчәссүм етмишсә, бунларын дәјәри 12 шиллинг олачагдыр. Бундан әлавә, әкәр капиталистин муздла тутдуғу фәһлә бу истеһсал васитәләринә өз 12 саатлыг әмәјини әлавә едирсә, һәмин 12 саат 6 шиллинглик әлавә дәјәр јарадачагдыр. Белә-ликлә, *мәһсулун үмуми дәјәри* 36 саатлыг маддиләшмиш әмәкдән ибарәт олуб 18 шиллингә бәрабәр олачагдыр. Лакин әмәјин дәјәри, јахуд фәһләјә верилән әмәк һаггы јалныз 3 шиллингә бәрабәр олдуғуна көрә, фәһләнин сәрф етдији вә әмтәанын дәјәриндә тәчәссүм едән 6 саатлыг изафи әмәк әвәзиндә капиталист һеч бир еквивалент вермир. Капиталист бу әмтәәни өз дәјәринә, јә'ни 18 шиллингә сатмагла, әвәзиндә һеч бир еквивалент вермәдији 3 шиллинглик дәјәри дә реаллашдырмыш олур. Бу 3 шиллинг капиталистин изафи дәјәри вә ја өз чибинә гојдуғу мәнфәәтдир. Демәли, капиталистин 3 шиллинглик мәнфәәти реаллашдырмасынын сәбәби, өз әмтәәсини дәјәриндән *јүксәк* гијмәтә сатмасы дејил, *онун өз һәгиги дәјәринә* сатмасыдыр.

Әмтәанын дәјәри онда тәчәссүм едән *әмәјин үмуми мигдары илә* мүәјјән олунур. Лакин бу әмәк мигдарынын бир һиссәси, мүгабилиндә әмәк һаггы шәклиндә еквивалент верилмиш дәјәрдә, дикәр һиссәси исә мүгабилиндә *һеч бир* еквивалент *верилмәмиш* дәјәрдә тәчәссүм етмишдир. Әмтәадә олан әмәјин бир һиссәси һаггы *өдәнилмиш* әмәкдир, дикәр һиссәси исә һаггы *өдәнилмәмиш* әмәк. Демәли, капиталист әмтәәни *өз дәјәринә* сатдыгда, јә'ни әмтәәјә сәрф олунан *бүтүн әмәк мигдарыны* кристаллашмыш шәкилдә сатдыгда, бу әмтәәни мүтләг мәнфәәтинә сатмыш олачагдыр. Капиталист, мүгабилиндә мүәјјән бир еквивалент вердији шеји сатмагдан башга, она мүфтә тамам олан шеји дә сатыр, һалбуки фәһлә бу шеја әмәк сәрф етмишдир. Әмтәанын капиталист үчүн нәја баша кәлдији илә онун һәгиги дәјәри бир-бириндән фәргли олан ики башга шејләрдир. Беләликлә, тәкрар едирәм: нормал вә орта мәнфәәт, һеч дә әмтәәләри һәгиги дәјәрләриндән *јухары* сатмаг нәтичәсиндә дејил, *һәгиги дәјәрләринә* сатмаг нәтичәсиндә әлдә едилир.

11. ИЗАФИ ДӘЈӘРИН БӨЛҮНДҮЈҮ МҮХТӘЛИФ ҺИССӘЛӘР

Мән *изафи дәјәри,* јахуд әмтәанын бүтүн дәјәриндән фәһләнин *изафи әмәјинин* вә ја *һаггы өдәнилмәмиш әмәјинин* тәчәссүм етдији һиссәсини *мәнфәәт* адландырырам. Бу мәнфәәтин һеч дә һамысы саһибкар капиталистин чибинә кетмир. Торпаг үзәриндәки инһисар торпаг саһибинә бу *изафи дәјәрин* бир һиссәсини *рента* ады илә мәнимсәмәк имканы верир, һәм

də bu torpagdan kənd təsərrүfaty үчүн тикилиләр, дəмир jоллары вə ja hər hansы bir başga istehsal məgsədi үчүн istifadə edilməsinin fərgi jохdur. Dикər tərəfdən, *əmək vasitələrinə* sahib olmag sahibkar kapitalistə *izafi dəjər* istehsal etmək və ja, başga сөзlə, *haggы өdənilməmiш mүəjjən migdar əməji mənimsəmək imkanы verir;* məhz bu fakt nəticəsindədir ki, əmək vasitələrinin hamысыны və ja bir gismini sahibkar kapitalistə borч verən mүlkijjətчi, bir сөзlə, *borч pul verən kapitalist,* bu izafi dəjərin o biri hиssəsini *faiz* ady ilə tələb etmək imkanы əldə edir. Belәliklə, sahibkar kapitalistin *өzүnə* jalnыz o galыr ki, buna da *sənaje* və ja *tичarət* mənfəəti dejilir.

Bүtүn izafi dəjər məbləғinin kөstərilən үч zүmrə adamlar arasында bu bөlүnməsinin hansы ganунlarla təjzim olundugu məsələsinin bəhs etdijimiz mөvzuja əsla dохlu jохdur. Lakin bүtүn bu dejilənlərdən ашағыдакы nəticə чыхыр:

Рента, faiz, sənaje mənfəəti,—əmtəədəki *izafi dəjərin və ja onda təчəssүm edən haggы өdənilməmiш əməjin mүхtəlif hиssələrinə verilən* jalnыz *mүхtəlif adlardыr,* bunlarын hamысы ejni dərəчədə *bu mənbədən və bir tək bu mənbədən əldə edilir.* Bunlarы *torpaғын* өzү və *kapitalын* өzү tөrətmir, lakin torpag və kapital өz sahibləринə, sahibkar kapitalistin fəhlədən sыхыb чыхartdығы izafi dəjərin mүvafig hиssəsini almaға imkan verir. Fəhlənin izafi əməjinin və ja haggы өdənilməmiш əməjinin nəticəsi olan bu izafi dəjərin hamысыны sahibkar kapitalistmi өz чibinə gojur, jохsa bunun mүəjjən hиssələrini rentа və faiz ady ilə başga шəхslərəmi vermәli olur, bu məsələnin fəhlə үчүн ikinчi dərəчəli əhəmijjəti vardыr. Fərz edək ki, sahibkar kapitalist anчag өz kapitalындан istifadə edir və өzүnə lazым olan torpağын sahibi də өzүdүr. Bu halda izafi dəjər bүtүnlүklə onun чibinə kedərdi.

Izafi dəjərin nəticədə nə kimi bir hиssəsini sahibkar kapitalistin өzү үчүн sахlaja bilәчəjindən asыlы olmajaraг, bu izafi dəjəri fəhlənin əməjindən bilavasitə sыхыb чыхaran məhz odur. Belәliklə, bүtүn muzdlu əmək sistemi, bүtүn mүasir istehsal sistemi sahibkar kapitalistlə muzdlu fəhlə arasында olan məhz bu mүnasibətə əsasланыr. Buna kөrə də mүbahisəmizdə iштirak edənlərdən vəzijjəti jүmшaltmaға və sahibkar kapitalistlə fəhlə arasында bu əsas mүnasibəti ikinчi dərəчəli bir məsələ kimi kөstərmәjə чalышan bə'zi vətəndaшlar haglы dejildiləр; hərчənd onlar haglы olaraг dejirdiləр ki, mөvчud шəraitdə gijmətlərin galхmasы sahibkar kapitalistin, torpag sahibinin, pul ka-

питалистинин вә һәтта верки јығанын да мәнафејинә тамамилә мүхтәлиф дәрәчәдә тә'сир көстәрә биләр.

Дежиләнләрдән дала бир нәтичә чыхыр.

Әмтәә дәјәринин јалныз хаммал вә машынларын, бир сөзлә, истеһлак едилән истеһсал васитәләринин дәјәриндән ибарәт олан һиссәси һеч дә *кәлир јаратмајыб анчаг капиталы* өдәјир. Лакин биз һәтта бу мәсәләни бир тәрәфә гојсаг да, белә бир фикир дә доғру дежилдир ки, куја әмтәә дәјәринин дикәр һиссәси, јә'ни *кәлир јарадан* вә ја әмәк һаггы, мәнфәәт, рента вә фаиз шәклиндә сәрф олуна биләчәк һиссәси әмәк һаггы дәјәриндән, рента дәјәриндән, мәнфәәт дәјәриндән вә саирәдән *дүзәлир*. Биз бурадан әввәлчә әмәк һаггыны бир кәнара гојуб анчаг сәнаје мәнфәәтини, фаиз вә рентаны нәзәрдән кечирәчәјик. Биз индичә көрдүк ки, әмтәәдә олан *изафи дәјәр* вә ја әмтәәнин дәјәриндә *һаггы өдәнилмәмиш әмәјин* тәчәссүм етдији һиссә өзү мүхтәлиф һиссәләрә *бөлүнүр* вә бунларын үч мүхтәлиф ады вардыр. Лакин белә демәк әсла доғру олмазды ки, әмтәәнин бу һиссәсинин дәјәри *һәмин үч компонентин мүстәгил дәјәрләринин чәми нәтичәсиндә әмәлә кәлир* вә ја *мејдана кәлир*.

Бир саатлыг әмәк 6 пенслик дәјәрдә тәчәссүм едирсә, фәһләнин иш күнү 12 саатдырса вә бу вахтын јарысы һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән ибарәтдирсә, бу изафи әмәк әмтәәјә 3 шиллинглик *изафи дәјәр,* јә'ни һеч бир еквиваленти верилмәмиш дәјәр әлавә едир. Бу 3 шиллинглик изафи дәјәр саһибкар капиталистин торпаг саһиби вә пул борч верән шәхслә һансы пропорсијада олурса-олсун, бөлүшдүрә биләчәји *бүтүн фонду* тәшкил едир. Бу 3 шиллинглик дәјәр онларын өз араларында бөлүшдүрә биләчәји дәјәрин һәддидир. Лакин иш һеч дә елә олмур ки, саһибкар капиталистин өзү әмтәәнин дәјәринә өзү үчүн мәнфәәт олараг истәдији гәдәр дәјәр әлавә етсин, сонра торпаг саһиби вә башгалары үчүн башга бир дәјәр әлавә едилсин вә әмтәәнин үмуми дәјәри дә ихтијари олараг мүәјјән едилән бу дәјәрләрин мәчмусундан ибарәт олсун. Беләликлә, сиз көрүрсүнүз ки, *мүәјјән бир дәјәрин* үч һиссәјә *бөлүнмәсини* бу дәјәрин үч *мүстәгил* дәјәрин чәми нәтичәсиндә *әмәлә кәлмәси илә* гарышдыран ади тәсәввүр тамамилә јанлышдыр, чүнки бу јанлыш тәсәввүр нәтичәсиндә рента, мәнфәәт вә фаизин әлдә едилдији мәчму дәјәр ихтијари бир кәмијјәтә чеврилмиш олур.

Фәрз едәк ки, капиталистин реаллашдырдығы бүтүн мәнфәәт 100 фунт стерлингә бәрабәрдир. Биз бу мәнфәәт мәбләғини *мүтләг* кәмијјәт кими көтүрдүкдә, ону *мәнфәәт күтләси* адландырырыг. Бу 100 фунт стерлингин аванс едилән капитала нисбәтини һесабладыгда исә, бу *нисби* кәмијјәти *мәнфәәт*

нормасы адландырырыг. Ајдындыр ки, бу мәнфәәт нормасы ики чүр ифадә едилә биләр.

Фәрз едәк ки, *әмәк haggы үчүн аванс едилән* капитал 100 фунт стерлингдир. Әкәр јарадылан изафи дәјәр дә 100 фунт стерлингә бәрабәрдирсә, бу көстәрир ки, фәhләнин иш күнүнүн јарысы haggы *өдәнилмәмиш* әмәкдән ибарәтдир вә,—бу мәнфәәт әмәк haggы үчүн аванс едилән капиталын дәјәри илә өлчүләрсә,—биз дејирик ки, *мәнфәәт нормасы* 100%-ә бәрабәрдир, чүнки аванс едилән дәјәр 100-ә, реаллашдырылан дәјәр исә 200-ә бәрабәрдир.

Дикәр тәрәфдән, әкәр биз тәкчә *әмәк haggы үчүн аванс едилән* капиталы дејил, аванс едилән *бүтүн капиталы,* мәсәлән, 500 фунт стерлинги вә бунун 400 фунт стерлингинин хаммал, машынлар вә саирә дәјәриндән ибарәт олдуғуну нәзәрдә тутсаг, көрәрик ки, *мәнфәәт нормасы* јалныз 20%-ә бәрабәрдир, чүнки 100 фунт стерлингдән ибарәт олан мәнфәәт аванс едилән *бүтүн* капиталын анчаг бешдә бир hиссәсини тәшкил едәчәкдир.

Мәнфәәт нормасыны ифадә едән биринчи үсул, haggы өдәнилмиш әмәклә haggы өдәнилмәмиш әмәк арасындакы нәгиги нисбәти, әмәјин нәгиги exploitation* (ичазәнизлә мән бу франсыз сөзүндән истифадә едирәм) дәрәчәсини көстәрән јеканә үсулдур. Икинчи ифадә үсулу ади hалларда ишләниб бә'зи мәгсәдләр үчүн доғрудан да әлверишли олур, hәр hалда капиталистин фәhләдән нә дәрәчәдә мүфтә әмәк сыхыб чыхартдығыны кизләтмәк үчүн чох әлверишлидир.

Бундан сонра едәчәјим гејдләрдә мән *мәнфәәт* сөзүнү капиталистин сыхыб чыхартдыгы бүтүн изафи дәјәр күтләсини көстәрмәк үчүн ишләдәчәјәм ки, бурада да hәмин изафи дәјәрин мүхтәлиф категоријалардан олан шәхсләр арасында нечә бөлүндүјү нәзәрә алынмајачагдыр; *мәнфәәт нормасы* ифадәсини ишләтдикдә исә, hәмишә мәнфәәти, әмәк haggы үчүн аванс едилән капиталын дәјәринә онун нисбәти илә өлчәчәјәм.

12. МӘНФӘӘТ, ӘМӘК ҺАГГЫ ВӘ ГИЈМӘТЛӘР АРАСЫНДА ҮМУМИ НИСБӘТ

Әмтәәнин дәјәриндән хаммалы вә әмтәәјә сәрф едилән башга истеhсал васитәләрини өдәјән дәјәр чыхыларса, ја'ни әмтәәдәки кечмиш әмәји тәмсил едән дәјәр чыхыларса, әмтәә дәјәринин галан hиссәси фәhләнин *сонунчу* истеhсал просесиндә әлавә етдији әмәк мигдарындан ибарәт олур. Әкәр бу

* — истисмар. *Ред.*

фəһлə күндə 12 саат ишлəjирсə, орта һесабла 12 саатлыг əмəjи өзүндə кристаллашдыран гызылын мигдары исə 6 шиллингə бəрабəрдирсə, əлавə едилəн бу 6 шиллинглик дəjəр фəһлə əмəjинин jаратдығы *jеканə* дəjəрдир. Иш вахты илə мүəjjəн едилəн бу дəjəр jеканə фонддур ки, фəһлə дə, капиталист дə өз һиссəсини, jахуд өз пајыны бурадан көтүрмəлидир, jеканə дəjəрдир ки, əмək һаггына вə мənфəətə бөлүнмəлидир. Ајдындыр ки, бу дəjəр һəмин ики тəрəф арасында нə кими мүхтəлиф нисбətдə бөлүнүрсə бөлүнсүн, өзү дəjишилмəjəчəкдир. Һабелə, бир фəһлə əвəзинə бүтүн фəһлə əһалиси вə ја бир иш күнү əвəзинə, мəсəлən, 12 милјон иш күнү көтүрүлəрсə, jенə дə һеч бир шеј дəjишилмəjəчəкдир.

Капиталистлə фəһлə өз араларында анчаг бу мəһдуд дəjəри, jə'ни фəһлənин бүтүн əмəји илə өлчүлən дəjəри бөлүшдүрə биләчəкләринə көрə, бунлардан бириси нə гədəр чох алырса, о бириси бир о гədəр аз алыр вə viceversa. Əкəр мүəjjəн бир кəмиjjət көтүрүлмүшсə, бунун бир һиссəси нə нисбətдə артарса, дикəр һиссəси һəмишə ејни нисбətдə азалачагдыр. Əмək һаггы дəjишиләрсə, мənфəət əкс истигамətдə дəjишиләчəкдир. Əмək һаггы ашағы дүшүрсə, мənфəət jүксəләчəкдир; əмək һаггы jүксəлирсə, мənфəət ашағы дүшəчəкдир. Јухарыда фərз етдиjимиз кими, əкəр фəһлə, jаратдығы дəjəрин jарысына бəрабəр олан 3 шиллинг алырса, jə'ни, башга сөзлə, фəһлənин бүтүн иш күнүнүн jарысы һаггы өдəнилмиш əмəкдən, jарысы да һаггы өдəнилмəмиш əмəкдən ибарətдирсə, *мənфəət нормасы* 100% олачагдыр, чүнки капиталист дə 3 шиллинг алачагдыр. Əкəр фəһлə анчаг 2 шиллинг алырса вə ја бүтүн күнүн jалныз $^1/_3$ һиссəсини өзү үчүн ишлəjирсə, капиталист 4 шиллинг алачаг вə мənфəət нормасы 200% олачагдыр. Фəһлə 4 шиллинг алырса, капиталист jалныз 2 шиллинг алачаг вə мənфəət нормасы 50%-ə енəчəкдир. Лакин бүтүн бу дəjишикликләр əмтəənин дəjəринə тə'сир көстəрмəjəчəкдир. Демəли, əмək һаггынын үмуми jүксəлмəси үмуми мənфəət нормасынын ашағы дүшмəсинə сəбəб оларды, лакин əмтəəләрин дəjəринə тə'сир көстəрмəзди.

Нəтичə е'тибарилə əмтəəләрин базар гиjмətләрини тənзим етмəли олан əмтəə дəjəрләри, jалныз бу əмтəəләрдə тəсбит едилəн əмəjин үмуми мигдары илə мүəjjəн едилирсə вə һəр бир белə əмək мигдарынын һаггы өдəнилəн вə һаггы өдəнилмəjəн əмəjə бөлүнмəсиндən асылы дејилдирсə дə, бурадан һеч дə о нəтичə чыхмыр ки, мəсəлən, 12 саат ərзиндə истеһсал едилəн ајры-ајры əмтəəләрин вə ја бир груп əмтəəләрин дəjəрləри сабит галачагдыр. Мүəjjəн иш вахты ərзиндə вə ја мүəjjəн мигдар əмək васитəсилə истеһсал едилəн əмтəəләрин *сајы* вə ја күтləси тətбиг едилəн əмək *вахтынын узадылма-*

сындан вə ја давам етдији мүддətдən дејил, онун *məhsuldar gүvvəsindən* асылыдыр. Әјиричи əмəјинин məhsuldar gүvvəsinin бир сəвијјəсиндə 12 саатлыг иш күнү ərzində, мəсəлən, 12 фунт иплик, daha ашағы сəвијјəсиндə исə јалныз 2 фунт иплик истеһсал етмək олар. Демəли, орта һесабла 12 саатлыг əмək 6 шиллинглик дəјərдə тəчəссүм едирсə, бир һалда 12 фунт иплијин дəјəри 6 шиллинг, о бири һалда исə 2 фунт иплијин дəјəри дə јенə 6 шиллинг оларды. Белəликлə, бир һалда 1 фунт иплијин дəјəри 6 пенс, дикəр һалда исə 3 шиллинг оларды. Бу гијмət фərги тətбиг едилən əмəјин məhsuldar gүvvəsi арасындакы фərgин нəтичəси оларды. Məhsuldar gүvvə јүксəк олдугда, 1 фунт иплikдə 1 саатлыг əмək, məhsuldar gүvvə ашағы олдугда исə 1 фунт иплikдə 6 саатлыг əмək тəчəссүм едərди. Бир һалда əмək һаггы нисбətən јүксəк, мənfəət нормасы ашағы олса да, 1 фунт иплијин гијмəти јалныз 6 пенсə бəрабəр оларды, о бири һалда əмək һаггы ашағы, мənfəət нормасы јүксəк олса да, 1 фунт иплијин гијмəти 3 шиллингə бəрабəр оларды. Бунун сəбəби одур ки, бир фунт иплијин гијмəти она *gojулан əmək үmumi miqdarынын haggы ödənilən və haggы ödənilmədən əmək bөlүnmədən nisbəti* илə дејил, *бу əmək үmumi miqdarы* илə мүəјјəн олунур. Белəликлə, мəним јухарыда кəтирдијим факт, јə'ни јүксəк һагг верилən əмəјин истеһсал етдији əмтəənин учуз, ашағы һагг верилən əмəјин истеһсал етдији əмтəənин исə баһа баша кəлə биләчəји факты, инди өз заһири гəрибəлијини итирир. Бу факт анчаг белə бир үмуми гануну ифадə едир ки, əмтəənин дəјəри бу əмтəəјə гојулан əмəјин мигдары илə мүəјјəн олунур вə бу əмəјин мигдары тамамилə, тətбиг едилən əмəјин məhsuldar gүvvəсиндən асылы олдуғуна көрə, һəр дəфə əмək məhsuldarлығы дəјишилдикдə, о да дəјишир.

13. ƏMƏK ĦAGGЫNЫN JҮKSƏLDILMƏSI UĞRUNDA VƏ JA AŞAĞЫ SALЫNMASЫNA GARŞЫ ƏN MҮĦҮM MҮBARIZƏ ĦALLARЫ

Инди, əмək һаггынын јүксəлдилмəси уғрунда вə ја ашағы салынмасына гаршы ən мүһүм мүбаризə һалларыны там бир чиддијјətлə нəзəрдən кечирək.

1. Биз көрдүк ки, *иш gүvvəsinin dəjəri,* вə ја ən чох јајылмыш ифадə илə десək, *əmək dəjəri* јашајыш васитəләринин дəјəри илə вə ја бунларын истеһсалы үчүн лазым кəлən əмəјин мигдары илə мүəјјəн олунур. Демəли, мүəјјəн бир өлкədə фəһləнин орта һесабла һəр күн истеһлак етдији јашајыш васитəләринин дəјəри 6 саатлыг əмəјə бəрабəр олуб 3 шил-

лингдә ифадә олунурса, фәһлә өз күндәлик хәрчинин еквивалентини истеһсал етмәк үчүн күндә 6 саат ишләмәлидир. Әкәр бүтүн иш күнү 12 саата бәрабәрдирсә, капиталист фәһләјә 3 шиллинг вермәклә онун әмәјинин дәјәрини өдәјир. Иш күнүнүн јарысы һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән ибарәт олдугда мәнфәәт нормасы 100%-ә бәрабәрдир. Инди фәрз едәк ки, мәһсулдарлығын ашағы дүшмәси нәтичәсиндә, мәсәлән, ејни мигдар кәнд тәсәррүфаты мәһсулуну истеһсал етмәк үчүн даһа чох әмәк тәләб олунур, буна көрә дә фәһләнин һәр күн истеһлак етдији јашајыш васитәләринин орта мигдарынын гијмәти 3 шиллингдән 4 шиллингә галхыр. Бу һалда әмәјин *дәјәри* $^1/_3$ нисбәтиндә вә ја $33^1/_3$% артыр. Фәһләнин әввәлки һәјат сәвијјәсинә ујғун олараг онун күндәлик хәрчләринин еквивалентини истеһсал етмәк үчүн 8 саатлыг әмәк тәләб олунарды. Демәли, изафи әмәк 6 саатдан 4 саата, мәнфәәт нормасы исә 100%-дән 50%-ә дүшүр. Лакин башга һәр бир әмтәә сатычысы, өз әмтәәсинин хәрчләри артдыгда, онун әмтәәсинин артмыш олан дәјәринин верилмәси үчүн чалышдығы кимн, фәһлә дә әмәк һаггынын јүксәлдилмәсини тәләб етмәклә анчаг тәләб едир ки, *онун әмәјинин јүксәлмиш олан дәјәри* верилсин. Әмәк һаггы јүксәлмирсә вә ја јашајыш васитәләринин јүксәлмиш олан дәјәрини өдәјәчәк гәдәр јүксәлмирсә, әмәјин *гијмәти әмәјин дәјәриндән ашағы* дүшүр вә фәһләнин һәјат сәвијјәси писләшир.

Лакин бу дәјишиклик әкс истигамәтдә дә ола биләр. Фәһләнин һәр күн орта һесабла истеһлак етдији ејни јашајыш васитәләринин гијмәти, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси нәтичәсиндә 3 шиллингдән 2 шиллингә енә биләр, башга сөзлә, һәр күн истеһлак едилән бу шејләрин дәјәринин еквивалентини тәкрар истеһсал етмәк үчүн 6 саатлыг иш күнү әвәзинә јалныз 4 саат лазым олар. Фәһлә әввәлләр 3 шиллингә алдығы јашајыш васитәләрини инди 2 шиллингә ала биләр. Доғрудан да, *әмәјин дәјәри* ашағы дүшәр, лакин әмәк дәјәринин ашағы дүшмәсинә бахмајараг, фәһлә әввәлки гәдәр әмтәә ала биләрди. Бу һалда мәнфәәт 3 шиллингдән 4 шиллингә, мәнфәәт нормасы исә 100%-дән 200%-ә галхарды. Фәһләнин мүтләг һәјат сәвијјәси әввәлки шәкилдә галдығы һалда, онун *нисби* әмәк һаггы вә ејни заманда онун *нисби ичтимаи вәзијјәти,* онун капиталистә нисбәтән вәзијјәти писләшмиш оларды. Фәһлә нисби әмәк һаггынын белә ашағы дүшмәсинә мүгавимәт көстәрәрәк, өз әмәјинин јүксәлмиш олан мәһсулдар гүввәләри нәтичәсиндә әлдә едилән мәһсулдан анчаг мүәјјән бир пај тәләб едәр вә ичтимаи пилләкәндә өз әввәлки нисби вәзијјәтини сахламаға чалышарды. Мәсәлән, инкилис фабрик саһибләри тахыл ганунлары әлејһинә тәшвигат заманы тәнтәнә илә

vердикләри вә'ди, тахыл ганунлары ләғв едилдикдән сонра hәjасызчасына позуб əмək haггыны үмумијјәтлә 10% ашағы салдылар. Фәhләләрин мүгавимәти илк заманлар мүвәффәгијјәтсиз олду, лакин фәhләләр итирдикләри бу 10%-и, бурада әтрафлы бәhс едә билмәjәчәjим сәбәбләр нәтичәсиндә сонралар jенидән әлдә етдиләр.

2) Jашајыш васитәләринин *дәjәри* вә, демәли, *əмəjин дəjəри* дәjишмәз гала биләр, лакин бунларын *пулла гијмәти, пул дəjəринин* әввәлчә *дəjишмиш* олмасы нәтичәсиндә дәjишә биләр.

Даhа зәнкин мә'дәнләрин тапылмасы вә и. а. сәбәбләр нәтичәсиндә ола биләр ки, мәсәлән, 2 унсија гызылын истеhсалы, әввәлләр 1 унсија гызылы истеhсал етмәк үчүн төләб олундуғундан артыг əмək төләб етмәсин. Бу hалда гызылын *дəjəри* јарыбајары вә ја 50% ашағы дүшәр. Бүтүн башга əмтәәләрин *дəjəрləри* кими, *əмəjин дə дəjəри* әввәлкинә нисбәтән инди *пулла* икигат артыг бир *гијмətдə* ифадә олунар. Әввәлләр 6 шиллингдә ифадә олунан он ики саатлыг əмək инди 12 шиллингдә ифадә олунар. Əкәр фәhләнин əмək haггы 6 шиллингә галхмајыб әввәлки кими 3 шиллингә бәрабәр оларса, *онун əмəjинин пулла гијмəти* инди *онун əмəji дəjəринин* јалныз *јарысына* бәрабәр олар вә фәhләнин hәjат сәвиjjәси сон дәрәчә ашағы дүшәр. Əмək haггы jүксәләрсә, лакин бу jүксәлиш гызыл дәjәринин ашағы дүшмәсинә там мүвафиг дәрәчәдә олмазса, бу hалда да ејни hадисә аз-чох дәрәчәдә баш верәр. Нәзәрдән кечирдијимиз мисалда нә əмəjин мәhсулдар гүввәсиндә, нә тәклиф вә тәләбдә, нә дә əмтәәләрин дәjәрләриндә hеч бир шеj дəjишилмир. Həмин дəjəрləрин пул *адларындан* башга hеч бир шеj дəjишилмир. Белә бир hалда фәhлә əмək haггынын мүвафиг дәрәчәдә jүксəлдилмәсинә чалышмамалыдыр демәк о демәкдир ки, фәhлә она шеj әвәзинә адла нә верирләрсә, она гане олмалыдыр. Бүтүн кечмиш тарих сүбут едир ки, hәр дәфә пул бу чүр гијмәтдән дүшдүкдә, капиталистләр фәhләләри алдатмаг үчүн тез бу фүрсәтдән истифадә етмәjә чалышырлар. Игтисадчыларын сајча чох олан бир мәктәби иддиа едир ки, jени гызыл jатагларынын тапылмасы нәтичәсиндә, күмүш мә'дәнләриндә ишин jахшылашмасы вә бу мә'дәнләрин чивә илә даha учуз тәчhиз едилмәси нәтичәсиндә гијмәтли металларын дəjəри jенә ашағы дүшмүшдүр. Бу, hәр jердә, вә ејни заманда Авропа континентиндә əмək haггынын jүксəлдилмәси төләбинин ирәли сүрүлмәсини изаh едә биләрди.

3) Биз бу вахта гәдәр белә фәрз едирдик ки, иш *күнүнүн* мүәjjән hәдди вардыр. Лакин өзлүjүндә иш күнүнүн даими hədди jохдур. Капитал даим иш күнүнү мүмкүн олан ән сон

физики һәддә чатдырмаға чалышыр, чүнки иш күнү узандыгда нзафи әмәк вә, демәли, бу әмәјин јаратдығы мәнфәәт дә артыр. Капитал иш күнүнү нә гәдәр чох узада билирсә, бир о гәдәр чох өзкә әмәјини мәнимсәјир. XVII әсрдә вә һәтта XVIII әсрин биринчи ики гәринәсиндә 10 саатлыг иш күнү бүтүн Инкилтәрәдә ади иш күнү иди. Јакобинләрә гаршы мүһарибә заманы, әслиндә Британија баронларынын Британија зәһмәткеш күтләләринә гаршы[32] олан бу мүһарибәси заманы капитал кеф чәкир, иш күнүнү узадыб 10 саатдан 12, 14 вә 18 саата чатдырырды. Һәр һалда көз јашы төкән назикгәлбли бир адам күман едилә билмәјәчәк *Малтус* тәхминән 1815-чи илдә дәрч етдирдији бир памфлетдә јазмышды ки, әкәр вәзијјәт бундан сонра да белә давам едәрсә, милләтин һәјаты көкүндән сарсылачагдыр[33]. Јени ихтира едилән машынларын һәр јердә тәтбиг едилмәсиндән бир нечә ил әввәл, тәхминән 1765-чи илдә Инкилтәрәдә *«Сәнаје тәчрүбәси»* адлы бир памфлет чап едилмишди. Бу памфлетин мүәллифи* фәһлә синфинин гәддар дүшмәни олуб иш күнүнүн һәддини артырмаг зәрурәти һаггында бошбоғазлыг едир. Бу мәгсәдә чатмаг үчүн истифадә едиләси башга васитәләр арасында һәмин мүәллиф, *ишевләри*[34] тә'сис едилмәсини ирәли сүрүр ки, бунлар да, онун дедијинә көрә, *«дәһшәт евләри»* олмалыдыр. Бәс бу мүәллиф һәмин *«дәһшәт евләриндә»* иш күнүнүн нә гәдәр давам етмәсини тәклиф едир? *Он ики саатлыг* иш күнү тәклиф едир ки, буну да 1832-чи илдә капиталистләр, игтисадчылар вә назирләр 12 јашындан ашағы ушаглар үчүн һәинки фе'лән мөвчуд, һәтта зәрури иш күнү һесаб едирдиләр.

Фәһлә өз иш гүввәсини сатмагла,—мүасир систем шәраитиндә исә фәһлә белә етмәјә мәчбурдур,—капиталистә ихтијар верир ки, бу иш гүввәсини истеһлак етсин, лакин мүәјјән бир агласыған даирәдә. Фәһлә өз иш гүввәсини мәһв етмәк үчүн дејил, һифз едиб сахламаг үчүн ону сатыр; бурада биз иш гүввәсинин тәбии јолла ашынмасыны бир кәнара гојуруг. **Фәһлә өз иш гүввәсини** онун күндәлик вә ја һәфтәлик дәјәринә сатдыгда нәзәрдә тутулур ки, бу иш гүввәси бир күн ја бир һәфтә әрзиндә, һеч дә 2 күн вә ја 2 һәфтә әрзиндә олдуғу гәдәр сәрф едилиб ашынмамалыдыр. 1000 фунт стерлинг дәјәри олан бир машыны көтүрәк. Әкәр бу машын 10 ил ишләјирсә, истеһсалында иштирак етдији әмтәәләрин дәјәринә һәр ил 100 фунт стерлинг әлавә едәчәкдир. Әкәр бу машын 5 ил ишләјирсә, һәмин әмтәәләрин дәјәринә илдә 200 фунт стерлинг әлавә едир. Башга сөзлә, бу машынын һәр ил ашынмасы дәјәри ишләдилдији мүддәтә тәрс пропорсионалдыр. Лакин мәһз бу

* Көрүнүр, Ч. Каннинкемдир. *Ред.*

vəhətdən fəhlə maşından fərglidir. Maşınlar heç də öz istehlakına tam uyğun dərəcədə aşınmır; insanın bədəni isə onun iş vaxtının anчaг uzadılmasına aid rəgəmlərə əsasən dүşүnүlə biləчəjindən хejli artыg dərəчədə хaraб olur.

Fəhlələr iş күnүnү əvvəlki aғlasығan həddinə endirmək uғrunda mүbarizə edirkən və ja—ganunla normal iş күnү mүəjjən edilməsinə nail ola bilmədikdə,—həddindən artыg olan əməjin gabaғыny əmək haggynын jүksəldilməsi, həm də onlardan sыxылыb чыxarылan əlavə vaxta proporsional dərəчədə dejil, bundan daha artыg dərəчədə jүksəldilməsi jolu ilə almaға чalышыrkən, anчaг өz garшыlarында və өz nəsilləri garшысында borчlarыny jerinə jetirmiш olurlar. Onlar jalnыz kapitalын istibdadчы gəsbkarlығына bir hədd gojurlar. Zaman bəшər inkiшafынын məkanыdыr. Bir dəgigə də bош vaxtы olmajan bir insan, jalnыz fiziki tələbatына kөrə jatmag, jemək və sairə үчүn lazым olan fasilələrdən baшga, bүtүn өmrү boju kapitalistə iшləjən bir insan jүk hejvanыndan daha aшaғыdыr. Чismani чəhətdən үzүlүb tagətdən dүшən və mə'nəvi чəhətdən kobudlaшan belə bir insan, anчaг baшgalarына sərvət istehsal edən bir maшыndыr. Bүtүn mүasir sənaje tarixn isə kөstərir ki, kapital чilovlanmasa, vичdansыz və amansыz bir surətdə bүtүn fəhlə sinfini bu son dərəчə pozғunlug vəzijjətinə salmaға чalышaчagdыr.

Kapitalist iş күnүnү uzadaraг *daha jүksək əmək haggы* verə biləр və bununla belə, *əməjin dəjərini* aшaғы sala biləр. Bu o zaman baш verir ki, əmək haggynын jүksəlməsi fəhlədən sыxылыb чыxarылan əmək migdarынын artmasына və bunun nətiчəsində iş gүvvəsinin daha sүr'ətlə dağылmasына ujғun kəlmir. Kapitalist bu məgsədə baшga bir jolla da чata biləр. Məsələn, inkilis buржua statistikləri sizədejə biləрlər ki, Lankaшir fabrikləriндə чalышan fəhlə ailələrinin orta gazanчы artmышdыr. Lakin onlar unudurlar ki, indi nəinki ailənin baшчысы olan jaшlы kишini, hətta onun arvadыny və, bəlkə də, үч-dөrd uшağыny kapitalын Чahannətha arabasынын[35] təkərləri altына atырlar və ailənin үmumi gazanчынын artmasы fəhlə ailəsindən sыxылыb чыxarылan bүtүn izafi əmək kүtləsinə ujғun kəlmir.

Fabrik ganunlarына tabe olan bүtүn sənaje sahələriндə hətta inди iş күnү үчүn gojulmuш mүəjjən hədd шəraitiндə də, heч olmazsa *əməjin dəjərini* əvvəlki səvijjədə saxlamag məgsədi ilə əmək haggынын jүksəldilməsi zərури ola biləр. Əmək *intensivlijinin* artmasы insanы, əvvəlləр 2 saata sərf etdiji həjat gүvvəsini inди 1 saata sərf etməjə vadar edə bi-

ләр. Фабрик ганунларына табе олан истеһсал саһәләриндә машынларын ишини сүр'әтләндирмәк вә бир нәфәрин идарә етдији иш машынларынын сајыны артырмагла инди бу чәһәт артыг мүәјјән дәрәчәдә һәјата кечирилмишдир. Әкәр әмәк интенсивлијинин, јахуд 1 саат әрзиндә сәрф едилән әмәк күтләсинин артырылмасы иш күнү мүддәтинин гысалдылмасына там ујғун кәлирсә, фәһлә бу мүддәтин гысалдылмасындан һәр һалда газанмыш олур. Бу һәдд позулдугда исә фәһлә бир шәкилдә газандығыны башга бир шәкилдә итирир вә бу һалда 10 саатлыг әмәк дә онун бәдәни үчүн әввәлки 12 саатлыг әмәк кими дағыдычы олар. Капиталын бу чәһдинин гаршысыны алмаг үчүн фәһлә, әмәк һаггынын да әмәк интенсивлијинин артмасына ујғун олараг артырылмасы уғрунда мүбаризә апармагла анчаг өз әмәјинин гијмәтдән дүшмәсинә вә нәслинин кәсилмәсинә гаршы мүбаризә едир.

4) Сиз һамыныз билирсиниз ки, инди изаһ едилмәсинә лүзум олмајан сәбәбләрә көрә, капиталист истеһсалы мүәјјән вахташыры тсикләрдән кечир. Бу истеһсал сакитлик, кетдикчә артан чанланма, тәрәгги, ифрат истеһсал, бөһран вә дурғунлуг мәрһәләләриндән кечир. Әмтәәләрин базар гијмәтләри вә мәнфәәтин базар нормалары бу фазаларын ардынча кедәрәк, кан өз орта сәвијјәсиндән ашағы дүшүр, кан да јухары галхыр. Бир тсикли бүтүнлүкдә нәзәрдән кечирәрәк көрәрсиниз ки, базар гијмәтинин бир тәрәфә мејл етмәси, онун дикәр бир тәрәфә мејл етмәси илә әвәзләнир вә орта һесабла, бүтүн тсикл әрзиндә әмтәәләрин базар гијмәтләри онларын дәјәрләри илә тәнзим олунур. Базар гијмәтләринин ашағы дүшмәси фазасы илә бөһран вә дурғунлуг фазаларында фәһлә истеһсалдан тамамилә чыхарылыб атылмазса, әмин ола биләр ки, онун әмәк һаггыны ашағы салачаглар. Фәһлә алдадылмамаг үчүн, базар гијмәтләринин һәтта белә ашағы дүшдүјү шәраитдә дә әмәк һаггынын һәддиндән артыг ашағы салынмасына гаршы капиталистлә мүбаризә етмәлидир. Әкәр фәһлә тәрәгги фазаларында, капиталистләр хүсусилә јүксәк мәнфәәт әлдә етдикләри заманларда, әмәк һаггынын јүксәлдилмәси уғрунда мүбаризә етмәсәјди, орта һесабла бүтүн сәнаје тсикли әрзиндә һәтта өз *орта әмәк һаггыны,* јахуд өз әмәјинин *дәјәрини* дә ала билмәзди. Истеһсал тсиклинин әлверишсиз фазаларында әмәк һаггы лабүддән ашағы дүшән фәһләнин өз зәрәрини әлверишли фазаларда чыхартмагдан әл чәкмәсини тәләб етмәк чох бөјүк ахмаглыг оларды. Үмумијјәтлә бүтүн әмтәәләрин *дәјәрләри,* тәклифлә тәләб арасындакы нисбәтин даим дәјишилмәси үзүндән даим дәјишилән базар гијмәтләринин јалныз таразлашмасы сајәсиндә реаллашыр. Мүасир систем әсасында әмәк дә, башга әмтәәләр кими анчаг әмтәә-

дир. Демәли, әмәк дә еjни дәjишикликlәрә уғрамалыдыр вә әмәjин дәjәринә уjғун орта гијмәт анчаг бу дәjишикликlәр нәтичәсиндә әлдә едилә биләр. Бир тәрәфдән, әмәji әмтәә hесаб етмәк, дикәр тәрәфдән исә ону, әмтәә гијмәтlәринин тәнзим олундуғу ганунлара табе етмәмәк тамамилә мә'насыз оларды. Гул даим вә мүәjjән мигдар jашajыш васитәlәри алыр, муздлу фәhlә исә алмыр. Муздлу фәhlә бир hалда hеч олмазса jалныз она көрә әмәк hаггынын jүксәлдилмәсинә чалышмалыдыр ки, башга бир hалда онун ашағы дүшмәсинин әвәзини чыхартсын. Әкәр фәhlә капиталистин ирадәсини, капиталистин әмрини ән jүксәк бир игтисади ганун кими итаәткарлыгла гәбул етсәjди, гулун чәкдиjи бүтүн мүсибәтlәрә дөзмәли оларды, еjни заманда да онун һәjаты гулунку гәдәр тә'мин едилмиш олмазды.

5) Нәзәрдән кечирдиjим бүтүн hалларда,—бунлар исә 100 hалда 99-ну тәшкил едир,—биз көрдүк ки, әмәк hаггының jүксәлдилмәси уғрунда мүбаризә jалныз *әввәлки* дәjишикликlәрдән сонра кәлир вә һәмин мүбаризә истеhсалын һәчминдә, әмәjин мәhсулдар гүввәсиндә, әмәjин дәjәриндә, пулун дәjәриндә, фәhlәдән сыхылыб чыхарылан әмәjин давам етдиjи мүддәтдә вә ja әмәjин интенсивлиjиндә, базар гијмәтlәринин галхыб-енмәсиндә әввәлчә баш верән дәjишикликlәрин нәтичәсидир ки, бунлар да тәклифlә тәләбин дәjишилмәсиндән асылы олуб сәнаје тсиклинин мүхтәлиф фазаларына уjғун кәлир; бир сөзлә, бу мүбаризә капиталын әввәлки тә'сиринә гаршы әмәjин әкс-тә'сиридир. Әкәр сиз әмәк hаггынын артырылмасы уғрундакы мүбаризәни бүтүн бу hаллардан асылы олмajараг көтүрсәниз, jалныз әмәк hаггынын дәjишилмәсини нәзәрә алараг, буна сәбәб олан бүтүн башга дәjишикликlәри нәзәрдән гачырсаныз, jанлыш бир фикрә әсасланыб сәhв нәтичәlәр чыхармыш оларсыныз.

14. КАПИТАЛЛА ӘМӘК АРАСЫНДА МҮБАРИЗӘ ВӘ БУНУН НӘТИЧӘЛӘРИ

1) Мән көстәрдим ки, әмәк hаггынын ашағы дүшмәсинә гаршы фәhlәlәрин вахташыры мүгавимәти вә әмәк hаггынын jүксәлдилмәсинә наил олмаға онларын вахташыры чәhд етмәси муздлу әмәк системи илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр вә мәhз ондан ирәли кәлир ки, әмәк әмтәәjә бәрабәр тутулмушдур вә, демәли, гијмәтlәрин үмуми һәрәкәтини идарә едән ганунлара табе едилмишдир; сонра мән көстәрдим ки, әмәк hаггынын үмуми jүксәлмәси үмуми мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсинә сәбәб олур, лакин нә әмтәәlәрин орта гијмәтlәринә, нә дә дәjәрlәринә тә'сир көстәрмир; нәhajәт: инди белә

бир суал мејдана чыхыр: капиталла әмәк арасында бу фасиләсиз мүбаризәдә әмәк нә дәрәчәдә мүвәффәгијјәт газана биләр?

Мән үмумиләшдирмәк јолу илә чаваб вериб дејә биләрдим ки, бүтүн башга әмтәәләр кими, әмәјин дә *базар гијмәти* бөјүк мүддәт әрзиндә онун *дәјәринә* мүвафиг кәләчәкдир; демәли, гијмәтин бүтүн бу галхыб-дүшмәләринә бахмајараг,—фәһлә нә едирсә етсин,—о орта һесабла јалныз өз әмәјинин дәјәрини алачагдыр ки, бу да иш күввәсинин дәјәриндән ибарәтдир, һәмин дәјәр исә, иш күввәсини јашатмаг вә тәкрар истеһсал етмәк үчүн зәрури олан јашајыш васитәләринин дәјәри илә мүәјјән олунур; бу јашајыш васитәләринин дәјәри исә онларын истеһсалы үчүн зәрури олан әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур.

Лакин бә'зи хүсуси чәһәтләр *иш күввәсинин дәјәрини* вә ја *әмәјин дәјәрини* бүтүн башга әмтәәләрин дәјәриндән фәргләндирир. Иш күввәсинин дәјәри ики үнсүрдән әмәлә кәлир: бунлардан бири халис физики, дикәри исә тарихи вә ја ичтимаи үнсүрдүр. Иш күввәси дәјәринин *ашағы һədди физики* үнсүрлә мүәјјән олунур. Бу о демәкдир ки, фәһлә синфи өзүнү јашатмаг вә тәкрар истеһсал етмәк, өз физики варлығыны әбәдиләшдирмәкдән өтрү өз јашајышы вә төрәјиб артмасы үчүн мүтләг зәрури олан јашајыш васитәләри алмалыдыр. Демәли, бу зәрури јашајыш васитәләринин *дәјәри әмәк дәјәринин* ашағы һәддидир. Дикәр тәрәфдән, нә гәдәр еластик олса белә, иш күнү мүддәтинин дә өз һәдләри вардыр. Онун ән јухары һәдди фәһләнин физики күввәсиндән асылыдыр. Әкәр фәһләнин һәр күн сәрф етдији һәјат күввәси мүәјјән һәдди ашырса, бу коркин иши күндән-күнә тәкрар етмәк мүмкүн олмур. Лакин, дедијим кими, бу һәдләр чох еластикдир. Өмрү узун вә сағлам олан бир нәсил бир-бирини әвәз етдикдә фәһлә базары нечә тә'мин олунурса, өмрү узун олмајан чылыз нәсилләр бир-бирини тез-тез әвәз етдикдә дә, ејни дәрәчәдә тә'мин олуна биләр.

Әмәјин дәјәри, бу халис физики үнсүрдән башга, һәр бир өлкәдә *ән'әнәви һәјат сәвијјәси* илә мүәјјән олунур. Бу сәвијјә нәинки физики һәјат тәләбатынын өдәнилмәсини, һабелә инсанларын јашајыб тәрбијә алдығы ичтимаи шәраитдән доған мүәјјән тәләбатын да өдәнилмәсини тәләб едир. Бир инкилисин һәјат сәвијјәси ирландијалынын һәјат сәвијјәсинә, алман кәндлисинин һәјат сәвијјәси латыш кәндлисинин сәвијјәсинә мүнчәр едилә биләр. Тарихи ән'әнәләрин вә ичтимаи адәтләрин бу чәһәтдән ојнадығы мүһүм ролу ч. *Торнтонун «Әмәли артыглығы»* әсәриндән көрә биләрсиниз; мүәллиф бу әсәрдә көстәрир ки, һәлә инди дә Инкилтәрәнин мүхтәлиф кәнд

təsərrүfaty dairələriндə orta əmək haggы, həmin dairələrin təhkimчilik vəzijjətindən nə gədər чox və ja az əlverishli шəraitdə чыxdығындан asылы olaraq az-чox mүxtəlifdir.

Əməjin dəjərinə dахil olan bu tarixi və ja ичtimaи үnsүr kenishləпə bilər və ja məhdudlaшa bilər, və ja hətta tamamilə arадan galxa bilər, buna kөrə də *fizики hədddən* baшga bir шej galmaz. Verkilərlə bəsləпmәji adət etmiш və jaғlы vəzifələr həvəskary olan goчa Чorч Roүzun dedijи kими, mүgəddəs dinimizin ne'mətlərini kafir fransyzlarын hүчumundan хilas etmək үчүn, *jakobinlər əlejhinə* baшlanmыш *mүharibə* zamanы, kечən ичlasларymыzdan biriндə mүlajim bir dillə bəhc etdijimiz хejirhah inkilis fermerləri kənd təsərrүfaty fəhlələrinin əmək haggыny hətta *bu хalis fizики minimum dərəчəsindən də* aшaғы salmышdылар; fəhlələrin fizики jaшamasы və nəsilləriniп davamы үчүn zərury olan jaшajыш vasitələriniп чatышmajan hиssəsini isə onlar *joхsullar haggында ganunlara*[36] əsasən хejrijjə fondlary hesabына əldə edirdilər. Bu, muzdlu fəhləni gula, Шekspirin məғrur jomenini isə pauperə чevirmək үчүn чox kөzəl bir үsul иdи.

Əkər siz mүхtəlif өlkələrdəki və ja ejni bir өlkədə mүхtəlif tarixi dөvrlərdəki əmək haggынын və ja əmək dəjəriniп səvijjəsini mүgajisə etsəniz, kөrərsiniz ki, *əmək dəjərinin* өzү sabit kəmijjət dejil, dəjiшilən kəmijjətdir, hətta bүtүn baшga əmtəələrin dəjərləri sabit galdығы шəraitdə də dəjiшilən kəmijjətdir.

Belə bir mүgajisə onу da kөstərərdi ki, nəinki *mənfəətin bazar normalary, habelə onun orta normalary* da dəjiшilir.

Lakin *mənfəətə* kəldikdə, onun *minimumуnu* mүəjjən edəчək heч bir ganun joхdur. Biz mənfəətin enəчəji ən aшaғы hədddi kөstərə bilmərik. Bəs nəjə kөrə biz bu hədddi mүəjjən edə bilmərik? Ona kөrə ki, biz əmək haggынын *minimumуnu* mүəjjən edə bilsək də, onun *maksimumуnu* mүəjjən edə bilmərik. Biz anчag dejə biləpik ki, iш kүnүnүn hədləri bəlliдirsə, *mənfəət maksimumu əmək haggынын fizики minimumuna* mүvafig kəlir, əkər əmək haggы bəlliдirsə, *mənfəət maksimumu* fəhləniп fizики gүvvələriniп imkan verdijи dərəчədə iш kүnүnүn uzadылmasына mүvafig kəlir. Beləliklə, mənfəət maksimumunun hədləri, əmək haggынын fizики minimumundan və iш kүnүnүn fizики maksimumundan ibarətdir. Ajdыndыr ki, *maksimum mənfəət normasынын* bu iki hədddi arasында bir чox dərəчələr ola bilər. Bu maksimum mənfəət normasынын hərigi səvijjəsi anчag kapitalla əmək arasындakы daimi mүbarizə jolu ilə əldə edilir: ka-

питалист даим әмәк һаггыны азалдыб физики минимумуна ендирмәјә вә иш күнүнү узадыб физики максимумуна чатдырмаға чалышыр, фәһлә исә даим әкс истигамәтдә тәзјиг көстәрир.

Мәсәлә мүбаризә едән тәрәфләрин күввәләри арасындакы нисбәтдәдир.

2) Истәр Инкилтәрә, истәрсә бүтүн башга өлкәләрдә *иш күнүнә һәдд гојулмасы* мәсәләсинә кәлдикдә, *гануверичилик јолу илә мүдахилә едилмәдән* һеч бир заман белә бир һәдд гојулмамышдыр, фәһләләр даим тәзјиг көстәрмәдән исә һеч бир заман белә бир мүдахилә олмазды. Һәр һалда һеч бир заман фәһләләрлә капиталистләр арасында хүсуси сазишләрә кәлмәклә иш күнүнә һәдд гојмаг мүмкүн олмазды. Бу *үмуми сијаси фәалијјәт* зәрурәтинин өзү субут едир ки, капитал өзүнүн халис игтисади фәалијјәтләриндә даһа күввәтли тәрәфдир.

Әмәк дәјәринин һәдләринә кәлдикдә, доғрудан да белә бир һәдд гојулмасы һәмишә тәклифлә тәләбдән асылыдыр. Мән капитал тәрәфиндән әмәјә олан тәләбдән вә фәһләләр тәрәфиндән едилән әмәк тәклифиндән бәһс едирәм. Мүстәмләкә өлкәләриндә тәклиф вә тәләб гануну фәһләләрә әлверишли олур. Бирләшмиш Штатларда әмәк һаггынын нисбәтән јүксәк сәвијјәсинә сәбәб дә будур. Орада капиталын бир чох чәһдләринә бахмајараг, капитал муздлу фәһләләрин даим мүстәгил кәндлиләрә чеврилмәси нәтичәсиндә фәһлә базарынын даим бошалмасы габағыны ала билмир. Америка халгынын чох бөјүк бир һиссәси үчүн муздлу фәһлә вәзијјәти анчаг кечичи бир һал олуб фәһлә аз-чох гыса бир мүддәт әрзиндә мүтләг бу вәзијјәтдән чыхачағына үмид едир. Мүстәмләкәләрдәки бу вәзијјәти дүзәлтмәк үчүн, ата гајғысы көстәрән Британија һөкүмәти јахынлардан бәри, мүасир мүстәмләкәчилик нәзәријјәси дејилән бир нәзәријјә үзрә иш көрүр; бу нәзәријјә ондан ибарәтдир ки, муздлу фәһләләрин чох тез бир заманда дөнүб мүстәгил кәндли олмасына манечилик көстәрмәк мәгсәди илә мүстәмләкәләрдә торпаға сүн'и олараг јүксәк гијмәт гојулур.

Инди дә бүтүн истеһсал просесинә капиталын һаким олдуғу көһнә мәдәни өлкәләрә кечәк. Мисал үчүн, Инкилтәрәдә 1849-чу илдән 1859-чу илә гәдәр олан мүддәтдә кәнд тәсәррүфаты фәһләләри әмәк һаггынын јүксәлмәсини көтүрүн. Бу јүксәлиш нә кими нәтичәләр верди? Фермерләр, достумуз Уестонун мәсләһәт көрдүјү кими, буғданын дәјәрини јүксәлдә билмәдиләр; онлар һәтта буғданын базар гијмәтини дә јүксәлдә билмәдиләр. Әксинә, онлар гијмәтләрин ашағы дүшмәсинә разылашмаға мәчбур олдулар. Лакин бу 11 ил әрзиндә

onlar hər чүр машынлар тәтбиг етдиләр, daha елми үсуллардан истифадә етдиләр. Əкин јеринин бир hиссәсини отлаглара чевирдиләр, фермаларын hәчмини, ејни заманда истehсалын да hәчмини кенишләндирдиләр вә бу тәдбирләрин, hабелә башга тәдбирләрин көмәји илә әмәјин мәhсулдар гүввәсини артырыб әмәјә олан тәләби азалтдылар вә јенидән елә бир вәзијјәт јаратдылар ки, кәнд әhалиси јенә нисбәтән артыглыг етмәјә башлады. Əhалинин чохдан мәскән салдығы көhнә өлкәләрдә әмək haggынын јүксәлмәсинә капиталын daha сүр'әтлә вә ја daha јаваш көстәрдији әкс-тә'сир үсулу да үмумијјәтлә бундан ибarәтдир. Рикардо haглы олараг гејд етмишдир ки, машын даим әмәклә рәгабәт едир вә чох заман анчаг әмәјин гијмәти мүәјјән јүксәклијә чатдыгда тәтбиг едилә билəр[37]; лакин машын тәтбиг едилмәси әмәјин мәhсулдар гүввәсини артырмаг үчүн истифадә едилән бир чох үсуллардан јалныз биридир, бир тәрәфдән, садә әмәјин нисбәтән артыглыг етмәсинә сәбәб олан инкишаф, дикәр тәрәфдән, ихтисаслы әмәји садәләшдирир вә белəликлə дə гијмәтдән салыр.

Ејни ганун башга бир шәкилдə дə фəалијјәт көстәрир. Əмәјин мәhсулдар гүввәси инкишаф етдикчә, әмək haggынын hәтта нисбәтән јүксәк сәвијјәсинә бахмајарг, капитал јығымы сүр'әтләнир. Мүасир сәнајенин hәлә көрпә чағында јашајан *A. Смитин* етдији ким, бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк оларды ки, капиталын бу сүр'әтли јығымы фəhлəләрин хејринә олмалыдыр, чүнки белә бир јығым фəhлəнин әмәјинә тәләбин кетдикчә артмасыны тә'мин едир. Мүасир мүəллифләрин бу фикрә шәрик олан бир чоху тəəччүб едирди ки, сон 20 ил әрзиндə ипкилис капиталы Инкилтәрәнин әhалисинә нисбәтән хејли сүр'әтлә артдығы hалда, әмək haggы о гәдәр дə јүксəлмəмишдир. Лакин јығымын тәрәггиси илә јанашы олараг *капиталын гурулушунда да кетдикчә daha бөјүк дәјишиклик* әмəлə кəлир. Бүтүн капиталын сабит капиталдан,—машынлардан, хаммалдан вә мүхтəлиф истehсал васитəләриндəн ибarәт олан hиссəси капиталын әмək haggына вə ја әмəјин сатын алынмасына сәрф едилән дикәр hиссəсинə нисбəтəн кетдикчə daha чох артыр. Бу гануну ч. Бартон, Рикардо, Сисмонди, профессор Ричард Чонс, профессор Рамсеј, Шербулје вə башгалары аз-чох дүрүст мүəјјəн етмишдиләр.

Əкəр капиталын бу ики тəркиб hиссəсинин əввəлки нисбəти бирин-бирə нисбəтинə бəрабəр идисə, сənајенин daha да инкишаф етмəси илə бу нисбəт 5-ин 1-ə нисбəтинə бəрабəр олур вə и. а. Əкəр 600-ə бəрабəр бүтүн капиталдан 300-ү алəт, хаммал вə саирəјə, 300-ү дə əмək haggына сəрф едилирсə, фəhлəјə олан тəләби 300 нəфəрдəн 600 нəфəрə чатдырмаг үчүн бүтүн капиталы икигат артырмаг лазымдыр. Лакин сонралар 600-ə

бәрабәр капиталдан 500-ү машына, материала вә саирәјә вә анчаг 100-ү әмәк һаггына сәрф едилирсә, фәһләјә олан тәләби 300 нәфәрдән 600 нәфәрә чатдырмаг үчүн бу капитал 600-дән артыб 3 600 олмалыдыр. Буна көрә дә сәнаје инкишаф етдикчә, әмәјә олан тәләб капитал јығымы илә ајаглаша билмир. Доғрудур, бу тәләб артыр, лакин бүтүн капиталын артмасына нисбәтән даим азалан пропорсијада артыр.

Бу бир нечә гејдә әсасән демәк олар ки, мүасир сәнајенин инкишафы нәтичәсиндә вәзијјәт кетдикчә капиталист үчүн хејирли, фәһлә үчүн исә зәрәрли олмалыдыр вә, демәли, капиталист истеһсалының үмуми мејли орта әмәк һаггы сәвијјәсини јүксәлтмәјә доғру дејил, ашағы салмаға доғрудур, јә'ни *әмәјин дәјәрини* аз-чох дәрәчәдә *минимум һәддинә* ендирир. Лакин мүасир системдә *вәзијјәт* беләдирсә, бу о демәкдирми ки, фәһлә синфи капиталын сојғунчулуг гәсдләринә гаршы мүбаризәдән әл чәкмәли вә өз вәзијјәтини мүвәггәти олараг јахшылашдырмаг үчүн тәсадүфи әлверишли имканлардан истифадә етмәјә чалышмамалыдыр? Әкәр фәһләләр белә һәрәкәт етсәјдиләр, позулуб һеч бир әлачы олмајан лагејд јохсуллар күтләсинә чевриlмиш олардылар. Сәннимчә, мән көстәрдим ки, әмәк һаггынын сәвијјәси уғрунда фәһләләрин мүбаризәси бүтүн муздлу әмәк системи илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр, фәһләләрин әмәк һаггыны јүксәлтмәјә чалышмалары 100 һалдан 99-да әмәјин дәјәринин өдәнилмәсини олдуғу кими сахламаг сә'ләриндән башга бир шеј дејилдир вә әмәјин гијмәти уғрунда капиталистләрлә мүбаризә апармаг зәрурәти фәһләләрин, өзләрини бир әмтәә кими сатмаға мәчбур едән вәзијјәтләриндән иәли кәлир. Әкәр фәһләләр капиталла күндәлик тоггушмаларында чәсарәтсизлик көстәриб күзәштә кетсәјдиләр, онлар даһа кениш бир һәрәката башламаг игтидарыны шүбһәсиз итирмиш олардылар.

Ејни заманда, муздлу әмәк системи илә әлагәдар олараг үмумән фәһләләрин әсарәт алтына алынмасыны һәтта тамамилә бир кәнара гојсаг белә, фәһлә синфи бу күндәлик мүбаризәнин сон нәтичәләрини шиширтмәмәлидир. Фәһлә синфи унутмамалыдыр ки, бу күндәлик мүбаризәдә о анчаг нәтичәләрә гаршы мүбаризә едир, бу нәтичәләри доғуран сәбәбләрә гаршы мүбаризә етмир; онун вәзијјәтини ағырлашдыран мејлин истигамәтини дәјишдирмәк дејил, бу мејли анчаг ләнкидир; хәстәлији сағалтмаг дејил, анчаг јарымчыг чарәләр көрүр. Буна көрә дә фәһләләр капиталын фасиләсиз сојғунчулуг гәсдләриндән вә ја базарын вәзијјәтиндәки дәјишикликләрдән даим доғмагда олан тәкчә бу лабуд партизан дөјүшләри илә кифајәтләнмәмәлидирләр. Фәһләләр баша дүшмәлидирләр ки, мүасир систем доғурдуғу јохсуллугла бә-

рабәр, чəмиjjəти игтисади чəhətдən дəjишдириб jенидən гурмаг үчүн лазым кəлəн *мадди шəраит* вə *ичтимаи формалар* да jарадыр. *«Ədalətli иш күнү үчүн ədalətli əmək haггы»* кими мүhафизəкар бир шүар əвəзинə фəhлələр өз баjрағында белə бир *ингилаби* шүар jазмалыдырлар: *«Məhв olсун muздлу əmək системи!»*.

Əсас мəсələни ajдынлашдырмаг мəгсəди илə бу гədəр узун вə, бəлкə дə, jоручу бир изahат вердикдən сонра, мən, ашағыдакы гətнамəни тəклиф етмəклə өз мə'рузəми битирирəм:

1) Əмək haггы сəвиjjəсинин үмуми jүксəлмəси үмуми мənфəət нормасынын ашағы дүшмəсинə сəбəб олур, лакин үмумиjjətлə əмтəələрин гиjмətлəринə тə'сир көстəрмир.

2) Капиталист истеhсалынын үмуми мejли орта əмək haггы сəвиjjəсини jүксəлтмəjə доғру дejил, ашағы салмаға доғрудур.

3) Тред-jунионлар капиталын hүчумуна гаршы мүгавимət мəркəзи олмаг е'тибарилə мүвəффəгиjjətлə ишлəjирлəр. Бир сыра haлларда онлар өз гүввəлəриндən дүзкүн истифадə етмədикləринə көрə мүвəффəгиjjətсизлиjə уғраjырлар. Үмумиjjətлə исə мүвəффəгиjjətсизлиjə уғраjырлар, чүнки мөвчуд системин доғурдуғу нəтичəлəрə гаршы партизан мүбаризəси илə кифаjətлəнирлəр, haлбуки ejни заманда бу системи дəjишдирмəjə вə өз мүтəшəккил гүввəлəриндən фəhлə синфини тамамилə азад етмək, jə'ни муздлу əмək системини тамамилə мəhв етмək үчүн бир васитə кими истифадə етмəjə чалышмалыдырлар.

К. Маркс тəрəфиндəн 1865-чи ил маjын ахырында—иjунун 27-дə jазылмышдыр.

Илк дəфə 1898-чи илдə Лондонда ajрыча китабча шəклиндə нəшр едилмишдир.

К. Маркс вə Ф. Енкелсин Əсəрləринин мətниндən чап олунур, 2-чи нəшри, 16-чы чилд, сəh. 101—155.

К. МАРКС

МҮВӘГГӘТИ МӘРКӘЗИ ШУРА НҮМАЈӘНДӘЛӘРИНӘ АЈРЫ-АЈРЫ МӘСӘЛӘЛӘР БАРӘСИНДӘ ТӘ'ЛИМАТ[33]

1. БЕЈНӘЛХАЛГ БИРЛИЈИН ТӘШКИЛИ

Мүвәггәти Мәркәзи Шура *тәшкилатын* Мүвәггәти Низамнамәдә* шәрһ олунмуш *планыны* үмумән вә бүтүнлүклә гәбул етмәји төвсијә едир. Бу планын дүзкүнлүјү вә ону фәалијјәт бирлијинә зијан вурмадан мүхтәлиф өлкәләрин шәраитинә тәтбиг етмәјин мүмкүн олмасы ики илин тәчрүбәси илә сүбута јетмишдир. Биз кәлән ил Мәркәзи Шуранын игамәткаһыны Лондонда сахламағы мәсләһәт көрүрүк, чүнки континентдә шәраит көрүнүр, һәр һансы дәјишиклик үчүн әлверишли дејилдир.

Ајдындыр ки, Мәркәзи Шуранын тәркибинә үзвләр конгрес тәрәфиндән (Мүвәггәти Низамнамәнин 5-чи параграфы) дахил едилмәк һүгугу илә сечилмәлидирләр.

Баш катиби Бирлијин тәркибиндә мааш алан јеканә вәзифәли шәхс кими бир ил мүддәтинә конгресдә сечмәк лазымдыр. Биз она һәфтәдә 2 ф. ст. вермәји тәклиф едирик**.

Бирлијин һәр бир фәрди үзвү үчүн иллик ваһид үзвлүк һаггы јарым пенни (бир пеннн дә ола биләр) мүәјјән едилир. Үзвлүк карточкасынын (китабчасынын) дәјәри әлавә олараг өдәнилмәлидир.

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 12—15. *Ред.*

** Франсызча вә алманча мәтнләрдә сонра белә бир абзас кәлир: «Әслиндә Мәркәзи Шуранын ичраијјә органы олан *Даими комитә* конгрес тәрәфиндән сечилмәлидир: онун ајры-ајры үзвләрининн функсијаларыны Мәркәзи Шура мүәјјән едир». *Ред.*

Биз Бирлијин үзвләрини гаршылыглы јардым чәмијјәтләри тәшкил етмәјә вә онларын арасында бејнәлмиләл әлагә јаратмаға чағырыр вә ејни заманда бу мәсәләдә тәшәббүсү (гаршылыглы јардым чәмијјәтләринин тәшкил едилмәси; Бирлик үзвләринин јетим ушаглара мә'нәви вә мадди јардым көстәрмәси) һәмин тәклифи өтән илин сентјабрында кечирилмиш конфрансда[39] ирәли сүрән исвечрәлиләрә веририк.

2. ӘМӘК ИЛӘ КАПИТАЛ АРАСЫНДА МҮБАРИЗӘДӘ БИРЛИЈИН ЈАРДЫМЫ ИЛӘ БЕЈНӘЛМИЛӘЛ ФӘАЛИЈЈӘТ БИРЛИЈИ

(a) Үмумијјәтлә, бу мәсәлә мәгсәди мүхтәлиф өлкәләрин фәһлә синфинин өз азадлығы уғрунда индијәдәк пәракәндә шәкилдә апардығы мүбаризәни бирләшдириб, үмуми ахына јөнәлтмәкдән ибарәт олан Бејнәлхалг Бирлијин бүтүн фәалијјәтини әһатә едир.

(b) Бирлијимизин индијәдәк мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирдији хүсуси функсијалардан бири тә'тилләр вә локаутлар баш верәчәји тәгдирдә харичи фәһләләрин хидмәтләриндән суи-истифадә етмәјә, онлардан јерли фәһләләрә гаршы бир васитә олараг истифадә етмәјә һәмишә һазыр олан капиталистләрин фитнәләринә мүгавимәт көстәрмәкдир. Бирлијин ән бөјүк мәгсәдләриндән бири она наил олмагдан ибарәтдир ки, мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләри өзләрини нәинки вәһид ордуда азадлыг уғрунда мүбаризә апаран гардаш вә јолдаш олараг *һисс етсинләр,* һәм дә гардашлар вә јолдашлар кими фәалијјәт *көстәрсинләр.*

(c) Бүтүн өлкәләрдә фәһлә синфинин вәзијјәтинин фәһлә синфинин өзү тәрәфиндән статистика чәһәтдән јохланмасы «бејнәлмиләл фәалијјәт бирлијинә» бөјүк нүмунә олачагдыр. Мүвәффәгијјәт газанмагдан өтрү һәр һансы еһтимала архаланыб һәрәкәт етмәк үчүн тә'сир көстәрилмәли олан материалы билмәк лазымдыр. Фәһләләр белә бөјүк ишә башламагла сүбут едәчәкләр ки, өзләринин мүгәддәратыны өз әлләринә ала биләрләр. Буна көрә дә тәклиф едирик:

Бирлијимизин шө'бәләри олан һәр јердә дәрһал ишә башламаг вә әлавә едилән јохлама схеминдә көстәрилмиш мүхтәлиф бәндләр үзрә фактик материал топламаг.

Конгрес Авропанын вә Бирләшмиш Штатларын бүтүн фәһләләрини фәһлә синфи һаггында статистика мә'луматы топланмасында иштирак етмәјә чағырыр; мә'рузәләри вә фактик мә'луматы Мәркәзи Шураја көндәрмәк лазымдыр. Мәркәзи Шура һәмин материаллар әсасында үмумн мә'рузә һазырла-

јачаг, фактик мә'луматы әлавә шәклиндә мә'рузәјә бирләшдирәчәкдир.

Бу мә'рузә әлавә илә бирликдә нөвбәти иллик конгресә тәгдим олунур вә конгрес тәрәфиндән тәсдиг едилдикдән сонра Бирлијин вәсаити һесабына чап едилир.

ЈОХЛАМАНЫН ҮМУМИ СХЕМИ;
ҺӘР ЬИР ЈЕРДӘ СХЕМӘ, ШҮЬҺӘСИЗ,
ДӘЈИШИКЛИКЛӘР ДАХИЛ ЕДИЛӘ БИЛӘР

1. Истеһсалын ады.
2. Истеһсалда чалышан шәхсләрин јашы вә чинси.
3. Истеһсалда чалышанларын сајы.
4. Әмәк һаггы: *(а)* шакирдләрин әмәк һаггы; *(b)* әмәјин күнәмузд вә ја ишәмузд өдәнилмәси; васитәчиләр тәрәфиндән өдәнилән һаггын мәбләғи. Орта һәфтәлик, иллик әмәк һаггы.
5. *(а)* Фабрикләрдә иш күнүнүн мүддәти. *(b)* Хырда саһибкарларын мүәссисәләриндә вә ев истеһсалында бүтүн бу истеһсал нөвләри мөвчуд олдугда иш күнүнүн мүддәти. *(с)* Кечә вә күндүз әмәји.
6. Наһар фасиләләри вә фәһләләрлә рәфтар.
7. Е'малатхананын вә әмәк шәраитинин характеристикасы: бинанын дарысгаллығы, һаванын пис дәјишмәси, күнәш ишығынын чатышмамасы, газ ишығындан истифадә едилмәси. Тәмизлик вә и. а.
8. Мәшғулијјәтин нөвү.
9. Ишин физики вәзијјәтә тә'сири.
10. Мә'нәви шәраит. Тәрбијә.
11. Истеһсалын вәзијјәти. Истеһсал мөвсүмидирми вә ја бүтүн ил әрзиндә аз-чох мүнтәзәм фәалијјәт көстәрир, бөјүк дәјишикликләр баш верирми, харичи рәгабәтә мә'руз галырмы, о, ән чох дахили вә ја харичи базара хидмәт едир вә и. а.

3. ИШ КҮНҮНӘ ҺӘДД ГОЈУЛМАСЫ

Иш күнүнә һәдд гојулмасы елә илк шәртдир ки, бунсуз фәһләләрин вәзијјәтини јахшылашдырмаг вә онлары азад етмәк үчүн көстәриләчәк бүтүн чәһдләр һөкмән мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајачагдыр.

Иш күнүнә һәдд гојулмасы һәм һәр бир халгын әсас өзәјини тәшкил едән фәһлә синфинин чансағлығыны вә физики гүввәсини бәрпа етмәк, һәм дә фәһләләрә зеһни инкишаф, өз араларында достчасына үнсијјәт, ичтимаи вә сијаси фәалијјәт имканы тә'мин етмәк үчүн зәруридир.

Биз иш күнүнә *ганунверичилик јолу илә 8 саатлыг һәдд гојулмасыны* тәклиф едирик. Белә һәдд гојулмасы Америка Бирләшмиш Штатлары[40] фәһләләринин үмуми тәләбидир; конгресин гәрары ону бүтүн дүнјада фәһлә синфинин үмуми платформасына чевирәчәкдир.

Бирлијин фабрик ганунверичилијиндә тәчрүбәси нисбәтән аз олан континентал үзвләриниз нәзәринә чатдырмаг үчүн әлавә едәк ки, әмәјин һәмин 8 саатыны күнүн һансы вахтынын әһатә едәчәји дүрүст көстәрилмәсә, ганун тәрәфиндән һәр һансы шәкилдә һәдд гојулмасы өз мәгсәдинә чатмыр вә капитал тәрәфиндән позулур. Бу вахтын узунлуғу әмәјин 8 сааты вә наһар фасиләләри үчүн верилән әлавә мүддәтлә мүәјјән едилир. Мәсәлән, әкәр наһар үчүн мүхтәлиф фасиләләр *бир саат* вахт апарырса, ганун тәрәфиндән мүәјјән едилән *күн вахты* 9 сааты, тутаг ки, сәһәр саат 7-дән саат 4-дәк вә ја сәһәр саат 8-дән саат 5-дәк олан вахты әһатә етмәлидир вә и. а. Кечә әмәјинә јалныз истисна шәклиндә ганунла дүрүст мүәјјән олунмуш истеһсалатларда вә ја истеһсалат саһәләриндә ичазә верилир. Чалышмаг лазымдыр ки, кечә әмәји тамамилә ләғв едилсин.

Бу параграф јалныз јашлы кишиләрә вә гадынлара аиддир; лакин гадынлар *һеч бир кечә ишинә*, һабелә зәриф гадын организми үчүн тәһлүкәли олан, ону зәһәрли вә ја башга зијанлы маддәләрин тә'сиринә мә'руз гојан һәр һансы әмәк нөвләринә јахын бурахылмамалыдырлар. Јашлылар дедикдә биз 18 јашына чатмыш бүтүн шәхсләри нәзәрдә тутуруг.

4. УШАГЛАРЫН ВӘ ЈЕНИЈЕТМӘЛӘРИН (ҺӘР ИКИ ЧИНСДӘН) ӘМӘЈИ

Мүасир сәнајенин һәр ики чинсдән олан ушаглары вә јенијетмәләри бөјүк ичтимаи истеһсал ишиндә иштирака чәлб етмәк мејлини биз мүтәрәгги, сағлам вә гануни бир мејл һесаб едирик; һәрчәнд капитализм гурулушунда бу мејл ејбәчәр формалар кәсб етмишдир. Ағыллы ичтимаи гурулушда һәр бир әмәк габилијјәтли јашлы адам кими, *һәр бир ушаг* 9 јашындан е'тибарән мәһсулдар ишчијә чеврилмәли, тәбиәтин үмуми ганунуна табе олмалы, јә'ни: о, јеја билмәк үчүн ишләмәли, һәм дә тәкчә башы илә дејил, әлләри илә дә ишләмәлидир. Лакин һазырда бизим вәзифәмиз јалныз фәһлә синфиндән олан ушаглар вә јенијетмәләр һаггында гајғы көстәрмәкдир.

Биз физиолокијаја әсасланараг, һәр ики чинсдән олан ушаглары вә јенијетмәләри мүхтәлиф мүнасибәт тәләб едән

үч група бөлмәји зәрури сајырыг: биринчи група 9 јашындан 12 јашынадәк, икинчи група 13 јашындан 15 јашынадәк, үчүнчү група 16 јашлы вә 17 јашлы ушаглар дахилдир. Биз тәклиф едирик ки, ганун биринчи груп үчүн һәр һансы е'малатханада вә ја евдә әмәјә *ики* саат; икинчи груп үчүн *дөрд* саат вә үчүнчү груп үчүн *алты* саат һәдд гојсун. Үчүнчү груп үчүн наһар вә ја истираһәтдән өтрү һеч олмазса бир саат фасилә верилмәлидир.

Бәлкә дә јахшы олар ки, ибтидаи мәктәб тәдрисинә 9 јашындан тез башлансын: лакин биз бурада фәһләни капитал јығымынын садә аләти сәвијјәсинә ендирән вә ehtијачын тагәтдән салдығы валидејнләри өз ушагларыны сатан гулдарлара чеврилмәјә вадар едән ичтимаи гурулушун мејлләринә гаршы ән зәрури чарәјә тохунуруг. Ушагларын вә јенијетмәләрин *һүгугларыны* мүдафиә едилмәлидир. Онлар өзләри өзләрини мүдафиә етмәјә гадир дејилләр. Буна көрә дә онларын мүдафиәчиси олмаг чәмијјәтин борчудур.

Әкәр буржуазија вә аристократија өз өвладлары барәсиндәки вәзифәләринә е'тинасызлыг көстәрирләрсә, бу, онларын өз ишидир. Һәмин синифләрин имтијазларындан истифадә едән ушаг онларын мәһдуд зеһнијјәтиндән дә әзијјәт чәкмәлидир.

Фәһлә синфи үчүн мәсәлә тамамилә башга чүрдүр. Фәһлә өз һәрәкәтләриндә сәрбәст дејилдир. Бир чох һалларда о, елә авамдыр ки, өз ушағынын һәгиги мәнафејини вә ја инсанын нормал инкишаф шәрантини баша дүшә билмир. Һәр нечә олса да даһа габагчыл фәһләләр тамамилә баша дүшүрләр ки, онларын синфинин вә, демәли, бәшәријјәтин кәләчәји тамамилә бөјүмәкдә олан фәһлә нәслинин тәрбијәсиндән асылыдыр. Онлар билирләр ки, ишләјән ушаглары вә јенијетмәләри мүасир системин дағыдычы тә'сириндән биринчи нөвбәдә горумаг лазымдыр. Буна јалныз *ичтимаи шүуру ичтимаи гүввәјә* чевирмәк јолу илә наил олмаг олар, индики шәраитдә исә буна јалныз дөвләт һакимијјәтинин һәјата кечирдији *үмуми ганунлар* васитәси илә наил олмаг мүмкүндүр. Белә ганунлары һәјата кечирмәклә фәһлә синфи һөкумәтин һакимијјәтини һеч дә мөһкәмлөтмир. Әксинә, фәһлә синфи һазырда онун өзүнә гаршы истифадә едилән һакимијјәти өз әлиндә бир васитәјә чевирир, о, сајсыз-һесабсыз, дағыныг фәрди чәһдләр јолу илә наил олмаға әбәс јерә чалышачағы бир шеји үмуми ганунверичилик акты јолу илә һәјата кечирир.

Буну әсас көтүрәрәк, биз билдиририк ки, әкәр әмәк тәрбијә илә әлагәләндирилмирсә, валидејнләрә вә саһибкарлара ушагларын вә јенијетмәләрин әмәјиндән истифадә етмәјә һеч вәчһлә ичазә верилә билмәз.

Тәрбијә дедикдә биз үч шеј баша дүшүрүк:

Биринчи: *зеһни тәрбијә.*

Икинчи: кимнастика мәктәбләриндә вә һәрби тә'лим васитәсилә верилән *физики тәрбијә.*

Үчүнчү: бүтүн истеһсал просесләринин әсас принсипләри илә таныш едән вә ејни заманда ушаға вә ја јенијетмәјә бүтүн истеһсалатларын ән садә аләтләри илә давранмаг вәрдишләри ашылајан *техники тә'лим.*

Тәдричән чәтинләшән зеһни вә физики тәрбијә вә техники тә'лим курсу ушагларын вә фәһлә јенијетмәләрин јаш групларына көрә бөлкүсүнә ујғун кәлмәлидир. Техники мәктәбләрә чәкилән хәрчләр гисмән онларын мәһсулунун сатылмасы јолу илә чыхарылмалыдыр.

Һаггы өдәнилән мәһсулдар әмәјин, зеһни тәрбијәнин, физики мәшгләрин вә политехник тә'лимин әлагәләндирилмәси фәһлә синфини аристократијанын вә буржуазијанын сәвијјәсиндән хејли јүксәјә галдырар.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, 9 јашындан 17 јашынадәк (17 јаш да дахил олмагла) бүтүн шәхсләрин әмәјиндән кечә вә чансағлығы үчүн зәрәрли сајылан бүтүн истеһсалатларда истифадә олунмасы ганунла чидди гадаған едилмәлидир.

5. КООПЕРАТИВ ӘМӘЈИ

Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији фәһлә синфинин *кортәбии һәрәкатыны* бирләшдириб, үмуми ахына јөнәлтмәк мәгсәди дашыјыр, һеч дә һәр һансы доктринјор системләри зорла онун бојнуна гојуб гәбул етдирмәк истәмир. Буна көрә дә конгрес һәр һансы бир *хүсуси* кооперасија *системини* е'лан етмәмәли, бә'зи үмуми принсипләри изаһ етмәклә кифајәтләнмәлидир.

(а) Биз белә һесаб едирик ки, кооператив һәрәкаты синфи антагонизмә әсасланан мүасир чәмијјәти дәјишдирән гүввәләрдән биридир. Һәмин һәрәкатын бөјүк хидмәти бундан ибарәтдир ки, о, пауперизм доғуран мүасир истибдад системини—*әмәји* капитала *табе етдирмәк* системини республикачы вә сәмәрәли системлә—*азад вә бәрабәр һүгуглу истеһсалчылар чәмијјәти* системи илә әвәз етмәјин мүмкүн олдуғуну ишдә көстәрир.

(b) Лакин өз чәһдләри илә муздлу әмәјин анчаг ајры-ајры көләләрини јарадан хырда формаларла мәһдудлашмыш кооператив системи капитализм чәмијјәтини һеч вахт дәјишдирә билмәз. Ичтимаи истеһсалы ваһид, кениш вә аһәнкдар азад кооператив әмәјинә чевирмәк үчүн *үмуми ичтимаи дәјишикликләр* лазымдыр, *ичтимаи гурулушун әсаслары дәјишдирилмәлидир;* бу дәјишикликләр јалныз чәмијјәтин мүтәшәккил гүввәләринин, јә'ни дөвләт һакимијјәтинин капита-

листлярдән вә торпаг сащибляриндән истещсалчыларын өзляринин ихтијарына кечмәси јолу илә мүмкүндүр.

(c) Фәһләләрә төвсијә едирик ки, *кооператив тичарәтиндәнсә кооператив истещсалына* үстүнлүк версинләр. Кооператив тичарәти мүасир игтисади гурулуша анчаг үздән тохунур, кооператив истещсалы исә онун әсасларыны сарсыдыр.

(d) Бүтүн кооператив чәмијјәтләринә төвсијә едирик ки, өз кәлиринин бир һиссәсини өз принсипләрини һәм ишдә, һәм дә сөздә тәблиғ етмәк үчүн фонда чевирсинләр, јә'ни өз тә'лимләрини јајмагла јанашы, јени истещсал-кооператив чәмијјәтләри тә'сис олунмасына көмәк етсинләр.

(e) Кооператив чәмијјәтләринин ади буржуа сәһмдар чәмијјәтләринә (sociétés paractions) чевирилмәсинә јол вермәмәк үчүн һәр бир мүәссисәнин фәһләләри пајчы олуб-олмадыгларындан асылы олмајараг, кәлирдән бәрабәр пај көтүрмәлидирләр. Халис мүвәггәти тәдбир кими, биз пајчыларын чүзи фаиз алмасына јол верилмәсинә разыјыг.

6. ФӘҺЛӘ ҺӘМКАРЛАР ИТТИФАГЛАРЫ (ТРЕД-ЈУНИОНЛАР). ОНЛАРЫН КЕЧМИШИ, ИНДИКИ ВӘЗИЈЈӘТИ ВӘ КӘЛӘЧӘЈИ

(a) Онларын кечмиши.

Капитал тәмәркүзләшмиш ичтимаи гүввәдир, фәһләнин сәрәнчамында олан исә јалныз өзүнүн иш гүввәсидир. Демәли, капитал илә әмәк арасында һеч вахт әдаләтли шәртләрлә, һәтта, јашајыш вә әмәјин мадди васитәләри үзәриндә мүлкијјәтин чанлы мәһсулдар гүввәјә гаршы дурдуғу чәмијјәт бахымындан да әдаләтли шәртләрлә мүгавилә бағлана билмәз. Фәһләләрин ичтимаи гүввәси јалныз онларын сајындадыр. Лакин сај үстүнлүјүнүн күчү фәһләләрин дағыныглығы үзүндән јох олуб кедир. Фәһләләрин дағыныглығы *онларын өзләри арасында лабуд рәгабәт* нәтичәсиндә јараныр вә давам едир.

Һәмкарлар иттифаглары әввәлчә фәһләләрин кортәбии чәһдләри—фәһләләри ади көлә вәзијјәтиндән хилас едән мүгавилә шәртләринә наил олмаг мәгсәди илә һәмин рәгабәти арадан галдырмаг вә ја һеч олмазса зәифләтмәк чәһдләри нәтичәсиндә јаранмышдыр. Һәмкарлар иттифагларынын биласитә вәзифәси буна көрә дә күндәлик ещтијачларла, капиталын фасиләсиз һүчумуну дајандырмаг чәһдләри илә, бир сөзлә,—әмәк һаггы вә иш вахты мәсәләләри илә мәшғулашдырылырды. Һәмкарлар иттифагларынын бу чүр фәалијјәти нәинки ганунидир, һәм дә зәруридир. Мүасир истещсал үсулу галдыгча, һәмин фәалијјәт олмадан кечинмәк мүмкүн дејилдир. Бундан әлавә, һәмин фәалијјәт бүтүн өлкәләрдә һәмкар-

лар иттифаглары јарадылмасы вә онларын бирләшмәси јолу илә һәр јердә кениш јајылмалыдыр. Дикәр тәрәфдән,—өзләри дә дәрк етмәдән һәмкарлар иттифаглары фәһлә синфи үчүн *тәшкилат мәркәзләринә* чеврилмишләр, нечә ки, орта әср бәләдијјә идарәләри вә коммуналары буржуазија үчүн тәшкилат мәркәзләри идиләр. Әкәр һәмкарлар иттифаглары капитал илә әмәк арасында партизан мүбаризәси үчүн зәруридирсә, онлар *муздлу әмәк системинин өзүнү вә капитал һакимијјәтини мәһв етмәк үчүн мүтәшәккил гүввә* ким daha чох әһәмијјәтлидир.

(b) Онларын индики вәзијјәти.

Чох вахт анчаг јерли мүбаризә вә билаваситә капитала гаршы мүбаризә илә мәшғул олан һәмкарлар иттифаглары муздлу көләлик системинин өзүнә гаршы мүбаризә үчүн нечә гүввә олдугларыны һәлә дәрк етмәмишләр. Буна көрә дә онлар үмуми ичтимаи вә сијаси һәрәкатдан чох кәнарда галмышдылар. Бунунла белә, сон вахтлар, көрүнүр, онларын шүуру ојанмыш* вә өзләринин бөјүк тарихи вәзифәсини дәрк етмишләр; мәсәлән, Инкилтәрәдә[41] һазыркы сијаси һәрәкатда онларын иштиракы, Бирләшмиш Штатларда[42] онларын өз функсијасыны daha кениш баша дүшмәси вә тред-јунион нүмајәндәләринин бу јахынларда Шеффилддә кечирилмиш бөјүк конфрансда[43] гәбул етдикләри ашағыдакы гәтнамә буна сүбутдур:

«Бу конфранс бүтүн өлкәләрин фәһләләрини ваһид гардашлыг иттифагында бирләшдирмәк саһәсиндә Бејнәлхалг Бирлијин фәалијјәтини лазымынча гијмәтләндирәрәк, бурада тәмсил олунан мүхтәлиф чәмијјәтләрә сон дәрәчә тә'кидлә төвсијә едир ки, һәмин Бирлијә дахил олсунлар; конфранс белә һесаб едир ки, Бирлик бүтүн фәһләләрин тәрәггисинә вә инкишафына хејли көмәк едир».

(c) Онларын кәләчәји.

Һәмкарлар иттифаглары өзләринин илкин мәгсәдләриндән асылы олмајараг, инди фәһлә синфинин тәшкиледичи мәркәзләри сифәти илә шүурлу фәалијјәт көстәрмәји өјрәнмәли, фәһлә синфинин *тамамилә азад олунмасыны* өзләринин бөјүк вәзифәси кими гаршыја гојмалыдырлар, һәмкарлар иттифаглары бу истигамәтдә кедән һәр чүр ичтимаи вә сијаси һәрәкаты мүдафиә етмәлидирләр. Онлар өзләрини бүтүн фәһлә синфинин нүмајәндәләри вә онун мәнафеји уғрунда чарпышан мүбариз һесаб едәрәк вә ишдә белә дә һәрәкәт едәрәк гејримүтәшәккил фәһләләри дә өз сыраларына чәлб етмәјә бор-

---

* Алманча мәтниндә әлавә едилмишдир: «һеч олмазса Инкилтәрәдә». *Ред.*

лудурлар. Һәмкарлар иттифаглары хүсусилә ән пис әмәк һаггы верилән истеһсал саһәләри фәһләләринин, мәсәлән, шәраит әлверишли олмадығына көрә, тамамилә көмәксиз олан* кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин мәнафеји гајғысына галмалыдырлар. Һәмкарлар иттифаглары бүтүн дүнјаја сүбут етмәлидирләр ки, онлар һеч дә мәһдуд, худбин мәнафе уғрунда дејил, милјон-милјон мәзлумун азад едилмәси уғрунда мүбаризә апарырлар.

7. ВАСИТӘСИЗ ВӘ ВАСИТӘЛИ ВЕРКИЛӘР

(а) Верки гојулмасынын формасында һеч бир дәјишиклик әмәк илә капитал арасындакы мүнасибәтләрдә чидди дәјишиклијә сәбәб ола билмәз.

(b) Бунунла белә, верки гојулмасында ики системдән бирини сечмәк лазым кәлсә, биз васитәли *веркиләрин тамамилә ләғв олунмасыны вә онларын үмумән васитәсиз веркиләрлә әвәз едилмәсини* төвсијә едирик.

Она көрә ки, васитәли веркиләр малларын гијмәтләрини артырыр, чүнки алверчиләр бу гијмәтләрин үстүнә тәкчә васитәли веркиләрин мәбләғини дејил, һәм дә һәмин веркиләрин өдәнилмәси үчүн аванс верилән капиталын фаизини вә мәнфәətини дә кәлирләр.

Она көрә ки, васитәли веркиләр ајрылыгда һәр бир шәхси дөвләтә өдәдији мәбләғи ондан кизләдир, һалбуки васитәсиз верки һеч нә илә пәрдәләнмәмишдир, ачыг-ашкар алыныр вә һәтта, ән авам адамы да аздырмыр. Демәли, васитәсиз веркиләр һәр кәси һөкумәтә нәзарәт етмәјә сөвг едир, һалбуки васитәли веркиләр һәр чүр өзүнүидарә чәһдини боғур.

8. БЕЈНӘЛМИЛӘЛ КРЕДИТ

Тәшәббүсү франсызлара вермәк лазымдыр.

9. ПОЛША МӘСӘЛӘСИ**

(а) Авропа фәһләләри бу мәсәләни нә үчүн галдырырлар? Биринчи нөвбәдә она көрә ки, буржуа јазычылары вә тәшвигатчылары бу барәдә сусмаг үчүн дилбир олмушлар, һәрчәнд онлар континентдәки бүтүн милләтләрә, һәтта, Ирландијаја да һавадарлыг едирләр. Бу сусмағын сәбәби нәдир? Сәбәби одур ки, аристократлар да, буржуалар да арха планда дуран

---

* Франсызча мәтниндә «тамамилә көмәксиз олан» сөзләринин әвәзиндә «мүтәшәккил сурәтдә мүгавимәт көстәрмәјә габил олмајан» јазылмышдыр —*Ред.*

** Франсызча мәтниндә јазылмышдыр: «Милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси һүгугунун һәјата кечирилмәси вә Полшанын демократик вә ичтимаи зәминдә бәрпа едилмәси јолу илә Авропада рус тә'сирини мәһв етмәк зәрурәти һаггында». *Ред.*

авам Асија дөвләтинә, јүксәлән фәһлә һәрәкаты далғасына гаршы ахырынчы истинадкаһ кими бахырлар. Бу дөвләт һәгигәтән, јалныз Полшаны демократик зәминдә бәрпа етмәк јолу илә сарсыдыла биләр.

(b) Мәркәзи Авропада, хүсусилә дә Алманијада вәзијјәтин дәјишдији индики шәраитдә демократик Полшанын мөвчуд олмасы һәр һансы бир вахтдакындан даһа зәруридир. Онсуз Алманија Мүгәддәс иттифагын[44] дајағына чевриләр, онун варлығы шәраитиндә исә республикачы Франса илә әмәкдашлыға кирәр. Нә гәдәр ки, Авропанын бу мүһүм мәсәләси һәлл едилмәмишдир, фәһлә һәрәкаты һәмишә әнкәлләрә раст кәләчәк, мәғлубијјәтләрә уғрајачаг вә онун инкишафы ләнкијәчәкдир.

(c) Бу мәсәләдә тәшәббүсү әлә алмаг хүсусилә Алманија фәһлә синфинин борчудур, чүнки Алманија Полшанын бөлүшдүрүлмәси иштиракчыларындан биридир.

10. ОРДУЛАР*

(a) Бөјүк даими ордуларын *истеһсала* мәһведичи тә'сири һәр нөв буржуа конгресләриндә, сүлһ, игтисади, статистика, филантропија вә сосиолокија конгресләриндә кифајәт гәдәр сүбут едилмишдир. Буна көрә дә биз һәмин мөвзу үзәриндә чох дајанмағы тамамилә лүзумсуз һесаб едирик.

(b) Биз халгын һамылыгла силаһланмасыны вә силаһдан истифадә етмәјин һамылыгла өјрәнилмәсини тәклиф едирик.

(c) Мүвәггәти зәрури тәдбир олмаг е'тибары илә милисин команда һеј'әтинин тә'лим мәктәбләри хидмәтини көрән кичик даими ордуларын мөвчуд олмасыны биз мәгбул сајырыг; киши чинсиндән олан һәр бир вәтәндаш чох гыса мүддәт бу ордуларда хидмәт етмәлидир.

11. ДИН МӘСӘЛӘСИ**

Тәшәббүсү франсызлара вермәк лазымдыр.

К. Маркс тәрәфиндән 1866-чы ил августун сонунда јазылмышдыр. „The International Courier" газетинин 1867-чи ил февралын 20-дә 6—7-чи нөмрәләриндә вә мартын 13-дә 8—10-чу нөмрәләриндә, „Le Courier international" газетинин 1867-чи ил мартын 9-да вә 16-да 10-чу вә 11-чи нөмрәләриндә, Һабелә 1866-чы илин октјабр вә нојабрында „Der Vorbote" журналынын 10-чу вә 11-чи нөмрәләриндә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри. 16-чы чилд, сәһ. 194—203.

---

* Франсызча мәтниндә: «Даими ордуларын истеһсала мүнасибәтин». *Ред.*

** Франсызча мәтниндә: «Дини идеjалар; ичтимаи, сијаси вә зеһни инкишафа онларын тә'сири». *Ред.*

К. МАРКС

«КАПИТАЛ»ЫН БИРИНЧИ ЧИЛДИНИН АЛМАНЧА БИРИНЧИ НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ[45]

Биринчи чилдини чамаатын нәзәринә тәгдим етдијим әсәр 1859-чу илдә чап едилән «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир»* адлы әсәримин давамыдыр. Ишин башланмасы илә давам етдирилмәси арасында бөјүк фасиләјә сәбәб одур ки, хәстәлијим илләрлә давам етмишдир вә ишими дәфәләрлә дајандырмышдыр.

Јухарыда ады чәкилән даһа әввәлки әсәрин мәзмуну бу чилдин биринчи фәслиндә[46] хүласә шәклиндә верилмишдир. Мән буну јалныз тәдгигатын даһа рабитәли вә долғун олмасы хатиринә етмәмишәм. Шәрһин өзү дә јахшылашдырылмышдыр. Орада анчаг өтәри гејд едилән бир чох бәндләр бурада тәдгиг едилән мәсәләнин имкан вердији дәрәчәдә даһа да инкишаф етдирилмиш вә әксинә, орада әтрафлы ишләнмиш олан мүддәалар бурада анчаг гысача гејд едилмишдир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, дәјәр вә пул нәзәријјәсинин тарихи инкишафына аид олан һиссәләр бурада тамамилә атылмышдыр. Лакин «Сијаси игтисади тәнгидинә даир» әсәрилә таныш олан охучу бу әсәрин биринчи фәслинә верилән гејдләрдә һәмин нәзәријјәләрин тарихинә даир јени мә'хәзләр тапар.

Һәр ишин әввәли чәтиндир,—бу һәгигәти һәр бир елм барәсиндә сөјләмәк олар. Бурада да ән чәтин анлашылан јер биринчи фәсилдир, хүсусилә дә бу фәсилдә әмтәәнин тәһлили верилән һиссәдир. Хүсуси олараг дәјәр субстансијасынын вә дәјәр кәмијјәтинин тәһлилинә кәлдикдә, мән буну мүмкүн олдуғу гәдәр садәләшдирмишәм[1]. Пул формасында өз мү-

---

* *К. Маркс.* Сијаси игтисадын тәнгидинә даир. Азәрнәшр, 1955. *Ред.*

[1] Бу хүсусилә она көрә зәрури иди ки, һәтта Ф. Лассалын Шүлтсе-Делич әлејһинә јөнәлдилән әсәриндә, мүәллифин дедијинә көрә, бу мәсәлә барәсиндә мәним тәдгигатымын «мә'нәви мәғзи» верилдији јердә мүһүм ашлашылмазлыглар вардыр[47]. Јери кәлмишкән дејәк ки, әкәр Ф. Лассал өз игтисади әсәрләриндә бүтүн үмуми нәзәри мүддәалары, мәсәлән, капиталын тарихи характери һаггында, истеһсал мүнасибәтләри илә истеһсал үсулу арасындакы әлагәләр вә и. а. һаггында мүддәалары, һәтта мәним јаратды-

кәммәл шәклини алан дәјәр формасы чох мәзмунсуз вә садәдир. Бунунла белә, инсан зәкасы ону 2000 илдән артыг бир мүддәт әрзиндә дәрк етмәјә чалышмышса да, буну едә билмәмишдир, һалбуки дикәр тәрәфдән, о һәр һалда тәхмини олса да, хејли артыг дәрәчәдә мәзмунлу вә мүкәммәл формалары тәһлил едә билмишдир. Бу нәјә көрә беләдир? Она көрә ки, инкишаф етмиш чисми өјрәнмәк чисмин бир һүчејрәчијини өјрәнмәкдән асандыр. Һәм дә игтисади формалар тәһлил едиләркән нә микроскопдан, нә дә кимјәви реактивләрдән истифадә етмәк мүмкүн дејилдир. Бунларын һәр икисинин јерини абстраксија гүввәси тутмалыдыр. Лакин әмәк мәһсулунун әмтәә формасы, јахуд әмтәә дәјәринин формасы буржуа чәмијјәтинин игтисади һүчејрәчијинин формасыдыр. Ишә бәләд олмајан адама онун тәһлили садәчә хырда шејләр барәсиндә әлламәлик кими көрүнә биләр. Бунлар исә һәгигәтән хырда шејләрдир, лакин елә хырда шејләрдир ки, бунларла, мәсәлән, микроанатомија мәшғул олур.

Дәјәр формасы һаггында һиссә истисна олмагла, бу китабы баша дүшмәк чәтин олмајачагдыр. Мән, әлбәттә, јени бир шеј өјрәнмәк истәјән вә, демәли, мүстәгил дүшүнмәк истәјән охучулары нәзәрдә тутурам.

Физик ја тәбиәт просесләрини ән ајдын формада мејдана чыхдығы вә бунлары позан тә'сирләр үзүндән бунларын ән аз тутгунлашдығы јердә мүшаһидә едир, ја да мүмкүн оларса, просесин саф шәклиндә кедишини тә'мин едән шәраитдә тәчрүбә апарыр. Бу әсәрдә мәним тәдгигат предметим капиталист истеһсал үсулу вә она мүвафиг олан истеһсал вә мүбадилә мүнасибәтләридир. Индијәдәк бу истеһсал үсулунун классик өлкәси Инкилтәрәдир. Буна көрә дә мән өз нәзәри нәтичәләримми нүмајиш етдирмәк үчүн һәмин өлкәни башлыча нүмунә көтүрүрәм. Лакин алман охучусу Инкилтәрә сәнаје вә кәнд тәсәррүфат фәһләләринин салындығы шәраит мүнасибәтилә ријакарлыгла чијинләрини атса, јахуд никбинликлә өзүнә тәсәлли вермәк фикринә дүшсә ки, Алманијада вәзијјәт һеч дә бу гәдәр пис дејилдир, онда мән она бу сөзләри демәли оларам: De te fabnla narratur! [Мәкәр бу әһвалат сәнин барәндә дејилми!]*

гым терминләри дә мәним әсәрләримдән демәк олар һәрфијјән көтүрүб, бунун һеч мәнбәјини дә көстәрмирсә, бу, әлбәттә, тәблиғат мүлаһизәләри илә изаһ олунур. Ајдындыр кн, мән тәфәррүата аид олан мүддәалардан вә бунларын әмәлн тәтбигиндән данышмырам, чүнки бунлара мәним әсла дәхлим јохдур.

* — Mutato nomine de te fabnla narratur (Анчаг адыны дәјишдирсән, бу сәнин әһвалатын дејилми). *Һорасн.* «Сатиралар», 1-чи китаб, биринчи сатира. *Ред.*

Бурада мәсәлә өзлүјүндә капиталист истеһсалынын тәбии ганунларындан ирәли кәлән ичтимаи антагонизмләрин инкишафынын чох вә ја аз јүксәк пилләјә чатмасында дејилдир. Мәсәлә гәти зәрурәтлә фәалијјәт көстәрән вә һәјата кечән бу ганунларын, бу мејлләрин өзүндәдир. Сәнаје чәһәтдән даһа чох инкишаф етмиш өлкә аз инкишаф етмиш өлкәјә онун јалныз өз кәләчәјинин мәнзәрәсини көстәрир.

Лакин бу аздыр. Биздә капиталист истеһсалынын тамамилә бәргәрар олдуғу јердә, мәсәлән, сөзүн әсл мә'насында фабрикләрдә бизим шәраитимиз Инкилтәрәдәки шәраитдән хејли писдир, чүнки биздә буна гаршы дура биләчәк фабрик ганунлары кими бир амил јохдур. Гәрби Авропанын башга континент өлкәләри кими, бүтүн галан саһәләрдә биз капиталист истеһсалынын јалныз инкишаф етмәсиндән дејил, һабелә онун кифајәт гәдәр инкишаф етмәсиндән дә әзаб чәкирик. Мүасир дөврүн фәлакәтләри илә јанашы олараг биз кечмишдән ирс галан бир сыра фәлакәтләрдән дә әзаб чәкирик, бунлар исә она көрә мөвчуддур ки, дөврү кечмиш, гәдим истеһсал үсуллары вә бунларла јанашы кәлән көһнәлмиш ичтимаи вә сијаси мүнасибәтләр дону галмагдадыр. Биз јалныз дириләрдән дејил, өлүләрдән дә әзијјәт чәкирик. Le mort saisit le vif! [Өлү диринин јахасындан јапышыр!]

Инкилтәрәјә нисбәтән Алманнјада вә Гәрби Авропанын башга континент өлкәләриндә ичтимаи статистика ачыначаглы вәзијјәтдәдир. Лакин бу статистика пәрдәни мәһз о гәдәр галдырыр ки, бунун архасында Медузанын башы сезилә биләр. Бизим һөкумәтләр вә парламентләр, Инкилтәрәдә олдуғу кими, вахташыры сурәтдә игтисади шәраити тәдгиг едән комиссијалар тә'јин етсәјдиләр, һәгигәти ашкара чыхармаг үчүн бу комиссијалара Инкилтәрәдә олдуғу гәдәр сәлаһијјәт верилсәјди, бу мәгсәдлә «Public Health» («Әһалинин сағламлығы») һаггында һесабатлар тәртиб едән инкилис фабрик мүфәттишләри, инкилис һәкимләри кими, гадынларын вә ушагларын истисмар едилмәси шәраитини, мәнзилләрин, јемәјин вәзијјәтини вә и. а. арашдыран инкилис комиссијалары үзвләри кими сәриштәли, гәрәзсиз вә гәтијјәтли адамлар тапмаг мүмкүн олсајды, өз вәзијјәтимиз бизи дәһшәтә кәтирәрди. Әждаһалары тә'гиб едәркән Персеј көзә көрүнмәмәк үчүн башына сеһирли папаг гојмалы олурду. Биз исә сеһирли папагла көзләримизи вә гулагларымызы бағлајырыг ки, әждаһаларын һәтта мөвчуд олдуғуну инкар етмәјә имканымыз олсун.

Хүлјаја гапылмаг лазым дејилдир. XVIII әсрдә Америкада истиглалијјәт уғрунда мүһарибә[10] Авропа буржуазијасы үчүн бир чағырыш сәси олдуғу кими, XIX әсрдә Америкадакы Вә-

тәндаш мүһарибәси[4] дә Авропанын фәһлә синфи үчүн ejни ролу ojнады. Инкилтәрәдә чеврилиш просеси артыг тамамилә һисс едилмәкдәдир. Бу просес мүәjjән пилләjә чатдыгда, континентә дә кечмәлидир. Бурада һәмин просес фәһлә синфинин өз инкишаф сәвиjjәсиндән асылы олараг даһа сәрт вә jа даһа һуманист формалар алачагдыр. Беләликлә, һәр һансы даһа jүксәк сәбәбләр бир jана дурсун, инди һөкмран олан синифләрин ән вачиб мәнафеjи фәһлә синфинин инкишафыны сыхышдыран вә ганунвериҹилик jолу илә тәнзим едилә билән бүтүн манеәләри арадан галдырмағы тәләб едир. Бир дә буна көрәдир ки, мән бу чилддә Инкилтәрә фабрик ганунвериҹилиjинин тарихинә, мәзмунуна вә нәтиҹәләринә бу гәдәр чох jер вермишәм. Һәр бир милләт башгаларындан өjрәнә биләр вә өjрәнмәлидир. Чәмиjjәт, һәтта өз инкишафынын тәбии ганунунун изинә дүшсә дә,—мәним әсәримдән сон мәгсәд исә мүасир чәмиjjәтин һәрәкәтинин игтисади ганунуну кәшф етмәкдән ибарәтдир,—нә тәбии инкишаф мәрһәләләри үзәриндән сычраjа билмәз, нә дә бу мәрһәләләри декретләрлә ләғв едә билмәз. Лакин чәмиjjәт доғум әзабыны азалдыб jүнкүлләшдирә биләр.

Ола биләчәк анлашылмазлыглара jол вермәмәк үчүн бир нечә сөз сөjләмәлиjәм. Мән капиталист вә торпаг мүлкиjjәтчиси кими шәхсиjjәтләри һеч дә әлван бojаларла тәсвир етмирәм. Лакин бурада шәхсиjjәтләрдән анчаг, игтисади категориjаларын тәчәссүмү, мүәjjән синфи мүнасибәтләрин вә мәнафеjин дашыjычысы олдугларына көрә бәһс едилир. Мән игтисади ичтимаи формасиjанын инкишафына тәбии-тарихи бир просес кими бахырам; буна көрә дә ajрыча бир шәхс ичтимаи мә'нада һансы шәраитин мәһсулудурса, субjектив чәһәтчә һәмин шәраитдән нә гәдәр jүксәкдә дурса да, ону бу шәраит үчүн, һәр һансы башга нөгтеjи-нәзәрә нисбәтән, мәним нөгтеjи-нәзәримчә даһа аз мәс'ул һесаб етмәк олар.

Сиjаси игтисад саһәсиндә сәрбәст елми тәдгигатын гаршысына чыхан дүшмәнләр онун башга саһәләрдә раст кәлдиjи дүшмәнләрдән чохдур. Сиjаси игтисадын мәшғул олдуғу материалын спесифик характери сәрбәст елми тәдгигата гаршы мүбаризә саһнәсинә инсан гәлбинин ән кәскин, ән алчаг вә ән иjрәнч еһтирасларыны—хүсуси мәнафе ифритәсини кәтирир. Мәсәлән, али англикан килсәси[48] өз пул кәлиринин $^1/_{39}$ һиссәсинә гәсд едилмәсиндәнсә, өз е'тигад символунун 39 еһкамындан 38-нә гәсд едилмәсини бағышлаjар. Бизим зәманәмиздә ән'әнәви мүлкиjjәт мүнасибәтләринин тәнгид едилмәсинә нисбәтән атеизм өзү clupa levis-дир [кичик күнаһдыр]. Лакин бурада да тәрәгги олдуғу шүбһәсиздир. Мән, мәсәлән, сон һәфтәләр әрзиндә чап едилән: «Correspondence with Her Majes-

tys Missions Abrood, regarding Industrial Questions and Trades Unions»[3] адлы Көј китабы көстәрә биләрәм. Инкилтәрә тахт-тачынын харичдәки нүмајәндәләри бурада ән гәти шәкилдә билдирирләр ки, Алманијада, Франсада,—бир сөзлә, Авропа континентинин бүтүн мәдәни дөвләтләриндә,—капитал илә әмәк арасындакы мөвчуд мүнасибәтләрдә әсаслы дәјишиклик Инкилтәрәдә олдуғу гәдәр кәскин вә лабүддүр. Ејни заманда Атлантик океанын о тајында Шимали Америка Бирләшмиш Штатларынын президент мүавини ч-б Уејд ачыг бир јығынчагда демишдир: көләлик арадан галдырылдыгдан сонра капитал мүнасибәтләрини вә торпаг мүлкијјәти мүнасибәтләрини әсаслы сурәтдә дәјишдирмәк күндәлик мәсәлә олур. Зәманәмизин диггәтәлајиг һадисәләри беләдир; бунлары нә һөкмдарларын зәрли либасы, нә дә руһаниләрин гара әбасы кизләдә билмәз. Әлбәттә, бу о демәк дејилдир ки, сабаһ мө'чүзә баш верәчәкдир. Лакин бу көстәрир ки, артыг һаким синифләр өзләри индики чәмијјәтин бәрк бир кристал олмајыб чеврилмәләрә мә'руз гала билән вә даими бир чеврилмә просесиндә олан организм олдуғуну тутгун шәкилдә һисс етмәјә башлајырлар.

Бу әсərин икинчи чилди капитал тәдавүлү просесинә (II китаб) вә бүтөвлүкдә капиталист просеси формаларына (III китаб), ахырынчы, үчүнчү чилд (IV китаб) исә игтисади нәзәријјәләр тарихинә һәср едиләчәкдир.

Мән елми тәнгидин һәр бир мүлаһизәсинә мәмнун оларам. Ичтимаи фикир дејилән вә мәним һеч заман күзәштә кетмәдијим шејин мөвһум дүшүнчәләринә кәлдикдә, јенә әввәлки кими мәним шүарым бөјүк флоренсијалынын бу сөзләридир:

Segui il tuo cozso, e lascia dir le genti!*

Карл Маркс

Лондон, 25 ијул 1867-чи ил.

Илк дәфә бу китабда дәрч едилмишдир: K. Marx. „Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie". Erster Band. Hamburg, 1867.

К. Марксын «Капитал» Әсәринин 1-чи чилдинин икинчи нәшри мәтниндән чап олунур. Азәрнәшр, 1969, сәһ. 5—11.

* — Сән өз јолунла кет, гој адамлар нә дејирләр десинләр! *Данте.* «Илаһи комедија», Мәһшәр, V фәсил (сөзләр башга шәкилдә верилмишдир). *Ред.*

К. МАРКС

«КАПИТАЛ»ЫН БИРИНЧИ ЧИЛДИНИН 1872-ЧИ ИЛ АЛМАНЧА ИКИНЧИ НӘШРИНӘ СӨЗАРДЫ

Мән, һәр шејдән әввәл, биринчи нәшрин охучуларына икинчи нәшрдә едилән дәјишикликләри көстәрмәлијәм. Китабын даһа дүрүст гурулушу нәзәрә чарпыр. Әлавә геjдләр һәр јердә икинчи нәшрә геjд кими көстәрилмишдир. Мәтнин өзүнә кәлдикдә, ән мүһүм шејләр ашағыдакындан ибарәтдир.

Биринчи фәслин 1-чи һиссәсиндә һәр бир мүбадилә дәјәринин ифадә едилдији тәнликләрин тәһлилиндән дәјәрин мејдана чыхарылмасы иши даһа артыг бир елми чиддиликлә ичра едилмиш. Һабелә дәјәрин субстансијасы илә онун кәмијјәтинин ичтимаи зәрури иш вахтына көрә мүәјјән етмәк арасында олан вә биринчи нәшрдә өтәри көстәрилән рабитә бу нәшрдә ајдын ифадә едилмишдир. Биринчи фәслин 3-чү һиссәси («Дәјәр формасы») тамамилә јенидән ишләнилмишдир: бу артыг ону көрә зәрури иди ки, биринчи нәшрдә һәмин мәсәлә икн дәфә шәрһ олунмушду. Јери кәлмишкән демәлијәм ки, буну икн дәфә шәрһ етмәjә мәнн һанноверли достум д-р Л. Кукелман тәһрик етмишди. Мән 1867-чи илин јазында онун јанына кетдијим заман Һамбургдан әсәрин нүмунә үчүн илк тәсһнһ сәһифәләри кәлмишди вә о мәндә белә бир гәнаәт ојатды ки, охучуларын чоху үчүн дәјәр формасыны әлавә олараг даһа дидактик шәкилдә ајдынлашдырмаг лазымдыр.—Биринчи фәслин «Әмтәә фетишизми вә и. а.» адлы ахырынчы һиссәси хејли дәјишдирилмишдир. Үчүнчү фәслин 1-чи һиссәси («Дәјәр өлчүсү») јенидән диггәтлә нәзәрдән кечирилмишдир, чүнки биринчи нәшрдә бу һиссә сәлигәсиз јазылмышды,—орада охучулара мәсләһәт көрүлүрдү ки, «Си-

јасн игтисадын тәнгидинә даир» китабында, Берлин, 1859*, шәрһ едиләнләрә мүрачиәт етсинләр. Једдинчи фәсил, хүсусилә дә 2-чи һиссә хејли дәјишдирилмишдир.

Мәтндә едилән ајры-ајры дәјишикликләрин, чох заман анчаг үслуб чәһәтдән едилән дәјишикликләрин һамысыны көстәрмәк фајдасыз оларды. Бу дәјишикликләрә бүтүн китаб боју тәсадүф едилир. Лакин Парисдә чыхан франсызча тәрчүмә үчүн һазырланмыш мәтни јенидән нәзәрдән кечиряркән, инди бу фикрә кәлирәм ки, алманча оријиналын бә'зи һиссәләриндә бир пара јерләри әсаслы сурәтдә јенидән ишләмәк, бир пара јерләри үслуб чәһәтдән дүзәлтмәк вә ја нәзәрдән гачан тәсадүфи нөгсанлары диггәтлә арадан галдырмаг лазымдыр. Бунун үчүн исә вахтым јох иди, чүнки јалныз 1871-чи илин ајызында, башга тә'хирәсалынмаз ишләрлә мәшғул олдуғум бир заманда хәбәр кәлди ки, китаб сатылыб гуртармышдыр вә икинчи нәшрин чапына артыг 1872-чи илин јанварында башланмалыдыр.

Алман фәһлә синфинин кениш даирәләри ичәрисиндә «Капитал»ын тез баша дүшүлмәси мәним әмәјим үчүн ән јахшы мүкафатдыр. Игтисади мәсәләләрдә буржуа нөгтеји-нәзәриндә дуран Вјана фабрикчиси ч. Мајјер Франса—Пруссија мүһарибәси заманы чапдан чыхан бир китабчада[49] һаглы олараг гејд едирди ки, нәзәри тәфәккүр саһәсиндә алманларын ирси хүсусијјәти һесаб олунан көркәмли габилијјәт Алманијанын елмли дејилән синифләри арасында тамамилә јох олмушдур, лакин Алманија фәһлә синфи ичәрисиндә јенидән чанланмагладыр[50].

Алманијада сијаси игтисад индијә гәдәр харичи бир елм олараг галырды. Густав Күлих өз «Geschishtliche Darstellung des handels. der Gewerbe etc» адлы китабында, хүсусилә дә бу әсәрин 1830-чу илдә чапдан чыхан әввәлинчи ики чилдиндә биздә капиталист истеһсал үсулунун инкишафына вә, демәли, муасир буржуа чәмијјәтинин формалашмасына да мане олан тарихи шәраити хејли дәрәчәдә артыг ајдынлашдырмышды. Беләликлә, сијаси игтисад үчүн һәјати зәмин јох иди. Сијаси игтисад Инкилтәрәдән вә Франсадан һазыр бир матах шәклиндә идхал едилирди; алман сијаси игтисад профессорлары шакирд оларак галмагда идиләр. Өзкә керчәклијинин нәзәри ифадәси онларын әлиндә еһкамлар јығынына чеврилмишди вә онлар бу еһкамлары өз әтрафларындакы хырда буржуа аләми руһунда, ја'ни јанлыш шәрһ едирдиләр. Онлар өзләринин елми ачизлији дујғусуну вә әс-

* Бах: *К. Маркс.* Сијаси игтисадын тәнгидинә даир. Азәрнәшр, 1955, *Ред.*

линдә өзләринә јабанчы бир сащәдә мүәллим ролу ојнамаға мәчбур олдугларыны баша дүшмәк кими хошаҝәлмәз һалы боға билмәјәрәк, защири бир әдәби-тарихи билик зәнҝинлији архасында, јахуд ән мүхтәлиф мә'лумат гармагарышығындан истифадә едәрәк елмләр дејилән сащәдән көтүрдүкләри тамамилә кәнар материаллар архасында кизләнмәјә чалышмышлар ки, бу мә'лумат да алман бүрократлары сырасына дүшмәк үмиди бәсләјән һәр кәсин кечмәли олдуғу бир ил көрпүјә бәнзәр.

1848-чи илдән е'тибарән Алманијада капиталист истещсалы сүр'әтлә инкишаф етмишдир вә һазырда гызғын еһтикар јолу илә тәрәгги етмәкдәдир. Лакин тале бизим пешәкар алимләрә гаршы јенә әввәлки кими мәрһәмәтсиздир. Нә гәдәр ки, онларын сијаси игтисадла гәрәзсиз мәшғул олмаг имканы вар иди, Алманија керчәклијиндә мүасир игтисади мүнасибәтләр јох иди. Бу мүнасибәтләр әмәлә кәлдикдә исә, артыг елә бир шәраит јаранмышды ки, бу мүнасибәтләри буржуа көрүш даирәси чәрчивәсиндә гәрәзсиз өјрәнмәјә имкан вермирди. Нә гәдәр ки, сијаси игтисад буржуа сијаси игтисады олараг галыр, јә'ни капитализм гурулушуна тарихән кечичи бир инкишаф пилләси кими дејил, әксинә, ичтимаи истещсалын мүтләг, сон формасы кими бахыр, о анчаг синфи мүбаризәнин һәлә үстүөртүлү галдығы вә ја тәк-тәк һалларда тәзаһүр етдији мүддәтдә елми сијаси игтисад олараг гала биләр.

Инкилтәрәни көтүрәк. Онун классик сијаси игтисады инкишаф етмәмиш синфи мүбаризә дөврүнә зиддир. Инкилтәрә классик сијаси игтисадынын сон бөјүк нүмајәндәси Рикардо ән нәһајәт биләбилә, синифләрин мәнафеји арасында, әмәк һаггы илә мәнфәәт, мәнфәәтлә торпаг рентасы арасында олан әкслиji өз тәдгигатының башланғыч нөгтәси олараг көтүрүр вә садәләвһлүклә бу әкслиji ичтимаи һәјатын тәбии гануну һесаб едир. Бунунла бирликдә буржуа игтисад елми өз сон, кечилмәз һәддинә чатыр. Һәлә Рикардонун сағлығында вә онун әксинә олараг буржуа сијаси игтисадынын тәнгиди башланыр ки, буну да Сисмонди тәмсил едирди[1].

Сонракы дөврдә, 1820—1830-чу илләрдә Инкилтәрәдә сијаси игтисад сащәсиндә елми чанланма башланыр. Бу дөвр Рикардо нәзәриjjәсинин бајағылашдырылмасы вә јајылмасы, сјни заманда да онун көһнә мәктәблә мүбаризәси дөврү иди. Парлаг чарпышмалар олурду. Бу заман игтисадчылар тәрәфиндән көрүлән иш Авропа континентиндә аз мә'лумдур, чүн-

[1] Мәним «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» китабыма бах. Берлин, 1859, сәһ. 39. [*К. Маркс.* «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир». Азәрнәшр, 1955, сәһ. 50.]

ки мүбаһисәләрин чох һиссәси журнал мәгаләләриндә, тәсадүфи китабчаларда вә памфлетләрдә сәпәләнмишдир. О заманкы шәраит үзүндән һәмин мүбаһисә гәрәзсиз характер дашыјырды, һәрчәнд артыг о заман Рикардонун нәзәријјәсиндән бир истисна олараг буржуа игтисадијјаты үзәринә һүчум үчүн силаһ кими истифадә едилирди. Бир тәрәфдән, ири сәнаје өзү ушаглыг јашындан һәлә јеничә чыхырды, буну исә артыг ондан көрмәк олур ки, ири сәнајенин мүасир һәјатынын вахташыры дөвранлары анчаг 1825-чи ил бөһраны илә башланыр. Дикәр тәрәфдән, капитал илә әмәк арасындакы синфи мүбаризә арха сыраја кечмишди: сијаси саһәдә бу мүбаризәни Мүгәддәс иттифаг[44] әтрафында бирләшән феодаллар вә һөкумәтләрлә, буржуазијанын рәһбәрлик етдији халг күтләләри арасындакы чәкишмәләр пәрдәләјирди; игтисади саһәдә бу мүбаризәни сәнаје капиталы илә аристократ торпаг мүлкијјәти арсындакы дидишмәләр пәрдәләјирди; бу дидишмә Франсада парсел мүлкијјәтинин мәнафеји илә ири торпаг саһиблијинин мәнафеји арасындакы зиддијјәт архасында кизләнмишди, Инкилтәрәдә исә тахыл ганунлары[30] заманындан е'тибарән ашкар сурәтдә мејдана чыхырды. Бу дөврдә Инкилтәрәнин игтисади әдәбијјаты Франсада д-р Кененин вәфатындан сонра сијаси игтисад саһәсиндәки фыртына вә тәзјиг дөврүнү хатырладыр, лакин анчаг пајызын әввәлиндәки күнәшли күнләрин баһара бәнзәдији кими хатырладыр. 1830-чу илдә бөһран башланды вә бу да һәр шеји бир дәфәјә һәлл етди.

Франсада вә Инкилтәрәдә буржуазија сијаси һакимијјәти әлә кечиртди. Бу замандан е'тибарән һәм әмәли, һәм дә нәзәри синфи мүбаризә кетдикчә даһа ачыг ифадә олунан вә горхунч формалар алыр. Бунунла бирликдә исә елми буржуа сијаси игтисадынын өлүм сааты кәлиб чатды. Бу замандан е'тибарән мәсәлә артыг бу вә ја башга бир теоремин дүзкүн вә ја јанлыш олмасы үзәриндә дејил, бу теоремин капитал үчүн фајдалы вә ја зәрәрли, мүнасиб вә ја кејри-мүнасиб олмасы, полис мүлаһизәләринә ујғун олуб-олмамасы үзәриндә иди. Тәмәннасыз тәдгигатын јерини сатгын чызмагарачыларын дөјүшләри тутур, гәрәзсиз елми ахтарышлар тәрәфкир вә јалтаг мәддаһылгла әвәз олунур. Бунунла белә, фабрикчиләрдән Кобден вә Брајт башда олмагла Тахыл ганунларына гаршы мүбаризә чәмијјәти тәрәфиндән бурахылан иддиалы әсәрчикләр торпаг саһиблији аристократијасы әлејһинә мүбаһисә үзүндән елми чәһәтдән олмаса да, һәр һалда тарихи чәһәтдән мүәјјән дәрәчәдә әһәмијјәтли иди. Лакин сер Роберт Пилин заманындан е'тибарән фритредер ганунверичилији вулгар сијаси игтисадын бу сон дишини дә вуруб чыхартды.

1848-чи илдә континентдәки ингилаб Инкилтәрәјә дә тә'сир көстәрди. Алимлик иддиасында олуб ади софист вә һаким синифләрә јалтаглыг ролу илә кифајәтләнмәјән шәхсләр капиталын сијаси игтисадыны пролетариатын артыг е'тинасыз бурахылмасы мүмкүн олмајан иддиалары илә ујғунлашдырмаға чалышырдылар. Бурадан да Чон Стүарт Милл тәрәфиндән ән јахшы тәмсил едилән бајағы синкретизм ирәли кәлирди. Бу исә буржуа сијаси игтисадынын ифласыдыр вә бөјүк рус алими вә тәнгидчиси Н. Чернышевски артыг «Сијаси игтисад очерклəри (Милин фикринчә)» әсәриндә буну мәһарәтлә көстәрмишдир.

Белəликлə, Алманијада капиталист үсулу анчаг, Инкилтәрәдә вә Франсада тарихи мүбаризәнин курултулу дөјүшләри ичәрисиндә бу истеһсал үсулунун антагонист характери мејдана чыхдыгдан сонра јетишмишди, һәм дә алман буржуазијасына нисбәтән алман пролетариаты хејли артыг дәрәчәдә ајдын нәзәри синфи шүура малик иди. Белəликлə, бурада буржуа сијаси игтисадынын бир елм кими мүмкүн олмасы зәнн едилә биләчәји шәраит јеничә мејдана кəлəр-кəлмəз о артыг јенидән гејри-мүмкүн олду.

Белə бир шəраитдə буржуа сијаси игтисадынын нүмајəндələри ики чəбһəјə бөлүндүләр. Бунларын бир гисми, ағлы башында олан ишбазлар, өз газанчыны күдән адамлар вулгар игтисад мəддаһлығынын ән бајағы вə буна көрə дə ән уғурлу нүмајəндəси олан Бастианын бајрағы әтрафында бирləшдиләр. Дикəр гисми, өз елминин мəзијјətинə күвəниб профессорчасына фəхр едəнлəр исə барышмаз шејləри барышдырмаға чəһд едən Чон Стүарт Миллин ардынча кетдиләр. Буржуа сијаси игтисадынын классик дөврүндə олдуғу кими, онун тənəззүлү дөврүндə дə алманлар харичин ади шакирди, пəрəстишкары вə тəглидчиси вəзијјətиндə, ири харичи фирмаларын мəһсулларыны сатан чəрчи вəзијјətиндə галдылар.

Белəликлə, алман чəмијјətинин тарихи инкишаф хүсуси сијјəтləри буржуа сијаси игтисадынын орижинал сурəтдə ишлəниб һазырланмасына əсла имкан вермир, лакин онун тəнгид едилмəси имканыны арадан галдырмыр. Белə бир тəнгид үмумијјətлə мүəјјəн бир синфи тəмсил етдијиндəн, анчаг елə бир синфи тəмсил едə биләр ки, онуп тарихи вəзифəси капиталист истеһсал үсулуна чеврилиш јаратмаг вə синифləри гəти сурəтдə мəһв етмəкдир, јə'ни анчаг пролетариаты тəмсил едə биләр.

Алман буржуазијасынын алим вə гејри-алим нүмајəндələри, мəним даһа əввəлки əсəрləрим барəсиндə едə билдикləри кими, əввəлчə «Капитал» барəсиндə дə сусмаг истəдиләр. Бу тактика заманын шəраитинə даһа ујғун кəлмəдикдə исə,

онлар «буржуа вичданына тәскинлик вермәк» үчүн мәним китабымы тәнгид етмәк бәһанәси илә мәтбуатда бир сыра мәсләһәтләр чап етдирдиләр, лакин фәһлә мәтбуатында—мисал үчүн «Volksstaat»[51]да Иосиф Дитскенин мәгаләләриня бах—чох көзәл әлејһдарлара раст кәлдиләр вә һәмин әлејһдарлар бу күнә гәдәр өз јазыларына онлардан чаваб алмамышлар[1]).

1872-чи илин јазында Петербургда «Капитал»ын русча чох көзәл тәрчүмәси чапдан чыхмышды. Әсәрин 3 000 нүсхәдән ибарәт олан бу нәшри инди демәк олар тамамилә сатылмышдыр. Киjев университетинин сијаси игтисад профессору ч. Н. Зибер һәлә 1871-чи илдә «Д. Рикардонун дәјәр вә капитал нәзәриjjәси» адлы әсәриндә көстәрмишди ки, мәним дәјәр, пул вә капитал нәзәриjjәмин әсас мүддәалары Смит—Рикардо тә'лиминин зәрури сурәтдә даһа да инкишаф етдирилмәсиндән ибарәтдир. Бу гиjмәтли әсәри охудугда, Гәрби Авропа охучусуну әввәлдән әсас көтүрүлән халис нәзәри бахышын ахыра гәдәр ардычыл давам етдирилмәси хүсусилә һејран едир.

«Капитал»да ишләдилән метод пис баша дүшүлмүшдүр; буну һәмин метода бир-биринә зидд характеристикалар верилмәси өзү сүбут едир.

Мәсәлән, Парис журналы «Revue Positiviste»[54] мәни, бир тәрәфдән, бунда төһмәтләндирир ки, мән сијаси игтисади метафизик сурәтдә нәзәрдән кечирирәм, дикәр тәрәфдән исә,—тапын көрәк нәдә төһмәтләндирир?—онда төһмәтләндирир ки, мән кәләчәjин мәтбәхи үчүн ресептләр (Конт ресептләри?) ичад етмәк дејил, мөвчуд оланлары тәнгиди сурәтдә парчаламагла кифајәтләнирәм. Метафизикада төһмәтләндирилмәjим барәсиндә проф. Зибер белә дејир:

«Сөзүн әсл мә'насында нәзәриjjәдән бәһс олунурса, Марксын методу бүтүн инкилис мәктәбинин дедуктив методудур вә бу методун истәр нөгсанларына, истәрсә мәзиjjәтләриня нәзәриjjәчи игтисадчыларын ән јахшыларында тәсадүф олунур»[55].

[1]) Алман вулгар сијаси игтисадынын чыгырған башбоғазлары «Капитал»ын үслубуну вә ифадә тәрзини писләjирлər. Әсәримин әдәби нөгсанларыны мән һамыдан јахшы билирәм. Бунунла белә, һәмин чәнаблара вә онларын әтрафындакылара ибрәт олмаг вә ләззәт вермәк үчүн мән инкилис вә рус тәнгидинин рә'jини ситат кәтирәчәjәм. Мәним бәхышларыма шүбһәсиз дүшмән олан «Saturdan Review»[52] алманча биринчи нөшр барәсиндә јазыр ки, «әсәрин дили һәтта ән гуру игтисади мәсәләләрә дә хүсуси бир нәфислик (charm) верир». *«Санкт-Петербургские ведомости»*[53] 1872-чи ил 8 (20) апрел тарихли нөмрәсиндә һәмчинин белә гејд едир: «Онун әсәринин дили (сырф ихтисаса аид бә'зи тәфсилатлар истисна едилмәклә) өз ајдынлыгы, һамыја мүјәссәр олмасы вә, предметин елми jүксәклиjинә бахмаjараг, гејри-ади бир фәсаһәти илә фәргләнир. Бу чәһәтдән мүәллиф... алман алимләриниң әксәриjjәтинә әсла бәнзәмир, ахы онлар... өз әсәрләрини елә гәлиз вә гуру бир дилдә јазырлар ки, адн охучуларын башы чатлајыр». Мүасир алман милли либерал профессор әдәбиjjатыны охуjанларын исә башы дејил, тамамилә башга бир jери чатлајыр.

Ч-б М. Блок „Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du „Journal des Economistes", juillet et août 1872, адлы китабчада мәним методумун тәһлил методу олдуғуну кәшф едиб әсчүмлә дејир:

«Ч-б Маркс бу әсәри илә сүбут етди ки, тәһлил саһәсиндә ән көркәмли зәкалардан биридир».

Алман ресензентләри, әлбәттә, бағырышыб һекел софистикасындан дәм вурурлар. Петербургда чыхан «Вестник Јевропы»[56] «Капитал»ын јалныз методуна һәср етдији мәгаләдә (1872-чи ил мај нөмрәси, сәһ. 427—436) бу фикрә кәлир ки, мәним тәдгиг методум чидди реалист методдур, шәрһ методум исә, бәдбәхтликдән, алмансајағы диалектик методдур. Мүәллиф* јазыр:

«Шәрһин заһири формасына әсасән фикир јеридилсә, белә нәзәрә кәлир ки, Маркс бөјүк бир идеалист философдур, һәм дә сөзүн «алмансајағы», ја'ни пис мә'насында идеалист философдур. Һәгигәтдә исә о, игтисади тәнгид саһәсиндә бүтүн өз сәләфләриндә нисбәтән сонсуз дәрәчәдә даһа реалистдир... Ону артыг һеч бир һалда идеалист һесаб етмәк олмаз».

Мән мүәллифә онун өз тәнгидиндән бир нечә игтибас кәтирмәкдән даһа јахшы чаваб верә билмәрәм; һәм дә бу игтибаслар мәним охучуларымдан рус оријиналыны охуја билмәјән бир чохлары үчүн марагсыз дејилдир.

Мүәллиф «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәримдә, (Берлин, 1859) өз методумун материалист әсасыны шәрһ етдијим мүгәддимәдән (сәһ. IV—VII)** ситат кәтириб сөзүнә давам едәрәк јазыр:

«Маркс үчүн анчаг бирчә шеј әһәмијјәтлидир, бу да тәдгиг етдији һадисәләрин гануну тапмагдыр. Һәм дә онун үчүн әһәмијјәтли олан ганун јалныз һәмин һадисәләр мүәјјән формада икән вә онлар һазырда мүшаһидә олунан гаршылыглы мүнасибәтдә галаркән онлары идарә едән ганун дејилдир. Бундан башга, Маркс үчүн һәмин һадисәләрин дәјишилмәси, онларын инкишафы, ја'ни бир формадан башга бир формаја, бир чүр гаршылыглы мүнасибәтләрдән башга чүр гаршылыглы мүнасибәтләрә кечмәси гануну да әһәмијјәтлидир. О һәмин гануну тапдыгдан сонра, ичтимаи һәјатда һәмин ганунун тәзаһүр етдији нәтичәләри даһа мүфәссәл нәзәрдән кечирир... Буна үјғун олараг Маркс бирчә шеја чалышыр ки, мүәјјән чүр ичтимаи мүнасибәтләрин зәрурилијини дүрүст елми тәдгигатла сүбут етсин, онун үчүн башланғыч нөгтәси вә истинадкаһ олан фактлары мүмкүн гәдәр гәти сүрәтдә гејд етсин. Маркс мүасир гурулушун зәрурилијини сүбут етмәклә башга бир гурулушун да зәрурилијини вә инсанларын дүшүнүб-дүшүнмәсиндән, башга дүшүб-дүшмәсиндән асылы олмајараг һөкмән һәмин гурулуша кечилмәли олдуғуну сүбут етдикдә, бу онун үчүн тамамилә кифајәтдир. Маркс ичтимаи инкишафа елә бир тәбии-тарихи просес кими бахыр ки, бу просеси нәинки инсанын ирадә, шүур вә нијјәтиндән асылы олмајан, һәтта өзләри дә инсанын ирадә, шүур вә нијјәтләрини мүәјјән едән ганун-

* — И. И. Кауфман. *Ред.*

** — Бах: бу нәшр: 1-чи чилд, сәһ. 552—556. *Ред.*

лар идарә едир... Әкәр мәдәниjjәт тарихиндә шүур белә бир табе рол ojнajырса, онда ajдындыр ки, мәдәниjjәтин өзүнү објект көтүрән тәнгид үчүн шүурун мүәjjән бир формасы вә ja нәтичәси ән аз дәрәчәдә әсас ола биләр. Jә'ни бу тәнгид үчүн идеja дejил, анчаг харичи hадисә башланғыч нөгтәси ола биләр. Тәнгид бир факты идеja илә дejил, башга бир фактла тутушдурмагдан, мүгаjисә етмәкдән вә гаршылашдырмагдан ибарәт олачагдыр. Тәнгид үчүн әhәмиjjәтлиси анчаг будур ки, hәр ики факт мүмкүн гәдәр дүрүст тәдгиг едилмиш олсун вә hәгигәтән мүхтәлиф инкишаф дәрәчәләрини тәмсил етсин, бундан әлавә, тәигид үчүн әhәмиjjәтлидир ки, hәмин инкишаф дәрәчәләринин тәзаhүр етдиjи гаjда, ардычыллыг вә рабитә дә ejни дәрәчәдә дүрүст тәдгиг едилмиш олсун... Бурада бә'зи охучуларын ағлына белә бир суал да кәлә биләр... ахы игтисади hәjатын үмуми гануналары истәр мүасир hәjата тәтбиг едилсин, истәрсә кечмиш hәjат, бу ганунлар ejнидир? Мәсәлә дә ондадыр ки, Маркс мәhз буну гәбул етмир. Маркс үчүн бу чүр үмуми ганунлар мөвчуд дejилдир... Онун фикринчә, әксинә, hәр бир бөjүк тарихи дөврүн өз ганунлары вардыр... Лакин hәjат мүәjjән инкишаф дөврүнү башa вурдугда, мүәjjән инкишаф мәрhәләсиндән чыхыб башга мәрhәләjә кирдикдә, о артыг ajры ганунларла идарә олунмаға башлajыр. Бир сөзлә, игтисади hәjат бурада башга гисим биоложи hадисәләрдә мүшаhидә етдиjимизә тамамилә бәнзәр бир hадисәдән ибарәт олур... Көhнә игтисадчылар игтисади гануларын тәбиәтини башa дүшмәjәрәк, бунлары физика вә кимjа ганулары илә jекчинс hесаб етмишләр... hадисәләрин даhа дәрин тәhлили көстәрмишдир ки, ичтимаи организмләр арасындакы фәргләр битки вә hejван организмләри арасындакы фәргдән аз дәрин дejилдир... Һәмин организмләрин гурулушундакы фәрг, үзвләрнинн мүхтәлифлиjи, бу үзвләрин фәалиjjәт көстәрдиjи шәраитин мүхтәлифлиjи вә н. а. үзүндән ejни бир hадисә тамамилә мүхтәлиф гануналара табе олур. Мәсәлән, Маркс эhалинин артмасы гануунун hәмишә вә hәр jердә, hәр бир заман вә hәр бир jер үчүн ejни олдуғуну гәбул етмәкдән имтина едир. Әксинә, о иддиа едир ки, hәр бир инкишаф дәрәчәсинин өз төрәjиб артма гануну вардыр... Мәhсулдар гүввәләрин инкишаф сәвиjjәсиндәки фәргләрдән асылы олараг мүнасибәтләр вә бунлары тәнзим едән гануналар да дәjишилир. Беләликлә, Маркс капиталист тәсәррүфат гурулушуну тәдгиг вә изаh етмәк мәгсәдини гаршысына гоjмагла игтисади hәjаты дүрүст тәдгиг едиркән гаршыjа гоjулан мәгсәди анчаг чидди елми сурәтдә ифадә етмишдир... Бу тәдгигатын елми әhәмиjjәти мүәjjән ичтимаи организмин төрәмәсини, jашамасыны, инкишафыны, өлүб кетмәсини вә онун башга, даhа jүксәк ичтимаи организмлә әвәз олунмасыны идарә едән хүсуси ганулары ajдынлашдырмагдан ибарәтдир. Доғрудан да Марксын китабы белә бир әhәмиjjәтә маликдир».

Мүәллиф мәним hәгиги методум адландырдығы шеjи бу гәдәр мүвәффәгиjjәтлә тәсвир етмәклә вә hәмин методун тәтбигиндә шәхсән мәним ишләтдиjим үсуллара белә рәғбәт көстәрмәклә, мәhз диалектик методу тәсвир етмишдир.

Әлбәттә, шәрh үсулу формал чәhәтчә тәдгигат үсулундан фәргләнмәjә билмәз. Тәдгигат кәрәк материалы әтрафлы өjрәнсин, онун мүхтәлиф инкишаф формаларыны тәhлил етсин, бу формаларын дахили рабитәсини изләсин. Анчаг бу иш туртардыгдан сонра керчәк hәрәкәт лазымынча тәсвир едилә биләр. Елә ки бу иш көрүлдү вә материалын hәjаты өз идеал ин'икасыны тапды, онда елә көрүнә биләр ки, гаршымызда априор бир конструксиja дурур.

Мәним диалектик методум өз әсасы е'тибарилә Һекелин диалектик методундан нәинки фәрглидир, һәтта онун тамамилә әксидир. Һекелин идеја ады илә һәтта мүстәгил субјектә чевирдији тәфәккүр просеси, онун фикринчә, керчәклијин демиургудур*, керчәклик исә тәфәккүр просесинин јалныз харичи тәзаһүрүдүр. Мәним фикримчә исә, әксинә, идеал оланлар инсанын башына көчүрүлүб орада јени шәклә салынмыш мадди варлыгдан башга бир шеј дејилдир.

Һекел диалектикасынын мистикләшдиричи чәһәтини мән демәк олар 30 ил бундан әввәл, бу диалектика һәлә дәбдә олдуғу заман тәнгид етмишдим. Лакин вахтилә, Лессинг заманы гочаг Моисеј Менделсон Спинозаны «ит өлүсү» адландырыб бәднам етдији кими, мән «Капитал»ын биринчи чилди үзәриндә ишләдијим заман, мүасир зијалылар Алманијасында рәһбәр мөвге тутан һај-күјчү, иддиалы вә чох дар дүшүнчәли тәглидчиләр[57] Һекели бәднам едирдиләр. Буна көрә мән ачыгча өзүмү бу бөјүк мүтәфәккирин шакирди адландырдым вә дәјәр нәзәриҗҗәси һаггындакы фәсилдә арабир һәтта Һекелә мәхсус шәрһ үсулуна әл атмышам. Һекелин әлиндә диалектиканын мистикләшдирилмәсинә әсла бахмајараг, мәһз Һекел илк дәфә бунун ән үмуми һәрәкәт формаларынын мүкәммәл вә шүурлу тәсвирини вермишдир. Һекелдә диалектика башы үстәдир. Ону ајаг үстә гојмаг лазымдыр ки, мистик пәрдә алтында олан расионал тохум ашкара чыхарылсын.

Өз мистикләшдирилмиш шәклиндә диалектика Алманијада дәб олмушду, чүнки белә нәзәрә кәлирди ки, куја о, мөвчуд вәзиҗҗәти шәртләндирир. Өз расионал шәклиндә диалектика буржуазијада вә онун доктринабаз **идеологларында** анчаг һиддәт вә дәһшәт доғурур, чүнки мөвчуд оланын позитив анлајышына ејни заманда онун инкары, һөкмән мәһв олачағы анлајышыны да дахил едир, һәјата кечирилмиш олан һәр бир форманы һәрәкәтдә нәзәрдән кечирир, демәли, һәмчинин онун кечичи чәһәтини дә нәзәрдән кечирир, о һеч бир шеј гаршысында бојун әјмир вә өз маһиҗҗәтинә көрә тәнгиди вә ингилабидир.

Әмәли чәһәтлә марагланан буржуа капитализм чәмиҗҗәтинин зиддиҗҗәтләрлә долу олан һәрәкәтини ән чох, мүасир сәнајенин кечдији вахташыры тсиклин дәјишилмәләриндә һисс едир, бу дәјишилмәләрин ән јүксәк нөгтәси исә үмуми бөһрандыр. Бөһрап јенә дә јахынлашмагдадыр, һәрчәнд һәлә өз башланғыч мәрһәләсиндәдир; о өз тә'сирини мүхтәлиф чәһәтли вә интенсив олмасы сајәсиндә диалектиканы һәтта јени

---

* — јарадычысыдыр. *Ред.*

мүгәддәс Пруссија—Алманија империјасы бамбылыларынын да бејнинә јеридәчәкдир.

Карл Маркс

Лондон, 24 јанвар 1873-чү ил.

Илк дәфә бу китабда дәрч едилмишдир: K. Marx „Das Kapital". Kritik der politischen Oekonomie". Erster Band. Zweite verbesserte Auflage. Zamburg, 1872

К. Марксын «Капитал» әсәринин 1-чи чилдинин икинчи нәшри мәтниндән чап олунур. Лэәрнәшр, 1969, сәһ. 12—22.

К. МАРКС

«КАПИТАЛ»

ЈЈЈПРМЈЈ ДӨРДҮНҹҮ ФӘСЈЛ

ИБТИДАИ ЈЫҒЫМ ДЕЈИЛӘН ШЕЈ

1. ИБТИДАИ ЈЫҒЫМЫН СИРРИ

Биз пулун капитала нечә чевриlдијини, капиталын нечә изафи дәјәр истеһсал етдијини вә изафи дәјәр һесабына капиталын нечә артдығыны көрдүк. Лакин капитал јығымы үчүн изафи дәјәр олмалы, изафи дәјәр үчүн капиталист истеһсалы олмалы, капиталист истеһсалы үчүн исә әмтәә истеһсалчыларынын әлиндә хејли мигдар капитал күтләләри вә иш күввәси олмалыдыр. Беләликлә, бүтүн бу һәрәкәт, көрүнүр, чыхылмаз бир даирә дахилиндә чәрәјан едир вә бурадан чыхмаг үчүн капиталист јығымындан әввәл «ибтидаи» јығым (А. Смитә көрә «previous accumulation») мөвчуд олдуғуну, јә'ни капиталист истеһсал үсулунун нәтичәсини дејил, онун башланғыч нөгтәсини тәшкил едән јығым мөвчуд олдуғуну фәрз етмәлијик.

Бу ибтидаи јығымын сијаси игтисадда ојнадығы рол, дин аләминдә илк күнаһын ојнадығы ролун тәхминән ејнидир. Адәм бүғданы јемәклә бүтүн бәшәр нәслини күнаһа батырды. Бу һадисәни изаһ едиркән, ону чох гәдим заманларда олмуш тарихи бир ләтифә кими тәсвир едирләр. Куја чох гәдимләрдә бир дәстә чалышган, ағыллы вә һәр шеједән әввәл, гәнаәткар адамлар, бир дә әлләринә кечәни исраф едән вә һәтта бундан артығына да әл атан бир јығын лүт тәнбәлләр вармыш. Доғрудур, күнаһ һаггында дини әфсанә бизә, инсанын алын тәри төкүб чөрәк јемәјә мәһкум олундуғуну тәсвир едир; игтисади күнаһ тарихи исә ачыб көстәрир ки, буна гәтијјән еһтијаҹ һисс етмәјән адамлар нечә мејдана кәлмишләр. Лакин бунун һеч бир фәрги јохдур. Иш белә кәтирмиш ки, бириничиләр сәрвәт топламышлар, икинчиләрин исә, ән нәһајәт өз чапларындан башга сатмаға һеч бир шеjләри галмамыш-

дыр. Нә гәдәр ишләсәләр дә һәлә ниджәдәк өз өзләрини сатмагдан башга һеч бир шејләри олмајан бөјүк јохсуллар күтләси, бир дә лап гәдимләрдән бәри ишләмәдикләринә бахмајараг сәрвәтләри даим артан бир овуч варлылар куја һәмин күнаһа батмаг заманындан бәри мөвчуд имишләр. Мәсәлән, propriété-jə [мүлкијјәтә] бәраәт газандырмаг мәгсәди илә ч. Тјер бир заманлар ити дүшүнчә саһиби олан франсызлара бир дөвләт адамы әдасы илә тәнтәнәли вә чидди тәрздә бу кими ушаг нағылларыны тәкрар едиб дурмагдадыр. Лакин бир һалда ки иш кәлиб мүлкијјәт мәсәләси үзәринә чыхыр, мүгәддәс вәзифә ушаг әлифба китабларындакы бир нөгтеји-нәзәри бүтүн јашларда вә бүтүн инкишаф пилләләриндә оланлар үчүн јеканә нөгтеји-нәзәр кими әсасландырмағы тәләб еднр. Мә'лум олдуғу кими, истила, зүлм вә талан—бир сөзлә, зоракылыг, керчәк тарихдә чох бөјүк рол ојнамышдыр. Лакин бичарә сијаси игтисадда әзәлдән идиллија һөкм сүрмүшдүр. Һүгуг вә «әмәк» варланмаг үчүн лап әввәлдән јеканә васитә олмуш, лакин «назыркы ил», ајдындыр ки, һәмишә истисна тәшкил етмишдир. Һәгигәтдә исә ибтидаи јығым методлары—һәр нә олса да, идиллија дејилдир.

Пул вә әмтәә, һәмчинин јашајыш васитәләри вә истеһсал васитәләри өзлүјүндә капитал дејилдир. Бунлары капитала чевирмәк лазымдыр. Лакин белә бир чеврилмә анчаг мүәјјән шәртләр әсасында баш верә биләр ки, бу шәртләр дә ашағыдакылардан ибарәтдир: ән мүхтәлиф гәбилдән олан ики әмтәә саһиби бир-бири илә көрүшмәли вә әлагәја кирмәлидир; бунлардан бири пул, истеһсал васитәләри вә јашајыш васитәләри саһибидир, дикәри исә азад фәһләләрдир; биринчиси, мәнимсәдији дәјәр мәбләғини даһа да артырмаг үчүн иш күввәсини сатын алмалыдыр, икинчиләр исә, өз иш күввәсини сатыр, демәли, әмәк сатыр. Фәһләләр ики мә'нада азаддырлар: онлар һеч дә гул, тәһкимли кәндли вә саирә кими, билаваситә истеһсал васитәләри чүмләсиндән дејилләр, лакин онларын мүстәгил тәсәррүфатла мәшғул олан кәндлиләр вә башгалары кими истеһсал васитәләри дә јохдур; әксинә, онлар истеһсал васитәләриндән азаддырлар, бунлардан азад едилмишләр, бунлардан мәһрумдурлар. Әмтәә базарынын белә күтбләрә парчаланмасы нәтичәсиндә капиталист истеһсалы үчүн әсас шәртләр јаранмыш олур. Капиталист мүнасибәти тәләб едир ки, әмәјин һәјата кечирилмәси шәртләри үзәриндәки мүлкијјәт фәһләләрдән ајрылмыш олсун. Капиталист истеһсалы ајаг тутан кими һәмин ајрылманы нәинки давам етдирир, һәтта даим артан бир мигјасда тәкрар истеһсал едир. Беләликлә, капиталист мүнасибәтини јарадан просес, фәһләни өз әмәк шәртләри үзәриндәки мүлкијјәтдән ајырмаг про-

сесиндән башга бир шеј ола билмәз; бу просес исә бир тәрәфдән ичтимаи истеһсал васитәләрини вә јашајыш васитәләрини капитала, дикәр тәрәфдән дә, билаваситә истеһсалчылары муздлу фәһләләрә чевирир. Демәли, ибтидаи јығым адланан шеј анчаг, истеһсалчыны истеһсал васитәләриндән ајыран тарихи просесдән башга бир шеј дејилдир. Бу просес капиталын вә она мүтабиг олан истеһсал үсулунун тарихгабағы дөврүнү тәшкил етдији үчүн «ибтидаи» көрүнүр.

Капитализм чәмиҹјәтинин игтисади гурулушу феодализм чәмиҹјәтинин игтисади гурулушундан доғмушдур. Сонунчунун дағылмасы биринчинин үнсүрләринә сәрбәстлик вермишдир.

Билаваситә истеһсалчы, фәһлә, анчаг о заман өз-өзүнүн ағасы олур ки, торпаға тәһким олунмагдан вә башга бир шәхсин тәһкимли вә ја феодал асылылығындан гуртарсын. Сонра, фәһлә өз иш гүввәсинин азад сатычысы ола билмәк үчүн вә өз әмтәәсини алычы олан јерләрә апара билмәк үчүн сехләрин һөкмранлығындан, шакирд вә уста көмәкчиләри үчүн гојулмуш сех низамнамәләриндән вә әмәји буховлајан башга гајдалардан хилас олмалыдыр. Бәләликлә, истеһсалчылары муздлу фәһләләрә чевирән тарихи просес бир тәрәфдән, феодализм мүкәлләфиҹјәтләриндән вә сех мәчбуриҹјәтиндән истеһсалчынын азад едилмәси кими меҹдана чыхыр; бизим бурҗуа тарихчиләри дә тәкчә бу чәһәти көрүрләр. Лакин, дикәр тәрәфдән, азад едиләнләр анчаг о заман өзләринин сатычысы олурлар ки, өзләринин бүтүн истеһсал васитәләри вә гәдим феодализм тә'сисатларынын тә'мин етмиш олдуғу бүтүн јашајыш имканлары әлләриндән алынмышдыр. Онларын әмлакдан белә мәһрум едилмәләри тарихи исә, бәшәриҹјәт тарихинә атәш вә гылынчла јазылмышдыр.

Сәнаје капиталистләри, бу јени һөкмдарлар, јалныз сех усталарыны дејил, сәрвәт мәнбәләриниң саһиби олан феодалларыны да сыхышдырыб арадан чыхартмалы идиләр. Бу нөгтеји-нәзәрдән онларын јүксәлиши, феодал һакимиҹјәтинә вә онун дөзүлмәз имтијазларына гаршы, һәмчинин сехләрә гаршы, истеһсалын сәрбәст инкишафына вә инсанын инсаны сәрбәст сурәтдә истисмар етмәсинә мане олан сех буховларына гаршы галибиҹјәтли мүбаризәнин нәтичәсидир. Лакин сәнаје чәнкавәрләри гылынч чәнкавәрләрини анчаг, өзләринин әсла иштиракы олмадығы һадисәләр сајәсиндә сыхышдырыб меҹдандан чыхара билмишләр. Онлар да, бир заман Ромада азад бурахылан гулларын дөнүб өз саһибләри үзәриндә һөкмран олмасына имкан верән чиркин васитәләрдән истифадә етмәклә јүксәлмишләр.

Һәм муздлу фәһләни, һәм дә капиталисти јаратмыш олан

инкишафын башланғыч нөгтәси фәһләнин гул вәзиjjәтинә дүшмәси олмушдур. Бу инкишаф, онун әсарәт формасының дәjишилмәсиндән, феодал истисмарынын капиталист истисмарына чеврилмәсиндән ибарәт иди. Бу просесин кедишини баша дүшмәк үчүн, чох да узаг кечмишә әл атмағымыза еһтиjач jохдур. Капиталист истеһсалынын биринчи рүшеjмләринә арабир һәлә XIV вә XV әсрләрдә Аралыг дәнизи саһилләриндәки ajры-ajры шәһәрләрдә тәсадүф едилирсә дә, тарихдә капитализм дөврү анчаг XVI әсрдән башланыр. Бу дөвр тәһкимчилиjин артыг чохдан мәһв едилдиjи вә орта әсрләрин парлаг сәһифәси—сәрбәст шәһәрләр—хejли солмуш олдуғу jерләрлә башланыр.

Jаранмагда олан капиталистләр синфинин jүксәлмәсиндә линк хидмәтини көрән чеврилишләр ибтидаи jығым тарихиндә бир дөвр тәшкил едир; лакин бурада хүсусилә мүһүм рол ojнаjан чәһәт, jығын-jығын күтләләрин гәфләтән вә зоракылыгла өз jашajыш васитәләриндән мәһрум едилиб ганун харичиндә гojулан пролетарлар һалында әмәк базарына jеридилмәсиндән ибарәт олмушдур. Кәнд тәсәрруфаты истеһсалчысынын, кәндлинин торпагдан мәһрум едилмәси, бүтүн бу просесин әсасыны тәшкил едир. Бу мәһрум едилмә просеси мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф чаларларда олмуш, мүхтәлиф гajдада вә мүхтәлиф тарихи мәрһәләләрдә мүхтәлиф фазалардан кечмишдир. Бу, классик формада о анчаг Инкилтәрәдә баш вердиjи үчүн, биз дә мисал олараг Инкилтәрәни көтүрүрүк.[189]

2. КӘНД ӘһАЛИСИНИН ТОРПАГДАН МӘһРУМ ЕДИЛМӘСИ

Инкилтәрәдә тәһкимчилик асылылығы фе'лән XIV әсрин ахырларында арадан галхмышды. О заман—вә хүсусилә XV әсрдә—әһалинин бөjүк әксәриjjәти[190], мүлкиjjәтләри һәр һансы бир феодализм лөвһәси архасында кизләнмиш олса да,

---

189) Капиталист истеһсалынын һәр jердән габаг инкишаф етмиш олдуғу Италиjада, тәһкимчилик мүнасибәтләрн дә һәр jердән габаг позулмушдур. Тәһкимлн бурада һәлә өзүнә торпаг һүгугу газанмамышдан тәһкимли вәзиjjәтиндән азад олмушду. Буна көрә дә бу азад едилмә тәһкимлини дәрһал ганун харичиндә галан пролетара чевирнр вә о да чохy һәлә Рома дөврүндән галмыш шәһәрләрдә өзүнә дәрһал jени ағалар тапыр. XV әсрин ахырларындан дүнjа базарында баш верән ингилаб[58] Шимали Италиjанын тичарәт үстүнлүjүнү мәһв етдикдән сонра әкс истигамәтдә һәрәкәт башланды. Шәһәрләрдән сыхышдырылыб кәндләрә кедән jығын-jығын фәһләләр кәндләрдә багчылыг шәклиндә гурдуглары хырда әкинчилик ишини көрүнмәмиш дәрәчәдә тәрәгги етдирмәjә башладылар.

190) «Өз тарлаларыны өз әмәкләрн илә бечәрән вә азачыг күзәраны олан хырда торпаг саһибләри... о заман милләтин индикиндән хejли чох һиссәсини тәшкил едирдиләр... Аиләләри илә бирликдә бүтүн әһалинин,

мүстәгил тәсәррүфатла мәшғул олан азад кәндлиләрдән ибарәт иди. Ири ағалыг маликанәләриндә, бир заман өзү дә тәһкимли олан bailiff (мүдир) азад фермер тәрәфиндән сыхышдырылыб арадан чыхарылмышды. Әкинчиликдәки муздлу фәһләләрин бир гисми, бош вахтларында ири торпаг мүлкиҹјәтчиләри үчүн ишләјән кәндлиләрдән ибарәт иди, бир гисми дә сөзүн әсл мә'насында муздлу фәһләләрдән ибарәт олуб һәм нисби, һәм дә мүтләг чәһәтчә кичик хүсуси бир синиф тәшкил едирди. Һәтта бу муздлу фәһләләр дә фе'лән мүстәгил тәсәррүфаты олан кәндли идиләр, чүнки әмәк һаггы алмагла бәрабәр онлара коттеҹ, һабелә 4 акр вә даһа артыг әкин јери верилирди. Бундан әлавә, әсл кәндлиләрлә бирликдә онлар еллик ичма торпагларындан истифадә едир, бу торпагларда өз мал-гарасыны отарыр вә јанаҹаг, одун, торф вә с. әлдә едирдиләр[191]. Бүтүн Авропа өлкәләриндә феодал истеһсалынын характерик чәһәти ондан ибарәт иди ки, бурада торпаглар, бир вассал кими асылы олан мүмкүн гәдәр чох адамлар арасында бөлүнмүшдү. Үмумиҹјәтлә һәр чүр суверенләр кими, феодал ағаларын да гүдрәти алдыглары рентанын мигдары илә дејил, рәиҹјәтләринин сајы илә өлчүлүрдү, бунларын сајы исә мүстәгил тәсәррүфатлары олан кәндлиләрин сајындан асылы иди[192]. Буна көрә, норман истиласындан сонра Инкилтәрәдә торпаглар, һәр бири бә'зән 900-ә гәдәр гәдим англосакс лордлугларындан ибарәт чох бөјүк баронлуглара бөлүн-

---

јығын једдидә бир һиссәсиндән чохуну тәшкил едән азы 160 000 нәфәр торпаг мүлкиҹјәтчиси өз хырда freehold—саһәләрини «(freehold — торпаг үзәриндә там мүлкиҹјәт демәкдир)» бечәрмәклә јашајырды. Бу хырда торпаг саһибләринин орта кәлири 60—70 ф. ст. тәхмин едилир. Һесабланылмышдыр ки, өз торпағыны бечәрәнләрин сајы, өзкә торпағыны ичарә едәнләрдән чох имиш» (*Macaulay*. „History of England", 10th ed. London, 1854, v. I, p. 333, 334). Һәлә XVII әсрин сон гәринәсиндә инкилисләрин $^4/_5$ һиссәси әкинчиликлә мәшғул иди (јенә орада, сәһ. 413).—Мән она көрә Маколејдән ситат кәтирирәм ки, о тарихи даим сахталашдырыб бу кими фактлары мүмкүн гәдәр «малалајыр».

191) Унудулмамалыдыр ки, һәтта тәһкимли кәндлиләр өз һәјәтләринә битишик хырда торпаг саһәләринин саһиби—доғрудур төјчү вермә саһиби—олмагла бәрабәр, ичма торпағынын да шәрикли саһибләри идиләр. «Кәндли орада» (Силезијада) «тәһкимлидир». Лакин бу кәндлиләр ичма торпагларына маликдирләр. «Силезијалылары һәлә индијәдәк ичма торпагларыны бөлүшдүрмәјә разы етмәк мүмкүн олмамышдыр. Һалбуки Нејмаркда бир кәнд дә галмамышдыр ки, орада бу бөлкү чох мүвәффәгијәтлә һәјата кечирилмиш олмасын» (*Mirabeau*. „De la Monarchie prussienne". Londres 1788, t. II, p. 125, 126).

192) Торпаг саһиблијинин халис феодализм үсулунда гурулдуғу вә хырда кәндли тәсәррүфатларынын кениш инкишаф етмиш олдуғу Јапонија Авропанын орта әсрләрдәки мәнзәрәсини, әксәрән буржуа мөвһуматы илә долу олан бизим тарих китабларымыздан даһа дүзкүн верир. Орта әсрләр һесабына «либерал» олмаг чох әлверишлидир.

мүшдүрсә дә, Инкилтәрә јенә хырда кәндли тәсәррүфаты илә долу иди вә анчаг ајры-ајры јерләрдә һәмин тәсәррүфатлар арасында ири ағалыг маликанәләри вар иди. Бу мүнасибәтләр, шәһәр һәјатынын XV әсрә мәхсус олан чошғун тәрәггиси илә бирликдә, канслер Фортескјунун өз «Laudibus Legum Angliae» әсәриндә чох бәлағәтлә тәсвир етдији халг сәрвәтинин јаранмасына имкан верди; лакин бу мүнасибәтләр капиталист сәрвәтинин јаранмасына имкан вермирди.

Капиталист истеһсал үсулу үчүн әсас јаратмыш олан чевриlишин мүгәддимәси, XV әсрин сон гәринәсиндә вә XVI әсрин илк он илләриндә баш верди. Феодал гошун дәстәләринин ләғв едилмәси нәтичәсиндә ганун харичиндә гојулан пролетарлар күтләси сыхышдырыб әмәк базарларына атылды, бунлар сер Чемс Стүартын һаглы олараг көстәрдији кими, «һәр јердә фајдасыз олараг евләрә вә һәјәтләрә долушурду»[59]. Өзү буржуа инкишафынын мәһсулу олан вә мүтләгијјәтә чан атан крал һакимијјәти һәмин феодал гошун дәстәләринин дағыдылмасыны зоракылыгла сүр'әтләндирирдисә дә, бу һеч дә онун јеканә сәбәби дејилди. Крал һакимијјәтинә вә парламентә ән кәскин антагонизм бәсләјән ири феодаллар ичма торпагларыны гәсб етмәклә вә бечәрдикләри торпаға феодалларын өзү гәдәр феодал мүлкијјәт һүгугу олан кәндлиләри бу торпаглардан говуб чыхартмагла өзләри сајча даһа чох пролетариат јаратмышдылар. Флаидрија јун мануфактурасынын тәрәггиси вә бу мүнасибәтлә јунун гијмәтинин артмасы Инкилтәрәдә буна билаваситә тәкан вермиш олду. Көһнә феодал задәканлар бөјүк феодал мүһарибәләри нәтичәсиндә арадан чыхмышды, јени феодал задәканлар исә өз зәманәсинин јетишдирмәси олдуғундан, пул бунларын нәзәриндә бүтүн гүввәләр гүввәси иди. Одур ки, әкин јерләрини гојун отлағына чевирмәк феодалларын шүары олду. Һаррисон «Deseription of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles» әсәриндә хырда кәндлиләрин торпагдан бу чүр мәһрум едилмәләринин елкәјә нә гәдәр позучу бир тә'сир көстәрдијини тәсвир едир. Лакин бунун, дејә Һаррисон јазыр: «what care our great incroachers!» («бизим бөјүкгәсбкарлара нә дәхли вар!»). Кәндлиләрин евләри вә фәһләләрин коттечләри зорла дағыдылмыш вә ја башлы-башына бурахылмышдыр.

Һаррисон дејир: «Чәнкавәр маликанәләриндән һәр биринә аид көһнә сијаһылары көтүрсәк көрәрик ки, сајсыз-һесабсыз евләр вә хырда кәндли тәсәррүфатлары јох олмушдур; торпаг инди мигдарча хејли аз адама чөрәк верир; јени шәһәрләр инкишаф етмәклә бәрабәр бир чох шәһәрләр сүгут етмишдир... Мән учурулуб гојун отлағына дөндәрилән шәһәр вә кәндләрдән бә'зи шејләр даныша биләрдим; инди орада мүлкәдар евләриндән башга бир шеј галмамышдыр».

Бу гәбилдән олан көһнә салнамәләрдәки шикајәтләр һәмишә шиширдилмиш олур, лакин о заман истеһсал мүнасибәтләриндә баш верән ингилабын мүасирләрә нечә тә'сир көстәрдијини дүрүст тәсвир едир. Канслер Фортескјунун әсәри илә Томас Морун әсәрини мүгајисә едәрәк, биз XV әср илә XVI әср арасында дәрин чүчүруму ајдын көрүрүк. Торнтонун һаглы олараг гејд етдији кими, Инкилтәрә фәһлә синфи өз гызыл әсриндән сонра һеч бир ара пиллә кечмәдән бирбаша кәлиб дәмир әсринә дүшмүшдүр.

Бу чеврилиш ганунвериҹилији горхуја салмышды. Ганунвериҹилик һәлә елә бир мәдәнијјәт дәрәҹәсинә кәлиб чатмамышды ки, «Wealth of the Nation» [«милли сәрвәт»], јә'ни капитал јарадылмасы, халг күтләләринин амансызчасына истисмар олунмасы вә јохсуллашдырылмасы һәр бир дөвләт мүдриклији үчүн ultima Thule* һесаб едилсин. Бекон VII Һенрихин сәлтәнәти һаггында јаздығы тарихдә дејир:

«Бу заман» (1489-чу ил) «әкин јерләринин аиҹаг бир нечә чобан тәрәфиндән нәзарәт олунмасыны тәләб едән отлаглара» (гојун вә с. отлагларына) «чеврилмәсинә гаршы шикајәтләр чохалмышды; өмүрлүк вә ја иллик ичарәјә верилән торпаглар» (јоменләрин хејли һиссәси иллик ичарә илә јашајырды) «ири маликанәләрә чеврилмишди. Бу, халгын сүрүтуна, демәли, шәһәрләрин, килсәләрин вә әшәр веркисинин сүрүтуна сәбәб олмушду... Крал вә парламент һејрәт едиләчәк бир мүдриклик көстәриб бу бәлаја бир чарә етмәјә чалышырдылар... Онлар ичма торпагларынын (depopulating inclosures) гәсб едилмәсинә вә белӛликлә әһалинин тәләф едилмәсинә гаршы, һабелә бу гәсбкарлыгын ардынча әһалини тәләф едән отлаг тәсәррүфатына (depopulating pasturage) гаршы тәдбир көрмүшдүләр».

VII Һенрих тәрәфиндән 1489-чу илдә верилән ганунун 19-чу фәсли азы 20 акр торпағы олан кәндли евләринин дағыдылмасыны гадаған едир. VIII Һенрихин сәлтәнәтинин 25-чи илиндә верилмиш ганун һәмин гануну јенидән бәрпа едир. Орада өзчүмлә дејилир ки,

«хејли ичарә торпаглары, чохлу мал-гара вә хүсусән гојун сүрүләри бир овуч адамын әлинә топланмагдадыр, буна көрә дә торпаг рентaлары чох артмышдыр, әкинләр (tillage) чох пис бечәрилир, килсәләр вә евләр учурулмуш, һәдсиз-һесабсыз адамлар өзләрини вә аиләләрини доландырмаг имканындан мәһрум галмышлар».

Буна көрә ганун, дағылмыш кәндли һәјәтләринин бәрпа олунмасыны тәләб едир, әкин јери илә отлаг арасында нисбәт мүәјјән едир вә и. а. 1533-чү илдә верилмиш бир ганун-

---

* — һәрфијјән: ахырынчы Фула; һәмин ифадә бурада: ахырынчы һәдд мә'насында ишләдилир. (Фула—гәдим инсанларын тәсәввүрүнә көрә Авропанын ән шималында адада јерләшән бир өлкәдир). *Ред.*

да бир чох мүлкиҗҗәтчиләрин 24 000-ә гәдәр гоҗуну олмасы мүнасибәтилә тәәссүф едилир вә бир адамын ән чоху ики мин гоҗун сахламасына ичазә верилир[193]. Хырда фермер вә кәндлиләрин мүлкиҗҗәтдән мәһрум едилмәсинә гаршы нә халгын шикаҗәтләринин, нә дә VII Һенрих заманындан башламыш 150 ил мүддәтиндә верилән гануларын һеч бир сәмәрәси олмамышды. Бу гануларын сәмәрәсизлиҗинин сиррини Бекон, өзү истәмәдиҗи һалда ачыб бизә көстәрмишдир.

Бекон «Essays, civil and moral» адлы әсәринин 29-чу фәслиндә җазыр: «VII Һенрихин гануында һеҗрәтә лаҗиг мә'налы бир чүмлә ондан ибарәт иди ки, бу ганун мүәҗҗән нормал өлчүдә әкинчилик тәсәррүфатлары вә һәҗәтләр җарадырды, җә'ни бунларын әлиндә о гәдәр торпаг сахлаҗырды ки, онлар кифаҗәт гәдәр тә'мин олунмуш вә гул кими асылы олмаҗан рәиҗҗәт верә билсинләр, дикәр тәрәфдән дә, котаны муздур деҗил, мүлкиҗҗәтчи өзү өз әли илә сүрсүн» („to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings")[193a].

Капиталист системи исә, әксинә, халг күтләләринин мәһз гул вәзиҗҗәтиндә олмасыны, онларын өзләринин муздлу фәһләләрлә, әмәк васитәләринин исә капитала чеврилмәсини тәләб едирди. Һәмин кечид дөврү әрзиндә гануверичилик һабелә һәр әкинчилик фәһләси коттечи үчүн азы 4 акр торпаг тәһким едилмәсинә чалышыр вә бу фәһләнин өз коттечинә кираҗәнишин көтүрмәсини гадаған едирди. Һәлә 1627-чи ил-

---

193) Томас Моор өз «утопиҗа» әсәриндә «гоҗунларын адамлары җедиҗи» гәрибә бир өлкәдән бәһс едир. („Utopia", transl. Robinson, ed. Arber, London, 1869, p. 41).

193a) Бекон азад варлы кәндлиләрлә җахшы пиҗада гошун арасындакы әлагәни изаһ едир. «Краллығын күдрәтнии вә адәтләрнни давам етдирмәк үчүн, ичарәҗә верилән торпаг саһәсини кифаҗәт һәчмдә сахламағын чох бөүк әһәмиҗҗәти вар иди, чүнки сағлам вә бачарыглы адамларын корлуг чәкмәдән җашамаларыны тә'мин етмәк вә краллыгда торпагларын бөүк гисмини җоменләрин, җә'ни әсилзадәләрлә коттерләр (cottagers) вә муздурлар арасында орта бир мөвге тутан шәхсләрин ихтиҗарына вермәк лазым иди... Зира һәрб ишинин ән җахшы мүтәхәссисләринин һамысы бу фикирдәдирләр ки... ордунун әсас күввәси инфантериҗадыр, җә'ни пиҗада гошундур. Лакин җахшы ифантериҗа җаратмаг үчүн бир гул кими вә җа җохсуллуг ичиндә бөүмүш адамлар деҗил, азад сүрәтдә вә мүәҗҗән рифаһ ичиндә бөүмүш адамлар лазымдыр. Буна көрә әкәр дөвләтдә задәканлар вә җухары чәмиҗҗәт башлыча җер тутур, кәнд әһалиси вә әкинчиләр исә анчаг фәһләләрдән вә җа муздурлардан, һабелә коттерләрдән, җә'ни анчаг дахмасы олан диләнчиләрдән ибарәтдирсә, белә бир шәраитдә җахшы сүвари гошун дүзәлтмәк бәлкә дә мүмкүн олар, лакин җахшы, мөһкәм пиҗада гошун дүзәлтмәк гәтиҗҗән мүмкүн олмаз... Буну биз Франсада, Италиҗада вә бә'зи башга харичи өлкәләрдә көрүрүк; бунларда һәгигәтән бүтүн әһали задәканлардан вә җохсул кәндлиләрдән ибарәтдир... одур ки, һәмин өлкәләр өз пиҗада батальонларыны үчүн муздлу илә исвечрәли дәстәләрини әскәрлиҗә чәлб етмәли олурлар; буна көрә дә һәмин милләтләрин әһалиси чох, әскәрләри аздыр» („The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kennet's England, ed. 1719". London, 1870, p. 308).

дә, I Карл заманы, Фонтмилли Рочер Крокер өз Фонтмилл маликанәсиндә коттеҹ тикдириб бу коттеҹ үчүн 4 акр торпаг ајырмадығына көрә мәһкум едилмишди; һәлә 1638-чи илдә I Карл заманы, көһнә ганунларын, хүсусән 4 акр торпаг һаггындакы ганунун јеринә јетирилмәсинә наил олмаг мәгсәди илә краллыг комиссијасы тәшкил олунмушду; һәлә Кромвел Лондондан 4 мил радиусдакы јерләрдә 4 акр торпағы олмајан евләр тикилмәсини гадаған етмишди. Һәлә XVIII әсрин биринчи јарысында кәнд тәсәррүфаты фәһләси өз коттеҹи үчүн I акрдан 2 акра гәдәр торпаг ајрылмадыгда мәһкәмәјә шикајәт едирди. Инди исә фәһлә өз коттеҹи јанында хырдаҹа бир бостаны олса вә ја евин јахынлығында бир нечә квадрат сажен торпаг ичарә едә билсә өзүнү хошбәхт сајыр.

Д-р Һантер дејир: «Бурада торпаг мүлкиҹјәтчиләри илә ичарәдарлар арасында һәракәт едирләр. Коттеҹ јанындакы бир нечә акр торпаг фәһләләри үчүн артыг мүстәгил етмиш оларды»[194].

XVI әсрдә, Реформасија вә онунла әлагәдар олараг күллү мигдар килсә мүлкләринин тәраҹ едилмәси нәтиҹәсиндә халг күтләләриниң зорла әмлакдан мәһрум едилмәси јени бир дәһшәтли тәкан алды. Реформасија әрәфәсиндә католик килсәси Инкилтәрәдә торпағын хејли һиссәсинин феодал мүлкиҹјәтчиси иди. Монастырларын ләғв едилмәси вә саирә бунларда јашајанлары пролетариата чевирди. Килсә маликанәләриниң хејли һиссәси кралын ачыкөз истәкли адамларына бағышланды вә ја дәјәр-дәјмәзинә мәһтәкир фермер вә шәһәрлиләрә сатылды: бунлар исә һәмин торпаглары нәсилбәнәсил ичарә едәнләрин әлиндән алыб бир тәсәррүфат һалында бирләшдирирдиләр. Јохсуллашмыш әкинчиләрин ганун үзрә килсә әшәриндән мүәјјән һиссә алмаг һүгугу сәссиз-сәмирсиз онларын әлиндән алынмышды[195]. Кралича Јелизавета Инкилтәрәдә бир сәјаһәтиндән сонра һәјәҹанла демишди: «Pauper ubique jacet»[60]. Јелизаветанын сәлтәнәтинин 43-чү илиндә һөкумәт, нәһајәт, өлкәдәки пауперизми рәсми сурәтдә е'тираф етмәјә мәчбур олмуш вә јохсулларын хејринә верки гојмушду.

---

194) Д-р Һантер, «Public Health.7th Report 1864»-дә (London, 1865. p. 134)-дә, «фәһләләр үчүн вериләси торпағын кәстәрилән» (көһнә ганунларда) «мигдары инди һәддән артыг сајылыр вә белә зәнн едилир ки, бу гәдәр торпаг онлары хырда фермер едәр» (*George Roberts*. „The Social History of the People of the Southern Counties of England in Past Centuries" London, 1856, p. 184, 185).

195) «Килсә әшәриндән јохсулларын бир һиссә алмаг һүгугу, гәдим статутларла ачыгча мүәјјән едилмишдир» (*J. D. Tuckett*, ситат кәтирилән әсәр, II ч., сәһ. 804, 805).

«Ганунун мүәллифләри бу ганунун нә сәбәбә верилдијини утандыгларындан ачыг дејә билмәдикләринә көрә, бүтүн адәтләрә рәғмән, һәмин ганун мүгәддимәсиз» (изаһат верилмәдән) «нәшр едилмишди»[196].

Бу ганун I Карлын сәлтәнәтинин 16-чы илиндә верилән 4-чү ганунла даими ганун е'лан едилди вә анчаг 1834-чү илдә бу гануна даһа чидди бир јени шәкил верилди[197]. Лакин Ре-

---

[196] *William Cobbett.* „A History of the Protestant Reformation" § 471.

[197] Бу мәсәләдә протестант «руһунун» тәзаһүрү бир дә ашағыдакы әһвалатдан көрүнүр. Чәнуби Инкилтәрәдә бир нечә торпаг мүлкијјәтчиси вә варлы фермер топланыб вә бирликдә баш сындырыб көтүр-гој етдикдән сонра, Јелизаветанын јохсуллар һаггындакы гануну нечә тәфсир етмәјин даһа дүзкүн олачағы һаггында он сорғу тәртиб етдиләр. Онлар бу сорғулары о заманын мәшһур һүгугчусу (сонралар, I Јаков дөврүндә һаким) олан һүгуг доктору Сниггә вериб бу барәдә онун фикрини билмәк истәдиләр. «Доггузунчу сорғуда дејилир: Приходун бә'зи варлы фермерләри ағыллы бир план дүшүнмүшләр ки, бунун көмәји илә, гаинунун һәјата кечирилмәсиндәки бүтүн чәтинлик арадан галдырыла биләр. Онлар приходда бир дустагхана тикилмәсини тәклиф едирләр. Һәмин дустагханада һәбс едилмәк истәмәјән һәр бир јохсул јардымдан мәһрум едилмәлидир. Сонра, гоншу кәндләрә хәбәр верилмәлидир ки, әкәр о кәндләрдә бизим приходдакы јохсуллары муздла ишә көтүрмәк истәјән бир шәхс олса гој мүәјјән бир күн гапалы әризә јазыб көндәрсин вә бизим јохсуллары апарыб сахламаг үчүн верәчәји ән ашағы гијмәти билдирсин. Бу планы тәртиб едәнләрин фикринчә гоншу графлыгларда, ишләмәк истәмәјән вә ишләмәјиб јашамаг үчүн («so as to live without labour») торпаг вә ја кәми ичарә едәчәк гәдәр вәсаити вә ја кредит алмаг имканы олмајан адамлар вардыр. Бу чүр адамлар прихода чох әлверишли тәклифләр едә биләрләр. Әкәр ичарәчинин һимајәсинә верилән јохсуллар бә'зән һәлак олса, бунун күнаһы ичарәчинин бојнуна дүшәр, чүнки приход һәмин јохсуллар гаршысында өз вәзифәсини јеринә јетирмиш олур. Лакин биз горхуруг ки, һәмин ганун бу кими ағыллы тәдбирләрә (prudential measure) јол вермәсин; амма сиз билмәлисиниз ки, бизим графлыгда вә гоншу графлыгда олан бүтүн о бири фриголдерләр бизә гошулачаг вә ашағы палатада олан өз нүмајәндәләрини, јохсулларын һәбс олунмасына вә ичбари ишләрдә ишләдилмәсинә ичазә верән ганун лајиһәси тәгдим етмәјә вадар едәчәкләр, белә ликлә һәбс олунмаг истәмәјәнләрдән һеч кәсин јардым алмаға ихтијары олмамалыдыр. Үмид едирик ки, јохсуллуға дүчар оланлар, бу тәдбир нәтичәсиндә даһа јардым истәмәк һәвәсинә дүшмәзләр» („will prevent persons in distress from wanting relief") (*R. Blakey.* „The History of Political Literature from the Earliest Times". London, 1855, v. II, p. 84, 85). Шотландијада тәнкимчилик һүгугу Инкилтәрәдән бир нечә јүз ил сонра ләғв едилмишди. Солғунлу Флетчер һәлә 1698-чи илдә Шотландија парламентиндә демишди: «Шотландијада азы 200 000 диләнчи вардыр. Принсипчә республикачы олан мән буна гаршы јалныз бир чарә тәклиф едә биләрәм ки, бу да тәнкимчилик һүгугуну бәрпа етмәк вә өз һәјатыны мүстәгил сурәтдә тә'мин едә билмәјәнләрин һамысыны гул етмәкдир». Иден дә өзүнүн «The State of the Poor», китабында v. I, ch. I, p. 60, 61 белә дејир: «Әкинчиләрин азадлығы пауперизм доғурур. Бизим јохсулларын һәгиги валидејни мануфактура вә тичарәтдир». Иден вә јухарыда өзүндән ситат кәтирдијимиз «принсипчә республикачы» олан шотландиалы анчаг бир шеидә сәһв едирләр: әкинчинин пролетар вә ја паупер олмасына сәбәб тәнкимчилик һүгугунун ләғв едилмәси дејил, әкинчинин торпаг мүлкијјәтинин ләғв едил-

формасијанын бу билаваситә нәтичәләри, онун ән мүһүм нәтичәси дејилди. Килсә мүлкијјәти, торпаг мүлкијјәти сащәсиндәки ән'әнәви мүнасибәтләрин дини дајағы иди. Бу дајаг јыхылдыгдан сонра һәмин мүнасибәтләр дә гала билмәди[198].

Һәлә XVII әсрин ахырынчы он илләриндә јоменләрин, јә'ни мүстәгил кәндлиләрин сајы ичарәдарлар синфиндән чох иди. Онлар Кромвелин башлыча гүввәси иди вә, һәтта Маколејин е'тирафына көрә әјјаш задәканчыгларын, һабелә онлара нөкәрчилик едән вә ағаларын кечмиш мә'шугәләринә кәбин кәсмәклә онларын ејбини өртүб басдыран кәнд кешишләринин мүсбәт мә'нада там әкси иди. Һәтта муздла ишләјән кәнд фәһләләри дә һәлә ичма мүлкијјәтинә шәрик идиләр. Тәгрибән 1750-чи илә јахын јоменләр арадан галхырлар[199], XVIII әсрин ахырынчы он илләриндә исә әкинчиләрин ичма мүлкијјәтинин һәр чүр изи јох олур. Биз бурада аграр ингилабынын халис игтисади амилләрини һәлә бир кәнара гојуруг. Бизи марагландыран бу ингилабын зоракылыг васитәләридир.

Стүартлар бәрпа едилән заман торпаг мүлкијјәтчиләри, континентдә һеч бир јердә ганун вермәк кими долајы үсуллара әл атмадан кечирилән гәсбкарлыгы ганунверичилик јолу илә тәтбиг етдиләр. Онлар торпаг мүнасибәтләринин феодал гурулушуну арадан галдырдылар, јә'ни дөвләт гаршысындакы һәр чүр мүкәлләфијјәтләри өз үзәрләриндән атдылар, кәндлиләрин вә башга халг күтләләринин бојнуна гојулан веркиләр васитәсилә дөвләтә «әвәз вердиләр», кечмишдә маликанәләр үзәриндә анчаг феодал һүгугуна малик олдугларыһалда, инди мүасир хүсуси мүлкијјәт һүгугуну мәнимсәдиләр, нәһајәт, Инкилтәрәнин кәнд фәһләләринә илтифат едиб, мәс-

---

мәсидир.—Кәндлиләрин мүлкијјәтдән башга үсулла мәһрум едилдији Франсада 1566-чы ил Мулен ордонансы вә 1656-чы ил едикти јохсуллар һаггындакы инкилис ганунуна мүтабиг иди.

198) Ч-б Роџерс, протестант ортодокслуғунун мәркәзи олан Оксфорд университетиндә сијаси игтисад профессору олдуғуна бахмајараг, «History of Agriculture» әсәринә мүгәддимәсиндә көстәрир ки, халг күтләләринин пауперләшмәсинә сәбәб Реформасијадыр.

199) „A Letter to Sir T. C. Bunbury, Brt.: On the High Price of Provisions". By a Suffolk Gentleman. Ipswich, 1795, p. 4. Һәтта ири фермерләрин тәәссүбкеш мүдафиәчиси вә „Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms ets.". London 1773, p. 139 әсәринин мүәллифи дејир: «Мәни ән чох кәдәрләндирән чәһәт... бизим јоменләрин, милләтимизин истиглалијјәтини һәгигәтән мүдафиә едән бу адамларын јох олмасыдыр; мәнә ағыр кәлир ки, онларын торпаглары инди инһисарчы лордларын әлиндәдир вә хырда фермерләрә ичарәјә верилир вә һәмин фермерләр бу торпаглары демәк олар вассаллар кәдәр ағыр шәртләрлә ичарәјә көтүрүрләр, һалбуки бир гәза үз верән кими, онларын өзләри дә һәмин торпаглардан говула биләрләр».

кән салма ганунлары («laws of settlement») вердиләр; татар Борис Годуновун фәрманы рус кәндлиләринә нә кими бир тә'сир көстәрдисә, һәмин инкилис ганунлары да mutatis mutandis [мүвафиг дәјишикликләрлә] инкилис кәндлиләринә ејни тә'сири көстәрди[61].

«Glorious Revolution» (шанлы ингилаб)[62] III Вилһелм Оранлы[200] илә бирликдә варланмаг дүшкүнү олан торпаг саһибләрини вә капиталистләри һакимијјәт башына кечиртди. Онлар јени дөврү бунунла тәгдис етдиләр ки, индијәдәк анчаг мүлајим бир сурәтдә гарәт едилән дөвләт әмлакының гарәт едилмәсини олдугча бөјүк бир дәрәчәјә чатдырдылар. Дөвләт торпаглары мүхтәлиф адамлара бағышланыр, дәјәрдәјмәзинә сатылыр, јахуд да ачыг гәсбкарлыг васитәсилә хүсуси маликанәләрә гатылырды[201]. Һәм дә бүтүн бу ишләрдә һеч бир ганун-гајдаја риајәт едилмирди. Бу чүр фырылдагчылыгла мәнимсәнилмиш олан дөвләт әмлакы, гарәт едилмиш вә республика ингилабы заманы әлдән чыхмајыб галан килсә торпаглары илә бирликдә, мүасир инкилис олигархијасының кнјаз маликанәләринин әсасыны тәшкил едир[202]. Капиталист буржуалар бу әмәлијјата бир дә она көрә јардым едиридиләр ки, торпағы сәрбәст алвер објектинә чевирсинләр, әкинчиликдә ири истеһсал саһәсини кенишләндирсинләр, кәндләрдән ганун харичиндә гојулмуш пролетарларын ахышыб кәлмәсини артырсынлар вә и. а. Һәм дә јени торпаг аристократијасы јени банкократијанын, тәзәчә јумуртадан чыхмыш бу малијјә әсилзадәсинин вә, о заманлар һимајә көмрүјүнә архаланан

---

200) Бу буржуа гәһрәманының нә әхлагда бир адам олдуғу бундан көрүнүр: «Ирландијада 1695-чи илдә леди Оркнијә бағышланмыш учсуз-бучагсыз торпаглар—бу, кралын нә гәдәр дәрин бир мәһәббәтлә чошдуғуну вә Лединин нә гәдәр бөјүк нүфузу олдуғуну көстәрән һамыја мә'лум бир һәвалатдыр... Леди Оркнинин лүтфкар хидмәтләри, чох еһтимал—foeda laborum ministeria [чиркин шәһвәт хидмәтләриндән] ибарәт олмушдур». (Слоон тәрәфиндән топланмыш әљазмалары коллексијасы, Британија музејиндә, № 4224. Әљазмасынын сәрләвһәси белә дир: „The Charakter and Behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.". Бу әљазмасы гәрибә шејләрлә долудур).

201) «Дөвләт торпагларынын гисмән сатылмаг, гисмән дә бағышланмаг васитәсилә ганунсуз сурәтдә тарач едилмәси Инкилтәрә тарихинин биабырчы бир фәслини тәшкил едир... милләти олмазын дәрәчәдә алдатмаг демәкдир (gigantic fraud on the nation)". *F. W Newman*, „Lectures on Political Ec nomy". London, 1851, p. 129, 130).{ Инкилтәрәдәки ири торпаг саһибләринин индики мүлкләрини нечә әлдә етдикләри һаггында мүфәссәл мә'лумат алмаг үчүн бах: [*Evans, N. H.*] „Our old Nobility". By Noblesse Oblige. London. 1879. *Ф. Э.*}

202) Бах: мәсәлән, сон нүмајәндәси лорд Чон Рассел олан Бедфордлар һерсог ханәданы һаггында Е. Беркин «the tomtit of liberalism» [«либерализмин чыртданы»] памфлети.

ири мануфактура саһибләринин тәбии мүттәфиги иди. Инкилис буржуазијасы бурада анчаг өз хүсуси мәнафејини горујурду вә бу нөгтеји-нәзәрдән о да, бунун әксини едән Исвеч шәһәрлиләри гәдәр дүзкүн һәрәкәт едирди; Исвеч шәһәрлиләри өз игтисади дајағы олан кәндлиләрлә бирләшәрәк, олигархијанын гарәт етдији дөвләт торпагларыны зоракылыгла кери алан (1604-чү илдән башлајараг, сонра да X Карл вә XI Карл заманы) краллара јардым едирдиләр.

Һаггында индичә бәһс етдијимиз дөвләт мүлкијјәтиндән тамамилә фәргли олан ичма мүлкијјәти феодализм өртүјү алтында һифз олунмуш гәдим алман тә'сисаты иди. Биз јухарыда көрдүк ки, ичма мүлкијјәтинин зорла гәсб едилмәси вә бунунла јанашы, адәтән әкин јерләринин отлаглара чевирилмәси XV әсрин ахырларында башланмыш вә XVI әсрдә дә давам етмишдир. Лакин бу просес о заманлар ајры-ајры фәрди зоракылыг шәклиндә баш вердији вә ганунверичилик бу зоракылыға гаршы 150 ил әрзиндә мүбаризә апармышдыса да, бир нәтичә әлдә едилмәмишди. XVIII әсрдә о чәһәтдән белә бир тәрәгги башланыр ки, ганун өзү, халг торпагларынын талан едилмәси үчүн бир аләт олур; һәрчәнд бунунла јанашы оларағ ири фермерләр өз хырда методларыны да ишләдирдиләр[203]. Бу таланчылығын парламент формасы „Bills for Inclosures of Commons" (ичма торпағынын чәпәрләнмәси һаггында ганунлар), јә'ни декретләр иди ки, бунларын да васитәсилә лендлордлар халг торпағыны хүсуси мүлкијјәт һүгугуна әсасән өзләри өзләринә бағышламышдылар, демәли, бу декретләр халгы торпагдан мәһрум етмишди. Ичма мүлкијјәтини, феодалларын јерини тутан ири торпаг саһибләринин хүсуси мүлкијјәти кими гәләмә вермәјә чалышан сер Ф. М. Иден «ичма торпагларынын чәпәрләнмәси һаггында парламентин умуми бир ганун» вермәсини тәләб етмәклә, демәли, һәмин торпаглары хүсуси мүлкијјәтә чевирмәк үчүн парламент дөвләт чеврилиши етмәк лазым кәлдијини е'тираф етмәклә, дикәр тәрәфдән дә, торпағы әлиндән алынан јохсулларын «зәрәрини өдәмәк» һаггында ганун верилмәси үзәриндә исрар етмәклә, һијләкәр бир адвокат кими тәртиб етдији өз нитгини өзү тәкзиб едир[204].

---

203) «Фермерләр коттерләрә өзләриндән әлавә һәр һансы бир чанлы һејван сахламағы гадаған едир вә бунун үчүн дә белә бир бәһанә кәтирирләр ки, әкәр онлар мал-гара вә гуш сахласалар, фермерләрдән јем оғурламаға башлардылар. Онлар һабелә дејирләр: әкәр истәјирсән ки, коттер чалышган олсун, ону јохсул сахла. Һәгигәтдә исә, бүтүн мәсәлә ондан ибарәт олур ки, фермерләр бу васитә илә ичма торпагларындан истифадә етмәк һүгугуну тамамилә гәсб едирләр» („A Political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands". London, 1785, p. 75).

204) *Eden*, ситат кәтирилән әсәр, мүгәддимә.

Мүстәгил јоменләрин јерини tenants-at-will—хырда фермерләр, ја'ни илбәил торпаг ичарә едән вә тамамилә лендлордун өзбашыналығындан асылы олуб гул кими тапдаланан бир јығын адамлар тутдугда дөвләт әмлакынын гарәт едилмәси илә бәрабәр ичма торпагларынын мүнтәзәм сурәтдә талан олунмасы, XVIII әсрдә капитал фермалары[205] вә ја тачир фермалары[206] адланан ири фермаларын јаранмасына хүсусилә јардым етди; ејни сәбәбләр кәнд әһалисинин дөнүб пролетариат олмасына, сәнаје үчүн «сәрбәстләшдирилмәсинә» дә јардым етди.

XVIII әсрдә һәлә XIX әсрдәки гәдәр ајдын дејилди ки, милли сәрвәт халгын јохсуллуғу илә ејнидир. Буна көрә дә о заманын игтисади әдәбиҹјатында «ичма торпагларынын чәпәрләнмәсинә» даир гызғын мүбаһисәләр кедирди. Гаршыдакы бир јығын материалдан мән анчаг, о заманын вәзиҹјәтини даһа ајдын ишыгландыран бә'зи парчалары верәчәјәм.

Бир гәләм саһиби һиддәтлә јазыр: «Һартфордшир приходларынын бир чохунда, һәрәсинин 50—150 акр торпағы олан 24 ферма 3 ферма һалында бирләшдирилмишдир»[207]. «Нортһемптоншир вә Лестерширдә ичма торпагларынын чәпәрләнмәси чох интишар тапмыш вә чәпәрләмә сајәсиндә јарадылмыш јени лордлугларын чоху отлаға чеврилмишдир; одур ки, кечмишдә 1 500 акра гәдәр торпаг шумланан лордлугларын бир чохунда инди һеч 50 акр да шумланмыр... Вахтилә бурада олан евләрин, анбарларын, төјлә вә саирәнин харабалары»—кечмишдә бурада јашајанларын хатырладан јеканә әламәтдир. «Бә'зи јерләрдә јүз ев вә аиләдән чәми... 8-и вә ја 10-у галмышдыр... Чәпәрләнмәнин чәми 15 вә ја 20 ил әввәл башландығы приходларын чохунда, тарлалар һәлә чәпәрләнмәдији заман јер әкән торпаг мүлкиҹјәтчиләриндән чох аз адам галмышдыр. Кечмишдә 20—30 фермерин вә ејни мигдар хырда мүлкиҹјәтчинин вә башга әһалинин әлиндә олуб бу јахынларда чәпәрләнмиш бөјүк лордлуглары 4 вә ја 5 варлы малдарын гәсб етмәси һаллары һеч дә аз дејилдир. Бүтүн бу фермерләр, аиләләри илә бирликдә өз јерләриндән говулмушлар, бунларла бирликдә, онларын јанында ишләјиб бир парча чөрәк тапан бир чох башга аиләләр дә говулмушлар»[208].

Лендлордлар чәпәрләмә бәһанәси илә нәинки гоншулугдакы бош торпаглары тутур, чох заман һәтта биркә бечәриләп вә ја ајры-ајры шәхсләрин ичмадан мүәјјән гиҹмәтә ичарәјә көтүрүб бечәрдикләри торпаглара да јиҹәләнирдиләр.

---

205) „Capital farms" („Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn." By a Person in Business. London, 1767, p. 19, 20).

206) „Merchant-farms" („An Enquiry into the Causes of the Present-High Price of Provisions". London, 1767, p. 111. ређд). Аноним нәшр едилән бу көзәл әсәрин мүәллифи кешиш Натанијел Форстердир.

207) *Thomas Wright*. „A short address to the Public on the Monopoly of large farms". 1779, p. 2, 3.

208) Rev. *Addington*. „Inquiry into the Reasons for and against Inclosing Opene Fields". London, 1772, p. 37—43, passim.

«Бурада мән, һәлә о заманадәк чәпәрләнмәмиш вә артыг бечәрилмиш олан тарла вә торпагларын чәпәрләнмәсиндән данышырам. Һәтта чәпәрләмәләри мүдафиә едән мүәллифләр дә е'тираф едирләр ки, чәпәрләмә нәтичәсиндә ири фермерләрин инһисарчылыг вәзиҹәти мөһкәмләнир, јашајыш васитәләринин гиҹмәтләри артыр вә әһали азалыр... Һәтта бош торпагларын инди тәтбиг еднлән шәкилдә чәпәрләнмәси дә јохсуллары јашајыш васитәләрннин бир һиссәсиндән мәһрум едир вә онсуз да чох ири фермаdаһа да ириләшдирир»[209]. Доктор Прајс јазыр: «Торпаг бир овуч ири фермерләрин әлинә кечдикдә, хырда фермерләр јашајыш васитәләри тапмаг үчүн башгаларына ишләмәли вә өзләринә лазым олан һәр шеји базардан алмалы олурлар» (кечмишдә исә о көстәрирди ки, «хырда мүлкиҹјәтчиләр вә фермерләр күтләси өзләрини вә аиләләрнии әкдикләри торпагларын бәһрәси илә вә ичма торпагларында сахланылан гојунла, һабелә гушла, донуз вә и. а. илә тә'мин едирләр, белә ки, базардан, демәк олар, јашајыш васитәләри алмалы олмурлар... Ола биләр, даһа чох әмәк сәрф олунур, чүнки даһа чох әмәҹә мәчбур едирләр... Шәһәрләр вә мануфактуралар кетдикчә бәҹүҹәчәкдир, чүнки өзүнә иш ахтармаг мәчбуриҹјәтиндә галан кетдикчә даһа чох адам ораја говулуб кәтирилир. Фермаларын тәмәркүзләшмәсинин лабүд нәтичәләри будур вә биз бу нәтичәләри краллыгымызда артыг бир чох илләрдән бәри көрүрүк»[210].

О, чәпәрләмәләрин үмуми нәтичәләринә белә јекун вурур:

«Үмумиҹјәтлә, халгын ашағы синифләринин вәзиҹјәти демәк олар һәр чөһәтдән ағырлашмышдыр, хырда торпаг саһибләри вә фермерләр күнәмуздчу вә муздур һалына салынмышлар; ејни заманда јашајыш васитәләри әлдә етмәк онлар үчүн даһа артыг чәтинләшмишдир»[211].

---

209) Dr. *R. Price*. „Observations on Reversionary Payments", 6 ed. By W. Morgan. London, 1803, v. II, p. 155. Форстери, Аддингтону, Кенти, Прајасы вә Чемс Андерсону охујун вә Мак- Куллохун өз «The Ziterature of Political Economy». London, 1845 каталогундакы сикофант чәфәнкиҹатыны онларла мүгаҹисә един.

210) Dr. *R. Price*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 147.

211) Јенә орада, р. 159. Бу, Гәдим Романы хатырладыр. «Варлылар, бөлүнмәмиш торпагларын чох һиссәсинә ҹиҹәләнмишдиләр. Онлар о заманкы шәраитин өзләри үчүн әлверишли олдуғуна архаҹын олуб, һәмин торпагларын кери алынаҹағындан горхмурдулар, буна көрә дә гоншулугдакы јохсул торпагларыны гисмән саһибләрннин разылығы илә сатын алыр, гисмән дә бунлара зоракылыгла ҹиҹәләннрдиләр, одур ки, онлар кечмишдәки ајры-ајры тарлаларын әвәзиндә инди чох кениш саһәләри әкмәҹә башламышдылар. Онлар әкинчилик вә малдарлыгда гул ишләдирдиләр, чүнки азад адамлар һәрби хидмәтә апарыла биләрдиләр вә демәли онлар үчүн ишләҹә билмәздиләр; гул сахламағын онлара бир бөјүк хејри дә бу иди ки, гуллар һәрби хидмәтдән азад едилдикләринә көрә маиеәсиз сурәтдә төрәҹиб арта билир вә беләликлә чохлу ушаг јетишдириридиләр. Беләликлә, күчлүләр бүтүн сәрвәтләри өз әлләринә топламышдылар вә бүтүн өлкә гул илә долмушду. Италиләр исә, диләнчи һалда јашадыгларына, чохлу верки вердикләринә вә һәрби хидмәтә апарылдыгларына көрә, онларын сајы кетдикчә азалырды. Сулһ дөврү башландыгда исә онлар тамамилә ишсиз галмалы олурдулар, чүнки варлылар бүтүн торпаға ҹиҹәләнмишдиләр вә бу торпаглары бечәрмәк үчүн азад адамлар әвәзинә гуллары ишләдирдиләр. (*Appian*. „Römische Burgerkriege", I, 7). Бу парча Литсини[63] ганунундан әввәлки дөврә аиддир. Рома плебсинин вар-јохдан чыхмасыны бу гәдәр

Доғрудан да, ичма торпагларынын гәсб едилмәси вә бунунла јанашы әкинчиликдәки ингилаб кәнд тәсәррүфат фәһләләринин вәзијјәтинә о гәдәр кәскин тә'сир етди ки, Иденин өз дедијинә көрә онларын әмәк һаггы 1765—1780-чи илләрдә минимумдан да ашағы дүшмәјә башламышды; буна көрә дә әмәк һаггынын чатмајан һиссәсини рәсми хејриҗҗә вәсаитиндән тамамламаг лазым кәлирди. О дејир ки, онларын әмәк һаггы «анчаг ән вачиб јашајыш тәләбатыны өдәмәјә чатырды».

Инди дә чәпәрләмәнин мүдафиәчиси вә д-р Прајсын әлејһдары олан бирини динләјәк.

«Бу нәтичә доғру дејилдир ки, куја өлкәнин әһалиси түкәнмишдир, зира әһали даһа өз әмәјини ачыг тарлаларда һәдәр сәрф етмир... Әкәр хырда кәндлиләр башгалары үчүн ишләмәјә мәчбур олан адамлара чевирилдикдән сонра даһа чох әмәк һәрәкәтә кәтирилмишдирсә, бу, милләт үчүн» (ајдындыр ки, һәмии чеврилмәјә мә'руз галмыш хырда кәндлиләр бу милләтә дахил дејилдир) «хејирли вә әлверишлидир... Әкәр онларын комбинәләшдирилмиш әмәји бир фермада тәтбиг олунурса, даһа чох мәһсул алыпыр: бу јолла мануфактуралар үчүн артыг мәһсул јарадылмыш олур вә, демәли, милләтимизин гызыл мәнбәји олан маһуфактураларын сајы, истеһсал едилән тахылын мигдарына мүтабиг сүрәтдә артыр»[212].

Тори бојалы вә «филантроп» сер Ф. М. Иден, әзчүмлә, капиталист истеһсал үсулунун тәмәлини гојмаг хатиринә «мүгәддәс мүлкијјәт һүгугунун» ән һәјасыз јолларла позулмасына вә шәхсијјәтин ән кобуд бир сүрәтдә тапдаланмасына игтисадчыларын олдугча бөјүк бир е'тинасызлыгла јанашдыгларыны көстәрән чанлы тимсалдыр. XV әсрин ахырынчы гәринәсиндән башламыш XVIII әсрин ахырынадәк халгын әмлакынын гәсб олунмасы илә јанашы һәдсиз гарәтләрдән, зоракылыглар вә һәгарәтләрдән о ахырда анчаг белә бир «чох мүнасиб» нәтичә чыхарыр:

«Әкин јери илә отлаг јери арасында лазыми (due) нисбәт мүәјјән едилмәли иди. Һәлә бүтүн XIV әср вә XV әсрин чох һиссәси әрзиндә 2, 3 вә һәтта 4 акр әкин јеринә бир акр отлаг јери дүшүрдү. XVI әсрин орталарында бу нисбәт елә дәјишмишди ки, 2 акр, сонралар исә 1 акр әкин јеринә 2 акр отлаг јери дүшүрдү вә, нәһајәт, лазыми нисбәт әлдә едилди: бир акр әкин јеринә 3 акр отлаг јери дүшдү».

сүр'әтләндирмиш олан һәрби хидмәт Бөјүк Карлын әлиндә, азад алман кәндлиләринин феодаллардан асылы вәзијјәтә вә тәһкимли һалына салынмасыны сүр'әтләндирмәк үчүн башлыча бир васитә олду.

212) [*J. Arbuthnot.*] „An Jnquiry into the Connection between the Present Price of Provisions etc.“, p. 124, 129. Буна бәнзәр, лакин буна әкс мејлдә олан бир фикри биз, дикәр мүәллифдә көрүрүк: «Фәһләләр өз коттечләриндән чыхарылыб говулмуш вә иш ахтармаг үчүн шәһәрләрә үз гојмаг мәчбуријјәтиндә галмышдыр,—лакин бунун нәтичәсиндә даһа чох изафи мәһсул алыныр вә беләликлә капитал артыр». [R. B. Selley.] «The Perils of the Nation», 2 nd ed. London, 1843, p. XIV

XIX әсрдә, әлбәттә, әкинчи илә ичма мүлкиҗәти арасындакы әлагә тамамилә јох олуб кетмишди. Һәлә сонракы заманлар бир тәрәфә галсын, лендлордлардан ибарәт олан парламентин, 1801-чи илдән 1831-чи иләдәк олан мүддәт әрзиндә кәнд әһалисиндән зорла алыб лендлордлара бағышладығы 3 511 770 акр ичма торпағынын мүгабилиндә кәнд әһалисинә бир гәпик дә верилмәмишди.

Нәһајәт, әкинчиләрин зорла торпагдан мәһрум едилмәси ишиндә сон бөјүк әмәлијјат «Clearing of Estates» («маликанәләри тәмизләмә»)—һәгигәтдә исә маликанәләри адамлардан тәмизләмә ады илә мәшһурдур. «Тәмизләмә», мүлкиҗәтдән мәһрум етмәјин јухарыда нәзәрдән кечирдијимиз бүтүн ингилис үсулларынын ән јүксәк нөгтәсини тәшкил едир. Јухарыда биз көрдүк ки, даһа торпаглары әлиндән алыныб говулачаг мүстәгил кәндлиләр галмадығына көрә иш кәлиб торпаглары коттечиләрдән «тәмизләмәк» дәрәчәсинә чатмышдыр, белә ки, кәнд тәсәррүфат фәһләләри бечәрдикләри торпагларда јашамаг үчүн лазым олан мәнзил тапмырлар. «Clearing of Estates»ин әсл мә'насынын нә олдуғуну биз анчаг, мүасир романларда һәсрәти чәкилән өлкә кими тәсвир едилән дағлыг Шотландијада көрә биләрик. Орада бу просес даһа мүнтәзәм шәкилдә вә даһа кениш мигјасда давам едиб бирдән-бирә ичра олунур (Ирландијада лендлордлар бирдән-бирә бир нечә кәнди сөкүб дағыдырлар; дағлыг Шотландијада исә, һәрәси алман һерсоглуглары бөјүклүкдә торпаг саһәләри бирдән «тәмизләнир»)вә, нәһајәт, орада гәсб едилән торпаг мүлкиҗәтинин хүсуси формасы вардыр.

Дағлыг Шотландија келтләри кланлар һалында јашајырдылар вә бунларын һәр бири, өз јерләшдији торпағын саһиби иди. Инкилтәрә краличасы анчаг өз титулуна көрә бүтүн милли торпаг фондунун саһиби олдуғу кими, кланын нүмајәндәси онун башчысы јахуд «бөјүк адам» да анчаг өз титулуна көрә һәмин клан торпағынын саһиби иди. Инкилтәрә һөкүмәти бу «бөјүк адамлар» арасындакы дахили мүһарибәләри јатырмага вә Шотландијанын дүзән әразисиндә онларын даими басгынларыны арадан галдырмаға мүвәффәг олдугдан сонра кланларын башчылары һеч дә өз көһнә гулдурлуг пешәләриндән ол чәкмәдиләр; бунун анчаг формасы дәјишди. Онлар титулларына көрә мүлкиҗәт һүгугларыны өз күчләри илә дөндәриб хүсуси мүлкиҗәт һүгугуна чевирдиләр вә өзләринә гаршы кланын сырави үзвләринин мүгавимәти илә растлашдыгда, онлары ачыг зоракылыгла торпагдан чыхарыб говмаг горарына кәлдиләр. Профессор Нјумен дејир: «Ејни әсасла Инкилтәрә кралы да өз тәбәәләрини говуб дәнизә төкмәк һү-

гугу иддиасында ола биләрди»[213]. Шотландијада иддиачы тәрәфдарларынын ахырынчы үсјанындан сонра[64], башланан бу ингилабын биринчи мәрһәләләрини сер Чемс Стүартын[214] вә Чемс Андерсонун[215] әсәрләри үзрә изләмәк олар. XVIII әсрдә торпагларындан говулан кәлләрин[66] өлкәдән мүһачирәти дә гадаған олунмушду, чүнки онлары зорла Глазгоја вә башга фабрик шәһәрләринә говуб апармаг истәјирдиләр[216]. XIX әсрдә һөкм сүрән методу[217] көстәрмәк үчүн биз һерсокинја Сатерленд тәрәфиндән бурада тәтбиг едилән «тәмизләмәни» мисал олараг көтүрәк. Сијаси игтисад аләминдән чох јахшы хәбәрдар олан бу ханым, һакимијјәти өз әлинә алан кими

---

213) *F. W. Newman.* „Lectures on Political Economy". London, 1851 p. 132.

214) Стүарт дејир: «Бу торпаг саһәләриидән алынан рента» (такснменләр[65] тәрәфиндән клан башчысына верилән хәрачы о сәһвән торпаг рентасы кими игтисади категорија јахил едир) «һәмин торпагларын гәдәринә нисбәтән шүбһәсиз чүзидир; ичарә илә јашајан шәхсләрин сајына кәлдикдә, бәлкә дә, ола биләр ки, Шотландијанын дағлыг јерләриндәки бир парча торпаг, ән зәнкин әјаләтләрдәки ејни дәјәрдә торпагдан онгат артыг адама чөрәк верир». (*James Steuart.* „An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy". London, 1767, v. I, ch. XVI, p. 104).

215) *James Anderson.* „Observations on the means of exciting a spirit fo National Industry ets.". Edinburgh, 1777.

216) Торпагдан зорла мәһрум едилөнләр 1860-чы илдә Канадаја көндәрилмиш вә оилары јалан вә'дләрлә алдатмышдылар. Онларын бир гисми дағлара вә гоншу адалара гачмышды. Онлары тутмаг үчүн далларынча полис дәстәләри көндәрилмишди, лакин онлар полислә өлбәјаха вурушмадан сонра гачыб кизләнмишдиләр.

217) А. Смити тәфсир едән Бјукенен 1814-чү илдә јазыр: «Дағлыг вилајәтләрдә көһнә мүлкијјәт үсулу һәр күн зоракылыгла позулур... Лендлорд нәсли ичарәдарлара» (бурада һәмин категорија јенә дә дүзкүн ишләдилмәмишдир) «бахмајараг торпағы, ән чох пул тәклиф едәнләрә верир вә бу ичарәдар торпағы јахшылашдырдыгда, лендлорд дәрһал јени әкин системи тәтбиг едир. Кечмишдә хырда кәндлиләрлә долу олан торпагда әһали, бу торпагларын вердији мәһсулун мигдарына көрә јерләшдирилмишди, јахшы әкин әкилән вә артырылмыш рента алынан јени системдә мүмкүн гәдәр аз хәрчлә чох мәһсул көтүрмәјә чалышырлар вә бу мәгсәдлә дә, даһа кәрәксиз олан бүтүн адамлары кәнар едирләр... Өз доғма јурдундан говулан адамлар фабрик шәһәрләриндә вә башга јерләрдә өзләринә јашајыш васитәси ахтарырдар». (*David Buchanan.* „Observations on etc, A. Smith's Wealth of Nations". Edinburgh, 1814, v. IV, p. 144). «Шотландија әсилзадәләри кәндли аиләләринии торпагларыны гәсб едәрәк, өзләрини дә алаг оту кими кәнара атырдылар; кәндләрә вә кәнд әһалисинә гаршы онларын рәфтары, нәтигам һисси илә чошуб вәһши һејванларын јуваларыны дағыдан һиндлиләрин һәрәкәтинә бәнзәјир... Адамы бир гојун дәрисинә, бир шагга гојун бүтинә, һәтта бундан да учуз сатырдылар... Чинин шимал әјаләтләринә басгын заманы монголларын шурасында, бу јерләрин әһалисини гырыб торпагларыны отлаглара чевирмәк тәклифи едилмишди. Дағлыг Шотландијанын бир чох лендлордлары бу тәклифи өз өлкәләриндә вә өз һәмвәтәнлиләринә гаршы тәтбиг етдиләр» (*George Ensor.* „An Inquiry conserning the Population of Nations". London, 1818 p. 215, 216).

әсаслы бир игтисади мүалиҹәјә башламаг вә кечмишдә ејни тәдбирләр нәтиҹәсиндә әһалиси азалдылыб 15 000 нәфәрә чатдырылмыш бүтүн графлығы гојун отлағына чевирмәк гәрарына кәлди. Тәхминән 3 000 аиләдән ибарәт олан бу 15 000 нәфәр әһали 1814-чү илдән 1820-чи илин ахырынадәк мүнтәзәм сурәтдә өз торпагларындан говулур вә гырылыб көкү кәсилирди. Онларын бүтүн кәндләри дағыдылыб јандырылмыш, бүтүн тарлалары отлаглара дөндәрилмишди. Онлара чәза вермәк үчүн Британија әскәрләри көндәрилмиш вә иш кәлиб јерли әһали илә әсл вурушмалара чатырды. Бир гары өз дахмасыны тәрк етмәк истәмәдијинә көрә ону орадаҹа јандырмышлар. Беләликлә бу ханым та гәдимләрдән кланын мүлки олан 794 000 акр торпағы мәнимсәмишди. О говдуғу әһалијә дәниз кәнарында аилә башына 2 акр һесабы илә 6 000 акра гәдәр торпаг вермишди. Бу 6 000 акр кечмишдә мәндәчәр олуб өз саһибләринә һеч бир хејир вермирди. Һерсокинја о гәдәр јүксәк аличәнаблыг көстәрмишди ки, торпағы, әсрләр боју онун нәсли јолунда өз ганларыны ахыдан бу клан үзвләринә акры орта һесабла 2 шиллинг 6 пенсә ичарәјә вермишди. Һерсокинја кландан гарәт етдији бүтүн торпағы гојун сахланачаг 29 ири фермаја ајырмышды ки, бунларын да һәрәсиндә, әксәрән инкилис фермерләринин муздурларындан ибарәт олан тәкчә бир аилә јашајырды. 1825-чи илдә 15 000 келин јерини артыг 131 000 гојун тутмушду. Дәниз саһилинә говулмуш олан аборикенләрин бир гисми балыгчылыгла кечинмәјә чалышырды. Амфибија чевриләп бу адамлар, бир инкилис мүәллифинин дедијинә көрә, бир ајағы суда, бир ајағы гуруда јашајырдылар вә буна бахмајараг су илә гуру бирликдә онларын күзәранының анчаг јарыја гәдәр тә'мин едирди[218].

Лакин кланын «бөјүк адамларына» дағлылара мәхсус бир романтизмлә пәрәстиш едән гочаг кәлләри јени вә даһа бөјүк бир имтаһан көзләјирди. «Бөјүк адамларын» бурнуна балыг гохусу кәлди. Онлар бурада мәнфәәтли бир шеј олдуғуну дујдулар вә дәниз саһилини Лондонун бөјүк балыг тачирләринә

---

218) Америка республикасынын зәнчи гулларына өз рәғбәтини нүмајиш етдирмәк истәјән,—Вәтәндаш мүһарибәси[4] дөврүндә исә бүтүн «нәчиб» инкилисләрин гәлбләри гулдарлара тәрәфдар олдуғу заманларда банга аристократ ханымларла бирликдә өз хејрини дүшүнүб бу рәғбәтини кизләтмиш олан индики Һерсокинја сатерленд «Том дајынын комасы» әсәринин мүәллифи мисис Бичер-Стоуну Лондонда тәнтәнә илә гаршыладыгда мән, «New-York Tribune» гәзетиндә Сатерлендин өз гулларыныи нечә јашадыгларындан јазмышдым[67] (мәгаләмин бир парчасыны *Кери* ситат кәтирмишдир: «The Slave Trade». Philadelphia, 1853, p. 202, 203). Шотландија гәзетләриндән бири бу мәгаләни өз сәһифәләриндә тәкрар чап етмиш вә бу да һәмин гәзет илә Сатерлендин сикофантлары арасында чидди мүбаһисәјә сәбәб олмушду.

ичарәјә вердиләр. Кељләр икинчи дәфә өз јерләриндән говулдулар[219]

Нәһајәт, гојун отлагларынын да бир һиссәси овлаға чевирилир. Мә'лум олдуғу үзрә, Инкилтәрәдә әсл мешә јохдур. Аристократларын овлагларындакы бәһши мараллар артыг инди һәгигәтдә ев һејванлары кими бир шеј олуб өзләри дә Лондон олдерменләри кими көк вә јағлыдырлар. Шотландија бу «пәчиб еһтирасын» сон мәканыдыр.

Сомерс 1848-чи илдә јазыр: «Дағлыг внлајәтләрдә мешәликләр хејли кенишләнмишдир[219a]. Бурада, Гејкин бир тәрәфиндә сиз јени Гленфеши мешәсини, о бири тәрәфиндә исә јени Ардверики мешәсини көрүрсүнүз. Бир аз әввәл дүзәлдилмиш олдугча бөјүк бош јер Блек-Маунт да јенә бурада көзүнүзүн габағындадыр. Инди шәргдән гәрбә, Абердинин учгарларындан Обан гајаларынадәк, арасы үзүлмәјән мешәләр золағы узаныр, дағлыг өлкәнин башга һиссәләриндә, Лох-Аркејгдә, Гленһарридә, Гленмористонда вә саир јерләрдә исә јени мешәликләр вардыр. Торпагларын гојун отлагларына чевирилмәси... кељләри өз јерләриндән чыхарыб даһа аз мүнбит торпаглара говмушдур... Инди марал гојунлары сыхышдырмаға башлајыр вә белӛликлә кељләр даһа мүдһиш јохсуллуға дүчар едилирләр... Овлаглар вә халг бир јерә сыға бнлмәз. Бунлардан ја бири, ја да дикәри јох олмалыдыр. Әкәр овлаглар, әсримизин гаршыдакы рүбүндә дә кечән рүбүндәки гәдәр вә ејни һәчмдә артса, бир нәфәр дә кел өз доғма јурдунда галмаз. Дағлыг јерләрин торпаг мүлкиҗјәтчиләри арасындакы бу һәрәкәтин бир сәбәби, гисмән овчулуг модасыдыр, онларын аристократлыг кефндир, овчулуг еһтирасыдыр вә и. а., бир сәбәби дә будур ки, онлар шикар едилән овлары сатмагла бөјүк мәнфәәт көтүрүрләр. Зира фе'лән, дағлыг јерләрдә ов үчүн ајрылан бир сahә бир чох һалларда, гојунлар үчүн отлаға чевриләп ејни сahәдән хејли чох кәлирли олур... Овлаг ахтаран бир һәвәскар өзүнүн пул кисәси имкан верән гијмәти тәклиф етмәјә һазырдыр... Дағлыг Шотландијанын башына кәлән бәлалар, норман кралларынын сијасәти үзүндән Инкилтәрәјә үз верән мүсибәтләрдән аз дејилдир. Чөл һејванларына кениш мејдан верилмишдир, адамлары исә кетдикчә даһа артыг сыхышдырырлар... Халгын азадлыглары бир-бир әлиндән алыныр... Зүлм күндән-күнә артыр. Мүлкиҗјәтчиләр «тәмизләмә» вә оһалини өз торпагларындан чыхарыб говмаг ишини мөһкәм бир принсип кими, зәрурн бир әкинчилик тәдбири кими, Америка вә Австралијанын әл дәјмәмиш торпагларында ағач вә коллар чыхарылыб торпаг тәмнзләндији кими, бурада да адамларын башына ејни әмәлиҗјаты ади бир иш кәтирирләр»[220].

---

219) Бу балыг тичарәти һаггында Давид Уркартын «Portfolio. New Series» әсәриндә мараглы мә'лумат вардыр. Нассау У. Сеннор, вәфатындан сонра нәшр едилмиш вә јухарыда ситат кәтирдијимиз «Journals, Conversations and Essay relating to Ireland», London,) 1868 әсәриндә дејир ки, «Сатерлендширдәки тәдбирләр бәшәр тарихиндә ән хејирли «тәмизләмә-ләрдән» (clearings) биридир».

219a) Шотландија «deer forests» [«овлагларында»] бирчә дәнә дә ағач јохдур. Гојунлары говуб бунларын әвәзиндә чылпаг дағлара марал кәтирир, буна да «deer forets» дејирләр. Белӛликлә, бурада һәтта мешәлик дә салынмыр.

220) *Robert Somers.* „Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847". London, 1848, p. 12—28 passim. Бу мәктублар әввәлчә «Times»-да дәрч олунмушду. Өзүлүүндә ајдынлыр ки, инкилис игтисадчылары 1847-

чи илдә келләрә үз верән ачлығын сәбәбини әһали артыглығы илә изаһ едирдиләр. Һәр һалда, дејә көстәрирдиләр ки, куја келләр өз јашајыш васитәләринә «күчү кәлирдиләр». Алманнјада «маликанәләрин тәмизләнмәси», вә ја орада дејилдији кими, «Bauernlegen», отузиллик мүһарибәдән[68] сонра хүсусилә кенишләнмиш вә һәлә 1790-чы илдә Саксонија курфүрстшлүгүндә кәндли үсјанларына сәбәб олмушду. Бу, Шәрги Алманијада јајылмышды. Пруссија әјаләтләринин чохунда кәндлиләрин мүлкијјәт һүгугу илк дәфә II Фридрих тәрәфиндән тә'мин олунмушду. О, Силезијаны ишғал едәндән сонра, оранын торпаг мүлкијјәтчиләрини мәчбур етди ки, кәндли евләрини, анбарларыны вә с. бәрпа етсинләр, кәндли тәсәррүфатларыны мал-гара вә аләтләр илә тәчһиз етсинләр. Она орду үчүн әскәр вә хәзинәјә верки верән адамлар лазым иди. Биабырчы бир малијјә системинә малик олуб мәмләкәти истибдад, бүрократизм вә феодализм гарышығындан нбарәт бир үсулла идарә едән II Фридрихин заманында кәндлиләрин нә вәзијјәтдә јашадығыны, Фридрихин атәшин пәрәстишкары олан Мирабонун ашағыдакы сөзләри сүбут едир: «Шимали Алманнја әкинчисинин башлыча сәфәтләриндән бири кәтандыр. Лакин бәшәр нәслинин бәдбәхтлијиндән бу, рифаһ мәнбәји дејил, анчаг бәрк јохсуллуғун гаршысыны алмаг үчүн бир васитәдир. Мүстәгим верки ләр, бијар вә һәр чүр мүкәлләфијјәтләр кәндлини варјохдан чыхарыр; бу һәлә бәс дејилмиш, кәндли сатын алдығы һәр бир шеј үчүн долајы верки ләр дә верир... вә бәдбәхт ән нәһајәт өз мәһсулуну истәдији јердә вә истәдији гијмәтә сата билмәз; о өзүнә лазым олан әрзағы даһа мүнасиб гијмәтә сатан тачирдән ала билмәз. Бүтүн бунлар кәндлини кетдикчә вар-јохдан чыхарыр вә әкәр кәндли әјирмә ишчи илә мәшғул олмасајды, мүстәгим верки ләри верә билмәзди; әјирмә онун үчүн зәрури бир көмәкчи иш олуб она өз арвадынын, ушагларынын, нөкәрләринин, кәнизләринин әмәјиндән вә өз әмәјиндән истифадә етмәк имканы верир. Лакин бу көмәкчи ишләрдә дә онун һәјаты јенә нә гәдәр ачыначаглыдыр! Јајда әкиндә вә мәһсул јығымында о, каторгада чәза чәкән бир дустаг кими ишләјир, ахшам саат 9-да јатыб кечә саат 2-дә дурур ки, ишини өһдәсиндән кәлә билсин; гышда о даһа чох истираһәт едиб күввә топламалыдыр, лакин верки вермәк үчүн мәһсулунун бир һиссәсини сатса нә чөрәји чатар, нә дә тохуму. Буна көрә дә о әјирмә иши илә мәшғул олмаға мәчбурдур ки, бу кәсирин јерини долдурсун... Һәм дә бу ишдә о бөјүк бир кәркинликлә чалышмалыдыр. Буна көрә дә гышда кәндли кечә јарысы вә ја кечә саат бирдә јатыб сәһәр саат бешдә, јахуд алтыда дурур, ја да ахшам саат доггузда јатыб саат икидә дурур—базар күнләриндән башга, онун бүтүн өмрү бу чүр кечир... Бу чүр һәддиндән аз јатмаг вә һәддиндән артыг ишләмәк инсанын вүчудуну тагәтдән салыр: буна көрә дә кәнддә киши вә гадынлар шәһәрдәкиләрдән тез гочалырлар *(Mirabeau,* ситат кәтирилән әсәр, III ч., сәһ. 212 вә сонракылар).

2-чи нәшрә әлавә. 1866-чы илин апрел ајында, ја'ни Роберт Сомерсин јухарыда ситат кәтирилән әсәри нәшр едиләндән 18 ил сонра профессор Лион Леви отлагларын овлаглара чевирилмәси һаггында Инчәсәнәт вә пешәләр чәмијјәтиндә[29] мә'рузә етмишди. Дағлыг Шотландијанын бош бијабана дөндәрилмәси ишинин нә гәдәр ирәлиләдијиндән данышыркән, әсасүмлә дејир: «Әһалини говмаг вә торпаглары гојун отлағына чевирмәк. Һеч бир хәрч гојмадан кәлир әлдә етмәк үчүн ән әлверишли бир васитә олду... Гојун отлагларыны овлаглара чевирмәк, дағлыг Шотландијада ади бир һал олмушдур. Кечмишдә гојунлара јер етмәк үчүн адамлар говуллуглары кими, инди дә чөл һејванлары гојунлары говуб чыхарыр... Сиз Форфарширдә граф Долхузинин мүлкүндән Чон-о'Гротсәдәк кетсәниз овлаг мешәләри јенә дә гуртармаз. Бунларын «(бу мешәләрин)» бир чохунда артыг чохдан бәри түлкү, чөлпишији, дәлә, сафсар, кәлинчик вә дағ довшанлары мәкан салмышдыр; әл довшаны, мишовул вә сичовуллар исә анчаг сон заманлар

Қилсә әмлакынын гарәт едилмәси, дөвләт торпагларынын фырылдагчылыгла талан едилмәси, ичма мүлкиҗҗәтинин гәсбкарлыг вә амансыз террор васитәсилә тарач едилмәси, феодал мүлкиҗҗәтинин вә клан мүлкиҗҗәтинин мүасир хүсуси мүлкиҗҗәтә чеврилмәси,—ибтидаи јығымын мүхтәлиф идиллик үсуллары белә дир. Бу јолла капиталист әкинчилији үчүн мејдан әлдә едилмиш, торпаг капиталын һакимиҗҗәти алтына верилмиш вә шәһәр сәнајеси үчүн, ганун харичиндә гојулмуш лазыми мигдар пролетар күтләләринин ахышыб кәлмәси тә'мин едилмишдир.

3. МҮЛКИЈЈӘТДӘН МӘҺРУМ ЕДИЛӘНЛӘРӘ ГАРШЫ XV ӘСРИН АХЫРЛАРЫНДАН Е'ТИБАРӘН ГАНЛЫ ГАНУНВЕРИЧИЛИК. ӘМӘК ҺАГГЫНЫ АЗАЛТМАГ МӘГСӘДИ ИЛӘ ВЕРИЛӘН ГАНУНЛАР

Феодал гошун дәстәләринин ләғв едилмәси нәтичәсиндә өз јерләриндән говулан вә тез-тез тәкрар олунан зоракы гәсбкарлыгла торпагдан ајрылан адамлара,—ганун харичиндә гојулан бу пролетариата, доғмагда олан мануфактура һеч дә онун мејдана кәлдији сүр'әтлә иш верә билмирди. Дикәр тәрәфдән, бирдән-бирә өз ади һәјат чығырындан чыхарылан

пејда олмушдур. Шотландија статистикасында чәмән ады илә көстәрилән олдугча зәнкин вә кениш торпаг саһәләри инди даһа әсла бечәрилмир вә јахшылашдырылмыр, бунлар анчаг бир овуч адамын, инди чәми бир нечә күн давам едән овчулуг әјләнчәсинә хидмәт едир».

Лондонда чыхан «Economist»[69] 1866-чы ил 2 ијун тарихли нөмрәсиндә јазыр: «Шотландија гәзетләриндән бири сон һәфтә јениликләри сырасында әсчүмлә хәбәр верир: «Сатерлендширдә ән јахшы гојун фермаларындан бири овлаға чеврилмишдир, һалбуки бир аз әввәл контракт мүддәти гуртардыгда һәмин ферма үчүн илдә 1 200 ф. ст. рента тәклиф едилирди!» Феодал инстинктләри инди дә өзүнү... норманларын истиласы заманындакы кими бирузә верир... о заман 36 кәнди дағыдыб јеринде јени мешә салмышдылар... Ики милјон акр торпаг, о чүмләдән Шотландијанын бир нечә ән мүнбит рајону тамамилә бош бијабана дөндәрилмишдир. Глеи-тилт чәмәнләринин оту, Перт графлығында ән ширәли јем һесаб олунурду; чох кениш Баденок маһалындакы Бен-Олдер овлағы кечмишдә ән јахшы от верирди; Блек-Маунд мешәсинин бир һиссәси Шотландијада гара гојунлар үчүн ән јахшы отлаг сајылырды. Овчулуг һәвәскарларынын хатиринә нә гәдәр торпағын бијабана чеврилдијини ондан көрмәк олар ки, бу торпагларын һәчми бүтүн Перт графлығынын саһәсиндән артыгдыр. Торпагларын зоракылыгла бу чүр бијабана чеврилмәси үзүндән өлкәнин нә гәдәр итирдији ондан көрүнүр ки, Бен-Олдер мешәсинин торпағы 15 000 гојуну бәсләјә биләрди вә бу мешәнин саһәси Шотландијадакы бүтүн овлагларын анчаг $^1/_{30}$ һиссәсини тәшкил едир... Бүтүн бу овлаг торпағы инди әсла мәһсулдар дејилдир... бу торпаг истәр овлаг олсун, истәрсә ону Шимал дәнизи сулары көлиб бассын, нәтичә ејни олар. Торпагларын бу чүр бош бијабанлара чеврилмәсинә ганунун өз гәти һөкмү илә сон гојулмасы лазым кәләрди».

адамлар ејни дәрәчәдә бирдән-бирә дә јени шәраитдәки интизама алыша билмирдиләр. Онлар гисмән өзләри, әксәр һалда исә шәраитдән доған мәчбуријјәт үзүндән күтләви сурәтдә дөнүб диләнчи, соҹғунчу вә сәфил олурдулар. Буна көрә дә XV әсрин ахырларында вә бүтүнлүклә XVI әср боју бүтүн Гәрби Авропа өлкәләриндә сәфиллијә гаршы ганлы ганунлар верилир. Индики фәһлә синфинин ата-бабалары ән әввәл она көрә чәзаландырылмышдылар ки, онлар сәфил вә пауперә дөндәрилмишдиләр. Ганун онлара «көнүллү» чаниләр кими бахырды, зира белә фәрз едирди ки, әкәр онлар истәсәјдиләр, даһа мөвчуд олмајан көһнә шәраитдә галыб ишләјә биләрдиләр.

Инкилтәрәдә бу ганунверичилик VII Һенрихин заманында башланмышды.

VIII Һенрихин 1530-чу ил ганунуна әсасән, гоча вә ишләмәк габилијјәти олмајан диләнчиләрин сәдәгә јығмасына ичазә верилир. Һәлә ишләмәк габилијјәти олан сәфилләри исә дөјмәк вә һәбсханаја салмаг нәзәрдә тутулурду. Онлары әл арабасына бағлајыб ганларына гәлтан олунчаја гәдәр дөјмәк, сонра да анд ичдирмәк лазым иди ки, вәтәнләринә вә ја сон үч ил әрзиндә јашадыглары јерә гајыдыб «ишләмәјә башлајачаглар» (to put himself to labour). Нә сәрт һәгарәт! VIII Һенрихин сәлтәнәтинин 27-чи илиндә нәшр едилән ганун да бу әсаслары тәсдиг едир вә онлары бир сыра әлавәләрлә шиддәтләндирир. Сәфил тәкрар сәфиллик етдикдә јенидән дөјүлүр вә бундан башга гулағынын да јарысы кәсилир; әкәр сәфил үчүнчү дәфә тутуларса бөјүк бир чани, чәмијјәт дүшмәни сајыларағ е'дам едилир.

VI Едуардын 1547-чи илдә—өз сәлтәнәтинин биринчи илиндә—вердиҗи гануна көрә, ишдән бојун гачыран һәр кәс, онун авара көздијини хәбәр верән шәхсин ихтијарына верилиб она гул едилир. Аға өз гулуна чөрәк вә су вермәли, шорба вә лазым билдиҗи әт туллантыларындан вермәлидир. Аға өз гулуну дөјмәклә вә гандалламагла она һәр чүр ијрәнч ишләр көрдүрә биләр. Әкәр гул ағасынын јанындан өзбашына чыхыб кетсә вә 2 һәфтәјә гәдәр гајытмаса, өмүрлүк көләлијә мәһкум олур вә алнына, јахуд јанағына «S» дамғасы вурулур; үчүнчү дәфә гачдыгда исә, дөвләт чаниси һесаб едилиб е'дам олунур. Ағасы ону дашынар әмлак кими, мал-гара кими сата биләр, вәсијјәтлә өз вәрәсәләринә ирс гоја биләр вә кираҗә илә ишләтмәҗә верә биләр. Гуллар өз ағаларына гаршы бәд ниҗјәтдә олсалар, јенә дә е'дам олунмалыдырлар. Гул саһибләри өз гулларынын гачдығыны барышыг һакимләринә хәбәр вердикдә, бунлар һәмин гуллары ахтарыб тапмалыдырлар. Гачмыш сәфилин үч күн вејил көздији ашкар оларса, ону вә-

тәпинә гајтарыб көзәрмиш дәмирлә дөшүнә «V» дамғасы басырлар вә гандаллајыб јол ишләриндә вә саирәдә ишләдирләр. Һарада доғулдуғуну дүзкүн көстәрмәјән сәфил, чәза тәдбири олараг, мүвафиг кәндин, онун әһалисинин вә ја корпорасијанын өмүрлүк гулу е'лан олунур вә она «S» дамғасы вурулур. Һәр кәс гулун ушагларыны әлиндән алыб оғланлары 24 јашына гәдәр, гызлары исә 20 јашына гәдәр шакирд сифәти илә өз јанында сахлаја биләр. Әкәр бу ушаглар гачса, көстәрилән јаша чатана гәдәр өз саһибләри вә тәрбијәчиләринин гулу олурлар, саһибләри онлары истәдикләри заман гандаллајыб гамчы илә дөјә биләрләр вә и. а. Гул саһиби, өз гулуну тез таныја билмәк вә онун гачыб кизләнмәсини чәтинләшдирмәк үчүн онун бојнуна, әлләринә вә ја ајагларына дәмир һалга вура биләр[221]. Бу ганунун сон һиссәсиндә көстәрилир ки, һансы һалларда јохсуллар онлары једириб-ичиртмәји вә онлара иш вермәји өһдәсинә көтүрән маһал вә ја шәхсләр үчүн ишләмәлидирләр. Бу чүр гуллар, је'ни приход гуллары Инкилтәрәдә roundsmen (приходчулар) ады илә XIX әсрин өзүнә гәдәр галмышды.

Јелизаветанын 1572-чи ил ганунуна көрә, диләнмәјә ичазәси олмајан 14 јашындан јухары диләнчиләри һеч кәс икиллија нөкәрчилија көтүрмәк истәмәсә, онлар гамчы илә мәһкәм дөјүлүр вә сол гулагларына дамға вурулур; 18 јашындан јухары диләнчиләр јенә диләнчилик етмәјә башладыгда, һеч кәс онлары 2 иллија нөкәрчилија көтүрмәк истәмәсә, е'дам олунурлар; онлар үчүнчү дәфә тутулдугда исә дөвләт чаниси сифәти илә амансызлыгла е'дам олунурлар. Јелизаветанын сәлтәнәтинин 18-чи илиндә верилмиш ганунун 13-чү фәслиндә 1597-чи ил ганунунда да бу чүр көстәришләр вардыр[221a].

---

221) «Essay on Trade etc.» мүәллифи дејир: «VI Едуардын сәлтәнәти заманы, көрүнүр ингилисләр мануфактураны кенишләндирмәјә вә јохсулларa иш вермәјә, там чидди кириширмишдиләр. Бүтүн сәфилләрә дамға вурулмалы олдуғуну» вә и. а. «көстәрән мараглы бир ганун бүнү сүбут едир» („An Essay on Trade and Comerce". London, 1770. p. 5).

221a) Томас Мор өз «Утопија» әсәриндә дејир: «Мәһз елә олур ки, өз вәтәни үчүн әсл бир таун олан ачкөз вә гарынгулу бир адам мин акрларла торпағы өз әлинә алыб чәпәрләјир вә ја һасарлајыр, ја да әзијјәт вермәк вә сыхышдырмагла мүлкијјәтчиләри елә бир дәрәчәјә чатдырыр ки, онлар бүтүн әмлакыны сатмаға мәчбур олурлар. Бу фағыр, садә, бәдбәхт адамлары һәр чүр әзаб вә ишкәнчә илә чана кәтирирләр вә онлар ән нәһајәт баш көтүрүб кетмәјә мәчбур олурлар! Бунларын ичәрисиндә киши вә гадынлара, әр вә арвадлара, јетимләрә вә дул гадынлара, чанларындан безән әлнушаглы арвадлара, бүтүн аилә үзвләринә раст кәлмәк олур; бунлар јашајыш васитәләри чәһәтдән јохсул олсалар да, сајча чох олурлар, чүнки кәнд тәсәррүфаты чохлу ишчи әл тәләб едирди. Мән дејирәм ки, онлар өз јурдларыны тәрк едәрәк чөлләрә дүшүр вә һеч бир јердә сығынаг тапа билмирләр. Онлар о гәдәр дә гијмәти олмајан бүтүн ев шеиләрини башга

I Јаковун заманында, авара кәзән вә диләнән шәхсләр сәфил һесаб олунурлар. Petty Sessions[70] барышыг һакимләринә бу кими сәфилләри чамаат гаршысында дөјдүрмәк вә биринчи дәфә тутуланлары 6 ај, икинчи дәфә тутуланлары исә 2 ил һәбсханаја салмаг ихтијары верилди. Һәбсдә галдыглары мүддәтдә онлары барышыг һакимләри истәдикләри гәдәр чох вә тез-тез дөјдүрүрләр... Ганунда көстәрилир ки, ислаһ олунмајан вә горхулу сәфилләрин сол күрәјинә «R» һәрфи шәклиндә дамға вурмаг вә онлардан ичбари ишләрдә истифадә етмәк лазымдыр; онлар бир дә диләнчилик едиркән тутулсалар, данышыгсыз е'дам олунурлар. Ганунун бу көстәришләри XVIII әсрин әввәлләринә гәдәр гүввәдә иди вә јалныз Аннанын сәлтәнәтинин 12-чи илиндә верилән ганунун 23-чү фәслинә әсасән ләғв едилмишди.

Белә ганунлар Франсада да вар иди; орада XVII әсрин орталарында Парис сәфилләри бир «сәфилләр краллыгы» (royaume des truands) тә'сис етмишдиләр. Һәлә XVI Лудовикин сәлтәнәтинин әввәлләриндә (1777-чи ил ијулун 13-дә) верилән бир ордонанс, јашајыш васитәләри вә мүәјјән пешәси олмајан 16 јашындан 60 јашына гәдәр сағлам шәхсләрин каторгаја сүркүн олунмасыны тәләб едирди. V Карлын Нидерланд үчүн вердији (октјабр 1537-чи ил) статут, Һолландија штатлары вә шәһәрләриниң 1614-чү ил 19 март тарихли биринчи едикти, бирләшмиш әјаләтләрин 1649-чу ил 25 ијун

бир шәраитдә сатсајдылар, вәзијјәтләри бир гәдәр јүнкүлләшмиш оларды, лакин бирдән-бирә күчәјә салындыгларына көрә, өз әмлакларыны дәјәрдәјмәзинә сатмаға мәчбур олурлар. Аллаһ хатириниә өзүнүз дејин көрәк, бу јурдсуз-јувасыз бәдбәхт адамлар сон гәнијкләрини хәрчләдикдән сонра, оғурлугдан башга нә едә биләрләр? Лакин онда да там гануни бир шәкилдә онлары е'дам едирләр! Бәлкә диләнчилик етсинләр? Онда да онлары ишсиз вејлләнән сәфил адландырыб һәбсханаја салырлар, һалбуки онлар нә гәдәр сә'јлә иш ахтарсалар да һеч кәс онлара иш вермәк истәмир». Томас Морун дедијинә көрә, оғурлуг етмәјә ачыгча мәчбур едилән бу бичарә сәфилләрдән «VIII Һенрихин сәлтәнәти заманы 72 000 бөјүк вә хырда оғру е'дам едилмишди» (*Holinshed.* „Description of England", v. I, p. 186). Јелизаветанын заманында «сәфилләри дәстә-дәстә асырдылар вә елә бир ил олмурду ки, бу вә ја башга бир јердә онлардан 300 вә ја 400 нәфәр асмасынлар (*Strype.* „Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign", 2 nd ed. 1725, v. II). Јенә һәмин Страјанын дедијинә көрә, Сомерсетширдә бирчә ил әрзиндә 40 нәфәр е'дам едилмиш, 35 нәфәрә дамға вурулмуш, 37 нәфәр дөјүлмүш вә 183 нәфәр ислаһ олунмајан јарамаз азад едилмишди. Јенә о дејир ки, буна бахмајараг, «барышыг һакимләриниң сәһләнкарлыгы вә халгын јерсиз рәһмдиллији үзүндән бу гәдәр чох мүттәһим чәзаландырылмалы олан бүтүн чанлыларын һәтта 1/5 һиссәсини дә тәшкил етмир». О әлавә едиб дејир: «Инкилтәрәнин башга графлыгларындакы вәзијјәт Сомерсетширдәкиндән јахшы дејилди, бир чохларында исә һәтта бундан да хејли пис иди».

тарихли плакаты вә саирә дә бу чүр тәдбирләр көрүлмәсини әмр едирди.

Торпаглары зорла әлләриндән алынмыш, кәндләрдән говулуб сәфилләрә чевирилмиш олан кәнд әһалисини бу дәһшәтли террор ганунларына әсасән дөјмәк, дамғаламаг вә ишкәнчә вермәк васитәсилә муздлу әмәк интизамына алышдырмаг истәјирдиләр.

Бир күтбдә әмәк шәртләринин капитал олмасы, дикәр күтбдә исә өз иш күввәсиндән башга сатыласы һеч бир шеји олмајан адамлар олмасы һәлә бир јана. Бу адамлары өз хошлары илә өзләрини сатмаға мәчбур етмәк дә бир јана. Капиталист истеһсалы артдыгча, фәһлә синфи дә инкишаф едир вә өз тәрбијәсинә, ән'әнә вә адәтләринә көрә о, капиталист истеһсал үсулунун шәртләрини тәбии ганунлар һесаб едир. Инкишаф етмиш капиталист истеһсал просесинин тәшкили һәр бир мүгавимәти гырыр; даим нисби артыг әһали әмәлә кәлмәси, әмәјә тәләб вә әмәк тәклифи ганунуну вә, демәли, әмәк һаггыны да, капиталын өз-өзүнә артмасы тәләбатына үјгун бир һәдд дахилиндә сахлајыр; игтисади мүнасибәтләрин көртәбии тәзјиги капиталистләрин фәһләләр үзәриндәки һөкмранлыгыны мөһкәмләндирир. Гејри-игтисади, билаваситә зоракылыг һәлә тәтбиг олунмагда давам едирсә дә, јалныз мүстәсна һалларда тәтбиг олунур. Ишләр ади гајдада кетдији заман фәһлә «истеһсалын тәбии ганунларына» табе едилә биләр, јә'ни капиталдан асылы едилә биләр ки, бу асылылыг да истеһсал шәраитинин өзүндән доғур, һәмин шәраитлә тә'мин едилир вә әбәдиләшдирилир. Капиталист истеһсалынын һәлә јеничә мејдана кәлдији тарихи дөврдә исә башга бир вәзијјәт көрүрүк. Доғулмагда олан буржуазијаја дөвләт һакимијјәти лазымдыр вә буржуазија доғрудан да әмәк һаггыны «тәнзим етмәк», јә'ни зорла буну изафи дәјәр сыхылыб чыхарылмасына көмәк едән һәдләр дахилиндә сахламаг үчүн, иш күнүнү узатмаг вә фәһләнин өзүнү капиталдан нормал асылылыг вәзијјәтиндә сахламаг үчүн дөвләт һакимијјәтиндән истифадә едир. Ибтидаи јығым дејилән шејин башлыча хүсусијјәти дә бундан ибарәтдир.

XIV әсрин икинчи јарысында мејдана кәлән муздлу фәһләләр синфи о заман вә сонракы әсрдә әһалинин анчаг чох чүзи бир һиссәсини тәшкил едирди; кәндәки мүстәгил кәндли тәсәррүфаты вә шәһәрләрдәки сех тәшкилаты бу фәһлә синфи үчүн күввәтли бир дајаг иди. Һәм кәндә, һәм дә шәһәрдә саһибкарларла фәһләләр ичтимаи чәһәтдән бир-бирләринә јахын идиләр. Әмәк капитала анчаг формал чәһәтдән табе иди, јә'ни истеһсал үсулунун өзү һәлә спесифик капиталист характериндә дејилди. Капиталын дәјишән үнсүрү онун сабит

үнсүрүндән чох үстүн иди. Буна көрә дә капитал јығымы гүввәтләндикчә муздлу әмәјә тәләб сүр'әтлә артырды, муздлу әмәк тәклифи исә тәләбин ардынча јалныз ләнк аддымларла кедирдн. Милли мәһсулун сопралар капитал јығымы фондуна чеврилән мүһүм бир һиссәси о заман һәлә фәһләнин истеһлак фондуна дахил иди.

Лап әввәлдән фәһләнин истисмар олунмасыны нәзәрдә тутан вә сонракы инкишафында даим фәһлә синфинә дүшмән олан[222] муздлу әмәк ганунверичилији Инкилтәрәдә III Едуард заманы 1349-чу ил фәһлә статуту илә башланыр. Франсада буна охшар ганун, крал Иоаннын адындан верилән 1350-чи ил ордонансы иди. Инкилтәрә вә Франса ганунверичилији бир-бири илә јанашы инкишаф едир вә мәзмун е'тибарилә бир-бириннн ејнидир. Мән фәһлә статутларынын, иш күнүнү узатмаг үчүн бир васитә олдуғундан бәһс етмәјәчәјәм, чүнки бу мәсәлә јухарыда (сәккизинчи фәсил, 5-чи һиссә) нәзәрдән кечирилмишдир.

Фәһлә статуту ашағы палатанын тә'кидли шикајәтләри нәтичәсиндә верилмишди.

Бир тори садәдилликлә дејир: «Кечмишдә јохсуллар о гәдәр јүксәк әмәк һаггы тәләб едирдиләр ки, бу, сәнаје вә сәрвәт үчүн тәһлүкә доғура биләрди. Инди исә онларын әмәк һаггы о гәдәр ашағыдыр ки, јенә бу да сәнаје вә сәрвәт үчүн тәһлүкә доғура биләр, һәм дә башга бир мә'нада, бөлкә әввәлкиндән даһа артыг тәһлүкә доғура биләр»[223].

Ганунла шәһәр вә кәнд үчүн, ишәмузд вә күнәмузд ишләр үчүн әмәк һаггы тарифи гојулур. Кәнд фәһләләри бир иллијә, шәһәр фәһләләри исә «азад базарда» ишә көтүрүлмәлидирләр. Статутда көстәрилдијиндән артыг әмәк һаггы вермәк гадаған олунур вә буна әмәл етмәјәнләрин нәбсә алыначағы билдирилир. Һәм дә белә ганунсуз әмәк һаггы аланларын бу әмәк һаггыны верәнләрдән даһа ағыр чәзаландырылачағы көстәрилир. Мәсәлән, һәлә Јелизаветанын шакирдләр һаггындакы статутунун 18-чи вә 19-чу маддәләриндә көстәрилир ки, нормадан артыг әмәк һаггы верәнләрә он күнлүк, бу әмәк һаггыны аланлара исә үч һәфтәлик нәбс чәзасы верилмәлидир. 1360-чы ил статуту чәза тәдбирләрини даһа да шиддәтләндирир вә һәтта саһибкарлара ихтијар верирди ки, фәһләләри ганунла көстәрилән тарифлә ишләмәјә зорла мәчбур етсинләр. Бәнна вә

---

222) А. Смит[71] дејир: «Һәр дәфә саһибкарларла онларын фәһләләри арасындакы мүбаһисәләри ганунверичилик һәлл етмәк истәдикдә, онун мәсләһәтчиләри саһибкарлар олмушдур». Ленке[72] дејир: «Мүлкијјәт... будур ганунларын руһу».

223) [*J. B. Byles.*] „Sophisms of Free Trade". By a Barrister. London, 1850, p. 206. О, ачы истеһза илә дејир: «Биз кн һәмишә саһибкарларын хејринә ишә гарышмаға һазыр идик; бәс фәһләләрин хејринә һеч бир иш көрә билмәрикми?»

дүлкəри бирləшдирən бүтүн иттифаглар, мүгавиləлəр, андлар вə и. а. е'тибарсыз е'лан олунмушду. Фəhлə коалисијалары XIV əсрдən башламыш 1825-чи илə гəдəр, jə'ни коалисијалар əлejhинə ганунлар ləғв едиləнəдəк ағыр бир чинајət сајылырды[73]. 1349-чу ил фəhлə статутунун вə бүтүн сонракы ганунларын маhиjjəти ачыгча ондан көрүнүр ки, дөвлəт, əмək hаггынын минимумуну дејил, jалныз максимумуну тə'jин едир.

Мə'лум олдуғу кими, XVI əсрдə фəhлələриn вəзиjjəти даha чох ағырлашмышды. Пул илə верилən əмək hаггы артмышды, лакин бу hеч дə пулун гијмətдən дүшдүjү вə малларын баhаlашдығы дəрəчəдə дејилди. Демəли, əслиндə əмək hаггы азалмышды. Буна бахмајараг, əмək hаггыны азалтмаг мəгсəди күдən ганунлар həлə дə гүввədə галырды; «hеч кимин нөкərчилиjə көтүрмək истəмədиjи адамларын» гулаглары кəсилир вə бəдəнləри дамғаланырды. Jелизаветанын сəлтəнətинин 5-чи илиндə шакирдлəр hаггында верилмиш статутун 3-чү фəсли барышыг мəhкəмəси hакимləриnə ихтијар верир ки, мүəjjən мигдарда əмək hаггы тə'jин етсинлəр вə буну илин фəсилləриnə вə малларын гијмətинə мүвафиг олараг дəjишдирсинлəр. I Јаков əмəjин белə тənзимини тохучулара, əjириччиларə вə бүтүн башга категоријалардан олан фəhлəлəрə дə шамил етмишди[224]. II Кеорг фəhлə коалисијалары əлejhинə олан ганунлары бүтүн мануфактуралара аид етди.

Əсл мануфактура дөврүндə капиталист истеhсал үсулу о гəдəр мəhкəмləнмишди ки, əмək hаггынын ганунверичилик jолу илə тənзим едилмəсинə нə имкан верирди, нə дə буна лү-

---

224) I Јаковун сəлтəнətинин 2-чи илиндə верилмиш статутун 6-чы фəслинин бир бəндиндən көрүнүр ки, ejни заманда барышыг мəhкəмəси hакими олан бə'зи маhудчулар өз е'малатханаларында рəсми сурətдə өзбашына тарих тə'jин етмишдиләр. Алманијада чох тез-тез, хүсусən Отузиллик мүhарибədən сонра, əмək hаггыны азалтмаг үчүн статутлар верилирди. «Əhалиси түкənмиш jерлəрдə нөкəр вə фəhлə азлығы мүлкədарлара чох əзиjjət верирди. Субај киши вə гадынлара отаг кирајə вермək бүтүн кənд əhалисинə гадаған олунмушду; бүтүн бу кими hаллар hаггында hөкумətə хəбəр верилмəсə əмр олунмушду. Һəм дə булар өз јашајышларыны башга мəшғəләләрlə, кəндлиләр үчүн күнəмүзд ишləмəклə вə ja hətta пул вə чөрək алвери илə тə'мин етсəлəр дə, həр hалда, нөкəрчилиjə кетмəкдən бојун гачырсалар, həбсханаjа салынмалы идиләр» („Kaiserliche Privilegien und Sanctionen fur Schlesien", I, 125). Бүтүн əср' бојu hөкмдарларын фəрманларында həмишə наразылыгла көстəрилир ки, рəиjjət jолдан азыб корланмышдыр, чидди низам-интизама табе олмур, ганунун тə'jин етдиjи əмək hаггына гане олмур; фəрманлар аjры-аjры мүлкədарлара бүтүн маhал үчүн тə'jин едилмиш мəзənnədən jухары əмək hаггы вермəjи гадаған едир. Буна бахмајараг нөкəрləриn мүhарибədən сонракы вəзиjjəти бə'зи hалларда jүз ил сонракы вəзиjjəтləриндən jахшы иди; Силезијада həлə 1652-чи илдə дə нөкəрləрə həфтədə ики дəфə ət верилирди, hалбуки бу бизим əсрдə jени həмин Силезијада елə jерлəр вар ки, нөкəрləрə анчаг илдə үч дəфə ət верилир. Мүhарибədən сонра əмək hаггы да, сонракы əсрləрə нисбətən даha jүксəк иди (*G. Freytag*. Leipzig, 1862, S. 35, 36).

зум вар иди; буна бахмајараг, јенә көһнә чәббәханадан көтүрүлән бу силаһы һәр еһтимала гаршы сахламаг истәјирдиләр. Һәлә II Кеоргун сәлтәнәтинин 8-чи илиндә верилмиш ганун Лондондакы вә әтрафындакы дәрзи әлалтыларына үмумхалг матәми күнләриндән башга күнләрдә 2 шиллинг $7^1/_2$ пенсдән артыг күндәлик музд вермәји гадаған етмишди; һәлә III Кеоргун сәлтәнәтинин 13-чү илиндә верилмиш ганунун 68-чи фәсли ипәк тохујанларын әмәк һаггыны низама салмағы барышыг һакимләринә тапшырмышды; әмәк һаггы хүсусунда бунларын вердији әмрләрин кәнд тәсәррүфат фәһләләринә дә аид олуб-олмадығыны һәлл етмәк үчүн һәлә 1796-чы илдә али мәһкәмә идарәләриниң ики гәрар гәбул етмәси лазым кәлмишди; һәлә 1799-чу илдә парламент гануну васитәсилә тәсдиг едилмишди ки, Шотландија мә'дән фәһләләриниң әмәк һаггы Јелизаветанын статуту илә, һабелә 1661-чи вә 1671-чи илләрдә верилмиш ики Шотландија гануну илә тәнзим едилир. Инкилтәрә ашағы палатасында баш верән көрүнмәмиш бир һадисә, бу заман шәраитин нә гәдәр кәскин дәјишдијини көстәрир. Әмәк һаггынын һеч бир һалда артырылмасына јол вермәјән анчаг максимум тә'јин етмәк мәгсәди илә 400 илдән бәри ганунлар һазырланан бу палатада 1796-чы илдә Уитбред тәклиф етмишди ки, ганунла кәнд тәсәррүфаты фәһләләри үчүн әмәк һаггы минимуму тә'јин едилсин. Питт буна е'тираз етмишдисә дә, бу фикирлә разылашмышды ки, «јохсулларын вәзијјәти дәһшәтлидир (cruel)». Нәһајәт, әмәк һаггыны тәнзим едән ганунлар 1813-чү илдә ләғв едилди. Капиталистин өз фабрики дахилиндә өз ганунлары васитәсилә әмәји истәдији кими тәнзим етдији вә јохсулларын хејри үчүн верки гојмагла кәнд фәһләләринин әмәк һаггыны зәрури минимума чатдырдығы бир дөврдә бу гәдим ганунлар күлүнч бир шеј иди. Лакин фәһлә статутларынын саһибкарла фәһләләр арасындакы контрактлара, бунларын мүддәтләринә вә и. а. аид маддәләри, јә'ни саһибкар контракты поздугда она гаршы анчаг мүлки иддиа ирәли сүрүлмәсинә, фәһлә поздугда исә онун чинајәт мәс'улијјәтинә чәлб едилмәсинә јол верән маддәләри һәлә бу вахта гәдәр тамамилә гүввәдә галмагдадыр.

Коалисијалара гаршы сәрт ганунлар, 1825-чи илдә, пролетариатын һәрәкәти зәһмли бир шәкил алдығы заман ләғв олду. Лакин онларын анчаг бир гисми ләғв олунмушду. Көһнә статутларын бә'зи әзиз галыглары јалныз 1859-чу илдә арадан галхды. Нәһајәт, 1871-чи ил ијунун 29-да парламент тәрәфиндән, синфи ганунверичилијин куја сон изләрини арадан галдыран бир ганун верилди ки, бунунла да тред-јунионлар јуридик чәһәтдән танынмыш олду. Лакин парламент тәрәфиндән јенә һәмин күн гәбул едилән башга бир ганун (зоракылы-

ға, һәдәләмәјә вә гәсдә гаршы чәза тәдбирләри һаггында чинајәт гануну дәјишдириләрәк гәбул олунмуш ганун) әввәлки вәзијјәти јени формада фе'лән бәрпа етди. Тә'тил вә ја локаут (јә'ни бир-бири илә дилбир олуб өз фабрикләрини бир вахтда бағлајан фабрикчиләрин тә'тили) заманы фәһләләрин истифадә едә биләчәкләри бүтүн васитәләр белә бир парламент һоггабазлығы јолу илә үмуми ганунлардан чыхарылыб јалныз чинајәт гануну на табе едилмишди ки, бу гануна да мә'на вермәк тамамилә барышыг мәһкәмәси һакимләриндән, јә'ни фабрикчиләрдән асылы иди. Икичә ил бундан әввәл һәмин ч. Гладстонун өзү һәмин ашағы палатада, фәһлә синфинә гаршы олан бүтүн мүстәсна ганунларын ләғв едилмәси һаггында бир аличәнаблыг көстәрәрәк, ганун лајиһәси тәгдим етмишди. Лакин бу лајиһә икинчи охунушдан о јана кечмәди, ону бүкүб бир кәнара гојдулар вә, нәһајәт, «бөјүк либерал партија» ториләрлә бирләшиб о гәдәр чәсарәтләнди ки, өзүнү һакимијјәт башына кәтирмиш олан пролетариатын әлејһинә чыхды. Бу хәјанәтлә дә кифајәтләнмәјән «бөјүк либерал партија», һәмишә һаким синифләр гаршысында диз чөкән инкилис мәһкәмә һакимләринин «конспирасијалара»[74] гаршы көһнә гануну ахтарыб јенидән ортаја чыхармасына вә фәһлә коалисијаларына гаршы истифадә етмәсинә имкан верди. Көрдүјүмүз кими, утанмаз бир худбинликлә беш јүз ил әрзиндә капиталистләрин даими тредјуниону мөвгејиндә дуран вә фәһләләрә гаршы чыхан Инкилтәрә парламенти тә'тилләрә вә тред-јунионлара гаршы ганунлардан јалныз өз арзусуна рәғмән вә јалныз күтләләрин тәзјиги алтында әл чәкмиш олду.

Тамамнлә ејни сурәтдә франса буржуазијасы да ингилаб фыртынасынын лап әввәлләриндә фәһләләрин јеничә наил олдуғу коалисијалар һүгугуну онларын әлиндән алмаг гәрарына кәлди. Һәмин буржуазија 1791-чи ил 14 ијун тарихли декретлә е'лан етди ки, бүтүн фәһлә коалисијалары—«азадлыға вә инсан һүгуглары бәјаннамәсинә гаршы чинајәтдир» вә бу чинајәтдә мүттәһим олунанлар 500 ливр чәримә едилир вә бир ил актив вәтәндаш һүгугларындан мәһрум олунурлар[225]. Ка-

---

225) Бу ганунун биринчи маддәсиндә дејилир: «Ејни вәзијјәтдә олан вә ја ејни пешәдә чалышан шәхсләрин һәр чүр корпорасијаларынын ләғв едилмәси Франса конститусијасынын башлыча әсасларындан бири олдуғуна көрә, бу чүр корпорасијаларын һәр һансы бир бәһанә илә вә һәр һансы бир шәкилдә бәрпа олунмасы гадаған едилир». Дөрдүнчү маддәдә дејилир ки, «әкәр ејни иш, пешә вә ја сәнәтдә чалышан вәтәндашлар өз сәнаје фәалијјәти вә ја иши илә хидмәт көстәрмәкдән имтина етмәк вә ја анчаг мүәјјән музда разылашмаг һаггында өз араларында разылыға вә ја сазишә кәлсәләр, һәмин разылыг вә сазишләр... конститусија әлејһинә, азадлыға вә инсан һүгуглары бәјаннамәсинә вә и. а. гаршы чинајәт е'лан едилмәлидир», јә'ни көһнә фәһлә статутларында олдуғу кими, дөвләтә гаршы

питал илә әмәк арасындакы рәгабәти дөвләт—полис тәдбирләри васитәсилә капитал үчүн әлверишли бир чәрчивәјә салан бу ганун, бүтүн ингилаблардан вә бүтүн сүлалә тәбәддүлатындан сонра да давам етмәкдә иди. Һәтта террор һөкумәти дә[7] буна әл вурмады. О јалныз лап бу јахынларда Code pénal-дан [Чинајәт мәчәлләсиндән] чыхарылмышдыр. Бу буржуа дөвләт чеврилишинә даир дәлил сон дәрәчә мараглыдыр. Мә'рузәчи сифәти илә чыхыш едән Ле Шапелје дејирди: «Инди верилән әмәк һаггыны алыб кифајәт гәдәр зәрури јашајыш васитәләри олмајан, буна көрә дә тамамилә, демәк олар, гул кими асылы вәзијјәтдә оланлары бу вәзијјәтдән гуртармаг үчүн әмәк һаггыны индики сәвијјәсинә нисбәтән артырмаг арзу олунурса да», амма фәһләләр өз мәнафеләри барәсиндә өз араларында разылыға кәлмәмәли, өзләринин «тамамилә, демәк олар, гул кими асылы вәзијјәтини» јүнкүлләшдирмәк мәгсәди илә әлбир һәрәкәт етмәмәлидирләр, чүнки белә ликлә, «онлар өз көһнә ағалары олан индики саһибкарларын азадлығыны» (фәһләләри гул кими сахламаг азадлығыны!) «тапдаламыш олардылар», чүнки бир дә, кечмиш сех саһибләринин истибдадына гаршы коалисија—нә олса јахшыдыр?—Франса конститусијасынын ләғв етдији сехләри бәрпа етмәкдир[226]).

4. КАПИТАЛИСТ ФЕРМЕРЛӘРИН МӘНШӘЈИ

Биз, ганун харичиндә гојулмуш пролетарларын јарадылмасы үчүн истифадә едилән зоракылыглары, бу пролетарлары муздлу фәһләләрә чевирмиш олан ганлы режими, әмәјин истисмар дәрәчәсини шиддәтләндирәрәк, полис үсуллары васитәсилә капитал јығымыны артыран мурдар али дөвләт тәдбирләрини көздән кечиртдик. Инди суал олунур ки, бәс илк әввәл капиталистләр һарадан мејдана кәлмишләр? Мә'лум олдуғу үзрә, кәнд әһалисинин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси билаваситә анчаг ири торпаг мүлкијјәтчиләрини јарадыр. Фермерләрин мәншәјинә кәлдикдә, биз буну аддымбаддым изләјә биләрик, чүнки бу бир чох әсрләр боју тәдричлә давам етмиш олан бир просесдир. Һәлә тәһкимлиләрин вә бунларла јанашы азад хырда торпаг мүлкијјәтчиләринин әмлак вәзијјәти чох иди, буна көрә онларын азадлыға чыхмасы да чох мүхтәлиф игтисади шәраитдә олмушдур.

Инкилтәрәдә илк фермер формасы bailiff олуб [ағалыг мүлкүн мүдири] өзү тәһкимли олараг галмагда иди. Өз вәзиј-

---

чинајәт е'лан едилмәлидир. («Révolutions de Paris». Paris, 1791, III. p. 523).

226) *Buchez et Roux.* „Histoire Parlementaire", t. X, p. 193—195 passim.

јәтинә көрә о, гәдим Рома villicus-уна бәнзәјир, лакин фәалијјәт даирәси ондан мәһдуддур. XIV әсрин икинчи јарысында bailiff-ин јерини, лендлордун тохумла, мал-гара вә әкинчилик аләтләри илә тәчһиз етдији фермер тутур. Онун вәзијјәти кәндлинин вәзијјәтиндән о гәдәр дә фәргләнмир. О анчаг даһа чох муздлу әмәк истисмар едир. Чох кечмәдән о дөнүб «métayer», јарылыға ишләјән фермер олур. Әкинчилик үчүн лазым олан капиталын бир һиссәсини о, дикәр һиссәсини дә лендлорд гојур. Көтүрүлән үмуми мәһсул онларын арасында контракт илә мүәјјән едилән нисбәтдә бөлүнүр. Инкилтәрәдә бу ичарә формасы чох тез арадан галхыр вә онун јерини әсл фермер тутур; о өз капиталы илә иш көрүр, тәсәррүфаты муздлу фәһләләрин көмәји илә апарыр вә изафи мәһсулун бир һиссәсини торпаг рентасы олараг пул вә ја мәһсул шәклиндә лендлорда верир.

XV әср әрзиндә, нә гәдәр ки мүстәгил кәндлиләр вә муздмүгабилиндә ишләмәклә бәрабәр мүстәгил тәсәррүфатлары олан кәнд тәсәррүфат фәһләләри өз әмәкләринин бәһрәсиндән өзләри истифадә едирдиләр, фермерин һәм истеһсал даирәси, һәм дә һәјат сәвијјәси ашағы иди. XV әсрин сон гәринәсиндә башланан вә демәк олар бүтүн XVI әср боју (онун сон он илләри истисна олмагла) давам едән әкинчилик ингилабы, кәнд әһалисини нә гәдәр сүр'әтлә вар-јохдан чыхарырдыса, фермери дә бир о гәдәр сүр'әтлә варландырырды[227]. Ичма отлагларыны гәсб етмәк вә саирә нәтичәсиндә фермер, демәк олар, һеч бир хәрч чәкмәдән өз мал-гарасынын сајыны хејли артыра билир, мал-гара исә онун торпағы үчүн боллуча күбрә верир.

XVI әсрдә буна һәлледичи әһәмијјәтә малик олан башга бир чәһәт дә әлавә олур. О заманлар ичарә мүгавиләләри узун мүддәтә, чох вахт 99 илә бағланырды. Нәчиб металларын вә, демәли, пулун да дәјәринин даим дүшмәси фермерләр үчүн чох әлверишли иди. Јухарыда көздән кечирдијимиз башга чәһәтләр һәлә бир јана галсын бу өзү әмәк һаггыны ашағы салырды. Әмәк һаггының бир һиссәси дөнүб фермер үчүн мәнфәәт олурду. Тахылын, јунун, әтин—бир сөзлә бүтүн кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын гијмәтинин даим баһалашмасы, фермерин һеч бир тәшәббүс көстәрмәдији һалда онун пул капиталыны артырырды, һалбуки фермер торпаг рентасыны, пулун әввәлки дәјәри үзрә бағланмыш көһнә мүгавиләләр

---

227) Һаррисон өзүнүн «Description of England» әсәриндә јазыр: «Кечмишдә 4 ф. ст. мәбләғиндә рентаны вермәкдә чәтинлик чәкән фермерләр инди 40, 50, 100 ф. ст. верирләр; буна бахмајараг ичарә мүддәти гуртардыгда онларын әлиндә 6—7 ил үчүн рента галмадыгда ики кифајәт гәдәр мәнфәәтли һесаб етмирләр».

әсасында верирди[228]. Беләликлә, фермер ejни заманда һәм өз муздлу фәһләләри һесабына, һәм дә өз лендлорду һесабына варланырды. Буна көрә дә тәәччүблү дejилдир ки, XVI әсрин ахырларына јахын Инкилтәрәдә о замана көрә варлы «капиталист фермерләр» синфи әмәлә кәлмишди[229].

---

228) XVI әсрдә пулун гијмәтдән дүшмәсинин чәмиjjәтдәки мүхтәлиф синифләрә тә'сири һаггында бах: „A Conpendious or Briefe Examination of. Certayne Ordinary Complaints, of Divers of our Countrymen in these our Dayes". By W. S., Gentleman (London, 1581). Бу әсәр мүкалимә шәклиндә јазылдығына көрә, ону узун мүддәт Шекспирә иснад вериридиләр вә һәлә 1751-чи илдә Шекспирин ады илә нәшр олунмушду. Онун мүәллифи Вилјам Стаффорддур. Әсәрин бир jериндә чәнкавәр (knight) белә фикир jеридир:

Чәнкавәр: «Ej мәним гоншум әкинчи, ej чәнаб тачир вә ej мәним меһрибан мискәрим,—башга сәнәткарлар кими сиз дә өз мәнафејинизи нисбәтән асанлыгла горуја биләрсиниз. Чүики һәр шејин гијмәти әввәлкинә нисбәтән нә гәдәр галхса, сиз өз сатдығыныз малларын вә әмәjин гијмәтини бир о гәдәр артырсырсыныз. Лакин бизим һеч елә бир шејимиз jохдур ки, ону баһа гијмәтә сатаг вә беләликлә дә алдығымыз мәһсулларда чәкдиjимиз зәрәрин jерини долдура биләк». Әсәрин башга бир jериндә чәнкавәр доктордан сорушур: «Лүтфән дејин көрәк сиз кими нәзәрдә тутурсунуз? Һәм дә, сизин фикринизчә, бурада һеч бир зәрәр чәкмәjән кимдир?» *Доктор:* «Мән алгы вә сатгы илә јашajанлары вә баһа алдыгда баһа да сатанлары нәзәрдә тутурам». *Чәнкавәр:* «Бәс сизин дедиjинизә көрә бундан хејир көрәнләр кимләрдир?» *Доктор:* «Әлбәттә, бүтүн о ичарәдарлар вә ја фермерләрдир ки, бечәрдикләри торпаг үчүн көһнә рента верирләр, чүнки онлар көһнә норма илә рента верир, мәһсулу исә jени норма илә сатырлар, ја'ни торпағы чох учуз әлә кечирир, торпагда битән һәр шеји исә баһа сатырлар...» *Чәнкавәр:* «О адамлар ки сизин дедиjинизә көрә бундан газананлара нисбәтән даһа чох зәрәр чәкирләр, бәс онлар кимләрдир?» *Доктор:* «Бүтүн задәганлар, чентлменләр вә умумиjjәтлә сабит рента илә вә ја маашла јашajан, ја да өз торпагларыны өзләри бечәрмәjән вә ја тичарәтлә мәшғул олмаjан адамлардыр».

229) Франсада орта әсрләрин әввәлләриндә феодалын мүдири вә төһчү олмаjан олан кечмиш régisseur тезликлә дөнүб homme d'affaires [ишбаз] олур вә чамаата һәдә-горху кәлмәк, ону алдатмаг вә саирә илә варланыб капиталистә чеврилир. Бу régisseurs-ләр өзләри бә'зән нәчиб силкә мәнсуб олурдулар. Мәсәлән: «Бу һесабаты Безансон кастеljанларынын чәнкавәри Жак де Торесс өз патронуна тәгдим едир; о да 1359-чу ил декабрын 25-дән 1360-чы ил декабрын 28-нә гәдәр һәмин кастеljанлыгдан алынмалы олан рсnталар һаггында Дижонда Бургон һөкмдары, һерсогу вә графы гаршысында һесабат верир (*Alexis Monteil.* „Traite des Matériaux Manuscrits etc.», p. 234, 235). Артыг бурадан көрүнүр ки, ичтимаи һәjатын бүтүн саһәләриндә кәлирләрин нә гәдәр бөjүк бир һиссәси дәллаллара гисмәт олур. Мәсәлән, игтисади саһәдә мүәссисәләрин мәнфәәтинин чох һиссәсини малиjjәчиләр, биржачылар, тачирләр вә дүканчылар көтүрүрләр; мүлки һүгуг саһәсиндә исә, чәкишән тәрәфләри вәкил сојур; сиjасәтдә депутат өз сечичиләриндән, назир падшаһдан даһа әһәмиjjәтлидир, дин саһәсиндә мүгәддәс «ишмаjәчиләр» аллаһдан ирәлидәдирләр, бунлардан да ирәлидә кешишләр дурур ки, онлар да «мәрһәмәтли пастыр» илә онун диндарлар сүрүсү арасында лабуд васитәчидирләр. Инкилтәрәдә олдуғу кими, Франсада да, лакин конд әһалиси үчүн даһа ағыр шәртләрлә, ири феодал торпаглары сиjсиз-һесабсыз хырда тәсәррүфатлара бөлүнмүшдү. XIV әср әрзиндә ичарәләр—

5. ӘКИНЧИЛИКДӘКИ ИНГИЛАБЫН СӘНАЈЕЈӘ ӘКС ТӘ'СИРИ. СӘНАЈЕ КАПИТАЛЫ ҮЧҮН ДАХИЛИ БАЗАР ЈАРАНМАСЫ

Кәнд әһалисинин дөнә-дөнә, даим тәкрар олунан бир сурәтдә мүлкиҗҗәтдән мәһрум едилмәси вә торпагдан чыхарылыб говулмасы, көрдүҗүмүз кими, даим, шәһәр сәнаҗесинә, һеч бир сех мүнасибәтләри илә әлагәдар олмаҗан җени-җени пролетар күтләләри верирди,—мәһз бу гәрибә вәзиҗҗәт гоча А. Андерсону (Чемс Андерсонла гарышдырылмамалы) тичарәт тарихи һаггындакы әсәриндә[78] бу ишдә аллаһ-тааланын әли олдуғуна чидди инандырмышдыр. Биз ибтидаи ығымын бу чәһәти үзәриндә даһа бир дәгигәлиҗә даҗанмалыҗыг. Жоффруа Сент-Илер[230] дүнҗа материҗасынын бир җердә сыхлашмасыны онун башга бир җердә сеҗрәкләшмәси илә изаһ едир, лакин тәкбашына тәсәррүфатчылыг едән мүстәгил кәнд әһалиси сеҗрәкләшдикчә бу җалныз сәнаҗе пролетариатынын сыхлашмасы илә битмирди. Торпағы бечәрәнләрин сајча азалмасына бахмаҗараг, торпаг әввәлки гәдәр вә җа һәтта даһа артыг мәһсул верирди, чүнки торпаг мүлкиҗҗәти мүнасибәтләри саһәсиндәки ингилабын нәтичәсиндә бечәрмә үсуллары җахшылашыр, кооперасиҗа кенишләнир, истеһсал васитәләри тәмәркүзләшир вә и. а., чүнки муздлу кәнд тәсәррүфаты фәһләләри нәинки даһа интенсив ишләмәҗә мәчбур едилир[231], һәмдә онларын өзләри үчүн ишләдикләри истеһсал саһәси кетдикчә даһа чох кичилирди. Беләликлә, кәнд әһалисинин бир һиссәсинин сәрбәстләшмәси илә бәрабәр онун әввәлки җашаҗыш васитәләри дә сәрбәстләшир. Инди бунлар дәҗишән капиталын мадди үнсүрләринә чеврилир. Јер илә көј арасында галмыш олан кәндли һәмин җашаҗыш васитәләринин дәҗәриниә өз јени ағасы олан сәнаҗе капиталистинин җанында әмәк һаггы шәклиндә газанмалыдыр. Кәнд тәсәррүфатынын сәнаҗе үчүн вердиҗи җерли хам материалын да агибәти, җашаҗыш ва-

---

фермалар вә җа terriers меҗдана чыхмышды. Бунларын сајы даим артырды вә 100 000-и хејли өтмүшдү. Онлар мәһсулун $^1/_{12}$ һиссәсиндән $^1/_5$ һиссәсинә гәдәрини торпаг рентасы олараг, пул вә җа натура шәклиндә верирләр. Бә'зән анчаг бир нечә арпандан ибарәт олан саһәнин дәҗәриндән вә һәчминдән асылы олараг Terriers лен, җарымлен (fiefs, arrière-fiefs) вә и. а. адланырды. Бүтүн бу ferriers саһибләри өз наһиҗәләриндә җашаҗан әһалиҗә гаршы мүәҗҗән дәрәчәдә мәһкәмә сәлаһиҗәтинә малик идиләр; бу кими дөрд сәлаһиҗәт дәрәчәси вар иди. Бу сајсыз-һесабсыз хырда мүстәбидләр һакимиҗҗәтинин кәнд әһалиси үчүн нә гәдәр дөзүлмәз бир зүлм олдуғуну тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир. Монтеј дејир ки, Франсада инди чәми 4 000 мәһкәмә (о чүмләдән барышыг мәһкәмәләри дә дахил олмагла) олан җердә о заман 160 000 мәһкәмә вар иди.

230) Бах: онун „Notions de Philosophie Nature le". Paris, 1838.

231) Бу чәһәти сер Чемс Стүарт геҗд едир[77].

ситәләринин агибәти кими олду. О, сабит капиталын үнсүрүнә чеврилди.

Мәсәлән, фәрз едәк ки, II Фридрих заманы, кәтан әјирән Вестфалија кәндлиләринин бир һиссәси зорла мүлкијјәтдән мәһрум едилмиш вә торпагдан чыхарылыб говулмушлар, дикәр һиссәси исә ири фермерләрә муздур едилмишдир. Бунунла јанашы кәтан әјирән вә тохујан ири мүәссисәләр артыр вә торпагдан «азад едиләнләр» бурада муздлу фәһлә кими ишә кирирләр. Кәтан тамамилә әввәлки шәклиндә галыр. Онун бирчә лифи дә дәјишилмәмишдир, лакин инди онун чисминдә јени бир ичтимаи гәлб вардыр. Инди о, мануфактура саһибинин сабит капиталынын бир һиссәсини тәшкил едир. Кечмишдә аилә үзвләри илә бирликдә кәтаны бечәрән бир јығын хырда истеһсалчылар ајрылыгда буну хырда-хырда әјириридиләр, инди исә һәмин кәтан бир капиталистин әлинә топланмышдыр вә бу капиталист башгаларыны она кәтан әјириб тохумаға мәчбур едир. Кәтанәјирмә е'малатханасында сәрф олунан әлавә әмәк кечмишдә сајсыз-һесабсыз кәндли аиләләринин әлавә кәлири шәклинә, һабелә—II Фридрих заманы—pour le roi de Prusse* алынан верки ләр шәклинә дүшмүшдү. Инди бу әлавә әмәји аз мигдар капиталистләр мәнфәәт шәклиндә мәнимсәјир. Кечмишдә бәндләрә сәпәләнмиш олан әјирмә вә тохума дәзкаһлары да, фәһләләрин өзү вә хам материал кими, инди бир нечә бөјүк фәһлә казармасына топланмышдыр. Әјирмә вә тохума дәзкаһлары да, хам материал да, әјирчи вә тохучуларын мүстәгил јашамасы васитәләриндән дөнүб әјирчиләр вә тохучулар үзәриндә команданлыг васитәләринә[232], һабелә фәһләләрдән һаггы өдәнилмәјән әмәк сормаг васитәләринә чеврилир. Ири фермалар кими ири мануфактураларын да заһири көрүнүшүнә әсасән әсла демәк олмаз ки, бунлар бир чох хырда мүстәгил истеһсалчыларын мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси јолу илә хырда истеһсал ваһидләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Лакин онун бу заһири көрүнүшү гәрәзсиз мүшаһидәчини алдада билмәз. Мирабонун—бу ингилаб әждаһасынын—заманында ири мануфактуралар инди бирләшмиш тарлалар дедијимиз кими, һәлә manufactures réunies бирләшмиш е'малатханалар адланырды.

Мирабо дејир: «Јалныз ири мануфактуралара, јә'ни бир директорун идарәси алтында јүзләрлә адамын ишләдији вә адәтән бирләшмиш мануфактуралар (manufactures réunies) адланан мануфактуралара фикир

---

* — һәрфијјән: Пруссија кралынын хејринә, мәчази мә'нада: һавајы. *Ред.*

232) Капиталист дејир: «Сизә команданлыг етмәк зәһмәтини өһдәмә көтүрдүјүм үчүн, әлиниздәки олуб-галаны да мәнә вермәк шәртилә мәним үчүн ишләмәјинизә илтифат едиб разы олурам» (*J. J. Rousseau.* „Discours sur l'Economie Politique").

верирләр. Чохлу мигдар фәһләнин тәкбәтәк, һәрә өз билдији кими вә өз рисги илә ишләдији е'малатханалара исә, әксинә, һеч нәзәр дә салмырлар. Бунлар тамамилә көлкәдә бурахылыр. Бу бөјүк бир сәһвдир, чүнки јалныз һәмин е'малатханалар халг сәрвәтинин доғрудан да мүһүм бир тәркиб һиссәни тәшкил едир... Бирләшдирилмиш фабрик (fabrique réunie) бир-ики саһибкары сон дәрәчә варландыра биләр, фәһләләр исә аз-чох әмәк һаггы алан вә һәр һалда саһибкарын рифаһында пајы олмајан күнәмүзд фәһләләрдән башга бир шеј дејилдирләр. Пәракәндә фабрик (fabrique séparée) исә, әксинә, һеч кәси варландырмыр, лакин бир чох фәһләләрин рифаһына көмәк едир... Чалышган тәсәррүфатчы фәһләләрин сајы артачагдыр, чүнки онлар әмәк һаггының азачыг артмасына, ја'ни кәләчәк үчүн һеч бир мүһүм тә'сири олмајан вә олса-олса фәһләләрин назырда бир аз јахшы јашамасына имкан верән бир нәтичәјә наил олмаға чалышмагданса, ағыллы јашајыб сә'ј илә ишләмәји өз вәзијјәтләрини лазымынча јахшылашдырмаг үчүн васитә һесаб едирләр. Адәтән хырда кәнд тәсәррүфаты илә әлагадар олан анчаг пәракәндә фәрди мануфактуралар азадлыгы тә'мин едир»[233].

Кәнд әһалисинин бир һиссәсинин мүлкијјәтдән мәһрум едилиб кәнддән говулмасы нәинки сәнаје капиталы үчүн фәһләләри, онларын јашајыш васитәләрини, онларын әмәк материалларыны сәрбәстләшдирир, һабелә дахили базар да јарадыр.

Доғрудан да, хырда кәндлиләри муздлу фәһләләрә, онларын јашајыш васитәләрини вә әмәк васитәләрини исә капиталын мадди үнсүрләринә чевирән һадисәләрин өзү ејни заманда һәмин капитал үчүн дахили базар да јарадыр. Әввәлләр кәндли аиләси јашајыш васитәләрини вә хаммаллары өзү истеһсал вә е'мал едир, сонра бунларын чох һиссәсини өзү истеһлак едирди. Инди бу хаммаллар вә јашајыш васитәләри әмтәәләрә чеврилмишдир. Ири фермер бунлары сатыр; мануфактуралар онун үчүн базардыр. Иплик, кәтан, габа јун мә'мулат—кечмишдә һәр бир кәндли аиләсинин әлиндә олан хаммалдан, бу аиләләр тәрәфиндән өз истеһлакы үчүн әјирилиб тохунан бу шејләр—инди дөнүб мануфактура мә'мулаты олмушдур ки, бунларын да сатыш базары мәһз әкинчилик маһалларыдыр. Өз билдији кими вә өз рисги илә ишләјән бир јығын хырда истеһсалчынын тәчһиз етдији сајсыз-һесабсыз истеһлакчылар инди бөјүк бир там шәкли, сәнаје капиталисти тәрәфиндән тәчһиз олунан бир базар шәкли алыр[234].

---

[233] *Mirabeau,* ситат кәтирилән әсәр, III ч. сәһ. 20—109, мүхтәлиф јерләрдә. Әкәр Мирабо пәракәндә е'малатханалары «бирләшдирилмиш е'малатханалардан» даһа сәрфәли вә даһа мәһсулдар һесаб едир вә бу ахырынчылара анчаг һөкумәтләрин гајғысы илә сүн'и сурәтдә јетишдирилмиш шүшәбәнд биткиләри кими бахырса, буиун сәбәби континент мануфактураларынын чохунун о заманкы вәзијјәтидир.

[234] «Әкәр бир фәһлә аиләси өзү үчүн ијирми фунт јуну нәзәрә чарпмадан, бир ил әрзиндә, башга ишләр арасындакы бош вахтларында, аиләнин өз әмәји илә палтара чевирирсә, бурада һәр шеј чох садә бир һалдадыр. Лакин бу јуну базара чыхарын, фабрикчијә көндәрин, сонра да фабрикчинин мәһсулуну дәллала вә даһа сонра тачирә көндәрин, бу заман

Белəликлə, кечмишдə мүстəгил олан кəндлини əмлакдан мəһрум етмəклə, ону истеһсал васитələриндən ајырмагла бəрабəр ајдымчы кənд пешəси дə мəһв едилир, мануфактура илə әкинчилијин бир-бириндən ајрылмасы просеси башланыр. Һəм дə кəндлəрдəки ев пешəсинин јалныз мəһв едилмəси өлкəнин дахили базары үчүн капиталист истеһсал үсулунун тəләб етдији вүс'ət вə сабитлији јарада биләр.

Лакин əсл мануфактура дөврү һəлə гəти бир дəјишиклијə сəбəб олмур. Хатырлатмалыјыг ки, мануфактура милли истеһсалы јалныз чох чүзи бир дəрəчəдə əһатə едир вə һəмишə өз кениш тəмəли [Hintergrund] олан шəһəр сəнəткарлығына вə кəндлəрдəки ајдымчы ев пешəләриня архаланыр. Мануфактура мə'лум сəнаје саһəләриндə, мə'лум нөгтəләрдə бу ајдымчы пешəләрин вə шəһəр сəнətинин бир формасыны мəһв едирсə, өзү онлары башга јерләрдə башга формаларда јенидəн јарадыр, чүнки өз хам материалыны е'мал етдирмək үчүн мə'лум дəрəчəдə онлара еһтијачы вардыр. Буна көрə дə мануфактура јени хырда əкинчиләр синфи јарадыр ки, торпағы бечəрмək бунлар үчүн анчаг ајдымчы бир ишдир, башлыча мəшғəләləри исə—сəнаје əмəјидир, билаваситə вə ја тачир васитəсилə мануфактураја сатмаг үчүн мəһсул һазырламагдыр. Бу, Инкилтəрə тарихинин тəдгигчисини чашдыран ән мүһүм сəбəб олмаса да, бу кими сəбəбләрдən биридир. XV əсрин сон гəринəсиндən е'тибарəн тəдгигчи кəнддə капиталист тəсəррүфатынын артмасына вə кəндлиләрин кетдикчə даһа чох мəһв олмасына даир фасиләсиз, јалныз надир һалларда сакитләшən шикајəтləрə раст кəлир. Лакин дикəр тəрəфдən дə тəдгигчи көрүр ки, кəндлиләр, əввəлкинə нисбəтən азалмыш олсалар да вə вəзиҗҗəтləри кетдикчə даһа ағырлашмыш олса да, һəр һалда јенə һəмишə мөвчуддурлар[235]. Бунун башлыча сəбəби одур ки, Инкилтəрədə нөвбə илə кан тахыл тəсəррүфаты, кан да малдарлыг үстүн јер тутур вə бундан асылы олараг кəндли истеһсалынын һəчми дəјишилир. Јалныз машынлы ири сəнаје капиталист əкинчилији үчүн мөһкəм тəмəл јарадыр, кənd əһалисинин бөјүк əксəриҗҗəтини гəти олараг мүлкиҗҗətдən мəһрум едир, əкинчиликлə кəндлəрдəки ев сəнаjесинин бир-биринdən ајрылмасыны баша чатдырыр, ев

бөјүк бир тичарət əмəлиҗҗаты əмəлə кəлəр, һəм дə бу əмəлиҗҗат үчүн лазым олан номинал капитал, һəмин јунун дəјəриндən ијирми гат артыг олар... Белəликлə фəһлə синфи, бичарə фабрик əһалисини, түфејли дүканчылар синфини вə фиктив тичарət, пул вə малиҗҗə системини јашатмаг үчүн истисмар олунур» (*David Urquhart* ситат кətирилən əсəр, сəһ. 120).

235) Кромвелин заманы истисна тəшкил едир. Нə гədəр ки республика јашајырды, бу мүддəтдə Инкилтəрə халг күтлəләринин бүтүн тəбəгələри Түдорлар заманы дүчар олдуглары тənəззүлдən чыхмышдылар.

сәнајесинин көкләри олан әјиричилик вә тохучулуғу арадан галдырыр[236]. Демәли, сәнаје капиталы үчүн бүтүн дахили базары да анчаг ири машынлы сәнаје әлә кечирир[237].

6. СӘНАЈЕ КАПИТАЛИСТИНИН МӘНШӘЈИ

Сәнаје[238] капиталистинин мәншәји фермерин мәншәји кими тәдричи олмамышдыр. Шүбһәсиз ки, бә'зи хырда сех усталары вә бунлардан да чох мигдар мүстәгил хырда сәнәткар вә һәтта муздлу фәһләләр хырда капиталистә чеврилмиш, сонра исә муздлу әмәк истисмарыны тәдричән кенишләндирәрәк вә буна мүвафиг сурәтдә капитал јығымыны күввәтләндирәрәк sans phrase [рејд-шәртсиз] капиталистә чеврилмишләр. Орта әсрләрдәки шәһәр һәјатынын көрпәлик дөврү кими, капиталист истеһсалынын да көрпәлик дөврүндә гачгын тәһкимлиләрдән һансынын саһибкара вә һансынын нөкәрә чеврилмәли олмасы мәсәләси адәтән онлардан кимин әввәлчә өз ағасыны әлиндән гуртулуб гачмасындан асылы олараг һәлл едилирди.

---

236) Такет билир ки, машын тәтбиг едән ири јун сәнајеси әсл мануфактуралардан вә кәнд вә ја ев мануфактураларынын мәһви нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир *(Tuckett,* ситат кәтирилән әсәр, I ч., сәһ. 144). «Котаны вә бојундуруғу аллаһлар ихтира етмиш вә гәһрәманлар ишләтмишләр— мәкәр тохума дәзкаһынын, чәһрәнин вә ијин мәншәји дә бу гәдәр нәчиб дејилми? Сиз чәһрәни котандан, әл ијини бојундурургдан ајырырсыныз, фабрикләр вә јохсуллар үчүн евләр, кредит вә бөһранлар, ики дүшмән милләт, кәнд вә тичарәт милләтләри әлдә едирсиниз» *(David Urquhast,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 122). Лакин Керн мејдана чыхыр вә Инкилтәрәни, әлбәттә, һеч дә әсассыз олмајарг тәгсирләндириб дејир ки, о бүтүн галан өлкәләри анчаг экинчилик өлкәләринә чевирмәјә чалышыр, өзү исә онларын фабрикчиси олмаг истәјир. О иддиа едир ки, Түркијә бу васитә илә варјохдан чыхарылмышдыр, чүнки орада «торпаг мүлкијјәтчиләринә вә экинчиләрә һеч вахт изин верилмирди ки,» (Инкилтәрә тәрәфиндән), «котанла тохучулуг дәзкаһы, мала илә чәкиш арасында тәбии иттифаг јаратмагла өз вәзијјәтләрини мөһкәмләтсинләр». («The Slave Trade». p. 125). Онун фикринчә, Уркарт өзү Түркијәнин вар-јохдан чыхарылмасынын әсас мүгәссирләриндән биридир, чүнки о, Инкилтәрәнин хејринә Түркијәдә азад тичарәти тәблиғ едирди. Лакин мәзәлиси будур ки, Кери—әзчүмлә Русија үрәкдән нөкәрчилик едән бу адам,—бу ајрылма просесинә һимајәчилик системи васитәсилә мане олмаг истәјир, һалбуки һәмин систем һәгигәтдә бу просеси даһа да сүр'әтләндирир.

237) Милл, Рочерс, Голдуин Смит. Фосетт вә башга бу кими филантроп инкилис иггисадчылары, һабелә Чон Брајт вә К°-сы кими либерал фабрикчиләр, аллаһ Габилдән онун гардашы Һабили хәбәр алдығы кими, Инкилтәрә торпаг аристократларындан сорушурлар ки, бәс бизим минләрчә кәндлиләр нечә олдулар?—Сиз өзүнүз һарадан төрәмишсиниз? Һәмин кәндлиләри мәһв етмәкдән. Нә үчүн сиз һеч сорушмурсунуз ки, бәс мүстәгил тохучулар, әјиричиләр вә сәнәткарлар нечә олублар?

238) Бурада «сәнаје» сөзү «экинчилик» сөзүнүн әкси олараг ишләдилир. Иггисади категорија мә'насында фермер дә фабрикчи кими сәнаје капиталистидир.

Лакин бу үсулун чох ләнк сүр'әти XV әсрин ахырларындакы бөјүк кәшфләр нәтичәсиндә јаранан јени дүнја базарынын тичарәт тәләбатына әсла ујғун кәлмирди. Орта әсрләрдән ики мүхтәлиф капитал формасы ирс галмышды; сәләмчи капиталы вә тачир капиталы; бунлар тамамилә мүхтәлиф ичтимаи-игтисади формасијаларда јеткинләшир вә капиталист истеһсал үсулу дөврү башланана гәдәр ики мүхтәлиф капитал формасы һесаб олуңур.

«Һазырда бүтүн ичтимаи сәрвәт әввәлчә капиталистин әлинә кечир... о торпаг мүлкијјәтчисинә рента, фәһләјә әмәк һаггы верир, верки топлајана верки вә әшәр верир, иллик әмәк мәһсулунун хејли һиссәси, һәтта чох һиссәси, һәм дә даим артмагда олан һиссәси исә онун өзүнә галыр. Бүтүн ичтимаи сәрвәт үзәриндә капиталистин мүлкијјәт һүгугуну тә'мин едәчәк бир ганун јохдурса да, һазырда капиталисти һәмин мүлкијјәти ән әввәл өз әлинә кечирән мүлкијјәтчи һесаб етмәк олар... Мүлкијјәт даирәсиндәки бу дәјишиклик капитал үчүн фаиз алынмасы сајәсиндә баш вермишдир... вә о да мараглыдыр ки, бүтүн Аврола ганунверичиләри сәләмчилијә гаршы ганунлар вермәк васитәсилә буна мане олмаға чалышырдылар... Өлкәнин бүтүн сәрвәти үзәриндә капиталистләрин һаким олмасы, мүлкијјәт һүгугу саһәсиндә там бир ингилабдыр; бәс бу ингилабы һансы ганун вә ја һансы ганунлар мәчмусу әмәлә кәтирмишдир»[239].

Мүәллиф билмәли иди ки, үмумијјәтлә ганунлар һеч бир заман ингилаб әмәлә кәтирмир.

Сәләмчилик вә тичарәт васитәсилә јаранмыш пул капиталынын сәнаје капиталына чеврилмәсинә кәнддә феодализм гурулушу вә шәһәрдә сех гурулушу мане олурду[240]. Феодал гошун дәстәләри ләғв едилдикдән, кәнд әһалиси мүлкијјәтдән мәһрум едилиб гисмән дә кәнддән говулдугдан сонра бу мәһдудијјәтләр арадан галхды. Јени мануфактура мал ихрач едилән дәниз лиманларында вә ја өлкә дахилиндәки елә јерләрдә мејдана чыхмышды ки, бунлар сех гурулушу олан көһнә шәһәрләрин нәзарәти алтында дејилди. Буна көрә дә Инкилтәрәнин corporate towns [сех корпорасија гурулушлу шәһәрләри] бу јени сәнаје очагларына гаршы гызғын мүбаризә апарырдылар.

Америкада гызыл вә күмүш мә'дәнләринин тапылмасы, јерли әһалинин мәһв едилмәси, әсарәт алтына алынмасы вә мә'дәнләрдә дири-дири торпаға басдырылмасы, Ост-Һинд торпагларыны фәтһ вә гарәт етмәк јолундакы биринчи аддымлар, Африканын гәрарлар овлағына чеврилмәси—бүтүн бунлар капиталист истеһсал ерасынын сүбһ чағыны тәшкил едирди. Бу идиллик просесләр ибтидаи јығымын башлыча

239) „The Natural and Artificial Right of Property Contrasted". London) 1832, p. 98, 99. Бу аноним әсәрин мүәллифи Т. Һодскиндир.

240) Һәлә 1794-чү илдә Лидсдә мәһуд тохујан хырда усталар парламентә нүмајәндәләр көндәрәрәк, тачирләрә фабрикчи олмағы гадаған едән бир ганун верилмәсини хаһиш етмишдир (*Dr. Aikin*, ситат кәтирилән әсәр).

чәһәтләридир. Бунун ардынча Авропа милләтләринин бүтүн дүнјада тичарәт мүһарибәси кәлир. Бу мүһарибә Һолландијанын Испанијадан ајрылмасы илә башланыр[78], инкилисләрин јакобинләрә гаршы мүһарибәсиндә олдугча кенишләнир[32] вә һәлә инди дә Чинә гаршы «тирјәк» мүһарибәләри[79] вә и. а. шәклиндә давам едир.

Ибтидаи јығымын мүхтәлиф моментләри мүхтәлиф өлкәләрдә: Испанијада, Португалијада, Һолландијада, Франсада вә Инкилтәрәдә—баш вермиш, һәм дә аз-чох мә'лум бир тарихи ардычыллыгла давам етмишдир. Инкилтәрәдә бунлар XVII әсрин ахырларында мүнтәзәм сурәтдә мүстәмләкә системи вә дөвләт истигразлары системи һалында, мүасир верки системи вә һимајәчилик системи һалында бирләшир. Бу методлар гисмән, мәсәлән, мүстәмләкәчилик системи кими, кобуд зоракылыға әсасланыр. Лакин феодал истеһсал үсулунун капиталист истеһсал үсулуна чеврилмәси просесини сүр'әтләндирмәк вә онун кечид мәрһәләләрини гысалтмаг үчүн бу методларын һамысы дөвләт һакимијјәтиндән, ја'ни мүнтәзәм вә мүтәшәккил ичтимаи зоракылыгдан истифадә едир. Һәр бир көһнә чәмијјәт јени бир чәмијјәтә һамилә олдугда зоракылыг онун мамачасы олур. Зоракылығын өзү игтисади потенсијадыр.

Христианлығы өзүнә ихтисас сечмиш олан У. Һауитт христиан мүстәмләкә системи һаггында дејир:

«Христиан иргләри адланан иргләрин әсарәт алтына ала билдикләри бүтүн халгларa гаршы дүнјанын бүтүн гитәләриндә етдикләри вәһшиликләр вә һәјасыз гәддарлыг һәр бир тарнхи дөврдә һәр һансы иргнн, һәтта ән вәһши вә надан, ән гәддар вә азғын иргин етмиш олдуғу бүтүн дәһшәтләри өтүб кечир»[241].

XVII әсрин нүмунәви капиталист өлкәси олан Һолландијанын мүстәмләкәчилик тәсәррүфатынын тарихи, мисли көрүнмәмиш хәјанәтләр, алдатмалар, гәтл вә әчлафлыглар мәнзәрәси тәшкил едир[242]. Јава адасында чатышмајан гулларын сајыны тамамламаг үчүн һолландијалыларын Селебесдә адам оғурламасы системиндән даһа характерик бир шеј ола билмәз. Орада гул оғурламаг үчүн хүсуси адам оғрулары ha-

241) *William Howitt.* „Golonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies". London, 1838, p. 9. Гулларла нечә рәфтар едилдији һаггында јахшы мә'лумат алмаг үчүн бах: (*Charles Comte.* „Traité de Législation", 3ème éd Bruxelles, 1837). Бу әсәри дәриидән өјрәндикдә көрмәк олур ки, буржуа һеч чәкинмәдән дүнјаны дәјишдириб өз тәбиәти вә симасына ујғун бир шәкилдә гурмаға имкан тапдығы јерләрдә о өзү нәјә дөнүр вә өз фәһләләрини нәјә дөндәрир.

242) *Thomas Stamford Raffles,* late Lieut. Gov. of that island. „The history of Java". London. 1817, [v. II, p CXC—CXCI, әлавә].

зырланырды. Оғру, тәрчүмәчи вә сатычы бу тичарәтин башлыча акентләри, јерли принсләр исә башлыча сатычысы идиләр. Оғурланан кәнчләр, гул дашыјан кәмиләрлә көндәрилә биләчәк јаша чатанадәк Селебесдә кизли һәбсханаларда сахланылырды. Рәсми бир һесабатда дејилир:

«Мәсәлән, бу Макассар шәһәриндә бир-бириндән дәһшәтли олан сајсыз-һесабсыз кизли һәбсханалар вардыр ки, бунлар аиләләриндән зорла ајдәркин салыныб әл-голу зәнчирләнмиш бичарәләрлә—ачкөзлүк вә зүлм гурбанлары илә долудур».

Һолландијалылар Малакканы әлә кечирмәк үчүн, Португалија губернаторуну пул илә әлә алмышдылар. Губернатор 1641-чи илдә онлары шәһәрә бурахды. Онлар вә'д етдикләри 21 875 фунт стерлинг мәбләғи вермәкдән «имтина етмәк» үчүн дәрһал губернаторун евинә кәлиб ону өлдүрдүләр. Онларын ајағы дәјән јерләр дәрһал бош вә виран галырды. Јаванын Банјуванки вилајәтиндә 1750-чи илдә 80 000-дән артыг әһали олдуғу һалда, 1811-чи илдә чәми 8 000 галмышды. Doux commerce [мә'сум тичарәт] белә дир!

Мә'лум олдуғу кими, Инкилтәрәнин Ост-Һинд компанијасы[80], Ост-Һиндә сијаси һакимијјәтдән әлавә, чај тичарәтини вә үмумијјәтлә Чин илә тичарәти, Авропадан вә Авропаја мал дашынмасыны да тамамилә инһисар алтына ала билмишди. Лакин Һиндистан саһилләриндә вә адалар арасындакы кәмичилик, һабелә Һиндистан дахилиндәки тичарәт бу компанијанын јүксәк вәзифәли адамлары тәрәфиндән инһисар алтына алынмышыд. Дуз тирјәк, бетел вә башга маллар инһисары түкәнмәз сәрвәт мәнбәји олмушду. Вәзифәли шәхсләр маллара өзләри гијмәт гојур вә бәдбәхт Һиндлиләри истәдикләри кими сојурдулар. Кенерал-губернатор өзү бу хүсуси тичарәтдә иштирак едирди. Онун истәкли адамлары елә шәртләрлә контракт бағлаја билир вә о гәдәр мәнфәә көтүрүрдүләр ки, һәтта һечдән гызыл гајыран кимјакәрләр дә бу гәдәр мәнфәәт көтүрә билмәздиләр. Јағышдан сонра бол көбәләк чыхдығы кими, бу заман да бөјүк сәрвәтләр топланыр вә ибтидаи јығым бурада бирчә шиллинг дә маја гојмадан әмәлә кәлирди. Уоррен Гастингсин мүһакимәси бу чүр мисалларла долудур. Бунлардан бирини көстәрәк. Рәсми тапшырыгла Һиндистанын тирјәк истеһсал олунан рајонундан чох узаг бир јерә кедән Салливен адлы бириси илә, онун јола дүшдүјү заман тирјәк тәдарүкү үчүн бир контракт бағланмышды. Салливен өз контрактыны 40 000 фунт стерлингә Бинн адлы биринә сатыр. Бинн дә буну јенә һәмин күн 60 000 фунт стерлингә бир башгасына сатыр. Контракты јеринә јетирән бу ахырынчы адам өзү дә бундан чох бөјүк газанч көтүрдүјүнү сөјләјир. Парламентә тәгдим едилән бир сәнәдә көрә,

1757-чи илдән 1766-чы илədək мүддәт әрзиндә компанија вә онун мә'мурлары һиндлиләрдән зорла милјон фунт стерлинг бәхшиш алмышлар. 1769—1770-чи илләрдә инкилисләр бүтүн дүјүнү алыб јығараг сонра буну анчаг аглакәлмәз дәрәчә јүксәк гијмәтә сатмагла сүн'и сурәтдә ачылыг төрәтмишдиләр[243].

Әлбәттә, јерли әһали илә, мәсәлән, Вест-Һиндә олдуғу кими, јалныз харичлә тичарәт үчүн мәһсул истеһсал едилмәли олан плантасијаларда, һабелә талан вә сојғунчулуг гурбаны олмуш Мексика вә Ост-Һинд кими зәнкин вә әһалиси сых өлкәләрдә даһа дәһшәтли рәфтар едилирди. Лакин әсл мүстәмләкәләрдә дә ибтидаи јығымын ејни христиан характери өзүнү көстәрмәкдә иди. Јени Инкилтәрә пуританлары— бу ајыг протестантизм виртуозлары 1703-чү илдә өз Assembly-индә [Ганунверичи мәчлисиндә] һәр һиндли башынын дәриси вә һәр бир гырмызы дәрили әсир үчүн 40 ф. ст. мүкафат вермәји гәрара алмышдылар; 1720-чи илдә һәр бир баш дәриси үчүн вернлән мүкафат 100 ф. стерлингә чатдырылмышды, 1744-чү илдә, Массачусетс көрфәзи рајонунда гәбиләләрдән бири үсјанчы адландырыландан сонра ашағыдакы гијмәтләр гојулмушду: 12 јашында вә даһа јашлы кишиләрин башының дәриси үчүн јени валјута илә 100 ф. ст., һәр бир әсир киши үчүн 105 ф. ст., әсир гадын вә ја ушаг үчүн 55 ф. ст., гадын вә ја ушаг башынын дәриси үчүн 50 фунт стерлинг! Бир нечә он ил кечәндән сонра мүстәмләкәчилик системи, инди дә һәмин мә'мин piligrim fathers-ин [пилигрим-аталарын] үсјан етмиш нәсилләриндән интигам алды. Инкилисләрин пулу вә тәһрики илә томагавклар онлары гырдылар. Британија парламенти е'лан етди ки, гудуз итләр вә адамларын башынын дәрисини сојмаг «аллаһ-тааланын вә тәбиәтин она бәхш етдији васитәләрдир».

Мүстәмләкә системи тичарәт вә кәмичилијин сүр'әтлә артмасына көмәк едирди. «Инһисар чәмијјәтләри» (Лүтер) капиталын тәмәркүзләшмәси үчүн гүввәтли бир васитә иди. Мүстәмләкәләр сүр'әтлә јаранан мануфактуралар үчүн сатыш базары тә'мин едир, бу базарын инһисара алынмасы исә јығымын гүввәтләнмәсини тә'мин едирди. Билаваситә гарәт вә јерли әһалини әсарәт алтына алмаг, гәтлләр васитәсилә Авропа харичиндә әлдә едилән сәрвәтләр метрополијаја ахыб кәлир вә бурада капитала чеврилирди. Мүстәмләкә системини биринчи там инкишаф етдирән Һолландија артыг 1648-чи илдә өз тичарәт гүдрәтинин ән јүксәк нөгтәсинә чатмышды.

---

243) 1866-чы илдә тәкчә Орисса әјаләтиндә бир милјондан артыг һиндли ачындан өлмүшдү. Буна бахмајараг, вар гүввә илә чалышырдылар ки, јашајыш васитәләрини ачлара јүксәк гијмәтә сатыб Һиндистанын дөвләт кассасыны зәнкинләшдирсинләр.

«Ост-Һинд тичарәти вә Авропанын чәнуб-гәрби илә шимал-шәрги арасындакы тичарәт әлагәләри, демәк олар, бүтүнлүклә Һолландијанын әлиндә иди. Онун балыг тутулан јерләрикин, кәмичилик вә мануфактурасының һеч бир өлкәдә тај-бәрабәри јох иди. Бу республиканын капиталлары Авропанын бүтүн башга өлкәләриндәки капиталларын мәчмусундан бәлкә дә артыг иди»[81].

Бу сәтирләрин мүәллифи Күлих әлавә етмәји унудур ки, һәлә 1648-чи илдә Һолландијанын халг күтләләри һәддиндән артыг ишләмәк нәтичәсиндә Авропанын бүтүн башга өлкәләриндәки халг күтләләриндән даһа чох әзаб чәкирдиләр; онлардан даһа јохсул идиләр вә даһа ағыр зүлм алтында идиләр.

Һазырда сәнаје һекемонлуғу, тичарәт һекемонлуғуну да доғурур. Әсл мануфактура дөврүндә исә, әксинә, тичарәт һекемонлуғу сәнаје үстүнлүјүнү тә'мин едир. О заман мүстәмләкә системинин ојнадығы бөјүк рол бурадан ирәли кәлирди. О, Авропанын көһнә аллаһлары илә јанашы, сәчдәкаһда кәлиб јер тутан вә күнләрин биринде бүтүн аллаһлары бир зәрбә илә вуруб јыхан «намә'лум аллаһ» иди. Мүстәмләкә системи, варланмағы бәшәриҗҗәтин сон вә ја јеканә мәгсәди е'лан етди.

Рушејмләрини һәлә орта әсрләрдә Ченуја вә Венесијада тапдығымыз ичтимаи кредит системи, ја'ни дөвләт борчлары системи, мануфактура дөврүндә бүтүн Авропаја јајылмышды. Мүстәмләкә системи, онун дәниз тичарәти вә тичарәт мүһарибәләри дөвләт борчлары системи үчүн әлверишли бир зәмин олду. О ән әввәл Һолландијада көк салды. Дөвләт борчу, ја'ни дөвләтин—истәр истибдад дөвләтинин, истәр конститусијалы дөвләтин, истәрсә дә республика дөвләтинин—өзкәләшмәси, капиталист ерасына өз характерик тә'сирини көстәрир. Милли сәрвәт адландырылан сәрвәтдән мүасир халгларын һәгигәтдә үмуми сәрәнчамында олан јеканә һиссә варса, бу да онларын дөвләт борчларыдыр[243a]. Буна көрә дә мүасир бир доктрина там ардычыллыгла дејир ки, халгын борчу нә гәдәр чох олса, халг бир о гәдәр зәнкиндир. Дөвләт кредити капитал үчүн е'тигад символу олур. Һәм дә дөвләт борчу мејдана кәлдикдән сонра, даһа күфр данышмаг дејил, дөвләт борчуна гаршы е'тимадсызлыг ојатмаг бағышланмаз күнаһ сајылыр.

Дөвләт борчу ибтидаи јығым үчүн ән гүввәтли васитәләрдән бири олур. О санки сеһирли бир гүввә олуб гејри мәһсул-

---

243a) Уилјам Коббет дејир ки, Инкилтәрәдә бүтүн ичтимаи идарәләр «краллыг» идарәләри адлан ырылыр, борч орада «миллидир» (national debt).

дар пула мәһсулдарлыг күчү верир вә белӛликлӛ ону капитала чевирәрәк, ону сәнајеjә гајмаг вә һәтта сӛләмчилик әмӛлиjjатында ишлӛтмӛклӛ сых ӛлагӛдар олан тӛһлүкӛ вә чӛтинликлӛрӛ салмаг лүзумуну арадан галдырыр. Дөвләт кредиторлары ӛслиндӛ һеч бир шеj вермирлӛр, чүнки онларын борч вердикләри мӛбләғлӛр дөвләт борч васитӛләринә чевриләрәк асанлыгла тӛдавүл едир вә онларын ӛлиндӛ тамамилӛ нәгд пул функсијасы дашыjыр. Лакин дөвләт борчларынын ролу тӛкчӛ бу чүр мүфтәхор рентачылар синфини вә һөкүмӛтлӛ милләт арасында васитӛчилик едӛн малиjjӛчиләрин импровизисија едилмиш сӛрвӛтини, һабелӛ һӛр бир дөвләт истигразынын хејли һиссӛсини көjдӛндүшмӛ капитал шӛклиндӛ асанлыгла өз ӛлләринә кечирӛн верки ичарӛдарларыны, тачирләри вә хүсуси фабрикчиләри jаратмагдан ибарӛт олараг галмыр; дөвләт борчлары бунунла бӛрабӛр сӛһмдар чӛмиjjӛтләри, чүрбәчүр гиjмӛтли кағызлар алвери, ажиотаж, бир сөзлӛ,—биржа ојуну вә мүасир банкократија jаратмышдыр.

Милли титуллар верилӛн банклар jарандыглары күндӛн, һөкүмӛтләрӛ jардым едӛн вә алдыглары имтиjазлар сајәсиндӛ онлара борч пул вермӛjә гадир олан хүсуси мөһтӛкир чӛмиjjӛтләриндӛн башга бир шеj олмамышдыр. Буна көрӛ дә дөвләт борчунун артмасыны көстӛрӛн ӛн дүзкүн ме'jар—Инкилис банкы тә'сис олундуғу вахтдан (1694-чү ил) тӛрӛгги етмӛjә башлаjан бу банкларын сӛһмләринин прогрессив сурӛтдә jүксӛлмӛсиндӛн ибарӛтдир. Инкилис банкы өз фӛалиjjӛтинә, һөкүмӛтә 8% һесабы илә борч вермӛкдӛн башламышды; бундан ӛлавӛ парламент она, банкнот шӛклиндӛ бир даһа чамаата борч вердиjи капиталдан пул кӛсмӛк сӛлаһиjjӛти вермишди. Инкилис банкы бу банкнотларла векселлӛри дисконто едӛ билир, киров ӛмтӛә мүгабилиндӛ борч пул верир вә нӛчиб металлар сатын ала билирди. Банкын өзү тӛрӛфиндӛн бурахылан бу кредит пуллары, чох кечмӛдӛн чинкилтили сиккӛ кими ишлӛмӛjә башлады: Инкилис банкы дөвләтә банкнотларла борч пул верир, дөвләт борчлары үзрӛ фаизләри дөвләт һесабына банкнотларла өдӛjирди. Банк бир ӛли илӛ верир, о бири ӛли илӛ бундан хејли чох алырды; һӛлӛ бу да азмыш кими, һәтта алдыгда да, вермиш олдуғу борчун бүтүн мӛбләғинин гӛпиjинӛдӛк, милләтин әбӛди кредитору олараг галырды. Бу банк jаваш-jаваш өлкӛнин метал еһтиjатынын гӛти хӛзинӛдары олур вә бүтүн тичарӛт кредитинин чазибӛ мӛркӛзинӛ чеврилир. Инкилисләр, ифритӛләри тоңгалда jандырмагдан ӛл чӛкдикләри һалда сахта банкнот кӛсӛнләри асмаға башладылар. Бу банкократлар, малиjjӛчиләр, рентjерлӛр, дӛллаллар, мөһтӛкирлӛр вә биржа гурдлары күрүһунун бирдӛн-бирӛ мејдана чыхмасынын мүасирлӛрӛ нечә тә'сир ба-

гышладығыны о заманкы әсәрләрдән, мәсәлән, Болингброкун әсәриндән көрмәк олар[2436].

Дөвләт борчлары илә бирликдә бејнәлхалг кредит системи дә мејдана кәлмишди ки, бу да чох вахт бу вә ја башга бир халгда ибтидаи јығымын кизли мәнбәләриндән бирини тәшкил едир. Мәсәлән, Венесија сојғунчулуг системинин әчлафлыглары Һолландијанын капиталист сәрвәти үчүн бу чүр кизли тәмәл олду, чүнки тәнәззүлә уғрамыш Венесија Һолландијаја чохлу борч пул верирди. Һолландија илә Инкилтәрә арасындакы мүнасибәт дә беләдир. Һәлә XVIII әсрин әввәлләриндә Инкилтәрә мануфактуралары Һолландија мануфактураларыны чох-чох өтүб кечмишди вә Һолландија тичарәт вә сәнаје сащәсиндә даһа һөкмран милләт дејилди. Буна көрә 1701—1776-чы илләр дөврүндә онун башлыча мәшғәләләриндән бири башга дөвләтләрә, хүсусилә өзүнүн күчлү рәгиби олан Инкилтәрәјә чох бөјүк капиталлар борч вермәкдән ибарәт олур. Һазырда Инкилтәрә илә Бирләшмиш Штатлар арасында да белә мүнасибәтләр әмәлә кәлмишдир. Затындан бихәбәр олуб инди Бирләшмиш Штатларда ишләдилән бир чох капиталлар, һәлә дүнән Инкилтәрәдә ушагларын капиталлашмыш ганындан ибарәтдир.

Дөвләт борчлары дөвләт кәлирләринә архаландығы үчүн вә иллик фаизләр, һабелә башга бу кими тә'дијәләр һәмин кәлирләр һесабына өдәнилмәли олдуғу үчүн, мүасир верки системи дөвләт истигразлары системинин зәрури бир әлавәси олмушдур. Истигразлар сајәсиндә һөкумәт фөвгәл'адә хәрчләри елә бир шәкилдә өдәјә билир ки, верки верәнләр бу хәрчләрин бүтүн ағырлығыны бирдән-бирә һисс етмирләр, лакин һәмин истигразлар сон нәтичәдә јенә веркиләрин артырылмасыны тәләб едир. Дикәр тәрәфдән, кетдикчә артан борчлар үзүндән веркиләрин артырылмасы, һөкүмәти һәр дәфә јени фөвгәл'адә хәрч үчүн јени-јени истигразлар бурахмаға мәчбур едир. Беләликлә, ән зәрури јашајыш васитәләринә верки гојулмасы (вә демәли, онларын баһаланмасы) үзәриндә гурулан мүасир фискал системиндә веркиләрин өз-өзүнә артмасынын рүшејмләри вардыр. Һәддиндән артыг верки гојулмасы тәсадүфи бир һал дејил, даһа доғрусу, бу системин прнсипидир. Бу системин ән әввәл көк салдығы Һолландијада, бөјүк вәтәнпәрвәр де Витт өз «Максимләр»индә[82] бу системи тә'рифләјиб көстәрир ки, о, муздлу фәһләни мүти, һәлим, чалышган олмаға вә ...һәддиндән артыг ишләмәк зәһмәтинә гатлашмаға алышдырмаг үчүн ән јахшы бир үсулдур.

2436) «Әкәр инди татарлар Авропаја ахышыб кәлсәјдиләр, бизим арамызда малијјәчи»нин нә кими әһәмијјәти олдуғуну онлара баша салмаг чох чәтин оларды» (*Montesquieu*, „Esprit des loix", éd, Londres 1769, t. IV, p. 33).

Лакин бурада бизи марагландыран чәһәт мүасир фискал системинин муздлу фәһләләрә фәлакәтли тә'сириндән даһа чох, бу систем үзүндән кәндлиләрин, сәнәткарларын—бир сөзлә, хырда буржуазијанын бүтүн тәркиб һиссәләринин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси мәсәләсидир. Бу мәсәләдә һәтта буржуа игтисадчылары арасында да фикир ајрылығы јохдур. Өзлүјүндә фискал системинин ајрылмаз тәркиб һиссәләриндән бири олан һимајәчилик һәмин системин мүлкијјәтдән мәһрумедичи тә'сирини даһа артыг күввәтләндирир.

Ичтимаи сәрвәтин капитала чевирилмәсиндә вә күтләләрин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсиндә дөвләт борчларынын вә буна мүвафиг фискал системинин ојнадығы бөјүк рол бир сыра мүәллифләри—дөвләт борчуну вә фискал системини мүасир халгларын диләнчи көкүнә дүшмәсинин башлыча сәбәби һесаб едән Коббети, Даблдеји вә башгаларыны чашдырмышдыр.

Һимајәчилик системи, фабрикчиләр јетишдирмәк үчүн, мүстәгил ишчиләри мүлкијјәтдән мәһрум етмәк үчүн, милли истеһсал васитәләрини вә јашајыш васитәләрини капиталлашдырмаг үчүн, көһнә истеһсал үсулундан мүасир истеһсал үсулуна кечилмәсини сүр'әтләндирмәк үчүн сүн'и бир васитә иди. Авропа дөвләтләри бу системи ихтира етмәкдә биринчилик уғрунда вурушурдулар вә варланмаг чәнкавәрләринин хидмәтчиси олдугда, һәмин биринчилик мәгсәдләринә чатмаг үчүн онлар өз халгларыны долајы сурәтдә, јә'ни һимајәчилик көмрүкләри јолу илә вә мүстәгим сурәтдә, јә'ни ихрач мүкафаты вә саирә јолу илә сојмагла кифајәтләнмирдиләр. Онлар өзләриндән асылы олан гоншу өлкәләрдәки һәр бир сәнајенин көкүнү зоракылыгла кәсирдиләр, мәсәлән, инкилисләр Ирландијада јун мануфактурасынын көкүнү кәсмишдиләр. Авропа континентиндә бу просес, Колберин үсулу сајәсиндә даһа артыг садәләшдирилмишди. Бурада ибтидаи капиталын хејли һиссәси сәнајечиләрин чибинә бирбаша дөвләт хәзинәсиндән ахыб кәлир.

Мирабо дејир: «Једдииллик мүһарибә[83] әрәфәсиндә Саксонија мануфактурасынын инкишафы сәбәбләрини чох узагларда ахтармаға нә еһтијач вар? Тәкчә 180 милјонлуг дөвләт борчуна нәзәр салмаг кифајәтдир»[244])1

Мүстәмләкә системи, дөвләт борчлары, ағыр веркиләр, һимајәчилик, тичарәт мүһарибәләри вә и. а.,—әсл мануфактура дөврүнүн бүтүн бу төрәмәләри ири сәнајенин көрпәлик дөврүндә сон дәрәчә артыб кенишләнир. Ири сәнајенин мејдана кәлмәси исә ушагларын Ирод гәддарлығы илә оғурланмасы чәһәтдән мәшһурдур. Краллыг донанма матросларыны

244) *Mirabeau,* ситат кәтирилән әсәр, VI, ч., сәһ. 101.

зоракылыгла сәфәрбәрлијә алдығы кими, фабрикләр дә фәһ-ләләри ејни зоракылыгла топлајырлар. Сер. Ф. М. Иден, XV әсрин сон гәринәсиндән башлајыб онун өз заманына гәдәр, ја'ни XVIII әсрин ахырларына гәдәр кәнд әһалисинин торпаг-дан мәһрум едилмәсиндәки дәһшәтләри нә гәдәр дә лагејд сејр едирди; капиталист әкинчилији гурмаг вә «әкин јери илә отлаг арасында дүзкүн нисбәт јаратмаг» үчүн «зәрури» олан бу просеси о нә гәдәр мәмнуниҗҗәтлә алгышлајыр; лакин сер Иден өзү дә, мануфактура истеһсалыны фабрик истеһсалына дөндәрмәк вә капитал илә иш күввәси арасында дүзкүн нис-бәт јаратмаг үчүн ушаглары оғурлајыб әсарәт алтына алма-ғын игтисади чәһәтдән зәрури олдуғуну е'тираф етмәк дәрәчә-синә чатмыр. О дејир:

«Бәлкә чамааты белә бир мәсәлә марагландырыр. Бир сәнаје ки јалныз коттечләрдән вә иш евләриндән јазыг ушаглары оғурламаг вә онлары нөвбә вә груплара ајырыб динчлик вермәдән кечәнин чох һиссәсини ишләтмәк нәтичәсиндә мүвәффәгиҗҗәтлә ишләјә биләчәкдир; бир сәнаје ки мүхтәлиф јашлы вә хасиҗәтли киши вә гадынлары, нечә кәлди бир-биринә гарыш-дырыб бирликдә ишләдир, бунунла да лабүддән кәнчләрин бир-бириндән бәд әмәлләр өјрәнib корланмасына вә позғунлашмасына сәбәб олур,—белә бир сәнаје милли вә фәрди сәадәт јарада биләрми?»[245]. Филден јазыр: «Бу јахынларда ихтира олунан машынлар Дербиширдә, Ноттинкемширдә вә хүсусән Ланкаширдә, су чархыны һәрәкәтә кәтирә биләчәк чајларын үстүндә тикилән бөјүк фабрикләрдә тәтбиг едилмишди. Шәһәрләрдән узаг-ларда олан бу јерләрдә ишләмәк үчүн бирдән-бирә минләрлә ишләк әл лазым кәлди; хүсусән торпағы бәһәрсиз вә о заман әһалиси аз олан Ланка-ширдә ән әввәл адам лазым иди. Чәлд ишләјән ушаг бармагларына хүсу-силә бөјүк тәләб вар иди. Лондонун, Бирминкемин вә башга шәһәрләрин приход иш евләриндән шакирд (!) топламаг дәрһал бир адәт шәкли алды. 7 јашындан 13 вә ја 14 јашына гәдәр минләрлә белә бинова хырда ушаг-ларын о заман шимала дашыдылар. Адәтән саһибкарлар» (ја'ни ушаг оғур-лајанлар) «өз шакирдләрини кејдирир, једирдир вә фабрикләрин ја-хынлығындакы евләрдә сахлајырдылар. Ушагларын ишинә көз јетирмәк үчүн пулла нәзарәтчиләр тутулмушду. Бу гул нәзарәтчиләри һәмин ушаг-ларын мүмкүн гәдәр чох ишләтмәјә чалышырдылар, чүнки онларын маашы-нын мигдары һәр бир ушағын чанындан сыхылыб чыхарылан мәһсулун мигдарындан асылы иди. Бунун тәбии нәтичәси оларағ ушагларла амансыз рәфтар едилирди. Фабрикчиләрин пәнчәсинә верилмиш олан бу мә'сум бичарә ушаглара бир чох фабрик даирәләриндә, хүсусән Ланкаширдә дө-зүлмәз әзаб вә ишкәнчә верилирди. Онлары һәлак олана гәдәр ишләдирди-ләр... дөјүрдүләр, әл-ајагларына бухов вурур вә олмазын башга әзаб вә ишкәнчә верирдиләр; ачындан бүсбүтүн тагәтдән дүшүб бир дәри бир сүмү-ја дөндәрилән бу ушаглар чох вахт гамчы күчүнә ишләдилирдиләр... Онла-ры бә'зән өзләриини өлдүрмәк дәрәчәсинә чатдырырдылар!.. Дербиширин, Ноттинкемширин вә Ланкаширин ичтимаи нәзарәтдән узагда олан сәфалы дәрәләри ишкәнчә вә чох заман гәтл мејданына дөндәрилмишди!.. Фаб-рикчиләр һәдсиз мәнфәәт көтүрүрдүләр. Бу исә онларын чанавар иштәһа-сыны даһа да артырырды. Онлар кечә иши тәтбиг етмәјә башладылар, ја'ни тагәтдән дүшмүш күндүз фәһләләри ахшам јатмаға кетдији заман, фабрикдә башга бир дәстә ишләмәјә башлајырды; кечә ишләјән фәһләлә-

---

245) *Eden,* ситат кәтирилән әсәр, II китаб, I фәсил, сәһ. 421.

рин јеничә тәрк етдији јатагларда күндүз ишләјән фәһләләр јатырдылар вә vice versa [әксинә]. Ланкаширдә чамаат арасында дејилдијинә көрә, јорған-дөшәкләр һеч вахт сојумурду»[246].

Мануфактура дөврү әрзиндә капиталист истеһсалы ишкишаф етдикчә Авропа ичтимаи фикри өзүнүн сон һәја вә абырынын ахырынчы галыгларыны да итирди. Милләтләр утанмадан капитал јығымы үчүн васитә ола биләчәк һәр чүр әчлафлыгла өјүнүрдүләр. Мәсәлән, филистер А. Андерсонун садәдил тичарәт салнамәсини бир охујун[76]. Бурада белә бир әһвалат тә'рифләниб Инкилтәрә дөвләт дүһасынын ән бөјүк бир гәләбәси кими гәләмә верилир ки, Утрехт сүлһүндән әввәл Инкилтәрә јалныз Африка илә инкилис Вест-Һинди арасында гул алвери етдији һалда, һәмин сүлһ бағланаркән о, асјенто[84] үзрә Испанијадан зоракылыгла, Африка илә Испанија Америкасы арасында зәнчи алвери илә мәшғул олмаг ихтијары алмышды. Инкилтәрә лап 1743-чү иләдәк Испанија Америкасына илдә 4800 зәнчи сатмаг ихтијары алмышды. Бунунла да Британија гачаг мал тичарәти үчүн рәсми бир пәрдә јарадылмышды. Ливерпул гул алвери сајәсиндә артыб бөјүмүшдү. Гул алвери Ливерпулун ибтидаи јығым методудур. Ливерпулун «респектабел чәмиҹјәти» бизим зәманәҹә гәдәр гул алверинин Пиндары олараг галмышлар; бу алвер—доктор Ејкинин 1795-чи илдә чыхан вә јухарыда ситат кәтирдиҹимиз әсәринә бах,—«тичарәт тәшәббүскарлығыны бир еһтираса чевирир, маһир дәнизчиләр јетишдирир вә күлли миг-

---

246) *John Fielden,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 5, 6. Әввәлләр фабрикләрдә едилән биабырчылыглар һаггында бах: Dr. *Aikin,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 219 вә (*Gisborne.* „Inquiry into the Duties of Men"). 1795, v. II.—Бухар машыны фабрикләри узаг кәндләрдәки шәлаләләр јахынлығындан шәһәрләрә көчүрдүкдә, артыг инди фәһлә ушаглар «имтина етмәҹә» маил олан капиталистин әлн алтында иди вә даһа ишә евләриндән зорла гул јығыб апармаға еһтиҹач јох иди... 1815-чи илдә сер Роберт Пил («саһири әдәб назирининн» атасы) ушаглары мүдафиә һаггында парламентә ганун тәгдим етдији заман Френсис Һорнер («Күлчә комитәсинин» мәшһур үзвү вә Рикардонун јахын досту) ашағы палатада демишди: «Мә'лум олдуғу кими, ифлас едән биринин әмлакы илә бәрабәр бу әмлакын бир һиссәси олараг, тә'бир чаизсә, бир дәстә фабрик ушаглары да ачыг сатыша гојулмуш вә һәгигәтән сатылмышды. Ики ил бундан әввәл (1813-чү илдә) краллыг мәһкәмә күрсүсү гаршысында биабырчы бир ишә бахылмышды. Бу ишдә бир дәстә ушағын ады чәкилирди. Лондонун приходларындан бири бу ушаглары бир фабрикчиҹә вермиш, о да буилары башга бирисинә күзәшт етмишди. Нәһајәт, бир нечә филантроп онларын ачлыгдан (absolute famine) тамамилә тагәтдән дүшдүјүнү көрмүшдү. Һорнер парламент комиссијасынын үзвү олдуғу заман бундан даһа ијрәнч башга бир әһвалатын да шаһиди олмушду. Бир нечә ил бундан әввәл Лондонун приходларындан бири Ланкашир фабрикчиләриндән бири илә бағладығы бир мүгавиләјә көрә һәмин фабрикчи сөз вермишди ки, һәр ијирми сағлам ушаға әлавә олараг бир кич ушаг да сатын алсын».

дарда мәнфәәт верир». Ливерпул гул алвери үчүн 1730-чу илдә 15 кәмидән, 1751-чи илдә 53, 1760-чы илдә 74, 1770-чи илдә 96 вә 1792-чи илдә 132 кәмидән истифадә етмишди.

Памбыг парча сәнајеси Инкилтәрәдә ушаг көләлији доғурмагла бәрабәр ејни заманда Бирләшмиш Штатларын о вахта гәдәр аз-чох патриархал бир тәсәррүфат олан көләлик тәсәррүфатынын тичарәт истисмар системинә чеврилмәсинә тәкан вермиш олду. Үмумијјәтлә Авропада муздлу фәһләләрин пәрдәли көләлији үчүн јени дүнјанын sans phrase [данышыгсыз] көләлији бир тәмәл кими лазым иди[247].

Капиталист истеһсал үсулунун «әбәди тәбии ганунларынын» сәрбәст тәзаһүр едә билмәси үчүн шәраит јаратмаг, фәһләләрин өз әмәк васитәләриндән мәһрум едилмәси просесини һәјата кечирмәк, бир гүтбдә ичтимаи истеһсал васитәләрини вә јашајыш васитәләрини капитала чевирмәк, әкс гүтбдә исә халг күтләсини муздлу фәһләләрә, азад «ишләјән јохсуллара»—мүасир тарихин бу һејрәтләндиричи мәһсулуна[248] чевирмәк tantae molis erat[85]. Әкәр Ожјенин дедији кими, пул

---

247) 1790-чы илдә инкилис Вест-Һиндиндә 1 азад адама 10 гул, Франсанынкында 14 гул вә Һолландијанынкында 23 гул дүшүрдү (*Henry Brougham*. „An Jnquiry into the Colonial Policy of the European Powers" Edinburgh, 1803, v. II, p. 74).

248) «labouring poor» [«ишләјән јохсул»] ифадәсинә, Инкилтәрә ганунларында муздлу фәһлә синфи нәзәрә чарпачаг гәдәр артдығы вахтдан е'тибарән тәсадүф едилир. «Labouring poor» бир тәрәфдән «idle poor» [«авара јохсуллара»], диләнчиләрә вә башгаларына, дикәр тәрәфдән дә, һәлә гарәт едилмәмиш, һәлә өз әмәк васитәләринин мүлкијјәтчиси олан фәһләләрә гаршы гојулур, «labouring poor» ифадәси ганунлардан сијаси игтисада кечмиш вә бурада Калпенердән, Д. Чајлддан вә дикәрләриндән башлајараг А. Смитә вә Иденә гәдәр ишләдилмишдир. Бурадан билмәк олар ки, «labouring poor» ифадәсини «execrable political cantmonger» [«чиркин сијаси ријакарлыг»] адландыран «execrable political cant» [«чиркин сијаси ријакар»] Едмунд Бөркин bonne foi [вичданлылыгы] нә демәкдир. Бу сикофант, инкилис олигархијасы һесабына доланаркән Франса ингилабына гаршы өзүнү романтик ролунда көстәрирди. Америкада вәзијјәт мүрәккәбләшмәјә башладығы заман исә Шимали Америка мүстәмләкәләри һесабына доланараг, ејни дәрәчә мәһарәтлә инкилис олигархијасына гаршы чыхыб либерал ролу ојнајырды; әслиндә исә бу адам ән ади бир буржуа иди: «Тичарәт ганунлары тәбиәт ганунларыдыр вә демәли, аллаһ-тааланын өз ганунларыдыр» (*E Burke*. „Thoughts and Details on Scarcity", ed. London 1800, p. 31, 32). Һеч тәәччүблү дејилди ки, аллаһ вә тәбиәтин ганунларына садиг галан бу адам өзүнү һәмишә ән баһа гнјмәтә сатырды! Бу Едмунд Бөрк либераллыг етдији дөврдә она Такерин әсәрләриндә јахшыча гијмәт верилмишдир. Такер кешиш вә тори иди, јердә галан чәһәтләрдән исә тамамилә абырлы бир инсан вә јахшы игтисадчы иди. Зәманәмиздә сијаси игтисад саһәсиндә һөкм сүрән вә «тичарәт ганунларына» е'тигады даим ихлас илә күввәтләндирән бһабырчы принсипсизлији нәзәрә аларағ өз сәләфләриндән фәргләри анчаг исте'дадларында олан Бөрклери дөнә-дөнә рүсвај етмәк лазымдыр!

«бир јанағында ганлы ләкә илә дүнјаја кәлирсә»[249], јеничә доғулан капиталын тәпәдән дырнағадәк бүтүн мәсамәләриндән ган вә ирин сызыр[250].

7. КАПИТАЛИСТ ЈЫҒЫМЫНЫН ТАРИХИ МЕЈЛИ

Беләликлә, ибтидаи капитал јығымы, ја'ни онун тарихи мәншәји нәдән ибарәтдир? Бир һалда ки ибтидаи капитал јығымы гулларын вә тәһкимлиләрин билаваситә муздлу фәһләләрә чевриlмәси вә, демәли, јалныз садәчә форма дәјишилмәси дејилдир, онда бу, билаваситә истеһсалчыларын ачыг мүлкиҗјәтдән мәһрум едилмәси, ја'ни шәхси әмәк үзәриндә гурулмуш хүсуси мүлкиҗјәтин мәһв едилмәси демәкдир.

Ичтимаи, коллектив мүлкиҗјәтин әкси олан хүсуси мүлкиҗјәт ачыг, әмәк васитәләринин вә харичи әмәк шәртләринин хүсусиҗјәтчи шәхсләрин әлиндә олдуғу јердә мөвчуддур. Лакин бу хүсусиҗјәтчи шәхсләрин ишчи олуб-олмамасындан асылы олараг хүсуси мүлкиҗјәтин өз характери дә дәјишилир. Хүсуси мүлкиҗјәтин нәзәримизә чарпан сајсыз-һесабсыз чаларлары, јалныз бу ики кәнар һədд арасындакы аралыг вәзиҗјәтләри әкс етдирир.

Ишчинин өз истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкиҗјәти хырда истеһсалын әсасыны тәшкил едир, хырда истеһсал исә ичтимаи истеһсалын инкишафы үчүн вә ишчинин өзүнүн фәрди азадлығы үчүн зәрури шәртдир. Доғрудур, бу истеһсал үсулуна һәм гулдарлыг гурулушунда, һәм тәһкимчилик гурулушунда, һәм дә башга шәхси асылылыг формалары шәраитиндә тәсадүф едилир. Лакин бу истеһсал үсулу јалныз о јердә мүкәммәл сурәтдә тәрәгги едир вә јалныз о јердә бүтүн күчүнү көстәриб өзүнә адекват классик бир форма алыр ки, ишчи шәхсән өзүнүн тәтбиг етдиҗи өз әмәк шәртләринин азад хүсуси мүлкиҗјәтчиси олсун, кәндли бечәрдиҗи тарланын, сәнәткар исә усталыгла ишләтдиҗи аләтләрин саһиби олсун.

---

249) *Marie Augier*. „Du Crédit Public".

250) «Quarterly Reviewer» дејир. «Капитал һај-күјдән вә дөјүшдән узаг гачыр, о өз тәбиәти е'тибарилә горхагдыр. Бу бир һәгигәтдир, лакин бүтүн һәгигәт тәкчә бундан ибарәт дејилдир. Тәбиәт бошлугдан горхдуғу кими, капитал да мәнфәәти олмамасындан вә ја чох аз олмасындан горхур. Кифајәт гәдәр мәнфәәт олдугда исә капитал чәсарәтләнир, 10 фаиз мәнфәәт олса, капитал һәр шәкилдә ишләдилмәсинә разы олур; мәнфәәт 20 фаиз олса, капитал кушә кәлир. 50 фаиз олдугда исә һәтта башыны да вермәјә һазырдыр, мәнфәәт 100 фаиз олдугда капитал бүтүн бәшәр ганунларыны тапдалајыр, мәнфәәт 300 фаиз олдугда о, һәтта асылачағыны көз өнүндә тутмалы да олса, һеч бир чинајәтдән кери дурмаз. Әкәр һај-күј вә дөјүш мәнфәәт версә, капитал бунларын һәр икисинә көмәк едәр. Гачаг мал вә гул алвери буна сүбутдур». (*T. J. Dunning*, ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 35, 36).

Бу истеһсал үсулу торпағын вә башга истеһсал васитәләринин дағыныг һалда олмасыны тәләб едир. Бу истеһсал үсулу һә истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмәсинә, нә дә кооперасијаја, ејни бир истеһсал просеси дахилиндә әмәк бөлкүсүнә, чәмијјәтин тәбиәт үзәриндә һөкмранлығына вә ону тәнзим етмәсинә, ичтимаи мәһсулдар гүввәләрин азад инкишафына имкан вермир. Бу үсул истеһсалын вә чәмијјәтин анчаг ибтидаи дар чәрчивәләри илә бир араја сыға билир. Ону әбәдиләшдирмәјә чалышмаг, Пеккөрүн һаглы олараг дедији кими, «үмуми керилији гануниләшдирмәјә»[86] чалышмаг кимидир. Лакин мүәјјән инкишаф сәвијјәсиндә бу истеһсал үсулу өзүнүн мәһви үчүн өзү мадди васитәләр јарадыр. Бу замандан е'тибарән чәмијјәт дахилиндә, өзүнү һәмин истеһсал үсулу тәрәфиндән буховланмыш һисс едән гүввәләр вә мејлләр һәрәкәтә кәлмәјә башлајыр. Бу истеһсал үсулу мәһв олмалыдыр вә доғрудан да мәһв олур. Онун мәһви, фәрди вә дағыныг истеһсал васитәләринин тәмәркүзләшмиш ичтимаи истеһсал васитәләринә чеврилмәси вә, демәли, чохларынын хырдача мүлкијјәтинин бир овуч адамын нәһәнк мүлкијјәтинә чеврилмәси, кениш халг күтләләринин торпагдан, јашајыш васитәләриндән вә әмәк аләтләриндән мәһрум едилмәси,— халг күтләсинин мүлкијјәтдән белә ағыр вә дәһшәтли сурәтдә мәһрум едилмәси капитал тарихинин мүгәддимәсини тәшкил едир. Бураја бир сыра зоракылыг методлары дахилдир ки, бунлардан биз јухарыда анчаг ән мүһүмләрини, мәсәлән ибтидаи јығым методлары кими бөјүк бир тарихи дөвр тәшкил едәнләрини нәзәрдән кечиртдик. Билаваситә истеһсалчыларын мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси иши ән бөјүк бир јыртычылыгла вә ән алчаг, ән мурдар, ән иҹрәнч вә ән вәһши еһтирасларын тәзјиги алтында ичра олунур. Мүлкијјәтчинин әмәји илә әлдә едилән, ајрыча мүстәгил ишчинин өз әмәк аләтләринә вә васитәләринә, нечә дејәрләр говушмасына әсасланан хүсуси мүлкијјәти, формал чәһәтдән азад әмәк сајылан, лакин өзкә әмәјинин истисмарына әсасланмыш капиталист хүсуси мүлкијјәти сыхышдырыб арадан чыхарыр[251].

Бу чеврилмә просеси көһнә чәмијјәти дәринә вә енинә кифајәт гәдәр поздугда, ишчиләр пролетарлара, онларын әмәк шәртләри исә капитала чеврилдикдә, капиталист истеһсал үсулу мүстәгил јашамаға башладыгда, бу вахтдан е'тибарән әмәјин даһа да ичтимаиләшдирилмәси, торпағын вә дикәр истеһсал васитәләринин даһа артыг бир дәрәчәдә ичтимаи сурәтдә истисмар едилмәси вә, демәли, үмуми истеһсал васи-

---

251) «Биз тамамилә јени бир ичтимаи гурулуша гәдәм гојмушуг... биз һәр чүр мүлкијјәти һәр чүр әмәкдән ајырмаға чалышырыг» *Sismondi.* „Nouveaux Principes de l'Economie Politique", t. II [Paris, 1827], p. 434.

тәләринә чеврилмәси вә бунунла әлагәдар олараг хүсуси мүлкиҗҗәтчиләрин даһа кениш даирәдә мүлкиҗҗәтдән мәһрум едилмәси јени форма алыр. Инди даһа, мүстәгил тәсәррүфатла мәшғул олан ишчи дејил, бир чох фәһләни истисмар едән капиталист мүлкиҗҗәтдән мәһрум едилмәли олур.

Капиталистин мүлкиҗҗәтдән мәһрум едилмәси, капиталист истеһсалынын өз имманент ганунларынын фәалиҗҗәти нәтиҹәсиндә, капиталларын мәркәзләшмәси васитәсилә әмәлә кәлир. Бир капиталист бир чох капиталисти әзир. Бу мәркәзләшмә илә вә ја бир чох капиталисти аз мигдар капиталистин мүлкиҗҗәтдән мәһрум етмәси илә јанашы, әмәк просесинин кооперасија формасы кетдикҹә даһа артыг инкишаф едир, елмин техникада шүурлу тәтбиги, торпагдан планаујғун истифадә олунмасы, әмәк васитәләринин јалныз коллектив сурәтдә ишләдилә биләҹәк әмәк васитәләринә чеврилмәси, бүтүн истеһсал васитәләринин комбинәләшдирилмиш ичтимаи әмәкдә истифадә олунан истеһсал васитәләри кими тәтбиг етмәклә бүтүн бу васитәләрә гәнаәт едилмәси, бүтүн халгларын дүнја базары системинә чәлб едилмәси вә бунунла бирликдә капиталист режиминин бејнәлмиләл характери кетдикҹә даһа кениш инкишаф едир. Бу чеврилмә просесинин бүтүн хејрини гәсб едән вә өз инһисары алтына алан капитал магнатлары сајынын даим азалмасы илә бәрабәр, јохсуллуг, зүлм, әсарәт, чылызлашма вә истисмар артыр, лакин бунунла бәрабәр, сајча даим чохалан, капиталист истеһсал просеси механизминин өзүнүн өјрәтдији, бирләшдирдији вә тәшкил етдији фәһлә синфинин һиддәти дә артыр. Капитал инһисары, онунла бирликдә вә онун сајәсиндә јүксәлмиш олан истеһсал үсулу үчүн бир бухов олур. Истеһсал васитәләринин мәркәзләшмәси вә әмәјин ичтимаиләшмәси елә бир нөгтәјә чатыр ки, даһа бунлар өз капиталист габығына сыға билмир. Бу габыг партлајыр. Капиталист хүсуси мүлкиҗҗәтинин сону чатыр. Мүлкиҗҗәтдән мәһрум едәнләрин өзләрини мүлкиҗҗәтдән мәһрум едирләр.

Капиталист истеһсал үсулундан доған капиталист мәнимсәмә үсулу вә, демәли, капиталист хүсуси мүлкиҗҗәти, шәхси әмәјә әсасланан фәрди хүсуси мүлкиҗҗәтин биринчи инкарыдыр. Лакин капиталист истеһсалы тәбии просес гәдәр зәрури олараг өзүнүн инкарыны доғурур. Бу—инҝарын инкарыдыр. Бу, хүсуси мүлкиҗҗәти бәрпа етмәк дејил, капитализм ерасынын наилиҗҗәтләри әсасында—кооперасија әсасында, үмуми торпаг саһиблији вә әмәјин өзү тәрәфиндән истеһсал едилмиш башга истеһсал васитәләринә үмуми саһиблик әсасында фәрди мүлкиҗҗәти бәрпа едир.

Ајры-ајры шәхсләрин өз әмәјинә әсасланан дағыныг хүсуси мүлкиҗҗәтин капиталист мүлкиҗҗәтинә чеврилмәси, әлбәттә, фе'лән ичтимаи истеһсал просесинә әсасланан капи-

талист хүсуси мүлкиҗҗәтинин ичтимаи мүлкиҗҗәтә чеврилмәси просесиндән олдугча узун, ағыр вә чәтин бир просесдир. Орада мәсәлә, халг күтләсини бир овуч гәсбкарын мүлкиҗҗәтдән мәһрум етмәси үзәриндә иди, бурада исә халг күтләси бир овуч гәсбкары мүлкиҗҗәтдән мәһрум етмәли олачагдыр[252].

Илк дәфә бу китабда дәрч едилмишдир: K. Marx. „Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie". Erster Band. Hamburg, 1867

К. Марксын «Капитал»ынын 1-чи чилдинин икинчи нәшри мәтниндән чап олунур. Азәрнәшр, 1969, сәһ. 713—761

---

252) «Сәнаҗенин тәрәггиси,—буржуазија истәр-истәмәз буну **тәмсил едир** вә буна мүгавимәт көстәрмәкдә ачиздир,—рәгабәтин фәһләләри парчаламасы әвәзиндә ассосиасија васитәсилә онларын ингилаби бирлијини јарадыр. Белә ликлә, ири сәнаҗе инкишаф етдикчә, буржуазија мәһсул истеһсал етмәк вә мәнимсәмәк зәмининин өзүндән мәһрум олур. О һәр шеҗдән әввәл өз гәбиргазанларыны јарадыр. Буржуазијанын мәһв олмасы вә пролетариатын галиб кәлмәси еҗни дәрәчәдә лабүддүр... Инди буржуазијаја гаршы дуран бүтүн синифләрдән јалныз пролетариат һәгигәтән ингилабчы синифдир. Ири сәнаҗе инкишаф етдикчә бүтүн башга синифләр позулуб мәһв олур, пролетариат исә бу сәнаҗенин өз мәһсулудур. Орта силкләр: хырда сәнаҗечи, хырда алверчи, сәнәткар вә кәндли,—бунларын һамысы буржуазија илә ондан өтрү мүбаризә едир ки, орта силк олмаг е'тибарилә өз варлыгыны мәһв олмагдан хилас етсин. Демәли, онларда ингилаби әһвали-рүһијјә дејил, мүһафизәкар әһвали-рүһијјә вардыр. Һәттә даһа артыг, онларда мүртәче әһвали-рүһијјә вардыр: онлар тарихин чархыны кери дөндәрмәҗә чалышырлар». *(К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* «Коммунист партијасынын манифести». Лондон, 1848, сәһ. 11, 9 [Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 123, 121]).

Ф. ЕНКЕЛС

К. МАРКСЫН «КАПИТАЛ»ЫНЫН БИРИНЧИ ЧИЛДИНӘ „DEMOKRATISCHES WOCHENBLATT“ ҮЧҮН РЕСЕНЗИЈА

МАРКСЫН «КАПИТАЛЫ»*

I

Јер үзүндә капиталистләрлә фәһләләр мөвчуд олдуғу вахтдан бәри, фәһләләр үчүн гаршымыздакы китаб гәдәр әһәмијјәтли олан һеч бир китаб һәлә мејдана кәлмәмишдир. Капитал илә әмәк арасындакы мүнасибәт—әтрафында бүтүн мүасир ичтимаи системимизин фырландығы ох—илк дәфә бурада елми сурәтдә тәдгиг едилмиш, һәм дә анчаг алмана мүјәссәр олан әсаслы вә кәскин бир шәкилдә тәдгиг едилмишдир. Оуенин, Сен-Симонун, Фурјенин әсәрләри нә гәдәр гијмәтли олса вә белә бир әсәрләр олараг галсалар да, јалныз алман елә бир јүксәклијә галха билмишдир ки, ән јүксәк бир зирвәјә галхан тамашачынын көзләри гаршысында ашағыдакы дағ әтәкләри нечә көрүнүрсә, онун да көзү гаршысында бүтүн мүасир ичтимаи мүнасибәтләр сahәси һәмин зирвәдән о гәдәр ајдын көрүнүр.

Бу вахта гәдәр мөвчуд олан сијаси игтисад бизә өјрәдир ки, әмәк һәр бир сәрвәтин мәнбәји вә бүтүн дәјәрләрин өлчүсүдүр; беләликлә дә, истеһсалына ејни мигдар иш вахты сәрф едилән ики чисмин дәјәри дә бәрабәрдир вә үмумијјәтлә јалныз бәрабәр дәјәрләр бир-биринә мүбадилә едилә билдијинә көрә бу чисимләр бир-биринә мүбадилә олунмалыдыр. Лакин бу сијаси игтисад ејни заманда өјрәдир ки, јығылмыш әмәјин хүсуси нөвү дә вардыр вә буна һәмин сијаси игтисад капитал ады верир; даһа сонра бу сијаси игтисад өјрәдир ки, бу капи-

* Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie, von Karl Marx. Erster Band. Der Produktionsprozeß der Kapitals. Hamburg, O. Meissner 1867.

талда јардымчы мәнбәләр олдуғуна көрә, чанлы әмәјин мәһсулдарлығыны о јүз вә мин гат артырыр вә бунун мүгабилиндә мүәјјән мүкафат төләб едир ки, буна да мәнфәәт дејилир. Һамымызын билдији кими, һәгигәтдә вәзијјәт еләдир ки, јығылмыш әмәјин, чансыз әмәјин мәнфәәти кетдикчә артыб бөјүјүр, капиталистләрин капиталлары кетдикчә артыб бөјүјүр, капиталистләрин капиталлары кетдикчә чохалыб артыр, чанлы әмәјин әмәк һаггы исә кетдикчә азалыр, јалныз әмәк һаггы һесабына јашајан фәһлә күтләси кетдикчә даһа чох артыр вә јохсуллашыр. Бәс бу зиддијјәти нечә һәлл етмәли? Фәһлә өз әмәјинин мәһсулуна вердији дәјәри тамамилә кери алырса, онда нечә олур ки, капиталистә мәнфәәт галыр? Бир һалда ки анчаг бәрабәр дәјәрләр мүбадилә олунур, онда бу һалда да кәрәк елә олсун. Дикәр тәрәфдән, бир чох игтисадчыларын е'тираф етдији кими, фәһләнин мәһсулу онунла капиталист арасында бөлүнүрсә, онда нечә олур ки, бәрабәр дәјәрләр мүбадилә олунур, нечә олур ки, фәһлә өз мәһсулунун там дәјәрини алыр? Көһнә сијаси игтисад бу зиддијјәт гаршысында ачиз галыр, һеч бир мә'насы олмајан ибарәләр јазыр вә ја утана-утана јавашча сөјләјир. Сијаси игтисады тәнгид едән сосиалистләр дә индијәдәк бу зиддијјәти ирәли сүрүб көстәрмәкдән артыг бир иш көрә билмәмишләр; һеч кәс бу зиддијјәти һәлл едә билмәмишди; нәһајәт, Маркс бу мәнфәәтин әмәлә кәлмәси просесини онун лап јарандығы нөгтәјәдәк изләди вә белә ликлә дә һәр шеји ајдынлашдырды.

Маркс капиталы тәдгиг едәркән һамыја мә'лум олан белә бир садә фактдан башлајыр ки, капиталистләр өз капиталларынын дәјәрини мүбадилә васитәсилә артырырлар; онлар өз пулларына әмтәә алырлар, сонра да бу әмтәәни алдыгларындан артыг бир мигдар пула сатырлар. Мәсәлән, капиталист 1000 талерә памбыг алыр, сонра да буну 1 100 талерә сатыр, белә ликлә дә 100 талер «газаныр». Илкин капиталдан артыг олан бу 100 талерә Маркс *изафи дәјәр* дејир. Бәс бу изафи дәјәр һарадан әмәлә кәлир? Игтисадчыларын фикринчә, анчаг бәрабәр дәјәрләр мүбадилә олунур; мүчәррәд нәзәријјә саһәсиндә бу доғрудур. Демәли, памбығын алынмасы, сонра да онун јенидән сатылмасы изафи дәјәр кәтирә билмәз, нечә ки, бир күмүш талерин 30 зилбергроша мүбадилә олунмасы, сонра да бу хырда пулун јенидән бир күмүш талерә мүбадиләси һеч бир изафи дәјәр јаратмыр: белә бир мүбадилә нәтичәсиндә һеч кәс нә варланыр, нә дә јохсуллашыр. Һабелә сатычыларын әмтәәләри дәјәриндән јухары сатмасы, јахуд алычыларын бунлары да дәјәриндән ашағы алмасы нәтичәсиндә дә изафи дәјәр јарана билмәз, чүнки һәр бир

адам вахташыры кah алычы олур, кah да сатычы, буна көрә дә бир hалда газандыгыны о бири hалда итирир. Һәмчинин сатычы илә алычынын бир-бирини алдатмасы нәтичәсиндә дә изафи дәјәр мејдана кәлә билмәз, чүнки бу hалда hеч бир јени дәјәр, јахуд изафи дәјәр јаранмазды, анчаг мөвчуд капитал капиталистләр арасында башга чүр бөлүнмүш оларды. Капиталист әмтәәләри өз дәјәринә алыб өз дәјәринә сатдыгына бахмајараг, о јенә дә гојдуғундан артыг дәјәр көтүрүр. Бәс бу нә чүр олур?

Һазыркы ичтимаи мүнасибәтләр шәраитиндә капиталист әмтәә базарында елә бир *әмтәә* тапыр ки, онун өзүнә мәхсус хассәси вардыр; бу хассә ондан ибарәтдир ки, һәмин әмтәәнин *истеһлак едилмәси јени бир дәјәрин мәнбәјидир, јени бир дәјәр јарадылмасы демәкдир;* бу әмтәә исә—*иш гүввәсидир.*

Бәс иш гүввәсинин дәјәри нәдән ибарәтдир? Һәр бир әмтәәнин дәјәри онун истеһсалы үчүн зәрури олан әмәклә өлчүлүр. Иш гүввәси чанлы фәһлә шәхсиндә мөвчуддур вә бу фәһләјә hәм өзү үчүн, hәм дә өзү өлəндән сонра да иш гүввәсинин јашамасыны тә'мин едән өз аиләсини јашатмаг үчүн мүәјјән мигдар јашајыш васитәләри лазымдыр. Белəликлə, мәһз бу јашајыш васитәләрини истеһсал етмәк үчүн зәрури олан иш вахты иш гүввәсинин дәјәрини тәшкил едир. Капиталист иш гүввәсинин hәфтәлик hаггыны верир, бунунла да фәһләнин бир hәфтәлик əмəјиндən истифадə етмәк ихтијарыны сатын алыр. Бу нөгтәјə гәдәр чәнаб игтисадчылар иш гүввәсинин дәјәри мәсәләсиндә бизимлə үмумијјәтлə разылашмалыдырлар.

Инди будур, капиталист өз фәһләсини ишлətмәјə башлајыр. Мүəјјән вахт әрзиндә фәһлə, өз hәфтәлик əмək hаггында тəмсил олундуғу гәдәр əмək сәрф едир. Биз фәрз етсәк ки, фәһләнин бир hәфтәлик əмək hаггы үч иш күнүнə мүвафигдир, онда базар ертәси ишə башлајан фәһлə *она верилән əмək hаггының там дәјәрини* чәршәнбə күнү ахшам *өдəјиб* капиталистə гајтармыш олачагдыр. Лакин фәһлə бундан сонра иши дајандырмалыдырмы? Һеч бир hалда. Капиталист онун *hәфтəлик* əмəјини сатын алмышдыр, буна көрə дə фәһлə hәфтənин галан үч күнүнү дə ишləмəлидир. Фəһləнин өз əмək hаггыны өдəмəси үчүн лазым кəлəн вахтдан артыг олан бу *изафи əмəји изафи дəјəр мəнбəјидир,* мənфəət мənбəјидир, капиталын даим артмасы мənбəјидир.

Гој бизи төһмәтләндириб демәсинләр ки, куја фәһләнин алдығы əмək hаггынын əвəзини үч күнə ишləјиб өдəмəси вə галан үч күнү капиталист үчүн ишləмəси фəрзијјəси ихтијаридир. Онун өз əмək hаггынын əвəзини мəһз үч күндəми, јахуд ики күндə, ја да дөрд күндə ишləјиб өдəмəсинин, бу hалда,

әлбәттә, һеч бир фәрги јохдур вә шәраитдән асылы олараг дәјишилир; әсас мәсәлә исә ондадыр ки, капиталист, һаггыны өдәдији әмәклә бәрабәр һаггыны *өдәмәдији* әмәк дә көтүрүр; бу исә һеч дә ихтијари бир фәрзијјә дејилдир, чүнки капиталист бир гајда олараг, фәһләдән әмәк һаггы шәклиндә вердији гәдәр әмәк әлдә етмәјә башласајды, һәмин күндән е'тибарән өз мүәссисәсини бағлајарды, чүнки бу һалда онун бүтүн мәнфәәти батмыш оларды.

Јухарыда көстәрилән бүтүн зиддијјәтләр дә бурада һәлл олунур. Изафи дәјәрин (бунун да хејли һиссәсини капиталистин мәнфәәти тәшкил едир) һарадан әмәлә кәлдији инди тамамилә ајдын вә садәдир. Иш гүввәсинин дәјәри өдәнилир, лакин бу дәјәр иш гүввәсиндән капиталистин сыхыб чыхара билдији дәјәрдән хејли аздыр; мәһз бу фәрг, јә'ни *һаггы өдәнилмәјән әмәк* капиталистин, јахуд, даһа доғрусу, капиталистләр синфинин пајыны тәшкил едир. Чүнки јухарыда кәтирдијимиз мисалда памбыг тачиринин дә памбыгдан әлдә етдији мәнфәәт, әкәр памбығын гијмәти галхмамышса, һаггы өдәнилмәјән әмәкдән ибарәт олмалыдыр. Тачир өз әмтәәсини памбыг-парча фабрикчисинә сатыр, бу да өз мәһсулундан, көстәрилән 100 талердән әлавә өзү үчүн мәнфәәт дә көтүрә билир вә демәли, мәнимсәдији, һаггы өдәнилмәмиш әмәји тачирлә бөлүшдүрүр. Үмумијјәтлә чәмијјәтин бүтүн ишләмәјән үзвләри мәһз бу һагы өдәнилмәјән әмәк һесабына јашајырлар. Капиталистләр синфи үзәринә дүшән дөвләт вә коммунал веркиләри, торпаг саһибләринә торпаг рентасы вә и. а. мәһз бу әмәк һесабына верилир. Бүтүн мөвчуд ичтимаи гурулуш һәмин әмәјә әсасланыр.

Дикәр тәрәфдән, белә дүшүнмәк дә мә'насыз оларды ки, куја һаггы өдәнилмәјән әмәк мәһз мүасир мүнасибәтләр шәраитиндә, јә'ни бир тәрәфдән капиталистләрин, о бири тәрәфдән дә муздлу фәһләләрин истеһсалла мәшғул олдуғу бир заманда мејдана кәлмишдир. Әксинә. Мәзлум синиф бүтүн дөврләрдә, һаггы өдәнилмәјән әмәјини өзкәјә вермәјә мәчбур олмушдур. Әмәк тәшкилинин һаким формасы көләликдән ибарәт олдуғу узун мүддәт әрзиндә гуллар јашајыш васитәләри шәклиндә алдыгларына нисбәтән хејли артыг ишләмәли олмушлар. Тәһкимчилик һөкм сүрдүју заман, бијар мүкәлләфијјәтләри ләғв олунана гәдәр дә белә олмушду; бурада кәндлинин өзүнү јашатмаг үчүн ишләдији вахтла мүлкәдар үчүн сәрф етдији изафи әмәк арасындакы фәрг һәтта һиссләгавраныла билир, чүнки мүлкәдар үчүн олан иш өзү үчүн ишдән ајрыча көрүлүр. Инди ишин формасы дәјишилмиш, маһијјәти исә олдуғу кими галмышдыр; нә гәдәр ки «чәмијјәтин бир

hиссəси истеhсал васитəлəрини инhисара алмышдыр, орада сəрбəст олан вə ја сəрбəст олмајан həр бир ишчи өз күзəраны үчүн лазым олан иш вахтындан артыг ишləмəклə, истеhсал васитəлəри мүлкиjjətчиси үчүн јашајыш васитəлəри истеhсал етмəлидир» (Маркс, сəh. 202)*.

II

Биз əввəлки мəгаləдə көрдүк ки, капиталистин муздла тутдуғу həр бир фəhлə ики гəбилдən олан əмək сəрф едир. О өз иш вахтынын бир hиссəси ərзиндə, капиталистин она вердиjи əмək hаггыны өдəjир ки, əмəjин бу hиссəсини Маркс *зəрури əмək* адландырыр. Лакин бундан сонра фəhлə иши давам етдирмəли олур вə бу вахт ərзиндə капиталист үчүн *изафи дəjəр* истеhсал еднр ки, бунун да хејли hиссəсини мəнфəət тəшкил едир. Əмəjин бу hиссəси *изафи əмək* адланыр.

Биз фərз едирик ки, фəhлə həфтədə үч күн өз əмək hаггыны өдəмək үчүн вə үч күн дə капиталистə изафи дəjəр истеhсал етмək үчүн ишləjир. Башга чүр десək, бу о демəкдир ки, həр күн он ики саат ишləjən фəhлə алты саат ишləjиб өз əмək hаггыны өдəjир, алты саат да изафи дəjəр истеhсал етмək үчүн ишləjир. Бир həфтə ərзиндə фəhləни анчаг алты күн, базар күнү дə дахил едилсə, jедди күн ишлətмək олар, амма həр күн фəhləни алты, сəккиз, он, он ики, он беш саат вə hətта daha артыг ишлətмək олар. Фəhлə бир күнлүк əмək hаггы мүгабилиндə капиталистə бир иш күнүнү сатыр. Бəс *иш күнү нə демəкдир?* Сəккиз саатдырмы вə jахуд он сəккиз саат?

Капиталист истəjир ки, иш күнүнү мүмкүн гədəр узатсын. Иш күнү нə гədəр узун олурса, бир о гədəр чох изафи дəjəр истеhсал олунур. Фəhлə доғру hисс едиб билир ки, əмək hаггыны өдədикдən сонракы həр саатлыг əмəji ондан ганунсуз олараг гопарырлар; фəhлə həддиндən артыг узун мүддət ишləмəjин нə демək олдуғуну дəриси сојулдугча өзү hисс едиб көрүр. Капиталист өз мənфəəти үчүн мүбаризə едир, фəhлə дə өз сағламлығы уғрунда, күндə бир нечə саат динчəлмək уғрунда мүбаризə едир ки, тəкчə ишləмək вə јејиб-јатмаға дејил, hабелə башга чəhətлəрдən дə өзүнү бир инсан кими көстəрмəjə имкан тапсын. Сөзарасы буну дə гејд едək ки, ајры-ајры капиталистлəрин бу мүбаризəjə кирмək истəjиб истəмəдикləри онларын өз хошундан асылы дејилдир, чүнки рəгабəт ən инсанпəрвəр капиталистлəри дə өз həмкарларына гошулмаға вə онлардакы гədəр иш вахты гојмаға мəчбур едир.

---

* Бах: *К. Маркс.* Капитал. Азəрнəшр, 1969, 1-чи чилд, сəh. 230—239. *Ред.*

Иш күнү гојулмасы әтрафында кедән мүбаризә, азад фәһләләрин тарих сәһнәсинә илк дәфә гәдәм гојдуғу вахтдан бу күнә гәдәр давам едир. Мүхтәлиф сәнаје саһәләриндә адәт үзрә мүхтәлиф мүддәтли иш күнү гојулмушдур, һәгигәтдә исә бу иш күнүнә чох аз риајәт олунур. Јалныз ганун васитәсилә иш күнү гојулдуғу вә она риајәт едилмәсинә нәзәр јетирилдији јердә демәк олар ки, тәнзим едилмиш иш күнү вардыр. Лакин индијә гәдәр буна, демәк олар, анчаг Инкилтәрәнин фабрик даиряләриндә тәсадүф олунур. Бурада бүтүн гадынлар үчүн вә 13 јашындан 18 јашына гәдәр олан јенијетмәләр үчүн он саатлыг иш күнү гојулмушдур (беш күн әрзиндә күндә $10^1/_2$ саат, шәнбә күнү исә $7^1/_2$ саат), лакин кишиләр онларсыз ишләјә билмәдикләринә көрә, он саатлыг иш күнү кишиләрә дә шамил олур. Инкилтәрәнин фабрик фәһләләри бу гануну узун илләрдән бәри көстәрдикләри мәтанәт сајәсиндә, мәтбуат азадлығы, иттифаг вә јығынчаг һүгугу васитәсилә, фабрикчиләрә гаршы инадлы вә гәти мүбаризә апармаг васитәсилә, һабелә һаким синфин өз ичәрисиндәки тәфригәләрдән мәһарәтлә истифадә етмәк јолу илә газанмышлар. Бу ганун инкилис фәһләләри үчүн бир мүдафиә олмушдур. Һәмин ганун тәдричлә ири сәнајенин бүтүн саһәләринә, кечән ил исә, демәк олар, *бүтүн сәнаје* саһәләринә, һәр һалда гадын вә ушагларын чалышдығы саһәләрин һамысына шамил едилди. Нәзәрдән кечирдијимиз китабда, Инкилтәрәдә иш күнүнүн ганун јолу илә белә тәнзим едилмәси тарихинә даир тамамилә мүкәммәл мә'лумат вардыр. Кәләчәк Шимали Алманија рејхстагы да сәнаје низамнамәсини, бунунла бирликдә исә фабрик әмәјинин тәнзим едилмәси мәсәләсини дә мүзакирә едәчәкдир. Биз үмид едирик ки, алман фәһләләри тәрәфиндән сечилән депутатлардан һеч бири әввәлчә *Марксын* китабыны өјрәнмәдән, бу ганунун мүзакирәсинә башламајачагдыр. *Бурада чох шеј әлдә етмәк олар. Алманијанын* һаким синифләри ичәрисиндәки тәфригә фәһлә синфи үчүн Инкилтәрәдә һәр һансы бир вахтда олдуғундан даһа әлверишлидир, чүнки *үмуми сечки һүгугу һаким синифләри мәчбур едир ки, фәһләләрә јалтаглыг етсинләр.* Белә бир шәраитдә пролетариатын дөрд вә ја беш нүмајәндәси бир *гүввәдир,* анчаг бу шәртлә ки, онлар өз мөвгеләриндән истифадә едә билсинләр, һәр шејдән әввәл, мәсәләнин нә јердә олдуғундан ачаһ олсунлар, буржуаларын билмәдикләрини билсинләр. Марксын китабы исә онлара бу мәгсәд үчүн бүтүн материалы һазыр шәкилдә верир.

Биз һәлә әсасән нәзәри әһәмијјәти олан там бир сыра дигтәтәлајиг тәдгигләрдән данышмајыб капиталын аккумулјасијасындан, јахуд јығылмасындан бәһс едилән сон фәслә ке-

чирик. Бурада һәр шејдән әввәл сүбут едилир ки, капиталист истеһсал үсулу, јә'ни бир тәрәфдән капиталистләрин, дикәр тәрәфдән исә муздлу фәһләләрин олмасыны тәләб едән истеһсал үсулу даим капиталист үчүн јенидән капитал истеһсал етмәкдән башга, ејни заманда даим фәһләләрин јохсуллашмасыны да доғурур; беләликлә дә, елә бир гајда јаранмыш олур ки, бир гүтбдә бүтүн јашајыш васитәләринин, бүтүн хаммалын вә бүтүн әмәк аләтләринин мүлкиҹҹәтчиси олан капиталистләр дурур, дикәр гүтбдә исә чох бөјүк фәһлә күтләси дурур ки, бу фәһләләр дә бир гәдәр јашајыш васитәси алмаг үчүн өзләринин иш гүввәсини капиталистләрә сатмаға мәчбурдурлар, һәм дә бу јашајыш васитәләри фәһләләрин олса-олса анчаг иш габилиҹҹәтини сахламаға вә иш бачарығы олан јени пролетарлар нәсли јетишдирмәјә кифајәт едир. Лакин капитал садәчә тәкрар истеһсал олунмагла галмыр; капитал даим артыб бөјүјүр, бунунла бирликдә мүлкиҹҹәтдән мәһрум олан фәһлә синфи үзәриндә онун һөкмранлығы да артыр. Капитал өзү кетдикчә нә гәдәр даһа бөјүк мигјасда тәкрар истеһсал олунурса, мүасир капиталист истеһсал үсулу да бир о гәдәр кетдикчә даһа бөјүк мигјасда, кетдикчә даһа чох мигдарда мүлкиҹҹәтдән мәһрум фәһләләр синфини тәкрар истеһсал едир.

«Капитал јығымы капиталист мүнасибәтини кениш мигјасда тәкрар истеһсал едир: бир гүтбдә даһа чох капиталист вә ја даһа ири капиталистләр, дикәр гүтбдә исә даһа чох муздлу фәһлә мејдана кәлир... *Беләликлә, капитал јығымы пролетариатын артмасы демәкдир»* (сәһ. 600)*. Лакин машынлы истеһсалын инкишафы, әкинчиликдәки тәкмилләшдирмәләр вә и. а. сајәсиндә ејни мигдар мәһсулун истеһсалы үчүн кетдикчә даһа аз фәһлә лазым кәлир, һәм дә артыг фәһлә әмәлә кәлмәси демәк олан бу тәкмилләшмә һәтта капиталын артмасындан да даһа сүр'әтли олур. Бәс кетдикчә артмагда олан бу гәдәр фәһләләрин башына нә кәлир? Онлардан сәнаје еһтијат ордусу әмәлә кәлир ки, бу да ишләр пис вә ја бабат кетдикдә өз әмәјинин дәјәриндән *ашағы* һагг алыр, мүнтәзәм сурәтдә ишләмир вә ја ичтимаи хејриҹҹә гәҹҹумлугунда олур, лакин Инкилтәрә тимсалында ајдын көрүндүјү кими, ишләр хүсусилә гызғын кетдиҹи заман бу орду капиталистләр синфинә лазым олур. *Һәр бир шәраитдә бу орду,* мүнтәзәм сурәтдә ишләјән фәһләләрин мүгавимәт күчүнүн сарсылмасына вә онларын әмәк һаггынын ашағы сәвиҹҹәдә сахланмасына сәбәб олур. «Ичтимаи сәрвәт... нә гәдәр чох оларса, нисби әһали артыглығы (артыг әһали) вә ја сәнаје

* *К. Маркс.* Капитал. Азәрнәшр, 1969, 1-чи чилд, сәһ. 616—617.

ehтијат ордусу бир о гәдәр чохалыр. Лакин фәал (мүнтәзәм ишләјән) фәһлә ордусуна нисбәтән бу ehтијат ордусу нә гәдәр артыгса, даими әһали артыглығы, јохсуллуғу әмәјинин әзабларына тәрс пропорсионал олан фәһлә тәбәгәләри дә бир о гәдәр чох олур*. Нәһајәт, фәһлә синфинин јохсул тәбәгәләри вә сәнаје ehтијат ордусу нә гәдәр артыг исә, рәсми пауперизм дә бир о гәдәр артыг олур. *Бу—капиталист јығымынын мүтләг, үмуми ганунудур»* (сәһ. 631)**.

Мүасир капиталист ичтимаи системинин әсас ганунларындан бә'зиләри бунлардан ибарәтдир, бунлар там елми әсасларла сүбут едилмишдир, одур ки, рәсми игтисадчылар бунлары рәдд етмәјә, әлбәттә, чәһд етмәкдән дә чәкинирләр. Лакин бу дедикләримизлә бүтүн мәсәлә битирми? Һеч бир һалда. Маркс капиталист истеһсалынын мәнфи чәһәтләрини чох кәскин сурәтдә көстәрмәклә бәрабәр, буну да ејни дәрәчәдә ајдын сүбут едир: һәмин ичтимаи форма чәмијјәтин мәһсулдар гүввәләрини инкишаф етдириб елә бир јүксәк сәвијјәјә чатдырмаг үчүн лазым олмушдур ки, бу сәвијјәдә чәмијјәтин *бүтүн* үзвләри бәрабәр дәрәчәдә, инсана лајиг бир шәкилдә инкишаф едә билсинләр. Бүтүн әввәлки ичтимаи формалар бу мәгсәдә чатмаг үчүн сон дәрәчә јохсул иди. Јалныз капиталист истеһсалы буна лазым олан сәрвәт вә мәһсулдар гүввәләри јарадыр. Ејни заманда бу истеһсал күлли мигдар мәзлум фәһләләрдән ибарәт елә бир ичтимаи синиф јарадыр ки, бу синиф кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә, бу сәрвәтləри вә мәһсулдар гүввәләри өз әлинә алмаг вә бунлардан, һеч дә инди олдуғу кими инһисарчы синфин хејринә дејил, бүтүн чәмијјәтин хејринә истифадә етмәк зәрурәти гаршысында галыр.

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1868-чи ил мартын 2-си илә 13-ү арасында јазылмышдыр.

1868-чи ил 21 вә 28 март тарихли „Demokratisches Wochenblatt"-ын 12 вә 13-чү №-ләриндә чап олунмушдур.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин әсәрләри икинчи нәшринин 16-чы чилди мәтниндән тәрчүмә едилмишдир, сәһ. 240—248.

* «Капитал»ын 1-чи чилдинин мүәллифин иштиракы илә едилмиш франсызчаја тәрчүмәсиндә Маркс бу мүддәаны дәгигләшдирир. *Ред.*

** *К. Маркс.* Капитал. Азәрнәшр, 1969, 1-чи чилд, сәһ. 646. *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

К. МАРКСЫН «КАПИТАЛ»ынын ИКИНЧИ ЧИЛДИНӘ МҮГӘДДИМӘДӘН

...Маркс изафи дәјәр һаггында јени нә сөјләмишдир? Нечә олмушдур ки, Марксын изафи дәјәр нәзәријјәси ајдын күндә, һәм дә бүтүн мәдәни өлкәләрдә чахан бир илдырым тә'сири бағышламыш, һалбуки онун бүтүн сосиалист сәләфләринин нәзәријјәләри, о чүмләдән Родбертусун да нәзәријјәси һеч бир тә'сир көстәрмәмишдир?

Кимја тарихиндән кәтирилән бир мисал буну бизә ајдынлашдыра биләр.

Мә'лум олдуғу кими, һәлә XVIII әсрин ахырларында флокистон нәзәријјәси һөкм сүрүрдү; бу нәзәријјәјә көрә, һәр бир јанманын маһијјәти ондан ибарәтдир ки, јанан чисимдән башга бир чисим, һипотетик бир чисим, тамамилә јана биләи вә флокистон адландырылмыш бир маддә ајрылыр. Бу нәзәријјә, о заман мә'лум олан кимјәви һадисәләри бә'зән чәтинликлә изаһ едирдисә дә, онларын бөјүк гисмини изаһ етмәк үчүн кифајәт едирди. Лакин 1774-чү илдә Пристли ајрыча бир һава нөвүнү кәшф етди, һәм дә «буну о гәдәр саф вә ја флокистондан о гәдәр тәмиз бир һалда тапмышды ки, ади һава бу һаваја нисбәтән хараб олмуш кими көрүнүрдү». Пристли бу һаваја флокистонсузлашмыш һава ады верди. Бундан аз сонра Исвечдә Шејеле дә бу чүр бир һава тапды вә атмосфердә онун мөвчуд олдуғуну сүбут етди. Шејеле ону да тапмышды ки, бу һавада вә ја ади һавада бир чисим јандырыланда, һәмин һава итиб кедир, буна көрә дә она од һавасы (Feuerluft) ады верди.

«Бу мә'луматдан о белә бир нәтичә чыхартды ки, флокистонла һаванын тәркиб һиссәләриндән бири говушдугда» [демәли, јанма заманы]

«алынан бирләшмә од вә ја истиликдән башга бир шеј дејилдир вә бу, шүшәдәп кечәрәк учуб кедир»[1].

Пристли вә Шејеле оксикен тапмышдылар, лакин онлар әлдә етдикләринин нә олдуғуну билмирдиләр. Онлар «өз сәләфләриндә раст кәлдикләри» флокистон «категоријаларынын әсири олуб галмышдылар». Бүтүн флокистон нәзәријјәләрини алт-үст едәчәк вә кимјада ингилаб јаратмалы олачаг бир елемент онларын әлиндә тамамилә һәдәр јерә итиб кедирди. Лакин бундан бир аз сонра, Пристли Парисдә олдуғу заман өз кәшфи һаггында Лавуазјеје хәбәр верди, Лавуазје исә бу јени факты әсас тутараг, бүтүн флокистон кимјасыны тәкрар нәзәрдән кечириб илк дәфә кәшф етди ки, бу јени һава нөвү јени бир кимјәви елементдир, јанма заманы јанан чисимдән әсрарәнкиз бир флокистон *ајрылмыр,* бу јени елемент чисимлә *бирләшир;* беләликлә дә өз флокистон формасында башы үстә дуран кимјаны Лавуазје илк дәфә олараг чевириб ајаг үстә гојмуш олду. Лавуазје сонралар өзү дедији кими, һеч дә оксикени башгалары илә бир заманда вә мүстәгил олараг тапмамыш олса да, әслиндә оксикени һәмин ики нәфәр дејил, о *кәшф етмишдир,* о ики нәфәр исә оксикени анчаг *тәсвир етмиш,* лакин мәһз *нәји* тәсвир етдикләрини һеч фикирләринә дә кәтирмәмишләр.

Пристли вә Шејелејә нисбәтән Лавуазје нә кими бир мөвге тутурса, Маркс да изафи дәјәр нәзәријјәсиндә өз сәләфләринә нисбәтән елә бир мөвге тутур. Мәһсул дәјәринин инди изафи дәјәр адландырдығымыз һиссәсинин *мөвчуд олмасы* Марксдан чох-чох әввәл мүәјјән едилмишди, һабелә бунун нәдән ибарәт олдуғу да аз-чох ајдын бир шәкилдә көстәрилиб белә дејилмишди: бу һиссә о әмәјин мәһсулундан ибарәтдир ки, ону мәнимсәјән шәхс онун мүгабилиндә һеч бир еквивалент вермәмишдир. Лакин онлар бундан о јана кетмирдиләр. Бә'зиләри—классик буржуа игтисадчылары—олса-олса, әмәк мәһсулунун фәһлә илә истеһсал васитәләри саһиби арасында бөлүнмәсинин кәмијјәт нисбәтини тәдгиг едирдиләр. Башгалары—сосиалистләр—бу бөлкүнү әдаләтсиз һесаб едир вә бу әдаләтсизлији арадан галдырмаг үчүн утопик васитәләр ахтарырдылар. Бунларын һамысы өз сәләфләриндән һазыр шәкилдә көтүрдүкләри игтисади категоријаларын әсири олуб галмышдылар.

Будур, Маркс чыхыш етди. Һәм дә бүтүн өз сәләфләринә тамамилә зидд олараг чыхыш етди. Онлар мәсәләнин *һәлли* зәнн етдикләрини Маркс јалныз бир *проблем* һесаб едирди.

---

[1] *Roscoe* und *Schorlemmer*: „Ausfuhrliches Lehrbuch der Chemie" Braunschweig, 1887, I, S. 13, 18.

Маркс көрдү ки, гаршысында флокистонсузлашмыш һава вә од һавасы дејил, оксикен дурур, көрдү ки, бурада мәсәлә игтисади фактын садәчә гејд едилмәси үзәриндә дејил, бу фактын әбәди әдаләтә вә һәгиги әхлага зидд олмасы үзәриндә дејил, елә бир факт үзәриндәдир ки, бу факт бүтүн сијаси игтисадда чеврилиш јаратмалы иди вә ондан истифадә едә биләи адамын әлиндә, бүтүн капиталист истеһсалыны анламаг үчүн бир ачар иди. Лавуазје тапылмыш олан оксикенә әсасланыб флокистон кимјасынын әввәлки категоријаларыны тәдгиг етдији кими, Маркс да бу факты рәһбәр тутараг, өзүндән әввәл мүәјјән олунмуш бүтүн категоријалары тәдгиг етди. Маркс изафи дәјәрин нә олдуғуну билмәк үчүн, дәјәрин нә олдуғуну билмәли иди. Һәр шејдән әввәл Рикардонун дәјәр нәзәриҗҗәсинин өзүнү тәнгид етмәк лазым иди. Белӛликлә, Маркс әмәји онун дәјәр јаратмаг хассәси чәһәтдән тәдгиг етди, *һансы* әмәјин, нә сәбәбә вә нечә дәјәр јаратдығыны илк дәфә мүәјјән етди вә көстәрди ки, үмумијјәтлә дәјәр *бу* чүр кристаллашмыш әмәкдән башга бир шеј дејилдир,—бу елә бир нөгтәдир ки, Родбертус өмрүнүн ахырына гәдәр буну анламамышдыр. Сонра Маркс әмтәә илә пулун мүнасибәтини тәдгиг етди вә көстәрди ки, нечә вә нә сәбәбә—өз дәјәр хассәсинә көрә—әмтәә вә әмтәә мүбадиләси әмтәә илә пулун әкслијини доғурмалыдыр. Марксын буна әсасланан пул нәзәриҗҗәси пул һаггында олан вә инди һамынын динмәзчә гәбул етдији илк мүкәммәл нәзәриҗҗәдир. Маркс пулун капитала чеврилмәсини тәдгиг едиб сүбут етди ки, бу чеврилмә иш гүввәсинин алыныб сатылмасына әсасланыр. О, әмәјин јеринә иш гүввәсини, дәјәр јаратмаг хассәсини гојуб дәрһал елә бир чәтинлији һәлл етмиш олду ки, Рикардо мәктәби бу чәтинлик үзүндән ифласа уғрамышды: һәмин чәтинлик ондан ибарәт иди ки, капиталла әмәјин бир-биринә мүбадилә олунмасыны Рикардонун дәјәри әмәклә мүәјјән етмәк ганунуна ујғунлашдырмаг мүмкүн дејилди. Маркс капиталын сабит капиталла дәјишән капитала бөлүндүјүнү мүәјјән едиб изафи дәјәр јаранмасы просесинин һәгиги кедишини илк дәфә тәфәрруатына гәдәр тәсвир етди вә белӛликлә дә, ону изаһ етмиш олду, онун сәләфләриндән исә һеч бири бу иши көрмәмишди; демәли, Маркс капиталын өзүндә фәрг олдуғуну мүәјјән етди; нә Родбертусун, нә дә буржуа игтисадчыларынын әсла өһдәсиндән кәлмәк игтидарында олмадыглары бу фәрг исә ән долашыг игтисад проблемләрини һәлл етмәк үчүн ачар верир ки, буну бурада II китаб вә —сонралар көстәриләчәји кими—даһа артыг дәрәчдә III китаб ән инандырычы бир шәкилдә сүбут едир. Сонра, Маркс изафи дәјәрин өзүнү тәсдиг етмиш, онун һәр ики формасыны: мүтләг изафи дәјәри вә нисби изафи

дәјәри ашкара чыхармыш вә капиталист истеһсалынын тарихи инкишафында изафи дәјәрин нә гәдәр мүхтәлиф, лакин һәр ики һалда һәлледичи рол ојнадығыны көстәрмишдир. Маркс изафи дәјәр нәзәријјәсинә әсасланараг әмәк һаггына даир инди малик олдуғумуз илк дүзкүн нәзәријјәни јаратмыш вә илк дәфә оларағ капиталист јығымы тарихинин әсас чәһәтләрини көстәрмиш вә капиталист јығымынын тарихи мејлләрини шәрһ етмишдир...

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1885-чи ил мајын 5-дә јазылмышдыр.

Илк дәфә бу китабда дәрч едилмишдир: K. Marx. „Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie". Zweiter Band. Herausgegeben von Friedrich Engels. Hamburg, 1885.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләринин мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 24-чү чилд, сәһ. 19—21.

К. МАРКС

БИРЛӘШМИШ ШТАТЛАРЫН МИЛЛИ ФӘҺЛӘ ИТТИФАГЫНА МҮРАҹИӘТ[88]

Јолдаш фәһләләр!

Бирлијимизин тә'сис програмында биз билдирмишик: «Һаким синифләрин мүдриклији дејил, онларын чинајәткар азғынлығына Инкилтәрә фәһлә синфинин гәһрәманчасына мүгавимәти Гәрби Авропаны Атлантик океанынын о тајында көләлији әбәдиләшдирмәк вә јајмаг мәгсәдини күдән биабырчы сәлиб мүһарибәси авантүрасындан хилас етди»*. Инди мүһарибәјә мүгавимәт көстәрмәк нөвбәси сизиндир; Атлантик океанынын һәр ики тәрәфиндә артмагда олан фәһлә һәрәкаты мүһарибә нәтичәсиндә шүбһәсиз ки, гејри-мүәјјән мүддәтә кери атылмыш оларды.

Сизи инандырмаға чәтин еһтијач олсун ки, бә'зи Авропа дөвләтләри Бирләшмиш Штатлары Инкилтәрә илә мүһарибәјә чәлб етмәји чох истәјир. Тичарәт статистикасына даир мә'луматын өтәри нәзәрдән кечирилмәси бизи инандырыр ки, Русијанын хаммал ихрачы,—Русијада исә ихрач үчүн башга бир шеј јохдур,—Вәтәндаш мүһарибәси[4] вәзијјәти гәфләтән дәјишәнә гәдәр Американын рәгабәти гаршысында сүр'әтлә кери чәкилирди. Америка котанларындан гылынч гајрылмасы мәһз инди бу мүстәбид дөвләти, сизин мүдрик республикачы дөвләт хадимләримизин өзләринә јахын мәсләһәтчи сечдикләри бу дөвләти јахынлашан ифласдан хилас етмиш оларды. Лакин бу вә ја дикәр һөкумәтин хүсуси мәнафејиндән гәтијјән асылы олмајараг, бизим гүдрәтли бејнәлхалг әмәкдашлығымызы дахили мүһарибәјә чевирмәк мәкәр бизә зүлм едәнләрин үмуми мәнафеји хејринә дејилми?

---

* — Бах: бу чилд, сәһ. 13. *Ред.*

Јенидән президент сечилмәси мүнасибәти илә Ч. Линколна тәбрик мәктубунда биз әмин олдуғумузу билдирмишдик ки, Америкада истиглалијјәт уғрунда мүһарибә[10] буржуазијанын инкишафы үчүн нә дәрәҹәдә бөјүк әһәмијјәтә малик олмушдуса, Америкада Вәтәндаш мүһарибәси фәһлә синфинин инкишафы үчүн о дәрәҹәдә бөјүк әһәмијјәтә малик олачагдыр*. Доғрудан да гулдарлыға гаршы мүһарибәнин зәфәрлә баша чатмасы фәһлә синфинин тарихиндә јени дөвр ачды. Мәһз бу вахтдан е'тибарән Бирләшмиш Штатларын өзүндә мүстәгил фәһлә һәрәкаты јаранды ки, сизин көһнә партијаларыныз вә онларын пешәкар сијасәтбазлары бу һәрәката һнддәтлә бахырлар. Һәмин һәрәкатын јеткинләшмәсинә имкан вермәк үчүн динч илләр кәрәкдир. Ону сарсытмаг үчүн Бирләшмиш Штатлар илә Инкилтәрә арасында мүһарибә лазымдыр.

Тәбиидир ки, Америка фәһләсинин вәзијјәтинин писләшмәси Вәтәндаш мүһарибәсинин һисс едилән билаваситә нәтиҹәси иди. Авропада олдуғу кими, Бирләшмиш Штатларда да ағыр бир мүсибәт олан милли борч, биринин белиндән башгасынын белинә гојуларағ, нәһајәт, фәһлә синфинин белинә јүкләнди. Сизин дөвләт хадимләриниздән бири дејир: зәрури малларын гијмәтләри 1860-чы илдән е'тибарән 78 фаиз баһалашмышдыр, һалбуки ихтисассыз фәһләнин әмәк һаггы вуртут 50 фаиз, ихтисаслы фәһләнин әмәк һаггы исә 60 фаиз артмышдыр.

О, шикајәтләниб дејир: «Пауперизм инди Америкада әһалијә нисбәтән даһа сүр'әтлә артыр».

Һәм дә фәһлә синфинин мәшәггәтләри фонунда малијјә аристократијасынын, бамбылылар аристократијасынын[89] вә мүһарибәнин төрәтмәси олан дикәр түфејлиләрин көзгамашдырычы тәмтәрағы даһа ајдын нәзәрә чарпыр. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, гулларын азад едилмәси вә бунун сајәсиндә сизин синфи һәрәкатыныза верилән мә'нәви тәкан Вәтәндаш мүһарибәсинин мүсбәт нәтиҹәси олду. Јүксәк мәгсәдләр дашымајан, бөјүк ичтимаи зәрурәтдән доғмајан јени мүһарибәнин, көһнә дүнја руһунда олан мүһарибәнин нәтиҹәсиндә көләнин зәнчирләри гырылмаг дејил, азад фәһләнин голларына јени зәнчирләр вурулмуш оларды. Мүһарибәнин нәтиҹәсиндә сәфаләтин артмасы дәрһал сизин капиталистләрә һәм бәһанә, һәм дә вәсаит вермиш оларды ки, онлар даими ордунун амансыз гылынчы илә фәһлә синфини ән чәсарәтли вә һаглы нијјәтләриндән узаглашдырсынлар.

* — бах: бу чилд, сәһ. 20. *Ред.*

Буна көрә дә мәһз сизин үзәринизә шанлы вәзифә дүшүр; бүтүн дүнјаја сүбут етмәлисиниз ки, нәһајәт, инди фәһлә синфи тарих сәһнәсинә итаәткар иҹрачы кими дејил, өз мәс'улијјәтини дәрк едән, үздәниряг ағаларынын мүһарибә дејә чар чәкдикләри јерләрдә сүлһү тә'мин етмәјә гадир олан мүстәгил гүввә кими гәләм гојур.

Лондон, 12 мај 1869-чу ил.

К. Маркс тәрәфиндән јазылмышдыр. Вәрәгә шәклиндә бурахылмышдыр. „Address to the National Zabʼuur Union of the United States" London, 1889

К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 371—373.

Ф. ЕНКЕЛС

«АЛМАНИЈАДА КӘНДЛИ МҮһАРИБӘСИ» НӘ МҮГӘДДИМӘ[90]

1870-чи ил ИКИНЧИ НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ

Бу әсәр 1850-чи илин јајында, јеничә баша чатмыш олан әксингилабын тә'сири һәлә билаваситә меjданда олдуғу бир заманда Лондонда јазылмыш вә 1850-чи илдә Һамбургда Карл Марксын редакторлуғу илә «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-Okonomische Revue» журналынын[91] 5-чи вә 6-чы нөмрәләриндә чап едилмишди. Алманиjадакы сиjаси достларым бу әсәри jенидән нәшр етдирмәjи мәндән хаһиш едирләр, мән дә онларын арзусуна әмәл едирәм, чүнки бу әсәр өз актуаллығыны, тәәссүф ки, һәлә инди дә итирмәмишдир.

Бу әсәр мүстәгил тәдгиг олунмуш материал вермәк иддиасында дејилдир. Әксинә, кәндли үсjанларына вә Томас Мүнтсерә аид олан бүтүн материал Симмермандан көтүрүлмүшдүр[92]. Онун китабы бир гәдәр нөгсанлы олса да, һәлә дә фактлардан ибарәт материалын ән jахшы мәчмусудур. Һәм дә ки, гоча Симмерман өз мөвзусуна бөjүк бир мәһәббәтлә jанашмышдыр. Бу китабда ону һәр jердә мәзлум синифләрин тәрәфдары кими чыхыш етмәjә мәчбур едән ингилаби инстинкт сонралар ону Франкфуртда ифрат солларын[93] ән jахшы нүмајәндәләриндән бири етмишди*

Әкәр бүтүн бунлара бахмajараг Симмерманын бизә вердиjи шәрһин дахили рабитәси jохдурса; әкәр о, бу дөврүн мүбаһисәли дини-сиjаси мәсәләләрини о заманын синфи мүбаризәсинин ин'икасы кими көстәрә билмирсә; әкәр бу синфи

* «Алманиjада кәндли мүһарибәси»нин үчүнчү нәшриндә (1875-чи ил) сонра әлавә олунмушдур: «Доғрудур, о вахтдан бәри о, jәгин ки, бир гәдәр көһнәлмишдир». *Ред.*

мүбаризәдә о анчаг залымларла мәзлумлары, бәдхаһларла хејирхаһлары вә ахырда бәдхаһларын гәләбәсини көрүрсә; әкәр мүбаризәнин һәм башланғычыны, һәм дә нәтичәсини мүәјјән едән ичтимаи мүнасибәтләри онун баша дүшмәсиндә чох әһәмијјәтли нөгсанлар варса, бүтүн бунлар китабын мејдана кәлдији вахта хас олан бир сәһв иди. Әксинә, алман идеалист тарих әсәрләриндә тә'рифәлајиг бир истисна тәшкил едән бу китаб өз зәманәси үчүн һәлә чох реалистчәсинә јазылмышдыр.

Мән өз шәрһимдә мүбаризәнин тарихи кедишини анчаг үмуми шәкилдә тәсвир едәрәк Кәндли мүһарибәсинин мәншәјини, бу мүһарибәдә чыхыш едән мүхтәлиф партијаларын тутдуглары мөвгеләри, бу партијаларын өз мөвгеләрини өзләри үчүн ајдынлашдырмаға чалышаркән истифадә етдикләри сијаси вә дини нәзәријјәләри, нәһајәт, мүһарибәнин өз нәтичәсини—һәмин синифләрин ичтимаи һәјатынын о заман мөвчуд олан тарихи шәраитинин зәрури нәтичәси кими изаһ етмәјә чалышдым; беләликлә, мән көстәрмәјә чалышдым ки, Алманијанын о заманкы сијаси гурулушу, һәмин гурулуша гаршы үсјанлар, дөврүн сијаси вә дини нәзәријјәләри Алманијада әкинчилијин, сәнајенин, гуру вә су јолларынын, тичарәтин вә пул тәдавүлүнүн о заманкы инкишаф пилләсинин сәбәби дејил, нәтичәси иди. Бу тарихин—јеканә материалист анлајышы мәним тәрәфимдән дејил, Маркс тәрәфиндән кәшф едилмишди вә 1848—1849-чу илләрдәки Франса ингилабы һаггында онун јенә һәмин «Revue»да дәрч едилмиш јазысынын*, һабелә «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» әсәринин** әсасыны тәшкил етмишди.

1525-чи ил Алманија ингилабы илә 1848—1849-чу илләрдәки ингилаб арасында бәнзәјиш о гәдәр чох нәзәрә чарпырды ки, о заман мән онлары мүгајисә етмәкдән тамамилә имтина едә билмәдим. Лакин һадисәләрин үмуми кедишиндә олан вә бунларын һәр икисиндә ејни кнјаз гошунларынын мүхтәлиф јерли үсјанлары бир-биринин ардынча јатыртмасындан ибарәт олан бәнзәјишлә јанашы оларак, һәр ики һалда шәһәр бүркерләринин һәрәкәтләриндә, һәтта күлүнч дәрәчәјә чатан бәнзәјишлә јанашы, фәрглөр дә ајдын вә ашкар сурәтдә өзүнү көстәрирди:

«1525-чи ил ингилабындан ким хејир көрмүшдү?—*Кнјазлар:* 1848-чи ил ингилабындан ким хејир көрмүшдү?—*Бөјүк* һөкмдарлар, Австрија вә Пруссија. 1525-чи илдәки хырда

---

* *К. Маркс.* «Франсада синфи мүбаризә» (бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 197—323). *Ред.*

** Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 436—534.

кнјазларын архасында, онлары верҝиләр васитәси илә өзүнә бағлајан хырда бүрҝерләр дурурду. 1850-чи илдәки бөјүк һөкмдарларын, Австрија вә Пруссијанын архасында исә онлары дөвләт борчу васитәси илә өзүнә тезликлә табе едән мүасир ири буржуазија дурур. Ири буржуазијанын архасында исә пролетариат дурур»*.

Тәәссүфлә демәлијәм ки, бу мүддәа илә алман буржуазијасына чох бөјүк шөһрәт газандырылмыш олду. Буржуазијанын доғрудан да һәм Австријада, һәм дә Пруссијада монархијаны «дөвләт борчу васитәси илә өзүнә тезликлә табе етмәјә» имканы вар иди, лакин бу имкандан һеч бир јердә вә һеч бир заман истифадә едилмәди.

1866-чы ил мүһарибәси нәтичәсиндә Австрија буржуазијасынын әлинә бир совгат кими дүшмүш олду. Лакин буржуазија һөкранлыг едә билмир, ҝүчсүздүр вә һеч бир шејә габил дејилдир. О анчаг бир шеји бачарыр ки, о да, фәһләләр һәрәкәтә кәлән кими дәрһал онларын әлејһинә азғынлыг етмәкдән ибарәтдир. О јалныз она көрә һәлә дә һакимијјәт башында галыр ки, бу—*мачарлара* лазымдыр.

Бәс Пруссијада нечә? Доғрудур, дөвләт борчу баш кичәлләндиричи бир сүр'әтлә артмышдыр, бүдчә кәсири даими бир һал алмышдыр, дөвләт хәрчләри илдән-илә артыр, палатада оксәријјәт буржуазијанын әлиндәдир; онун разылығы олмадан нә верҝиләр јүксәлдилә биләр, нә дә борч мүгавиләләри бағлана биләр,—лакин дөвләт үзәриндә буржуазијанын һөкранлығы һаны? Һәлә бир нечә ај бундан әввәл, дөвләт јенә дә бүдчә кәсири гаршысында олдуғу заман буржуазијанын мөвгеји ән әлверишли мөвге иди. Һеч олмазса *бир гәдәр* мәтинлик көстәрсә иди, әһәмијјәтли күзәштләр әлдә едә биләрди. Бәс буржуазија нә едир? О, буну кафи бир күзәшт һесаб едир ки, һөкумәт 9 милјона гәдәр пулу ајаглары алтына тулламағы, һәм дә тәкчә *бир* ил үчүн дејил, бүтүн кәләчәк заман үчүн *һәр ил* вермәк шәрти илә тулламағы *буржуазијаја мүсаидә едир.*

Палатада ичлас едән јазыг «насионал-либераллары»[94] һеч дә лајиг олдугларындан артыг төһмәтләндирмәк истәмирәм. Мән јахшы билирәм ки, онлары өз архаларында дуранлар,—буржуазија күтләси тәрк етмишдир. Һәмин күтлә һөкранлыг етмәк *истәмир.* 1848-чи илин дәрсләри һәлә дә онун чох јахшы јадындадыр.

Алман буржуазијасынын нә сәбәбә белә гәрибә горхаглыг көстәрдијини биз ашағыда дејәчәјик.

---

* *Ф. Енкелс.* «Алманијада кәндли мүһарибәси» (бах: *К. Маркс вә Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 7-чи чилд, сәһ. 436). *Ред.*

Јухарыда гејд етдијимиз мүддәа башга чәһәтләрдән тамамилә тәсдиг олунмушдур. 1850-чи илдән башлајараг хырда дөвләтләр кетдикчә даһа гәти шәкилдә арха сыраја чәкилиб Пруссија вә Австрија интригалары үчүн анчаг бир васитә олур; Австрија илә Пруссија арасында һегемонлуг уғрунда кетдикчә даһа гызғын мүбаризә баш верир вә, нәһајәт, 1866-чы илдә мәсәлә зоракылыгла һәлл олунур, бунун нәтичәсиндә Австрија өз әјаләтләрини әлиндә сахлајыр, Пруссија бүтүн шималы ачыг вә ја долајысы илә өзүнә табе едир, үч чәнубгәрб дөвләти* исә һәләлик арадан чыхарылмыш олур.

Бүтүн бу һијләкәрлијин алман фәһлә синфи үчүн анчаг ашағыдакы әһәмијјәти вардыр:

Биринчиси, үмуми сечки һүгугу сајәсиндә фәһләләр өз нүмајәндәләрини билаваситә ганунверичи мәчлисә көндәрмәк имканы әлдә етдиләр.

Икинчиси, Пруссија аллаһын мәрһәмәти илә дикәр үч тачы** бирдән удараг јахшы нүмунә көстәрди. Кечмишдә куја өзүнүн һесаб етдији вә аллаһын мәрһәмәти илә ләкәләнмәмиш олан ејни тачын бу әмәлијјатдан *сонра* јенә дә онун әлиндә галдығына инди һətта насионал-либераллар да инанмырлар.

Үчүнчүсү, Алманијада ингилабын анчаг *бир* чидди дүшмәни вардыр ки, о да Пруссија һөкумәтидир.

Дөрдүнчүсү дә, Австрија алманлары, нәһајәт, өз гаршыларына белә бир мәсәлә гојмалы вә һәмишәлик һәлл етмәлидирләр ки, онлар ким олмаг истәјирләр—алманмы, јохса австријалы? Онлар үчүн Алманијамы, јохса Лејтанын о бири тәрәфиндәки гејри-алман әлавәләри әзиздир? Чохдан ајдын иди ки, онлар ја бириндән, ја да о бириндән әл чәкмәлидирләр; лакин хырда буржуа демократијасы буну даим өрт-басдыр едирди.

1866-чы илләә әлагәдар олан вә о замандан бәри бир тәрәфдән, «насионал-либералларын» вә, о бири тәрәфдән, «Халг партијасынын»[95] зәһлә төкәчәк гәдәр мүзакирә етдикләри дикәр мүһүм мүбаһисәли мәсәләләрә кәлдикдә,—сонракы илләрин тарихи кифајәт гәдәр сүбут етди ки, бу һәр ики нөгтејинәзәр анчаг ејни бир мәһдудлуғун ики әкс гүтбүнү тәшкил етдијинә көрә бир-биринә белә гызғын дүшмәндир.

Алманијанын ичтимаи мүнасибәтләриндә 1866-чы ил, демәк олар, һеч бир шеји дәјишдирмәди. Бир нечә буржуа ислаһаты—ваһид өлчү вә чәки системи, јердәјишмә азадлығы, пешә азадлығы вә и. а., һәм дә бунларын һамысы бүрократијанын гәбул едә биләчәји һәдләр дахилиндә,—дикәр Гәрби

* — Баварија, Бален, Вүртемберг. *Ред.*
** — Ганновер, Һессен-Кассел, Нассау. *Ред.*

Авропа өлкәләри буржуазијасынын артыг чохдан малик олдугларына һәлә јенә дә наил олмур вә әсас бәлаја—бүрократик консессија системинә[96] тохунмур. Ади полис тәчрүбәси исә пролетариат үчүн јердәјишмә азадлыгы, вәтәндашлыг һүгугу, паспортларын ләғв едилмәси вә саирә һаггында бүтүн ганунлары онсуз да тамамилә хәјали ганунлара дөндәрмишдир.

Алманијада сәнаје вә тичарәтин, дәмир јолларынын, телеграфын вә океан кәмичилијинин 1848-чи илдән башланан күчлү инкишафынын 1866-чы илдәки һијләкәрликдән чох-чох бөјүк әһәмијјәти вар иди. Бу мүвәффәгијјәтләр јенә о вахт Инкилтәрәнин вә һәтта Франсанын газанмыш олдуғу мүвәффәгијјәтләрдән нә гәдәр кичик олса да, Алманија үчүн ешидилмәмиш мүвәффәгијјәтләр иди вә ијирми ил әрзиндә о гәдәр бәһрә вермишди ки, о, кечмишдә бүтөв бир әсрин вердијиндән артыг иди. Алманија анчаг инди гәти вә дөнмәз сурәтдә *дүнја тичарәтинә* чәлб едилмишдир. Сәнајечиләрин капиталлары сүр'әтлә артмыш вә буна мүвафиг олараг буржуазијанын ичтимаи әһәмијјәти дә јүксәлмишдир. Сәнаје јүксәлишинин ән доғру әламәти олан *еһтикар,* һерсоглары вә графлары өз зәфәр арабасына гошараг өзүнү там мә'насы илә бүрузә верди. Һәлә он беш ил бундан әввәл алман дәмир јоллары инкилис саһибкарларындан јалварыб јардым истәдији һалда, инди алман капиталы—гој онун гәбри нурла долсун!—Русијада вә Румынијада дәмир јоллары чәкир. Бәс нечә ола билмишдир ки, буржуазија сијаси һөкмранлыг да әлдә етмәмишдир, һөкумәт гаршысында бу гәдәр горхаглыг көстәрир?

Алман буржуазијасынын бәдбәхтлији бундадыр ки, о, алманларын севдикләри адәт үзрә, кечикир. Онун тәрәггиси елә бир дөврә тәсадүф етмишдир ки, бу заман дикәр Гәрби Авропа өлкәләринин буржуазијасы сијаси чәһәтдән артыг тәнәззүлә үз гојмагдадыр. Инкилтәрәдә буржуазија өз һәгиги нүмајәндәси олан Брајты һөкумәтә анчаг сечки һүгугуну кенишләндирмәк јолу илә—бүтүн буржуа һөкмранлығына сон гојмалы олан нәтичәләр доғурачаг бир тәдбир васитәсилә дахил едә билмишдир. Франсада, буржуазијанын бүтөвлүкдә бир синиф олараг анчаг ики ил әрзиндә, 1849 вә 1850-чи илләрдә, республика заманы һөкмран олдуғу бу өлкәдә буржуазија јалныз өз сијаси һөкмранлығыны Луи Бонапарта вә ордуја күзәштә етмәклә өз ичтимаи варлығы мүддәтини узада билди. Авропанын үч ән габагчыл өлкәсинин гаршылыглы әлагәләринин сон дәрәчә артмыш олдуғу индики дөврдә исә даһа әсла мүмкүн дејилдир ки, Инкилтәрәдә вә Франсада буржуазијанын сијаси һөкмранлығы арадан галхмыш олдуғу бир һалда Алманијада буржуазија динчлик вә сакитликлә өз сијаси һөкмранлығыны јарада билсин.

Кечмишдә һөкмран олмуш бүтүн башга синифләрә нисбәтән буржуазијанын сәчијјәви хүсусијјәти мәһз ондан ибарәтдир ки, онун инкишафында бир дөнүш нөгтәси вардыр вә һәмин дөнүш нөгтәсиндән сонра буржуазијанын күдрәти васитәләринин вә, демәли, биричи нөвбәдә онун капиталларынын һәр һансы јени артымы анчаг бунунла нәтичәләнир ки, буржуазија сијаси һөкмранлыға кетдикчә даһа аз гадир олур. *«Ири буржуазијанын архасында пролетариат дурур».* Буржуазија өз сәнајесини, тичарәтини вә рабитә васитәләрини нә дәрәчәдә инкишаф етдирирсә, ејни дәрәчәдә дә пролетариаты доғурур. Һеч дә һәр јердә ејни заманда баш вермәјән вә бәрабәр инкишаф пилләсиндә баш вермәси һеч дә мәчбури олмајан мүәјјән бир анда буржуазија өз ајрылмаз чығырдашы олан пролетариатын бөјүјүб ону кечмәкдә олдуғуну көрмәјә башлајыр. Бу андан е'тибарән буржуазија мүстәсна сијаси һөкмранлыг игтидарыны итирир; буржуазија өз әтрафында мүттәфигләр ахтарыр, вәзијјәтдән асылы олараг, ја онлары өз һөкмранлығына шәрик едир, ја да бу һөкмранлығы тамамилә онлара күзәшт едир.

Алманијада буржуазија үчүн бу дөнүш нөгтәси артыг 1848-чи илдә кәлиб чатды. Доғрудур, о заман алман буржуазијасы алман пролетариатындан даһа чох франсыз пролетариатындан горхмушду. 1848-чи илдә Парисдәки ијун дөјүшләри[18] алман буржуазијасына көстәрди ки, ону нә көзләјир; алман пролетариаты Алманијада да ејни бәһрәни верә биләчәк тохумларын артыг мөвчуд олдуғуну алман буржуазијасына сүбут етмәк үчүн кифајәт гәдәр күчлү һәјәчан вәзијјәтиндә иди; мәһз бу андан е'тибарән алман буржуазијасынын сијаси һәрәкәти кәсәрдән салынды. Алман буржуазијасы мүттәфигләр ахтармаға вә өзүнү нә гијмәтә олурса олсун онлара сатмаға башлады,—вә лап бу күнә гәдәр бир аддым да олса ирәлиләмәди.

Бүтүн бу мүттәфигләр тәбиәтләринә көрә иртичачыдырлар. Онлар—өз ордусу вә бүрократијасы илә бирликдә крал һакимијјәтидир, онлар—ири феодал задәканларыдыр, онлар—чылыз учгар јункерләридир, онлар, нәһајәт,—кешишләрдир. Буржуазија нәһајәт, даһа сатачаг бир шеј галмадыгда, тәкчә өз гијмәтли дәрисини сахламаг хатиринә онларын һамысы илә сөвдәјә вә сазишә кирди. Һәм дә пролетариат даһа чох инкишаф етдикчә, өзүнү даһа артыг дәрәчәдә бир синиф кими һисс етмәјә вә бир синиф кими һәрәкәт етмәјә башладыгча буржуазија даһа артыг горхаг олурду. Пруссијалыларын чох пис стратекијасы австријалыларын, нә гәдәр тәәччүблү олса да, даһа пис стратекијасына Садова[97] јахынлығында галиб кәлдикдә һансынын—јенә Садова јахынлығында әзилмиш

олан Пруссија буржуасынынмы, јохса Австрија буржуасынын даһа раһат нәфәс алдығыны—сөјләмәк чәтин иди.

Бизим ири буржуалар 1870-чи илдә, ејни илә орта бүркерләрин 1525-чи илдә һәрәкәт етдикләри кими һәрәкәт едирләр. Хырда буржуалара, сәнәткар усталара вә дүканчылара кәлдикдә, онлар һәмишә дәјишилмәз һалда галачаглар. Онлар дүз вә әјри јолла ири буржуазијанын сыраларына чыхмаг үмидиндәдирләр вә пролетариатын сыраларына салынмагдан горхурлар. Онлар үмидлә горху арасында тәрәддүд едәрәк, мүбаризә заманы өз гијмәтли дәрисини хилас етмәјә чалышачаг, гәләбәдән сонра исә галибә гошулачаглар. Онларын тәбиәти белә дир.

1848-чи илдән сонра сәнајенин јүксәлиши илә бир сырада пролетариатын ичтимаи вә сијаси фәалијјәти инкишаф едирди. Һазырда алман фәһләләринин өз һәмкарлар иттифагларында, кооперативләриндә, сијаси тәшкилатларында вә јығынчагларында, сечкиләрдә вә рејхстаг дејилән органда ојнадыглары рол,—тәкчә бу рол көстәрир ки, Алманијада сон ијирми ил әрзиндә әсла көзә чарпмадан нечә бир чевриліш баш вермишдир. Алман фәһләләри үчүн чох бөјүк бир шәрәфдир ки, парламентә фәһләләр вә фәһлә нүмајәндәләри көндәрмәјә *анчаг онлар* наил олмушлар, һалбуки нә франсызлар, нә дә инкилисләр индијәдәк буна наил ола билмәмишләр.

Лакин пролетариат һәлә елә бир дәрәчәјә кәлиб чыхмамышдыр ки, онун вәзијјәти 1525-чи иллә мүгајисәјә јол вермәсин. Даим јалныз әмәк һаггы илә јашајан синиф һәлә һеч дә алман халгынын әксәријјәтини тәшкил етмир. Демәли, бу синиф дә мүттәфигләри олмадан кечинә билмәз. Бу мүттәфигләр исә јалныз хырда буржуалар, шәһәрин лүмпен-пролетариаты, хырда кәндлиләр вә кәнд тәсәррүфаты фәһләләри ичәрисиндә тапыла биләр.

Хырда буржуалардан биз артыг данышдыг. Онлар чох е'тибарсыздырлар, јалныз гәләбә газанылдыгда онлар пивәханаларда дөзүлмәз бир һај-күј галдырырлар. Буна бахмајараг, онларын ичәрисиндә чох јахшы үнсүрләр дә вардыр ки, бунлар өзләри фәһләләрә гошулурлар.

Лүмпен-пролетариат, бүтүн синифләрин тәнәззүл етмиш үнсүрләринин төр-төкүнтүсүдүр вә башлыча олараг бөјүк шәһәрләрдә топланмышдыр; о, еһтимал дахилиндә олан бүтүн мүттәфигләрин ән писидир. Бу төр-төкүнтү тамамилә сатгындыр вә сон дәрәчә зәһләтөкәндир. Әкәр франсыз фәһләләри һәр бир ингилаб заманы евләрин дивarларына «Mort aux voleurs!»—«Оғрулара өлүм!»—сөзләрини јазырдыларса вә бунлардан чохуну күлләләјирдиләрсә, бунун сәбәби онларын мүлкијјәтә гызғын тәрәфдар олмасы дејилди, ән әввәл һәмин

оғрулар дәстәсиндән јаха гуртармаг лазым олдуғуну дүзкүн баша дүшмәләри иди. Лүмпен-пролетарлардан өз гвардијасы кими истифадә едән, јахуд онлара архаланан һәр бир фәһлә рәһбәри һәрәката хәјанәт етдијини тәкчә бунунла сүбут етмиш олур.

Хырда кәндлиләр—ири кәндлиләр буржуазијаја мәнсубдур—мүхтәлиф чинслидирләр:

Ја онлар өз мәрһәмәтли ағалары хејринә һәлә дә бијар мүкәлләфијјәтләри дашымаға мәчбур олан *феодал кәндлиләридир.* Буржуазија онлары тәһкимчилик асылылығындан азад етмәк—бу исә онун борчу иди,—имканыны әлиндән гачырандан сонра, онлары инандырмаг чәтин дејилдир ки, анчаг фәһлә синфиндән азадлыг көзләјә биләрләр.

Ја да онлар—*ичарәдарлардыр.* Бу һалда биз әксәрән, мәһз Ирландијада олан ејни мүнасибәтләри көрүрүк. Ичарә һаггы о гәдәр артмышдыр ки, орта мәһсулдарлыг шәраитиндә кәндли өзүнү вә өз аиләсини чәтинликлә доландыра билир, мәһсул пис олдугда исә, демәк олар, ачындан өлүр, ичарә һаггыны верә билмир вә бу сәбәбдән дә торпаг саһибинин мәрһәмәтиндән тамамилә асылы вәзијјәтә дүшүр. Белә адамлар үчүн буржуазија анчаг о заман бир иш көрүр ки, буна ону мәчбур едирләр. Онлар фәһләләрдән башга даһа кимдән ничат көзләјә биләрләр?

Өзләринә мәхсус хырда торпаг саһәләриндә тәсәррүфатчылыг едән кәндлиләр галыр. Онлар чох һалларда елә ағыр ипотек јүкү алтында олурлар ки, ичарәдарлар торпаг саһибләриндән нә дәрәчәдә асылы олурса, онлар да сәләмчиләрдән ејни дәрәчәдә асылы олурлар. Нәтичәдә онларын чох чүзи, һәм дә мәһсулдарлығын артыб-азалмасы нәтичәсиндә сон дәрәчә гејри-сабит газанчы галыр. Онлар буржуазијаја һамыдан аз үмид бағлаја биләрләр, чүнки мәһз буржуалар, сәләмчи капиталистләр онларын ганыны сорурлар. Лакин онлар әксәр һалларда өз мүлкијјәтинә бәрк бағлыдырлар, һалбуки, бу мүлкијјәт һәгигәтдә онларын дејил, сәләмчининдир. Һәр һалда онлары инандырмаг лазымдыр ки, јалныз халгдан асылы олан һөкумәт бүтүн ипотек борчларыны баһид дөвләт борчуна чевирдикдә вә бу јолла да фаизи азалтдыгда онлар сәләмчидән азад ола биләрләр. Буну исә анчаг фәһлә синфи һәјата кечирә биләр.

Орта вә ири торпаг мүлкијјәтинин һөкмран олдуғу һәр јердә кәндин сајча ән бөјүк синфини *кәнд тәсәррүфаты фәһләләри* тәшкил едир. Бүтүн Шимали вә Шәрги Алманијада вәзијјәт белә дир; шәһәр сәнаје фәһләләри *сајча ән бөјүк вә тәбии мүттәфигләрини дә бурада* тапырлар. Капиталист сәнаје фәһләсинә гаршы дурдуғу кими, торпаг саһиби вә ја ири

ичарәдар да кәнд тәсәррүфаты фәһләсинә гаршы дурур. Бунлардан биринә көмәк едән тәдбирләр о биринә дә көмәк етмәлидир. Сәнаје фәһләләри өзләрини анчаг о һалда азад едә биләрләр ки, буржуазијанын капиталыны, јә'ни истеһсал үчүн лазым олан хаммаллары, машынлары, аләтләри вә јашајыш васитәләрини ичтимаи мүлкијјәтә, јә'ни коллектив сурәтдә истифадә етдикләри өз мүлкијјәтләринә чевирсинләр. Еjни илә дә кәнд тәсәррүфаты фәһләләри өз мүдһиш диләнчи вәзијјәтләриндән анчаг о заман азад ола биләрләр ки, һәр шејдән әввәл, онларын башлыча әмәк објекти олан торпаг ири кәндлиләрин вә—даһа ириләринин—феодалларын хүсуси мүлкијјәти һалындан чыхарылыб кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин ширкәтләри тәрәфиндән коллектив сурәтдә бечәрилән ичтимаи мүлкијјәтә чеврилсин. Бурада биз Базел бејнәлхалг фәһлә конгресинин мәшһур гәрарына мүрачиәт едирик: чәмијјәтин хејри үчүн торпаг мүлкијјәтини коллектив, милли мүлкијјәтә чевирмәк лазымдыр[98]. Бу гәрар башлыча олараг о өлкәләри нәзәрдә тутурду ки, орада ири торпаг мүлкијјәти вә онунла әлагәдар олараг бөјүк торпаг саһәләриндә ири тәсәррүфат вардыр, һәм дә бу бөјүк маликанәләрдә бир аға вә чохлу муздлу фәһлә вардыр. Үмумијјәтлә белә бир вәзијјәт исә, Алманијада һәлә дә үстүндүр, буна көрә дә Базел конгресинин гәрары Инкилтәрә илә јанашы олараг *мәһз Алманија үчүн сон дәрәчә вахтында* гәбул едилмиш бир гәрар иди. Кәнд тәсәррүфаты пролетариаты, кәнд фәһләләри—һөкмдарларын ордуларына ән чох әскәр верән бир синифдир. Онлар үмуми сечки һүгугу сајәсиндә инди парламентә чохлу феодал вә јункер көндәрән бир синифдир; лакин еjни заманда онлар шәһәр сәнаје фәһләләринә ән чох јахын олан, бунларла еjни һәјат шәраити ичәрисиндә јашајан вә һәтта бунлардан даһа артыг диләнчи вәзијјәтиндә олан бир синифдир. Бу синиф дағыныг вә сәпәләнмиш һалда олдуғуна көрә күчсүздүр; лакин һөкумәт вә задәканлар онун кизлиндәки гүввәсинә кифајәт гәдәр јахшы бәләддирләр вә мәктәбләри гәсдән тәнәззүлә уғратмаға чалышырлар ки, һәмин синиф авам галсын. Бу синфи ојатмаг вә һәрәката чәлб етмәк—алман фәһлә һәрәкатынын ән јахын вә ән зәрури вәзифәсидир. О күн ки кәнд фәһләләри күтләси өз хүсуси мәнафејини анламағы өјрәнди, о күндән Алманијада һеч бир иртичачы һөкумәт—истәр феодал һөкумәти олсун, истәр бүрократик, истәрсә дә буржуа һөкумәти—даһа мүмкүн олмајачагдыр.

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1870-чи ил февралын 11-нә јахын јазылмышдыр. Ф. Енкелсин 1870-чи ил октјабрда Лејпсигдә чапдан чыхмыш «Алманијада кәндли мүһарибәси» әсәринин икинчи нәшриндә дәрч олунмушдур

К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 412—420.

1875-чи ил ҮЧҮНЧҮ НӘШРИ ҮЧҮН 1870-чи ил МҮГӘДДИМӘСИНӘ ӘЛАВӘ[90]

Јухарыдакы сәтирләр дөрд илдән артыг бундан әввәл јазылмышдыр. Онлар өз әһәмиҷҷәтини инди дә сахлајыр. Садовадан[97] вә Алманијанын бөлүнмәсиндән сонра доғру оланлар Седандан[99] вә Пруссија милләтинин мүгәддәс алман империјасы[100] тә'сис едиләндән сонра да тәсдиг олунур. Бөјүк сијасәт дејилән сијасәтин «дүнјаны сарсыдан» һиҷләкәрликләри тарихи һәрәкатын истигамәтини бу гәдәр аз дәјишдирә биләр.

Амма һәмин һиҷләкәрликләр бу һәрәкатын кедишини сүр'әтләндирә биләр. «Дүнјаны сарсыдан һәмин һадисәләрин» мүгәссирләри бу чәһәтдән гејри-иради олараг елә мүвәффәгиҷҷәтләр газандылар ки, јәгин бу мүвәффәгиҷҷәтләри онлар өзләри дә әсла арзу етмирдиләр, лакин бунларла истәр-истәмәз һесаблашмалы олурлар.

Артыг 1866-чы ил мүһарибәси көһнә Пруссијаны тәмәлинә гәдәр сарсытды. 1848-чи илдән сонра гәрб әјаләтләринин сакитлик билмәјән сәнаје—һәм буржуа, һәм дә пролетар—үнсүрүнү көһнә интизама јенидән табе етмәк үчүн аз әмәк сәрф етмәк лазым кәлмәди; буну етмәк һәр һалда мүмкүн олду вә Шәрг әјаләтләри јункерләринин мәнафеји ордунун мәнафеји илә јанашы, јенидән дөвләтдә һаким мәнафе олду. 1866-чы илдә, демәк олар, бүтүн Шимал-Гәрби Алманија Пруссијанын олду. Аллаһын мәрһәмәти илә дикәр үч* тачы удмуш олан Пруссија тачына аллаһын мәрһәмәти илә дәјән вә јери долдурула билмәјәчәк мә'нәви зәрәр һәлә бир јана галсын, инди монархијанын ағырлыг мәркәзи нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә гәрбә кечмишдир. Рејн вилајәтинин вә Вестфалијанын беш милјонлуг әһалиси, әввәлчә ачыг илһаг јолу илә 4 милјон алман илә, сонра да Шимали Алманија иттифагы[101] васитәси илә долајы илһаг јолу илә бирләшдирилмиш 6 милјон алман илә күввәтләндирилмишди. 1870-чи илдә исә, буна 8 милјон чәнуб-гәрби алман[102] даһа әлавә олунду, беләликлә «јени империјада» 14,5 милјон көһнә пруссијалыја гаршы (Ост-Елба алтынын әјаләтиндә; бурада о чүмләдән 2 милјон полјак да вар иди), көһнә Пруссија јункер феодализмини чохдан өтүб кечмиш олан 25 милјона гәдәр алман дуруурду. Беләликлә, мәһз Пруссија ордусунун гәләбәләри Пруссија дөвләт бинасынын бүтүн тәмәлиндә гәти ирәлиләјишә сәбәб олду; јункерләрин һөкмранлығы һәтта һөкумәт үчүн дә кетдикчә даһа артыг дөзүлмәз олурду. Лакин ејни заманда сәнајенин чох сүр'әтли инкишафы јункерләрлә буржуазија арасында мүба-

* Һанновер, Һессен-Кассел, Нассау. *Ред.*

ризәни арха сыраја кечирәрәк буржуазија илә фәһләләр арасында мүбаризәни өн сыраја чәкди вә беләликлә, көһнә дөвләтин ичтимаи әсасларында дахилдән дә гәти чеврилиш баш верди. 1840-чы илдән е'тибарән јаваш-јаваш дағылмагда олан монархијанын әсас илк шәрти задәканларла буржуазија арасында мүбаризә иди вә бу мүбаризәдә монархија мүвазинәт сахлајырды. Лакин мәсәлә даһа задәканлары буржуазијанын тәзјигиндән мүдафиә етмәк үзәриндә дејил, бүтүн варлы синифләри фәһлә синфинин тәзјигиндән горумаг үзәриндә олдугда, көһнә мүтләг монархија бүтүнлүклә, хүсуси олараг бу мәгсәд үчүн һазырланмыш дөвләт формасына: *бонапартист монархијасына* чеврилмәли иди. Пруссијанын бонапартизмә бу кечидини мән артыг башга бир јердә тәһлил етмишәм («Мәнзил мәсәләсинә даир», 2-чи бурахылыш, сәһ. 26 вә сонракылар)*. Лакин орада бир факты, бурада чох бөјүк әһәмијјәти олан бир факты ајрыча гејд етмәјә еһтијач јох иди, јә'ни о факты ки, Пруссија һазыркы инкишафдан олдугча кери галдығына көрә бу кечид 1848-чи илдән сонра Пруссијанын *ирәлијә атдығы ән бөјүк аддым иди.* Пруссија һәлә јенә јарымфеодал дөвләт олараг галырды, бонапартизм исә—һәр һалда, феодализмин арадан галдырылмасыны тәләб едән мүасир дөвләт формасыдыр. Буна көрә дә Пруссија, өзүндәки чохлу феодализм галыгларына сон гојмаг вә јункерлији бүтөвлүкдә гурбан вермәк гәрарына кәлмәлидир. Бүтүн бунлар, әлбәттә, ән јумшаг бир формада вә севимли «һәмишә, тәләсмәдән ирәлијә» мелодијасынын сәсләри алтында баш верир. Мәсәлән, даирәләр һаггындакы бәднам әсаснамә бу вәзијјәтдәдир. Һәмин әсаснамә ајрыча бир јункерин өз маликанәси әразисиндәки феодал имтијазларыны ләғв едир, лакин анчаг онун үчүн ләғв едир ки, бунлары бүтүн даирәнин әразисиндә ири торпаг саһибләри мәчмусунун имтијазлары шәклиндә бәрпа етсин. Ишин маһијјәти олдуғу кими галыр, анчаг феодал диалектиндән буржуа диалектинә кечирилир. Көһнә Пруссија јункерини ичбари гајдада инкилис сквајрына бәнзәр бир шејә чевирирләр, лакин онун буна бир елә мүгавимәт көстәрмәсинә һеч дә еһтијач јох иди, чүнки бунларын һәр икиси ејни дәрәчәдә күтбејиндир.

Беләликлә, тале Пруссијанын өһдәсинә спесифик бир вәзифә—1808—1813-чү илләрдә башланмыш вә 1848-чи илдә ирәлијә доғру аддым атмыш олан өз буржуа ингилабыны бу әсрин ахырларына хош бонапартизм шәклиндә баша чатдырмаг вәзифәси гојмушду. Әкәр бүтүн ишләр јахшы кедәрсә вә дүнја сакитчә көзләјәрсә, биз өзүмүз дә кифајәт гәдәр узун

* Бах: бу чилд, сәһ. 388—390. *Ред.*

өмүр сүрәриксә, онда, ола билсин, 1900-чү ил үчүн елә бир мәгама кәлиб чатаг ки, Пруссија һөкүмәти бүтүн феодал тә'сисатыны һәгигәтән мәһв едәчәк вә Пруссија, нәһајәт, Франсанын 1792-чи илдәки вәзијјәтинә чата биләчәкдир.

Феодализмин, мүсбәт формада ифадә олунмуш мәһви буржуа гурулушу јарадылмасы демәкдир. Задәканларын имтијазлары арадан галхдыгча ганунверичилик буржуа характери алыр. Бурада исә биз алман буржуазијасынын һөкүмәтә мүнасибәтинин әсасына кәлиб чатырыг. Биз көрдүк ки, һөкүмәт бу ләнк вә хырдачы ислаһатлары тәтбиг етмәјә *мәчбурдур*. Лакин һөкүмәт бу хырда күзәштләрдән һәр бирини буржуазија гаршысында, буржуазијаја верилән бир *гурбан* кими, тахт-тачдан бөјүк чәтинликлә гопарылмыш елә бир јардым кими гәләмә верир ки, бу јардымын мүгабилиндә буржуалар өзләри дә һөкүмәтә һәмчинин бә'зи күзәштләр етмәлидирләр. Ишин маһијјәти буржуалар үчүн чох ајдын олдуғуна бахмајараг, онлар бу алдадычылыгла разылашырлар. Бурадан да, Берлиндә рејхстагда вә Пруссија палатасында ачылан бүтүн мүзакирәләрин кизли әсасыны тәшкил едән динмәзчә сазиш ирәли кәлир: бир тәрәфдән һөкүмәт тысбаға јериши илә ганунлары буржуазијанын хејринә ислаһ едир, сәнајенин инкишафына гаршы феодал манеәләрини вә хырда дөвләтләрә бөлүнмәјин јаратдығы манеәләри арадан галдырыр, ваһид сиккә, өлчү вә чәки мүәјјән едир, пешә азадлығы вә и. а. тәтбиг едир, јердәјишмә азадлығы мүәјјән едир вә бунунла да Алманијанын иш гүввәсини һәдсиз дәрәчәдә капиталын сәрәнчамына верир, тичарәти вә ehтикары һимајә алтына алыр; дикәр тәрәфдән, буржуазија бүтүн һәгиги сијаси һакимијјәти һөкүмәтин ихтијарына бурахыр, верки ләри, борчлары вә әскәр топланмасыны тәсдиг едир вә ислаһатлар һаггында бүтүн јени ганунларын елә ифадә олунмасына көмәк едир ки, хоша кәлмәјән шәхсләр үзәриндә көһнә полис һакимијјәти там гүввәсиндә галсын. Буржуазија өз тәдричи ичтимаи азадлығыны өз сијаси һакимијјәтиндән дәрһал әл чәкмәк баһасына алмыш олур. Ајдындыр ки, белә сазиши буржуазија үчүн әлверишли едән башлыча тәһрикедичи сәбәб, һөкүмәтдән горхмаг дејил, пролетариатдан горхмагдыр.

Сијасәт саһәсиндә бизим буржуазијанын чыхышлары нә гәдәр мискин олса да, инкар етмәк олмаз ки, сәнаје вә тичарәт һаггында о өз вәзифәләрини, нәһајәт, јеринә јетирмәјә башламышдыр. Сәнајенин вә тичарәтин, икинчи нәшрә мүгәддимәдә* гејд едилән јүксәлиши о замандан е'тибарән даһа бөјүк әсмлә давам етдирилмишди. Рејн-Вестфалија сәнаје рајонун-

* Бах: бу чилд, сәһ. 175—183. *Ред.*

да 1869-чу илдән е'тибарән бу истигамәтдә баш верән ишләр Алманија үчүн әсла ешидилмәмиш һадисәдир вә бу әсрин әввәлиндә Инкилтәрәнин фабрик даирәләриндә баш верән тәрәггини хатырладыр. Саксонијада вә Јухары Силезијада, Берлиндә, Һанноверdә вә дәниз саһили шәһәрләриндә дә ејни һал көзләнилир. Биз, нәһајәт, дүнја тичарәти, һәгиги ири сәнаје, һәгиги мүасир буржуазија әлдә етмишик; лакин бунунла бәрабәр биздә һәгиги бөһран да баш вермиш, һабелә һәгиги, күчлү пролетариат да әмәлә кәлмишдир.

Шпихерн, Марс-ла Тур[103] вә Седан јахынлығындакы дөјүшләрдә атылан топларын курултусунун вә бунунла әлагәдар олан нә варса һамысынын 1869—1874-чү илләр Алманијасы тарихиндә, кәләчәк тарихчи үчүн әһәмијјәти, алман пролетариатынын курултусу, сакит, лакин дурмадан артан инкишафынын әһәмијјәтиндән аз олачагдыр. Артыг 1870-чи илдә алман фәһләләри чидди сынагдан: бонапартист мүһарибә фитнәси вә онун тәбии нәтичәси олараг Алманијада үмуми милли руһ јүксәклији сынағындан кечмәли олдулар. Алман сосиалист фәһләләри бир дәгигәлијә дә олса алданмадылар. Онлар зәррә гәдәр милләтчилик шовинизми көстәрмәдиләр. Онлар гәләбәдән сон дәрәчә мәст олмаг шәраитиндә сојугганлы олараг галдылар вә «Франса республикасы илә әдаләтли сүлһ бағланмасыны вә һеч бир илһаг олмамасыны» тәләб етдиләр, һәтта мүһасирә вәзијјәти дә онлары сусмаға мәчбур едә билмәди. Нә һәрби шөһрәт алудәлији, нә дә «Алманија империјасынын әзәмәти» һаггындакы бош данышыглар онларда рәғбәт ојатмады; онларын јеканә мәгсәди бүтүн Авропа пролетариатыны азад етмәкдән ибарәт олараг галды. Тамамилә һаглы олараг демәк олар: һәлә һеч бир өлкәдә фәһләләр бу гәдәр чәтин бир имтаһаны белә парлаг бир сурәтдә вермәмишләр.

Мүһарибә заманынын мүһасирә вәзијјәти ардынча дөвләтә хәјанәт, ә'лаһәзрәтин тәһгир олунмасы вә вәзифәли шәхсләрин тәһгир олунмасы үстүндәки мүһакимәләр, динчлик дөврүнә мәхсус кетдикчә артан полис өчәшмәләри башланды. Адәтән «Volksstaat»[51] редаксијасынын азы үч-дөрд үзвү бирдән һәбсханада јатырды; башга гәзетләр дә бу вәзијјәтдә идиләр. Һәр бир аз-чох мәшһур партија натиги ән азы илдә бир дәфә мәһкәмә гаршысына чыхмалы иди; орда, демәк олар, һәмишә онун һаггында иттиһам һөкмү чыхарылырды. Сүркүнләр, мүсадирәләр, јығынчагларын бурахылмасы долу кими јағырды. Лакин һамысы әбәс иди. Һәбсә алынан вә ја сүркүн олунан һәр бир шәхсин јерини дәрһал башгасы тутурду; бурахылан һәр јығынчағын јеринә ики јени јығынчаг чағырылырды; мәтанәт көстәрмәк вә ганунлара дүрүст риајәт етмәк

јолу илә кан бир јердә, кан да башга јердә полис азғынлығы күчдән салынырды. Бүтүн тә'гибләр әкс нәтичәләр верирди: онлар фәһлә партијасыны нәинки јыха билмирди вә ја һәтта онун белини әјә билмирди, әксинә, она јалныз јени тәрәфдарлар чәлб едирди вә онун тәшкилатыны мөһкәмләндирирди. Фәһләләр истәр һөкумәт органлары илә, истәрсә ајры-ајры буржуаларла мүбаризәдә өз әгли вә әхлаги үстүнлүкләрини һәр јердә көстәрирдиләр вә хүсусән, «иш верәнләр» адланан-ларла өз тоггушмаларында сүбут едирдиләр ки, инди онлар, фәһләләр елмли адамлардыр, капиталистләр исә наданлардыр. Һәм дә онлар мүбаризәни чох вахт күлә-күлә апарырлар ки, бу да онларын өз ишләринә әмин олдугларына вә өз үстүнлүкләрини баша дүшдүкләринә ән јахшы сүбутдур. Тарихин һазырладығы зәмин үзәриндә бу сурәтлә апарылан мүбаризә бөјүк нәтичәләр вермәлидир. Јанвар сечкиләринин мүвәффәгијјәти мүасир фәһлә һәрәкаты[104] тарихиндә мүстәсна бир һадисәдир вә онун бүтүн Авропаны бу гәдәр һејрәтә салмасы тамамилә тәбиидир.

Авропанын галан фәһләләри гаршысында алман фәһләләринин ики мүһүм үстүнлүјү вардыр. Биринчиси будур ки, онлар Авропанын нәзәриҗҗә илә ән чох мәшғул олан халгына мәнсубдурлар вә Алманијанын «елмли» адланан синифләринин, демәк олар, тамамилә итирмиш олдуглары нәзәри дүшүнчәни өзләриндә сахламышлар. Индијәдәк мөвчуд оланлар ичәрисиндә јеканә елми сосиализм олан алман елми сосиализми, өзүндән әввәлки алман фәлсәфәси, хүсусән Һекел фәлсәфәси олмадан һеч вахт јарадыла билмәзди. Фәһләләрдә нәзәри дүшүнчә олмасајды, бу елми сосиализм һеч вахт инди көрдүјүмүз гәдәр онларын илијинә вә ганына ишләјә билмәзди. Бу үстүнлүјүн нечә һәдсиз дәрәчәдә бөјүк олдуғуну исә, бир тәрәфдән, ајры-ајры пешәләрин көзәл тәшкил олунмасына бахмајараг, инкилис фәһлә һәрәкатынын бу гәдәр ләнк ирәлиләмәсинин башлыча сәбәбләриндән бири олмаг е'тибары илә һәр бир нәзәриҗҗәјә гаршы олан лагеҗдлик көстәрир,— дикәр тәрәфдән исә, прудонизмин өз илкин формасында франсызлар вә белчикалылар арасында, Бакунин тәрәфиндән верилмиш карикатуралы формасында исә испанијалылар вә италијалылар арасында төрәтмиш олдуғу гарышыглыг вә сәндәләмәләр көстәрир.

Икинчи үстүнлүк ондан ибарәтдир ки, алманлар фәһлә һәрәкатында, демәк олар, һамыдан кеч иштирак етмишләр. Нечә ки, алман нәзәри сосиализми Сен-Симонун, Фурјенин вә Оуенин чијниндә—өз нәзәриҗҗәләринин бүтүн әфсанәлијинә вә бүтүн утопизминә бахмајараг, бүтүн дөврләрин ән бөјүк сималарындан олан вә доғрулуғуну бизим елми шәкилдә инди

сүбут етмәкдә олдуғумуз сајсыз-һесабсыз гәдәр һәгигәти дашыјыклә ирәличәдән хәбәр вермиш олан бу үч мүтәфәккирин чијниндә дурдуғуну јаддан чыхармајачагдыр,—еләчә дә әмәли алман фәһлә һәрәкаты һеч вахт јаддан чыхармамалыдыр ки, инкилис вә франсыз һәрәкатынын чијинләриндә инкишаф етмишдир, онларын баһа гијмәтә алынмыш тәчрүбәсиндән садәчә олараг өз хејринә истифадә едә билмишдир, онларын о заман әксәр һалларда јаха гуртарылмасы мүмкүн олмајан сәһвләриндән инди јаха гуртара билмишдир. Инкилис тредјунионлары вә франсыз фәһләләринин сијаси мүбаризәси нүмунәси олмасајды, хүсусән Парис Коммунасынын вердији чох күчлү тәкан олмасајды инди биз һарада олардыг?

Алман фәһләләринә һагг газандырмаг лазымдыр: онлар өз мөвгеләринин фајдаларындан надир бир бачарыгла истифадә етмишләр. Фәһлә һәрәкатынын мөвчуд олдуғу вахтдан бәри илк дәфә оларақ мүбаризә өзүнүн, бир-бири илә ујғунлашдырылмыш вә әлагәләндирилмиш олан һәр үч истигамәтиндә: нәзәри, сијаси вә әмәли-игтисади (капиталистләрә мүгавимәт) истигамәтләрдә мүнтәзәм сурәтдә апарылыр. Алман һәрәкатынын күчү вә мәғлубедилмәзлији дә бу һүчумда, нечә дејәрләр, чәмләнмиш һүчумдадыр.

Бир тәрәфдән, алман фәһләләринин бу әлверишли вәзијјәти нәтичәсиндә, о бири тәрәфдән дә инкилис һәрәкатынын ада хүсусијјәтләри вә франсыз һәрәкатынын зоракылыгла јатырылмасы үзүндән алман фәһләләри индики һалда пролетар мүбаризәсинә башчылыг едирләр. Һадисәләр онлара бу шәрәфли мөвгедә нә гәдәр галмаг имканы верәчәкдир,—буну габагчадан демәк олмаз. Лакин үмид етмәк лазымдыр ки, онлар бу мөвгедә галдыгча, өһдәләринә гојулан вәзифәләри лајигинчә јеринә јетирәчәкләр. Бунун үчүн мүбаризә вә тәшвигатын бүтүн саһәләриндә гүввәләри икигат артыг кәркинләшдирмәк тәләб олунур. Хүсусән рәһбәрләрин вәзифәси ондан ибарәт олачагдыр ки, бүтүн нәзәри мәсәләләрә кетдикчә даһа артыг бәләд олсунлар, көһнә дүнјабахышына мәхсус ән'әнәви ибарәләрин тә'сириндән кетдикчә даһа артыг азад олсунлар вә һәмишә нәзәрдә тутсунлар ки, сосиализм бир елм олдуғу вахтдан е'тибарән тәләб едир ки, онунла бир елм кими рәфтар етсинләр, јә'ни ону өјрәнсинләр. Бу јолла әлдә едиләк, кетдикчә даһа артыг ајдынлашан дүшүнчәни фәһлә күтләләри ичәрисинә кетдикчә даһа бөјүк сә'јлә јајмаг вә партија тәшкилатыны, һабелә һәмкарлар иттифаглары тәшкилатыны кетдикчә даһа мөһкәм бирләшдирмәк лазымдыр. Сосиалистләрин јанварда топладыглары сәсләр артыг инди чох әһәмијјәтли бир орду тәшкил едирсә дә, алман фәһлә синфинин һәлә һеч дә әксәријјәтини тәшкил етмир; һәмчинин, кәнд әһалиси

ичәрисиндә тәблиғатын мүвәффәгиjjәтләри нә гәдәр чох руһландырычы олса да, jенә мәһз бурада һәлә сон дәрәчә чох иш көрмәк лазым кәлир. Буна көрә дә мүбаризәдә jорулмаг олмаз, jени-jени шәһәрләри, jени-jени сечки даирәләрини вурушма илә дүшмәнин әлиндән алмаг лазымдыр. Лакин һәр шejдән әввәл, һәр һансы вәтәнпәрвәрлик шовинизминин әмәлә кәлмәсинә jол вермәjән вә һәр һансы милләт тәрәфиндән олурса олсун пролетар һәрәкатында атылан һәр бир jени аддымы севинчлә алгышлаjан һәгиги бejнәлмиләлчилик руһуну мүһафизә етмәк лазымдыр. Әкәр алман фәһләләри беләчә дә ирәлиjә кедәрләрсә, онлар—һәрәкатын башында jеримәк дejил,—jалныз бир милләтдән олан фәһләләрин һәрәкат башында jеримәси heч дә һәрәкат үчүн хejирли дejилдир,—мүбаризләрин чәркәсиндә шәрәфли jер тутачаглар; әкәр көзләнилмәjән ағыр сынаглар вә ja бөjүк һадисәләр онлардан даһа jүксәк мәрдлик, даһа jүксәк гәтиjjәт вә әзм тәләб едәрсә, онлар буна там һазыр олачаглар.

Фридрих Енкелс

Лондон, 1 ијул 1874-чү ил.

Бу китабда чап едилмишдир: Friedrich Engels. „Der Deutsche Bauernkrieg". Leipzig, 1875.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 494—500.

К. МАРКС

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ БИРЛИЈИНИН БАШ ШУРАСЫ ЧЕНЕВРӘДӘКИ РУС БӨЛМӘСИ КОМИТӘСИНИН[105] ҮЗВЛӘРИНӘ

Вәтәндашлар!

Али Шура* мартын 22-дәки ичласында јекдилликлә бу гәрара кәлди ки, сизин програмыныз вә низамнамәниз Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин үмуми низамнамәләринә мүвафигдир. Али Шура сизин будағы тә'чили олараг Интернационалын тәркибинә гәбул етди. Сизин мәнә тәклиф етдијиниз шәрәфли вәзифәни, Али Шурада сизин нүмајәндәниз олмаг вәзифәсини мәмнунијјәтлә гәбул едирәм.

Сиз өз програмынызда дејирсиниз ки:

«...Полшаны әзән император зүлмү, һәр ики халгын—һәм рус халгының, һәм дә **полјак халгының сијаси вә ичтимаи азадлығына ејни дәрәчәдә** мане олан бир әнкәлдир».

Сиз әлавә едә биләрдиниз ки, Полшанын руслар тәрәфиндән зорла ишғал едилмәси Алманијада һәрби режим олмасынын, бунун да нәтичәси олараг бүтүн континентдә белә бир режим олмасынын фәлакәтли бир дајағы вә әсл сәбәбидир. Буна көрә дә Полшанын буховларыны гырмаг үзәриндә чалышаркән рус сосиалистләри өз үзәрләринә јүксәк бир вәзифә,—Авропа пролетариатынын үмуми азадлығы үчүн илк шәрт олараг һәрби режими мәһв етмәк вәзифәсини көтүрүрләр.

Бир нечә ај бундан әввәл мәнә Петербургдан Флеровскинин «Русијада фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәрини көндәрмишләр. Бу, Авропа үчүн әсл бир кәшфдир. Һәтта ингилабчы

* — Баш Шура. *Ред.*

адлананлар тәрәфиндән континентдә јајылмыш *рус никбинлији* һәмин әсәрдә амансызлыгла ифша едилмишдир. Әкәр мән бу әсәрин бә'зи јерләринин тәнгиди халис нәзәри чәһәтдән тамам кифајәтләндирмәдијини десәм әсәрин гијмәтинә хәләл кәлмәз. Бу—чидди бир мүшаһидәчинин, горхмаз зәһмәткешин, гәрәзсиз тәнгидчинин, күчлү бир сәнәткарын вә һәр шејдән әввәл һәр чүр зүлмә гаршы һиддәтләнән, һәр чүр милли һимнләрә дөзмәјин вә мәһсулдар синфин бүтүн әзабларына вә бүтүн арзуларына еһтирасла шәрик олан бир адамын әсәридир.

Һәм Флеровскинин, һәм дә сизин мүәллиминиз Чернышевскинин әсәрләри кими әсәрләр Русијаја һәгиги шәрәф газандырыр вә сүбут едир ки, сизин өлкәниз дә әсримизин үмуми һәрәкатында иштирак етмәјә башлајыр.

Салам вә гардашлыг.

Карл Маркс

Лондон, 24 март 1870-чи ил.

«Народное дело» гәзетиндә чап едилмишдир, Ченеврә, № 1, 15 апрел 1870-чи ил.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 427—428

К. МАРКС

МӘХФИ МӘ'ЛУМАТДАН[106]

4. Баш Шуранын Инкилтәрә үчүн федерал шурадан ајрылмасы һаггында мәсәлә.

«Égalité»[107] јарадылмамышдан хејли әввәл бу тәклиф вахташыры олараг Баш Шуранын өзүндә онун Инкилтәрәдән олан бир вә ја ики үзвү тәрәфиндән ирәли сүрүлүрдү. Лакин ләмин тәклиф һәмишә демәк олар јекдилликлә рәдд едилирди.

Ингилаби тәшәббүс чох күман Франсадан башланса да, чидди игтисади ингилаб үчүн анчаг Инкилтәрә бир *васитә* ола биләр. Инкилтәрә јеканә өлкәдир ки, орада артыг *кәндлиләр* јохдур вә торпаг мүлкијјәти азлығын әлиндә чәмләшмишдир. Инкилтәрә јеканә өлкәдир ки, орада *капиталист формасы,* ја'ни әмәјин кениш мигјасда капиталист саһибкарларының һөкмранлығы алтында бирләшмәси демәк олар бүтүн истеһсалы әһатә етмишдир. Инкилтәрә јеканә өлкәдир ки, орада *әһалинин чох бөјүк әксәријјәти муздлу фәһләләрдән* (wages labourers) ибарәтдир. Инкилтәрә јеканә өлкәдир ки, орада синфи мүбаризә вә фәһлә синфинин *тред-јунионларда* тәшкил олунмасы мүәјјән јеткинлик вә үмумилик дәрәчәсинә чатмышдыр. Дүнја базарында ағалығы сајәсиндә Инкилтәрә јеканә өлкәдир ки, орада игтисади мүнасибәтләрдәки һәр бир чеврилиш дәрһал бүтүн дүнјада өз әксини тапмалыдыр. Әкәр Инкилтәрә лендлордизмин вә капитализмин классик өлкәсидирсә, дикәр тәрәфдән *бунларын мәһв едилмәси үчүн* башга јерләрдәкинә нисбәтән орада даһа чох *мадди шәраит* јетишмишдир. *Пролетар ингилабынын бу бөјүк васитәсинин* билаваситә Баш Шуранын *әлиндә олмасы сајәсиндә* инди о уғурлу бир вәзијјәтдәдир. Бу васитәни тәкчә инкилисләрин әлинә вермәк халис ағылсызлыг, һәтта демәк олар ки, чинајәт оларды!

Инкилисләр иҹтимаи ингилаб үчүн бүтүн лазыми *мадди шәраитә* маликдирләр. Онларын чатышмајан чәһәти *умуми ләшдирмә руһунун* вә *ингилаби чошғунлуғун* олмамасыдыр. Јалныз Баш Шура бу нөгсаны дүзәлтмәјә вә белӛликлә, һәмин өлкәдә вә, демәли, *һәр јердә* әсл ингилаби һәрәкаты сүр'әтләндирмәјә гадирдир. Бу истигамәтдә артыг газанмыш олдуғумуз бөјүк мүвәффәгијјәтләри һаким синифләрин, мәсәлән, „Pall Mall Gazette", „Saturday Review", „Spectator", Fortinghtly Review[108] кими даһа ағыллы вә нүфузлу органлары е'тираф етмишләр; биз һәлә лап бу јахынларда инкилис фәһләләринин *лидерләринә* бөјүк тә'сир көстәрән *нүмајәндәләр палатасынын вә лордлар палатасынын* радикал үзвләрини демирик. Онлар бизи ачыг-ашкар бунда иттиһам едирләр ки, биз фәһлә синфиндә *инкилис руһуну* зәһәрләмиш, демәк олар көкүндән гопармыш вә ону ингилаби сосиализмә сөвг етмишик.

Белә бир дөнүш јаратмағын јеканә үсулу *Бејнәлхалг Бирлијин Баш Шурасы* кими фәалијјәт көстәрмәкдән ибарәтдир. Баш Шура сифәти илә биз елә тәдбирләр (мәсәлән, *Торпаг вә әмәк* чәмијјәтинин јарадылмасы[109]) көрмәјә тәһрик едә биләрик ки, онларын һәјата кечирилмәси нәтичә е'тибары илә чамаата инкилис фәһлә синфинин кортәбии чыхышлары тә'сирини бағышлајар.

Әкәр *Баш Шурадан* савајы *федерал шура* јарадылсајды, бунун билаваситә нә кими нәтичәләри оларды? *Интернасионалын Баш Шурасы* илә *Тред-јуниолларын үмуми шурасы* арасында аралыг мөвге тутмагла федерал шуранын һеч бир нүфузу олмазды. Диқәр тәрәфдән, *Интернасионалын Баш Шурасы бу бөјүк васитәни* әлдән вермиш оларды. Әкәр биз һоггабазлығы чидди вә ади ишдән үстүн тутсајдыг, бәлкә дә «Égalité»нин бурахдығы кими бир сәһв бурахмыш олардыг. Баш Шура «бу гәдәр вәзифәнин ејни заманда иҹрасына нә үчүн дөзүр?» суалына ачыг чаваб вермәклә сәһв бурахмышды.

Инкилтәрәни елә-белә, садәчә башга өлкәләрлә јанашы гојмаг олмаз. Она *капиталын метрополијасы* кими бахмаг лазымдыр.

5. *Ирландија амнистијасына даир Баш Шуранын гәтнамәси һаггында мәсәлә.*

Әкәр Инкилтәрә лендлордизмин вә Авропа капитализминин галасыдырса, *Ирландија* елә бир јеканә мәнтәгәдир ки, орада рәсми Инкилтәрәјә чидди зәрбә ендирмәк олар.

Әввәлән, Ирландија инкилис лендлордизминин галасыдыр. Әкәр о, Ирландијада сарсыларса, Инкилтәрәдә дә сарсылмалы олачагдыр. Ирландијада бу, јүзгат асан баш верәр,

чүнки *орада игтисади мүбаризә јалныз торпаг мүлкијјәтиндә чәмләшмишдир,* чүнки орада бу мүбаризә ејни заманда *милли мүбаризәдир,* чүнки Ирландијада халг Инкилтәрәдә олдуғуна нисбәтән даһа ингилаби вә даһа чошғундур. Ирландијада лендлордизм өз мөвгеләрини јалныз *инкилис ордусунун* көмәји илә сахлајыр. Бу ики өлкәнин мәчбури унијасына[110] сон гојулан кими, Ирландијада көһнәлмиш формаларда олса да ичтимаи ингилаб баш верәчәкдир. Инкилис лендлордизми тәкчә өз сәрвәтләринин бөјүк мәнбәјини дејил, һәм дә *Инкилтәрәнин Ирландија үзәриндә һөкмранлығынын нүмајәндәси олмаг е'тибары илә өз мә'нәви гүввәсинин чох мүһүм мәнбәјини* итирәчәкдир. Дикәр тәрәфдән, инкилис пролетариаты Ирландијада өз лендлордларынын гүдрәтини тохунулмаз сахламагла Инкилтәрәнин өзүндә онлары даһа да мөһкәмләндирир.

Икинчиси, инкилис буржуазијасы Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәтини писләшдирмәк үчүн Ирландија јохсулларыны *мәчбури мүһаҹирәт* јолу илә кәтирдәрәк јалныз истисмар етмәклә галмады, бундан әлавә, пролетариаты ики дүшмән чәбһәјә ајырды. Келт фәһләсинин ингилаби чошғунлуғу илә англосаксон фәһләсинин мүсбәт, лакин астакәл хасијјәти аһәнкдар шәкилдә бирләшмир. Әксинә, Инкилтәрәнин *бүтүн ири сәнаје мәркәзләриндә* инкилис пролетары илә ирландијалы пролетар арасында дәрин антагонизм мөвчуддур. Орта инкилис фәһләсинин ирландијалы фәһләни көрән көзү јохдур, о, ирландијалы фәһләни әмәк һаггыны вә *standard of life**-ни ашағы салан рәгиб сајыр... Инкилис фәһләси ирландијалы фәһләјә милли вә дини нифрәт бәсләјир. Шимали Америка чәнуб штатларынын *poor whites***-ләри гара гуллара нечә бахырдыларса, инкилис фәһләси дә ирландијалы фәһләјә тәхминән елә бахыр. Инкилтәрәнин өзүндә пролетарлар арасында бу антагонизм буржуазија тәрәфиндән сүн'и сурәтдә гызышдырылыр вә мүдафиә едилир. Буржуазија билир ки, *өз гүдрәтинин горунуб сахланмасынын әсл сирри* пролетарларын парчаланмасындадыр.

Бу антагонизм Атлантик океанынын о тајында да тәкрар едилир. Буғалар вә гојунлар тәрәфиндән доғма торпагдан сыхышдырылыб чыхарылан ирландијалылар Бирләшмиш Штатларда јенидән көрүшүрләр, орада онлар әһалинин бөјүк бир һиссәсини, кетдикчә артан һиссәсини тәшкил едирләр, онларын јеканә фикри, онларын јеканә еһтирасы Инкилтәрәјә нифрәтдән ибарәтдир. Инкилтәрә вә Америка һөкумәтләри, јә'ни онларын тәмсил етдикләри синифләр Атлантик океаны-

* — һәјат сәвијјәси. *Ред.*
** — аг иргә мәнсуб јохсуллар. *Ред.*

нын һәр ики тәрәфиндә фәһләләр арасында һәр чүр чидди вә сәмими иттифагы ләнкидән вә демәли, онларын үмуми азадлығыны ләнкидән *милләтләрарасы мүбаризәни* әбәдиләшдирмәк мәгсәди илә бу еһтираслары тәшвиг едирләр.

Ирландија Инкилтәрә һөкумәтинин әлиндә *бөјүк даими орду* сахламаг үчүн јеканә бәһанәдир, һәмин орду Ирландијада һәрби мәктәб кечдикдән сонра ону, лазым кәлдикдә, инкилис фәһләләринә гаршы көндәрирләр; бир нечә дәфә белә олмушдур. Нәһајәт, Гәдим Ромада кениш мигјасда тәсадүф олунан һадисәләр һазырда Инкилтәрәдә тәкрар едилир. Башга халгы әсарәт алтына алан халг өз-өзүнү зәнчирләјир.

Беләликлә, Ирландија мәсәләсиндә Бејнәлхалг Бирлијин мөвгеји тамамилә ајдындыр. Онун башлыча вәзифәси Инкилтәрәдә ичтимаи ингилабы сүр'әтләндирмәкдир. Бу мәгсәдлә һәлледичи зәрбәни Ирландијада ендирмәк лазымдыр.

Ирландија амнистијасы һаггында Баш Шуранын гәтнамәси* дикәр гәтнамәләрә јалныз киришдир; һәмин гәтнамәләрдә исә дејиләчәкдир ки, бејнәлхалг әдаләтлә јанашы, *Инкилтәрә фәһлә синфинин азад едилмәси үчүн мүгәддәм шәрт* мөвчуд *мәчбури унијаны*—јә'ни Ирландијаны әсарәтдә сахлајан унијаны мүмкүнсә, бәрабәр вә *азад иттифага* чевирмәкдән вә ја лазым кәләрсә, *тамам ајрылмагдан* ибарәтдир.

К. Маркс тәрәфиндән 1870-чи ил тәхминән мартын 28-дә јазылмышдыр.

Илк дәфә „Die Neue Zeit", журналында дәрч едилмишдир, Bd. 2, № 15. 1902

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 435—438

* — Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 400—401. *Ред.*

К. МАРКС

ФРАНСАДА ВӘТӘНДАШ МҮһАРИБӘСИ[111]

Ф. ЕНКЕЛСИН 1891-чи ИЛДӘКИ КИРИШ МӘГАЛӘСИ[112]

«Франсада вәтәндаш мүһарибәси» һаггында Интернасионалын Баш Шурасынын мүрәчиәтини јенидән нәшр етмәк вә она кириш јазмаг тәклифи мәним үчүн көзләнилмәз олду. Буна көрә дә мән бурада ән вачиб мәтләбләрдән анчаг гысача бәһс едә биләрәм.

Јухарыда ады чәкилән һәчмчә ири әсәрә, мән Баш Шуранын Франса-Пруссија мүһарибәси мүнасибәтилә нәшр олунмуш нисбәтән гыса һәр ики мүрәчиәтини мүгәддимә шәклиндә верирәм*. Әввәлән она көрә ки, «Вәтәндаш мүһарибәсиндә» икинчи мүрәчиәтә истинад едилир, биринчи мүрәчиәт олмадан исә, икинчисинин тәкликдә һеч дә һәр јери ајдын дејилдир. Бир дә она көрә ки, јенә дә Маркс тәрәфиндән јазылмыш һәмин мүрәчиәтләрин һәр икиси, көзүмүзүн гаршысында һәлә јеничә баш вермәкдә олан вә ја јеничә баш вермиш бөјүк тарихи һадисәләрин характерини, әһәмијјәтини вә зәрури нәтичәләрини дүзкүн дәрк етмәкдә мүәллифин илк дәфә «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» әсәриндә** өзүнү көстәрмиш олан бөјүк исте'дадынын «Вәтәндаш мүһарибәси» гәдәр көзәл нүмунәләридир. Нәһајәт, она көрә ки, һәмин һадисәләрин, Маркс тәрәфиндән ирәличәдән хәбәр верилмиш олан нәтичәләринин әзабыны Алманијада биз һәлә индијәдәк чәкмәли олуруг.

Биринчи мүрәчиәтин ирәличәдән хәбәр вердији белә бир һал мәкәр доғру чыхмамышдырмы ки, әкәр Луи Бонапарта гаршы Алманијанын мүдафиә мүһарибәси франсыз халгына гаршы ишғалчылыг мүһарибәси шәклини аларса, азадлыг мүһарибәси дејилән мүһарибәдән[113] сонра Алманијаја үз верән бүтүн бәдбәхтликләр она јенидән вә даһа артыг бир дәрәчәдә үз верәчәкдир? Бисмаркын там ијирми ил һөкмранлығыны, демагогларын[114] тә'гиб едилмәси әвәзинә—мүстәсна

* Бах: бу чилд, сәһ. 210—214, 215—223. *Ред.*

** Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 432—534. *Ред.*

ганун[115] верилдијини, ејни полис өзбашыналығы илә, гануна һәрфијјән ејни дәрәчәдә ән биабырчы мә'на верилмәклә сосиалистләрин көзүмчыхдыја салындығыны да көрмәдикми?

Мәкәр һәрфијјән доғру чыхмадымы ки, Елзас-Лотаринкијанын илһаг едилмәси «Франсаны Русијанын ағушуна атачаг» вә бу илһагдан сонра Алманија ја ачыгдан-ачыға Русијанын нөкәри олмаг мәчбуриијәтиндә галачаг, ја да гыса тәнәффүсдән сонра јени мүһарибәјә, јә'ни «ирг мүһарибәсинә, бирләшмиш славјан вә роман ирглеринә гаршы мүһарибәјә» һазырлашмаға башламалы олачагдыр*? Мәкәр Франса вилајәтләринин илһаг едилмәси Франсаны Русијанын ағушуна атмады? Мәкәр Бисмарк чара гуллуг көстәрәрәк вә «биринчи бөјүк Авропа дөвләти» олана гәдәр кичик Пруссијанын адәт үзрә етдијиндән даһа артыг бир мүтиликлә «мүгәддәс Русијанын» ајагларына јыхылыб там ијирми ил әрзиндә чарын мәрһәмәтини газанмаға һәдәр јерә чалышмырдымы? Мәкәр мүһарибәнин Дамокл гылынчы даим башымызын үстүнү кәсдирмәмишдир? Елә бир мүһарибәнин Дамокл гылынчы ки, дөвләтләрин бир парча кағыздан ибарәт олан бүтүн иттифагларыны лап биринчи күн пуч едәчәкдир; бу мүһарибә һаггында мә'лум олан анчаг будур ки, онун нә чүр гуртарачағы гәтијјән мә'лум дејилдир; бүтүн Авропаны он беш вә ја ијирми милјон силаһлы әскәрин пәнчәсинә верәчәк бу ирг мүһарибәси һәлә анчаг она көрә башланмамышдыр ки, онун сон нәтичәләрини ирәличәдән көрмәјин гәтијјән мүмкүн олмамасы бөјүк һәрби дөвләтләрдән һәтта ән күчлүсүнү дә горхуја салыр.

Бу бизи хүсусилә мәчбур едир ки, 1870-чи илин бејнәлмиләл фәһлә сијасәтинин узагкөрәнлијини парлаг сурәтдә тәсдиг едән вә гисмән унудулмуш олан бу сәнәдләри јенидән алман фәһләләринин нәзәринә чатдыраг.

Бу ики мүрачиәт һаггында дедикләрим «Франсада вәтәндаш мүһарибәси» һаггындакы мүрачиәтә дә аиддир. Мајын 28-дә Коммунанын сон дөјүшчүләри Белвил јамачларында сајча үстүн дүшмән гүввәләри илә мүбаризәдә һәлак олдулар, артыг ики күн сонра, мајын 30-да исә Маркс өз әсәрини Баш Шураја охуду; бу әсәрдә Парис Коммунасынын тарихи әһәмијјәти гыса, лакин гүввәтли чизкиләрлә тәсвир едилмишди, һәм дә бу мәсәләјә аид бүтүн сонракы кениш әдәбијјатын һеч вахт наил ола билмәдији бир сәррастлыгла вә—башлычасы—дүзкүнлүклә тәсвир едилмишди.

Франсанын 1789-чу илдән сонракы игтисади вә сијаси инкишафы нәтичәсиндә Парисдә сон әлли илдә белә бир вәзијјәт әмәлә кәлмишди ки: орада баш верән һәр бир ингилаб

* Бах: бу чилд, сәһ. 220. *Ред*

пролетар ингилабы характери алмаја билмәзди; белӛликлӛ, өз ганы баһасына гӛлӛбӛ ӛлдӛ едӛн пролетариат гӛлӛбӛдӛн сонра өз тӛлӛбләрини ирӛли сүрүрдү. Бу тӛлӛбләр, һәр дӛфӛ Парис фӛһлӛләринин инкишаф дӛрӛҹӛсиндӛн асылы олараг, аз-чох думанлы вә һәтта долашыг олурду; лакин нәтичӛ е'тибарилӛ бунлар һамысы капиталистләрлӛ фӛһлӛләр арасындакы синфи әкслиҗи јох етмәк тӛлӛбиндӛн ибарӛт иди. Доғрудур, бунун нӛ јолла олачағыны билмирдиләр. Лакин тӛлӛб нӛ гӛдӛр гејри-мүӛҹҹӛн олса да, артыг онун өзүндӛ мөвчуд ичтимаи гурулуш үчүн тӛһлүкӛ вар иди; бу тӛлӛби ирӛли сүрӛн фӛһлӛләр һӛлӛ силаһлы олурдулар; буна көрӛ, дөвләт башында дуран буржуалар үчүн биринчи вӛзифӛ фӛһлӛләри тӛрксилаһ етмӛкдӛн ибарӛт иди. Бурадан да—фӛһлӛләр тӛрӛфиндӛн газанылан һәр ингилабдан сонра—јени мүбаризӛ баш верир ки, бу да фӛһлӛләрин мӛғлубиҗҹӛти илӛ гуртарыр.

Илк дӛфӛ бу, 1848-чи илдӛ баш верди. Парламент мүхалифӛтинӛ мӛнсуб олан либерал буржуалар өз партиҗаларынын һөкмранлығыны тә'мин едӛчӛк сечки ислаһаты кечирмӛк мӛгсӛди илӛ зиҗафӛтләр дүзӛлдирдиләр. Һөкумӛтлӛ мүбаризӛ онлары, халга мүрачиӛт етмӛҹӛ кетдикчӛ даһа артыг мӛчбур едирди вә онлар тӛдричлӛ биринчи јери буржуазиҗа вә хырда буржуазиҗанын радикал вә республикачы тӛбӛгӛләринӛ күзӛштӛ етмӛли олурдулар. Лакин бу сонунчуларын архасында, 1830-чу илдӛн е'тибарӛн[116], буржуаларын вә һәтта республикачыларын да еһтимал етдиҗиндӛн даһа чох сиҗаси мүстӛгиллик ӛлдӛ етмиш олан ингилабчы фӛһлӛләр дурурдулар. Һөкумӛтлӛ мүхалифӛт арасындакы мүнасибӛтлӛрдӛ бөһран баш вердиҗи заман фӛһлӛләр күчӛ мүбаризӛсинӛ башладылар; Луи-Филипп јох олду, онунла бирликдӛ сечки ислаһаты да јох олду; һәмин ислаһатын әвәзиндӛ республика, һәм дӛ галиб кӛлмиш фӛһлӛләрин һәтта «ичтимаи» республика е'лан етдикләри бир республика әмӛлӛ кӛлди. Бу ичтимаи республиканы нечӛ баша дүшмӛк лазым кӛлдиҗи һеч кӛсӛ, һәтта фӛһлӛләрин өзләринӛ дӛ ајдын дејилди. Лакин фӛһлӛләр инди силаһлы идиләр вә дөвләтдӛ гүввӛ олмушдулар. Буна көрӛ дӛ, идарӛ башында дуран буржуа республикачылары ајагларынын алтыны бир гӛдӛр даһа мөһкӛм һисс едӛн кими, онларын биринчи иши фӛһлӛләри тӛрксилаһ етмӛкдӛн ибарӛт олду. Бу да мӛһз 1848-чи ил ијун үсјаны[118] заманы едилди; фӛһлӛләри, онлара верилмиш сөзү ачыгча позмагла, ачыг тӛһгирлӛрӛ ӛл атмагла, ишсизләри узаг јерлӛрӛ сүркүн етмӛк тӛшӛббүсү илӛ бу үсјана мӛчбур етдиләр. Һөкумӛт өзү үчүн ирӛличӛдӛн чох бөјүк гүввӛ үстүнлүјү тә'мин етмишди. Беш күнлүк гӛһрӛманчасына мүбаризӛдӛн сонра фӛһлӛләр мӛғлуб едилдиләр. Бурада, силаһсыз әсирлӛрӛ Рома республикасынын сүгутуна

сәбәб олан вәтәндаш мүһарибәләриндән бири мисли көрүнмәмиш ганлы диван тутулмаға башланды. Буржуазија илк дәфә олараг көстәрди ки, пролетариат өз хүсуси мәнафеји вә тәләбләри олан ајрыча бир синиф кими буржуазијанын әлејһинә чыхыш етмәјә чәсарәт етдикдә, буржуазија, ондан нә кими гызғын бир амансызлыгла интигам алыр. Лакин јенә дә 1848-чи ил буржуазијанын 1871-чи илдәки азғынлыгларына нисбәтән һәлә ушаг ојуну иди.

Чәзасы ардынча кәлирди. Әкәр пролетариат Франсаны һәлә идарә едә билмирдисә, буржуазија даһа идарә етмәк игтидарында дејилди. Һәр һалда о заман идарә едә билмирди: өз әксәријјәти е'тибарилә буржуазија о заман һәлә монархист иди, һәм дә үч сүлалә партијасына[117] вә бир дә дөрдүнчү партијаја, республикачы партијаја парчаланмышды. Буржуазијанын дахили чәкишмәләри авантүрист Луи Бонапарта бүтүн һаким мөвгеләри—ордуну, полис, инзибати машыны—өз әлинә кечирмәк вә 1851-чи ил декабрын 2-дә[118] буржуазијанын сон галасыны, Милли мәчлиси партлатмаг имканы верди. Икинчи империја—бир дәстә сијаси вә малијјә авантүристләри тәрәфиндән Франсанын истисмары башланды, лакин бунунла бәрабәр елә бир сәнаје инкишафы да башланды ки, бу, Луи-Филиппин хырдачы вә горхаг системиндә, ири буржуазијанын анчаг хырда бир һиссәсинин тәкбашына һөкмранлығы шәраитиндә әсла мүмкүн дејилди. Луи Бонапарт, буржуазијаны фәһләләрдән мүдафиә етмәк вә дикәр тәрәфдән фәһләләри буржуазијадан мүдафиә етмәк бәһанәси илә капиталистләрин сијаси һакимијјәтини әлләриндән алды; лакин онун һөкмранлығы ејни заманда еһтикара вә сәнаје фәалијјәтинә, сөзүн гысасы,—о вахтадәк мисли көрүнмәмиш игтисади јүксәлишә вә үмумијјәтлә бүтүн буржуазијанын варланмасына имкан јарадырды. Онун һөкмранлығы заманы сатгынлыг вә үмуми шәкил алан оғурлуг кетдикчә даһа кениш јајылырды, һәм дә бу сатгынлыг вә оғурлуғун мәркәзи һәмин варланмадан бөјүк фаиз алан император сарајы олмушду.

Лакин Икинчи империја франсыз шовинизминә чағырыш иди; бу—Биринчи империјанын 1814-чү илдә итирилмиш сәрһәдләрини, ән азы—Биринчи республика сәрһәдләрини гајтармаг тәләби иди. Франсада көһнә монархија сәрһәдләри вә һәтта даһа артыг мәһдудлашдырылмыш олан 1815-чи ил сәрһәдләри дахилиндә империја—белә бир вәзијјәт узун заман давам едә билмәзди. Бурадан да вахташыры мүһарибә етмәк вә сәрһәдләри кенишләндирмәк зәрурәти ирәли кәлирди. Лакин сәрһәдләрин һеч бир кенишләндирилмәси франсыз шовинистләринин фантазијасыны, Рејнин алманлара мәхсус сол

сәһили һесабына кенишләндирмәк гәдәр гызышдырмырды. Онларын нәзәриндә, Рејндә бир квадрат мил сәһәнин әһәмијјәти Алпда вә ја һәр һансы башга бир јердә он мил сәһәнинкиндән артыг иди. Нә гәдәр ки Икинчи империја мөвчуд иди, Рејнин сол сәһилинин—бирдән-бирә вә ја һиссә-һиссә—гајтарылмасы тәләби анчаг заман мәсәләси иди. Белә бир заман исә 1866-чы ил Австрија-Пруссија мүһарибәси илә бирликдә кәлиб чатды. «Әрази мүкафаты» көзләјән вә бу ишдә Бисмарк тәрәфиндән, һабелә өзүнүн чох һијләкәр гәтијјәтсиз сијасәти үзүндән алдадылмыш олан Бонапарт үчүн мүһарибәдән башга бир чарә јох иди вә бу мүһарибә дә 1870-чи илдә баш верәрәк ону Седана, сонра да, Вилһелмсһөјә кәтириб чыхартды[99].

Парисдә 1870-чи ил 4 сентјабр ингилабы бунун лабүд нәтичәси иди. Империја картон евчик кими дағылды; јенидән республика е'лан олунду. Лакин дүшмән гапыны алмышды; империја гошунларынын бир гисми Метсдә мүһасирәјә алынмышды вә азад олмаг үмиди јох иди, бир гисми дә Алманијада әсирликдә иди. Бу бөһранлы вәзијјәтдә халг кечмиш Ганунверичи корпусун Парис депутатларына имкан верди ки, өзләрини «милли мүдафиә һөкүмәти» е'лан етсинләр. Буна хүсусән она көрә разы олдулар ки, силаһ дашыја биләи бүтүн парислиләр, мүдафиә мәгсәди илә, инди Милли гвардијаја дахил едилмиш вә силаһландырылмышдылар, белә ки, фәһләләр һәмин гвардијада олдугча бөјүк чохлуг тәшкил едирдиләр. Лакин, демәк олар тамамилә буржуалардан ибарәт олан һөкүмәтлә силаһлы пролетариат арасында антагонизм тезликлә үзә чыхды. Фәһлә баталјонлары октјабрын 31-дә һүчумла бәләдијјә бинасыны тутдулар вә һөкүмәт үзвләринин бир гисмини һәбсә алдылар. Һөкүмәтин хәјанәти, фәһләләрә вердији сөзү ачыгдан-ачыға позмасы вә бир нечә хырда буржуа баталјонунун ишә гарышмасы һәбсә алынанларын азад едилмәсинә сәбәб олду; дүшмән гүввәси тәрәфиндән мүһасирәјә алынмыш шәһәрдә вәтәндаш мүһарибәсинин аловланмасына јол вермәмәк үчүн әввәлки һөкүмәт һакимијјәт башында сахланылды.

Нәһајәт, ачындан үзүлүб тагәтдән дүшмүш Парис 1871-чи ил јанварын 28-дә тәслим олду. Лакин мүһарибә тарихиндә мисли көрүнмәмиш шәрәфли шәртләрлә тәслим олду. Истеһкамлар тәслим едилди, гала сәнкәрләриндән топлар көтүрүлдү, низами полклар вә мобил гвардија силаһларыны тәслим вердиләр, өзләри дә һәрби әсир е'лан едилдиләр. Лакин милли гвардија өз силаһыны вә топларыны өзүндә сахлады вә галибләрлә анчаг барышыг бағлады. Галибләрин өзләри зәфәр јүрүшү илә Парисә кирмәјә чәсарәт етмирдиләр; онлар Парисин анчаг хырда бир кушәсини тутмаға чәсарәт етдиләр

ки, бунун да бир һиссәси анчаг ичтимаи парклардан ибарәт иди; һәмин кушәнин өзүнү дә онлар чәми бир нечә күнлүјә тутмуш олдулар! Париси 131 күн мүһасирәдә сахламыш олан галибләр һәмин бир нечә күндә өзләри силаһлы Парис фәһләләринин мүһасирәсиндә идиләр вә фәһләләр чидди көз гојурдулар ки, һеч бир «пруссијалы», јаделли ишғалчынын сәрәнчамына верилмиш кушәнин дар сәрһәдләрини ашмасын. Империјанын бүтүн ордуларынын силаһыны јерә гојдурмуш олан бу гошуну Парис фәһләләри өзләринә белә һөрмәт етмәјә мәчбур етмишдиләр. Ингилаб очағындан интигам алмаг үчүн бураја кәлмиш олан Пруссија јункерләри мәһз бу силаһлы ингилаб гаршысында еһтирамла дуруб ону саламламаға мәчбур олмушдулар!

Мүһарибә заманы Парис фәһләләри мүбаризәнин вар күввә илә давам етдирилмәсини тәләб етмәклә кифајәтләнирдиләр. Лакин инди, Парисин тәсліминдән сонра сүлһ бағланмыш олдуғу заман[119], јени һөкумәтин башчысы Тјер јәгин етмәли олду ки, Парис фәһләләри силаһланмыш һалда галдыгча, варлы синифләрин—ири торпаг саһибләринин вә капиталистләрин—һакимијјәти даим тәһлүкә ичәрисиндәдир. Онун биринчи иши Парис фәһләләрини тәрк-силаһ етмәк чәһдиндән ибарәт олду. О, мартын 18-дә низами гошун көндәриб әмр етди ки, милли гвардијаја мәхсус олан вә Парисин мүһасирәси заманы сијаһы үзрә топланан ичтимаи вәсаитлә һазырланмыш артиллеријаны зәбт етсин. Бу чәһд баш тутмады; бүтүн Парис бир нәфәр кими, өзүнү мүдафиә үчүн силаһа сарылды вә Парис илә Версалда олан Франса һөкумәти арасында мүһарибә е'лан олунду. Мартын 26-да Парис Коммунасы сечилди вә мартын 28-дә е'лан олунду. О вахта гәдәр һөкумәт функсијасыны јеринә јетирән вә рүсвајчы Парис «әхлаг полисинин» ләғв едилмәси һаггында гәрар чыхармаға мүвәффәг олан Милли гвардија Мәркәзи комитәси өз сәлаһијјәтини Коммунаја верди. Мартын 30-да Коммуна әскәр топланышыны вә даими ордуну ләғв етди вә силаһ дашыја билән бүтүн вәтәндашлардан ибарәт милли гвардијаны јеканә силаһлы күввә е'лан етди. Коммуна, 1870-чи илин октјабрындан 1871-чи илин апрелинәдәк олан мүддәтә аид бүтүн мәнзил кирајәси борчларыны ләғв етди, верилмиш олан кирајә һаггы мәбләғинин исә, кәләчәк мәнзил кирајәси һесабына јазылмасыны гәрара алды вә шәһәр ломбардында киров гојулмуш шејләрин сатылмасыны дајандырды. Коммунаја сечилмиш олан әчнәбиләр јенә һәмин күн тәсдиг едилдиләр, чүнки «Коммунанын бајрағы үмумдүнја республикасы бајрағыдыр».—Апрелин 1-дә мүәјјән едилди ки, Коммуна гуллугчуларынын вә, демәли, Коммуна үзвләринин дә маашы 6 000 франк-

дан (4 800 маркадан) артыг олмамалыдыр. Ертәси күн, килсәнин дөвләтдән ајрылмасы һаггында вә дини мәгсәдләрә бүтүн дөвләт хәрҹләринин ләғв едилмәси һаггында, һабелә бүтүн килсә әмлакынын миллиләшдирилмәси һаггында декрет верилди; апрелин 8-дә буна ујғун олараг, бүтүн дини символларын, тәсвирләрин, еһкамларын, дуаларын—бир сөзлә, «ајрыҹа һәр бир шәхсин виҹданына аид нә варса, һамысынын» мәктәбдән говулмасы һаггында сәрәнҹам верилди вә бу сәрәнҹам тәдриҹлә һәјата кечирилмәјә башланды.—Коммунанын әсир дүшән дөјүшчүләринин Версал гошунлары тәрәфиндән күлләләнмәси һәр күн давам етдијинә көрә, заминләрин һәбс едилмәси һаггында апрелин 5-дә декрет верилди, лакин бу декрет һеч вахт тамам һәјата кечирилмәди.—Апрелин 6-да милли гвардијанын 137-ҹи баталјонунун тапыб кәтирдији кил'отин бүтүн халгын севинҹи илә ҹамаат гаршысында јандырылды.—Апрелин 12-дә Коммуна Вандом мејданындакы зәфәр сүтунуну јыхмағы гәрара алды; 1809-ҹу ил мүһарибәсиндән сонра Наполеонун дүшмәндән алынмыш топлардан төкдүрдүјү бу сүтун шовинизм вә халглар арасында дүшмәнчилик символу иди.—Мајын 16-да бу гәрар һәјата кечирилди. Апрелин 16-да Коммуна, фабрикчиләрин дајандырдыглары фабрикләрин сијаһыја алынмасы вә һәмин фабрикләрдә ишләјән вә кооператив ширкәтләриндә бирләшмәли олан фәһләләрин гүввәси илә ишә салынмасы планынын дүзәлдилмәси, һабелә һәмин ширкәтләрин бир бөјүк иттифаг һалында бирләшдирилмәси планынын дүзәлдилмәси һаггында сәрәнҹам верди.—Апрелин 20-дә Коммуна, чөрәкчиләрин кечә ишләмәсини гадаған етди вә иш тапан конторлары ләғв етди, бу конторлар Икинҹи империја заманындан е'тибарән, полис тәрәфиндән тә'јин олунан шәхсләрин—фәһләләри истисмар едән биринҹи дәрәҹәли истисмарчыларын инһисарында иди; һәмин конторлар Парисин ијирми рајонунун бәләдијјә идарәләри сәрәнҹамына верилди.—Апрелин 30-да Коммуна, фәһләләрин ајры-ајры шәхсләр тәрәфиндән истисмар едилмәси үчүн бир васитә олан вә фәһләләрин өз әмәк аләтләри үзәриндәки һүгугуна вә кредит алмаг һүгугуна зидд олан ломбардларын ләғв едилмәси барәсиндә сәрәнҹам верди.—Мајын 5-дә Коммуна, XVI Лудовикин е'дамы күнаһыны бағышлатмаг үчүн тикилмиш килсәнин сөкүлмәси гәрарыны верди.

Беләликлә, Парис һәрәкатынын, о вахтадәк дүшмән һүчумуна гаршы мүбаризә үзүндән көлкәдә галан халис синфи характери мартын 18-дән е'тибарән кәскин вә гәти сурәтдә тәзаһүр етмәјә башлады. Коммунада ичлас едәнләр, демәк олар, јалныз фәһләләрдән вә ја танынмыш фәһлә нүмајәндәләриндән ибарәт олдуғуна көрә, Коммунанын гәрарлары да

гәти пролетар характериндә иди. Һәмин гәрарларла ја елә ислаһатлар кечирилмәси һаггында декретләр верилирди ки, республикачы буржуазија бу ислаһатлардан јалныз алчаг горхаглығы үзүндән имтина етмишди вә һәмин ислаһатлар фәһлә синфинин азад фәалијјәти үчүн зәрури әсас тәшкил едир. *Дөвләт гаршысында* динин анчаг хүсуси бир иш олдуғу принсипинин һәјата кечирилмәси бу чүмләдәндир. Ја да Коммуна фәһлә синфинин билаваситә хејринә олан вә гисмән көһнә ичтимаи гурулушу дәриндән дағыдан гәрарлар верирди. Лакин бүтүн бу тәдбирләри һәјата кечирмәкдән өтрү мүһасирә вәзијјәтиндә олан шәһәрдә ән јахшы һалда анчаг илк аддымлар атыла биләрди. Артыг мајын әввәлләриндән бүтүн гүввәләр, Версал һөкумәтинин кетдикчә чохалан гошунлары илә мүбаризәјә сәрф олунурду.

Апрелин 7-дә версаллылар Парисин гәрб чәбһәсиндә Неји јахынлығында Сена үзәриндәки көрпүнү әлә кечиртдиләр; лакин апрелин 11-дә чәнуб чәбһәсинә онларын һүчуму кенерал Ед тәрәфиндән дәф олунараг онлар бөјүк тәләфата дучар едилди. Парисин пруссијалылар тәрәфиндән топа тутулмасыны бир кафирлик кими писләјән адамларын инди өзләри Париси арасыкәсилмәдән топа тутурдулар. Јенә һәмин адамлар инди Пруссија һөкумәтинә јалварырдылар ки, Седан вә Метс јахынлығында әсир алынан франсыз әскәрләрини тезликлә кери көндәрсин ки, онлар Париси һәмин адамлар үчүн кери алсынлар. Бу гошунларын тәдричлә кәлиб чыхмасы мајын әввәлләриндә версаллылара гәти үстүнлүк верди. Бу артыг апрелин 23-дә ајдын олду; бу заман Тјер, Парисдә замин сахланмыш Парис архијепископу* илә бир сыра башга кешишләри, Коммунаја ики дәфә сечилән, лакин Клервода һәбсдә сахланан бир тәк Бланки илә дәјишдирмәк һаггында Коммунанын тәклифи илә башланмыш данышыгларыны кәсди. Бу өзүнү, Тјерин нитгләри руһунун дәјишилмәсиндә даһа ајдын көстәрди; онун бу вахтадәк тәмкинли вә икимәналы нитгләри инди бирдән-бирә һәјасыз, кобуд вә һәдәләјичи шәкил алмышды. Чәнуб чәбһәсиндә версаллылар мајын 3-дә Мулен-Саке сәнкәрини, мајын 9-да—бомбардманла бүсбүтүн дағыдылмыш Исси истеһкамыны, мајын 14-дә Ванв истеһкамыны тутдулар. Гәрб чәбһәсиндә онлар, шәһәр дивarларына гәдәр узаныб кедән бир чох кәндләри вә биналары тутараг тәдричлә истеһкамларын әсас хәттинә гәдәр ирәлиләдиләр; мајын 21-дә, хәјанәт үзүндән вә бурада дуран милли гвардијачыларын фәрсизлији нәтичәсиндә версаллылар шәһәрә кирә билдиләр. Шимал вә шәрг истеһкамларыны тутмуш

* — Дарбуа. *Ред.*

олан пруссијалылар имкан вердиләр ки, барышыг шәртләринә көрә онларын үзүнә бағлы олан әразидән шәһәрин шимал һиссәсинә кечсинләр вә бурадан, барышыг шәртләринә көрә парислиләрин һүчум тәһлүкәсинә гаршы тә'мин олунмуш һесаб етмәли олдуглары, буна көрә дә нисбәтән зәиф мүдафиә етдикләри кениш бир чәбһә боју һүчума башласынлар. Мәһз буна көрә, Парисин гәрб јарысында, шәһәрин ән варлы мәһәлләләриндә көстәрилән мүгавимәт дә нисбәтән зәиф иди; һүчум едән гошунлар пајтахтын шәрг јарысына, шәһәрин әсл фәһлә рајонуна јахынлашдыгча, бу мүгавимәт даһа шиддәтли вә инадлы олурду. Јалныз сәккиз күнлүк мүбаризәдән сонра Белвил вә Менилмонтан тәпәләриндә Коммунанын сон мүдафиәчиләри һәлак олдулар вә онда, там бир һәфтә, силаһсыз кишиләрин, гадынларын вә ушагларын кетдикчә даһа бөјүк бир вәһшиликлә ара верилмәдән өлдүрүлмәси ән јүксәк дәрәчәсинә чатды. Хәзинәсиндән долдурулан түфәнк о гәдәр дә сүр'әтлә өлдүрә билмирди, буна көрә дә мәғлубları митралјозлардан јүзләрлә күлләләјирдиләр. Сон күтләви гәтлләрин баш вердији Пер-Лашез гәбиристанында «Коммунарлар дивары», пролетариат өз һүгугларыны мүдафиә етмәјә чәсарәт етдикдә, һаким синфин нечә гудузлашдығыны көстәрән лал, амма мә'налы бир шаһид кими һәлә инди дә дурмагдадыр. Сонра, һамыны гырмаг мүмкүн олмадығы ашкара чыхдыгда, күтләви һәбсләрә вә әсирләрин ичәрисиндән учдантутма алынан гурбаклары күлләләмәјә башладылар; галанларыны бөјүк бир дүшәркәјә апарырдылар вә бурада онлар һәрби мәһкәмәни көзләмәли идиләр. Париси шимал-шәргдән мүһасирәјә алмыш олан Пруссија гошунларына әмр едилмишди ки, һеч кәсин гачмасына јол вермәсинләр; лакин әскәрләр өз бөјүкләринин әмриндән даһа артыг инсанпәрвәрлик һиссинә әмәл етдикдә, забитләр чох вахт буна көз јумурдулар. Коммунанын бир чох һәгиги мүбаризләринин арадан чыхмасына јол верән Саксонија орду корпусу өз инсанпәрвәрлији илә хүсусән бөјүк шөһрәт газанмышды.

Әкәр биз инди, ијирми ил кечәндән сонра, 1871-чи ил Парис Коммунасынын фәалијјәтинә вә тарихи әһәмијјәтинә нәзәр салсаг, көрәрик ки, «Франсада вәтәндаш мүһарибәсиндә» шәрһ олунанлара бә'зи әлавәләр дә етмәк лазымдыр.

Коммуна үзвләри, Милли гвардијанын Мәркәзи комитәсиндә дә һөкмран олан бланкистләрдән ибарәт чохлуға вә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин үзвләриндән, башлыча олараг Прудонун сосиалист мәктәби тәрәфдарларындан ибарәт азлыға бөлүнмүшдүләр. Бланкистләрин әсас күтләси о заман ачыг ингилаби пролетар инстинкти үзрә сосиалист иди; он-

лардан анчаг аз бир һиссәси, алман елми сосиализминә бәләд олан Вајјанын сајәсиндә принсипиал мүддәалары даһа ајдын баша дүшмәк дәрәчәсинә галха билмишди. Бурадан ајдын олур ки, нә сәбәбә Коммуна игтисади саһәдә, бизим индики тәсәввүрләримизә көрә о заман едилмәси зәрури олан бир чох шејләри етмәмишди. Әлбәттә, буну баша дүшмәк һамысындан чәтиндир ки, Коммуна нә сәбәбә Франса банкынын гапылары ағзында бу гәдәр еһтирамла дајаныб галды. Бу да бөјүк бир сијаси сәһв иди. Банк Коммунанын әлиндә олсајды, бунун әһәмијјәти замин сахланан он мин нәфәрин әһәмијјәтиндән даһа бөјүк оларды. Бу—бүтүн франсыз буржуазијасыны, Коммуна илә сүлһ бағламаг үчүн Версал һөкүмәтинә тәзјиг көстәрмәјә мәчбур едәрди. Лакин бу чәһәт даһа чох гәрибәдир ки, Коммуна, бланкистләрдән вә прудонистләрдән ибарәт олмасына бахмајараг, чох вахт дүзкүн һәрәкәт едирди. Ајдындыр ки, Коммунанын игтисади декретләри үчүн—бунларын мәзијјәтләри үчүн дә, нөгсанлары үчүн дә—ән әввәл прудонистләр мәс'улдурлар, Коммунанын сијаси һәрәкәтләри вә јанлышлыглары үчүн исә бланкистләр мәс'улдурлар. Һакимијјәт нәзәријјәбазларын әлинә кечдикдә, адәтән олдуғу ким, һәм прудонистләр, һәм дә бланкистләр, тарихин кәрдиши үзүндән, мәһз өз мәктәбләри нәзәријјәсинин тәләб етдикләринин әксинә һәрәкәт едирдиләр.

Хырда кәндлиләр вә сәнәткар усталар сосиалисти олан Прудонун бирлији һеч көрмәјә көзү јох иди. О дејирди ки, бирликдә јахшы чәһәтләрдән чох пис чәһәтләр вардыр, бирлик өз тәбиәти е'тибарилә сәмәрәсиз вә һətта зәрәрлидир, бирлик фәһләнин азадлығыны буховлајан зәнчирләрдән биридир; дејирди ки, бирлик фәһләнин јалныз азадлығына дејил, әмәјә гәнаәт едилмәсинә дә зидд олан бош, фајдасыз вә лүзумсуз бир еһкамдыр; онун нөгсанлары, үстүнлүкләриндән даһа сүр'әтлә артыр вә онун әксинә олараг, рәгабәт, әмәк бөлкүсү, хүсуси мүлкијјәт фајдалы игтисади гүввәләрдир. Фәһлә бирлији јалныз мүстәсна һалларда мүнасибдир,—белә мүстәсна һаллары исә Прудон ири сәнаједән вә ири мүәссисәләрдән, мәсәлән, дәмир јоллардан ибарәт һесаб едир (бах: «Ингилабын үмуми идејасы», 3-чү хүласә).

Лакин 1871-чи илдә ири сәнаје зәриф шејләр сәнәтинин мәркәзи олан һətта Парисдә дә артыг о дәрәчәдә гејри-мүстәсна бир шеј олмушду ки, Коммунанын ән мүһүм декрети фәһлә бирликләри әсасында ири сәнаје вә һətта мануфактуралар тәшкил едилмәси тапшырығыны верирди; һәмин фәһлә бирликләри нәинки јалныз һәр бир ајрыча фабрикдә јарадылмалы иди, һətта бир бөјүк иттифаг һалында бирләшмәли

иди; сөзүн гысасы белә бир тәшкилат, «Вәтәндаш мүһарибәсиндә» Марксын тамамилә доғру олараг гејд етдији кими, нәтиҹә е'тибарилә коммунизмә, јә'ни Прудонун нәзәриҹәсинин там әксинә кәтириб чыхармалы иди. Мәһз буна көрәдир ки, Коммуна Прудонун сосиалист мәктәби үчүн гәбир иди. Бу мәктәб инди франсыз фәһләләри ичәрисиндән јох олуб кетмишдир; инди бурада Марксын нәзәриҹәси «поссибилистләр»[120] ичәрисиндә дә, «марксистләр» ичәрисиндә олдуғу гәдәр там һөкмрандыр. Јалныз «радикал» буржуазија ичәрисиндә һәлә прудонистләрә тәсадүф едилир.

Бланкистләрин дә агибәти бундан јахшы олмады. Гәсдчилик мәктәбиндә тәрбијә алмыш вә бу мәктәбә ујғун чидди интизамла сых бирләшмиш олан бланкистләр белә зәнн едирдиләр ки, јахшы тәшкил олунмуш нисбәтән аз мигдар гәтиҹәтли адам әлверишли анда һакимиҹәти нәинки әлә ала биләр, һәтта, халг күтләләрини ингилаба чәлб етмәк вә кичичик бир башчылар дәстәсинин әтрафында бирләшдирмәк мүҹәссәр олана гәдәр ән чидди вә гәти тәдбирләр васитәсилә һакимиҹәти өз әлиндә сахлаја да биләр. Бунун үчүн һәр шејдән әввәл бүтүн һакимиҹәтин јени ингилаби һөкумәт әлиндә диктаторсајағы ән гәти мәркәзләшмәси лазым иди. Бәс әксәриҹәти мәһз бу бланкистләрдән ибарәт олан Коммуна нә етди? Коммуна Франса әјаләтләринин әһалисинә бүтүн өз интибаһнамәләриндә һәмин әһалини, Франсанын бүтүн коммуналарыны Парис илә бирликдә баһид азад федерасија һалында, илк дәфә олараг һәгигәтән милләтин өзү тәрәфиндән јарадылмалы олан баһид милли тәшкилат һалында бирләшдирмәҹә чағырырды. Әввәлки мәркәзләшмиш һөкумәтин зүлмкар һакимиҹәти, орду, сијаси полис, бүрократија,—Наполеон тәрәфиндән 1798-чи илдә јарадылмыш вә о вахтдан бәри һәр бир јени һөкумәтин јарарлы бир аләт кими гәбул едиб өз дүшмәнләринә гаршы истифадә етдији һакимиҹәт,—мәһз бу һакимиҹәт Парисдә јыхылдығы кими, Франсанын һәр јериндә јыхылмалы иди.

Коммуна ән әввәлдән е'тираф етмәли иди ки, фәһлә синфи һакимиҹәт башына кәлдикдә көһнә дөвләт машыны илә даһа һөкмранлыг едә билмәз; фәһлә синфи јеничә әлдә етдији һөкмранлығыны даһа итирмәмәк үчүн, бир тәрәфдән, индиҹәдәк онун әлеҹһинә тәтбиг едилмиш олан бүтүн көһнә зүлм машыныны арадан галдырмалы, о бири тәрәфдән исә, истиснасыз олараг бүтүн өз депутатларынын вә мә'мурларынын һәр заман дәјишдирилә биләчәјини е'лан етмәклә өзүнү онлара гаршы тә'мин етмәлидир. Кечмишдәки дөвләтин сәчијјәви хүсусиҹәти нәдән ибарәт иди? Әввәлдә чәмиҹәт өз үмуми мәнафеҹини мүдафиә етмәк үчүн садә әмәк бөлкүсү васитәсилә өзүнә хүсуси органлар јаратмышды. Лакин заман кечдикчә бу ор-

ганлар вә онларын башлыҹасы олан дөвләт һакимијјәти өз хүсуси мәнафејинә хидмәт едәрәк, ҹәмијјәтин хидмәтләриндән онун һакимләринә чеврилмишди. Буну, мәсәлән, јалныз ирси монархијада дејил, демократик республикада да көрмәк олар. Һеч бир јердә «сијасәтҹиләр» милләтин мәһз Шимали Америкада олдуғу гәдәр әлаһиддә вә нүфузлу һиссәсини тәшкил етмирләр. Орада, һакимијјәт башында бир-бирини әвәз едән ики бөјүк партијадан һәр бири елә адамлар тәрәфиндән идарә олунур ки, онлар сијасәти кәлирли бир ишә чевирирләр, истәр иттифагын, истәрсә дә ајры-ајры штатларын ганунвериҹилик мәҹлисләриндә депутат јерләри илә мөһтәкирлик едирләр, јахуд өз партијалары леһинә тәшвигат апармаг һесабына јашајыр вә гәләбәдән сонра мүкафат олараг вәзифәләр алырлар. Мә'лумдур ки, американлар дөзүлмәз шәкил алмыш олан бу зүлмү арадан галдырмаг үчүн сон отуз ил әрзиндә нә гәдәр сә'ј көстәрмәли олмушлар вә буна бахмајараг кетдикҹә даһа артыг дәрәҹәдә нә кими бир сатгынлыг батаглығына јуварланырлар. Әввәлдә ҹәмијјәт үчүн анҹаг бир аләт хидмәти көрмәси лазым кәлән дөвләт һакимијјәтинин ҹәмијјәтдән белә ајрылмасынын нечә инкишаф етдији мәһз Америкада һәр јердән јахшы көрүнүр. Орада нә сүлалә, нә задәканлар, һиндулара көз јетирмәли олан бир дәстә әскәрдән савајы нә даими орду вардыр, нә дә даими гуллугчулары вә пенсија алмаг һүгугу олан бүрократија. Бунунла белә биз орада ики бөјүк сијаси мөһтәкирләр бандасы көрүрүк; онлардан каһ бири, каһ да о бири дөвләт һакимијјәтини өз әлинә кечирир вә ондан ән чиркин мәгсәдләр үчүн ән чиркин бир шәкилдә истифадә едир, милләт исә, куја она хидмәт едән, һәгигәтдә исә она ағалыг едән вә ону сојан сијасәтчиләрин бу ики бөјүк бирләшмәси гаршысында ачыздыр.

Индијәдәк олмуш бүтүн дөвләтләрдә лабүд олан бу һала гаршы—дөвләтин вә дөвләт органларынын ҹәмијјәт хидмәтчиләриндән ҹәмијјәтин ағаларына чеврилмәсинә гаршы Коммуна ики дүзкүн васитә тәтбиг етди. Әввәлән, Коммуна дөвләт идарәси, мәһкәмә, халг маарифи хәтти илә, бүтүн вәзифәләрә үмуми сечки һүгугу үзрә сечилмиш шәхсләри тә'јин едирди, һәм дә сечилән бу шәхсләрин сечиҹиләр тәрәфиндән гәрар чыхарылмагла һәр вахт кери чағырыла билмәси һүгугуну тәтбиг етди. Икинҹиси исә, Коммуна һәм јүксәк, һәм дә ашағы бүтүн вәзифәли шәхсләрә, јалныз башга фәһләләрин алдығы гәдәр әмәк һаггы верирди. Коммунанын үмумијјәтлә вердији ән јүксәк мааш 6 000 франк иди. Беләликлә, вәзифә ардынча гачмаг вә мәнсәбпәрәстлик әлејһинә е'тибарлы манеә јарадылмышды, һәтта буна үстәлик Коммуна тәрәфиндән нүмајәндәли идарә депутатлары үчүн тәтбиг едилмиш импера-

тив мандатларындан асылы олмајараг белә бир манеә јарадылмышды.

Көһнә дөвләт һакимијјәтинин белә партладылмасы вә јени, һәгигәтән демократик һакимијјәтлә әвәз едилмәси «Вәтәндаш мүһарибәсинин» үчүнчү бөлмәсиндә мүфәссәл тәсвир едилмишдир. Лакин бу әвәз едилмәнин бә'зи чәһәтләри үзәриндә бурада бир дә гысача даҹанмаг зәрури иди, чүнки мәһз Алманијада дөвләтә мөвһум е'тигад фәлсәфә саһәсиндән бурҗуазијанын вә һәтта бир чох фәһләләрин үмуми шүуруна кечмишдир. Философларын өјрәтдијинә көрә дөвләт «идејанын һәјата кечирилмәсидир» вә ја фәлсәфә дилинә тәрҹүмә едилдикдә, аллаһын јер үзүндә сәлтәнәтидир; дөвләт елә бир саһәдир ки, орада әбәди һәгигәт вә әдаләт һәјата кечирилир вә ја һәјата кечирилмәлидир. Бурадан да дөвләтә вә дөвләтлә әлаҹәси олан һәр шеја мөвһум еһтирам ирәли кәлир; бу мөвһум еһтирам хүсусән она көрә даһа асанлыгла көк салыр ки, инсанлар ушаглыгдан белә дүшүнмәјә адәт едирләр ки, бүтүн чәмијјәт үчүн үмуми олан ишләр вә мәнафе, куја әввәлки үсулдан, ја'ни дөвләтдән вә онун кәлирли вәзифәләр тутмуш мә'мурларындан башга бир васитә илә јеринә јетирилиб горуна билмәз. Адамлар хәјал едирләр ки, ирси монархијаја е'тигаддан әл чәкиб демократик республика тәрәфдары олурларса, ирәлијә доғру гејри-ади дәрәчәдә чәсарәтли аддым атмыш олурлар. Һәгигәтдә исә дөвләт, бир синфин башга бир синфи әзмәси машынындан башга бир шеј дејилдир, һәм дә бунда демократик республика монархијадан зәррә гәдәр фәргләнмир. Ән јахшы һалда дөвләт, синфи һөкмранлыг уғрундакы мүбаризәдә галиб кәлмиш пролетариата ирси олараг кечән бир бәладыр; Коммуна кими, галиб кәлмиш пролетариат да бу бәланын ән пис тәрәфләрини дәрһал кәсиб атмаға мәчбур олачагдыр ки, нәһајәт, јени, азад ичтимаи шәраитдә бөјүмүш олан нәсил бүтүн бу дөвләт зир-зибилини кәнара туллаја билсин.

Сон заманлар сосиал-демократ филистер[121] пролетариат диктатурасы сөзләрини ешитдикдә јенә өлүм горхусу һисс етмәјә башлајыр. Мөһтәрәм чәнаблар, бу диктатуранын нә олдуғуну билмәк истәјирсинизми? Парис Коммунасына бахын. О, пролетариат диктатурасы иди.

Ф. Енкелс

Лондон Парис Коммунасынын нјирми иллији күнү, 18 март 1891-чи ил.

Бу журналда: „Die Neue Leit", Bd. 2, 28, *1890—1891 вә бу китабда:* Marx. „Der Burgerkrieg in Frankreich Berlin, *1891 чап едилмишдир.*

К. Марксын вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 22-чи чилд, сәһ. 189—201.

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ БИРЛИЈИ БАШ ШУРАСЫНЫН ФРАНСА-ПРУССИЈА МҮҺАРИБӘСИ ҺАГГЫНДА БИРИНЧИ МҮРАҹИӘТИ[122]

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ БИРЛИЈИНИН АВРОПА ВӘ БИРЛӘШМИШ ШТАТЛАРДАКЫ ҮЗВЛӘРИНӘ

1864-ҹү илин нојабрында **«Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин** Тә'сис Манифестиндә» биз демишдик: «Әкәр фәһлә синфинин азадлығы фәһләләрин гардашҹасына әмәкдашлығыны тәләб едирсә, онда фәһләләр ҹинајәткар мәгсәдләр күдән, **милли** мөвһумatдан истифадә едән вә сојғунчулуг **мүһарибәләриндә** ган төкүлмәсинә вә халгын сәрвәтинин **мәһв едилмәсинә сәбәб** олан харичи сијасәт јеридилдији бир шәраитдә бу бөјүк **вәзифәни** нечә јеринә јетирә биләрләр?» Интернасионалын наил олмаг истәдији харичи сијасәти биз бу сөзләрлә **ифадә** етмишдик: «...хүсуси шәхсләрин өз гаршылыглы мүнасибәтләриндә рәһбәр тутмалы олдуглары садә әхлаг вә әдаләт ганунлары халглар арасындакы мүнасибәтләрдә дә ән јүксәк ганунлар олсун»*.

Тәәҹҹүблү дејилдир ки, Франсада синфи мүбаризәдән истифадә едәрәк һакимијәти гәсб етмиш вә өз һөкмранлығыны бир сыра харичи мүһарибәләр васитәсилә узатмыш олан Луи Бонапарт лап әввәлдән Интернасионала **өзүнүн** тәһлүкәли дүшмәни кими бахырды. Плебиссит[123] әрәфәсиндә о, Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Парис, Лион, Руан, Марсел, Брест вә башга јерләрдәки,—бир сөзлә, бүтүн Франсадакы,—рәһбәр комитәләринин үзвләри үзәринә белә бир бәһанә илә һүҹум тәшкил едир ки, куја Интернасионал кизли бир ҹәмијјәтдир вә ону өлдүрмәк үчүн гәсд һазырлајыр; бу ујдурманын бүтүн мә'насызлығыны чох кечмәдән онун өз һакимләри ашкара чыхартдылар. Бәс Интернасионалын франсыз бөлмәләринин әсл

* Бах: бу ҹилд, сәһ. 14. *Ред.*

чинајәти нәдән ибарәт иди? Ондан ибарәт иди ки, онлар франсыз халгына ачыг вә тә'кидлә дејирдиләр: плебисситдә иштирак етмәк—өлкә дахилиндә истибдада вә харичи мүһарибәјә сәс вермәк демәкдир. Доғрудан да онларын сајәсиндә Франсанын бүтүн бөјүк шәһәрләриндә, бүтүн сәнаје мәркәзләриндә фәһлә синфи плебиссити рәдд етмәк үчүн бир нәфәр кими ајаға галхды. Тәәссүф ки, кәнд даирәләринин сон дәрәчә авамлығы үстүн кәлди. Авропанын биржалары, Авропа дөвләтләринин кабинәләри, һөкмран синифләри вә мәтбуаты плебиссити Франса императорунун Франса фәһлә синфи үзәриндә парлаг гәләбәси кими алгышладылар; бу плебиссит бир шәхсин дејил, бүтөв халгларын гәтли үчүн сигнал иди.

1870-чи илин ијулундакы һәрби гәсд[124], 1851-чи илин декабрындакы[118] coup d'état* анчаг тәсһиһ едилмиш нәшридир. Илк бахышда иш о гәдәр мә'насыз кими көрүнүрдү ки, Франса мүһарибә һаггындакы шајиәләрин чиддилијинә инанмаг истәмирди. О, назирләрин һәрбчи нитгләрини садәчә биржа кәләји һесаб едән бир депутата** даһа һәвәслә инанырды. Һәһајәт, мүһарибә һаггында ијулун 15-дә Ганунверичилик корпусуна рәсми бәјанат верилдикдә, бүтүн мүхтәлиф илкин хәрчләри тәсдиг етмәкдән бојун гачырды; һәтта Тјер дә мүһарибәни «алчаг бир шеј» кими писләди; Парисин бүтүн мүстәгил гәзетләри мүһарибәни писләјирди вә, тәәччүблү будур ки, әјаләт мәтбуаты һәмин гәзетләрлә, демәк олар, тамамилә разылашырды.

Бу заман Интернасионалын Парисдәки үзвләри јенидән ишә башладылар. Онлар ијулун 12-дә «Réveil»[125]-дә, «Бүтүн милләтләрин фәһләләринә» манифест дәрч етдирдиләр ки, биз дә һәмин манифестдән бу парчалары верәчәјик:

«Сијаси шәһрәтпәрәстлик, Авропа мүвазинәтинин сахланмасы вә милли шәрәфин горунмасы бәһанәси илә үмуми сүлһү јенидән һәдәләјир. Франсыз, алман, испан фәһләләри! Сәсләримизи бирләшдириб мүһарибә әлејһинә үмуми бир **һиддәт бағыртысына** чевирәк!.. **Үстүнлүк** мәсәләси үзүндән мүһарибә, јахуд бу вә ја башга сүлаләнин мәнафеси уғрунда мүһарибә фәһләләрин нәзәриндә чинајәткар ағылсызлыгдан башга бир шеј ола билмәз. Биз.—сүлһ, иш вә азадлыг истәјәнләр,—«ган верҝисиндән» өзләрини пулла гуртара биләиләрии вә ичтимаи фәлакәти өзләри үчүн јени еһтикар мәнбәји едәнләрин һәрбчи чағырышлары әлејһинә учадан протест едирик!.. Алманијадакы гардашлар! Бизим арамыздакы дүшмәнчилијин јеканә нәтичәси Рејнин һәр ики тәрәфиндә истибдадын там гәләбәсиндән ибарәт ола биләрди... Бүтүн өлкәләрин фәһләләри! Бизим үмуми сә'ләримизин индики нәтичәләри нә олурса олсун, биз, һеч бир дөвләт сәрһәди танымајан Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији үзвләри, биз сизә, сарсылмаз һәмрә'јлик рәһни олараг Франса фәһләләринин саламыны вә хејирхаһлыг арзуларыны көндәририк».

---

* — дөвләт чеврилишини. *Ред.*

** — Жүл Фавра. *Ред.*

Бизим Парис бөлмәләримизин бу манифестинин ардынча јенә бир чох бу кими франсыз мүрачиәтләри бурахылды ки, бунлардан да биз бурада анчаг бирини, Неји-Сенадакы бөлмәјә мәхсус олуб «Marseillaise»[126] гәзетинин 22 ијун нөмрәсиндә дәрч едилмиш оланы верә биләрик.

«Бу мүһарибә әдаләтлидирми? Јох! Бу мүһарибә милли мүһарибәдирми? Јох! Бу мүһарибә јалныз сүлалә мүһарибәсидир. Инсанпәрвәрлик наминә, демократија наминә, Франсанын һәгиги мәнафеји наминә биз тамамилә вә вар гүввәмизлә Интернасионалын мүһарибәјә гаршы протестинә гошулуруг».

Бу протестләр, чох кечмәдән мараглы бир һадисәнин ајдын көстәрдији кими, франсыз фәһләләринин һәгиги дујғуларыны ифадә едирди. Илк дәфә Луи Бонапартын президентлији заманы тәшкил едилмиш *10 декабр бандасына*[127], һәрби әһвалируһијјәни гызышдырмаг мәгсәди илә фәһлә палтарлары кејдириб Парисин күчәләринә бурахдыгда,—учгарларда јашајан һәгиги фәһләләр сүлһ хејринә елә әсәмәтли нүмајишләрлә чаваб вердиләр ки, полис префекти Пјетри бундан сонракы һәр һансы бир күчә нүмајишинә дәрһал нәһајәт вермәји лазым көрдү; һәм дә буну бәһанә көстәрди ки, куја сәдагәтли Парис халгы чохдан бәри күчлә сахладығы өз вәтәнпәрвәрлијини кифајәт дәрәчәдә көстәрмишдир вә өз түкәнмәз һәрби чошғунлуғуна мејдан вермишдир.

Луи Бонапартын Пруссија илә мүһарибәси нә илә гуртарырса гуртарсын,—Икинчи империјанын матәм зәнки Парисдә артыг чалынмышдыр. Икинчи империја нә илә башланмышдыса, онунла да гуртарачагдыр: мискин бир јамсылама илә гуртарачагдыр. Лакин унутмамаг лазымдыр ки, мәһз Авропанын һөкумәтләри вә һаким синифләри Луи Бонапарта, *бәрпа едилмиш империјанын* дәһшәтли ојунуну он сәккиз ил әрзиндә ојнамаг имканы вермишләр.

Алманија тәрәфиндән бу мүһарибә мүдафиә мүһарибәсидир. Лакин Алманијаны мүдафиә олунмаг зәрурәти гаршысында гојан ким олмушдур? Луи Бонапартын Алманијаја гаршы мүһарибә апармасына имкан верән ким олмушдур? *Пруссија!* Пруссија дахилиндә демократик мүхалифәти әзмәк вә Алманијаны Һоһенсоллернләр сүлаләси әлиндә мөһкәм сахламаг үмиди илә һәмин Луи Бонапартла кизли әлагәјә кирән мәһз Бисмаркын өзү иди. Әкәр Садова вурушмасы 97 гәләбә илә дејил, мәғлубијјәтлә нәтичәләнсә иди, франсыз баталјонлары Пруссијанын мүттәфигләри сифәти илә Алманијаја долушарды. Мәкәр Пруссија гәләбәдән сонра бир дәгигәлијә дә фикринә кәтирдими ки, әсарәт алтына алынмыш Франсаја азад Алманијаны гаршы гојсун? Мәһз әксинә! Пруссија өз

көһнә системинин көһнә рәзаләтләрини сә'јлә горујуб сахлајырды вә бунлары әлавә олараг Икинчи империјанын бүтүн һиҹләләрини: онун фактики истибдадыны вә сахта демократиклијини, онун сијаси ојунларыны вә малијјә фырылдагларыны, онун курултулу ибарәләрини вә ән алчаг дәләдузлуғуну көтүрмүшдү. О вахта кими Рејнин анчаг бир саһилиндә тәрәгги едән бонапартист режими, белә ликлә, Рејнин о бири саһилиндә өзүнә тај тапды. Белә бир вәзијјәтдә исә *мүһарибәдән* башга нә көзләмәк оларды?

Әкәр алман фәһлә синфи бу мүһарибәнин өзүнүн халис мүдафиә характерини итириб франсыз халгына гаршы мүһарибәјә чеврилмәсинә јол версә,—онда гәләбә дә, мәғлубијјәт дә ејни дәрәчәдә фәлакәтли олачагдыр. Азадлыг мүһарибәси дејилән мүһарибәдән сонра Алманијаја үз верән бүтүн бәдбәхтликләр, даһа бөјүк бир шиддәтлә јенидән она үз верәчәкдир.

Лакин Интернасионалын принсипләри алман фәһлә синфи ичәрисиндә чох кениш јајылдығына вә чох дәрин көк салдығына көрә биз белә бир кәдәрли агибәтдән горхмамалыјыг. Франсыз фәһләләринин сәсинә Алманијада сәс верилмишдир. Ијулун 16-да Брауншвејгдә олан бөјүк фәһлә јығынчағы Парис манифести илә өзүнүн там һәмрә'ј олдуғуну е'лан етмиш, Франсаја гаршы милли әдавәт һаггында һәр һансы фикри гәти сурәтдә рәдд етмишдир; онун гәбул етдији гәтнамәдә белә дејилир:

«Биз—һәр чүр мүһарибәјә, ән әввәл исә—сүлалә мүһарибәләринә дүшмәвик... Биз бөјүк бир кәдәр вә тәәссүфлә өзүмүзү, лабүд бир бәла олан мүдафиә мүһарибәсиндә иштирак етмәјә мәчбур көрүрүк; лакин ејни заманда биз Алманијанын бүтүн фәһлә синфини, бу гәдәр мүддәш ичтимаи бир фәлакәтин тәкрар олунмасына имкан вермәмәјә, мүһарибә вә сүлһ мәсәләсини халгларын өзләринин һәлл етмәк ихтијары олмасына чалышмаға, вә, белә ликлә дә, халглары өз мүгәддәратынын һакимләри етмәјә чағырырыг».

Һемнисдә, 50 000 саксон фәһләсини тәмсил едән нүмајәндәләрин јығынчағы бирсәслә ашағыдакы гәтнамәни гәбул етмишдир:

«Биз үмумијјәтлә алман демократијасы адындан вә хүсусилә Сосиал-демократ партијасына дахил олан фәһләләр адындан билдиририк ки, индики мүһарибә халис сүлалә мүһарибәсидир... Франсыз фәһләләринин бизә узатдыглары гардашлыг әлини севинчлә сыхырыг. Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијини: *«Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!»* шүарыны јадымызда сахлајараг һеч вахт унутмајачағыг ки, *бүтүн* өлкәләрин фәһләләри бизим *достумуздур, бүтүн* өлкәләрин мүстәбидләри исә бизим *дүшмәнимиздир».*

Интернасионалын Берлин бөлмәси дә Парис манифестинә белә чаваб вермишдир:

«Биз бүтүн гәлбимизлә сизин протестинизә гошулуруг... Биз тәнтәнә илә вә'д едирик ки, нә шејпур сәсләри, нә топ курултулары, нә гәләбә, нә дә мәғлубијјәт бизи үмуми ишимиздән—бүтүн өлкәләрин фәһләләрини бирләшдирмәк ишиндән ајырмајачагдыр».

Мәһз белә олачагдыр!

Бу фәлакәтли мүбаризәнин арха тәрәфиндә Русијанын һејбәтли симасы көрүнүр. Пис бир әламәт олараг, һазыркы мүһарибәјә мәһз белә бир анда сигнал верилмишдир ки, Русија һөкумәти стратекија чәһәтдән өзү үчүн мүһүм олан дәмир јоллары чәкиб гуртармышдыр вә инди Прут истигамәтиндә гошун топлајыр. Алманлар Бонапарт һүчумуна гаршы өзләринин мүдафиә мүһарибәсиндә рәғбәт газаначагларыны тамамилә һаглы олараг үмид едә билсәләр дә,—Пруссија һөкумәтинин казаклары көмәјә чағырмасына вә ја һеч олмазса онларын јардымыны гәбул етмәсинә јол вердикдә дәрһал, бу рәғбәти итирмиш оларлар. Гој онлар јадларына салсынлар ки, Алманија I Наполеона гаршы өз азадлыг мүһарибәсиндән сонра он илләр әрзиндә чарын ајагларына дүшүб јердә сүрүлмүш һалда галмышды.

Инкилис фәһлә синфи франсыз вә алман фәһләләринә достлуг әлини узадыр. О мөһкәм әминдир ки, гаршыдакы мәнфур мүһарибә нә илә гуртарырса гуртарсын, бүтүн өлкәләрин фәһләләринин иттифагы, нәтичә е'тибарилә, һәр чүр мүһарибәләрин көкүнү кәсәчәкдир. Франсанын рәсми даирәләри илә Алманијанын рәсми даирәләри гардаш гырғынына атылдыглары бир заманда франсыз вә алман фәһләләри бир-биринә сүлһ вә достлуг хәбәрләри көндәрирләр. Тарихдә мисли олмајан тәкчә бу бөјүк фактын өзү даһа ишыглы бир кәләчәјә үмидләр доғурур. Бу факт көстәрир ки, игтисади сәфаләт вә сијаси ағылсызлыг чәмијјәти олан көһнә чәмијјәтин әксинә олараг јени чәмијјәт јаранмагдадыр вә онун бејнәлхалг принсипи *сүлһ* принсипиндән ибарәт олачагдыр, зира халгларын һәр бириндә ејни һөкмранлыг олачагдыр,—*әмәк* һөкмранлыгы!

Бу јени чәмијјәтин мүждәчиси Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијидир.

256, Һај Һолборн,
Лондон, Уестери Сентрал,
23 ијун 1870-чи ил.

К. Маркс тәрәфиндән 1870-чи ил ијул ајының 19-у илә 23-ү арасында јазылмышдыр.

1870-чи илин ијул ајында вәрәгә шәклиндә инкилис дилиндә, һәмчинин 1870-чи илин август—сентјабрында ајрыча вәрәгәләр шәклиндә вә дөври мәтбуатда алман, франсыз вә рус дилләриндә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 1—5.

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘЊЛӘ БИРЛИЈИ БАШ ШУРАСЫНЫН ФРАНСА-ПРУССИЈА МҮЊАРИБӘСИ ЊАГГЫНДА ИКИНЧИ МҮРАЧИӘТИ[122]

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘЊЛӘ БИРЛИЈИНИН АВРОПА ВӘ БИРЛӘШМИШ ШТАТЛАРДАКЫ ҮЗВЛӘРИНӘ

Биз 23 ијул тарихли биринчи мүрачиәтимиздә демишдик: «...Икинчи империјанын матәм зәнки Парисдә артыг чалынмышдыр. Икинчи империја нә илә башланмышдыса, онунла да гуртарачагдыр: мискин бир јамсылама илә гуртарачагдыр. Лакин унутмамаг лазымдыр ки, мәһз Авропанын һөкумәтләри вә һаким синифләри Луи Бонапарта, *бәрпа едилмиш империјанын* дәһшәтли ојунуну он сәккиз ил әрзиндә ојнамаг имканы вермишләр»*

Беләликлә, һәлә фе'лән һәрби әмәлијјат башланмаздан әввәл биз бонапартист сабун говуғуна, кечмишә аид бир иш кими бахырдыг.

Биз Икинчи империјанын јашамаг габилијјәти барәсиндә јанлыш фикрә дүшмүрдүк, биз һәмчинин белә бир чәһәтдән горхмагда да һагсыз дејилдик ки, Алманија үчүн «мүһарибә өзүнүн халис мүдафиә характерини итириб франсыз халгына гаршы мүһарибәјә чевриләчәкдир»** Мүдафиә мүһарибәси, доғрудан да Луи Бонапартын тәслим олмасы илә, Седан јахынлығында өзүнү мәғлуб һесаб етмәси[99] илә вә Парисдә республика е'лан олунмасы илә гуртарды. Лакин бу һадисәләрдән һәлә хејли әввәл, бонапартизм силаһынын там чүрүклүјү артыг ашкара чыхдығы заман Пруссија сарајынын һәрбчиләр күрүһү мүһарибәни истилачылыг мүһарибәсинә дөндәрмәјә гәрар верди. Доғрудур, бу јолда әсла хошакәлмәз бир манеә вар иди ки, о да *мүһарибәнин әввәлиндә крал Вилһелмин өз бәјанатлары иди.* Вилһелм Шимали Алманија рејхстагы гар-

* Бах: бу чилд, сәһ. 212. *Ред.*
** Бах: бу чилд, сәһ. 213. *Ред.*

шысында өзүнүн шаһанә нитгиндә тәнтәнәли сурәтдә билдирмишди ки, о, франсыз халгына гаршы дејил, Франса императоруна гаршы мүһарибә едир. Августун 11-дә о, франсыз милләтинә манифестиндә дејирди*:

«Франсыз халгы илә динч јашамаг арзусунда олмуш вә инди дә бу арзуда олан алман милләти үзәринә император Наполеон дәниздә вә гуруда һүчум етдијинә көрә мән, *бу һүчуму дәф етмәк үчүн* алман ордуларына командanлыгы өз үзәримә көтүрдүм *вә һәрби һадисәләрин кедиши* нәтичәсиндә *Франсанын сәрһәдләрини кечмәли* олдум».

Вилһелм, *«һүчуму дәф етмәк үчүн»* алман ордуларына командanлыгы өз үзәринә көтүрдүјүнү билдирмәклә кифајәтләнмәјәрәк, мүһарибәнин халис мүдафиә характериндә олдуғуну сүбут етмәк үчүн әлавә етмишди ки, јалныз «һәрби һадисәләрин кедиши нәтичәсиндә» Франсанын сәрһәдләрини кечмәли олмушдур. Мүдафиә мүһарибәси, әлбәттә, «һәрби һадисәләрин кедиши» тәләбләриндән доған һүчум әмәлијјатыны әсла рәдд етмир.

Белӛликлә, бу мө'мин крал Франса гаршысында вә бүтүн дүнја гаршысында тәнтәнә илә вә'д етмишди ки, халис мүдафиә мүһарибәси етсин. Бәс ону бу тәнтәнәли вә'ддән нечә азад етмәли? Бүтүн бу комедијанын режиссорлары иши белә гәләмә вермәли идиләр ки, куја крал өз ирадәси зиддинә олараг, алман халгынын гәти тәләбләринә табе олур. Бунун үчүн һәмин режиссорлар дәрһал алман либерал буржуазијасына, онун профессорларына вә капиталистләринә, онун бәләдијјә мүшавирләринә вә журналистләринә ишарә вердиләр. Мүлки азадлыг уғрунда 1846-чы илдән 1870-чи илӛдәк апардығы мүбаризәдә мисилсиз гәтијјәтсизлик, бачарыгсызлыг вә горхаглыг көстәрмиш олан һәмин буржуазија Авропа сәһнәсиндә алман вәтәнпәрвәрлијинин нә'рә чәкән шири ролунда чыхыш етмәли олачағындан, әлбәттә, вәчдә кәлирди. Һәмин буржуазија үзүнә мүлки мүстәгиллик маскасы тахды ки, куја Пруссија һөкумәтини мәчбур едирмиш јеринә јетирсин, нәји?—јенә һәмин һөкумәтин өз кизли планларыны. Һәмин буржуазија Луи Бонапартын сәһв етмәзлијинә узун илләрдән бәри аз гала дини бир е'тигад бәсләмәсиндән пешман олмушду, буна көрә дә Франса республикасынын парчаланмасыны учадан тәләб едирди. Бу вәтәнпәрвәрлик чәнкавәрләринин ишә салдыглары үзүрлү бәһанәләр үзәриндә һеч олмаса бир дәгигәлик дајанаг.

Онлар белә бир иддиада олмаға чәсарәт етмирләр ки,

* К. Маркс тәрәфиндән едилмиш вә 1870-чи илдә ајрыча нәшр олунмуш алманча тәрчүмәсиндә бу чүмлә вә бунун ардынча манифестдән кәтирилән ситат бурахылмыш, сонракы мәтн исә: «Онлар дәрһал ишарә вердиләр» сөзләринә кими ихтисарла верилмишдир. *Ред.*

Елзас вә Лотаринкија әһалиси алманларын ағушуна атылмаг һәсрәтиндәдир. Мәһз әксинә. Страсбургу, Франсаја вәтәнпәрвәрлик дујғулары көстәрмәк үстүндә чәзаландырмаг үчүн, ону алты күн әрзиндә фајдасыз јерә вә вәһшичәсинә,—зира шәһәр үзәриндә һаким мөвге тутан гала ондан ајрыча јерләшмишдир,—партлајычы «алман» мәрмиләри илә бомбардман едирләр, шәһәрә од вурурлар вә бир чох динч әһалини гырырлар! Бәс нечә! Вахтилә бу әјаләтләрин әразиси чохдан әлүб кетмиш Алманија империјасына[128] мәхсус олмушдур. Буна көрә дә һәмин әразі вә онун әһалиси, мүддәти кечмәмиш олан бир алман мүлкијјәти кими көрәк мүсадирә едилсин. Әкәр көһнәлији севәнләрин шылтагларына ујғун олараг Авропанын көһнә хәритәси бәрпа едиләрсә, онда әсла унудулмамалыдыр ки, вахтилә Бранденбург курфүстү Пруссијанын һөкмдар кнјазы олараг Полша республикасынын вассалы[129] иди.

Лакин һијләкәр вәтәнпәрвәрләр Елзасы вә Лотаринкијанын алманча данышан әһалинин јашадығы һиссәсини франсызларын һүчумларына гаршы «мадди тә'минат» олараг тәләб едирләр. Бу алчаг һијлә бир чох ағылсыз адамлары башдан чыхармыш олдуғуна көрә, биз онун үзәриндә этрафлы дајанмағы өзүмүзә борч билирик.

Шүбһә јохдур ки, Рејнин о тајындакы саһилә нисбәтән Елзасын үмуми мөвгеји вә буна үстәлик Базел илә Һермерсһејм арасындакы јолун демәк олар дүз јарысында Страсбург кими бөјүк бир галанын олмасы Франсанын Чәнуби Алманијаја басғын етмәсини чох асанлашдырыр, һалбуки Чәнуби Алманија тәрәфдән Франсаја басғын едилмәси бу сәбәбдән мүәјјән дәрәчәдә чәтинләшир. Сонра, шүбһә јохдур ки, Елзасын вә Лотаринкијанын јухарыда көстәрилән һиссәсинин бирләшдирилмәси Чәнуби Алманијанын сәрһәдләрини артыг дәрәчәдә мөһкәмләндирәрди: белә олдугда Чәнуби Алманија башдан-баша бүтүн Вокез дағлары силсиләсинә вә һәмин дағларын шимал кечидләрини горујан галалара саһиб оларды. Әкәр Метс дә бирләшдирилсәјди, Франса инди Алманијаја гаршы ики чох мүһүм әмәлијјат базасындан мәһрум едилмиш оларды, лакин буна бахмајараг, Франса Нанси вә ја Верден јахынлығында јени база јарада биләрди. Алманијанын әлиндә Кобленс, Мајнс, Һермерсһејм, Раштатт вә Улм вардыр—бунларын һамысы мәһз Франсаја гаршы олан әмәлијјат базаларыдыр. Алманија сон мүһарибәдә бунлардан көзәлчә истифадә етди. Бәс бу јердә анчаг Метс вә Страсбургдан ибарәт ики әһәмијјәтли галасы олан Франсаја һәсәд апармаға Алманијанын зәррә гәдәр дә олса һаггы вармы? Бундан әлавә, Страсбург Чәнуби Алманија үчүн јалныз о вахта гәдәр тәһлүкә тәшкил едә биләр ки, Чәнуби Алманија Шимали Ал-

манијадан ајрылмыш олсун. 1792-чи илдән 1795-чи илədək бир дəфə дə олса бу тəрəфдən Чənуби Алманијаја басгын едилмəмишдир, чүнки Пруссија Франса ингилабына гаршы мүһарибədə иштирак едирди; лакин Пруссија 1795-чи илдə өз сепарат сүлһүнү[130] бағлајыб Чənубу тəкбашына бурахан кими, Чənуби Алманијаја басгынлар башланды вə 1809-чу илədək давам етди, Страсбург бу заман əməлијјат базасы хидмəтини көрүрдү. *Бирləшмиш* Алманија бүтүн өз гошунларыны, һазыркы мүһарибədə олдуғу кими, Саарлуи илə Ландау арасына топлајарса **вə онлары ирəлијə** јеридərсə вə ја Мајнсдан Метсə кедən јолда дөјүшə кирəрсə, Страсбургу вə Елзасда һəр бир франсыз ордусуну əслиндə һəмишə зəрəрсизləшдирə биләр. Нə гədəр ки, алман гошунларынын башлыча күтləси орададыр, Страсбургдан Чənуби Алманијаја кирən һəр бир франсыз ордусу мүһасирəјə алыныб өз базасы илə əлагəсинин кəсилмəси тəһлүкəси гаршысында гала биләр. Сон кампанијанын сүбут етдији бир шеј варса, о да анчаг мəһз Алманијадан Франсаја басгын едилмəсинин асан олмасыдыр.

Лакин, ачыг фикир јеридилсə, мəкəр һəрби мүлаһизəләрин, милли сəрһədləри мүəјјəн етмəли олан принсип дəрəчəсинə галдырылмасы үмумијјətлə мə'насыз бир шеј вə анахронизм дејилми? Əкəр бу гајда əсас көтүрүлсə, онда Австрија һəлə дə Венесијаны, Минчо чајы хəттини, Франса исə, Берлинə чənуб-гəрбдən һүчум едилмəси тəһлүкəсиндən шүбһəсиз даһа артыг дəрəчədə шимал-шəргдən һүчум тəһлүкəси гаршысында олан Париси мүдафиə етмək үчүн,—Рејн хəттини алмаг иддиасына дүшə биләр. Əкəр сəрһədләр һəрби мənафеја көрə мүəјјəн едилсə, онда иддиаларын сону олмаз, чүнки һəр һансы бир һəрби хəттин һөкмən өз нөгсанлары вардыр вə өзүнə јанашы олан јени саһəләри гатмаг јолу илə јахшылашдырыла биләр; бундан əлавə, һəмин сəрһədләр һеч вахт гəти вə ədаләтли шəкилдə мүəјјəн едилə билмəз, чүнки **һəр** дəфə галиб мəғлубун гаршысына шəртләр гојур вə, демəли, бунун өзүндə јени мүһарибəләрин рүшеjми вардыр.

Буну бизə бүтүн тарих өјрədир. Ајры-ајры адамларын башына кəләнләр бүтөв милләтләрин дə башына кəлир. Онларын əлиндən басгын етмək имканыны алмаг үчүн онлары мүдафиə васитəләриндən мəһрум етмək лазымдыр. Онлары нəинки богазламаг, һəтта өлдүрмək дə лазымдыр. Əкəр бу вахта гədəр милләтин күчүнү гырмаг үчүн «мадди тə'минат» əлдə етмəјə чалышан бир галиб олмушса, буну анчаг I Наполеон өз Тилзит мүгавиләси[131] илə, һəмчинин бу мүгавиләни Пруссија һаггында вə јердə галан Алманија һаггында һəјата кечирмəси илə етмишдир. Буна бахмајараг алман халгы бир нечə ил сонра онун бүтүн нəһəнк гүдрəтини чөр-чөп кими ву-

руб дағытды. Лакин Пруссијанын ән ағлакәлмәз хәјаллара дүшәрәк Франсадан әлдә етмәк үмидиндә вә нијјәтиндә олдуғу «мадди тә'минатлар» Алманијанын өзүндән I Наполеонун алмыш олдуглары илә һеч мүгајисәјә кәлә биләрми? Нәтичәләр бу дәфә дә ејни дәрәчәдә фәлакәтли олачагдыр. Тарих Франсадан гопарылан торпағын квадрат милләринин сајына көрә дејил, XIX әсрин икинчи јарысында *ишғаллар сијасәтинә* јеридән мејдан верилмәсиндән ибарәт олан чинајәтин бөјүклүјүнә көрә әчр верәчәкдир.

Версал вәтәнпәрвәрлијинин мүдафиәчиләри дејирләр: лакин сиз кәрәк алманлары франсызларла гарышдырмајасыныз. *Биз* шөһрәт дејил, анчаг тәһлүкәсизлик истәјирик. Алманлар—әслиндә сүлһсевәр халгдыр. Онларын тәдбирли нәзарәти алтында һәтта ишғаллар да кәләчәк мүһарибә сәбәбиндән әбәди сүлһ рәһнинә чеврилир. Әлбәттә, XVIII әср ингилабыны сүнкүләр васитәсилә боғмаг кими али мәгсәдлә 1792-чи илдә Франсаја басгын едән Алманија дејилмиш! Италијанын әсарәт алтына алынмасында, Мачарыстанын әзилмәсиндә вә Полшанын бөлүшдүрүлмәсиндә өзүнү ләкәләјән дә Алманија дејилмиш! Алманијанын индики милитарист системи сајәсиндә бүтүн сағлам киши чинси ики һиссәјә—гуллуг едән даими ордуја вә еһтијатда олан икинчи даими ордуја бөлүнүр, һәм дә һәр ики һиссә аллаһын мәрһәмәти илә өз бөјүкләринә данышыгсыз табе олмаға мәһкумдур,—бу систем, әлбәттә, сүлһүн «мадди тә'минаты» вә, бундан әлавә, мәдәнијјәтин ән али мәгсәди имиш! Һәр јердә олдуғу кими, Алманијада да һакимијјәт саһибләринин гујруглары ичтимаи фикри сахта ловғалыг зәһәри илә зәһәрләјирләр.

Франсанын Метс вә Страсбург галаларынын мәнзәрәси бу алман вәтәнпәрвәрләрини саһирән чох гычыгландырыр, лакин онлар русларын кениш истеһкамлар системи олан Варшава, Модлин вә Ивангород системиндә һеч бир пис чәһәт көрмүрләр. Онлар бонапартист һүчумларынын дәһшәтләриндән ләрзәјә дүшдүкләри һалда, чар гәјјумлуғунун бүтүн рүсвајчылығына көз јумурлар.

1865-чи илдә Луи Бонапарт Бисмарк илә дилләшдији ким, —1870-чи илдә дә Горчаков Бисмарк илә дилләшмишди. Һабелә Луи Бонапарт 1866-чы ил мүһарибәсинин һәр ики тәрәфи—Австрија вә Пруссијаны тагәтдән салыб ону Алманијанын мүгәддәратына һаким едәчәји үмиди илә өзүнү алдатдығы кими, Александр да 1870-чи ил мүһарибәсинин Алманија вә Франсаны тагәтдән салыб она бүтүн Гәрби Авропанын мүгәддәратына һаким олмаг имканы верәчәји үмиди илә өзүнү алдадырды. Икинчи империја Шимали Алманија иттифагы[101] илә јанашы ораг јашаја биләчәјини мүмкүн

һесаб етмәдији кими,—мүтләгијјәт Русијасы да, Пруссија башда олмагла Алманија империјасы тәрәфиндән өзүнә гаршы тәһлүкә һисс етмәлидир. Көһнә сијаси системин гануну беләдир. Бу систем дахилиндә бир дөвләтин газанчы, дикәр дөвләтин зәрәри демәкдир. Чарын Авропа үзәриндә үстүн тә'сири, онун Алманија үзәриндәки ән'әнәви үстүнлүјүнә әсасланыр. Русијанын өзүндә мүтләгијјәтин ән дәрин әсасларыны ичтимаи вулкан гүввәләринин сарсыдачағы горхусу олдуғу бир заманда чар харичдәки нүфузунун белә итирилмәсинә јол верә биләрми? Артыг инди Москва гәзетләри, 1866-чы ил мүһарибәсиндән сонра бонапартист гәзетләрин данышдығы бир диллә данышмаға башламышлар. Олмаја Тевтон вәтәнпәрвәрләри доғрудан да бу фикирдәдирләр ки, әкәр Франсаны Русијанын ағушуна атылмаға мәчбур етсәләр, Алманија үчүн азадлыг вә сүлһ* тә'мин едилмиш олар? Әкәр һәрби сәадәт, өз мүвәффәгијјәтләриндән мәст олма вә сүлалә интригалары Алманијаны, Франсанын вилајәтләрини сојғунчулуг јолу илә мәнимсәмәјә сөвг едәрсә, онда Алманија үчүн анчаг ики јол галар: о, ја нечә олурса олсун рус ишғалчылыг сијасәти үчүн *ачыгча* алət олмалыдыр**, ја да гыса тәнәффүсдән сонра дикәр «мүдафиә» мүһарибәсинә, лакин јени ичад едилмиш «мәһдуд» мүһарибәләрдән биринә дејил, *ирг мүһарибәсинә*, бирләшмиш славјан вә роман иргләри әлејһинә мүһарибәјә һазырлашмаға башламалы олачагдыр***

Бу мүһарибәјә мане олмаға имканы олмајан алман фәһлә синфи она, Алманијанын истиглалијјәти уғрунда, Франсаны вә бүтүн Авропаны Икинчи империјанын мәнфур зүлмүндән азад етмәк уғрунда апарылан бир мүһарибә кими сә'јлә јардым едирди. Алман сәнаје фәһләләри кәнд фәһләләри илә бирликдә гәһрәман гошунларын әсас һиссәсини тәшкил етдикләри һалда, онларын аиләләри евдә јарыач галмышды. Сәрһәд харичиндә дөјүш мејданында онларын сыралары сејрәкләшди, евдә исә онлары ејни дәрәчәдә фәлакәтли јохсуллуг көзләјир**** Буна көрә инди онлар да тәләб едирләр «тә'-

---

* 1870-чи ил алманча нәшриндә «азадлыг вә сүлһ» сөзләриндән габаг «мүстәгиллик» сөзү әлавә едилмишдир. *Ред.*

** 1870-чи ил алманча нәшриндә бураја «һөкенсөллерләрин ән'әнәсинә ујғун олараг» сөзләри әлавә едилмишдир. *Ред.*

*** 1870-чи ил алманча нәшриндә бураја ашағыдакы чүмлә әлавә едилмишдир: «Ағылларыны итирмиш вәтәнпәрвәрләрин Алманија үчүн тә'мин етдикләри сүлһ перспективи бундан ибарәтдир». *Ред.*

**** 1870-чи ил алманча нәшриндә, сонра, әлавә едилмишдир: «Вәтәнпәрвәр һајкүјчүләр онлара, тәсәлли олмаг үчүн дејәчәкләр ки, капиталын вәтәни јохдур, әмәк һаггы *вәтәнпәрвәрликдән кәнар олан бејнәлмиләл* әрз вә тәләб гануну илә тәнзим олунур. Буна көрә дә вахт чатыб ки, фәһлә синфи өз сөзүнү десин вә буржуазијадан олан чәнаблара бир даһа *онун адындан чыхыш етмәк* имканы вермәсин». *Ред.*

мишат» јарадылсын ки, вердикләри сајсыз-һесабсыз гурбанлар әбәс олмамышдыр, онлар азадлыг әлдә етмишләр, Бонапарт ордулары үзәриндә онларын гәләбәси һеч дә, 1815-чи илдә[132] олдуғу кими, алман халгынын мәғлубијјәтинә чеврилмәјәчәкдир. Һәм дә онлар белә тә'минатдан биринчиси оларағ *Франса үчүн шәрәфли сүлһ вә Франса республикасынын танынмасыны* тәләб едирләр.

Алманија Сосиал-демократ фәһлә партијасынын Мәркәзи комитәси сентјабрын 5-дә е'лан етдији манифестдә бу тә'минат үзәриндә бәрк тә'кид едирди.

«Биз Елзас вә Лотарингијанын илһаг едилмәсинә гаршы протест едирик. Биз баша дүшүрүк ки, алман фәһлә синфи адындан данышырыг. Франса вә Алманијанын үмуми мәнафејини, сүлһ вә азадлыг мәнафејини, шәрг барбарлығына гаршы Гәрби Авропа мәдәнијјәтинин мүбаризәси мәнафејини нәзәрә алараг, алман фәһләләри әсла дөзмәзләр ки, Елзас вә Лотарингија илһаг едилсин... Бүтүн өлкәләрдәки фәһлә јолдашларымызла бирликдә биз пролетариатын үмуми бејнәлхалг ишини мөһкәм вә сәдагәтлә горујачағыг!»

Тәәссүф ки, биз онларын билаваситә мүвәффәгијјәтинә үмид бағлаја билмирик. Әкәр франсыз фәһләләри тәчавүзкары сүлһ заманы дајандыра билмәдиләрсә, һәрби гызғынлыг заманы галибин гаршысыны алмаға алман фәһләләринин бундан чохму имканы вар? Алман фәһләләринин манифести Луи Бонапартын ади бир чинајәткар оларағ Франса республикасына тәслим олунмасыны тәләб едир. Онларын һакимләри исә, Луи Бонапарты ән мүнасиб бир адам кими вар гүввә илә јенә Түилри тахтына[133] әјләшдирмәјә чалышырлар ки, Франсаны мәһв етсинләр. Нечә олурса олсун, тарих көстәрәчәкдир ки, алман фәһлә синфи алман буржуазијасы кими чүрүк материалдан јарадылмамышдыр. Алман фәһлә синфи өз вәзифәсини јеринә јетирәчәкдир.

Онунла бирликдә биз Франсада республика тә'сис едилмәсини алгышлајырыг, лакин ејни заманда, әсассыз олачағыны үмид етдијимиз тәшвишләр бизи нараһат едир. Бу республика тахт-тачы јыхмады, јалныз онун гојуб кетдији бош јери тутду*. Бу республика ичтимаи бир наилијјәт кими дејил, милли мүдафиә тәдбири оларағ е'лан едилмишдир. О, гисмән гаты орлеанистләрдән[117], гисмән дә буржуа республикачыларындан ибарәт олан мүвәггәти һөкумәтин әлиндәдир, буржуа республикачыларындан бә'зиләринин үзәриндә исә 1848-чи ил ијун үсјанындан [18] силинмәз бир ләкә галмагдадыр. Бу һөкумәтин үзвләри арасында вәзифәләрин бөлкүсүндән јахшы бир шеј

* 1870-чи ил алманча нәшриндә, сонра, мәтнә «алман сүнкүләри сајәсиндә» сөзләри әлавә едилмишдир. *Ред.*

көзләмәк чәтиндир. Орлеанистләр ән мөһкәм мөвгеләри—орду вә полиси әлә кечирмишләр, гондарма республикачыларасә бошбоғазлыг етмәк вәзифәси верилмишдир. Бу һөкумәтин илк аддымларындан бә'зиләри чох ајдын көстәрир ки, бу һөкумәтә империјадан тәкчә бир јығын харабазарлыг дејил, империјанын фәһлә синфиндән горхмасы да ирс галмышдыр. Әкәр инди онлар республика адындан уча сәслә мүмкүн олмајан шејләр вә'д едирләрсә,—бу онун үчүн едилмирми ки, «мүмкүн олан» һөкумәтин леһинә курулту галдырылсын? Республика, өзүнүн бә'зи буржуа башчыларынын фикринә көрә, орлеанист реставрасијасы үчүн јалныз бир кечид пилләси вә көрпү хидмәти көрмәмәлидирми?

Белә ликлә, франсыз фәһлә синфи ән чәтин бир вәзијјәтдәдир. Индики бөһран заманы, дүшмән аз гала Парисин гапыларына кәлиб чыхдығы бир вахтда јени һөкумәти јыхмаг үчүн едилән һәр бир чәһд сон дәрәчә ағылсыз бир һәрәкәт оларды. Франсыз фәһләләри өз вәтәндашлыг вәзифәсини јеринә јетирмәлидирләр*, лакин онлар, Биринчи империјанын милли *ән'әнәләринә* алданмыш олан франсыз кәндлиләри кими, 1792-чи илин милли *ән'әнәләринә* алданмаларына јол вермәмәлидирләр. Онлар кечмиши тәкрар етмәк дејил, кәләчәк гурмалыдырлар. Гој онлар республика азадлығынын онлара вердији бүтүн васитәләрдән сакитлик вә гәтијјәтлә истифадә едиб өз синфинин тәшкилатыны даһа әсаслы сурәтдә мөһкәмләтсинләр. Бу онлара Франсаны јенидән дирчәлтмәк уғрунда вә бизим үмуми ишимиз—әмәк азадлығы уғрунда мүбаризә үчүн јени нәһәнк гүввәләр верәчәкдир. Республиканын мүгәддәраты онларын күчүндән вә зәкасындан асылыдыр.

Инкилис фәһләләри, өз һөкумәтинин Франса республикасыны танымамаг арзусуну[134] гырмаг үчүн кәнардан сағламлашдырычы тәзјиг көстәрмәк истигамәтиндә артыг бә'зи аддымлар атмышлар. Јәгин ки, Инкилтәрә һөкумәти индики ләнк һәрәкәти илә, 1792-чи ил антијакобин мүһарибәсинин вә ләјагәтсиз бир тәләсикликлә **coup d'état**[135] танымыш олмасынын әвәзини чыхмаг истәјир. Инкилис фәһләләри, бундан әлавә, өз һөкумәтиндән тәләб едирләр ки, Франсанын парчаланмасына,—инкилис мәтбуатынын бир һиссәсинин** һәјасызлыгла тәләб етдији парчаланмасына вар күввә илә мүгавимәт көстәрсин. Бу һәмин мәтбуатдыр ки, там **ијирми ил әр**зиндә Луи Бонапарта Авропанын таһрысы **кими** сәчдә едир

1870-чи ил алманча нәшриндә «вәзифә» сөзүндән сонра «онлар да белә һәрәкәт едирләр» сөзләри әлавә едилмишдир. *Ред.*

** **1870-чи ил алманча нәшриндә бу чүмләнин ахыры ашағыдакы шәкилдә верилмишдир: «инкилис мәтбуатынын бир һиссәси буну алман вәтәнпәрвәрләри гәдәр курулту гопармагла тәләб едир».** *Ред.*

вә Америка гулдарларынын гијамыны чошғун алгышлајырды[136]. Бу мәтбуат о заман олдуғу кими, инди дә гулдарларын мәнафеји үчүн чалышыр.

Гој *Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин* бөлмәләри бүтүн өлкәләрдә фәһлә синфини фәал чыхыш етмәјә чағырсын. Әкәр фәһләләр өз вәзифәсини унутса, әкәр онлар пассив галсалар, онда һазыркы дәһшәтли мүһарибә јени, даһа чох дәһшәтли бејнәлхалг мүһарибәләрин башланғычы олар вә һәр өлкәдә гылынч чәнкавәрләриниин торпаг мүлкијјәти вә капиталын фәһләләр үзәриндә јени гәләбәләринә кәтириб чыхарар.

Vive la République!*

256, Һај Һолборн,
Лондон, Уеистерн Сентрал,
9 сентјабр 1870-чи ил.

К. Маркс тәрәфиндән 1870-чи ил сентјабр ајынын 6-сы илә 9-у арасында јазылмышдыр.

1870-чи ил сентјабрын 11—13-дә вәрәгә шәклиндә инкилис дилиндә, һәмчинин 1870-чи илин сентјабр—декабрында вәрәгә шәклиндә вә дөврү мәтбуатда алман вә франсыз дилләриндә чап едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 274—281.

* — Јашасын республика! *Ред.*

ФРАНСАДА ВӘТӘНДАШ МҮһАРИБӘСИ

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ БИРЛИЈИ БАШ ШУРАСЫНЫН МҮРАҶИӘТИ[111]

БИРЛИЈИН АВРОПА ВӘ БИРЛӘШМИШ ШТАТЛАРДАКЫ БҮТҮН ҮЗВЛӘРИНӘ

I

1870-ҷи ил сентјабрын 4-дә Парис фәһләләри, бүтүн Франсанын демәк олар ки, дәрһал јекдилликлә алгышладығы республиканы е'лан етдикләри заман шөһрәтпәрәст адвокатлар күрүһү—бу күрүһүн дөвләт хадими Тјер, кенералы исә Трошју иди—шәһәр идарәсини зәбт етди. Бу адамлар бүтүн тарихи бөһран заманларында бүтүн Франса үчүн Парисин нүмајәндә олмасы лазым кәлдијинә о заман о гәдәр кор-коруна инанырдылар ки, зорла әлә кечирмиш олдуглары рүтбәни—Франсанын һакимләри рүтбәсини доғрултмаг үчүн өзләринин Парис депутаты мандатларыны тәгдим етмәји тамамилә кафи һесаб едирдиләр. Ахырынҷы мүһарибә мүнасибәтилә икинҷи мүраҷиәтимиздә, һәрәкат бу адамлары јухарыја галдырандан беш күн сонра биз онларын ким олдуғуну сизә изаһ етмишдик*. Лакин, фәһләләрин һәгиги рәһбәрләри һәлә Бонапартын һәбсханаларында сахландыглары вә пруссијалылар сүр'әтлә Парисин үзәринә јеридикләри заман гәфләтән јахаланмыш олан Парис бу адамлара һакимијјәти әлә алмаг имканы верди, лакин белә бир гәти шәртлә ки, онлар бу һакимијјәтдән јалныз милли мүдафиә мәгсәдләри үчүн истифадә етсинләр. Париси исә, анҷаг онун фәһләләрини силаһландырмагла, онлардан әсл һәрби гүввә тәшкил етмәклә, мүһарибәнин өзүндә онлара һәрб сәнәтини өјрәтмәклә мүдафиә етмәк оларды. Лакин Париси силаһландырмаг ингилабы силаһландырмаг демәк иди. Парисин пруссијалы тәҷавүзкар үзәриндә гәләбәси франсыз капиталисти вә онун дөвләт түш-

* Бах: бу чилд, сәһ. 221—222. *Ред.*

фејлиләри үзәриндә франсыз фәһләсинин гәләбәси оларды. Ја милли вәзифәни, ја да синфи мәнафеји әсас көтүрмәк мәсчбуриҹјәтиндә галан милли мүдафиә һөкүмәти бир дәгигә дә тәрәддүд етмәдән дөнүб милли хәјанәт һөкүмәти олду.

О, һәр шеҹдән әввәл Тјери Авропа сарајларыны кәзиб онлардан васитәчи олмағы бир сәдәгә кими истәмәҹә көндәрди вә бунун мүгабилиндә республиканы кралла әвәз етмәји өһдәсинә алды. Парисин мүһасирәси башланандан дөрд ај сонра һәмин һөкумәт тәслим олмагдан данышмағы вахты чатмыш һесаб етди; Трошју Парисин топлашмыш мерләринә Жүл Фаврын вә өз башга һәмкарларынын јанында бу сөзләрлә мүраҹиәт етди:

«Һәлә сентјабрын 4-дә ахшам һәмкарларымын мәнә вердикләри бириичи суал бундан ибарәт олду ки, Пруссија ордусунун мүһасирәсинә мүвәффәгиҹҹәтлә давам кәтирмәҹә Парисин мүәҹҹән бир имканы вармы? Мән бу суала төрәддүд етмәдән мәнфи чаваб вердим. Бурада олан һәмкарларымдан бә'зиләрини шаһид көстәрирәм; онлар мәним доғру сөјләдиҹими сизә тәсдиг едә биләрләр; мән һәмишә, о заман сөјләдиҹим фикримдә галмышам. Мән онлара да инди сизә дедикләримин ејнини демишдим: индики вәзиҹҹәтдә Париси Пруссија ордусундан горумаг чәһди—халис ағылсызлыгдыр. Әлбәттә, гәһрәманчасына ағылсызлыгдыр,—дејә, мән әлавә етдим,—лакин һәр һалда, ағылсызлыгдан артыг бир шеҹ дејилдир... Һадисәләр» (бунлары о өзү идарә едирди) «мәним ирәличәдән дедикләримин доғрулуғуну тәсдиг етди».

Орадакы мерләрдән бири, ч. Корбон, Трошјунун бу гәшәнк хырдачча нитгини сонралар нәшр етди.

Демәли, республика е'лан олунан күнүн ахшамы Трошјунун һәмкарлары билирдиләр ки, онун «планы» Париси тәслим вермәкдән ибарәтдир. Әкәр милли мүдафиә Тјерин, Фаврын вә К°-нын шәхси һөкмранлығы үчүн анчаг бир бәһанә олмасаҹды, 4 сентјабр бамбылылары артыг ајын 5-дә өз һакимиҹҹәтләриндән әл чәкәрдиләр. Трошјунун «планыны» Парис әһалисинә билдирәрдиләр вә она тәклиф едәрдиләр ки, ја дәрһал тәслим олсун, ја да өз мүгәддәратыны өз әлинә алсын. Лакин бу шәрәфсиз алдадычылар Париси гәһрәманчасына ағылсызлыгдан ачлыг вә гәтл илә сағалтмаға гәрар вердиләр, һәләлик исә ону өз дәбдәбәли манифестләри илә алдатмагда идиләр. Һәмин манифестләрдә јазылырды ки, Трошју, «Парисин губернатору һеч вахт тәслим олмајачагдыр»,—харичи ишләр назири Жүл Фавр «бир гарыш да торпаг, галаларымызын бир дашыны да күзәшт етмәјәчәкдир». Лакин һәмин Жүл Фавр Гамбеттаја өз мәктубунда е'тираф едирди ки, онлар Пруссија әскәрләриндән дејил, Парис фәһләләриндән «мүдафиә олунурлар». Парис ордусуна командanлығы еһтијаткар Трошјунун тапшырмыш олдуғу бонапартист

гулдурлар бүтүн мүһасирә мүддәтиндә өз хүсуси мәктубларында, сиррини билдикләри бу гондарма мүдафиәјә һәјасызлыгла истеһза едирдиләр. (Сүбут үчүн, мәсәлән, Парис ордусу артиллеријасынын баш командири, Фәхри лекион бөјүк хач орденлиси Алфонс Симон Кионун, артиллерија дивизијону кенералы Сүзана јаздығы вә Коммуна тәрәфиндән «Journal Officiel»[137]-дә дәрч едилмиш мәктубуна нәзәр салмаг кифајәтдир). Нәһајәт, 1871-чи ил јанварын 28-дә[138] фырылдагчылар маскаларыны атдылар. Милли мүдафиә һөкүмәти Парисин тәслим едилмәси ишиндә ән бөјүк алчалманын әсл гәһрәманлыг нүмунәсини көстәрди, Франсанын, Бисмарка әсир дүшәнләрдән ибарәт бир һөкүмәти кими һәрәкәт етди,— бу о гәдәр алчаг бир рол иди ки, һәтта, Луи Бонапарт өзү дә Седанда бу ролу өз үзәринә көтүрмәјә чәсарәт етмәмишди[99]. 18 март һадисәләриндән сонра вахимә ичиндә Версала гачмагла өзләрини хилас етмәјә чалышан capitulards[139]-ларын Парисдә гојуб кетдикләри сәнәдләр онларын хәјанәтини көстәрирди; һәмин сәнәдләри мәһв етмәк үчүн, Коммунанын әјаләтләрә манифестиндә јаздығы кими,

«бу адамлар һәтта Парнси ган дәрјасында гәрг олмуш бир харабазарлыға чевирмәкдән чәкинмәздиләр».

Милли мүдафиә һөкүмәтинин бир чох ән нүфузлу үзвләрини бу јерә кәтириб чыхаран бир дә онларын тамамилә хүсуси, шәхси мүлаһизәләри иди.

Барышыг бағланандан азачыг сонра, Милли мәчлисин Парис депутатларындан олуб сонралар Жүл Фаврын хүсуси әмри илә күлләләнмиш Милјер там бир сыра јуридик сәнәдләрин әслини дәрч етдирмишди; һәмин сәнәдләр сүбут едирди ки, әјјаш бир Әлчәзаир дәләдузунун арвады илә јашајан Жүл Фавр, ганунсуз доғулмуш өз ушагларынын адындан далбадал бир нечә ил әрзиндә ән һәјасыз сахтакарлыглара әл атараг бөјүк бир ирсә јијәләнмиш вә беләликлә сәрвәт саһиби олмушду; гануни варисләр тәрәфиндән чәлб едилмиш олдуғу мүһакимәдә онун сахтакарлыгларынын үстү јалныз она көрә ачылмамышды ки, бонапартист мәһкәмәләрин хүсуси һимајәси алтында иди. Бу рәсми јуридик дәлилләр гаршысында һәр һансы фәсаһәт күчсүз олдуғуна көрә, Жүл Фавр өмрүндә илк дәфә ағзыны ачмајыб вәтәндаш мүһарибәсинин гызышмасыны көзләмәји лазым билди ки, сонра Парис әһалисини аилә, дин гајда-ганун вә мүлкијјәт әлејһинә һәјасызлыгла үсјан етмиш фәрари каторгалылар адландырыб гудузчасына сөјсүн. Бу сәнәдләр сахтакары сентјабрын 4-дән сонра дәрһал, һакимијјәти әлә алан кими, һәмрә'јлик һиссләри үзүндән Пик вә Тајфери азад етди, һалбуки бунлар «Étendard»

гәзети[140] илә әлагәдар олан рүсвајчы әһвалатда сахтакарлыг үстүндә һәтта империја заманы мәһкум едилмишдиләр. Бу чәнаблардан бири, Тајфер о гәдәр һәјасыз иди ки, Коммуна заманы Парисә гајытмышды, лакин Коммуна ону дәрһал һәбсханаја салды. Бунлардан сонра исә Жүл Фарв Милли мәчлис трибунасындан чағырыб һај-күј салырды ки, парислиләр бүтүн каторгалылары ачыб бурахмышлар!

Империјанын дахили ишләр назири мөвгејинә көчмәк јолундакы мүвәффәгијјәтсиз чәһдләриндән сонра өзүнү республиканын малијјә назири вәзифәсинә кечирән Ернест Пикар, милли мүдафиә һөкумәтинин бу Чо Миллери*, фырылдагчылыг үстүндә (Парис префекторлуғунун 1867-чи ил 13 ијул тарихли мә'луматына бах) Парис биржасындан говулмуш вә Société Générale-нин[141] Палестро күчәсиндә 5 №-ли евдәки филиал шө'бәсинин директору олдуғу заман 300 000 фр. оғурлајыб буну бојнуна алдығына көрә мәһкум едилмиш (Парис префекторлуғунун 1868-чи ил 11 декабр тарихли мә'луматына бах) Артур Пикар адлы бир һәрифин гардашыдыр. Мәһз бу Артур Пикары Ернест Пикар өз «Électeur libre»[142] гәзетинин редактору тә'јин етмишди. Малијјә назирлијинин бу гәзетинин рәсми јаланы ади буржуа мөһтәкирләрини алдадырды, Артур Пикар исә даим биржадан назирлијә вә назирликдән биржаја гачараг франсыз ордуларынын һәр бир мәғлубијјәти заманы күчлү пул газанырды. Бу мөһтәрәм гардашларын малијјә мәсәләләри барәсиндәки бүтүн јазышмасы Коммунанын әлинә кечмишди.

Сентјабрын 4-дәк јохсул бир вәкил олан Жүл Ферри, мүһасирә заманы Парисин мери сифәтилә пајтахтын ачлығы һесабына варланмышды. Онун өз ишләри һаггында һесабат верәчәји күн, онун мәһкум едилмәси күнү олачагдыр.

Белә адамлар анчаг Парисин харабазарлыгларында бурахылма билети **[tickets-ofleave]**** ала биләрдиләр: мәһз бунлар Бисмаркын мәгсәдләри үчүн јарарлы идиләр. Индијәдәк һөкумәтә кизлиндән рәһбәрлик едән Тјер асан бир сахтакарлыг нәтичәсиндә бирдән-бирә һөкумәтин башчысы олду, чинаҹајәткарлар [ticket-of-leave men] исә онун назирләри олдулар.

Тјер, бу ејбәчәр чыртдан јарым әсрдән артыг бир мүддәтдә

---

* 1871-чи ил вә 1891-чи ил алманча нәшрләриндән «Чо Миллер» әвәзинә «Карл Фогт», 1871-чи ил франсызча нәшриндә исә «Фалстав» дәрч едилмишдир. *Ред.*

** Инкилтәрәдә чинаҹәткарлар өз чәзаларынын чох һиссәсини чәкәндән сонра онлара бә'зән бурахылма билети верилир ки, бу билетләрлә онлар азадлыгда, лакин полисин нәзарәти алтында јашаја биләрләр. Бу кими билетләрә tickets-of- eave онларын саһибләринә исә ticket-of-leave men дејилир. *(1871-чи ил алманча нәшринә Енкелсин гејди).*

французыз буржуазијасыны валеһ етмәкдә иди, чүнки о бу буржуазијанын синфи позғунлуғунун ән мүкәммәл бир идеја ифадәси иди. Тјер дөвләт хадими олмаздан әввәл бир тарихчи сифәтилә өз јаланчылыг исте'дадыны көстәрмишди. Онун ичтимаи фәалијјәтинин салнамәси Франсанын фәлакәтләри тарихидир. 1830-чу иләдәк республикачыларла бағлы олан Тјер өз һимајәчиси Лаффитә хәјанәти үчүн мүкафат олараг Луи-Филипп заманы назирлијә кечә билмишди. О, гара чамааты руһаниләр әлејһинә тәһрик етмәк васитәсилә—Сен-Жермен-л'Осеруа килсәсинин вә архијепископ сарајынын талан едилмәси илә нәтичәләнән тәһрик васитәсилә,—һәмчинин Берриja һерсоkинјасы[143] үчүн часус-назир вә зинданбан-акушер ролу ојнамасы васитәсилә крала јалтаглана билмишди. Транснонен күчәсиндә республикачыларын гәтли вә бундан сонра мәтбуат вә иттифаглар һүгугу әлејһинә верилән алчаг сентјабр ганунлары онун иши[144] иди. О артыг 1840-чи илин мартында баш назир сифәтилә јенидән меjдана чыхды вә өзүнүн Париси мөһкәмләндирмәк лајиһәси илә бүтүн Франсаны һејрәтә салды[145]. Бу лајиһәни Парисин азадлығына гаршы гаты бир гәсд һесаб едән республикачыларын иттиһамына Тјер депутатлар палатасында белә чаваб верирди:

«Нечә? Сиз хәjал едирсиниз ки, һәр һансы бир истеһкам бир вахт азадлыг үчүн тәһлүкәли ола биләр! Һәр шеjдән әввәл сиз бөһтанчылыгла белә фәрз едирсиниз ки, һәр һансы бир һөкумәт һакимиjјәти өз әлиндә сахламаг үчүн Париси топа тутмаға чәсарәт едә биләр... Белә бир һөкумәт гәләбәдән әввәлкинә нисбәтән гәләбәдән сонра јүз гат артыг гејри-мүмкүн олардыı».

Бәли, Париси истеһкамлардан топа тутмаға, бу истеһкамлары әввәлчә пруссијалылара тәслим вермиш олан һөкумәтдән башга һеч бир һөкумәт чәсарәт етмәзди.

1848-чи илин јанварында крал-бомба* өз күчүнү Палермо үзәриндә сынадыгда, о заман даһа чохдан назир олмајан Тјер депутатлар палатасында јенидән белә бир нитг сөjләмишди:

«Чәнаблар, сиз билирсиниз ки, Палермода нәләр олур. Бөjүк бир шәһәрин 48 саат әрзиндә топа тутулдуғу хәбәрини ешитдикдә сиз һамыныз дәһшәтә дүшүрсүнүз» (парламент мә'насында). «Һәм дә кимин тәрәфиндән топа тутулмушдур? Мүһарибә һүгугуну һәjата кечирән јаделлн дүшмән тәрәфиндәнми? Јох, чәнаблар, өз һөкумәти тәрәфиндән. Һәм дә нәjә көрә? Она көрә ки, бу бәдбәхт шәһәр өз һүгугуну тәләб едирди. Өз һүгугуну тәләб етдијинә көрә бу шәһәр 48 саат топа тутулмушдур... Мән Авропаныи ичтимаи фикринә мүрачиәт едирәм. Белә һәрәкәтләри Авропанын бәлкә дә ән бөjүк трибунасындан һиддәтли сөзләрлә» (бәлп,д оғрудан да сөзләрлә) «рүсвај етмәк—бәшәриjјәт гаршысында бир хидмәт олачагдыр... Өз вәтәнинә хидмәт етмиш олан» (Тјер исә һеч вахт буну етмәмишдир) «рекент Еспартеро Барселонада башланмыш олан үсјаны јатыртмаг үчүн ораны топа тутмаг ниjјәтинә дүшдүкдә, дүнjанын һәр тәрәфиндән үмуми һиддәт гышгырығы jүксәлди».

* — II Фердинанд. *Ред.*

Ил јарым сонра исә Тјер франсыз ордусу тәрәфиндән Романын топа тутулмасының ән гаты мүдафиәчиләриндән бири иди[146]. Әслиндә, крал-бомбанын сәһви, көрүнүр, анчаг ондан ибарәт иди ки, о, јалныз 48 саат топа тутмагла кифајәтләнмишди.

Кизо тәрәфиндән узун мүддәтә һакимијјәтдән вә газанчдан узаглашдырылмыш олмасындан һиддәтләнән вә халг фыртынасынын јахынлашмасыны һавадан дујан Тјер, феврал ингилабындан бир нечә күн әввәл депутатлар палатасында өз тәмтәраглы үслубу илә,—бу үслуба көрә она «Mirabeau-moucha»* адыны вермишдиләр,—демишди:

«Мән тәкчә Франсада дејил, бүтүн Авропада да ингилаб партијасына мәнсубам. Мән нәтәрдим ки, ингилаби һөкумәт мө'тәдил адамларын әлиндә галсын... Лакин һөкумәт чошғун адамларын, һәтта радикалларын әлинә дә кечсәјди, мән бунун үстүндә мүдафиә етдијим ишдән әл чәкмәздим. Мән һәмишә ингилаб партијасына мәнсуб олачағам».

Феврал ингилабы башланды. Ингилаб, Кизо һөкумәтинин јеринә Тјер һөкумәтини кечирмәк,—һәмин мискин адам бунун һәсрәтиндә иди,—әвәзинә Луи-Филиппи республика илә әвәз етди. Халг гәләбәсинин биринчи күнү о чох сә'јлә кизләнир вә унудурду ки, фәһләләрин һиддәтиндән ону фәһләләрин она олан нифрәти хилас едә биләрди. Нә гәдәр ки ијун гырғыны[18] бу чешид адамлар үчүн јер ачмамышды,—бу мәшһур икид иҹтимаи мејдана јахын дүшмүрдү. Ијун гырғынындан сонра исә о, гајда-ганун партијасынын вә онун парламентли республикасынын идеја рәһбәри олду; бу елә бир адсыз аралыг сәлтәнәт заманы иди ки, һөкмран синфин бир-бири илә рәгабәт апаран бүтүн фраксијалары халгы әзмәк үчүн хәлвәти дилләшир вә һәр бири өз хүсуси монархијасыны бәрпа етмәк үчүн бир-биринә гаршы фитнә-фәсад төрәдирдиләр. Тјер индики кими, о заман да республикачылары тәгсирләндириб дејирди ки, онлар мөһкәм әсаслар үзәриндә республика јарадылмасы јолунда јеканә манеәдирләр; индики кими, о заман да республикаја, чәлладын Дон-Карлоса дедији кими, дејирди: «Мән сәни өз хејрин үчүн өлдүрәчәјәм». О заман олдуғу кими, инди дә о, өз гәләбәсинин ертәси күнү бу сөзләри демәли олачагдыр: L'Empire est fait—Империја һазырдыр. Тјер зәрури азадлыглар һаггында өз ријакар нитгләрини, ону ахмаг вәзијјәтиндә гојуб парламентаризми бир кәнара атмыш олан—сүн'и парламентаризм шәраити харичиндә бу адам дөнүб бир һеч олур вә буну о өзү јахшыча билир—Луи Бонапарта гаршы өз шәхси нифрәтини унутмушдур; Тјер Икинчи империјаның бү-

* — «Миничәк Мирабо». *Ред.*

түн бнабырчы ишләринин, Романын франсыз гошунлары тәрәфиндән тутулмасындан башлајыб Пруссија илә мүһарибәјәдәк, һамысында иштирак етмишдир; Тјер Алманијанын бирлијинә гаршы өз гызғын һүчумлары илә бу мүһарибәјә тәһрик едирди, о белә һесаб едирди ки, Алманијанын бирлији Пруссија истибдады үчүн бир пәрдә дејил, Алманијанын парчаланмыш вәзијјәтдә галмасы барәсиндә Франсанын тохунулмаз һүгугунун позулмасыдыр. Бу чыртдан, Авропа гаршысында I Наполеон гылынчы ојнатмағы севирди, о өз тарих әсәрләриндә Наполеонун чәкмәләрини силмәкдән башга бир иш көрмүрдү, һәгигәтдә исә онун харичи сијасәти, 1840-чы ил Лондон конвенсијасындан[148] башламыш 1871-чи илдә Парисин тәслиминә гәдәр һәмишә Франсаны сон дәрәчә алчалтмыш вә, нәһајәт, вәтәндаш мүһарибәсинә кәтириб чыхармышды ки, бу мүһарибә заманы да о, Бисмаркын хүсуси ичазәси илә Седан вә Метс әсирләрини Парисин үзәринә галдырды. Өзүнүн чевик хүсусијјәтләрини[149] вә нијјәтләринин тез-тез дәјишилдијинә бахмајараг, Тјер бүтүн өмрү боју ән гаты бир көнәпәрәст иди. Һеч демәјә дәјмәз ки, мүасир чәмијјәтдә баш верән дәрин һәрәкат һәмишә онун үчүн ачылмаз бир сирр олараг галырды; чәмијјәтин сәтһиндә баш верән һәтта ән ајдын дәјишикликләр дә онун бејнинә кирмирди, чүнки онун бејнинин бүтүн күчү дилинә кечмишди. О, мәсәлән, көнәлмиш франсыз һимајәчилик системиндән һәр чүр кәнара чыхмағы даим писләјиб бир күнаһ адландырырды. Тјер Луи-Филиппин назири олдуғу заман дәмир јоллары лаға гојуб буну мә'насыз бир ујдурма адландырырды. Луи Бонапарт заманы мүхалифәтдә олдуғу заман исә, чүрүк франсыз һәрби системини дәјишдирмәк јолундакы һәр бир тәшәббүсү һәгарәт һесаб едиб писләјирди. Тјер өзүнүн бүтүн узун сијаси фәалијјәти мүддәтиндә һәтта, ән хырдача да олса һеч бир аз-чох фајдалы әмәли тәдбир көрмәмишди. О, һәмишә анчаг сәрвәт дүшкүнү олараг галмагда вә бу сәрвәти јарадан адамлара һәмишә нифрәт бәсләмәкдә иди. Тјер Луи-Филипп заманы илк дәфә назирлији идарә етмәјә башларкән Иов кими јохсул иди, бурадан чәкилдији заман исә милјонер. Тјер һәмин крал дөврүндә ахырынча дәфә (1840-чы ил мартын 1-дән е'тибарән) назирлији идарә етдији заман дөвләт пулларыны исраф етмәкдә депутатлар палатасында ачыгча иттиһам едилмишди. Бу иттиһама чаваб олараг, о, анчаг ағламагла кифајәтләнмишди ки, бу да һәм Жүл Фаврын, һәм дә һәр бир башга чанаварын асанлыгла өз јахаларыны гуртармасына имкан верән учуз бир чаваб иди. Бордода* Франсаны јахынлашан ифласдан хилас

* 1891-чи ил алманча нәшриндә «Бордода» сөзүндән сонра әлавә едилмишдир: «1871-чи илдә». *Ред.*

етмәк үчүн Тјерин көрдүјү илк тәдбир өзү үчүн илдә үч милјон мааш тә'јин етмәкдән ибарәт олду; бу исә, Тјерин 1869-чу илдә өз Парис сечичиләринә манифестдә кәләчәк бир арзу кими ирәли сүрдүјү «гәнаәтчил республиканын» әввәлинчи вә ахырынчы сөзү олду. Тјерин 1830-чу илдәки палатада кечмиш һәмкарларындан бири, капиталист олдуғуна бахмајараг, Парис Коммунасынын сәдагәтли үзвү олан Беле бу јахынларда өз ачыг интибаһнамәләринин биринде Тјерә бу сөзләрлә мүрачиәт етмишдир:

«Капиталын әмәји әсарәтдә сахламасы һәмишә сизин сијасәтинизин тәмәл дашы олмушдур; Парис шәһәр идарәсиндә әмәк республикасы јарананда бәри сиз јорулмаг билмәдән чығырыб Франсаја дејирсиниз: «Будур онлар, чинајәткарлар!»

Хырда дөвләт кәләкләри устасы, дөнүклүк вә сатгынлығын маһир һоггабазы, бајағы әјриликләрдә, чиркин фырылдагларда вә партијаларын парламент мүбаризәсинин алчаг һијләкәрлијиндә усталашмыш олан Тјер; тутдуғу вәзифәдән говулан кими ингилаб гызышдырмагдан, һакимијјәти өз әлинә кечирән кими ингилабы гана гәрг етмәкдән чәкинмәјән; идејалар әвәзинә башы синфи мөвһуматла долу олан, гәлбини шөһрәтпәрәстлик әвәз едән, ичтимаи һәјатда алчаг олдуғу гәдәр, шәхси һәјатда да мурдар олан Тјер һәтта инди дә франсыз Сулласы ролуну ојнајараг, өз әмәлләринин хәбислијини өз күлүнчү ловғалығы илә нәзәрә чарпдырмагдан әл чәкә билмир.

Парисин тәслими, јалныз Париси дејил, бүтүн Франсаны да Пруссијанын һөкмранлығына вермәклә, 4 сентјабр гәсбкарлары тәрәфиндән, Трошүнүн өз дедијинә көрә, һакимијјәти зәбт етдикләри күндән дүшмәнлә башланмыш олан хәјанәт интригаларынын узун силсиләсини баша чатдырды. Дикәр тәрәфдән, Парисин тәслими вәтәндаш мүһарибәсинин башланғычы иди ки, бу мүһарибәни дә онлар Пруссијанын көмәји илә республикаја вә Парисә гаршы апармаға башладылар. Тәслим шәртләринин артыг өзүндә тәлә гурулмушду. О заман өлкәнин үчдә бириндән чоху дүшмәнин әлиндә иди; пајтахтын әјаләтләрлә әлагәси үзүлмүшдү, јоллар кәсилмишди. Белә бир шәраитдә, кифајәт гәдәр һазырлыг көрмәк үчүн вахт чатышмадығындан, Франсанын һәгиги нүмајәндәләри ола биләчәк шәхсләрин сечилмәси мүмкүн дејилди. Мәһз буна көрә дә тәслим сәнәдинин мәтниндә, Милли мәчлисә сечкиләр үчүн бир һәфтәлик вахт мүәјјән едилмишди вә бунун нәтичәсиндә, гаршыдакы сечкиләр һаггында Франсанын чох јериндә анчаг сечкиләрин әрәфәсиндә мә'лумат алынмышды. Сонра, тәслим сәнәдинин хүсуси маддәсинә әсасән Мәчлис јалныз сүлһ вә мүһарибә мәсәләсини һәлл етмәк мәгсәди илә, лазым кәлдик-

дə исə—həмчинин сүлh мүгавиləси бағламаг үчүн сечилмəли иди. Əнали hисс етмəjə билмəзди ки, барышыг шəртləри мүhарибəнин давам етдирилмəсини мə'насыз едир вə Бисмаркын буjурдуғу сүлhү бағламаг үчүн Франсанын ən пис адамлары ən jарарлы адамлар сајылачагдыр. Лакин Тjер бу ehтијат тədбирləри илə кифајətləнмəjərək вə барышыг сирри Парисə билдирилмəздən əввəл, сечкиләр мүнасибətилə өлкəнин həр jерини кəзмəjə чыхды ки, лекитимистләр[117] партијасынын мејитини дирилтсин: орлеанистləрлə бирликдə бу партија бонапартистləри əвəз етмəли иди, чүнки бонапартистлəр о заман өлкə үчүн гətијjən jарамырдылар. Тjер лекитимистлəрдən горхмурду. Онлар мүасир Франсанын hөкумəти ола билмəздиләр, буна көрə дə рəгиб олмаг е'тибарилə тəhлүкəли дејилдиләр; Тjерин өзүнүн (1833-чү ил јанвариын 5-дə депутатлар палатасында) дедијинə көрə, бу партијанын бүтүн фəалијjəти

«даим үч əсас үзəриндə: јаделлиләрин басғыны, вətəндаш мүhарибəси вə анархија үзəриндə дајанырды».

Буна көрə дə həмин партија əксингилаб үчүн ən əлверишли бир аләт иди. Лекитимистлəр өзləринин чохдан көзлədикləри кечмиш миллилик сəлтənətинин гајыдачағына чидди инанырдылар. Доғрудан да, Франса jенидən јаделли ишғалчыларын ајаглары алтына салынмышды, империја jенə девrилмишди; Бонапарт jенə əсир дүшмүш вə лекитимистлəр jенə дирилмишдиләр. Көрүнүр, тарихин чархы кери дөнмүшдү ки, кедиб 1816-чы илин[150] «chambre introuvable»* дəрəчəсинə јуварлансын. 1848—1851-чи илләрдə республика заманынын милли мəчлисləриндə лекитимистлəр елмли вə парламент мүбаризəсиндə тəчрүбəли лидерлəр тəрəфиндən тəмсил олунмушдулар; инди илк сыраја онларын партијасынын ən ади шəхсијjətləри—Франсанын бүтүн Прусонjаклары кечмишдиләр.

Бордода бу «мүлкəдар депутатлары» палатасы[151] ачылан кими. Тjер онлары hətta парламент мүзакирələринə дə бурахмајараг, онлара анчаг билдирди ки, сүлhүн илк шəртləрини дəрhал гəбул етмəлидирлəр, чүнки Пруссија jалныз бу шəртлə республикаја вə онун дајағы олан Парисə гаршы мүhарибəjə башламаға ичазə верəр. Доғрудан да, əксингилабын фикирləшмəjə вахты jох иди. Икинчи империја дөвлəт борчуну икигатдан да чох артырмышды, бүтүн бөjүк шəhəрləр ағыр jерли борчлара кирмишди. Мүhарибə дөвлəт борчуну сон həддə чатдырмыш вə милləтин вəсаитини сон дəрəчə түкətмишди. Бундан əлавə: Пруссија Шеjлоку 500 минлик

1871 вə 1891-чи илləрин алманча нəшрləриндə сонра бу сөзлəр кəлир: «(ландратлар вə јункерлəр палатасы)». *Ред.*

гошун үчүн әрзаг гәбзләри илә; 5 милјардлыг тәзминат[119] верилмәси тәләби илә вә вахты кечән тә'дијәләр үчүп 5 фаиз чәримә верилмәси тәләби илә Франса торпағында дајанмышды. Бунларын һамысыны ким вермәли иди? Сәрвәт мүлкијјәтчиләри өзләринин төрәтдикләри мүһарибәнин ағырлығыны бу сәрвәти истеһсал едәнләрин үзәринә јалныз республиканы зоракылыгла девирмәк васитәсилә јыха биләрдиләр. Белә ликлә, Франсанын о вахтадәк мисли көрүнмәмиш дәрәчәдә вар-јохдан чыхмасы бу вәтәнпәрвәрләри—торпаг мүлкијјәти вә капитал нүмајәндәләрини—вадар етди ки, јаделли ишғалчының көзү габағында вә онун јүксәк һимајәси алтында харичи мүһарибәни вәтәндаш мүһарибәси илә, гулдарларын гијамы илә баша чатдырсынлар.

Бу гәсдә гаршы чох бөјүк бир манеә вар иди ки, о да Парис иди. Парисин тәрк-силаһ едилмәси мүвәффәгијјәт үчүн биринчи шәрт иди. Бу сәбәбдән дә Тјер Парисә мүрачиәт едиб силаһыны јерә гојмасыны тәләб етди. Париси һөвсәләдән чыхартмаг үчүн нә лазымса, һамысы едилмишди; «мүлкәдарлар палатасы» республика әлејһинә ән гәзәбли фәрјадлар гопарырды; Тјер өзү республиканын јашамаг һүгугу барәсиндә икимә'налы ифадәләр ишләдирди; Париси башсыз гојмаг вә пајтахт адындан мәһрум етмәклә һәдәләјирдиләр; орлеанистләрдән елчиләр тә'јин едирдиләр; Дүфор, вахтында өдәнилмәмиш векселләр вә мәнзил кираҗәси чәримәләри һаггында ганунлар кечиртди[152] ки, бунларын да Парисин тичарәт вә сәнаҗесини көкүндән сарсыдачағы горхусу вар иди; Пује-Керт'енин тә'киди илә, һәр һансы нәшрин һәр нүсхәси үчүп ики сантим верки гојулурду; Бланки вә Флуранс өлүмә мәһкум едилмишдиләр, республикачы гәзетләр гадаған олунмушду; Милли мәчлиси Версала көчүрмүшдүләр; Паликао тәрәфиндән е'лан олунмуш вә 4 сентјабр һадисәләри нәтичәсиндә ләғв едилмиш мүһасирә вәзијјәти бәрпа едилмишди; Винуа, décembriseur[153] Парисин губернатору, бонапартист жандарм Валантен полис префекти вә језуит кенерал Орел де Паладин Парис Милли гвардијасынын баш команданы тә'јин едилмишди.

Инди исә биз ч. Тјерә вә Милли мүдафиә һөкүмәтинин үзвләринә, Тјерин әлалтыларына суал вермәлијик. Мә'лумдур ки, Тјер өз малијјә назири Пује-Кертјенин васитәчилији илә ики милјардлыг борч мүгавиләси бағламышды вә һәмин борч дәрһал алынмалы иди. Инди суал едирик, доғрудур, ја јох:

1) бу ишчијәз елә дүзәлдилмишди ки, бир нечә милјон «комиссијачылыг» пулу Тјерин, Жүл Фаврын, Ернест Пикарын, Пује Кертјенин вә Жүл Симонун чибинә кирди;

2) борчу анчаг Парис «сакитләшдириләндән» сонра өдәмәји өһдәләринә алмышдылар[154]?

Һәр һалда, онлары бу ишдә чох тәләсмәјә вадар едән нә исә бир шеј вар иди, чүнки Тјер вә Жүл Фавр Пруссија гошунларынын дәрһал Париси тутмасы үзәриндә Бордо мәчлисинин чохлуғу адындан ән һәјасыз бир сурәтдә тә'кид едәрдиләр. Лакин белә бир аддым Бисмаркын мүлаһизәләринә үјғун кәлмирди вә Бисмарк Алманијаја гајытдыгда буну Франкфурт филистерләринә истеһза илә вә ачыг данышмагла онлары һејрәтә салды.

II

Силаһлы Парис әксингилаби гәсдә гаршы јеканә чидди манеә иди. Демәли, Париси тәрксилаһ етмәк лазым иди. Бордо палатасы бу мәсәлә һаггында өз фикрини тамамилә ачыг билдирмишди. Һәтта «мүлкәдарлар палатасы» депутатларынын гәзәбли нә'рәләри бу гәдәр ајдын олмасајды да, Тјерин, Париси décembrseur Винуадан, бонапартист жандарм Валантендән вә језуит кенерал Орел де Паладиндән ибарәт үчлүјүн ихтијарына вермәси зәррә гәдәр шүбһә јери гојмурду. Париси тәрксилаһ етмәјин һәгиги мә'насыны чәкинмәдән е'лан едән гәсдчиләр Парисдән силаһы тәһвил вермәји елә бир бәһанә илә тәләб едирдиләр ки, бу ән биабырчы вә һәјасыз бир јалан иди. Тјер дејирди ки, Парис Милли гвардијасынын артиллеријасы дөвләт мүлкиҗәтидир, буна көрә дә дөвләтә гајтарылмалыдыр. Һәгигәтдә исә фактлар белә иди: Парис, лап тәслим күнүндән сајыг дурмушду; Бисмарка әсир оланлар бу тәслим сәнәдинә көрә Франсаны Бисмаркын сәрәнчамына вермиш вә Париси итаәтә кәтирмәкдән ибарәт олан ашкар бир мәгсәдлә өзләри үчүн хејли бөјүк шәхси мүһафизә дәстәси ала билмишдиләр. Милли гвардија јенидән тәшкил едилмиш вә али команданлығы Мәркәзи комитәјә һәвалә етмишди; Мәркәзи комитә исә, көһнә бонапартист һиссәләринин бә'зи галыглары истисна олмагла, бүтүн милли гвардијачылар күтләси тәрәфиндән сечилмишди. Пруссијалыларын Парисә кирмәси әрәфәсиндә Мәркәзи комитә, мәһз пруссијалыларын кирәчәји мәһәлләләрдә, јахуд онлара битишик мәһәлләләрдә capitulards (тәслимчиләрин) хәјанәткарлыгла гојуб кетдикләри топларын вә митралјозларын Монмартра, Белвилә вә Ља Виллетә дашынмасы үчүн тәдбирләр көрдү. Бу артиллерија милли гвардијанын өзүнүн јығмыш олдуғу пулла јарадылмышды. 28 јанвар тәслими сәнәдинин мәтниндә һәмин артиллерија рәсми олараг милли гвардијанын хүсуси мүлкиҗәти һесаб едилмишди вә буна көрә дә галибин сәрәнчамына верилмәли олан

дөвләт силаһлары чүмләсинә дахил едилмәмишди. Парисә гаршы мүһарибә башламаг үчүн Тјерин әлиндә зәррә гәдәр дә долил јох иди, буна көрә дә о, белә һәјасыз бир јалана әл атмалы иди ки, куја милли гвардијанын артиллеријасы дөвләт мүлкијјәти имиш!

Артиллеријанын зәбт едилмәси, јәгин ки, Парисин үмуми төрксиласы үчүн вә, демәли, 4 сентјабр ингилабынын төрксиласы үчүн анчаг хәбәрдарлыг ишарәси олмалы иди. Лакин бу ингилаб Франсанын ганунилөшдирилмиш бир вәзијјәти олду. Бу ингилабын нәтичәси олан республика тәслим сәнәдинин мәтниндә галиб төрәфиндән танынмышды. Тәслимдән сонра республиканы бүтүн харичи дөвләтләр таныдылар; Милли мәчлис республика адындан чағырылмышды. Бордо Милли мәчлисинин вә онун ичраијјә һакимијјәтинин јеканә гануни әсасы Парис фәһләләринин 4 сентјабр ингилабындан ибарәт иди. Әкәр 4 сентјабр ингилабы олмасајды, бу Милли мәчлис дәрһал өз јерини, Пруссијанын идарәси шәраитиндә дејил, Франсанын идарәси шәраитиндә 1869-чу илдә үмуми сечки һүгугу әсасында сечилән вә сонралар ингилаб төрәфиндән зорла говулмуш олан Ганунверичилик корпусуна вермәли иди. Тјер вә онун бандасы, Луи Бонапартын имзаладығы вә онлары Кајеннаја сәјаһәт етмәк зәрурәтиндән хилас едән мүһафизә фәрманлары әлдә етмәк үчүн тәслим олмаг мәчбуријјәтиндә галардылар. Милли мәчлис вә онун Пруссија илә сүлһ бағламаг сәлаһијјәти ингилабын анчаг епизодларындан бири иди, ингилабын һәгиги төчәссүмү һәр һалда силаһлы Парис иди, бу ингилабы етмиш олан вә онун хатиринә беш ајлыг мүһасирәјә вә бунун бүтүн ачлыг дәһшәтләринә таб кәтирмиш олан Парис иди, Трошјунун планына бахмајараг, өзүнүн узун мүгавимәти илә әјаләтләрә инадлы мүдафиә мүһарибәси етмәк имканы верән Парис иди. Инди исә бу Парис, гијамчы Бордо гулдарларынын төһгирамиз әмринә көрә ја төрксилаһ олмалы вә е'тираф етмәли иди ки, 4 сентјабр ингилабы һакимијјәтин садәчә олараг Луи Бонапарт әлиндән онун рәгибләри—тахт-тач иддиасында олан башгалары әлинә кечмәсиндән артыг бир шеј дејилди; ја да Парис Франсанын ишчи уғрунда фәдакарлыгла мүбаризә етмәли иди, Франсаны исә тамамилә јыхылмагдан анчаг ингилабла, Икинчи империјаја кәтириб чыхармыш вә өзү онун һимајәси алтында тамамилә позулмаг дәрәчәсинә чатмыш сијаси вә ичтимаи гурулушу дағытмагла хилас етмәк вә дирчәлдиб јени һәјата чәлб етмәк оларды. Беш ајлыг ачлыг әзабы чәкмиш Парис бир дөгигә дә олса төрәддүд етмирди. О әсл бир гәһрәман кими, өз истеһкамлары төпәсиндән Пруссија топларынын ону һәдәләмәсинә бахмајараг, франсыз гәсдчиләри илә мүбаризәнин

бүтүн ағырлыгларына гатлашмаг әзминдә иди. Лакин Мәркәзи комитә Париси чәлб етмәк истәдикләри вәтәндаш мүһарибәсинә нифрәт бәсләдијинә көрә, халис мүдафиә мөвгеји тутмагда давам едәрәк, нә Милли мәчлисин фитнәкар чыхышларына, нә өз ишләринә ичраијјә һакимијјәти тәрәфиндән һәјасызчасына мүдахилә едилмәсинә, нә дә һәдәләмә үчүн Парисә вә онун әтрафына гошун топланмасына әһәмијјәт вермирди.

Белә бир вәзијјәтдә Тјер өзү вәтәндаш мүһарибәсинә башлады: о, Винуанын башчылыгы илә бөјүк бир полис дәстәсини вә бир нечә низами полкуну кечә Монмартра сојғунчу басгынына көндәрди ки, гәфләтән һүчум едиб Милли гвардијанын артеллеријасыны зәбт етсин. Һамыја мә'лумдур ки, бу тәшәббүс Милли гвардијанын чидди мүгавимәти вә гошунла халгын гардашлашмасы нәтичәсиндә баш тутмады. Орел де Паладин гәләбә һаггында габагчадан билдириш чап етдирмәјә һазырлашмышды, Тјер исә coup d'état* етмәк үчүн көрдүјү тәдбирләр һаггында е'ланлар һазырламышды. Лакин бу е'ланлары бир манифестлә әвәз етмәк лазым кәлди; бу манифестдә хәбәр верилирди ки, Тјер милли гвардијанын силаһыны онун өзүнә бағышламаг кими нәчиб бир гәрара кәлмишдир; Тјер билдириди ки, милли гвардија һеч шүбһәсиз һөкумәтә гошуларағ һәмин силаһдан гијамчылара гаршы мүбаризә үчүн истифадә едәчәкдир. 300 000 нәфәрлик милли гвардијачыдан анчаг 300 нәфәри балача Тјерин, ону гвардијачыларын өзләриндән горумаг үчүн она гошулмаг чағырышына сәс верди. 18 март шанлы фәһлә ингилабы Парисдә јеканә һаким иди. Онун мүвәггәти һөкумәти Мәркәзи комитә иди. Авропа өз көзләри гаршысында баш верән һејрәтләндиричи дөвләт һадисәләринин вә һәрби һадисәләрин доғрулуғуна, санки, бир дәгигәлијә шүбһә едирди: бәлкә бу, узаг кечмишдән бир јухудур.

Пролетариатын ингилабы, мартын 18-дән Версал гошунлары Парисә кирдији вахта гәдәр «али синифләрин» ингилабларында вә хүсусән әксингилабларында һәддән чох олан зоракылыг тәдбирләриндән о гәдәр узаг иди ки, онун дүшмәнләри һиддәтләнмәк үчүн кенерал Леконт илә кенерал Клеман Томанын е'дамындан вә Вандом мејданындакы тоггушмадан башга һеч бир бәһанә тапа билмәдиләр.

Монмартра гаршы кечә һәрби сәфәриндә иштирак етмиш олан бонапартист забитләрдән бири, кенерал Леконт 81-чи низами полка, Пигал мејданында силаһсыз адамлара атәш ачмағы дөрд дәфә әмр етмишди; әскәрләр онун әмрини јеринә

* — дөвләт чеврилиши. *Ред.*

јетирмәкдән бојун гачырдыгда исә онлара күчә сөјүшләри јағдырды. Онун әскәрләри силаһларыны динч гадын вә ушаглара гаршы чевирмәк әвәзинә, онун өзүнү күлләләдиләр. Фәһлә синфинин дүшмәнләри мәктәбиндә әскәрләрин әлдә етдикләри көк салмыш адәтләр, әскәрләрин фәһләләр тәрәфинә кечдикләри дәгигәдә, әлбәттә, тамамилә јох олуб кедә билмәз. Јенә һәмин әскәрләр Клеман Томаны да күлләләдиләр.

«Кенерал» Клеман Тома, өз мәнсәбиндән наразы олан вә Луи-Филиппин сәлтәнәтинин сон илләриндә республикачы «National»[156] гәзети редаксијасына кәтирилмиш бу кечмиш вахмистр һәмин өткәм гәзетдә ики вәзифә: гондарма мәс'ул редактор (gérant responsable)* вәзифәси вә һәвәскар дуелчи вәзифәси дашыјырды. Февral ингилабындан сонра, «National»дан олан адамлар һакимијјәт башына кәлдикдә, кечмиш вахмистри кенерала чевирдиләр. Бу—ијун гырғыны әрәфәсиндә олмушду; һәмин гырғыны һазырлајан хәбисләрдән бири дә Жүл Фавр илә бәрабәр о олмуш вә бунда ән әчлаф бир чәллад ролу ојнамышды. Бундан сонра о өз кенераллығы илә бирликдә узун мүддәт көздән јох олмушду вә 1870-чи ил нојабрын 1-дәк ашкара чыхмырды. Һәмин күнүн әрәфәсиндә шәһәр идарәсиндә тутулмуш олан мүдафиә һөкүмәти Бланкијә, Флуранса вә фәһләләрин башга нүмајәндәләриндә тәнтәнә илә вә'д етмишди ки, гәсб етдији һакимијјәти Парисин азад сурәтдә сечдији Коммунаја[157] версин. Һәмин һөкумәт вә'дини јеринә јетирмәк әвәзинә, инди Бонапартын[158] корсикалылары јерини тутан кенерал Трошјунун бретонлуларыны Парисин үзәринә галдырырды. Јалныз кенерал Тамизје өзүнү белә бир хәјанәтлә ләкәләмәк истәмәди вә милли гвардијанын баш команданы адыны дашымагдан имтина етди. Онун јерини тутан Клеман Тома јенидән кенерал олду. О, бүтүн өз команданлығы мүддәтиндә пруссијалылара гаршы дејил, Парисин милли гвардијасына гаршы вурушду. О, һәмин гвардијанын башдан-баша силаһланмасына вар гүввәси илә мане олурду, буржуа баталјонларыны фәһлә баталјонлары үзәринә салдырырды, Трошјунун «планына» рәғбәт бәсләмәјән забитләри кәнар едирди, пролетар баталјонларыны горхаглыгда тәгсирләндириб рүсвај едәрәк, бунлары бурахырды, һалбуки һәмин пролетар баталјонларынын икидлијинә инди һәтта онларын ән гаты дүшмәнләри дә һејрәт едирләр. Клеман Тома ән чох онунла ловғаланырды ки, Парис пролетариатына гаршы бәсләдији вә 1848-чи илин ијун гырғынында чох ајдын

* 1871 вә 1891-чи илләрин алманча нәшрләриндә сонра бу сөзләр кәлир: «һәбс чәзасыны чәкмәји өһдәсинә көтүрән». *Ред.*

бүрүзә вермиш олдуғу шәхси нифрәтини јенидән ишдә сүбут едә билди. 18 мартдан бир нечә күн әввәл о, һәрби назир Лефлоја «Парис caraille* la fine fleur (сечмә һиссәсинин) һәмишәлик ишини битирмәк» һаггында өз лајиһәсини тәгдим етмишди. Винуанын мәғлубијјәтиндән сонра о өзүнү һәвәскар часус сифәти илә јенидән мејдана чыхмаг зөвгүндән мәһрум едә билмәди. Уелс шаһзадәси Лондона кирдији заман чамаатын ајаглары алтында тапдаланан адамларын һәлак олмасына нә гәдәр мүгәссир идисә, Мәркәзи комитә вә Парис фәһләләри дә Клеман Томанын вә Леконтун өлүмүндә о гәдәр мүгәссир идиләр.

Вандом мејданында силаһсыз вәтәндашларын гырылмасы бир әфсанә иди, буна көрә дә Тјер вә «мүлкәдарлар палатасы» бу барәдә инадла сүкут едәрәк, һәмин әфсанәни ајмағы Авропа журналистикасы нөкәрләринә тапшырмышдылар. 18 март гәләбәси хәбәрини ешитдикдә «гајда-ганун адамлары», Парис иртичачылары дәһшәтә дүшдүләр. Онлар үчүн бу гәләбә халг диваны вахтынын јахынлашмасы демәк иди. 1848-чи илин ијун күнләриндән 1871-чи ил јанварын 22-дәк[159] әзабла өлдүрдүкләри гурбанларын горхунч көлкәләри онларын гаршысында чанланырды. Лакин онлар тәкчә горхуја дүшмәклә јахаларыны гуртардылар. Полисләри тәрксилаһ едиб һөбсә алмаг лазым кәлдији һалда, нәинки белә етмәдиләр, һәтта Парисин дарвазаларыны онлар үчүн кениш ачдылар ки, сағ-саламат чыхыб Версала кетсинләр. «Гајда-ганун адамларыны» нәинки раһат бурахдылар, һабелә онлара бирләшмәк вә Парисин лап мәркәзиндә һеч бир манеәсиз бир чох күчлү мөвгеләрн тутмаг имканы вердиләр. Мәркәзи комитәнин бу күзәшти, силаһлы фәһләләрин, гајда-ганун партијасы адәтләринә әсла хас олмајан бу аличәнаблығы һәмин партија тәрәфиндән, фәһләләрин өз күчсүзлүјүнү баша дүшмәси әламәти сајылмышды. Буна көрә дә гајда-ганун партијасында белә мә'насыз бир план әмәлә кәлди ки, Винуанын өз топ вә митралјозлары илә әлдә едә билмәдијини, куја силаһсыз нүмајиш пәрдәси алтында әлдә етмәјә тәшәббүс көстәрилсин. Мартын 22-дә, ән варлыларын јашадыглары мәһәлләләрдән «чаһ-чәлаллы чәнаблар» дәстәси курулту илә ортаја чыхды: һәмин дәстә чүрбәчүр Petits creves** ибарәт иди вә бунлара империјанын Һеккерен, Кјотлогон, Анри де Пен вә башга бу кими ән мәшһур јетишдирмәләри башчылыг едирдиләр. Динч нүмајиш шүарлары далында горхагчасына кизләнән, кизлиндә исә пуллу гатилләр силаһы илә силаһланмыш олан бу әчлафлар

* — гарагүруһ гулларынын, әчлафларынын. *Ред.*
** — јелбежинләрдән, әдәбазлардан. *Ред.*

көлиб кечәркән јолда гаршыларына чыхан милли гвардија кешикчиләри вә көзәтчиләрини тәрксилаһ вә тәһгир едирдиләр. Онлар, «Рәдд олсун Мәркәзи комитә! Рәдд олсун гатилләр! Јашасын Милли мәчлис!» бағыртылары илә де ла Пе күчәсиндән чыхараг кешикчиләр хәттини јарыб Вандом мејданында милли гвардија баш гәрарһаһыны гәфләтән јахаламаға чәһд етдиләр. Тапанча атәшләринә чаваб олараг, онлардан ади гајда илә, sommations (шулуглуглар һаггында ишкилис актынын франсыз варианты)[160] тәләб етдиләр вә бу тәләб нәтичәсиз галдыгда, милли гвардија кенералы* атәш командасы верди. Иса Навинин шејпуру Ијерихон дивары-рына тә'сир көстәрдији кими, «әдәб-әрканлы чәмијјәт» адамларынын да тәкчә көрүнүшүнүн Парис ингилабына тә'сир көстәрәчәјини хәјал едән бу башыбош дәстәни бир јајлым атәши дағылыб чахнашма ичиндә гачмаға мәчбур етди. Гачмаға үз гојан чәнаблар ики милли гвардијачыны өлдүрмүш вә доггузуну ағыр јараламышдылар (бу сонунчулар ичәрисиндә Мәркәзи комитәнин бир үзвү** вар иди), онларын белә гочаглыг көстәрдији јердә һәр тәрәфә тапанчалар, хәнчәрләр, учу низәли ағачлар вә онларын «динч» нүмајишинин «силаһсыз» характерини сүбут едән башга бу кими шејләр төкүлүб галмышды. 1849-чу ил ијунун 13-дә милли гвардија, франсыз гошунларынын Рома үзәринә гулдурчасына басғыны әлејһинә протест едәрәк, һәгигәтән динч нүмајиш дүзәлтдикдә, о заманкы гајда-ганун партијасынын кенералы Шангарнје һәр тәрәфдән өз гошунларыны силаһсыз күтлә үзәринә көндәрдији үчүн вә бу гошунлар динч күтләни күлләјә басдығы, гылынчдан кечиртдији вә атларын ајаглары алтында тапдаладыглары үчүн Милли мәчлис вә хүсусән Тјер ону вәтәнин хиласкары е'лан етмишди. Париси о заман мүһасирә вәзијјәтиндә е'лан етдиләр. Дүфор тәләсик һалда Милли мәчлисдә там бир сыра јени шиддәтли ганунлар кечиртди. Јени һәбсләр, јени сүркүнләр, јени террор дөврү башланды. Лакин «ашағы синифләр» белә һалларда башга чүр һәрәкәт едирләр. 1871-чи ил Мәркәзи комитәси «динч нүмајиш» гәһрәманларына садәчә олараг әһәмијјәт вермәди, белә ки, онлар ики күн сонра адмирал Сессенин башчылығы илә *силаһлы* нүмајиш дүзәлдә билдиләр ки, бу да бәднам чахнашма ичиндә Версала гачмагла нәтичәләнди. Тјерин Монмартра гаршы оғручасына һәрби сәфәри илә башладығы вәтәндаш мүһарибәсини әсла давам етдирмәк истәмәмәклә Мәркәзи комитә бөјүк бир сәһв бурахды: дәрһал Версал үзәринә јеримәк—о заман Версалын мүдафиә васитә-

* — Бержере. *Ред.*
** — Малжурнал. *Ред.*

ləri jox idi—və Tjer ilə onun «mülkədarlar palatasının» gəcdlərinə həmişəlik son qojmag lazım idi. Bunun əvəzində gajda-ganun partijasına, Kommunaja 26 mart sečkiləriндə jenidən öz küčünü sınamag imkanı verdilər. Həmin kün «gajda-ganun adamları» Parisin bələdijjə idarələriндə özlərinin həddən artıg alıčənab galiblərinə čanfəşanlıgla barışdırıčılıg nitgləri söjləjirdilər, kizlində isə, əlbəttə, təntənə ilə **ičirdilər ki, vaxtı čatanda** onlardan ganlı intigam alsınlar.

İndi işin iч үzünү nəzərdən kečirək. Tjer aprelin əvvəlində Parис үzərinə ikinči jүrүšə başladı. Versala kətirilən ilk parisli əsirlər dəstəsi ilə həjasız bir amansızlıgla rəftar etdilər. Ernest Pikar, buradača əlləri šalvarının čiblәriндə, kəzišə-kəzišə, onları hər vasitə ilə təhgir edirdi; xanım Tjer və xanım Favr isə öz fəxri (?) gadın dəstəsinin əhatəsiндə ejvandan Versal garakүruhčularının alčag hərəkətlərinə əl čalırdılar. Nizami polkların əsir alınmış əskərlərini rəhmsizčəsinə kүllələjirdilər. Kečmiš tөkməči fəhlə olan ikid dostumuz keneral Dүvalı mүhakimәsiz və istintagsız kүllələdilər. İkinči imperijanın ejš-išrət məčlisləriндə öz bədənini həjasızčasına hamıja kөstərmәklə šөhrət gazanmış arvadının «alfonsu» olan Galiffe öz intibahnamәsiндə onunla lovğalanırdı ki, öz əskərlərinin gəflətən jахaladıgları və tərksilah etdikləri хırdača bir dəstə milli gvardijačını öz kapitanı və lejtenantı ilə birlikdə gırmağı o əmr etmişdi. Parisdən gačmış olan Vinua kommunarlardan tutulan hər bir nizami əskəri kүllələmək haggında үmumi əmr verdijinə kөrə Tjerdən Fəxri lekion bөjүk хač ordeni aldı. Жandarm Demare, son dərəčə alıčənab Fluransı,—1870-či il oktjabrın 31-də milli mүdafiə hөkүmətinin[161] үzvlərini өlүmdən хilas edən Fluransı хainčəsinə, bir gəssab kimi doğradığına kөrə orden lə təltif edilди. Bu gətlin «ruhlandırıčı təfsilatını» Tjer Milli məčlisin ičlasларындан biriндə aškar bir xoshallıgla nağıl etmişdi. Өzүnү bir Tejmurlənk хəjal etməsinə jol verilmiš olan bu adam, өzүnүn čıгtdan əzəmətinə garšı үsjan etmiš adamları mүharibə edən tərəf hesab etmәkdən parlament čıгtdanına məxsus ujdurma bir šөhrətpərəstlikлə imtina etdi və onların hətta jara bağlama məntəgələrinə garšı bitəгəflijə riajət etmək istəmədi. Bu mejmuna mүvəggəti hakimijjət vermişdilər ki, өz pələnk instinktini,—šəkli Volter* tərəfindən təsvir edilmiš (bax: əlavə, səh. 35)**

* *Volter.* «Kandid», 22-či fəsil. *Red.*

** Bax, bu čild, səh. 270—271. *Red.*

мејмун-пәләнк инстинктини разы салсын; бундан даһа мәнфур бир шеј ола билмәзди.

Коммуна 7 апрел тарихли декретиндә чәза тәдбирләри көрүлмәсини әмр едәрәк билдирди ки, «Париси версалчы гулдурларын вәһшиликләриндән мүдафиә етмәји вә гана ган, чапа чан тәләб етмәји»[162] өзүнә борч билир; Тјер бу декретдән сонра да әсирләрлә вәһши рәфтарында һеч бир шејдән кери дурмады; о, јенә дә әсирләри тәһгир едәрәк өз бүллетенләриндә јазырды ки, «намуслу адамларын мәһзун көзләри һеч вахт намуссуз демократијанын бунлардан даһа намуссуз нүмајәндәләрини көрмәмишдир»,—Тјер вә онун назирләр ролундакы бандасы кими намуслу адамларын көзләри көрмәмишдир. Буна бахмајараг, әсирләрин күллələнмәси мүвәггәти олараг дајандырылды. Лакин Тјер вә онун кенераллары—декабр чеврилиши[118] гәһрәманлары—чәза тәдбирләри һаггында Коммуна декретинин анчаг бир һәдәләмә олдуғуну, һәтта Парисдә милли гвардијачы палтарында һәбсә алынан часусжандармлара вә әлләриндә јандырычы мәрмиләр тутун полисләрә дә аман верилдијини ешидән кими,—онлар буну ешидән кими әсирләри јенидән күтләви сурәтдә күллələмәјә башладылар вә ара вермәдән ахыра гәдәр давам етдирдиләр. Жандармлар милли гвардијачыларын пәнаһ кәтирдикләри евләри дөврәјә алыб нефт төкүр (бу мүһарибәдә белә һәрәкәт илк дәфә бурада тәтбиг едилмишди) вә од вурурдулар; бурада јанмыш мејитләри сонралар Терн мәһәлләсиндә мәтбуат ишчиләринин санитар дәстәси чыхара билмишди. Апрелин 25-дә Бел-Епин дә сүвари атычы дәстәсинә тәслим олан дөрд милли гвардијачыны Галиффенин ләјагәтли көкәри вә һәмин атычыларын капитаны бир-бир күллələди. Һәмин гвардијачылардан бири олуб атычыларын өлмүш һесаб етдикләри Шеффер сүрүнә-сүрүнә кәлиб биртәһәр Парис истеһкамларына чатмыш вә бу факты Коммуна комиссијаларындан биринә данышмышды. Бу комиссијанын һесабаты мүнасибәтилә Толен һәрби назир Лефлоја сорғу верднкдә «мүлкәдарлар палатасынын» депутатлары чығырбағыр салыб онун сәсини батырдылар вә Лефлону чаваб вермәјә гојмадылар. Онларын «шанлы» ордусунун икидликләриндән данышмаг бу ордуну тәһгир едәрди. Тјерин, Муленсакедә јухулу һалда сүнкүләрлә өлдүрүлән коммунарлар һаггында, Кламардакы күтләви күллələмә һаггында мә'лумат верән бүллетенләринин е'тинасыз тону һәтта, адәтән чох да һәссаслыг көстәрмәјән Лондонда чыхан «Times»[163] гәзетинин сәһифәләринә тә'сир етмишди. Лакин јаделли ишгалчынын һимајәси алтында гулдурлар гијамы башчыларыныи, Париси топа

тутан адамларын бүтүн вәһшиликләрини—бунлар исә һәлә ан-чаг башланғыч иди—ахыра гәдәр сајмаға чәһд етмәк нәтичәсиз галарды. Бүтүн бу дәһшәтләр ичәрисиндә Тјер, өз чыртдан бој-нуна бөјүк мәс'улијјәт гојулмуш олдуғу һаггында парламент-дәки ибарәләрини унудараг, өз бүллетенләриндә бунунла лов-ғаланыр ки, lAssemlée siége aisiolement (Мәчлис динч ичлас едир) вә кah декабр чеврилишинин гәһрәманлары олан өз кенераллары илә, кah да алман принсләри илә бирликдә арды-арасы кәсилмәјән рәсми зијафәтләрлә сүбут едир ки, һәтта Леконтун вә Клеман Томанын горхунч көлкәләри дә онун һәзметмә габилијјәтини позмамышдыр.

III

1871-чи ил мартын 18-дә сәһәр курлајан: «Vive la Commune!»* сәсләри Париси јухудан ојатды. Бәс буржуа бејинләри үчүн белә мүрәккәб бир тапмача вермиш Коммуна, бу сфинкс өзү нәдир?

Мәркәзи комитә 18 март тарихли манифестиндә јазмышды:

«Парис пролетарлары һаким синифләрин мәғлубијјәт вә хәјанәтләрини көрәрәк баша дүшдүләр ки, ичтимаи ишләри идарә етмәји пролетарларын өз әлинә алараг вәзијјәтә чарә етмәли олдуглары вахт кәлиб чатмышдыр... Онлар баша дүшдүләр ки, бу, онларын гәти вәзифәсидир вә онлар өз мү-гәддәратынын ағасы олмаға вә дөвләт һакимијјәтини өз әлләринә алмаға шәксиз һаглыдырлар».

Лакин фәһлә синфи һазыр дөвләт машынына садәчә ји-јәләниб ону өз мәгсәдләри үчүн ишә сала билмәз.

Мәркәзләшмиш дөвләт һакимијјәти, әмәјин мүнтәзәм вә иерархија бөлкүсү принсипинә әсасланан вә һәр јердә мөвчуд олан өз органлары илә: даими орду, полис, бүрократија, руһа-ниләр вә мәһкәмә силки илә бирликдә мүтләг монархија за-манындан мөвчуддур; о заман бу һакимијјәт, доғулмагда олан буржуа чәмијјәтинин феодализмә гаршы мүбаризәсиндә онун үчүн күчлү бир силаһ хидмәтини көрүрдү. Лакин фео-дал торпаг саһибләринин имтијазлары, јерли имтијазлар, шә-һәр вә сех иннисарлары вә әјаләт ганунлары—бүтүн бу орта әср зир-зибили онун инкишафыны ләнкидирди. XVIII әср Франса ингилабынын нәһәнк сүпүркәси чохдан кечиб кетмиш әсрләрин бүтүн бу вахты өтмүш зир-зибилини сүпүрүб атды, вә, беләликлә, мүасир дөвләт бинасы тикилмәси үчүн ичти-маи зәмини ахырынчы манеәләрдән тәмизләди. Һәмин бина биринчи империја заманы тикилмишди, бу империја өзү исә көһнә јарымфеодал Авропанын јени Франсаја гаршы коали-сијалы мүһарибәләри нәтичәсиндә јаранмышды. Сонракы

* — «Јашасын Коммуна!». *Ред.*

үсули-идарәләр заманы һөкумәт парламент нәзарәтинә, јә'ни варлы синифләрин билаваситә нәзарәтинә табе едилмишди, һөкумәт сајсыз-һесабсыз дөвләт борчлары вә ағыр верҝиләр мәнбәјинә чеврилмишди, һаким синифләрин бир-бири илә рәгабәт апаран фраксијалары вә авантүристләри арасында чәкишмәјә сәбәб олмушду; бунлары гаршысыалынмаз бир гүввә илә һөкумәтә чәлб едән—һөкумәтин онларын сәрәнчамына вердиҝи кәлирләр, сәлаһиҗәтли вә фајдалы вәзифәләр иди; чәмиҗәтдәки игтисади дәјишикликләрлә јанашы, һөкумәтин сијаси характери дә дәјишилирди. Мүасир сәнајенин тәрәггиси капиталла әмәк арасындакы синфи әкслиҗи инкишаф етдирдикчә, кенишләндирдикчә вә дәринләшдирдикчә дөвләт һакимиҗәти кет-кедә даһа артыг бир дәрәчәдә капиталын әмәк үзәриндә милли һакимиҗәти характери, ичтимаи әсарәт үчүн тәшкил олунмуш ичтимаи гүввә характери, синфи һөкмранлыг машыны характери алырды*. Синфи мүбаризәнин нәлиҗә доғру мүәјјән бир аддымы олан һәр бир ингилабдан сонра дөвләт һакимиҗәтинин халис зүлмкарлыг характери кетдикчә даһа ашкар сурәтдә мејдана чыхыр. 1830-чу ил ингилабы һакимиҗәти торпаг мүлкиҗәтчиләринин әлиндән алыб капиталистләрә верди, јә'ни фәһлә синфинин даһа узаг дүшмәнләринин әлиндән алыб даһа јахын дүшмәнләринә верди. Буржуа республикачылары феврал ингилабы адындан дөвләт һакимиҗәтини әлә кечирдиләр вә бундан ијун гырғыныны дүзәлтмәк үчүн истифадә етдиләр; онлар бу гырғынла фәһлә синфинә сүбут етдиләр ки, «ичтимаи» республика, фәһлә синфинин ичтимаи әсарәт алтына алынмасыны тә'мин едән республикадыр, монархист әһвали-руһиҗәли буржуазија күтләсинә вә торпаг саһибләри синфинә исә сүбут етдиләр ки, онлар идарә етмәк гајғыларыны вә онун пул кәлирләрини манеәсиз олараг буржуа «республикачыларына» һәвалә едә биләрләр. Лакин өзләринин јеканә ијун рәшадәтиндән сонра буржуа республикачылары биринчи јери тәрк едиб гајда-ганун партијасынын арха сыраларына кечмәли идиләр; һәмин партија, инди истеһсалчы синифләрә ачыгча әкс чыхан варлы синифләрин бир-бири илә дүшмәнчилик едән бүтүн фраксија вә партијаларындан әмәлә кәлмиш бир коалисија иди. Онларын биркә идарә етмәси үчүн ән әлверишли форма, президент сифотилә Луи Бонапарт башда олмагла *парламентли республикадан* ибарәт олду; бу, ачыг-ашкар синфи террор вә «алчаг

* 1871-чи ил алманча нәшриндә бу чүмләнин ахыры бир гәдәр дәјишдирилмишдир: «дөвләт һакимиҗәти кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә әмәји әсарәтдә сахламаг үчүн ичтимаи һакимиҗәт характери, синфи һөкмранлыг машыны характери алырды». *Ред.*

гара чамааты» гәсдән тәһгир етмәк үсули-идарәси иди. Тјерин дедијинә көрә, парламентли республика «онлары» (һаким синфин мүхтәлиф фраксијаларыны) «бүтүн башгалардан аз парчалајырды», лакин о, сајча аз олан бу синифдә, ондан кәнарда мөвчуд олан бүтүн ичтимаи организм арасында учурум јаратмышды. Әкәр әввәлки үсули-идарәләр заманы бу синиф дахилиндәки чәкишмәләр дөвләт һакимијјәти үчүн мүәјјән мәһдудијјәтләр гојурдуса, инди һәмин синфин бирләшмәси сајәсиндә бу мәһдудијјәтләр арадан галхмышды. Пролетариатын үсјаны тәһлүкәси гаршысында бирләшмиш олан варлы синиф дөвләт һакимијјәтиндән вичдансызлыг вә һәјасызлыгла капиталын әмәјә гаршы милли мүһарибә аләти кими истифадә етмәјә башлады. Лакин, истеһсалчылар күтләси үзәринә онун арасы кәсилмәјән сәлиб јүрүшү, бир тәрәфдән,—мүгавимәти гырмаг үчүн ичраијјә һакимијјәтинә кетдикчә даһа артыг һүгуг вермәјә, дикәр тәрәфдән,—ичраијјә һакимијјәтинә гаршы бүтүн мүдафиә васитәләрини тәдричлә өз хүсуси парламент галасынын—Милли мәчлисин—әлиндән алмаға мәчбур етди. Һәмин ичраијјә һакимијјәтини тәмсил едән Луи Бонапарт варлы синифләрин нүмајәндәләрини говду. Икинчи империја гајда-ганун партијасы республикасынын тәбии нәтичәси олду.

Тәвәллүд вәсигәси coup d'état*, тәсдигнамәси—үмуми сечки һүгугу, һакимијјәт рәмзи—гылынч олан империја билдирирди ки, кәндлиләрә, капиталла әмәк арасынакы мүбаризәјә билаваситә чәлб едилмәмиш олан бу кениш истеһсалчылар күтләсинә архаланыр. Империја, парламентаризми вә онунла бирликдә һөкумәтин варлы синифләрә ачыгча табелијини дә дағытмыш олмасына әсасланараг өзүнү фәһлә синфинин хиласкары кими гәләмә верирди вә варлы синифләрин фәһлә синфи үзәриндә игтисади һөкмранлығына көмәк етдијинә әсасланараг өзүнү варлы синифләрин хиласкары кими гәләмә верирди. Нәһајәт, о, бу иддиада иди ки, бүтүн синифләри јенидән чанланмыш олан милли шөһрәт кабусу әтрафында бирләшдирмишдир. Һәгигәтдә исә империја, буржуазијанын милләти идарә етмәк габилијјәтини артыг итирмиш олдуғу, фәһлә синфинин исә бу габилијјәти һәлә әлдә едә билмәмиш олдуғу бир заманда јеканә мүмкүн олан идарә формасы иди. Бүтүн дүнја империјаны чәмијјәтин хиласкары кими алгышлајырды. Сијаси гајғылардан азад едилмиш буржуа чәмијјәти империјанын һакимијјәти алтында, өзүнүн һеч хәјалына да кәтирә билмәдији јүксәк бир инкишаф дәрәчәсинә чатмышды. Сәнаје вә тичарәт һәдсиз дәрәчәлә артмышды; биржа мөһтәкирлији өз космополит ејш-ишрәт

* — дөвләт чеврилиши. *Ред.*

мәчлисләрини дүзәлдирди; фырылдаг вә чинајәт јолу илә әлдә едилмиш һәдсиз зинәтин һәјасыз парылтысы илә јанашы олараг, күтләләрин диләнчилији кәскин сурәтдә зањирә чыхырды. Санки чәмијјәт үзәриндә чох јүксәкләрдә пәрваз едән дөвләт һакимијјәти һәгигәтдә бу чәмијјәтин ән бөјүк биабырчылығы, һәр чүр рәзаләт мәнбәји иди. Бу идарә системинин мәркәзини Парисдән Берлинә кечирмәк һәсрәтиндә олан Пруссијанын сүнкүләри бу дөвләт һакимијјәтинин бүтүн чүрүклүјүнү вә ејни заманда онун хилас етдији чәмијјәтин бүтүн чүрүклүјүнү ачыб көстәрди. Империја режими, доғулмагда олан буржуа чәмијјәтинин, өзүнү феодализмдән азад етмәк аләти кими јаратдығы вә, тамамилә инкишаф етмиш буржуа чәмијјәти нәһајәт е'тибарилә әмәјин капитал тәрәфиндән әсарәт алтына алмасы аләтинә чевирдији дөвләт һакимијјәтинин ән позғунлашдырылмыш вә ән ахырынчы формасыдыр.

Коммуна империјанын там әкси иди. Парис пролетариатының феврал ингилабыны алгышлајараг ортаја атдығы «ичтимаи республика» шүары, синфи һөкмранлығын јалныз монархист формасыны дејил, синфи һөкмранлығын өзүнү дә арадан галдырмалы олан бир республикаја доғру анчаг тутгун бир со'јин ифадәси иди. Коммуна мәһз белә бир республиканын мүәјјән формасы олду.

Көһнә дөвләт һакимијјәтинин игамәткаһы вә мәркәзи, бунунла бәрабәр һәмчинин франсыз фәһлә синфинин ичтимаи ләјағы олан Парис, Тјерин вә онун «мүлкәдарлар палатасының» империјадан ирс галан бу көһнә дөвләт һакимијјәтини бәрпа етмәк вә әбәдиләшдирмәк чәһдинә гаршы әлдә силаһла үсјан етди. Парис анчаг она көрә мүгавимәт көстәрә билди ки, мүһасирә нәтичәсиндә ордудан јахасыны гуртармыш вә ону, әсас күтләси фәһләләрдән ибарәт олан милли гвардија илә әвәз етмишди. Бу факты мүәјјәнләшмиш бир гајдаја чевирмәк лазым иди, буна көрә дә Коммунанын илк декрети даими гошуну мәһв едиб халгын силаһланмасы илә әвәз етмәкдән ибарәт олду.

Коммуна, Парисин мүхтәлиф даирәләриндә үмуми сечки һүгугу үзрә сечилән шәһәр депутатларындан тәшкил олунду. Онлар мәс'ул идиләр вә һәр заман дәјишдирилә биләрдиләр. Өзлүјүндә ајдындыр ки, онларын чоху фәһләләрдән вә ја фәһлә синфинин танынмыш нүмајәндәләриндән ибарәт иди. Коммуна парламент бирләшмәси дејил, әмәли иш көрән, ејни заманда һәм ганун верән, һәм дә ганунлары ичра едән бирләшмә олмалы иди. О вахтадәк мәркәзи һөкумәтин әлиндә бир аләт олан полис дәрһал бүтүн сијаси вәзифәләрдән мәһрум едилмиш вә Коммунаныш һәр вахт дәјишдирилә билән мәс'ул органына чеврилмишди. Бүтүн јердә галан идарә саһәләринин

мə'мурлары һаггында да белə едилмишди. Јухарыдан ашағыјадəк, Коммуна үзвлəриндəн башламыш бүтүн ичтимаи гуллуг *фəһлə əмək һаггы* мүгабилиндə ичра олунмалы иди. Һəр чүр имтијазлар вə али рүтбəли дөвлəт гуллугчуларына һəр чүр нүмајəндəлик пулу верилмəси һəмин рүтбəлəрин өзləри илə бəрабəр арадан галхды. Ичтимаи вəзифəлəрин мəркəзи һөкумət əлалтыларынын хүсуси мүлкијјəти олмасына нəһајət верилди. Јалныз шəһəр идарəси дејил, индијəдəк дөвлəтə мəхсус олан бүтүн тəшəббүс дə Коммунанын əлинə кечди.

Көһнə һөкумətин мадди һакимијјət алəтləри олан даими гошун вə полис арадан галдырылдыгдан сонра Коммуна килсəни дөвлəтдəн ајырмаг вə əмлак саһибləри бирləшмəси олан бүтүн килсələри мүлкијјətдəн мəһрум етмək јолу илə мə'нəви зүлм алəтини, «кешишləрин гүввəсини» дəрһал гырмаға киришди. Руһаниләр башга адамлар кими ади һəјат сүрмəјə кечəрək, өз апостолсələфləри кими диндарларын сəдəгəси илə јашамалы идиләр. Бүтүн мəктəбләр һəмы үчүн пулсуз олду вə һəм килсəнин, һəм дə дөвлəтин тə'сириндəн узаглашдырылды. Белəликлə, нəинки мəктəб тəһсили һамы үчүн мүјəссəр олду, һəмчинин елм дə синфи мөвһуматын вə дөвлəт һакимијјətинин вурдуғу буховлардан азад едилди.

Мəһкəмə мə'мурлары өз заһири мүстəгиллијини итирдиләр; бу заһири мүстəгиллик, бир-бирини əвəз едən бүтүн һөкумətләр гаршысында һəмин мə'мурларын алчаг јалтаглығы үчүн пəрдəдən башга бир шеј дејилди; онлар һөкумətləрин һəр биринə өз нөвбəсиндə сədагət анды ичир вə сонра да хəјанət едирдиләр. Чəмијјətин башга вəзифəли шəхсləри кими онлар да бундан сонра ачыг шəкилдə сечилмəли, мəс'улијјət дашымалы вə дəјишдирилə билмəли идиләр.

Парис Коммунасы, əлбəттə, Франсанын бүтүн бөјүк сəнаје мəркəзləри үчүн нүмунə олмалы иди. Əкəр коммуна гурулушу Парисдə вə икинчи дəрəчəли мəркəзləрдə мөһкəмləнсəјди, мəркəзləшмиш көһнə һөкумət əјаləтдə дə өз јерини истеһсалчыларын өзүнүидарə органларына верəрди. Коммунанын даһа да ишləјиб һазырламаға мачал тапмадығы гыса милли тəшкилат очеркиндə тамамилə гəти шəкилдə дејилир ки, Коммуна һətta ән хырда кənd үчүн дə сијаси форма олмалы иди, даими гошун исə кənd даирələриндə дə хидмət мүддəти ән гыса олан халг милиси илə əвəз едилмəлидир. Даирəнин мəркəз шəһəриндə топланан нүмајəндəләр мəчлиси һəр даирəнин бүтүн кənd ичмаларынын үмуми ишləрини идарə етмəли иди, һəмин даирə мəчлисləри дə, Парисдə топланан милли мəчлисə өз депутатларыны кəндəрмəли иди; нүмајəндəләр өз сечичиләрinin mandat impératif (дүрүст тə'лиматына) чидди əмəл етмəли идиләр вə һəр заман дəјишдирилə

биләрдиләр. О заман һәләлик мәркәзи һөкумәтин өһдәсиндә галачаг бир нечә, лакин чох мүһүм вәзифәләр ләғв едилмәк дејил,—белә бир иддиа гәсдән едилән бир сахтакарлыг олардыр,—Коммуна мә'мурларына, јә'ни чох мәс'ул мә'мурлара верилмәли иди. Милләтин бирлији мәһв едилмәк дејил, әксинә, коммуна гурулушу васитәсилә тәшкил едилмәли иди. Милләтин бирлији, өзүнү бу бирлијин тәчәссүмү кими гәләмә верән, лакин милләтдән асылы олмаг дејил, ондан јүксәкдә дурмаг истәјән дөвләт һакимијјәтини мәһв етмәк васитәсилә һәгигәтә чеврилмәли иди. Бу дөвләт һакимијјәти һәгигәтдә милләтин бәдәниндә анчаг зәрәрли бир шиш иди. Вәзифә, көһнә дөвләт һакимијјәтинин халис зүлмкарлыг органларыны кәсиб атмагдан, онун һүгуги вәзифәләрини исә, чәмијјәтдән јүксәкдә дурмаг иддиасында олан һакимијјәтин әлиндән алыб чәмијјәтин мәс'ул хидмәтчиләринә вермәкдән ибарәт иди. Һаким синфин һансы үзвүнүн парламентдә халгы тәмсил етмәли вә әзмәли олдуғуну үч вә ја алты илдән бир һәлл етмәк әвәзиндә,—бунун әвәзиндә үмуми сечки һүгугу, коммуналар һалында тәшкил олунмуш халга өз мүәссисәси үчүн фәһләләр, нәзарәтчиләр, мүһасибләр ахтарыб тапмагда хидмәт етмәли иди, нечә ки, фәрди сечки һүгугу бу мәгсәд үчүн һәр бир башга иш верәнә хидмәт едир. Ахы мә'лумдур ки, ајры-ајры шәхсләр кими, мүәссисәләр дә өзләринин әмәли фәалијјәтиндә адәтән мүнасиб шәхси мүнасиб јерә гојмағы бачарыр, бә'зән сәһв едирләрсә дә, өз сәһвини чох тезликлә дүзәлдә билирләр. Дикәр тәрәфдән, Коммуна өз маһијјәти е'тибарилә үмуми сечки һүгугуну ијерархија инвеститурасы[164] илә әвәз едилмәсинә шәксиз дүшмән иди.

Јени тарихи јарадычылыгын мүгәддәраты адәтән бундан ибарәтдир ки, она ичтимаи һәјатын көһнә вә һәтта вахты кечмиш формалары кими, јени тә'сисатын аз-чох бәнзәдији формаларын охшары кими бахырлар. Мүасир дөвләт һакимијјәтини јыхыб дағыдан бу јени Коммунаны да, һәмин дөвләт һакимијјәтинин әмәлә кәлмәсиндән әввәл мөвчуд олан вә онун тәмәлини тәшкил едән орта әср Коммунасынын јенидән чаланмасы һесаб едирдиләр.—Коммуна гурулушуну, јанлыш олараг, әввәлдә сијаси зоракылыгла јарадылмыш олса да, инди ичтимаи истеһсалын гүдрәтли амили олан бирлији—бөјүк милләтләрдәки бирлији—хырда дөвләтләрин иттифагы илә, Монтескје вә жирондистләрин[165] арзу етдикләри иттифагла әвәз етмәк тәшәббүсү һесаб едирдиләр.—Коммуна илә дөвләт һакимијјәти арасындакы антагонизми јанлыш олараг, һәддиндән артыг мәркәзләшмә әлејһинә көһнә мүбаризәнин шиширдилмиш формасы сајырдылар. Хүсуси тарихи шәраит буржуа идарә формасынын Франсада олмуш классик инкиша-

фына мане ола биләрди вә, мәсәлән, Инкилтәрәдә олдуғу ким, онунла нәтичәләнә биләрди ки, башлыча мәркәзи дөвләт органлары сатғын мәһәллә мәчлисләри илә, шәһәр шураларының мәнфәәтпәрәст үзвләри илә, шәһәрләрдә јохсулларын јыртычы гајғыкешләри илә вә графлыгларда фе'лән ирси бағрышыг һакимләри илә тамамлансын. Коммуна гурулушу, индијәдәк бу зәрәрли шишин, чәмијјәт һесабына гида алан вә чәмијјәтин азад һәрәкәтини ләнкидән «дөвләтин» јејиб уддуғу бүтүн гүввәләри чәмијјәтин бәдәninә гајтарарды. Тәкчә бу өзү Франсанын дирчәлмәсини ирәлиләтмиш оларды.—Франсанын әјаләт шәһәрләринин буржуазијасы Коммунаја, Луи-Филиппп заманы онун кәнд үзәриндә малик олдуғу вә Луи Бонапарт заманы кәндләрин шәһәрләр үзәриндә хәјали һөкмранлығы илә сыхышдырылыб арадан чыхарылмыш һөкмранлығыны бәрпа етмәк тәшәббүсү кими бахырды. Һәгигәтдә коммуна гурулушу кәнд истеһсалчыларыны һәр әјаләтин мәркәз шәһәринин мә'нәви рәһбәрлији алтына аларды вә орада онлара, шәһәр фәһләләринин шәхсиндә онларын мәнафејинин тәбии нүмајәндәләрини вермиш оларды.—Коммунанын варлығының өзү, јерли өзүнүидарә системини, өзлүјүндә тәбии бир шеј кими, өз ардынча мејдана кәтирирди, лакин бу, инди даһа лүзумсуз бир шеј олан дөвләт һакимијјәтинә зидд бир шеј дејилди. Фитнә-фәсадлардан,—бунларын ичәрисиндә исә һәмишә бириичи јери ган вә дәмир тутурду,—бош галан бүтүн вахтыны, өз зеһни габилијјәтләринә ән чох үјғун олан көһнә пешәсинә—«Kladderadatsch»[166]-да (Берлин «Punch»-ында[167]) әмәкдашлыға сәрф едән Бисмарк кими бир адамын, јалныз белә бир адамын ағлына кәлә биләрди ки, Парис Коммунасы, шәһәр өзүнүидарәләрини Пруссија дөвләт полис механизминин икинчи дәрәчәли чархларына чевирән Пруссија шәһәр идарә гурулушуна—1791-чи илдәки Франса шәһәр идарә гурулушунун карикатурасына—чан атырмыш.

Коммуна хәрчләрин ики ән бөјүк маддәсини: даими* ордуну вә мә'мурлуғу ләғв етмәклә бүтүн буржуа ингилабларының шүарыны,—учуз һөкумәт шүарыны—һәгигәтә чевирди. Коммунанын варлығының өзү, һәр һалда Авропада кәрәксиз ади бир јүк вә синфи һөкмранлыг үчүн лабүд бир пәрдә олан монархијанын инкары демәк иди. Коммуна республика үчүн әсл демократик идарәләр тәмәли јаратды. Лакин нә учуз һөкумәт, нә дә «һәгиги республика» Коммунанын сон мәгсәди дејилди; бунлар онунла анчаг јанашы олараг баш верән һадисәләр иди.

Коммунанын мүхтәлиф тәфсирләрә сәбәб олмасы вә Ком-

* 1871 вә 1891-чи илләрин алманча нәшрләриндә «даими» сөзү бурахылмышдыр. *Ред.*

мунада мүхтәлиф мәнафејин өз ифадәсини тапмасы сүбут едир ки, бүтүн әввәлки һөкумәт формалары өз маһијјәти е'тибарилә зүлмкар олдуғу һалда, Коммуна сон дәрәчә чевик сијаси форма иди. Онун һәгиги сирри бу иди: Коммуна әслиндә фәһлә синфинин һөкумәти* иди, истеһсал едән синфин мәнимсәјән синфә гаршы мүбаризәсинин нәтичәси иди; Коммуна, нәһајәт, кәшф едилмиш елә бир сијаси форма иди ки, әмәк бу заман игтисади чәһәтдән азад едилә биләрди.

Бу сонунчу шәрт олмадан коммуна гурулушу гејри-мүмкүн бир шеј вә алдатма оларды. Истеһсалчыларын сијаси һөкмранлығы, онларын ичтимаи көләлијинин әбәдиләшдирилмәси илә бир заманда јашаја билмәз. Буна көрә дә Коммуна, синифләрин өз варлығынын вә, демәли, синфи һөкмранлығын да әсасландығы игтисади дајаглары јыхмаг аләти олмалы иди. Әмәк азад едилдикдә һамы фәһлә олачаг вә мәһсулдар әмәк даһа мүәјјән бир синфә мәхсус олмајачагдыр.

Гәрибә шејдир: бир јердә фәһләләр иши гәти сурәтдә өз әлләринә алан кими, сон 60 ил әрзиндә әмәјин азадлығы һаггында јазыланларын вә дејиләнләрин һамысына бахмајараг, дәрһал онларын әлејһинә һазыркы чәмијјәтин вә онун бир-бириндә экс олан ики гүтбүнүн: капиталын вә муздлу әмәк көләлијинин (торпаг мүлкијјәтчиләри инди капиталистләрин анчаг сәссиз шәрикидирләр) мүдафиәчиләринин мәддаһлыг ибарәбазлығы ешидилмәјә башлајыр. Куја ки, капитализм чәмијјәти һәлә исмәтли вә ләкәсиздир! Куја ки, онун әксикләри һәлә инкишаф етмәмиш, онун өзүнү алдатмалары ашкара чыхарылмамыш, онун бүтүн позғун һәјаты ифша едилмәмишдир! Онлар һај-күј салырлар ки, Коммуна, бүтүн мәдәнијјәтин әсасы олан мүлкијјәти мәһв етмәк истәјир! Бәли, мәрһәмәтли чәнаблар, Коммуна бир чох адамын әмәјини аз мигдар адамын сәрвәтинә чевирән бу синфи мүлкијјәти мәһв етмәк истәјирди. Коммуна мүлкијјәтдән мәһрум едәнләри мүлкијјәтдән мәһрум етмәк истәјирди. Коммуна, һазырда һәр шејдән әввәл әмәјин әсарәт алтына алынмасы вә истисмар едилмәси аләтләри олан истеһсал васитәләрини, торпағы вә капиталы әлагәләндирилмиш азад әмәк аләтләринә чевирмәклә фәрди мүлкијјәти керчәклијә дөндәрмәк истәјирди.—Бу ки коммунизмдир, «гејри-мүмкүн» коммунизмдир! Лакин һаким синифләрин, һазыркы вәзијјәтин узун давам едә билмәјәчәјини анлаја биләчәк гәдәр ағыллы олан нүмајәндәләри,—белә дә исә аз дејилдир,—кооператив истеһсалынын зәһләтөкән вә чығырған мүбәллиғләри олмушлар. Бәс әкәр кооператив истеһсалы бош бир сөз вә ја бош алдат-

* 1871 вә 1891-чи илләрин алманча нәшрләриндә «фәһлә синфинин һөкумәти» сөзләри курсивлә верилмишдир. *Ред.*

ма олараг галмамалыдырса, әкәр о, капитализм системини сыхышдырыб арадан чыхартмалыдырса, әкәр бирләшмиш кооператив ширкәтләри милли истеһсалы үмуми план үзрә тәшкил едәрсә, бунуила да ону идарә етмәји өз әлинә алыб капиталист истеһсалы шәраитиндә лабүд олан даими һәрч-мәрчлијә вә вахташыры бөһранлара сон гојарса, онда сиздән суал едирик, мәрһәмәтли чәнаблар, бу—коммунизм, «мүмкүн олан» коммунизм олмазмы?

Фәһлә синфи Коммунадан харигәләр көзләмирди. О, һазыр вә биткин утопијалары par décret du peuple* һәјата кечирмәк фикриндә дејилдир. О билир ки, өз азадлығына наил олмаг үчүн вә мүасир чәмиҹјәтин өз игтисади инкишафы үзүндән дурмадан чан атдығы ҹүксәк форманы әлдә етмәк үчүн давамлы мүбаризә апармалы олачагдыр, там бир сыра тарихи просесләрдән кечмәли олачагдыр ки, бунлар да һәм вәзиҹјәти, һәм дә адамлары тамамилә дәјишдирәчәкдир. Фәһлә синфи мүәјјән идеаллары һәјата кечирмәк дејил, дағылмагда олан көһнә буржуа чәмиҹјәти дахилиндә артыг инкишаф етмиш олан јени чәмиҹјәт үнсүрләринә јалныз меjдан ачмалыдыр. Өз тарихи вәзифәсини тамамилә баша дүшән, һәмин вәзифәни јеринә јетирмәјә там гәһрәманлыгла һазыр олан фәһлә синфи гәзетчи нөкәрләрин алчаг сөјүшләринә вә һәр шеjә вагиф каһинләр әдасы илә өз чејнәнмиш јаланларыны јағдыран вә өз сектант уjдурмаларыны тәгдим едән хошниҹјәт буржуа нәзәриҹјәбазларынын әлламә нәсиһәтләринә анчаг е'тинасыз тәбәссүмлә чаваб верә биләр.

Парис Коммунасы ингилаба рәһбәрлиji өз әлинә алдыгда; ади фәһләләр илк дәфә өз «тәбии башчыларынын»** имтиjазына, jә'ни идарә етмәк имтиjазына гәсд етмәк гәрарына кәлдикдә, онлар ешидилмәмиш дәрәчәдә ағыр шәраитдә ишә кириширләр вә буну тәвазөкарлыгла, виҹданла вә мүвәффәгиҹјәтлә јеринә јетирмәјә башладылар; онларын алдыглары ән јүксәк һагг, елмдә мө'тәбәр бир симанын*** дедиjинә көрә, Лондон мәктәб шурасы катибинин алдығы маашын бешдә бир һиссәсиндән артыг дејилди;—Әмәк Республикасынын символу олуб шәһәр идарәси үзәриндә далғаланан гызыл бајрағы көрдүкдә, көһнә дүнjа гәзәбиндән гыврылмага башлады.

Лакин һәр һалда бу, биринчи ингилаб иди вә бу ингилабда ачыгдан-ачыға фәһлә синфи нүтимаи тәшәббүсә гадир олан jеканә бир синиф һесаб едилмишди; буну һәтта Парисин орта

---

* — халгын декрети илә. *Ред.*

** 1871 вә 1891-чи илләрин алманча нәшрләриндә сонра бу сөзләр кәлир: «варлы синифләрин». *Ред.*

*** Алманча нәшрләриндән сонра бу сөзләр кәлир: «(профессор Һекслн)». *Ред.*

синфинин кениш тәбәгәләри—хырда алверчиләр, сәнәткарлар, тачирләр,—варлы капиталистләрдән башга һамы тәсдиг етди. Коммуна орта синфин өз ичәрисиндә һәмишә чәкишмәјә сәбәб олмуш бир мәсәләни,—борчлулар илә кредиторлар арасында һесаблашма мәсәләсини,—дүзкүн һәлл етмәклә һәмин синфи хилас етди. Орта синфин бу һиссәси 1848-чи илдә фәһләләрин ијун үсјанынын јатырылмасында иштирак етмишди вә бунун ардынча мүәссисләр мәчлиси дәрһал һәмин һиссәни һеч чәкинмәдән онун кредиторларына гурбан вермишди[169]. Лакин һәмин һиссәнин инди фәһләләрә гошулмасынын сәбәби бир тәк бу дејилди. О һисс едирди ки, ја Коммунаны сечмәлидир, ја да нә кими ад дашыјырса дашысын, империјаны. Империја ичтимаи сәрвәти дағытмасы илә, ири биржа мөһтәкирлијини һимајә етмәси илә, капиталын мәркәзләшмәсини вә бунун нәтичәсиндә һәмин орта синфин јухарыда көстәрилән һиссәсинин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәсини сүн'и олараг сүр'әтләндирмәси илә орта синфин бу һиссәсини игтисади чәһәтдән вар-јохдан чыхартмышды. Империја ону сијаси чәһәтдән әзир вә өз ејш-ишрәт мәчлисләри илә һиддәтләндирирди; онун волтерчилијини тәһгир едәрәк, онун ушагларына тәрбијә вермәји térei ignoran ins[170] тапшырырды, империја о һнун франсыз милли һиссини һиддәтә кәтирәрәк, ону јүнкүл фикирлиликлә бу мүһарибәјә чәлб етди ки, бу мүһарибә дә бүтүн доғурдуғу фәлакәтләрин әвәзини анчаг бир шејлә—империјаны јыхмагла чыхды. Доғрудан да, јухары бонапартист о'јанлар вә капиталистләр bohéme* Парисдән гачандан сонра орта синфин, Республика иттифагы[171] ады илә чыхыш едән һәгиги гајда-ганун партијасы Коммунанын бајрағы алтына кечәрәк, ону Тјерин ифтирасындан горујурду. Орта синфин бу күтләсинин миннәтдарлығы һазыркы ағыр сынаглардан чыха биләчәкдирми—буну кәләчәк көстәрәр.

Коммуна тамамилә һаглы олараг кәндлиләрә е'лан едирди ки, «онун гәләбәси—онларын јеканә үмидидир!» Версалда ишә салынан вә чох шөһрәт газанмыш Авропа мәтбуатынын муздлу чызмагарачылары тәрәфиндән бүтүн дүнјаја јајылан ифтира ахыны ичәрисиндә ән һәјасыз јалан бу иддиадан ибарәт иди ки, «мүлкәдарлар палатасы» франсыз кәндлиләрини тәмсил едирмиш. Франсыз кәндлиләриндә, 1815-чи илдән сонра бир милјард өдәнч вермәли олдуглары[172] адамлара белә бир мәһәббәт ојандығыны чалышыб бир тәсәввүрүнүзә кәтирин! Ири торпаг мүлкијјәтчисинин өз варлығы франсыз кәндлисинин нәзәриндә, онун 1789-чу ил наилијјәтләринә гәсддир. Буржуалар 1848-чи илдә кәндлиләрин торпағына һәр франк үчүн 45 сантим әлавә верки гојдулар, лакин буну ишгилаб

* — bohemалары, күрүһү. *Ред.*

адындан етдиләр; инди онлар, прусснјалылара вермәји өһдәләринә көтүрдүкләри беш милјардлыг төзминатын әсас ағырлығыны кәндлиләр үзәринә јыхмаг үчүн ингилаба гаршы вәтәндаш мүһарибәси төрәтмишләр. Коммуна исә, әксинә, өзүнүн лап илк интибаһнамәләриндән биринде билдирди ки, мүһарибәнин ағырлығыны, онун һәгиги мүгәссирләри чәкмәлидирләр. Коммуна кәндлини ган верқисиндән азад едәрди, она учуз һөкумәт верәрди, инди кәндлинин ганыны соран нотариусу, вәкили, мәһкәмә приставыны вә башга мәһкәмә әлиләринин әмәк һаггы илә ишләјән, кәндлиләрин өзләри тәрәфиндән сечилән вә кәндлиләр гаршысында мәс'улиҗҗәт дашыјан Коммуна мә'мурлары илә әвәз едәрди. Коммуна кәндлини кәнд полисинин, жандарм вә префектин өзбашыналығындан хилас едәрди; онун бејнини күтләшдирән кешиши, ону маарифләндирән мәктәб мүәллими илә әвәз едәрди. Франсыз кәндлиси исә, һәр шеҗдән әввәл өз сәрфәсини биләндир. О, кешишләрә верки топлајанларын јығдыглары верки мәбләғиндән дејил, диндарларын көнүллү ианәләриндән пул вермәји тамамилә әлверишли һесаб едәрди; һәм дә пулун гәдәри анчаг онларын диндарлыг дәрәчәсиндән асылы оларды. Коммунанын—вә анчаг Коммунанын—һөкмранлығы франсыз кәндлиләринә билаваситә белә бөјүк фајдалар вә'д едирди. Буна көрә дә, јалныз Коммунанын кәндлиләр хејринә һәлл едә биләчәји вә һөкмән һәлл етмәли олдуғу даһа мүрәккәб вә һәгигәтән һәјати мәсәләләрдән бурада бәһс етмәјә лүзум јохдур,—бунлар кәндли парсели үчүн мүдһиш бир јүк олан ипотек борчу мәсәләсиндән, күндән-күнә артан prolétariat foncier (кәнд пролетариаты) мәсәләсиндән, ән јени кәнд тәсәррүфатынын инкишафы вә капиталист экинчилијинин рәгабәти сајәсиндә кәндлиләрин өзләринин кетдикчә даһа сүр'әтлә мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси мәсәләсиндән ибарәтдир.

Луи Бонапарт республика президентлијинә франсыз кәндлиләри тәрәфиндән сечилмишди, Икинчи империјаны исә гајда-ганун партијасы јаратмышды. Франсыз кәндлиси 1849 вә 1850-чи илләрдә өз мерини һөкумәт префектинә, өз мәктәб мүәллимини һөкумәт кешишинә, өзүнү һөкумәт жандармына гаршы гојараг, бунунла да, өзүнә һәгигәтдә нә лазым олдуғуну көстәрмәјә башлады. Гајда-ганун партијасынын 1850-чи илин јанварында вә февралында вердији бүтүн ганунлар, онун өзүнүн е'тирафына көрә, кәндлиләрә гаршы иди. Кәндли бонапартист иди, чүнки бөјүк ингилабы вә һәмин ингилабын она вердији фајдалары Наполеонун ады илә әлагәләндирирди. Бу өзүнү алдатма Икинчи империја заманы тезликлә арадан галхырды. Кечмишин бу мөвһуматы (бу өз маһијјәти е'тибарилә «мүлкәдарлар палатасынын» мејлләринә дүшмән иди) кәнд-

лиләрин һәјат мәнафеjинә вә әсас тәләбатына Коммунанын мүрачиәти гаршысында нечә давам кәтирә биләрди?

«Мүлкәдар палатасы» јахшы баша дүшүрдү—вә ән чох бундан горхурду—ки, коммунарлар Париси әјаләтлә сәрбәст әлагә јарадарса үччә ајдан сонра үмуми кәндли үсјаны баш верәр. Мәһз буна көрә дә палата јолухманын јајылмасына мане олмаг үчүн Париси полис мүһасирәсинә алмаға белә горхагчасына тәләсирди.

Беләликлә, Коммуна франсыз чәмиjjәтинин бүтүн сағлам үнсүрләринин һәгиги нүмајәндәси, демәли, һәмчинин әсл мнлли һөкумәт олмагла бәрабәр, ејни заманда фәһләләрин һөкумәти олдуғу үчүн, әмәjин азадлығы уғрунда чәсарәтлә чарпышан мүбариз олдуғу үчүн, сөзүн там мә'насы илә, бејнәлмиләлчи иди. Франсанын ики әјаләтини Алманиjаја гатмыш олан Пруссиjа ордусу гаршысында Коммуна бүтүн дүнjанын фәһләләрини Франса илә бирләшдирди.

Икинчи империја космополитизм фырылдагчылығының бајрамы иди. Онун чағырышы илә бүтүн өлкәләрин әчлафлары онун ејш-ишрәтиндә вә франсыз халгынын гарәт олунмасында иштирак етмәjә чан атдылар. Һәтта бу дәгигә дә Валахиjа лотусу Ганеско Тjерин сағ әли, рус часусу Марковски исә—сол әлидир. Коммуна бүтүн әчнәбиләрә, өлмәз иш уғрунда һәлак олмаг шәрәфини газанмаг имканы верди. Буржуазиjа, өз хәjанәти үзүндән мәғлубиjjәтлә нәтичәләнән харичи мүһарибә илә, јаделли ишғалчы илә бирликдә дүзәлтдиjи гәсд нәтичәсиндә башланан вәтәндаш мүһарибәси арасындакы дөврдә өз вәтәнпәрвәрлиjини бүтүн Франсада алманлара гаршы полис тә'гиби илә көстәрди. Коммуна алман фәһләсини* өзүнә әмәк назири тә'jин етди. Һәм Тjер, һәм буржуазиjа, һәм дә Икинчи империја полjаклары даим өз курултулу рәғбәт ифадәләри илә алдадырдылар, ишдә исә онлары Русиjаја сатыр вә онун чиркин ишини көрүрдүләр. Коммуна Полшанын гәһрәман оғулларына** һөрмәт едиб онлары Парис мүдафиәчиләринин башчылары тә'jин етди. Коммуна өз варлығы илә ачмыш олдуғу jени тарихи дөврү даһа ајдын нәзәрә чарпдырмаг үчүн, бир тәрәфдән, галиб пруссиjалылар вә, о бири тәрәфдән, бонапартист кенералларын башчылыг етднjи бонапартист орду гаршысында, һәрби шөһрәтин нәһәнк символу олан Вандом сүтунуну[173] jыхды.

Коммунанын өз варлығы, онун иши бөjүк ичтимаи тәдбир иди. Онун көрдүjү ајры-ајры тәдбирләр анчаг, халгын өзүнүн васитәсилә халгын идарә үсулунун ишкишаф етднjи истигамәти

* — Лео Франкели. *Ред.*

** —J Домбровскинн вә В. Врублевскинн. *Ред.*

көстәрә биләрди. Һәмин тәдбирләр сырасына бунлар дахил иди: чөрәкчиләрин кечә ишинин гадаған олунмасы; чүрбәчүр бәһанәләрлә фәһләләри чәримә етмәк васитәсилә әмәк һаггыны азалтмағын гадаған едилмәси вә буна гаршы чоза тә'јин едилмәси; әмәк һаггыны бу јолла азалтмаг—иш верәнләрин ади үсулудур; ганунверичилик, мәһкәмә вә идараијјә һакимијјәтини өз шәхсиндә бирләшдирән бу адамлар чәримә пулларыны өз чибләринә гојурлар. Сәнаибләри гачмыш вә ја иши дајандырмыш олан бүтүн е'малатхана вә фабрикләрин фәһләләр ширкәтләринә тапшырылмасы вә онлара мүкафат мүәјјән етмәк һүгугу верилмәси дә һәмин тәдбирләрдән иди.

Коммунанын, өз гәнаәтчиллији вә мө'тәдиллији илә диггәтәлајиг олан малијјә тәдбирләри анчаг, мүһасирәјә алынмыш шәһәрин вәзијјәти илә бир араја сыған тәдбирләрдән ибарәт ола биләрди. Османын* идарәси алтында ири банкир ширкәтләри вә иншаат подратчылары Париси о гәдәр сојмушдулар ки, Луи Бонапарт Орлеанларын әмлакыны мүсадирә етмәјә нә гәдәр һаглы идисә, Коммуна да онларын әмлакыны мүсадирә етмәјә ондан даһа чох һаглы иди. Сәрвәтләринин чох һиссәси гарәт едилмиш килсә әмлакындан ибарәт олан һөкумәтчиллернләр вә инкилис варлылары, килсә әмлакынын мүсадирә едилмәсиндән чәми анчаг 8000 франк әлдә етмиш олан Коммунадан, әлбәттә, бәрк һиддәтләнмишдиләр.

Версал һөкумәти азачыг өзүнә кәлиб мәһкәмләнән кими Коммуна ја гаршы ән зоракы тәдбирләр көрмәјә башлады; о, Франсанын һәр јеріндә һәр чүр азад данышмаг имканыны арадан галдырды, һәтта бөјүк шәһәрләрин нүмајәндә мәчлисләрини дә гадаған етди; Версалы вә Франсанын һәр тәрәфини Икинчи империја заманы олдуғундан даһа кениш өлчүдә часусларла долдурду; онун инквизитор-жандармлары Парисдә нәшр олунан бүтүн гәзетләри јандырырдылар, Парисдән кәлән вә Парисә кедән бүтүн мәктубları ачырдылар; Парисн мүдафиә нијјәти илә сөјләнилән ән мүлајим бир сөзә Милли мәчлис һәтта 1816-чы ил «chambre introuvable»дә белә ешидилмәмиш олан шиддәтли улашма илә чаваб верирди. Версаллылар Парисә гаршы нәинки јалныз ганлы мүһарибә апарырдылар, һәмчинин Парисин өз дахилиндә пулла алдатма вә гәсдләр васитәсилә дә иш көрмәјә чалышырдылар. Белә бир вәзијјәтдә Коммуна, ән динч заманларда олдуғу кими, либерализмин шәрти формаларына риајәт етсәјди, өз

---

* Барон Осман (Haussmann Икинчи империја заманы Сена департаментинин, ја'ни Парис шәһәринин префекти иди. Фәһлә үсјанлары илә мүбаризәни асанлашдырмаг мәгсәди илә јени күчәләр салынмасы вә саирә сәһәсиндә бир сыра ишләр көрмүшдү. *(В. И. Ленинин редакторлуғу илә чыхан русча 1905-чи ил нәшринә гејд.) Ред.*

вәзифәсинә рүсвајчылыгла хәјанәт етмиш олмаздымы? Әкәр Коммуна һөкумәти дә Тјер һөкумәти руһунда олсајды, онда гајда-ганун партијасынын гәзетләриии Парисдә вә Коммунанын гәзетләрини Версалда гадаған етмәк үчүн һеч бир сәбәб олмазды.

«Мүлкәдарлар палатасынын» депутатлары, килсә јолуна гајытмағы Франсанын хиласы үчүн јеканә васитә е'лан етдикләри һалда, динсиз Коммуна Пикпүс гадын монастрынын вә мүгәддәс Лавренти килсәсинин[174] сирләрини ифша едирди ки, бу да, тәбии олараг, һәмин депутатлары бәрк ачыгландырырды. Бонапарт кенералларына, вурушмаларда мәғлуб олмағы, тәслим сәнәдләри имзаламағы вә Вилһелмчедә папирос гајырмағы[175] ә'ла бачардыгларына көрә бол-бол Фәхри лекион хачлары верән Тјерә гаршы мәкәр ачы бир сатира дејилдими ки, Коммуна, өз вәзифәләрини јеринә јетирмәкдә дингәтсизлик көстәрдикләри азачыг күман едилән өз кенералларыны ишдән көтүрүр вә һәбсә алырды? Һәлә дә Франсанын харичи ишләр назири олараг галан, Франсаны Бисмарка сатан вә Белчиканын нүмунәви һөкумәтинә әмрләр верән сахта сәнәдләр устасы Жүл Фавра мәкәр бир шапалаг дејилдими ки, Коммуна, ифлас үстүндә Лионда алты күн һәбсдә галандан сонра үјдурма адла онун сыраларына кирә билмиш олан бир үзвүнү* өз ичәрнсиндән говмуш вә һәбсә алмышды? Лакин Коммуна һеч дә, нстиснасыз олараг бүтүн көһнә һөкуметләрин етдији кими, өзүнүн сәһвсиз олдуғуну иддиа етмирди. Коммуна өз ичласларынын бүтүн һесабатларыны е'лан едирдн, өзүнүн бүтүн һәрәкәтләри һаггында мә'лумат верирди; өзүнүн бүтүн нөгсанларындан чамааты хәбәрдар едирди.

Һәр бир ингилабда онун һәгиги нүмајәндәләри илә бәрабәр, башга бичимли адамлар да мејдана чыхыр. Бунлар, бир тәрәфдән, кечмиш ингилабларын о иштиракчылары вә мөвһуматчы пәрәстишкарларыдыр ки, онлар һазыркы һәрәкатын мә'насыны баша дүшмүрләр, лакин һамыја мә'лум олан дүзлүјүнә вә мәрдликләринә көрә ја да садәчә олараг ән'әнә үзүндән халга һәлә дә тә'сир көстәрмәкдә давам едирләр; бунлар, дикәр тәрәфдән, мөвчуд һөкумәтләрә гаршы өзләрининн шаблон ибарәләрини илбоил тәкрар едән вә буна көрә дә јүксәк чинсли ингилабчылар адыны алан садәчә чыгырганлардыр. Белә адамлар 18 мартдан сонра да мејдана чыхдылар вә онлар бә'зән көркәмли рол да ојнајырдылар. Бу чешид адамлар кечмишдә бүтүн әввәлки ингилабларын там инкишафына мане олдуглары кими, индики дә фәһлә синфинин һәгиги һәрәкатыны күчләри чатдығы гәдәр ләнкидирдиләр.

* — Бланшени. *Ред.*

Бунлар—лабүд бир бәладыр, онлардан анчаг вахтилә азад олмаг мүмкүндүр. Коммунанын исә мәһз белә бир вахты јох иди.

Коммунанын Париси дәјишдирмәси бир мө'чүзә иди! Икинчи империјанын әхлагсыз Париси тамамилә јох олуб кетди. Франсанын пајтахты Британија лендлордлары үчүн, Ирландија абсентеистләри[176] үчүн, Американын кечмиш гулдарлары вә бамбылылары үчүн, кечмиш рус тәһкимчиләри вә Валахија бојарлары үчүн даһа јығнаг мәркәзи дејилди. Мејитханада бир мејит дә јох иди; кечә гарәтләри вә, демәк олар, һеч бир оғурлуг олмурду. 1848-чи илин февралындан Парисин күчәләри илк дәфә олараг тәһлүкәсиз иди, һалбуки күчәләрдә бир нәфәр дә полис јох иди. Коммуна үзвләриндән бири дејирди:

«Биз даһа нә гәтл, нә гарәт, нә дә ајры-ајры шәхсләрин үзәринә басғын хәбәрләри ешитмирик; белә дүшүнмәк олар ки, полис өзүнүн бүтүн мүһафизәкар достларыны өзү илә бәрабәр Версала апармышдыр».

Кәзәјән гадынлар өз һимајәчиләринин, гачмыш олан аилә, дин вә, башлычасы, мүлкиҗәт дајагларынын далынча кетмишдиләр. Онларын јерини јенә Парисин һәгиги гадынлары, классик гәдим дөврүн гадынлары кими гәһрәман, нәчиб вә фәдакар гадынлар тутмушдулар. Зәһмәт чәкән, дүшүнән, мүбаризә апаран, ганы ахан, лакин өз тарихи тәшәббүсүнү дәрк етмәкдән илһам алыб шөвгләнән Парис бүтүн гүввәсини чошғунлугла јени чәмиҗјәт гуручулуғуна верәрәк, өз диварлары гаршысында дајанан јыртычылары аз гала унудурду!

Парисин бу јени алəмі илə үз-үзə Версалын көһнə алəмі—бүтүн вахты кечмиш режимләрин төр-төкүнтүләриндән ибарәт олуб халгын мејитини парчаламаға сусамыш легитимистләр вә орлеанистләр күруһу—дурмушду ки, Миллі мәчлисдә иштирак етмәләри илә гулдарлар җиҗамына јардым едән вахты өтмүш республикачылар да бунларын гујруғуну тәшкил едирдиләр; онлар үмид едирдиләр ки, идарә башында дуран гоча тәлхәјин шөһрәтпәрәстлији сајәсиндә өзләринин парламентли республикасыны мүдафиә едиб сахлаја биләчәкләр; онлар хәјаллары Же-де Пома* чағырараг 1789-чу или јамсыламагла мәшғул олурдулар. Бүтүн вахты кечмиш Франсаны тәмсил едән Мәчлис анчаг Луи Бонапартын кенералларынын гылынчлары сајәсиндә хәјали һәјатла јашамагда давам едирди. Парис—башдан-баша һәгигәт иди; Версал—башдан-баша јалан иди; бу јаланын да чарчысы Тјер иди.

---

* Топ-топ ојуну залыдыр; 1789-чу илдә Миллі мәчлис өз мәшһур гәрарыны бурада гәбул етмишди. *(1871-чи ил алманча нәшриндә Ф. Енкелсин гејди.)*

Тјер Сена вә Уаза департаменти мерләринин нүмајәндә һеј'әтинә бу сөзләрлә мүрачиәт етмишди:

«Сиз мәним сөзүмә е'тибар едә биләрсиниз; мән ону *һеч вахт* позмамышам».

О, Мәчлисә дејирди ки, «сизин мәчлисиниз Франсанын бүтүн кечмиш мәчлисләриндән ән либерал вә ән азад сечилмиш мәчлисдир»; Тјер өз алабәзәк гошунуна дејирди ки, о «дүнја харигәси олуб Франсаныи бүтүн кечмиш ордуларындан ән јахшысыдыр»; әјаләтләрә дејирди ки, онун әмри илә Парисин топа тутулмасы анчаг уjдурмадыр:

«Әкәр шәһәрә бир нечә мәрми дүшмүшдүрсә дә, бунлары Версал ордусу дејил, үсјанчылар атмышдылар; онлар көстәрмәк истәjирдиләр ки, вурушурлар, һалбуки бурунларыны белә бајыра чыхармаға горхурдулар».

Бир аз сонра Тјер вилајәтләрә е'лан етмишди:

«Версал артиллеријасы Парнси бомбардман етмәк дејил, она анчаг топлардан күллә атыр».

Парис архиепископуна о дејирди ки, үстүндә версаллыларын иттиһам едилдикләри бүтүн күлләләмәләр вә чәза тәдбирләри (!) башдан-баша јаландыр. Тјер Парисә е'лан етмишди ки, «ону анчаг зүлм алтында сахлајан мәнфур мүстәбидләрдән хилас етмәк» истәjир вә Коммуна Париси «нә артыг, нә әскик, бир овуч чаниләрдән» ибарәтдир.

Тјерин Париси «алчаг гара чамаатын» һәгиги Париси дејилди, хәjали Парис иди, francsfileurs[177] Париси иди, һәр ики чинсдән олуб вахтыны даим булварларда кечирәнләрин Париси иди; варлы, гызыла тутулмуш, түфејлилик едән капиталист Париси иди; өз нөкәрләри, дәләдузлары, әдәбиjjат боһемасы илә, кәзәjән гадынлары илә инди Версал, Сен-Дени, Рүеj вә Сен-Жермени долдуран Парис иди; о, вәтәндаш мүһарибәсини анчаг мараглы бир әjләнчә һесаб едән, вурушмаjа дурбинлә тамаша едиб һәзз алан, топ атәшләрини сајыб һесаблајан, өз намусуна вә өз фаһишә гадынларының намусуна анд ичәрәк, бурадакы тамашанын, Порт-Сен-Мартен дарвазасы jанындакы театрда верилән тамашалардан хејли јахшы олдугуну сөjләjән Парис иди. Ахы өлдүрүләнләр, доғрудан да, өлмүшдүләр, јаралыларын да фәрjадлары сахта дејилди, бундан әлавә, онларын гаршысында баш верән драм дүнја мигjасында тарихи драм иди.

Кобленс мүһачирләр jурду ч. де Калоннун[178] Франсасы олдуғу кими, Тјерин Париси дә ејнилә белә бир Парис иди.

IV

Париси Пруссија гошунлары илә ишғал едәрәк, ону итаәтә кәтирмәк јолунда гулдарларын биринчи гәсд чәһди Бисмаркын разылыг вермәмәси үзүндән баш тутмады. Мартын 18-дә едилән икинчи чәһд ордунун мәғлубијјәти вә һөкумәтин Версала гачмасы илә нәтичәләнди; һөкумәтин ардынча, онун әмри илә, бүтүн инзибати гүввәләр дә ораја гачды. Тјер Парислә сүлһ данышыглары пәрдәси алтында вахт газаныб онунла мүһарибәјә һазырлыг көрүрдү. Лакин орду һарадан алынмалы иди? Низами полкларын галыглары сајча аз, һәм дә с'тибарсыз иди; әјаләтләрин Версала Милли гвардија илә вә көнүллүләрлә көмәк етмәси һаггында Тјерин тә'кидли чағырышларына ачыгча рәдд чавабы верилди. Јалныз Бретан бир овуч шуан[179] көндәрди; дөшләринә ағ парчадан Исанын гәлбинин шәкли тикилмиш бу шуанлар ағ бајраг алтында вурушурдулар; онларын дөјүш шүары бу иди: «Vive le Roi!» (Јашасын крал!) Белӛликлә, Тјер анчаг тәләсик һалда матрослардан, дәниз пијадасы әскәрләриндән, папа зуавларындан, Валантенин жандармларындан, Пјетринин полисләриндән вә mouchards* ибарәт гарышыг бир дәстә топлаја билмишди. Әкәр Бонапарт ордусунун һәрби әсир дүшмүш һиссәләри тәдричлә кәлиб чыхмасајды, бу орду күлүнч дәрәчәдә мискин оларды; Бисмарк һәмин әсирләрдән о гәдәр бурахырды ки, бир тәрәфдән, вәтәндаш мүһарибәси апармаг үчүн кифајәт етсин вә, о бири тәрәфдән, Версал Пруссијанын көлә асылылығында сахланыла билсин. Бу мүһарибә заманы Версал нолиси Версал ордусуна көз олмалы иди, жандармлар исә, ордуну өз ардынча апармаг үчүн һәмишә ән тәһлүкәли јерләрә атылмалы олурдулар. Тутулан истеһкамлар вурушма илә алынмаг дејил, пулла сатын алынмышды. Коммунарларын гәһрәманлығы Тјерә көстәрди ки, Парисин мүгавимәтини гырмаг үчүн нә онун стратежи габилијјәти кифајәтдир, нә дә онун сәрәнчамында олан сүнкүләр.

Бу заман онун әјаләтләрлә мүнасибәти кетдикчә даһа артыг кәркинләширди. Версалда һеч елә бир рәгбәт мәктубу алынмамышды ки, Тјери вә онун «мүлкәдар палатасыны» азчох руһландыра билсин. Әксинә, һәр тәрәфдән кәлән нүмајәндә һеј'әтләри вә јазылы мүрачиәтләр: Республиканы ачыгашкар танымаг, Коммуна азадлыгларыны тәсдиг етмәк вә вәкаләт мүддәти артыг гуртармыш олан Милли мәчлиси бурахмаг әсасында Парислә барышмаг үзәриндә һеч дә һөрмәт

* — часусларындан. *Ред.*

көзләмәјән бир диллә тә'кид едирди. О гәдәр чох нүмајәндә hеј'әтләри вә јазылы мүрачиәтләр кәлирди ки, Тјерин әдлијјә назири Дүфор 23 апрел тарихли тә'мимнамәдә дөвләт прокурорларына әмр етмишди ки, «барышыға чағыран мүрачиәтләр» чинајәт hесаб едилсин! Парис үзәринә јүрүшүн үмидсиз бир иш олдуғуну көрән Тјер тактиканы дәјишдирмәк гәрарына кәлди вә Милли мәчлисә зорла гәбул етдирдији јени ганун үзрә бүтүн өлкә үчүн апрелин 30-на бәләдијјә сечкиләри тә'јин етди. Каһ өз префектләринин интригалары, каһ да өз полисинин hәдәләри илә иш көрән Тјер әмин иди ки, әјаләтләрдәки сечкиләр Милли мәчлисә, hеч вахт малик олмадығы мә'нәви күввәни верәчәк вә Тјер Париси итаәтә кәтирмәк үчүн әјаләтләрдән мадди күввә алачагдыр.

Тјер Парис әлејһинә апардығы вә өз бүллетенләриндә тә'рифләдији сојғунчулуг мүһарибәсини, hәмчинин өз назирләринин бүтүн Франсада террор сәлтәнәти јаратмаг чәhдләрини лап әввәлдән хырдача бир барышганлыг комедијасы илә тамамламаға чалышырды; hәмин комедија бир нечә мәгсәдә хидмәт етмәли иди: әјаләти алдатмалы, Парисин орта синфиндән олан үнсүрләрини онун тәрәфинә чәлб етмәли вә, башлычасы, Милли мәчлисин гондарма республикачыларына Парисә гаршы хәјанәтләрини Тјерә е'тимадла пәрдәләмәк имканы вермәли иди. Мартын 21-дә, Тјер әлиндә hәлә орду олмадығы заман, Милли мәчлис гаршысында демишди:

«Нә олурса олсун, мән Парисә гошун көндәрмәјәчәјәм».

Мартын 27-дә о јенидән билдирмишди:

«Мән елә бир вахтда вәзифә башына кәлдим ки, республика баш вермиш бир факт иди вә мән ону горумағы мәhкәм гәрара алдым».

Һәгигәтдә исә, о, республика адындан Лионда вә Марселдә нгилабы јатыртды[180], hалбуки бу заман онун «мүлкәдарлар палатасы» «республика» сөзүнүн өзүнү Версалда вәhши бир нә'рә илә гаршылајырды. Бу алчаг икидликдән сонра Тјер «баш вермиш факты» ehтимал олунан факт сәвијјәсинә ендирди. Тјерин ehтијаткарлыг мүлаһизәси илә Бордодан говдуғу Орлеан принсләри инди имкан әлдә едиб Дредә интрига илә мәшғул олараг гануну ачыгча позурдулар. Парис вә әјаләт депутатлары илә өз сонсуз мүшавирәләриндә Тјерин ирәли сүрдүјү шәртләр,—онун заман вә шәраитдән асылы олараг дәјишән бәјанатлары өз руһу вә шәкли е'тибарилә нә гәдәр зиддијјәтли олса да,—hәмишә бундан ибарәт иди ки,

«Клеман Томанын вә Леконтун өлдүрүлмәсиндә мүгәссир олан бир овуч чаниләрдән»

интигам алмаг лазымдыр..

Әлбәттә, бурада белә нәзәрдә тутулурду ки, Тјер өзү 30-чу илләрдә Луи-Филиппи республикаларын ән јахшысы һесаб етдији кими, Парис вә Франса да Тјерин өзүнү республикаларын ән јахшысы һесаб етмәлидир. Лакин Тјер һәтта бу күзәштләри дә Милли мәчлисдә өз назирләринин вердикләри рәсми изаһатлар васитәсилә шүбһә алтына гојмаға чалышырды. Лакин Тјер бунунла да кифајәтләнмәјәрәк, һәлә Дүфор васитәсилә дә иш көрүрдү. Көһнә орлеанист адвокат Дүфор һәм инди, 1871-чи илдә Тјер заманы, һәм дә 1839-чу илдә Луи-Филипп заманы вә 1849-чу илдә Луи Бонапартын президентлији заманы һәмишә мүһасирә вәзијјәти шәраитиндә али һаким ролу ојнајырды. О, назир вәзифәсиндә чалышмадығы заман Парис капиталистләрини мүдафиә етмәклә варланырды вә ејни заманда да, өзүнүн вердији ганунлар үзәринә һүчум етмәклә сијаси капитал газанырды. Парис сүгут едәчәји һалда Франсада республика азадлығынын сон галыгларыны мәһв етмәли олан бир сыра чәза ганунларыны Милли мәчлисдән тәләсик кечирмәклә кифајәтләнмәјән бу адам ашағыдакы тәдбирлә санки Парисин кәләчәк мүгәддәратыны көстәрирди: һәрби мәһкәмәләрин ишә бахмасы она һәддиндән артыг узун бир әмәлијјат кими көрүнүрдү—о һәмин әмәлијјаты ихтисар етди[181] вә сүркүн һаггында јени вәһши бир ганун верди. 1848-чи ил ингилабы, сијаси чинајәт үстүндә өлүм чәзасыны ләғв едәрәк, ону сүркүнлә әвәз етди. Луи Бонапарт килјотинаны бәрпа етмәјә һәр һалда ачыгча чәсарәт етмәди. Парислиләрә гијамчы кими дејил, гулдурлар кими бахдығына һәләлик һәтта ишарә етмәјә дә чәсарәт көстәрмәјән Мүлкәдарлар Мәчлиси Парисә гаршы интигам һазырламагда һәләлик Дүфорун сүркүн һаггындакы јени гануну илә кифајәтләнмәли олду. Бу шәраит дахилиндә Тјер өз барышганлыг комедијасыны чох узада билмәзди, бундан әлавә, һәмин комедија «мүлкәдарлар палатасы» депутатларынын гызгын һиддәтләнмәсинә сәбәб олмушду—Тјер дә әслиндә мәһз буну истәјирди,—һәмин депутатлар өз күтбәјинликләри үзүндән нә Тјерин ојununу, нә дә онун икиүзлүлүк етмәсинин, өзүнү билмәмәзлијә гојмасының вә ләнк тәрпәнмәсинин лабүд олдуғуну баша дүшә билмирдиләр.

Апрелин 30-да бәләдијјә сечкиләри кечирилмәли олдуғуна көрә Тјер апрелин 27-дә өз барышганлыг сәһнәләриндән бирини ојнады. О, Милли мәчлис трибунасындан јағдырдығы бир јығын сентименталь ибарәләр ичәрисиндә бу сөзләри дә деди:

«Республика әлејһинә анчаг бир гәсд вардыр ки, о да бизи, франсыз гәнә ахытмаға мәчбур едән Парис гәсдидир. Лакин мән јенә вә јенә тәкрар

едирәм: гој силаһ галдырмыш оланлар өз мурдар силаһыны јерә гојсунлар, онда биз әдаләт гылынчыны ишлətмәји дәрһал дајандырарыг вә, анчаг бир овуч чинајәткарлар истисна едилмәклә, сүлһ мүгавиләси бағлајарыг».

Онун сөзүнү кәсән «мүлкәдарлар палатасы» депутатларынын гәзәбли бағыртыларына чаваб олараг Тјер деди:

«Чәнаблар, сиздән ачизанә хаһиш едирәм, дејин көрәк мәкәр мән һаглы дејиләм? Мәкәр сиз доғрудандәмы тәәссүф едирсиниз ки, мән чинајәткарларын анчаг бир овуч олдуғуну доғру оларағ сөјләдим? Мәкәр бу хошбәхтлик дејилми ки, бизим фәлакәтләримизлә бәрабәр, кенерал Леконтун вә кенерал Клеман Томанын ганыны ахытмаға габил олан адамлар анчаг надир бир истисналыр?»

Лакин, парламент пәрисинин көзәл сәси илә һамыны мәфтун едәчәји үмиди илә өзүнү алдадан Тјерин сөзләрини Франса ешитмәк истәмирди. Франсызларын әлиндә галан 35 000 ичмада сечилмиш 700 000 бәләдијјә мүшавириндән лекитимистләр, орлеанистләр вә бонапартистләр бирликдә һәтта 8 000 нәфәр дә өз тәрәфдарларыны кечирә билмәдиләр. Әлавә сечкиләр вә јенидән сәсвермәләр Тјер һөкүмәтинә гаршы даһа бөјүк дүшмәнчилик нәтичәләри верди. Милли мәчлис әјаләтләрдән нәинки өзү үчүн зәрури олан мадди көмәји алмады, һабелә мә'нәви гүввә ролу ојнамаға сон һүгугуну: өзүнү өлкәнин үмуми ирадәсинин ифадәчиси һесаб етмәк һүгугуну да итирди. Бу мәғлубијјәтдән әлавә, бүтүн Франса шәһәрләринин јени сечилән бәләдијјә мүшавирләри, һакимијјәти зәбт етмиш олан Версал мәчлисини, Бордода әкс-мәчлис тәшкил етмәклә ачыг-ачығына һәдәләјирдиләр.

Бу заман Бисмаркын чохдан бәри көзләдији гәти мүдахилә дәгигәси кәлиб чатды. Бисмарк бир һаким дили илә Тјерә гәти сүлһ бағламаг үчүн Франкфурта дәрһал мүвәккилләр көндәрмәсини әмр етди. Тјер өз саһиби вә ағасынын әмрини һәгиранә вә ачизанә јеринә јетирәрәк, өз садиг Жүл Фаврыны Пује-Кертје илә бирликдә тә'чили сурәтдә Франкфурта көндәрди. «Көркәмли» Руан памбыг-парча фабрикчиси олан Пује-Кертје Икинчи империјанын гаты, һәтта кәдајанә тәрәфдары олуб Икинчи империјада, Инкилтәрә илә бағланан[182] бә фабрикчи олмаг е'тибарилә онун мәнафејинә зәрәр вуран тичарәт мүгавиләсиндән башга һеч бир пис шеј көрмүрдү. Тјер һәлә Бордода ону малијјә назири тә'јин едән кими, о, һәмин «уғурсуз» мүгавилә үзәринә һүчум етмәјә башлајараг, онун тезликлә ләғв олуначағына ишарә едирди вә һәтта Елзаса гаршы көһнә һимајәчилик көмрүкләрини, нәтичәсиз олса да (чүнки Бисмаркдан ичазә алмамышды), дәрһал јенидән тәтбиг етмәјә чалышмаг кими бир һәјасызлыг көстәрди; онун

дедијинә көрә, буна о заман һеч бир әввәлки бејнәлхалг мүгавилә мане олмурду. Бу адам әксингилаба, Руанда әмәк һаггыны ашағы салмаг васитәси кими, Франса вилајәтләриниң күзәшт едилмәсинә исә, Франсада өз әмтәәләриниң гијмәтиниң јүксәлтмәк васитәси кими бахырды. Мәкәр *белә бир адам* лајиг дејилдими ки, Тјер бүтүн әмәлләрини баша чатдыран сон хәјанәти үчүн ону Жүл Фавра көмәкчи сечсин?

Бу бир чүт гәшәнк мүвәккил Франкфурта кәлән кими, Бисмарк онларын гаршысында кобудчасына вә һөкмлә белә бир тәләб гојду: «Ја империја бәрпа едилсин, ја да мәним сүлһ шәртләрим данышыгсыз гәбул едилсин!» Онун шәртләри, һәрби тәзминат верилмәси мүддәтләринин ихтисар едилмәсиндән вә Франсадакы вәзијјәтдән разы галмаға Бисмаркын әлиндә бир әсас олана гәдәр Парис истеһкамларынын Пруссија гошунлары әлиндә галмасындан ибарәт иди. Беләликлә, Пруссија Франсанын дахили ишләриниң али һакими танынмышды. Бунун әвәзиндә Бисмарк, Париси гырмаг үчүн Бонапарт ордусуну әсирликдән бурахмаға вә император Вилһелмин гошунлары илә она билаваситә көмәк етмәјә тамамилә һазыр олдуғуну билдирди. Бисмарк өз сөзүнүн үстүндә дурачағына тә'минат олараг, тәзминатын биринчи һиссәсинин верилмәси вахтыны Парис «итаәтә кәтириләнә гәдәр» тә'хирә салды. Тјер вә онун мүвәккилләри, әлбәттә, ачкөзлүклә бу јағлы тикәдән јапышдылар. Онлар мајын 10-да сүлһ мүгавиләси имзаладылар вә һәмин мүгавилә онларын сә'ләри сајәсиндә артыг мајын 18-дә Милли мәчлис тәрәфиндән тәсдиг едилди.

Сүлһ бағланмасы илә Бонапарт гошунларынын әсирликдән гајытмасы арасындакы мүддәтдә Тјер өз барышдырычылыг комедијасыны давам етдирмәји вачиб билирди. Бу, хүсусән она көрә зәрури иди ки, онун республикачы тәрәфдарларының Парисдә ганлы гырғын һазырланмасына көз јуммаг үчүн мүнасиб бәһанәјә бәрк еһтијачлары вар иди. Орта синфин, ону барышмаға разы салмаг үчүн кәлән нүмајәндә һеј'әтинә һәлә мајын 8-дә о белә чаваб вермишди:

«Үсјанчылар тәслимә разы олан кими, Парисин дарвазалары, кенерал Клеман Томанын вә кенерал Леконтун гатилләриндән башга һамынын үзүнә бир һәфтә ачыг олачагдыр».

Бир нечә күн сонра «мүлкәдарлар палатасы» бу вә'д мүнасибәтилә Тјердән изаһат истәдикдә, о чаваб вермәкдән бојун гачырмыш, лакин мә'налы бир сурәтдә демишди:

«Сизә дејирәм ки, аранызда һәддиндән артыг тәләсән сәбирсиз адамлар вардыр. Гој бир һәфтә дә көзләсинләр; һәфтәнин сонунда даһа һеч бир тәһлүкә олмајачаг вә вәзифә мәһз онларын гәтијјәт вә габилијјәтинә үјғун олачагдыр».

Мак-Маһон тезликлә Парисә кирәчәјинә Тјери инандыран кими, Тјер Милли мәчлисә билдирди ки,

«әлиндә *ганунла* Парисә кирәчәк вә әскәрләрин ганыны ахытмыш, ичтимаи абидәләри дағытмыш олан әчлафлары өз чинајәтләринин чәзасыны чәкмәјә мәчбур едәчәкдир».

Гәти дәгигә кәлиб чатдыгда Тјер Милли мәчлисә билдирди ки, «аман вермәјәчәкдир»; Тјер Парисә билдирди ки, артыг онун үчүн һөкм чыхарылмышдыр; өз бонапартист гулдурларына исә деди ки, һөкумәт онлара Парисдән истәдикләри гәдәр гисас алмаға ихтијар верир. Нәһајәт, мајын 21-дә хәјанәт нәтичәсиндә, Парисин дарвазалары кенерал Дуенин үзүнә ачылдыгда, Тјер, мајын 22-дә өз барышганлыг комедијасынын «мәгсәдини», бу гәдәр инад көстәриб баша дүшмәк истәмәјән өз «мүлкәдарлар палатасына» ачыб сөјләди:

«Бир нечә күн бундан әввәл мән сизә дедим ки, биз *өз мәгсәдимизә* јахынлашырыг; мән бу күн кәлдим сизә дејим ки, *мәгсәдә* чатмышыг. Гајда-ганун, әдаләт вә мәдәнијјәт, нәһајәт, гәләбә чалды!»

Бәли, бу, гәләбә иди. Гуллар вә мәзлумлар ағалара гаршы үсјан етдикдә буржуа гурулушунун мәдәнијјәт вә әдаләти өз һәгиги, мәнһус шәклиндә мејдана чыхыр. Бу заман һәмин мәдәнијјәт вә һәмин әдаләт ачыг-ашкар барбарлыгдан вә ганунсуз гисасдан ибарәт олур. Сәрвәт истеһсалчыларынын сәрвәти мәнимсәјәнләрә гаршы синфи мүбаризәсиндәки һәр бир јени бөһран бу факты кетдикчә даһа ајдын көстәрир. 1871-чи илдәки мисилсиз розаләтләр гаршысында буржуазијанын һәтта 1848-чи илин ијунундакы вәһшиликләри дә сөнүк көрүнүр. Һәрбчиләрин вәһши азғынлыглары, пулла мүдафиә етдикләри вә гисасыны алдыглары мәдәнијјәтин бүтүн руһуну ајдын әкс етдирдији кими, версаллылар шәһәрә сохуландан сонра һәлә там бир һәфтә әрзиндә бүтүн Парис халгынын—кишиләрин, гадынларын вә ушагларын—фәдакар бир гәһрәманлыгла вурушмасы да онун ишинин әзәмәтини бир о гәдәр ајдын көстәрир. Артыг дөјүш гуртарандан сонра өлдүрмүш олдуғу адамларын јығын-јығын мејитләрини һараја дашымаг кими чәтин бир вәзифә гаршысында дуран бу мәдәнијјәт, доғрудан да, гәрибә мәдәнијјәт имиш!

Тјерин вә онун ган ичән көпәкләринин һәрәкәтләринә бәнзәр бир шеј тапмаг үчүн Сулла вә һәр ики Рома триумвираты[183] заманларына гајытмаг лазымдыр. Адамларын ејни сојугганлылыгла күтләви гәтл; гурбанларын чинсинә вә јашына чәлладларын ејни е'тинасыз мүнасибәти; әсирләрә ејни ишкәнчә вермә системи; ејни тә'гибләр, һәм дә бу дәфә бүтөв

бир синфə гаршы олан тə'гибләр; кизлəнмиш башчылардан һеч бири хилас ола билмəмək үчүн, онларын ејни вəһшиликлə тə'гиб едилмəси; сијаси вə шəхси дүшмəнләр барəсиндə ејин чуғулчулуглар; мүбаризə илə һеч бир əлагəси олмајан адамлара ејни лагејдликлə вəһшичəсинə диван тутулмасы. Фəрг анчаг бундадыр ки, əсирləри дəстə-дəстə күллələмək үчүн ромалыларын митралјозлары јох иди, онларын «əлləриндə ганун», дилləриндə исə «мədəнијјət» сөзү јох иди.

Бүтүн бу дəһшəтлəрдən сонра да, инди буржуа мətбуатынын өзү тəрəфиндən тəсвир едилмиш олан һəмин буржуа мədəнијјətинин дикəр, даһа ијрəнч чəһəтинə бахын!

Лондонун бир мүһафизəкар гəзетинин Парис мүхбири јазыр:

«Узагдан һəлə дə ајры-ајры күллə сəсləри ешидилир, башлы-башына бурахылмыш олан јаралылар Пер Лашез гəбиристанында гəбир дашлары арасында чан верирлəр; 6 000 үсјанчы дəһшəт вə үмидсизлик ичəрисиндə јералты доланбачларда азыб галараг өлүмлə пəнчələшир; дəстə-дəстə бədбəхтлəри күчələрлə гова-гова митралјозларла күллələмəјə апарырлар. Белə бир дəгигədə кафеləрин араг, биллиард вə домино ојуну һəвəскарлары илə долу олдуғуну, кəзəјən гадынларын исə утанмазчасына булварларда кəздикləриии, ејни заманда гəшəнк ресторанларын cabinets particuliers* кəлəн кеф бағыртыларынын кечəнин сүкутуну поздуғуну көрмək инсаны һиддəтлəндирир!»

Ч-б Едуар Ерве, Коммуна тəрəфиндən гадаған олунмуш Версал гəзети „Journal de Paris“[184]-дə јазыр:

«Парис əһалисинин (!) дүнən өз севинчини ифадə етдији форма, доғрудан да јүнкүллүкдən даһа бетəрдир вə биз горхуруг ки, кəриси даһа пис олсун. Парис шадјаналыг едирмиш кими көрүнүр, бу исə тамамилə јерсиздир; əкəр биз Parisiens de la décadence** адына лајиг олмаг истəмириксə, буна сон гојмаг лазымдыр».

Сонра ч. Ерве Татситдəн ситат кəтирир:

«Бу дəһшəтли мүбаризəнин сабаһы вə һətта бу мүбаризə һəлə тамам гуртармаздан да əввəл, алчаг вə əхлагсыз Рома өз бəдəнини мəһв едən вə гəлбини мурдарлајан əхлагсызлыг батаглығына јенидən чумду—alili proelia et vulnera, alibi balneae peplnaeque (бурада вурушмалар вə јаралар, орада һамамлар вə зинјафəтлəр»).

Ч-б Ерве анчаг унудур ки, бəһс етдији «Парис əһалиси» јалныз Тјер francs-fillurs Парисинин, Версалдан, Сен Денидəн, Рүејдəн вə Сен-Жермендəн дəстə-дəстə гајыдан тəслимчиләр Парисинин əһалисидир; бу, *һəгигəтən* «дүшкүнлүк заманларының» Парисидир.

---

* — ајрыча кабинетләриндəн. *Ред.*

** — дүшкүнлүк заманларының парисləри. *Ред.*

Әмәјин әсарәтиндә сахланмасына әсасланан бу чинајәткар мәдәнијјәт һәр дәфә ганлы зәфәр газандыгда өз гурбанларынын, јени, јахшы чәмијјәт уғрунда чарпышан фәдакар мүбаризләрин фәрјадларыны дүнјанын һәр тәрәфинә сәс салан тә'гиб вә ифтира улашмасы илә батырыр. Сакит фәһләләр Париси, Коммуна Париси, гана һәрис олан бу «гајда-ганун» кешикчи көпәкләринин әлиндә бирдән-бирә дөнүб бир чәһәннәм олур. Бу дәһшәтли дәјишиклик бүтүн өлкәләрин буржуазијасынын фикринчә нәји көстәрир? Анчаг ону көстәрир ки, Коммуна мәдәнијјәтә гаршы гәсд дүзәлдибмиш! Парис халгы руһ јүксәклији илә өзүнү Коммуна јолунда гурбан верир: тарихдә индијә гәдәр мә'лум олан вурушмаларын һеч бириндә бу гәдәр фәдакарлыг көрүнмәјиб. Бу нә демәкдир? Анчаг о демәкмиш ки, бу Коммуна халгын һөкүмәти дејил, бир овуч чинајәткарлар тәрәфиндән һакимијјәтин зоракылыгла зәбт едилмәси иди! Парис гадынлары баррикадаларда да, е'дам јерләриндә дә өлүмә севинчлә кедирләр. Бу нә демәкдир? Анчаг о демәкмиш ки, Коммунанын шәрр илаһәси онлары дөндәриб Мекер вә Кекат етмишдир. Коммунанын бүтүн ики ајлыг там һөкмранлығы дөврүндә онун мүлајимлији анчаг, өзүнү мәрдликлә вә гәһрәманчасына мүдафиә етмәси илә мүгајисәјә кәлә биләр. Бу нә демәкдир? Анчаг о демәкмиш ки, Коммуна өз дәһшәтли јыртычылығыны ики ај әрзиндә мүлајимлик вә инсанпәрвәрлик пәрдәси алтында кизләдирди ки, өлмәкдән габаг чан чәкдији заман ону бүрүзә версин!

Фәһлә Париси өз гәһрәман фәдакарлығында биналара вә абидәләрә дә од вурду. Пролетариатын залымлары онун бәдәнини дири-дири парчаладыглары бир заманда, гој өз саламат мәнзилләринә тәнтәнә илә гајытмаг үмидинә дүшмәсинләр. Версал һөкүмәти: «Одлајырлар!» дејә чығырыр, һәтта ән узаг кәндләрә гәдәр һәр јердә өз гујругларына белә бир шүар пычылдајыр: «Һәр јердә мәним дүшмәнләрими гәсдән јанғын саланлар кими тә'гиб един». Бүтүн дүнјанын буржуазијасы, вурушмадан сонра адамларын күтләви гырғынындан һәзз алыр, лакин кәрпич вә сувағы «корладыгда» һиддәтләнир!

Әкәр һөкүмәтләр өз һәрби донанмаларына рәсми олараг, «өлдүрмәк, *јандырмаг* вә дағытмаг» ичазәси верирсә, бу,— јанғынлар салмаға ичазә вермәкдирми? Инкилис гошунлары Вашингтонда Капитолини вә Чин императорунун јај сарајыны[185] мә'насыз јерә јандырдыглары заман,—бу, јанғын салмаг идими? Пруссијалылар һәрби мүлаһизәләрлә дејил, анчаг кинли гисас һисси илә, нефт төкүб, мәсәлән, Шатоден кими шәһәрләри вә бир чох кәндләри јандырдыгда—бу, јанғын салмаг идими? Тјер анчаг ичәрисиндә адам олан бинала-

ры јандырмаг истәдијинә инандырмаға чалышараг, Париси алты һәфтә әрзиндә топа тутдугда, бу, јанғын салмаг идими?—Мүһарибәдә од да—һәр бир башга силаһ гәдәр ганунидир. Дүшмәнин әлиндә олан биналары јандырмаг үчүн топа тутурлар. Мүдафиә вәзијјәтиндә оланлар һәмин биналары тәрк етмәли олдугда, онлары өзләри јандырырлар ки, һүчум едәнләр һәмин биналарда јерләрини мөһкәмләдә билмәсинләр. Вурушма заманы һәр һансы бир низами ордунун тутдуғу чәбһә габағында олан бүтүн биналарын јандырылачағы лабүддүр. Лакин гулларын өз залымларына гаршы мүһарибәсиндә, тарихин јеканә гануни несаб етдији бу мүһарибәдә, белә тәдбирләри әсла јолверилмәз е'лан едирләр! Коммуна оддан, сөзүн ән дүрүст мә'насында мүдафиә васитәси кими истифадә едирди; Коммуна оддан, Османын гәсдән артиллерија атәшн үчүн ујғунлашдырмыш олдуғу узун, дүмдүз күчәләрә Версал гошунларыны бурахмамаг үчүн истифадә етмишди; версаллылар һүчум едәркән, Коммунанын од вурдуғу евләрдән аз ев учурмамыш олан гумбараларла өзләринә јол ачдыглары кими, Коммуна да оддан, кери чәкилмәјә имкан тапмаг үчүн истифадә етмишди. Һансы биналары һүчум едәнләрин вә һансылары мүдафиә олунанларын јандырдыглары һәлә индијәдәк мүбаһисәлидир. Һәм дә јалныз, Версал гошунлары әсирләри күтләви сурәтдә күллələмәјә башладыгдан сонра мүдафиә олунанлар оддан истифадә етмәјә башламышдылар. Бундан әлавә, Коммуна габагчадан ачыгча билдирмишди ки, әкәр ону мәчбур едәчәк олсалар, өзүнү Парисин харабалары алтында дәфн едәчәк вә Париси икинчи Москваја чевирәчәкдир; бундан әввәл милли мүдафиә һөкүмәти дә бунун ејнини вә'д етмишди, лакин, әлбәттә, јалныз өз хәјанәтини пәрдәләмәк үчүн вә'д етмишди. Бунун үчүн дә Трошју нефт ehтијаты назырламышды. Коммуна билирди ки, онун дүшмәнләри парислиләрин һәјатыны әсла әзиз тутмурлар, лакин Парисдә олан өз евләрини чох әзиз тутурлар. Тјер исә, өз тәрәфиндән е'лан етмишди ки, амансыз сурәтдә гисас алачагдыр. Бир тәрәфдән, Тјерин ордусу дөјүшә һазыр олдуғу вә о, бири тәрәфдән, пруссијалылар бүтүн чыхыш јолларыны тутмуш олдуглары заман Тјер демишди: «Мән амансыз олачағам! Гисас һәртәрәфли, мүһакимә шиддәтли олмалыдыр!» Әкәр Парис фәһләләри вандаллар кими һәрәкәт едирдиләрсә, бу һеч дә—гәдим бүтпәрәстлик дүнјасынын һәгигәтән чох гијмәтли инчәсәнәт абидәләрини дағытмыш олан христианларын вандализми кими, шәнлик едән галибләрин вандализми дејил, ағыр мүлафиә вандализми иди; лакин тарихчи һәтта бу вандализмә дә һагг газандырмышдыр, чүнки бу вандализм доғулмагда олан јени чәмијјәтин, позулмагда олан көһнә чәмијјәтә гар-

шы нәһәнк мүбаризәсиндә лабүд вә нисбәтән әһәмијјәтсиз бир чәһәт иди. Парис фәһләләринин бу тәдбирләри, дәләдүзлар Парисинә јол ачмаг үчүн тарихи Париси мәһв етмиш олан Османын вандализминә чох аз охшајырды!

Бәс Парис архијепископу башда олмагла алтмыш дөрд заминин Коммуна тәрәфиндән е'дам едилмәси! Мүдафиәсиз әсирләри күлләләмәк кими чохдан арадан галхмыш һәрби адәти буржуазија вә онун ордусу 1848-чи илин ијунунда јенидән бәрпа етди. Бундан сонра һәмин вәһши адәт Авропада вә Һиндистанда халг үсјанларына диван тутулдуғу бүтүн һалларда аз-чох тез-тез тәтбиг олунурду; бу исә сүбут едир ки, һәмин адәт һәгигәтән «мәдәнијјәтин тәрәггисидир!» Дикәр тәрәфдән, башгаларынын һәрәкәтләри үчүн өз һәјатлары илә чаваб вермәли олан бүсбүтүн күнаһсыз адамлары замин сахламаг адәтини пруссијалылар Франсада јенидән тәтбиг етдиләр. Көрдүјүмүз кими, Тјер, һәлә мүһарибәнин әввәлиндә әсир коммунарлары күлләләмәк кими инсанпәрвәр бир адәти тәтбиг етдији заман Коммуна һәмин әсирләрин һәјатыны хилас етмәк наминә пруссијалыларын заминләр сахламаг адәтинә әл атмаға мәчбур олду. Буна бахмајараг, версаллылар әсирләри күлләләмәкдә давам етмәклә өзләри өз заминләринин е'дам едилмәсинә сәбәб олурдулар. Мак-Маһонун претор чулары[186] Парисә кирмәләри шәрәфинә дүзәлтдикләри ганлы гырғындан сонра, һәмин заминләрин һәјатына даһа нечә рәһм етмәк оларды? Олмаја буржуа һөкумәтинин һеч бир шејдән чәкинмәјән вәһшилији гаршысында сон мүдафиә тәдбири дә—заминләр сахланмасы да—анчаг бир зарафат олараг галмалы иди? Архијепископ Дарбуанын әсл гатили Тјердир. Коммуна бир нечә дәфә тәклиф етмишди ки, архијепископ вә бир чох башга руһаниләр, Тјерин әлиндә олан бир тәк Бланкијә мүбадилә едилсин. Лакин Тјер бу мүбадиләдән инадла имтина едирди. О билирди ки, Бланкини азад етмәклә, Коммуна ја бир зәка вермиш олачагдыр, архијепископун исә, мејити онун үчүн даһа фајдалы олачагды. Бу һалда Тјер Кавенјакын јолу илә кедирди. Кавенјак вә онун «гајда-ганун адамлары» 1848-чи илин ијунунда үсјанчылары, архијепископ Афры өлдүрмәкдә нә кими бир һиддәт бағыртылары илә тәгсирләндирдиләр! Әслиндә исә, онлар көзәлчә билирдиләр ки, архијепископ гајда-ганун партијасынын[147] әскәрләри тәрәфиндән күлләләнмишдир. Архијепископун баш мүавини олуб һадисәни көзү илә көрән Жакме бу һадисәдән сонра дәрһал буну онлара һамынын гаршысында сөјләмишди.

Гајда-ганун партијасынын, бүтүн өз ганлы ејш-ишрәтләриндән сонра өз гурбанлары һаггында бу гәдәр ифтиралар јајмасы анчаг ону сүбут едир ки, мүасир буржуалар өзләрини

кечмиш феодалларын гануни варисləри hесаб едирлəр, кечмиш феодаллар исə плебејləрə гаршы həр чүр силаһдан истифадə етмəјə өзləринин hаглы билдикləри hалда, плебејин əлиндə həр hансы силаһ олмасынын өзү чинајət сајылырды.

Јаделли ишғалчынын hимајəси алтында вətəндаш мүһарибəси васитəсилə ингилабы јатыртмаг үчүн hаким синфин дүзəлтдији гəсд, сентјабрын 4-дəн башламыш Мак-Маһонун преторчуларынын Сен-Клу дарвазасына кирдији вахта гəдəр изləдијимиз гəсд,— бу гəсд Парисдə ганлы гырғынла гуртарды. Бисмарк Парисин харабаларына бахыб ләззəт алыр вə, јəгин ки, həмин харабалары, həлə садəчə бир мүлкəдар—1849-чу илдəки Пруссија chambre introuvable[187] депутаты олдуғу заман арзуладығы кими, бөјүк шəһərləрин hамысыны дағытмаг јолунда илк аддым hесаб едир. Бисмарк Парис пролетарларынын мејитləринə бахыб ләззəт алыр. Онун үчүн бу—јалныз ингилабын көкүндən кəсилмəси дејил, həмчинин инди доғрудан да башсыз гојулмуш, həм дə франсыз hөкумətинин өзү тəрəфиндən башсыз гојулмуш Франсанын да мəһв едилмəсидир. Иши дүз кəлən бүтүн дөвлəт хадимləри кими сəthи олан бу адам həмин бөјүк тарихи hадисənин анчаг заһири тəрəфини көрүр. Мəкəр индијəдək тарихдə елə бир галиб көрмүшсүнүзмү ки, өз гəлəбəсини, мəғлуб едилмиш hөкумətин əлиндə жандарм вə пуллу гатил ролу ојнамагла баша чатдырмаг гəрарына кəлсин? Пруссија илə Коммуна арасында мүһарибə јох иди. Əксинə, Коммуна сүлһүн илк шəртləринə разылыг вермиш вə Пруссија битəрəфлик е'лан етмишди. Демəли, Пруссија, вурушан тəрəф дејилди. О, алчаг бир гатил кими həрəкəт едирди, чүнки елə бир ишə киришмишди ки, бу, пулла иш көрən бир гатил олмаг е'тибарилə онун үчүн hеч бир тəһлүкə доғурмурду, чүнки гəтл үчүн ган баһасы олараг она 500 милјон верилмəсини габагчадан шəрт гојмуш вə буну Парисин сүгуту илə əлагələндирмишди. Аллаһсыз вə əхлагсыз Франсаны тəмиз əхлаглы вə диндар Алманијанын əли илə чəзаландырмаг үчүн аллаһ тəрəфиндən көндəрилən мүһарибəнин həгиги характери дə мəһз бурада мејдана чыхды! Həтта көhнə дүнјанын јуристləри нөгтеји-нəзəриндən дə бејнəлхалг hүгугун белə мисилсиз дəрəчədə позулмасы Авропаның «мədəни» hөкумətləрини Петербург кабинетинин əлиндə садəчə бир алət олан чинајəткар Пруссија hөкумətини ганундан харич е'лан етмəјə мəчбур етмək əвəзиндə, онлара белə бир мəсələни мүзакирə етмək үчүн анчаг бир əсас вермиш олду ки, Парисин этрафына чəкилмиш икигат мүһасирə хəттиндən кечиб кетмəјə мүвəффəг олан аз мигдар мүһарибə гурбанлары да Версал чəлладынын ихтијарына верилмəсинми!

Ən јени дөврүн ән дəһшətли мүһарибəсиндən сонра галиб

орду илә мәғлуб орду, пролетариата биркә ганлы диван тутмаг үчүн бирләширләр. Белә мисилсиз бир һадисә һеч дә Бисмаркын дүшүндүјү кими сүбут етмир ки, өзүнә јол ачан јени чәмијјәт гәти мәғлуб олмушдур—јох, бу һадисә көһнә буржуа чәмијјәтинин тамамилә позулмуш олдуғуну сүбут едир. Көһнә чәмијјәтин һәлә габил олдуғу ән јүксәк гәһрәманлыг чошғунлуғу милли мүһарибәдир, лакин инди бу мүһарибәнин дә һөкүмәтин халис фырылдагчылығындан ибарәт олдуғу ашкара чыхыр; мә'лум олур ки, бу фырылдагчылығын јеканә мәгсәди—синфи мүбаризәни даһа кеч вахта гәдәр тә'хирә салмагдан ибарәтдир; синфи мүбаризә вәтәндаш мүһарибәси алову илә аловландыгда фырылдагчылыг һаваја соврулур. Синфи һөкмранлыг өзүнү даһа милли донла кизләдә билмир; пролетариата гаршы милли һөкүмәтләр һамылыгла *әлбирдир*.

1871-чи илин троитса күнүндән сонра Франса фәһләләри илә онларын әмәјинин мәһсулуну мәнимсәјәнләр арасында даһа нә сүлһ ола биләр, нә дә барышыг. Пулла тутулан гошун өз дәмир әли илә бу синифләрин һәр икисини бир мүддәтдә бәлкә дә әбәд биләр, лакин онларын мүбаризәси јенидән гызышачаг вә лабүд олараг кетдикчә даһа артыг шиддәтләнәчәкдир; һәм дә ән ахырда кимин: чүзи азлыг тәшкил едән мәнимсәјәнләринми, јохса бөјүк чохлуг тәшкил едән зәһмәткешләрин галиб кәләчәјинә һеч бир шүбһә ола билмәз. Франсыз фәһләләри исә бүтүн мүасир пролетариатын анчаг авангардыдыр.

Авропа һөкүмәтләри синфи һөкмранлығын бејнәлхалг характерини Парисин көзү гаршысында нүмајиш етдирдиләр, һалбуки өзләри бүтүн дүнјаја фәрјад салыб дејирләр ки, бүтүн фәлакәтләрин башлыча сәбәби Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијидир, ја'ни капиталын үмумдүнја гәсдинә гаршы бејнәлхалг әмәк тәшкилатыдыр. Тјер бу тәшкилаты иттиһам едиб дејир ки, һәмин тәшкилат әмәјин истибдадчысы олдуғу һалда өзүнү онун хиласкары кими гәләмә верир. Пикар Интернасионалын франсыз үзвләринин сәрһәд харичиндәки үзвләри илә һәр чүр әлагә сахламасына јол верилмәмәсини әмр етмишдир; Тјерин 1835-чи ил һәммәсләки олуб мумијаја чеврилмиш граф Жобер демишдир ки, һәр мәдәни өлкә һөкүмәтинин башлыча вәзифәси Интернасионалын көкүнү кәсмәкдән ибарәт олмалыдыр. «Мүлкәдарлар палатасы» Интернасионал әлејһинә улашыр, Авропа мәтбуаты да бир ағыздан онлара гошулур. Бизим Бирлик илә һеч бир әлагәси олмајан бир һөрмәтли франсыз јазычысы* һәмин Бирлик һаггында демишдир:

---

* — еһтимал ки, Робине. *Ред.*

«Милли гвардијанын, Мәркәзи комитәсинин үзвләри вә Коммуна үзвләринин чох һиссәси—Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин ән фәал, ајдын дүшүнчәли вә әзмкар башчыларыдыр. Бунлар—шүбһәсиз намуслу, сәмими, ағыллы, фәдакар, саф вә сөзүн *ән јахшы* мә'насында тәәссүбкеш адамлардыр».

Полис руһу илә ашыланмыш буржуа дүшүнчәси, шүбһәсиз, Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијини елә бир кизли гәсдчи чәмијјәт кими тәсәввүр едир ки, онун мәркәзи идарәси заман-заман мүхтәлиф өлкәләрдә үсјанлар тә'јин едир. Һәгигәтдә исә, бизим Бирлик мәдәни аләмин мүхтәлиф өлкәләринин габагчыл фәһләләрини бирләшдирән јалныз бејнәлхалг иттифагдыр. Синфи мүбаризә һарада вә һансы шәраитдә тәзаһүр едирсә етсин, нә кими форма алырса алсын,—әлбәттә, һәр јердә бизим Бирлијин үзвләри биринчи јердә дururлар. Бу Бирлији јетишдирән зәмин мүасир чәмијјәтин өзүдүр. Нә гәдәр ган төкүлүрсә төкүлсүн, бу Бирлик арадан галдырыла билмәз. Ону арадан галдырмаг үчүн һөкумәтләр ән әввәл капиталын әмәк үзвләриндә зүлмкар һөкмранлығыны арадан галдырмалы олардылар, јә'ни мәһз өзләринин түфејли варлығынын әсасыны арадан галдырмалы олардылар.

Фәһләләр Париси вә онун Коммунасы јени чәмијјәтин шанлы мүждәчиси кими һәмишә һөрмәтлә јад едиләчәкдир. Онун јолунда гурбан кедәнләр фәһлә синфинин бөјүк гәлбиндә әбәди јашајачагдыр. Онун чәлладларыны тарих артыг инди елә бир рүсвајчылыг сүтунуна мыхламышдыр ки, онлары өз кешишләринин бүтүн дуалары бу сүтундан гопара билмәјәчәкдир.

256, Һај Һолборн, Лондон.
Уестерн Сентрал, 30 мај 1871-чи ил.

ӘЛАВӘЛӘР

I

«Мәһбуслар дәстәси Урик күчәсиндә дајанды, сәки үстүндә дөрд-дөрд вә ја беш-беш сыра илә үзү күчәјә дүзүлдү. Кенерал маркиз де Галлифе вә онун гәраркаһы атлардан дүшүб онлары сол чинаһдан көздән кечирмәјә башладылар. Кенерал јаваш аддымларла јеријәрәк сыралары көздән кечирир, арабир дајаныр, әлини бирисинин чијнинә вурур вә ја арха сыраларда дуранлардан бә'зиләрини башынын ишарәси илә јанына чағырырды. Әксәр һалларда даһа һеч бир сөз дејилмирди вә бу сурәтлә сечилән адам күчәнин ортасына чыхарылырды ки, бурада да аз сонра ајрыча бир дәстә дүзәлмиш олду... Ајдындыр ки, бурада сәһвләр үчүн кениш меjдан вар иди. Атлы забит бир киши илә бир гадыны кенерал Галлифеjә көстәриб онларын куја бөјүк бир чинајәт етмиш олдугларыны билдирди. Гадын чәркәдән чыхыб јүјүрәрәк дизи үстә јерә чөкдү вә әлләрини пәрлијә узадыб өзүнүн мүгәссир олмадығына јаныглы ифадәләрлә инандыр-

мага башлады. Кенерал бир аз көзләјәндән сонра лагејд бир сима вә самит бир әда илә деди: «Мадам, мән Парисин бүтүн театрларында олмушам,—өзүнүзә зәһмәт вериб, комедија ојуну чыхармајын (ce n'est pas la peine de jouer la comedie»)... Һәмин күн өз јанындакылардан уча, чиркин, тәмиз, јашлы вә ја чиркин көрүнмәк мүсибәт иди. Бир шәхс мәни хүсусилә һејрәтә салды. Јәгин ки, о, бурнунун әзилмиш олмасы сајәсиндә һәјатын ағырлығындан башгаларына нисбәтән даһа тез хилас олду... Бу сүрәтлә јүздән артыг адам сечилдикдән вә күлләләјәнләр дәстәси тә'јин едилдикдән сонра дәстә ајрылмыш оланлары керидә гојараг ирәлиләмәјә башлады. Бир нечә дәгигә сонра бизим архамызда јајлым атәши ешндилди вә атәш тәхминән 15 дәгигә давам етди. Бу—тәләсик һалда мәһкум едилмиш бичарәләрин е'дамы иди». («Daily News»[188]ун Парис мүхбири, 8 ијун).

«Икинчи империјанын ејш-ишрәт мәчлисләриндә өз бәдәнини һәјасызчасына һамыја көстәрмәклә шөһрәт газанмыш арвадынын алфонсу олан» бу Галлифе мүһарибә заманы «франсыз прапоршики» Пистол ады илә мә'лум иди.

«Ehтијатлы вә сенсасијалара чан атмајан «Temps»[189] гәзети күлләләнәркән һәлә өлмәјән вә чанлары чыхмадан басдырылмыш олан адамлар һаггында дәһшәтли әһвалат нағыл едир. Онлардан бир чоху Сен-Жак-ла Бушри әтрафында бағда басдырылмышды, һәм дә бир чоху хејли дајазда басдырылмышды. Күндүз күчә сәс-күјү ешитмәјә мане олурду, лакин кечәнин сакитлијиндә, гоншулугдакы евләрин сакинләри узагдан кәлән инилтиләрин сәсинә јухудан ојанырдылар, сәһәр исә торпағын алтындан јумругуну дүјүнләмиш әл чыхдығыны көрдүләр. Бу сәбәбдән дә әмр едилмишди ки, басдырыланлары газыјыб чыхарсынлар... Мән һеч шүбһә етмирәм ки, јаралылардан бир чохуну дири-дири басдырмышдылар. Бир факты мән тәсдиг едә биләрәм. Брүнел өз севкилиси илә бирликдә ајын 24-дә Вандом мејданындакы евләрдән биринин һәјәтиндә күлләләнмиш вә мејитләри ајын 27-дә ахшама гәдәр орада галмышды. Дәфн едәнләр дәстәси мејитләри јығышдырмаға кәлдикдә гадынын һәлә дири олдуғуну көрүб ону хәстәханаја апарды. Она дөрд јериндән күллә дәјмишдисә дә, инди вәзијјәти тәһлүкәсиздир». («Evening Standard»[190]-ын Парис мүхбири, 8 ијун).

II

Ашағыдакы мәктуб[191] Лондон „Times"-нын 13 ијун тарихли нөмрәсиндә чыхмышдыр.

«TIMES» ГӘЗЕТИНИН РЕДАКТОРУНА

Һөрмәтли чәнаб!

1871-чи ил ијунун 6-да Жүл Фавр бүтүн Авропа дөвләтләринә тә'мимнамә көндәрәрәк, онлары *Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији* илә мүбаризәјә—өлүм-дирим мүбаризәсинә чағырмышдыр. Бу сәнәдин мәһијјәтини изаһ үчүн чәми бир нечә кејд кифајәтдир.

Һәлә бизим Низамнамәнин кириш һиссәсиндә кејд едилмишди ки, «Интернасионал 1864-чү ил сентјабрын 28-дә Лон-

донда* Лонг-Ejкр, Сент-Мартинс-hоллда» үмуми јығынчагда тә'сис едилмишди. Жүл Фавр, өзүнә daha јахшы мә'лум олан сәбәбләр үзүндән Интернасионалын мејдана кәлмәси тарихини 1862-чи илдән әввәлки вахта кечирир.

Бизим принсипләримизи ачыб көстәрмәк үчүн Жүл Фавр «онун» (Интернасионалын) «1869-чу ил 25 март тарихли вәрәгәсиндән» ситат кәтирмәјә киришир. Лакин һәгигәтдә о нәдән ситат кәтирир? Һеч дә Интернасионал олмајан бир чәмиjjәтин вәрәгәсиндән. Жүл Фавр һәлә чох кәнч адвокат олдуғу заман, „National" адлы Парис гәзетини Кабе тәрәфиндән ирәли сүрүлән ифтирачылыг иттиһамындан мүдафиә етдиjи заман бу чүр маневрләрә артыг әл атмышды. Жүл Фавр о заман Кабенин китабчаларындан парчалар охудуғуну иддиа едирди, һәгигәтдә исә мәһз өзүнүн әлавә етмиш олдуғу чүмләләри охуjурду. Бу сахтакарлыг һәлә мәһкәмә ичласы заманы ашкара чыхарылмышды вә әкәр Кабе күзәштә кетмәсәjди, Жүл Фавр чәзаландырылыб Парис вәкилләр чәмиjjәтиндән харич едиләрди. Интернасионалын сәнәдләри деjә, Жүл Фаврын ситат кәтирдиjи бүтүн сәнәдләрдән һеч бири Интернасионала мәхсус дејилдир. Мәсәлән, о дејир:

«1869-чу илин иjулунда Лондонда тә'сис едилмиш олан Баш Шуранын билдирдиjи кими, Алјанс өзүнү атеист е'лан едир».

Баш Шура һеч вахт белә бир сәнәд бурахмамышдыр. Әксинә, Баш Шура, Алјансын—Ченеврәдә L'Alliance de la Démocratie Socialiste **,—мәһз Жүл Фавр тәрәфиндән ситат кәтириләп низамнамәсинин е'тибарсыз олдуғуну е'лан едән бир сәнәд нәшр*** етмишдир.

Мүәjjән һиссәси куjа империjа әлеjһинә дә jөнәлдилмиш олан бүтүн бу тә'мимнамәдә Жүл Фавр Бонапарт прокурорларынын, һәтта империjанын өз мәһкәмәси гаршысында тәкзнб едилмиш олан полис уjдурмаларыны анчаг тәкрар едир.

Мә'лумдур ки, Интернасионалын Баш Шурасы сон мүһарибә**** һаггында өзүнүн (кечән ил иjул вә сентjабр тарихли) ики мүрачиәтиндә Пруссиjанын Франсаjа гаршы ишғалчылыг планларыны ифша етмишдир. Сонралар, Жүл Фаврын шәхси катиби ч-б Ретленжер Баш Шуранын үзвләриндән бә'зиләринә мүрачиәт едиб милли мүдафиә һөкумәтинә jардым үчүн Шу-

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 13. *Ред.*

** — Сосиалист демократиjа алјансынын. *Ред.*

*** Бах: *К. Маркс* «Бејнәлхалг Фәһлә Бирлиjи вә Сосиалист демократиjа алјансы». (*К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 353—355). *Ред.*

**** Бах: бу чилд, сәһ. 210—214, 215—223. *Ред.*

рашын Бисмарк әлејһинә ачыг чыхыш етмәсини онлардан, тәбии олараг, әбәс јерә хаһиш етмишди; һәм дә онлардан хүсусилә хаһиш олунурду ки, республиканын адыны чәкмәсинләр. Жүл Фаврын Лондона кәләчәји мүнасибәтилә нүмајишә—шүбһәсиз, ән јахшы нијјәтләрлә—һазырлыг көрүлмүшдү, һәм дә 9 сентјабр тарихли мүрачиәтиндә Парис фәһләләриндә Жүл Фавр вә онун һәмкарлары һаггында ирәличәдән вә мүәјјән сурәтдә хәбәрдарлыг етмиш олан Баш Шуранын арзусу әксинә олараг һазырлыг көрүлмүшдү.

Әкәр Интернасионалын Баш Шурасы да, өз тәрәфиндән бүтүн Авропа кабинетләринә Жүл Фавр һаггында тә'мимнамә илә мүрачиәт едәрәк, мәрһум ч-б Милјерин Парисдә е'лан етмиш олдуғу сәнәдләрә хүсуси диггәт вермәји онлара тәклиф етсәјди, онда һәмин Жүл Фавр нә дејәрди?

Һөрмәтли чәнаб, Сизин садиг бәндәниз олараг галырам

Чон Һејлз,
Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији
Баш Шурасынын катиби

256, Һај Һолборн, Лондон,
Вестерн Сентрал, 12 ијун.

«Бејнәлхалг Бирлик вә онун мәгсәдләри» мәгаләсиндә Лондон „Spectator" у[108] (24 ијун нөмрәсиндә) мө'мин бир чүгулчу сифәтилә, Алјансын јухарыда көстәрилән сәнәдини, Интернасионалын әсәри кими Жүл Фаврын етдијиндән, бәлкә, даһа әсаслы сурәтдә ситат кәтирир вә бураја башга һоггаларын да әлавә едир. О буну, јухарыда көстәрилән тәкзиб „Times„ гәзетиндә дәрч едиләндән он бир күн сонра чап етмишди. Бу бизи тәәччүбләндирмир. Һәлә Бөјүк Фридрих демишдир ки, бүтүн језуитләрин ән писи протестант језуитләридир.

К. Маркс тәрәфиндән 1871-чи илин апрел—мајында јазылмышдыр.

1871-чи ил ијун ајының орталарында „Лондонда ајрыча китабча шәклиндә нәшр едилмиш вә 1871—1872-чи илләрдә мүхтәлиф Авропа өлкәләриндә вә АБШ-да дәфә едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 317—370.

Ф. ЕНКЕЛС

ФӘҺЛӘ СИНФИНИН СИЈАСИ ФӘАЛИЈЈӘТИ ҺАГГЫНДА

1871-ЧИ ИЛ СЕНТЈАБРЫН 21-дә КОНФРАНСЫН ИЧЛАСЫНДА СӨЈЛӘДИЈИ НИТГИН МҮӘЛЛИФ ЈАЗЫСЫ [192]

Сијасәтдән тамам имтина етмәк мүмкүн дејилдир; имтина тәрәфдарларынын бүтүн гәзетләри дә сијасәтлә мәшғул олур. Мәсәлә јалныз һансы сијасәти вә нечә јеритмәкдәдир. Бизим үчүн сијасәтдән имтина етмәк хүсусилә мүмкүн дејилдир. Фәһлә партијасы сијаси партија кими артыг өлкәләрин әксәријјәтиндә мөвчуддур. Сијасәтдән имтинаны тәблиғ етмәклә бу партијаны дағытмаг бизә јарашмаз. Мүасир һәјатын тәчрүбәси, мөвчуд һөкумәтләрин фәһләләри сијаси зүлм алтында сахламасы—һәм сијаси, һәм дә ичтимаи мәгсәдләрлә,—фәһләләри истәр-истәмәз сијасәтлә мәшғул олмаға вадар едир. Фәһләләри сијасәтдән имтина етмәјә чағырмаг онлары бурҗуа сијасәтинин ағушуна атмаг демәк оларды. Хүсусилә пролетариатын сијаси фәалијјәтини күнүн мәсәләси кими ирәли сүрмүш Парис Коммунасындан сонра сијасәтдән имтина етмәк гәтијјән мүмкүн дејилдир.

Биз синифләрин мәһвини истәјирик. Бу мәгсәдә чатмаг үчүн һансы васитәләр вардыр?—Пролетариатын сијаси һөкмранлығы. Бу, күн кими ајдын олдуғу бир заманда биздән сијасәтә гарышмамағы тәләб едирләр! Сијасәтдән имтинаны тәблиғ едәнләрин һамысы өзүнү ингилабчы, һәтта, даһа чох ингилабчы адландырырлар. Лакин ингилаб сијасәтин ән јүксәк пилләсидир; она чан атан һәр кәс ингилабы һазырлајан, фәһләләри ингилаб үчүн тәрбијәләндирән васитәләри, сијаси фәалијјәти дә гәбул етмәлидир; бунларсыз фәһләләр вурушманын ертәси күнү Фаврлар вә Пиалар тәрәфиндән һәмишә алдадылачаглар. Јеридиләчәк сијасәт исә фәһлә сијасәти олмалыдыр; фәһлә партијасы бу вә ја дикәр бурҗуа партија-

сынын гуҗруғунда сүрүнмəмəли, өзүнүн мəгсəди, өзүнүн сијасəти олан мүстəгил партија кими тəшəккүл тапмалыдыр.

Сијаси азадлыглар, јығынчаглар вə иттифаглар һүгугу, мəтбуат азадлығы—бах будур бизим силаһымыз; əкəр бу силаһы бизим əлимиздəн алмаг истəҗирлəрсə, биз əлləримизи јанымыза салыб сијасəтдəн имтина едə биләрикми? Дејирлəр ки, һəр чүр сијаси фəалијјəт мөвчуд гајданы тəсдиг етмəјə борабəрдир. Лакин бир һалда ки, бу гајда бизə онун əлејһинə мүбаризə васитəләри верир, бу васитəләрдəн истифадə олунмасы мөвчуд гајданы тəсдиг етмək дејилдир.

Илк дəфə там шəкилдə «Коммунистически Интернасионал» журналының 1934-чү ил 29-чу нөмрəсиндə дərч едилмишдир.

К. Маркс вə Ф. Енкелсин əсərləри мəтниндəн чап олунур, 2-чи нəшри, 17-чи чилд, сəһ. 421—422.

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС

ИНТЕРНАСИОНАЛДА ГОНДАРМА ТӘФРИГӘЛӘР

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ БИРЛИЈИ БАШ ШУРАСЫНЫН ГАПАЛЫ ТӘ'МИМНАМӘСИ[1]

Индијәдәк Баш Шура Интернасионалда кедән дахили мүбаризә барәсиндә һансы шәкилдә олурса олсун чыхыш етмәкдән тамамилә чәкинмәји лазым билмиш вә Бирлијин бә'зи үзвләринин азы ики илдән бәри давам едән ашкар һүчумларына һеч бир заман ачыг чаваб вермәмишдир.

Нә гәдәр ки, мәсәлә Интернасионал илә мејдана кәлдији күндән она дүшмән кәсилмиш бир чәмиҗјәт* арасына гәсдән гарышыглыг салмаг истәјән бир нечә интригабазын фитнә-фәсадларындан ибарәт иди, һәлә сусмаг оларды, лакин инди, бу чәмиҗјәт тәрәфиндән галдырылан мә'рәкәләр Авропа иртичасына көмәк етдији вә Интернасионал өз тарихиндә мисли көрүнмәмиш бөһран кечирмәкдә олдуғу бир заманда Баш Шура бүтүн бу интригаларын тарихи хүласәсини вермәјә мәчбурдур.

I

Парис Коммунасынын сүгутундан сонра Баш Шуранын илк аддымы Франсада кедән вәтәндаш мүһарибәси һаггында мүрачиәт** е'лан етмәкдән ибарәт олду; Баш Шура бу мүрачиәтдә Коммунанын бүтүн һәрәкәтләри илә һәмрә'ј олдуғуну билдирирди, өзү дә мәһз елә бир вахтда ки, бу һәрәкәтләри әлләриндә дәставүз едәрәк буржуазија, мәтбуат вә Авропа һөкумәтләри мәғлуб олмуш парислиләр үзәринә, сел

* — Бејнәлхалг сосиалист демократијасы алјансы. *Ред.*

** Бах: бу чилд, сәһ. 224—273. *Ред.*

кими, ән алчаг бөһтанлар јағдырырдылар. Фәһлә синфинин бир һиссәси һәтта баша дүшмүрдү ки, онун өз иши мәғлуб едилмишдир. Буну Шураја көстәрән дәлилләрдән бири дә о олду ки, Шуранын ики үзвү—вәтәндаш Очер вә вәтәндаш Лекрафт бу мүрачиәтлә азачыг да һәмрә'ј олмагдан билмәрәк бојун гачырыб Шуранын һеј'әтиндән чыхдылар. Демәк лазымдыр ки, дүнјанын бүтүн мәдәни өлкәләриндә бу мүрачиәтин дәрһ едилмәси фәһлә синфинин Парис һадисәләри барәсиндә фикир бирлијинин әсасыны гојду.

Дикәр тәрәфдән, Интернасионал бу мүрачиәт васитәсилә буржуа мәтбуатыны, хүсусән бөјүк инкилис мәтбуатыны мүбаһисәјә чәлб едиб Баш Шуранын чаваблары илә мүбаһисәни давам етдирәрәк буржуа мәтбуатында чох күчлү тәблиғат васитәси әлдә етмиш олду.

Чохлу Коммуна мүһачиринин Лондона кәлмәси Баш Шураны јардым комитәсинә чеврилмәјә вә онун ади вәзифәләринә һеч дә дахил олмајан бу функсијаны азы сәккиз ај әрзиндә јеринә јетирмәјә вадар етди. Өзлүјүндә ајдындыр ки, мәғлуб олуб сәркәрдан дүшмүш коммунарлар буржуазијадан көмәк ума билмәздиләр. Фәһлә синфинә кәлдикдә, онун көмәји чәтин бир вахтда тәләб олунмушду. Артыг Исвечрәјә вә Белчикаја бөјүк мүһачир груплары кәлмишди, ја бу мүһачирләрә јардым көстәрмәк, ја да онларын кечиб Лондона кетмәләринә көмәк етмәк лазым иди. Алманијада, Австријада вә Испанијада топланан мәбләғ Исвечрәјә көндәрилирди. Доггуз саатлыг иш күнү уғрунда Инкилтәрәдә кедән кәркин мүбаризә,—бу мүбаризәнин һәлледичи нөгтәси Њукасл һадисәләри иди[194],—һәм фәһләләрин фәрди ианәсиндән ығышан вәсаити, һәм дә тред-јунионларын вәсаитини түкәтмишди; јери кәлмишкән дејәк ки, низамнамәләрә әсасән бунлар јалныз һәмкарлар мүбаризәсинин мәгсәдләри үчүн хәрчләнә биләр. Лакин јорулмадан фәалијјәт көстәрмәк вә јазышмаг сајәсиндә Шура аз да олса пул топлаја билир вә һәфтәдән-һәфтәјә ону бөлүшдүрүрдү. Шуранын чағырышына Америка фәһләләри даһа кениш даирәдә сәс вердиләр. Әкәр Шура буржуазијанын ифрат дәрәчәдә горхмуш тәхәјјүлүнүн Интернасионал кассасына сәхавәтлә бәхш етдији милјонлары хәрчләјә билсәјди, нә јахшы оларды!

1871-чи илин мајындан сонра бир груп Коммуна мүһачири мүһарибә нәтичәсиндә сырадан чыхан франсыз нүмајәндәләринин јеринә Шуранын тәркибинә дахил едилди. Шуранын тәркибинә дахил едиләнләр арасында Интернасионалын көһнә үзвләри, еләчә дә өз ингилаби фәаллығы илә шөһрәт газанмыш бир нечә шәхс вар иди; онларын сечилмәси Парис Коммунасына еһтирам әламәти иди.

Шура бүтүн бу гајғылары чәкмәклә бәрабәр, чағырачағы конфранса да һазырлыг көрмәли иди[195].

Бонапартчы һөкумәтин Интернасионала гаршы сәрт чәза тәдбирләри көрмәси Базел конгресинин 98 гәрарында нәзәрдә тутулан конгресин Парисдә чағырылмасына мане олду. Баш Шура Низамнамәнин 4-чү маддәсинин она вердији һүгугдан истифадә едиб 1870-чи ил 12 ијул тарихли тә'мимнамәсиндә конгресин Мајнсда чағырылдығыны е'лан етди. О, ејни заманда мүхтәлиф федерасијалара көндәрдији мәктубларда* Баш Шуранын игамәткаһыны Инкилтәрәдән һәр һансы башга бир өлкәјә көчүрмәк тәклифини ирәли сүрүр вә бу мәсәлә барәсиндә нүмајәндәләрә императив мандатлар вермәји ваһиш едирди; федерасијалар Шураны Лондонда сахламаг лазым кәлдијини јекдилликлә билдирдиләр. Бир нечә күндән сонра башланан Франса-Пруссија мүһарибәси конгресин чағырылмасыны үмумијјәтлә гејри-мүмкүн етди. Белә олдугда, сорғу илә мүрачиәт етдијимиз федерасијалар бизә сәлаһијјәт вердиләр ки, нөвбәти конгресин вахтыны һадисәләрин кедишиндән асылы олараг тә'јин едәк.

Сијаси вәзијјәт имкан верән кими, Баш Шура 1865-чи ил конфрансынын[39] вә тәшкилати мәсәләләри мүзакирә етмәк үчүн һәр конгрес заманы кечирилән гапалы ичласларын вердији мисаллара әсасланараг гапалы конфранс чағырды. Елә бир вахт иди ки, Авропада иртича түғјан едирди; Жүл Фавр мүһачирләри чинајәткар ады илә әлә вермәји бүтүн һөкумәтләрдән, һәтта Инкилтәрә һөкумәтиндән дә тәләб едирди; Дүфор Интернасионалы гадаған едән, сонралар Малу тәрәфиндән ријакарчасына сахталашдырылыб белчикалылара тәгдим олунан гануну[196] мүлкәдарлар палатасына[151] тәклиф етмишди; Коммуна мүһачирләриндән биринин әлә верилмәси тәләб едилмиш вә бу тәләблә әлагәдар оларақ о һәлә федерал һөкумәтин гәрарындан әввәл Исвечрәдә һәбсә алынмышды; Интернасионал үзвләрини көзүмчыхдыја салмаг Бөјст илә Бисмарк арасында бағланан иттифагын ачыг-ашкар әсасы олмушду, һәм дә сазишин Интернасионал әлејһинә чевриlмиш маддәсинә Виктор-Еммануил дә тәләм-тәләсик гошулмушду; Испанија һөкумәти өзүнү бүсбүтүн Версал чәлладларынын ихтијарына вериб Мадриддәки Федерал шураны Португалијаја пәнаһ апармаға вадар етмишди[197]; нәһајәт, Интернасионалын биринчи вәзифәси өз тәшкилатыны сых бирләшдирмәкдән вә она мејдан охујан һөкумәтләрин чағырышыны гәбул етмәкдән ибарәт иди,—белә бир вахтда ачыг

* К. Маркс. «Бүтүн бөлмәләрә мәхфи билдириш» (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 455). Ред.

конгрес чағырмаг мүмкүн дејилди, бу конгрес анчаг онунла нәтичәләнәрди ки, континент нүмајәндәләрини һөкумәтләрә тәслим етмиш оларды.

Баш Шура илә мүнтәзәм әлагә сахлајан бүтүн бөлмәләр конфранса вахтында дә'вәт олунмушдулар вә конгресдән ачыг бәһс олунмаса да, конфранса һазырлыг ишиндә чидди чәтинликләр мејдана чыхмышды. Әлбәттә, Франса өзүнүн о заманкы вәзијјәтиндә нүмајәндәләр сечә билмәзди. Италијада о заман јеканә мүтәшәккил бөлмә Неапол бөлмәси иди; нүмајәндә сечкиси әрәфәсиндә бу бөлмә силаһ күчүнә дағыдылмышды. Австрија да вә Мачарыстанда Интернасионалын ән фәал үзвләри зиндана салынмышдылар. Алманијада Интернасионалын ән мәшһур бир нечә үзвү дөвләтә хәјанәтдә иттиһам олунараг тә'гиб едилирди, башгалары һәбсдә идиләр вә партија пулунун һамысы онларын аиләләринә јардым үчүн сәрф олунурду. Америкалылар нүмајәндә һеј'әти көндәрмәкдән өтрү ајрылан вәсаити мүһачирләрә јардым үчүн хәрчләјиб конфрансын адына өз өлкәләриндә Интернасионалын вәзијјәти һаггында мүфәссәл һесабат јолламышдылар. Һәм дә бүтүн федерасијалар ачыг конгрес әвәзинә гапалы конфранс чағырмағы зәрури һесаб етмишдиләр.

1871-чи ил сентјабрын 17-дән 23-дәк Лондонда кечирилән конфранс өз ишини гуртардыгдан сонра Баш Шураја тапшырды ки, конфрансын гәтнамәләрини дәрч етсин, тәшкилат регламентини сиһмана салыб бир даһа көздән кечирилмиш вә тәсһиһ олунмуш Үмуми Низамнамә* илә бирликдә үч дилдә нәшр етсин, үзвлүк вәрәгәләрини маркаларла әвәз етмәк барәсиндә гәрары јеринә јетирсин, Инкилтәрәдә Интернасионалы јенидән гурсун[198] вә, нәһајәт, бу мүхтәлиф ишләрин көрүлмәси үчүн лазыми вәсаит ахтарыб тапсын.

Конфрансын материаллары дәрч олундугда Парисдән тутмуш Москваја вә Лондондан тутмуш Њју-Јорка гәдәр мүртәче мәтбуат фәһлә синфинин сијасәтинә даир гәтнамәни** дәрһал олдугча үсјанкар бир гәтнамә адландырды — „Times“[163] ону «сојугганлылыгла дүшүнүлүб һазырланмыш нөрмәтсизликдә» тәгсирләндирмишди—вә билдирди ки, бунун үстүндә Интернасионалы дәрһал ганундан кәнар е'лан етмәк лазымдыр. Дикәр тәрәфдән, сахта тәригәтчи бөлмәләри[199] писләјән гәтнамә бејнәлхалг полисин әлинә бәһанә верди ки,—о белә бир бәһанәни чохдан ахтарырды,—Баш Шуранын вә конфрансын куја алчалдычы истибдадына гаршы өзүнү фәһләләрин гәјјуму кими көстәрәрәк, онларын азад мухтарије-

* Бах: бу чилд, сәһ. 15—18. *Ред.*

** Бах: бу чилд, сәһ. 274—275. *Ред.*

јәтини мүдафиә етмәк ады илә һај-күј галдырсын. Фәһлә синфи Баш Шурадан о дәрәчәдә «ағыр зүлм» көрүрдү ки, Баш Шураја Авропадан, Америкадан, Австралијадан, һәтта Һиндистандан да Интернасионала дахил олмаг барәсиндә әризәләр кәлир вә о, јени бөлмәләр јарадылдығына даир билдиришләр алырды.

II

Һәтта Бирлијимизин дахилиндә дә буржуа мәтбуатынын бөһтанчы иттиһамларына вә бејнәлхалг полисин шикајәтләринә рәғбәт бәсләјәнләр вар иди. Заһирән Баш Шураја, һәгигәтдә исә бүтүн Бирлијә гаршы чеврилмиш интригалар Бирлијин дахилиндә башланмышды. Һәмин интригаларын архасында *Бејнәлхалг сосиалист демократијасы алјансы*—рус Михаил Бакунинин бу төрәмәси дурур. Сибирдән гајытдыгдан сонра Бакунин өз чохиллик тәчрүбәсинин бәһрәси олараг Кертсен «Колокол»унун сәһифәләриндә панславизми вә иргләр мүһарибәсини тәблиғ етмәјә башламышды[200]. Сонралар Исвечрәдә оларкән, Интернасионала гаршы тә'сис едилән Сүлһ вә азадлыг чәмијјәтинин рәһбәр комитәсинә сечилмишди[201]. Һәмин буржуа чәмијјәтинин ишләри кет-кедә писләшдији үчүн онун президенти ч. Г. Фогт Бакунинин мәсләһәти илә 1868-чи илин сентјабрында Интернасионалын Брүсселдә топланмыш конгресинә[202] Чәмијјәт илә иттифаг бағламағы тәклиф етди. Конгрес јекдилликлә билдирди ки, икисиндән бири олмалыдыр: ја Чәмијјәт Интернасионал илә ејни мәгсәдләр күдмәлидир—бу һалда Чәмијјәтин јашамасынын һеч бир мә'насы јохдур, ја да Чәмијјәтин мәгсәдләри башгадыр—онда иттифаг мүмкүн дејилдир. Бир нечә күндән сонра Чәмијјәтин Берндә кечирилән конгресиндә Бакунин јени мәсләк гәбул етди. Орада Бакунин тәләсик ујдурулмуш бир програм тәклиф етди; бу програмын елми дәјәрини тәкчә елә ашагыдакы ибарәдән көрмәк олар: *«синифләрин игтисади вә ичтимаи чәһәтдән бәрабәрләшдирилмәси»*[203]. Чүзи азлыг тәрәфиндән мүдафиә едилән Бакунин Чәмијјәт илә әлагәни кәсди ки, Интернасионала дахил олуб Интернасионалын Үмуми Низамнамәсини Чәмијјәт тәрәфиндән рәдд едилмиш өз тәсадүфи програмы илә, Баш Шураны исә өз шәхси диктатурасы илә әвәз етсин. Бу мәгсәдә чатмаг үчүн о өз хүсуси силаһыны—*Бејнәлхалг сосиалист демократијасы алјансыны* јаратды ки, бу да Интернасионал дахилиндә Интернасионал олмалы иди.

Бакунин бу чәмијјәти јаратмаг үчүн лазым олан үнсүрләри һәлә Италијада икән әлагәјә кирдији адамлар арасындан вә рус мүһачирләринин кичик бир групу ичәрисиндән тапды; онлар Исвечрәдә, Франсада вә Испанијада Бакунинин

емиссарлары хидмәтини көрүр, орада Интернасионала үзвләр топлајырдылар. Лакин Белчика вә Парис федерал шуралары Алјансы танымагдан анчаг тәкрарән бојун гачырдыгдан сонра Бакунин өз јени чәмиҹјәтинин низамнамәсини—«анлашылмаз» Бөрн програмынын дәгиг сурәтиндән башга бир шеј олмајан низамнамәни бәјәнилмәк үчүн Баш Шураја тәгдим етмәји гәрара алды. Шура 1868-чи ил 22 декабр тарихли ашағыдакы тә'мимнамә илә чаваб верди:

БАШ ШУРА—БЕЈНӘЛХАЛГ СОСИАЛИСТ ДЕМОКРАТИЈАСЫ АЛЈАНСЫНА

Тәхминән бир ај бундан әввәл Ченеврәдә бир нечә вәтәндаш *Бејнәлхалг сосиалист демократијасы алјансы* адланан вә «бәрабәрлик кими бөјүк бир принсип әсасында сијаси вә фәлсәфи мәсәләләри вә и. а. өјрәнмәји» өзүнүн «хүсуси вәзифәси» е'лан едән јени бејнәлхалг чәмиҹјәтин *мәркәзи тәшәббүс комитәсини* јаратмышдыр.

Бу тәшәббүс комитәси тәрәфиндән чап едилән програм вә низамнамә һаггында Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Баш Шурасына анчаг 1868-чи ил декабрын 15-дә мә'лумат верилмишдир. Бу сәнәдләрә көрә, јухарыда ады чәкилән Алјанс «Интернасионал илә тамамилә гајнајыб гарышыр» вә ејни заманда бүтүнлүклә бу Бирликдән кәнарда тә'сис едилир. Ардычыл сурәтдә Ченеврә[204], Лозан[205] вә Брүссел конгресләриндә сечилмиш *Интернасионал* Баш Шурасы илә јанашы, тәшәббүсчүләрин Низамнамәсинә әсасән, Ченеврәдә өзү өзүнү тә'јин етмиш дикәр баш шура да мөвчуд олачагдыр. *Интернасионалын* јерли груплары илә јанашы, Алјансын јерли груплары мөвчуд олачаг вә бунлар *Интернасионалын* милли бүролары јандан кәнарда фәалиҹјәт көстәрән өз милли бүролары васитәсилә *«Алјансын мәркәзи бүросуна мүрачиәт едиб Интернасионала гәбул олунмағы хаһиш едәчәкләр»;* белә ликлә, *Алјансын* мәркәзи комитәси өзүнә *Интернасионала* гәбул етмәк һүгугу верир. Нәһајәт, *Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин үмуми конгресинин дә Алјансын үмуми конгресиндән* ибарәт охшары олачагдыр, чүнки тәшәббүсчүләрин регламентинә көрә, Бејнәлхалг сосиалист демократијасы алјансынын нүмајәндә һеј'әти Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин шө'бәси кими фәһлә ләрин иллик конгреси заманы *«әлаһиддә бир јердә ачыг ичласларыны кечирәчәкдир».*

Нәзәрә алыныр ки,

Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин дахилиндә вә ондан кәнарда фәалиҹјәт көстәрән икинчи бејнәлхалг тәшкилатын мөвчуд

олмасы онун ичәрисинә позғунлуг салмаг үчүн ән шәксиз бир васитә оларды;

һәр һансы бир јердә адамларын һәр һансы башга бир групунун һаггы оларды ки, Женеврә тәшәббүс групундан нүмунә көтүрүб, башга хүсуси вәзифәси олан дикәр бејнәлхалг бирликләри аз-чох үзүрлү бәһанәләрлә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинә дахил етсин;

белә ликлә, Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији тезликлә һәр бир милләтин вә һәр бир партијанын интригабазларынын әлиндә ојунчаға чевриләрди;

бундан әлавә, Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Низамнамәсинә, әсасән онун сыраларына анчаг јерли вә милли бөлмәләр гәбул едилир (Низамнамәнин I вә VI маддәләринә бах);

Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Үмуми Низамнамәсинә вә Тәшкилат регламентинә зидд низамнамәләр вә тәшкилат регламентләри гәбул етмәк Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин бөлмәләринә гадаған олунмушдур (Тәшкилат регламентинин XII маддәсинә бах);

Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Низамнамәсини вә Тәшкилат регламентини јалныз үмуми конгрес нәзәрдән кечириб дәјишдирә биләр, бу шәртлә ки, иштирак едән нүмајәндәләрин үчдә ики һиссәси буна тәрәфдар олдуғуну билдирсин (Тәшкилат регламентинин XIII маддәсинә бах);

Брүсселдә кечирилмиш үмуми конгресдә *Сүлһ чәмијјәти* әлејһинә јекдилликлә гәбул олунан гәтнамәләр бу мәсәләни ирәличәдән һәлл етмишдир;

конгрес бу гәтнамәләрдә билдирмишдир ки, *Сүлһ чәмијјәтинин* мөвчуд олмасы үчүн һеч бир әсас јохдур, чүнки бу чәмијјәтин јахынларда вердији бәјаната көрә, онун мәгсәд вә принсипләри Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин мәгсәд вә принсипләринин ејнидир;

Алјансын тәшәббүс групунун бә'зи үзвләри Брүссел конгресиндә нүмајәндә сифәтилә бу гәтнамәләрин лећинә сәс вермишләр;

Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Баш Шурасы бунлары нәзәрдә тутараг 1868-чи ил декабрын 22-дә өз ичласында јекдилликлә гәрара алмышдыр:

1) Бејнәлхалг сосиалист демократијасы алјансынын низамнамәсиндә бу алјансын Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији илә мүнасибәтләрини мүәјјән едән бүтүн маддәләр ләғв олунмуш вә е'тибардан дүшмүш е'лан едилир.

2) Бејнәлхалг сосиалист демократијасы алјансы Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинә бөлмә кими гәбул олунмур.

Ичласын сәдри—*Ч. Очер*

Лондон, 22 декабр 1868-чи ил. Баш катиб—*Р. Шо*

Бир нечә ајдан сонра Алјанс Баш Шураја јенидән мүраҹиәт едиб сорушду ки, о, Алјансын *принсипләрини* гәбул едир, јохса етмир, *һә ја јох?* Алјанс билдирди ки, әкәр бу суала мүсбәт ҹаваб вериләрсә, о, Интернасионалын бөлмәләри илә гајнајыб гарышмаға һазырдыр. Алјанс ҹаваб олараг 1869-ҹу ил 9 март тарихли ашағыдакы тә'мимнамәни алды:

БАШ ШУРА—БЕЈНӘЛХАЛГ СОСИАЛИСТ ДЕМОКРАТИЈАСЫ АЛЈАНСЫНЫН МӘРКӘЗИ БҮРОСУНА

Низамнамәмизин I маддәсинә әсасән, Бирлијә ејни мәгсәд, ја'ни *фәһлә синфинин гаршылыглы мүдафиәси, инкишафы вә там азадлығы* мәгсәдини күдән бүтүн фәһлә ҹәмијјәтләри гәбул едилирләр.

Һәр бир өлкәдә фәһлә синфинин мүхтәлиф дәстәләринин инкишаф шәраити мүхтәлиф олдуғуна көрә онларын керчәк һәрәкаты экс етдирән нәзәри бахышлары да лабүд олараг бир-бириндән фәргләнир.

Лакин Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији тәрәфиндән мүәјјән едилмиш фәалијјәт бирлији, мүхтәлиф миллӣ бөлмәләрин мәтбуат органлары тәрәфиндән асанлашдырылан идеја мүбадиләси, һабелә үмуми конгресләрдә билаваситә апарылан мүзакирәләр тәдричән үмуми нәзәри програм јарадылмасына кәтириб чыхармалыдыр.

Белӛликлә, *Алјанс програмынын тәнгиди сурәтдә нәзәрдән кечирилмәси* Баш Шуранын функсијасына дахил дејилдир. Пролетар һәрәкатынын бу програмда дәгиг ифадә олунуб-олунмадығыны тәдгиг етмәк вәзифәси гаршымызда дурмур. Бизим үчүн анҹаг ону билмәк ваҹибдир ки, програмда Бирлијимизин *үмуми мејлинә,* ја'ни *фәһлә синфинин там азадлығына* зидд бир шеј вар, ја јохдур. Сизин програмынызда бу тәләби өдәмәјән бир ибарә вар. 2-ҹи маддәдә дејилир:

«О» (Алјанс) «һәр шејдән әввәл *синифләрин сијаси, игтисади вә ичтимаи бәрабәрләшдирилмәсинә* чалышыр».

Синифләрин бәрабәрләшдирилмәси һәрфи мә'нада *капитал илә әмәјин* буржуа сосиалистләри тәрәфиндән чох һәјасызлыгла тәблиғ едилән *аһәнкдарлығындан* ибарәтдир. *Синифләри бәрабәрләшдирмәк дејил,*—бу фе'лән һәјата кечирилмәз бир чәфәнкијатдыр,—әксинә, *синифләри ләғв етмәк*—пролетар һәрәкатынын әсл сирри, *Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин* бөјүк мәгсәди бах будур.

Лакин бу ибарәнин—*синифләрин бәрабәрләшдирилмәси* ибарәсинин ишләдилдији конкрет мәтн нәзәрә алындыгда, бу

ибарә садәчә көздән гачмыш јазы хәтасы кими көрүнүр. Баш Шура шүбһә етмир ки, бу чүр тәһлүкәли анлашылмазлыглар үчүн бәһанә верән ибарәни сиз өз програмыныздан чыхартмагдан бојун гачырмајачагсыныз. Бирлијимиз өз принсипләринә ујғун олараг һәр бир бөлмәјә Бирлијин үмуми мејлинин позулдуғу һаллардан башга бүтүн һалларда өз нәзәри програмыны сәрбәст шәкилдә ифадә етмәк ихтијары верир.

Демәли, Алјанс бөлмәләринин Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијин бөлмәләринә *чеврилмәсинә* һеч бир манеә јохдур.

Әкәр *Алјансын ләғв едилмәси вә онун бөлмәләринин Интернасионала дахил олмасы* мәсәләси гәти һәлл едиләрсә, онда Регламентимизә әсасән, *һәр јени бөлмәнин јери вә үзвләринин сајы һаггында Шураја мә'лумат вермәк* лазым кәләчәкдир.

Баш Шуранын 1869-чу ил 9 март тарихли ичласы

Алјанс бу шәртләрлә разылашдығыны билдирди вә Баш Шура Бакунин програмынын алтында олан бә'зи имзалара алданыб, Алјансы Интернасионала гәбул етди; Баш Шура елә күман едирди ки, Ченеврәдәки Роман федерал комитәси Алјансы танымышдыр, һалбуки, әксинә, федерал комитә һәмишә өзүнү Алјансдан узаг тутмушдур. Алјанс ән јахын мәгсәдинә чатды: Базел конгресиндә тәмсил едилмәјә наил олду. Бакунин тәрәфдарларынын Интернасионал конгресләриндә һеч бир заман ишләдилмәмиш шәрәфсиз үсуллара әл атдыгларына бахмајараг, Бакунинин белә бир үмиди боша чыхды ки, конгрес Баш Шуранын игамәткаһыны Ченеврәјә көчүрәчәк вә вәрәсәлик һүгугуну дәрһал ләғв етмәк һаггында сенсимонизм зир-зибилини—сосиализмин әмәли башланғыч нөгтәси олараг Бакунинин ирәли сүрдүјү тәдбири рәсмән тәсдиг едәчәкдир. Бу тәкчә Баш Шураја гаршы дејил, еләчә дә Алјансын програмыны, хүсусән онун сијасәтдән тамам имтина доктринасыны гәбул етмәкдән бојун гачыран бүтүн Интернасионал бөлмәләринә гаршы һәмин тәригәтчи күрүһүнүн ачыг вә арамсыз мүһарибәјә башламасы үчүн ишарә олду.

Һәлә Базел конгресиндән әввәл, Нечајев Ченеврәјә кәлдији заман Бакунин онунла әлагәјә кириб Русијада тәләбәләр арасында кизли чәмијјәт јаратмышды. О һәр чүр «ингилаби комитәләр» ады архасында өз шәхсијјәтини даим кизләдәрәк, Калиостро заманынын һәр чүр фырылдаг вә јаланларына архаланан гејри-мәһдуд һакимијјәтә чан атырды. Бу чәмијјәтин әсас тәблиғат үсулу белә иди: о, Ченеврәдән мүхтәлиф адамлара үстүндә «Кизли ингилаби комитә» сөзләриндән ибарәт русча мөһүр вурулмуш сары зәрфли мәктублар

көпдәрәрәк рус полисини heч бир күнаһы олмајан бу адамлардан шүбһәләндирирди. Нечајев мүһакимәси һаггында дәрч олунмуш һесабат мә'луматы *Интернасионалын* адындан алчагчасына суи-истифадә едилдијини көстәрир*.

Бу заман Алјанс әввәлчә Локлда нәшр едилән „Progrés“ гәзетиндә[207], сонра исә Ченеврәдә чыхан вә Бакунинин ардынча бир нечә нәфәр Алјанс үзвүнүн дә кирдији Роман федерасијасынын рәсми органы «Egalitè» гәзетиндә[107] Баш Шура илә ачыг мүбаһисәјә башлады. Баш Шура Бакунинин шәхси органы олан «Progrés»ин һүчумларына әһәмијјәт вермәсә дә «Egalitè»нин һүчумларына биканә гала билмәзди, зира онун фикринчә, бу һүчумлар Роман федерал комитәсинин разылыгы илә едилирди. Онда Шура 1870-чи ил 1 јанвар тарихли ашағыдакы тә'мимнамәни** дәрч етди:

«1869-чу ил 11 декабр тарихли «Egalité»дә охујуруг:

«Шүбһәсиз ки, Баш Шура сон дәрәчә мүһүм ишләрә е'тинасызлыг көстәрир. Биз она Регламентин биринчи маддәсиндә нәзәрдә тутулмуш вәзифәләрини хатырладырыг: Баш Шура конгресин гәрарларыны јеринә јетирмәјә вә и. а. *борчлудур*. Биз Баш Шураја кифајәт гәдәр елә суаллар верә биләрдик ки, бунларын чавабларындан олдугча этрафлы бир сәнәд әмәлә кәләрди. Биз буну сонралар едәчәјик... Һәләлик исә вә и. а.».

Баш Шуранын билдијинә көрә, нә Низамнамәдә, нә дә Регламентдә елә бир маддә јохдур ки, онун гаршысына „Egalitè“ илә јазышмаг вә ја мүбаһисәјә кирмәк, јахуд да гәзетләрин «суалларына чаваб вермәк» вәзифәсини гојсун. Баш Шура гаршысында Роман Исвечрәси бөлмәләринин нүмајәндәси анчаг Ченеврәдәки Федерал комитәдир. Әкәр Роман федерал комитәси бизә јеканә гануни јол илә, јә'ни өз катиби васитәсилә сорғулар вә ја иттиһамларла мүрачиәт едәрсә, Баш Шура она чаваб вермәјә һәмишә һазыр олачагдыр. Лакин нә «Egalité» вә «Progres» редакторлары хејринә өз функсијаларындан имтина етмәјә, нә дә бу гәзетләр тәрәфиндән өз функсијаларынын гәсб едилмәсинә јол вермәјә Роман федерал комитәсинин һаггы јохдур. Үмумијјәтлә, Баш Шуранын милли вә јерли комитәләрлә тәшкилати мәсәләләр барәсиндә јазышмасынын дәрч едилмәси Бирлијин үмуми мәнафејинә һөкмән бөјүк зијан вурарды. Доғрудан да, Интернасионалын башга органлары «Progrés» вә «Égalité»ни тәглид

---

* Тезликлә Нечајев мүһакимәсиндән[206] парчалар дәрч едиләчәкдир. Охучу һәмин парчаларда елә чәфәнк вә ејни заманда елә алчаг гајдаларын нүмунәсини көрәчәкдир ки, Бакунинин достлары бу гајдалар үчүн мәс'улијјәти *Интернасионалын* үзәринә гојурдулар.

** Бах: *К. Маркс.* «Баш Шура—Роман Исвечрәсинин Федерал шурасына» *(К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 402—409). *Ред.*

етмәјә башласајдылар, онда Баш Шура белә бир алтернатив гаршысында галарды—ја сусуб өзүнү чәмијјәт гаршысында һөрмәтдән салмаг, ја да әһдини позуб ачыг чаваб вермәк. «Égaltié» вә «Progrés» Парисдә чыхан «Travail» гәзетинә[208] бирликдә *тәклиф етмишләр* ки, Баш Шураја о да һүчум етсин. Ичтимаи рифаһ чәмијјәтиндән[209] бунун нә фәрги вардыр!»

Һалбуки Роман федерал комитәси һәлә бу тә'мимнамә илә таныш олмаздан әввәл «Égalité» редаксијасындан Алјанс тәрәфдарларыны артыг узаглашдырмышды.

1868-чи ил 22 декабр вә 1869-чу ил 9 март тарихли тә'мимнамәләр кими, 1870-чи ил 1 јанвар тарихли тә'мимнамә дә Интернационалын бүтүн бөлмәләри тәрәфиндән бәјәнилди.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, Алјанс гәбул етдији шәртләрин бирини дә јеринә јетирмәди. Онун гондарма бөлмәләри Баш Шура үчүн сирр олараг галмагда иди. Бакунин Испанијада вә Италијада олан бир нечә пәракәндә групу, һабелә онун тә'сири алтына дүшүб Интернасионалдан ајрылмыш Неапол бөлмәсини өз шәхси рәһбәрлији алтында сахламаға чалышырды. Италијанын дикәр шәһәрләриндә о, фәһләләрдән дејил, вәкилләрдән, журналистләрдән вә башга буржуа доктриначыларындан ибарәт кичик групларла әлагә сахлајырды. Барселонада онун өз нүфузуну сахламасына бә'зи достлары көмәк едирдиләр. Алјанс Франсанын бә'зи чәнуб шәһәрләриндә лионлу Албер Ришарын вә Гаспар Бланын рәһбәрлији алтында сепаратист бөлмәләр јаратмаға чәһд едирди; бунлардан ирәлидә јенә бәһс олунаҹагдыр. Гысасы, Интернационалын дахилиндә бејнәлхалг чәмијјәт фәалијјәт көстәрмәкдә давам едирди.

Алјанс Роман Исвечрәси бөлмәләринә рәһбәрлији әлә кечирмәк мәгсәдилә гәти зәрбәни 1870-чи ил апрелин 4-дә Шоде-Фонда ачылаҹаг гурултајда ендирмәк фикриндә иди.

Мүбаризә Алјанс нүмајәндәләринин гурултајда иштирак етмәк һүгугу олуб-олмамасы мәсәләси үстүндә башланды; Ченеврә федерасијасынын вә Шо-де-Фон бөлмәләринин нүмајәндәләри бу һүгугу гәбул етмирдиләр.

Алјанс тәрәфдарлары өзләринин һесабламасына көрә федерасија үзвләринин чәми бешдә бир һиссәсинин нүмајәндәләри олдуглары һалда, Базел фырылдагларыны тәкрар етмәклә бир вә ја ики артыг сәс алыб сахта чохлуг әлдә едә билдиләр. Онларын өз органынын (бах: «Solidarité»[210], 7 мај 1870-чи ил) јаздығына көрә, бу чохлуг јалныз *он беш* бөлмәни тәмсил едирди, һалбуки тәкчә Ченеврәдә отуз бөлмә вар иди! Сәсвермә нәтичәсиндә Роман гурултајы ики һиссәјә парчаланды вә бунлар өз ичласларыны ајры-ајрылыгда давам етдирдиләр. Өзүнү бүтүн федерасијанын гануни нүмајәндәләри

hесаб едән Алјанс тәрәфдарлары Роман федерал комитәсинин игамәткаһыны Шо-де-Фона көчүртдүләр вә Невшателдә вәтәндаш Килјомун редаксијасы алтында өзләринин «Solidarité» адлы рәсми органыны тә'сис етдиләр. Бу кәнч јазычынын хүсуси вәзифәси Ченеврәдә «фабрик»[211] фәһләләринә, бу мәнфур «буржуалара» бөһтан атмаг, Роман Федерасијасынын органы олан «Égalité» илә вурушмаг вә сијасәтдән тамам имтина тәблиғ етмәк вәзифәсиндән ибарәт иди. Бу мөвзуда ән әһәмијјәтли мәгаләләрин мүәллифләри Марселдә Бастелика, Лионда исә Алјансын ики бөјүк рүкнү олан Албер Ришар вә Гаспар Блан иди.

Ченеврә нүмајәндәләри гурултајдан гајытдыгдан сонра өз бөлмәләринин үмуми јығынчағыны чағырдылар, Бакунин илә тәрәфдарларынын мүгавимәтинә бахмајараг бу јығынчаг нүмајәндәләрин Шо-де-Фон гурултајындакы фәалијјәтини бәјәнди. Бир мүддәтдән сонра Бакунин ән фәал әлалтылары илә бирликдә көһнә Роман федерасијасындан хариҹ едилди.

Роман гурултајы бағланар-бағланмаз Шо-де-Фондакы јени комитә Баш Шураја мәктуб јазыб ишә гарышмасыны тәләб етди, мәктубу катиб сифәтилә Ф. Робер, сәдр сифәтилә Анри Шевале имзаламышды, о Анри Шевале ки ики ајдан сонра, ијулун 9-да комитәнин органы «Solidarité» ону *оғурлугда* иттиһам етмишди. Баш Шура һәр ики тәрәфин тәгдим етдији сәнәдләрә бахыб 1870-чи ил ијунун 28-дә гәрара алды ки, Ченеврәдәки Федерал комитәнин өһдәсиндә өз әввәлки функсијалары сахланылсын вә Шо-де-Фондакы јени федерал комитәјә өз үзәринә јерли бир ад көтүрмәк тәклиф едилсин. Бу гәрар нәтичәсиндә үмиди гырылан Шо-де-Фон комитәси Баш Шуранын ишә гарышмасыны биринчи олараг мәһз өзү тәләб етдијини унудуб онун *авторитарлығы* барәсиндә һајкүј галдырды. Роман федерал комитәси адыны зорла мәнимсәмәјә чан атан бу комитәнин Исвечрә федерасијасыны ихтилафа чәкмәси Баш Шураны онунла рәсми әлагәләри бүсбүтүн кәсмәјә вадар етди.

Бундан бир аз әввәл Седан јахынлығында Луи-Бонапарт өз ордусу илә бирликдә тәслим олмушду[99]. Интернационалын үзвләри мүһарибәнин давам етдирилмәсинә јербәјердән протест етмәјә башладылар. Баш Шура 9 сентјабр тарихли мүрачиәтиндә* Пруссијанын истилачылыг планларыны ифша едәрәк, онун гәләбәсинин пролетариат иши үчүн тәһлүкәли олдуғуну көстәрди вә алман фәһләләрини хәбәрдарлыг етди ки, онлар бу гәләбәнин илк гурбанлары олачаглар. Баш Шура Инкилтәрәдә *митингләр* чағырды вә бу митингләрдә Ин-

* Бах: бу чилд, сәһ. 215—223. *Ред.*

килтәрә сарајынын Пруссијапәрәстлик мејлләри рәдд едилди. Алманијада Интернасионалын үзвү олан фәһләләр нүмајишләр дүзәлдәрәк республиканы танымаг вә «Франса үчүн шәрәфли сүлһ» тәләбини ирәли сүрүрдүләр...

Бунунла бәрабәр, дәлиганлы Килјомун (Невшателдән олан) чәнкавәр тәбиәти сајәсиндә онун ағлына көзәл бир фикир—рәсми орган олан «Solidarité» гәзетинин әлавәсиндә вә бу гәзетин башлығы илә *имзасыз* бир манифест дәрч етмәк фикри кәлди[212]; манифестдә пруссијалыларла мүһарибә етмәк үчүн исвечрәлиләрин көнүллү дәстәләрини јаратмаг тәләб олунурду; Килјомун мүһарибәдә иштирак етмәсинә, шүбһәсиз, онун өз абстенсионист әгидәси мане олурду.

Лионда үсјан башланды[213]. Бакунин ораја чумуб Албер Ришарын, Гаспар Бланын вә Бастеликанын көмәји илә апрелин 28-дә шәһәр идарәсиндә јерләшди, лакин әтрафда кешикчиләр гојмагдан *имтина етди,* зира буну сијаси тәдбир һесаб едирди. *Дөвләти ләғв етмәк* һаггында Бакунинин декрети ағыр доғум әзабларындан сонра, нәһајәт, дүнјаја кәлдији анда бир нечә милли гвардијачы ону шәһәр идарәсиндән рүсвајчылыгла говду.

Өз франсыз үзвләринин олмамасы үзүндән 1870-чи илин октјабрында Баш Шура брестли мүһачир, Алјансын ән мәшһур тәрәфдарларындан бири, һәм дә «Égalité»дә Баш Шураја едилән һүчумларын тәшәббүсчүсү вәтәндаш Пол Робени өз тәркибинә чәлб етди. Робен бу вахтдан е'тибарән Шурада Шо-де-Фон комитәсинин јарымрәсми мүхбири вәзифәсини мүтәмади олараг јеринә јетирирди. 1871-чи ил мартын 14-дә о, Исвечрә мүнагишәсинин һәлли үчүн Интернасионалын гапалы конфрансыны чағырмағы тәклиф етди. Парисдә бөјүк һадисәләр јетишмәкдә олдуғуну әввәлчәдән көрән Баш Шура буну гәти сурәтдә рәдд етди. Робен бу мәсәләнин үзәринә бир нечә дәфә гајытды вә Шураја һətта тәклиф етди ки, мүнагишә барәсиндә гәти гәрар чыхартсын. Баш Шура ијулун 25-дә гәрара алды ки, бу мәсәлә 1871-чи илин сентјабрында чағырылан конфрансын[192] һәлл етмәли олдуғу мәсәләләр сырасына дахил едилсин.

Фитнәләриниң конфрансда тәһгиг едилмәсини әсла истәмәјән Алјанс августун 10-да һәмин ајын 6-дан өзүнү ләғв олунмуш е'лан етди. Лакин о, сентјабрын 15-дә јенидән пејда олур вә *социалист атеистләр бөлмәси* ады илә Шураја гәбул олунмасыны хаһиш едир. V Базел конгресинин тәшкилати мәсәләләр һаггындакы гәтнамәсинә көрә, Шуранын ихтијары јох иди ки, ики ил тәригәтчи бөлмәләрә гаршы мүбаризәнин ағырлығыны чәкмиш Ченеврә Федерал комитәсинин рә'јини сорушмадан бу бөлмәни гәбул етсин. Һәм дә Шура бундан әв-

вәл инкилис христиан фәһлә чәмиҗҗәтләриһә (Young men's Christian Association*) е'лан етмишди ки, Интернасионал теоложи бөлмәләри танымаҗачагдыр.

Августун 6-да, Алјанс ләғв олундуғу күн Шо-де-Фон Федерал комитәси Шура илә рәсми әлагәҗә кирмәк һаггында өз хаһишини тәкрар едәрәк Шураҗа билдирди ки, 28 ијун тарихли гәрара јенә дә е'тинасызлыг көстәрәчәк вә Ченеврә барәсиндә јенә дә өзүнү Роман федерал комитәси һесаб едәчәкдир; о, билдирди ки, «бу мәсәләни һәлл етмәк үмуми конгресин ишидир». Һәмин комитә конфрансын чағырылмасы мәсәләсини илк дәфә өзү галдырмыш олса, сентјабрын 4-дә протест көндәриб конфрансын сәлаһиҗҗәтли олдуғуну инкар етди. Конфранс өз нөвбәсиндә соруша биләрди: бәс Парис федерал шурасынын сәлаһиҗҗәти нәдән ибарәтдир ки, Шо-де-Фон комитәси Парисин мүһазирәси әрәфәсиндә она мүрачиәт едиб Исвечрә мүнагишәси мәсәләси барәсиндә гәрар чыхартмасыны хаһиш етмишди[214]? Лакин конфранс Баш Шуранын 1870-чи ил 28 ијун тарихли гәрарыны тәсдиг етмәклә кифајәтләнди (әсасландырмаја Ченеврәдә чыхан «Égalité»нин 1871-чи ил 21 октјабр тарихли нөмрәсиндә бах).

III

Бир нечә франсыз мүһачиринин сығыначаг тапыб Исвечрәдә галмасы Алјансын бир гәдәр чанланмасына сәбәб олду. Интернасионалын Ченеврәдән олан үзвләри мүһачирләр үчүн әлләриндән кәләни етдиләр. Онлар илк күнләрдән мүһачирләрә јардым көстәрдиләр вә кениш тәшвигат апарараг, гојмадылар ки, Исвечрә һакимиҗҗәт органлары Версал һөкумәтинин тәләбини гәбул едиб мүһачирләри әлә вермәјә разы олсунлар. Көмәк едиб гачгынлары сәрһәддән кечирмәк үчүн Франсаја кедәнләр исә бөјүк тәһлүкәјә мә'руз галырдылар. Ченеврә фәһләләри Б. Малон** ким бә'зи башчыларын алјансчы чәнабларла дәрһал әлагәҗә кириб Алјансын кечмиш катиби Н. Жуковскинин көмәји илә Ченеврәдә, Роман федерасијасындан кәнарда «тәблиғат вә ингилаби сосиалист фәалиҗҗәти бөлмәси»[216] адлы јени бөлмә јаратмаға чәһд көстәрдиҗини ешитдикдә лап һејрәтләндиләр. Бу бөлмә өз низамнамәсинин биринчи маддәсиндә билдирир ки, о,

---

* — Христиан кәнчләр иттифагы. *Ред.*

Б. Малонун достлары билирләрми ки,—үч ајдан бәри ағыз-ағыза верив ону *Интернасионалын баниси* ким тә'рифләјән вә китабыны[215] *Коммуна һаггында јеканә објектив әсәр* е'лан едән адамлар билирләрми ки, Батинҗол бәләдиҗҗә рәисинин бу көмәкчиси феврал сечкиләри әрәфәсиндә нә мөвге тутмушду? Кәләчәк Коммунаны о заман һәлә көрмәјән вә Миллы

«Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијиннн Үмуми Низамнамәсини гәбул едир, лакин Бирлик Низамнамәсинин вә *конгресларинин* тәсдиг етдији мухтарijjәт вә федерасија принсипинии мәнтиги нәтичәси оларағ өзүнүи *һәрәкәт* вә тәшәббүс *сәрбәстлијини тамамилә һифз едиб сахлајыр».*

Башга сөзлә, о, Алјансын ишини давам етдирмәк мәсәләсиндә өз сәрбәстлијини тамамилә һифз едиб сахлајыр.

1871-чи ил октјабрын 20-дә Малонун Баш Шураја көндәрдији мәктубда бу јени бөлмә өзүнүн Интернасионала гәбул олунмасыны үчүнчү дәфә хаһиш етди. V Базел конгресинин гәтнамәсинә әсасән, Шура Женеврә Федерал комитәсинин рә'јини сорушду вә Федерал комитә бу јени «интрига вә нифаг оҹағыны» Шуранын танымасына гызғын протест етди. Шура һәгигәтән кифајәт дәрәчәдә «авторитарлыг» көстәрәрәк, Б. Малон илә Алјансын кечмиш катиби Н. Жуковскинин ирадәсини һеч дә бүтүн федерасијаја гәбул етдирмәк истәмәди.

«Solidarité» гәзети гапандығына көрә, ханым Андре Леонун али рәһбәрлији алтында Алјансын јени тәрәфдарлары „Révolution Sociale" гәзетинин[217] әсасыны гојдулар; ханым Андре Лео бундан бир аз әввәл Сүлһ лигасынын Лозанна конгресиндә демишди:

«Раул Риго вә Ферре Коммунада ики мәнһус сима идиләр; буидаи» (киров сахлаиан адамларын е'дамыидан) «әввәл онлар мүтәмади оларағ ганлы тәдбирләр көрүлмәсини тәләб едирдиләр, доғрудур, һәмишә дә мүвәффәгијjәтсизлијә уғрајырдылар».

Гәзет лап биринчи нөмрәсиндән „Figaro", „Gaulois" „Paris-Journal"[218] вә дикәр ијрәнч вәрәгәләр сәвијjәсиндә дурду, онларын Баш Шураја гаршы алчаг ифтираларла долу јазыларыны көтүрүб чап етмәјә башлады. О, һәтта Интернасионалын өзүндә милли әдавәт аловуну гызышдырмаг үчүн мәгамы мүнасиб һесаб етди. Онун тә'биринчә, Баш Шура Бисмарк хасијjәтли бир адамын рәһбәрлик етдији алман комитәсидир*.

Мәчлисә сечилмәк һаггында дүшүнән Б. Малои Интернасионалын үзвү сифәтилә дөрд сечки комитәсинии сијаһысына дүшмәк үчүн интригабазлыг едирди. Бу мәгсәдлә о, Парис федерал шурасынын мөвчуд олдуғуну һәјасызчасына иикар едирди вә Батинјолда тәшкил етдији бөлмә тәрәфиндән тутулмуш сијаһыны бүтүн Бирлик адындан көндәрилән сијаһы кими гәләмә верәрәк комитәләрә тәгдим етмишди.—Сонралар, мартын 19-да рәсми сәнәддә о, бир күн әввәл баш вермиш бөјүк ингилабын рәһбәрләрини сөјүб биабыр етмишди. Илијинә гәдәр анархист олан бу адам һәлә бир ил әввәл дөрд комитәјә дедији «Интернасионал мәнәм!» сөзләрини инди чап едир вә ја разылыг верир ки, чап етсиләр. Б. Малон һүнәр көстәриб, ејни заманда, һәм XIV Лудовики , һәм дә шоколад фабрикчиси Перрону тәглнд етмишдир. Мәкәр Перрои демирмиш ки, *бирчә* оиуи шоколады... јемәлидир!

* Бу Шуранын милли тәркиби беләдир: 20 никилис, 15 франсыз, 7 алмаи (бунлардан 5 нәфәри Интернасионалын баниләридир), 2 исвечрәли, 2 мачар, 1 полјак, 1 белчикалы, 1 ирландијалы, 1 данимаркалы вә 1 италијалы.

Баш Шуранын бә'зи үзвләринин *«һәр шеjдән әввәл һалл»* олдуглары илә өjүнә билмәjәчәjини гәти jәгин етдикдән сонра „Révolution Sociale" гәзети Авропа полисинин ортаја атдығы икинчи шүардан јапышыб Шуранын *авторитарлығы* һаггында чар чәкмәкдән јахшы бир шеj тапмады.

Бу ушаг уjдурмаларыны бәс һансы фактларла тәсдиг етмәjә чалышырдылар? Баш Шура Алјанса өз әчәли илә өлмәк имканы верди вә Ченеврәдәки Федерал комитәнин разылығы илә Алјансы дирилмәjә гоjмады. Бундан әлавә, Баш Шура Шо-де-Фон комитәсинә тәклиф етди үстүнә елә бир ад көтүрсүн ки, бу ад она Роман Исвечрәсиндән Интернасионал үзвләринин бөjүк әксәриjjәти илә динч шәраитдә јашамаг имканы версин.

Бәс 1869-чу илин октјабрындан 1871-чи илин октјабрынадәк Баш Шура Базел конгресинин вердиjи кифаjәт гәдәр кениш сәлаһиjjәтләрдән өзүнүн бу «авторитар» һәрәкәтләри үчүн истифадә етмәкдән савајы, даһа нечә истифадә етди?

1) 1870-чи ил февралын 8-дә Парис «позитивист пролетар чәмиjjәти» Баш Шураја мүрачиәтлә Интернасионала гәбул олунмасыны хаһиш етди. Шура она чаваб верди ки, чәмиjjәтин әлаһиддә низамнамәсинин капитала аид һиссәсиндә шәрһ едилмиш позитивист принсипләр Үмуми Низамнамәнин* кириш һиссәсинә бүсбүтүн зиддир, демәли, чәмиjjәт бу принсипләри атмалы, өз нәзәри бахышларыны Бирлиjин үмуми принсипләри илә сәрбәст сурәтдә уjғунлашдырмаг һүгугуну һифз едиб сахлајараг, Интернасионала «позитивистләр» кими дејил, «пролетарлар» кими дахил олмалыдыр. Бөлмә бу гәрары дүзкүн һесаб едиб Интернасионала дахил олду.

2) Лионда 1865-чи ил бөлмәси илә намуслу фәһләләрлә јанашы, Алјансын нүмајәндәләри Албер Ришарын вә Гаспар Бланын дахил олдуглары бу јахынларда јарадылмыш бөлмә арасына нифаг дүшдү. Исвечрәдә јарадылмыш мүнсифләр мәһкәмәсинин гәрары, адәтән белә һалларда олдуғу кими, е'тибарсыз һесаб едилди. 1870-чи ил февралын 15-дә jени бөлмә VII Базел конгресинин гәтнамәси әсасында Баш Шуранын бу мүнагишә һаггында гәрар чыхартмасыны нәинки тәләб етди, һабелә 1865-чи ил бөлмәси үзвләрини рүсвај едиб дамғаламағы вә Интернасионалдан чыхартмағы тәклиф едән бир гәрар һазырлајыб Баш Шураја көндәрди. Баш Шураја тәклиф едилирди ки, бу гәрары имзалајыб нөвбәти *почтла кери* гајтарсын. Шура бу мисли көрүнмәмиш һәрәкәти писләди вә мүвафиг сәнәдләр тәләб етди. Ејнилә бу чүр сорғунун чавабында 1865-чи ил бөлмәси билдирди ки, Албер Ришарын әлеj-

* Бах: бу чилд, сәһ. 15—18. *Ред.*

һинә олан, мүнсифләр мәһкәмәсинә тәгдим едилмиш иттиһам сәнәдләрини Бакунин әлә кечирмишдир вә гајтармагдан бојун гачырыр; одур ки, бөлмә Баш Шуранын арзусуну тамамилә јеринә јетирә билмәјәчәкдир. Тәрәфләрин һеч бири Шуранын мартын 8-дә бу мәсәлә барәсиндә чыхартдығы гәрара е'тираз етмәди.

3) Лондонда јерләшән вә өз сыраларына ән шүбһәли үнсүрләр гәбул етмиш олан Франсыз бөлмәси јаваш-јаваш бир нөв ширкәтә чевриlди ки, бурада да ч. Феликс Пиа там ағалыг етмәкдә иди. Пиа Л. Бонапартын өлдүрүлмәсини вә и. а. тәләб едән ләкәләјичи нүмајишләр дүзәлтмәк вә өз мә'насыз манифестләрини Интернасионал адындан Франсада јајмаг үчүн бөлмәдән истифадә едирди. Баш Шура Бирлијин органларында белә бир бәјанат* вермәклә кифајәтләнди ки, ч. Пиа Интернасионалын үзвү дејилдир, буна көрә дә Интернасионал онун һәрәкәтләри вә әмәлләри үчүн мәс'улијјәт дашыја билмәз. Онда Франсыз бөлмәси е'лан етди ки, нә Баш Шураны таныјыр, нә дә конгресләри; Франсыз бөлмәси Лондонун дивarларына јапышдырдығы плакатларда билдирди ки, ондан башга, бүтүн Интернасионал әксингилаби чәмијјәтдир. Интернасионалын франсыз үзвләринин куја гәсддә иштирак етмәк үстүндә плебиссит[123] әрәфәсиндә һәбсә алынмасы,—гәсд фе'лән полис тәрәфиндән ујдурулмушду вә пиачыларын манифестләри она бир нөв һәгигәтә ујғун көркәм верирди,—Баш Шураны вадар етди ки, Франсыз бөлмәси адланан бөлмәнин азы ики илдән бәри Интернасионала мәнсуб олмадығыны, онун чыхышларынын исә полис агентләринин иши олдуғуну билдирән 1870-чи ил 10 мај тарихли өз гәтнамәсини** „Marseillaise" гәзетиндә[126] вә «Réveil» гәзетиндә[125] дәрч етдирсин. Парис федерал шурасынын һәмин гәзетләрдә дәрч олунмуш бәјанаты, һабелә Интернасионалын Парисдән олан үзвләринин мүһакимә заманы вердикләри бәјанат бу аддымын зәрурилијини тәсдиг етди; һәр ики бәјанатда Шуранын гәтнамәсинә истинад едилирди. Франсыз бөлмәси мүһарибәнин әввәлиндә парчаланмыш, лакин Алјанс Исвечрәдә пејда олдуғу кими, о да Лондонда јени мүттәфигләрлә вә башга адла јенидән пејда олмушду.

Конфрансын сон күнләриндә Лондонда Коммуна мүһачирләриндән 1871-чи ил Франсыз бөлмәси дејилән бөлмә тәшкил едилди, онун тәркибинә 35 нәфәрә јахын үзв дахил иди. Баш Шуранын илк «авторитар» тәдбири бу бөлмәнин катиби Гус-

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 324. *Ред.*

** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 447. *Ред.*

тав Дүранын Франса полисинә часуслуг етдијини чамаат гаршысында ифша етмәкдән ибарәт олду*. Әлимиздә олан сәнәдләр көстәрир ки, полис әввәлчә Дүранын конфрансда иштирак етмәсинә, сонра исә онун Баш Шура тәркибинә дахил едилмәсинә наил олмаг фикриндә иди. Јени бөлмәнин низамнамәси бөлмәнин үзвләринә «Баш Шураја өз бөлмәсиндән башга һеч бир јердән тә'јинат гәбул етмәмәји» тапшырдығына көрә вәтәндаш Тејс илә вәтәндаш Бастелика Шуранын тәркибиндән чыхдылар.

Бөлмә Октјабрын 17-дә өз үзвләриндән ики нәфәрини императив мандатларла Шураја көндәрди; бу үзвләрин бири артиллерија комитәсинин кечмиш үзвү ч. Шотар иди. Шура онлары 1871-чи ил бөлмәсинин низамнамәсинә бахылынчаја-дәк өз тәркнбинә гәбул етмәкдән бојун гачырды** Һәмин низамнамәнин сәбәб олдуғу мүбаһисәнин әсас нөгтәләрини бурада хатырлатмаг кифајәтдир.

2-чи маддәдә дејилир:

«Бөлмә үзвлүјүнә гәбул олунмаг үчүн өз јашајыш васитәләри һаггында мә'лумат, әхлаг барәсиндә зәманәт вә и. а. тәгдим етмәк лазымдыр».

Шура 1871-чи ил 17 октјабр тарихли гәтнамәсиндә тәклиф етди ки, *«өз јашајыш васитәләри һаггында мә'лумат тәгдим етмәк»* сөзләри чыхарылсын.

«Шүбһәли һалларда,—дејә Шура билдирди,—бөлмә сорагламашыб «әхлаг барәсиндә зәманәт» олараг јашајыш васитәләри һаггында мә'лумат әлдә едә биләр, һәрчәнд бир сыра башга һалларда,—мәсәлән, мүһачирләрдән, тә'тил едән фәһләләрдән вә и. а. бәһс олундугда,—јашајыш васитәләринин өлмамасы әхлаг барәсиндә зәманәти тамамилә әвәз едә биләр. Лакин Интернасионала гәбул үчүн үмуми шәрт олараг намизәдләрдән өз јашајыш васитәләри һаггында мә'лумат тәләб етмәк Үмуми Низамнамәнин һәрфинә вә руһуна зидд буржуа гондармасы оларды»***. Бөлмә чаваб вердн ки,

«Үмуми Низамнамә бөлмәләрин өһдәсинә өз үзвләрининн әхлагы үчүн мәс'улијјәт гојур вә демәли, *онларын, лазым билдикләри* зәманәтләри тәләб етмәк һүгугуну гәбул едир».

---

* Бах: *Ф. Енкелс.* «Дүраны харичч етмәк һаггында Баш Шуранын гәтнамәси» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 439). *Ред.*

** Баш Шураја кечирмәк истәдикләри бу Шотар Тјерин полис агенти олдуғу үчүн бир мүддәтдән сонра өз бөлмәсиндән говулду. Шотары ифша едән мәһз о адамлар олду ки, Баш Шурада өзләринин нүмајәндәси олмаға мәһз ону һамыдан чох лајиг билирдиләр.

*** *К. Маркс.* «1871-чи ил Франсыз бөлмәсинин низамнамәси һаггында Баш Шуранын гәтнамәси» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 441—442). *Ред.*

Нојабрын 7-дә Баш Шура буна е'тираз етди:

«Интернасионалын teetotalers (ички ичмәмәк чәмиjjәтләринин үзвләри) тәрәфиндән jарадылан бөлмәси бу бахымдан өз jерли низамнамәсинә ашағыдакы маддәни дахил едә биләрди: «бөлмәнин үзвләри сырасына гәбул олунмаг үчүн анд ичмәк лазымдыр ки, һәр чүр спиртли ичкиләрдән имтина едирсән». Бир сөзлә, бөлмәләр өз үзвләринин әхлагындан архаjын ола билмәк бәһанәси илә өз jерли низамнамәләриндә Интернасионала гәбул үчүн ән мә'насыз вә ән мүхтәлиф шәртләр гоjа биләрдиләр... 1871-чи ил Франсыз бөлмәси әлавә едир: «Тә'тилчиләрин jашајыш васитәләринин мәнбәjи тә'тил кассасыдыр». Ән әввәл буна е'тираз едиб демәк олар ки, тә'тил кассасы чох заман уjдурма бир шejдир... Үстәлик, Инкилтәрәдә рәсми jохламалар көстәрмишдир ки, инкилис фәһләләринин әксәриjjәти...—jа тә'тилләр вә ишсизлик үзүндән, jа әмәк һаггынын кифајәт мәбләғдә олмамасы вә өдәниш мүддәтинин jетишмәси нәтичәсиндә, jа бир чох башга сәбәбләрә көрә—даим ломбарда әл ачмаға вә *борч* алмаға мәчбурдур. Бунлар елә jашајыш васитәләридир ки, онларын һаггында мә'лумат тәләб етмәк вәтәндашларын шәхси һәjатына jолверилмәз бир шәкилдә гарышмаг демәк оларды. Беләликлә, икисиндән биридир: jа будур ки, бөлмә jашајыш васитәләри һаггында мә'лумат алмаға чалышмагла jалныз әхлаг барәсиндә зәманәт әлдә етмәк истәjир, әкәр белә дирсә, онда Баш Шуранын тәклифи бу мәгсәдә уjғун кәлир... Jа да будур ки, бөлмә өз низамнамәсинин 2-чи маддәсиндә гәсдән көстәрмишдир ки, гәбул үчүн шәрт олараг әхлаг барәсиндә зәманәтдән *савајы*, һәм дә jашајыш васитәләри һаггында мә'лумат тәгдим едилмәлидир... әкәр белә дирсә, онда Шура иддиа едир ки, бу, Үмуми Низамнамәнин һәрфинә вә руһуна зидд буржуа гондармасыдыр»*

Онларын низамнамәсинин 11-чи маддәсиндә дејилир:

«Баш Шураjа бир вә jа бир нечә нүмајәндә көндәриләчәкдир».

Шура тәләб етди ки, бу маддә позулсун, «чүнки Интернасионалын Үмуми Низамнамәси бөлмәләрин Баш Шураjа нүмајәндәләр көндәрмәк һүгугуну гәбул етмир». «Үмуми Низамнамә,—дејә Шура әлавә едирди,—Баш Шура үзвләрини анчаг ики үсулла сечмәjи гәбул едир: онлары jа конгрес сечир, jа да Баш Шура чәлб едир...»

Доғрудур, Лондонда мөвчуд олмуш мүхтәлиф бөлмәләрә вахтилә тәклиф олунмушду ки, Баш Шураjа өз нүмајәндәлә-

---

* *К. Маркс.* «1871-чи ил Франсыз бөлмәси һаггында Баш Шура гәтнамәсинин лајиһәси» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 467—488). *Ред.*

рини көндәрсинләр; Баш Шура Үмуми Низамнамәни позмамаг үчүн һәмишә ашағыда көстәрилән шәкилдә һәрәкәт едирди: һәр бөлмәдән көндәриләчәк нүмајәндәләрин сајыны прәличәдән мүәјјәнләшдирир, лакин үмуми рәһбәрлик функсијаларыны јеринә јетирмәјә бу нүмајәндәләри габил һесаб едиб-етмәдијини әсас тутараг онлары өз тәркибинә гәбул етмәк вә ја етмәмәк һүгугуну һифз едиб сахлајырды. Бу нүмајәндәләр өз бөлмәләри тәрәфиндән көндәрилдикләри үчүн дејил, Үмуми Низамнамәнин Шура ја вердији һүгуга—јени үзвләр чәлб етмәк һүгугуна әсасән Баш Шуранын үзвү олурдулар. Сон конфрансын гәрарына гәдәр Лондон Шурасы һәм Бејнәлхалг Бирлијин Баш Шурасы кими, һәм дә Инкилтәрә үчүн мәркәзи шура кими фәалијјәт көстәрирди, буна көрә дә о өзүнүн билаваситә чәлб етдији үзвләрдән башга, мүвафиг бөлмәләрин әввәлчәдән намизәд көстәрдији үзвләри дә өз тәркибинә дахил етмәји мәгсәдәујғун сајырды. Баш Шуранын сечилмәси гајдасыны Парис федерал шурасынын сечкиләри илә еһниләшдирмәк бөјүк сәһв оларды, чүнки, мәсәлән, Брүссел вә ја Мадрид федерал шураларындан фәргли олараг, Парис федерал шурасы һәтта милли гурултајда сечилмиш милли шура да дејилди. Парис федерал шурасы садәчә Парис бөлмәләринин нүмајәндәләриндән ибарәт иди... Баш Шуранын сечилмәси гајдасы Үмуми Низамнамәдә мүәјјән едилмишдир вә онун үзвләри үчүн Үмуми Низамнамәдән вә Регламентдән башга һеч бир императив мандат јохдур... Әввәлки маддә нәзәрә алынарса, ајдын олар ки, 11-чи маддәнин мә'насы Баш Шуранын тәркибини тамамилә дәјишдирмәкдән вә Үмуми Низамнамәнин 3-чү маддәсинә зидд оларағ, ону Лондон бөлмәләри нүмајәндәләринин мәчлисинә чевирмәкдән ибарәтдир, елә бир мәчлисә ки, орада бүтүн Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин нүфузу јерли групларын нүфузу илә әвәз едилмиш оларды. Биринчи вәзифәси конгресләрин гәрарларыны јеринә јетрмәкдән ибарәт олан Баш Шура (Ченеврә конгресинин гәбул етдији Тәшкилат Регламентинин I маддәсинә бах), нәһајәт, билдирди ки, «Үмуми Низамнамәнин Баш Шура тәркибинә аид маддәләриндә едиләси әсаслы дәјишикликләр һаггында 1871-чи ил Франсыз бөлмәси тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш фикирләрин Баш Шура тәрәфиндән мүзакирә олуначаг мәсәләјә гәтијјән дәхли јохдур».

Һәм дә Шура билдирди ки, бу бөлмәнин ики нүмајәндәсини өз тәркибинә Лондондакы дикәр бөлмәләрин нүмајәндәләри кими ејни шәртләрлә дахил едәчәкдир.

1871-чи ил бөлмәси бу чавабдан разы галмајыб бүтүн үзвләринин, о чүмләдән јарамазлығына көрә чох кечмәдән мүһачирләр ичәрисиндән говулан өз јени катибинин имзасы илә

декабрын 14-дә бәјаннамә е'лан етди. Ганунверичилик функсијаларыны өһдәсинә көтүрмәкдән имтина едән Баш Шура бу бәјаннамәдә «ичтиман идеjаны ән кобуд сурәтдә тәһриф етмәкдә» иттһам олунурду.

Бу сәнәдин һазырлаңмасына вичданлы мүнасибәтин бир нечә нүмунәсини мисал көтирәк.

Лондон конфрансы алман фәһләләринин мүһарибә дөврүндәки һәрәкәтләрини бәјәнмишди[219]. Тамамилә ајдындыр ки, Исвечрә нүмајәндәси* тәрәфиндән тәклиф олунуб Белчика нүмајәндәсинин мүдафиә етдиjи, бирсәслә гәбул олунан бу гәтнамәдә Интернасионалын анчаг алман үзвләри нәзәрдә тутулурду, онлар мүһарибә заманындакы антишовинист һәрәкәтләринә көрә һәбсә мәһкум едилмишдиләр вә инди дә зиндандадырлар. Бундан әлавә, һеч бир гәрәзли тәфсирә jол вермәмәк үчүн Баш Шуранын Франса катиби** „Qui Vive!", Constitution" „Radical Emancipation", „Europe", вә саирәдә дәрч олунан мәктубда бу гәтнамәнин әсл мә'насыны тәзәчә изаһ етмишди. Бунунла белә, 1871-чи ил Франсыз бөлмәсинин он беш үзвү бир һәфтә сонра, 1871-чи ил нојабрын 20-дә «Qui Vive!»-дә алман фәһләләринин үнванына тәһгирлә долу «протест» дәрч етдириб конфрансын гәтнамәсини Баш Шурада «панкерманизм идеjасы» һөкмранлығынын шәксиз сүбуту е'лан етди. Алманиjанын бүтүн феодал, либерал вә полис мәтбуаты алман фәһләләринин бејнәлмиләл арзуларынын әбәс олдуғуну онлара сүбут етмәк үчүн бу мүнагишәдән һәрисликлә jапышды. Нәтичә е'тибарилә, бүтүн 1871-чи ил бөлмәси 20 нојабр тарихли протестә тәрәфдар чыхыб ону өзүнүн 14 декабр тарихли бәјаннамәсинә дахил етди.

Бәјаннамә «Баш Шуранын авторитарлыг учурумуна jуварланмагда олдуғуну» көстәрмәк үчүн буна истинад едир ки, *«Баш Шура өзүнүн нәзәрдән кечириб дәjишдирдиjи* Үмуми Низамнамәнин *рәсми* нәшрини бурахмышдыр».

Һәр бир маддәнин мө'тәбәрлиjини тәсдиг едән мәнбәләрин әлавәдә көстәрилдиjинә jәгинлик һасил етмәк үчүн Низамнамәнин jени нәшринә нәзәр салмаг кифаjәтдир! *«Рәсми нәшр»* сөзләринә кәлдикдә исә, Интернасионалын биринчи конгреси гәрара алмышдыр ки, «Үмуми Низамнамәнин вә Регламентин *рәсми* вә *мәчбури* мәтни Баш Шура тәрәфиндән дәрч олуначагдыр» (Бах: «Бејнәлхалг Фәһлә Бирлиjинин 1866-чы ил сентjабрын 3-дән 8-дәк Ченеврәдә ичлас етмиш фәһлә конгреси, сәһ. 27, гејд»).

---

* — Н. Утин. *Ред.*

** — О. Серрајје. *Ред.*

Өзлүјүндә ајдындыр ки, 1871-чи ил бөлмәси Ченеврәдән вә Невшателдән олан тәфригәчиләрлә даими әлагәдә иди. Һәлә бу јахынларда Б. Малон Шура үзвләриндән биринә өз мәктубунда бөлмә үзвләриндән олуб Коммунанын мүдафиәсиндә һеч бир заман көстәрмәдији гәтиҗјәти Баш Шура илә мүбаризәдә көстәрән Шаленә гаршы чох ағыр иттиһамлар ирәли сүрдүјү һалда, һеч көзләнилмәдән инди она бәраәт газандырды. Һәм дә 1871-чи ил Франсыз бөлмәси өз бәјаннамәсини бурахар-бурахмаз, онун сыраларында вәтәндаш мүһарибәси башланды. Ән әввәл, Тејс, Авриал вә Камелина бөлмәдән кетдиләр. Сонра бөлмә бир нечә хырда група парчаланды, бу групларын биринә Варленин вә башгаларынын һаггында бөһтан демәк үстүндә Баш Шуранын тәркибиндән чыхарылан вә сонралар 1868-чи ил Брүссел конгресинин сечдији Белчика комиссијасы тәрәфиндән Интернасионалдан говулан ч. Пјер Везиње рәһбәрлик едир. Һәмин групларын башга бирисини Б. Ландек јаратмышды; јалныз полис префекти Пјетринин сентјабрын 4-дә көзләнилмәдән гачмасы нәтичәсиндә Б. Ландек

«вичданла јеринә јетирдији» тәәһһүддән, «јә'ни Франсада Интернасионалын *сијасәти* вә ишләри илә мәшғул олмамаг» (бах: «Парнсдә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлнјиннн үчүнчү мүһакимәси», 1870, сәһ. 4).

тәәһһүдүндән хилас олду.

Дикәр тәрәфдән, Лондонда франсыз мүһачирләринин әсас күтләси Баш Шура илә там әлбир ишләјән бир бөлмә јаратды.

IV

Невшател федерал комитәсинин архасында кизләнән алјансчы чәнаблар Интернасионала даһа кениш мигјасда позгунлуг салмаг јолунда јени чәһд көстәрмәк ниҗјәти илә 1871-чи ил нојабрын 12-дә Сонвилједә өз бөлмәләринин гурултајыны чағырдылар.—Устад Килјом һәлә ијул ајында өз досту Робенә көндәрдији ики мәктубда Баш Шураны бу кампанија илә һәдәләјәрәк билдирмишди ки, әкәр Баш Шура «Ченеврә бандитләри» барәсиндә онлары һаглы һесаб етмәсә, онда һәмин кампанија башланачагдыр.

Сонвилје гурултајы доггуз бөлмәни, о чүмләдән Ченеврәдә јарадылмыш «тәблиғат вә ингилаби сосиалист фәалиҗјәти бөлмәси» адлы јени бөлмәни тәмсил етмәк иддиасында олан он алты нүмајәндәдән ибарәт иди.

Оналтылар Роман федерасијасыны ләғв олунмуш е'лан едән анархист бир декрет вермәкдән башладылар. Федерасија алјансчыларын «мухтариҗјәтини» дәрһал гајтарыб он-

лары бүтүн бөлмәләрдән говду. Һәм дә Шура тәсдиг етмәлидир ки, алјансчылар Лондон конфрансынын онлара вердији Јур федерасијасы* адыны гәбул едәрәк сағлам дүшүнчә нишанәси көстәрмиш олдулар.

Оналтылар гурултајы бунун ардынча «Интернасионалы јенидән гурмаға» башлады, Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин бүтүн федерасијаларына конфранс вә Баш Шура әлејһинә тә'мимнамә илә мүраҹиәт етди.

Тә'мимнамәнин мүәллифләри Баш Шураны ән әввәл бунда иттиһам едирләр ки, 1871-чи илдә о, конгрес чағырмаг әвәзинә конфранс чағырмышды. Јухарыда верилән изаһатдан көрүнүр ки, бу һүчумлар билаваситә бүтүн Интернасионаладыр, чүнки конфранс чағырмаға Интернасионал бир сәслә разылыг вермишди; јери кәлмишкән дејәк ки, Алјанс конфрансда вәтәндаш Робен вә вәтәндаш Бастелика васитәсилә лазыми дәрәчәдә тәмсил едилмишди.

Баш Шуранын һәр конгресдә өз нүмајәндәләри вар иди; мәсәлән, Базел конгресиндә онун нүмајәндәләри алты нәфәр иди. Оналтылар исә иддиа едирләр ки,

«Баш Шуранын алты нүмајәндәсинин һәлледичи сәс һүгугу илә конфранса бурахылмасы нәтичәсиндә орада сахтакарлыг јолу илә габагчадан чохлуг јарадылмышды».

Һәгигәтдә исә Баш Шуранын нүмајәндәләриндән франсыз мүһаҹирләри конфрансда Парис Коммунасыны тәмсил едирдиләр, Баш Шуранын Инкилтәрә вә Исвечрәдән олан үзвләри исә кәлән конгресә тәгдим олунаҹаг протоколлардан көрүндүјү кими, ичласларда анчаг надир һалларда иштирак едә билирдиләр. Шура нүмајәндәләриндән биринин мандаты милли федерасијадан иди. Конфрансын үнванына јазылмыш мәктубдан бәлли олдуғу кими, Шуранын башга бир үзвүнүн вәфаты һаггында гәзетләрдә билдириш дәрч едилдијиндән она мандат көндәрилмәмишди** Галыр бир нүмајәндә. Беләликлә, тәкчә Белчика нүмајәндәләринин сајы Шура нүмајәндәләринин сајындан 6-нын 1-ә олан нисбәти дәрәчәсиндә чох иди.

Густав Дүранын шәхсиндә конфранса бурахылмајан бејнәлхалг полис наразылыг едиб шикајәтләнирди ки, «кизли» конфранс чағырмаг Үмуми Низамнамәни позмаг демәкдир. Бејнәлхалг полис бизим Үмуми Регламентимизлә һәлә кифајәт дәрәчәдә таныш дејилди вә билмирди ки, конгресләрин тәшкилати мәсәләләрә даир ичласлары *һөкмән гапалы* олур.

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 430. *Ред.*

** Марксдан бәһс олунур. *Ред.*

Бунунла белә, оналтылар Сонвилједә бејнәлхалг полисин шикајәтләрини рәгбәтлә гаршылајыб һај-күј галдырдылар:

«Һәм дә конфранс үстәлик гәрара алмышдыр ки, кәләчәк конгресин вә ја *ону әвәз едәчәк конфрансын* вахтыны вә јерини Баш Шура өзү тә'јин едәчәкдир; беләликлә, биз Интернасионалын бөјүк ачыг ичласлары сајылан үмуми конгресләрин ләғв едилмәси тәһлүкәси гаршысында дуруруг».

Оналтылар анламаг истәмәдиләр ки, Интернасионал бу гәрары чыхартмагла бүтүн һөкумәтләр гаршысында аҹыг ону шүмајиш етдирди ки, һәр чүр тә'гибләрә бахмајараг, һөкмән јол тапыб өз үмуми јығынчагларыны кечирмәк әзминдәдир.

1871-чи ил декабрын 2-дә Ченеврә бөлмәләринин үмуми јығынчағында пис гаршыланан вәтәндаш Малон вә вәтәндаш Лефрансе бу јығынчагда оналтыларын Сонвилједә гәбул етдији гәрарлары бәјәнмәји, һабелә Баш Шураны мәзәммәт етмәји вә конфрансы рәдд етмәји тәклиф етдиләр.—Конфранс өз гәрарында көстәрмишди ки, «конфрансын дәрч олунмаг үчүн нәзәрдә тутулмамыш гәтнамәләри һаггында *мүхтәлиф өлкәләрин федерал шураларына Баш Шуранын* мүхбир-катибләри *васитәсилә* мә'лумат вериләчәкдир».

Үмуми Низамнамәјә вә Регламентә тамамилә ујғун олан бу гәрар Б. Малон вә достлары тәрәфиндән сахталашдырылыб белә бир шәклә салынмышды:

«Конфрансын гәтнамәләринин *бир һиссәси* һаггында *јалныз* федерал шуралара *вә* мүхбир-катибләрә мә'лумат *вериләчәкдир*».

Онлар Баш Шураны бир дә бунда иттиһам едирләр ки, Интернасионалы гадаған олундуғу өлкәләрдә јенидән тәшкил етмәк кими јеканә бир мәгсәдлә гәбул едилән гәрарлары полисин ихтијарына вермәкдән имтина едиб *«аләмә ајмагла»* Шура *«сәмимилик принсипини позмушдур»*.

Вәтәндаш Малон вә вәтәндаш Лефрансе даһа сонра шикајәтләнирләр ки,

«конфранс фикир азадлығына вә фикри ифадә етмәк азадлығына гәсд едәрәк... Баш Шураја белә бир ихтијар вермишдир ки, бөлмәләрин вә федерасијаларын һәр һансы бир мәтбуат органы Бирлијин әсасыны тәшкил едән принсипләри, јахуд бөлмәләрин вә федерасијаларын гаршылыглы мәнафејини, јахуд да, нәһајәт, бүтүн Бирлијин үмуми мәнафејини мүзакирә етдикдә, Баш Шура ону ифша вә ја рәдд етсин (бах: 21 октјабр тарихли „Égalité")»

Бәс 21 октјабр тарихли «Égalité»дә нә чап едилмишдир? О гәтнамә чап едилмишдир ки, конфранс орада «хәбәрдарлыг едир: әкәр өзүнү Интернасионалын органы адландыран гәзетләр «Progrés»ин вә «Solidarité»нин ардынча кедәрәк мүзакирәси јалныз јерли комитәләрин, федерал комитәләрин вә

Баш Шуранын ичласларында, јахуд федерал вә ја үмуми конгресләрин тәшкилати мәсәләләрә даир гапалы ичласларында бахыласы мәсәләләри өз сәһифәләринә чыхарыб бурҗуазија гаршысында мүзакирә етмәјә башласалар, онда Баш Шура бу чүр гәзетләрин һамысыны чамаат гаршысында ифша вә рәдд етмәјә мәчбур олачагдыр»*.

Б. Малонун килеј-күзарыны лајигинчә гијмәтләндирмәк үчүн нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу гәтнамә Интернасионалын мәс'ул комитәләрини әвәз етмәјә вә буржуа аләминдә журналист бөһемасынын ојнадығы ролу Интернасионалда ојнамаға чан атан бә'зи журналистләрин чәһдләринә һәмишәлик сон гојур. Мәһз белә бир чәһд нәтичәсиндә *Алјанс* үзвләри Роман федерасијасынын рәсми органы олан «Égalité» гәзетини Ченеврә Федерал комитәсинин көзү өнүндә федерасијаја тамамилә дүшмән бир рујһда редактә едирдиләр.

Орасы вар ки, һеч Лондон конфрансы олмаҹајды да Баш Шура журналистләрин хәјанәтләрини «чамаат гаршысында ифша вә рәдд едә биләрди», чүнки Базел конгреси гәрара алмышдыр (II гәтнамә) ки,

«Бирлијә һүчумлар дәрч едилән бүтүн нәшрләри бөлмәләр дәрһал Баш Шураја көндәрмәлидирләр».

«Ајдындыр ки»,—дејә Роман федерал комитәси 1871-чи ил 20 декабр тарихли бәјаннамәсиндә (24 декабр тарихли „Egalité") билдирир,—«бу маддә һеч дә Баш Шуранын Бирлијә һүчумлар дәрч едилән нәшрләрини јығыб өз архивләриндә сахламасы үчүн гәбул едилмәмишдир, ондан өтрү гәбул едилмишдир ки, Баш Шура чаваб версин вә лазым кәлдикдә, бөһтаныи, гәрәзли һүчумларын зәрәрли тә'сирини дәф етсин? Һабелә ајдындыр ки, бу маддә үмумијјәтлә бүтүн нәшрләрә аиддир вә буржуа гәзетләрини һүчумларыны чавабсыз бурахмаг истәмириксә, онда биз, үзәримизә етдији һүчумлары бирлијимизин ады илә пәрдәләјән нәшрләри өз мәркәзи нүмајәндәлијимиз васитәсилә, Баш Шура васитәсилә рәдд етмәјә хүсусилә борчлујуг»

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, конфрансы вәтәндаш Малон вә вәтәндаш Лефрансе нечә, һансы ифадәләрлә мәзәммәт етмишдиләрсә, капиталист мәтбуатынын нәһәнки олан «Times» гәзети, либерал буржуазијанын Лионда нәшр едилән «Progrés» гәзети вә ифрат иртичачы «Journal de Genéve» гәзети[220] дә демәк олар ејни ифадәләрлә мәзәммәт етмишләр.

Оналтыларын тә'мимнамәси әввәлчә конфрансын чағырылмасына, сонра конфрансын тәркибинә вә куја кизли характердә олмасына гаршы чыхыр, даһа сонра конфрансын гәрарларына да һүчум чәкир.

Тә'мимнамә, ән әввәл, Базел конгресинин

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 430. *Ред.*

«Баш Шураја Интернационала гәбул етмәк вә ја етмәмәк, Интернасионал бөлмәләрини мүвәггәти олараг харич етмәк һүгугу вермәклә»,

өз һүгугларындан әл чәкдијини гејд едир, сонра конфрансын ајағына ашағыдакы чинајәти јазыр:

«Һәмин конфранс... елә гәрарлар гәбул етмишдир ки... бунларын гајәси мухтар бөлмәләрин азад федерасијасы олан Интернационалы тамамилә Баш Шураја табе едилмиш интизамлы бөлмәләрин ијерархија вә авторитар тәшкилатына чевирмәкдән ибарәтдир; Баш Шура өз мүлаһизәсинә көрә, онлары гәбул етмәкдән имтина едә биләр вә ја онларын фәалијјәтини дајандыра биләр!!»

Сонра тә'мимнамә куја «Баш Шуранын функсијаларыны тәһриф етмиш» олан Базел конгресинин үзәринә гајыдыр.

Оналтылар тә'мимнамәсинин бүтүн бу зиддијјәтләри ашағыдакына мүнчәр олур: 1871-чи ил конфрансы 1869-чу ил Базел конгресинин гәрарлары үчүн чавабдеһдир, Баш Шура исә конгресләрин гәрарларыны јеринә јетирмәји она тапшыран Низамнамәјә риајәт етмәкдә мүгәссирдир.

Конфранса едилән бүтүн бу һүчумларын әсл сәбәби һәгигәтдә даһа кизли характер дашыјыр. Конфранс өз гәрарлары илә, һәр шејдән әввәл, Исвечрәдә *алјансчы* чәнабларын интригаларына мане олмушдур. Бундан әлавә, Алјанс башчылары Италијада, Испанијада, Исвечрәнин бир һиссәсиндә вә Белчикада *Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин програмы илә Бакунинин тәлим-тәләсик дүзәлдилмиш програмыны* гәсдән гарышыг салыр вә бу гарышыглыгы гејри-ади бир инадкарлыгла мүдафиә едирдиләр.

Пролетариатын сијасәти вә тәригәтчи бөлмәләр һаггында конфрансын ики гәтнамәси гәсдән төрәдилән бу анлашылмазлыға диггәти чәлб етди. Бакунинин програмында тәблиғ едилән сијаси имтинаја сон гојмуш биринчи гәтнамә Үмуми Низамнамәјә, Лозанна конгресинин гәрарына вә башга мисаллара истинад едән өз кириш һиссәсиндә тамамилә әсасландырылмышды*.

---

* *Фәһлә синфинин сијаси фәалијјәти* һаггында конфрансын гәтнамәси белә дир:

«Нәзәрә алараг ки,

илкин Низамнамәјә киришдә дејилмишдир: «Фәһлә синфинин игтисади азадлыгы бөјүк мәгсәддир вә һәр бир сијаси һәрәкат *бир васитә кими бу* мәгсәдә табе едилмәлидир»;

Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Тә'сис манифестиндә (1864-чү ил) дејилир: «Торпаг магнатлары вә капитал магнатлары өз игтисади инһисарларыны мүдафиә етмәк вә әбәдиләшдирмәк үчүн һәмишә өз сијаси имтијазларындан истифадә едәчәкләр. Онлар әмәјин азад едилмәси ишинә нәинки көмәк етмәјәчәкләр, һәтта, әксинә, бундан сонра да бу јолда чүрбәчүр манеәләр төрәдәчәкләр... Буна көрә дә, сијаси һакимијјәти әлә алмаг фәһлә синфинин бөјүк вәзифәси олмушдур»;

Инди тәригәтчи груплара кечәк:

Пролетариатын буржуазија илә мүбаризәсинин биринчи мәрһәләси тәригәтчилик һәрәкаты характери дашыјыр. Пролетариатын бир синиф кими фәалијјәт көстәрмәк үчүн һәлә кифајәт дәрәчәдә инкишаф етмәдији дөврдә буна һагг газандырмаг олар. Ајры-ајры мүтәфәккирләр ичтимаи зиддијјәтләри тәнгид едәркән бу зиддијјәтләрин һәлли үчүн әфсанәви јоллар тәклиф едирләр, фәһлә күтләсинә исә бунлары анчаг гәбул етмәк, тәблиғ етмәк вә һәјата кечирмәк галыр. Бу тәшәббүсчүләрин јаратдығы тәригәтләр өз тәбиәти е'тибарилә абстенсионист тәригәтләрдир: һәр чүр керчәк фәалијјәтә, сијасәтә, тә'тилләрә, иттифаглара, бир сөзлә, һәр чүр коллектив һәрәката јабанчы тәригәтләрдир. Пролетариатын әксәријјәти онларын тәблиғатына һәмишә лагејд галыр вә ја һәтта дүшмән олур. Инкилис чартистләри вә тредјунионистләри оуенчиләри танымаг истәмәдикләри кими, Парис вә Лион фәһләләри дә сенсимонистләри, фурјечиләри, икаријачылары та-

---

Лозанна конгресиндә (1867-чи ил) ашағыдакы гәтнамә гәбул едилмишдир: «Фәһләләрин ичтимаи азадлығы онларын сијаси азадлығы илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр»;

Интернационалын франсыз үзвләринин плебиссит әрәфәсиндә куја гәсд дүзәлтдикләри барәсиндә Баш Шуранын бәјанатында (1870-чи ил) дејилир: «Низамнамәмизин мә'насына көрә, Инкилтәрәдә, Авропа гитәсиндә вә Америкада бөлмәләримизин хүсуси вәзифәси, шүбһәсиз, һеч дә јалныз фәһлә синфинин мүбаризәси үчүн тәшкилат мәркәзләри олмаг дејил, һәм дә мүвафиг өлкәләрдә фәһлә синфинин игтисади азадлығындан ибарәт сон мәгсәдимизин һәјата кечмәсинә көмәк көстәрән һәр бир сијаси һәрәкаты мүдафиә етмәкдир»;

илкин Низамнамәнин тәһриф олунмуш тәрчүмәләри сахта тәфсирләр үчүн бәһанә вермиш, бу тәфсирләр Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин инкишафына вә фәалијјәтинә зијан вурмушдур;

азғын иртича азадлыға чыхмаға чан атан фәһләләрин бүтүн чәһдләрини амансызчасына боғур, синфи фәргләри вә варлы синифләрин бу фәргләрдән ирәли кәлән сијаси һөкмранлығыны кобуд зоракылыг јолу илә сахламаға чалышыр;

нәзәрә алараг ки, варлы синифләрин бирләшмиш һакимијјәтинә гаршы фәһлә синфи јалныз хүсуси сијаси партија, варлы синифләрин јаратдыгларының бүтүн көһнә партијалара гаршы дуран бир партија һалында бирләшмәклә бир синиф кими фәалијјәт көстәрә биләр;

фәһлә синфинин бу чүр сијаси партија һалында тәшкил олунмасы ичтимаи ингилабын галиб кәлмәсини вә онун синифләри мәһв етмәкдән ибарәт олан сон мәгсәдинин һәјата кечмәсини тә'мин етмәк үчүн зәруридир;

фәһлә синфи игтисади мүбаризә нәтичәсиндә өз гүввәләрини бирләшдирмишдир, ири торпаг саһибләринин вә капиталистләрин сијаси һакимијјәтинә гаршы мүбаризәдә бу бирлик онун үчүн бир васитә хидмәтини көрмәлидир;

конфранс бунлары нәзәрә алараг *Интернационалын* үзвләринә хатырладыр ки,

фәһлә синфинин игтисади һәрәкаты вә сијаси фәалијјәти онун мүбаризәсиндә бир-бири илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр».

нымаг истәмирдиләр. Тәригәтләр јени јарандыглары заман һәрәкат үчүн васитә олсалар да һәрәкат онлары өтүб кечдикдә манеәјә чеврилирләр; тәригәтләр онда мүртәче олурлар. Франсадакы вә Инкилтәрәдәки тәригәтләр, сон заманларда исә Алманијадакы лассалчылар буна сүбутдур; лассалчылар пролетариатын тәшкилинә илләр узуну әнкәл төрәтмиш вә ән нәһајәт, полисин әлиндә садәчә бир аләтә чеврилмишләр. Мүнәччимлик вә кимјакәрлик елмин ушаглыг дөврү олдуғу кими, тәригәтләр дә үмумән пролетар һәрәкатынын ушаглыг дөврүдүр. Интернасионалын әсасыны гојмаг имканы јаранынчајадәк пролетариат бу мәрһәләни кечмәли иди.

Рәгабәт апаран хәјалпәрәст тәригәтчи тәшкилатларын әксинә олараг, Интернасионал бүтүн өлкәләрин пролетариатынын,—капиталистләр вә торпаг саһибләри әлејһинә, онларын дөвләт һалында тәшкил едилмиш синфи һөкмранлығы әлејһинә үмуми мүбаризәдә бирләшән пролетариатын әсл, мүбариз тәшкилатыдыр. Буна көрә дә Интернасионалын Низамнамәсиндә садәчә олараг, ејни мәгсәд күдән вә ејни програмы гәбул едән «фәһлә чәмијјәтләриндән» бәһс олунур; програм пролетар һәрәкатынын әсас истигамәтләрини мүәјјән етмәклә кифајәтләнир, һалбуки нәзәри чәһәтдән бунлар әмәли мүбаризә тәләбатының тә'сири алтында вә бөлмәләрдә, онларын органларында, гурултајларында апарылан фикир мүбадиләси кедишиндә, сосиалист әгидәләринин бүтүн чаларларына јол верилдији бир шәраитдә ишләниб һазырланыр.

Һәр бир јени тарихи мәрһәләдә көһнә сәһвләр мүвәггәти олараг дирчәлиб тезчә дә арадан галхдығы кими, Интернасионал дахилиндә дә зәиф формада олса да, јенидән тәригәтчи груплар мејдана кәлди.

Тәригәтләрин дирчәлмәсини ирәлијә атылмыш чох бөјүк аддым һесаб едән Алјанс өзү бунларын дөврүнүн кечиб кетмиш олдуғуна ән инандырычы сүбутдур. Зира тәригәтләр јени мејдана кәләркән тәрәгги үнсүрү олдуғу һалда, «гур'ансыз Мәһәммәдин» ардынча кедән Алјансын програмы чохдан ләғв едилмиш, курултулу ибарәләрлә пәрдәләнән, јалныз буржуа кәмағылларыны горхуда билән, јахуд да анчаг бонапартчы вә ја дикәр прокурорларын нәзәриндә Интернасионал үзвләринә гаршы дәлил ола билән гармагарышыг идејалар јығынындан башга бир шеј дејилдир*.

---

* *Интернасионал* һаггында сон заманлар мәтбуатда дәрч едилән полис јазылары, о чүмләдән Жүл Фаврын харичи дөвләтләрә тә'мими вә мүлкәдарлар палатасынын депутаты Саказын Дүфор лајиһәси һаггындакы мә'рузәси Алјансын тәмтәраглы манифестләриндән кәтирилән ситатларла до-

Сосиалист бахышларынын бүтүн чаларларыны тәмсил едән конфранс тәригәтчи бөлмәләр әлејһинә гәтнамәни бир сәслә бәјәнди; конфранс тамамилә әмин иди ки, бу гәтнамә Интернасионалын әсл характерини јенидән нәзәрә чарпдырараг онун инкишафында јени мәрһәлә олачагдыр. Алјансын тәрәфдарлары онлара өлүмчүл зәрбә ендирән бу гәтнамәни јалныз Баш Шуранын Интернасионал үзәриндә гәләбәси һесаб етдиләр, елә бир гәләбә ки, онларын тә'мимнамәсиндә дејилдији кими, онун сајәсиндә Баш Шура өз үзвләриндән бир нечәсинин «хүсуси програмынын», «онларын шәхси доктринасынын», «ортодоксал доктринанын», «Бирлик дахилиндә вәтәндашлыг һүгугуна малик јеканә нәзәриччә олан рәсми нәзәриччәнин» «һөкмранлыгыны» тә'мин етди. Лакин бу һеч дә һәмин үзвләрин тәгсири дејилди, онларын Баш Шура тәркибинә дахил олмасы фактынын зәрури нәтичәси, «позучу тә'сири» иди, чүнки

«әсла мүмкүн дејилдир ки, өз һәмчинсләри үзәриндә һакимиччәти олан бир адам» (!) «әхлаглы адам оларағ галсын. **Баш Шура интрига очағына чеврилмәкдәдир».**

Оналтыларын фикринчә, Интернасионалын Үмуми Низамнамәси тәкчә елә буна көрә чидди мәзәммәтә лајигдир ки, Баш Шураја өз тәркибинә јени үзвләр чәлб етмәк һүгугу вермишдир. Онлар дејирләр ки, бу һакимиччәтә малик олан

«Шура кәләчәкдә шәхсләрин елә бөјүк бир групуну чәлб едә биләр ки, бунун нәтичәсиндә Шуранын чохлуғу вә мејлләри тамамилә дәјишиләр».

Онлар, көрүнүр, белә һесаб едирләр ки, Баш Шуранын үзвү олмаг һәм *мә'нәви симаны* итирмәк, һәм дә сағлам дүшүнчәдән мәһрум олмаг үчүн кифајәтдир. Әкәр белә олмасајды, онлар һеч күман едә биләрдиләрми ки, чохлуг көнүллү сурәтдә чәлб етмәк јолу илә өзү өзүнү азлыға чевирәчәкдир?

Һәм дә бүтүн бунлара оналтылар өзләри, көрүнүр, о гәдәр дә инанмырлар, чүнки онлар сонра шикајәтләнирләр ки, Баш Шура

«далбадал беш ил *даим јенидән сечилән ејни шәхсләрдән* ибарәт олмушдур»,

лакин елә бунун ардынча билдирирләр:

«*Онларын әксәриччәти* бизим гануни мүвәккилләримиз дејилдир, чүнки *конгресдә сечилмәмишләр».*

лудур[221]. Радикаллыгы анчаг курултулу ибарәләрдән ибарәт олан бу тәрәггичиләрин чүмләпәрдазлыгы иртичанын ниччәтләринә ән јахшы хидмәт едир.

Белчика вә Роман федерал шураларында, дикәр федерал шураларда олдуғу кими, Баш Шурада да мүәссисләрин бир нисми галмагда давам етсә дә, Баш Шуранын шәхси hej'әти әслиндә даим дәјишилмишдир.

Баш Шура өз сәлаһијјәтини јеринә јетирмәк үчүн үч мүһүм шәрти өдәмәлидир. Ән әввәл, Шураја һәвалә едилмиш ән мүхтәлиф ишләри көрмәк үчүн онун кифајәт гәдәр үзвү олмалыдыр; сонра онун тәркибинә «Бејнәлхалг Бирликдә тәмсил едилән мүхтәлиф милләтләрә мәнсуб фәһләләр» дахил олмалы вә нәһајәт, орада фәһлә үнсүрү үстүнлүк тәшкил етмәлидир. Әкәр фәһләнин ишә дүзәлә билиб-билмәмәкдән асылы олмасы нәтичәсиндә Баш Шуранын шәхси hej'әти даим дәјишилирсә, онда чәлб етмәк һүгугуна малик олмадан Баш Шура бүтүн бу зәрури шәртләри нечә јеринә јетирә биләр? Бунунла белә Шура бу һүгугу һәр һалда даһа дүрүст мүәјјәнләшдирмәји зәрури һесаб едир; Баш Шура бу арзусуну сон конфрансда билдирмишдир.

Инкилтәрәнин чох зәиф тәмсил олундуғу далбадал кечирилән бир сыра конгресләрдә Баш Шуранын илкин тәркибдә јенидән сечилмәси, дејәсән, сүбут едир ки, Баш Шура имканлары дахилиндә өз борчуну јеринә јетирмишдир. Оналтылар исә, әксинә, буну анчаг «конгресләрин кор-коранә инамынын» сүбуту һесаб едир вә билдирирләр ки, Базелдә бу инам

«Баш Шуранын хејринә олараг бир нөв көнүллү имтина дәрәчәсинә»

чатдырылмышдыр.

Онларын фикринчә, Шуранын «нормал ролу» ади мүхбир вә статистика бүросу ролундан ибарәт олмалыдыр. Онлар бу тәфсири Низамнамәнин тәһриф олунмуш тәрчүмәсиндән көтүрүлән бир нечә маддә илә әсасландырырлар.

Бүтүн буржуа чәмијјәтләри низамнамәләринин әксинә олараг, Интернасионалын Үмуми Низамнамәси онун тәшкилат гурулушу мәсәләләринә анчаг өтәри тохунур. Үмуми Низамнамә тәшкилат гурулушуну инкишаф етдирмәји практиканын, рәсмиләшдирмәји исә кәләчәк конгресләрин өһдәсинә бурахыр. Лакин мүхтәлиф өлкәләрин бөлмәләри јалныз вәһдәт вә әлбирлик сајәсиндә әсл бејнәлмиләл характер кәсб едә билдијинә көрә, Низамнамә тәшкилатын башга һиссәләринә нисбәтән Баш Шураја даһа чох диггәт јетирир.

Илкин Низамнамәнин[222] 5-чи маддәсиндә дејилир:

«Баш Шура мүхтәлиф милли вә јерли групларын *бејнәлхалг органыдыр*»

вә сонра Баш Шуранын нечә һәрәкәт етмәли олдуғуна даир бир нечә нүмунә көстәрилир. Бу нүмунәләр арасында Шураја верилән белә бир тә'лимат да вардыр ки, о,

«тә'чили әмәли аддымлар атмаг лазым кәлдикдә, мәсәлән, бејнәлхалг мүнагишәләр баш вердикдә, Бирлијә дахил олан чәмијјәтләрин бирдән вә бирликдә һәрәкәт етмәсинә» наил олсун.

Маддәдә даһа сонра дејилир:

«Баш Шура бүтүн лазыми һалларда мүхтәлиф милли вә ја јерли чәмијјәтләрә тәклифләр вермәк тәшәббүсүнү өз өһдәсинә көтүрүр».

Бундан әлавә, Низамнамә конгресләр һазырламаг вә чағырмаг ишиндә Шуранын ролуну мүәјјән едир вә мүәјјән мәсәләләри һазырлајыб конгресләрин мүзакирәсинә вермәји Шураја тапшырыр. Илкин Низамнамәдә групларын мүстәгил фәалијјәти бүтөвлүкдә Бирлијин ваһид фәалијјәтинә о дәрәчәдә аз гаршы гојулур ки, 6-чы маддәдә дејилир:

«Һәр өлкәдә фәһлә һәрәкатынын мүвәффәгијјәти анчаг бирлик күчүнә вә тәшкилат васитәсилә тә'мин едилә биләчәјинә, дикәр тәрәфдән исә, Баш Шуранын фәалијјәти даһа сәмәрәли олачағына көрә... Интернасионал үзвләринин һәр бири өз өлкәсиндә вар гүввә илә чалышмалыдыр ки, дағыныг фәһлә чәмијјәтләри мәркәзи органлар тәрәфиндән тәмсил олунан милли тәшкилатлар һалында бирләшсинләр».

Ченеврә конгресинин тәшкилати мәсәләләрә даир биринчи гәтнамәсиндә (I маддә) дејилир:

«Конгресләрин гәрарларыны *јеринә јетирмәк* Баш Шуранын *өһдәсинә дүшүр*».

Бу гәтнамә Баш Шуранын лап әввәлдән тутдуғу мөвгеји: Бирлијин *ичрачы органы* олмаг мөвгејини рәсмиләшдирмишдир. «Көнүллү сурәтдә тәсдиг едилән» башга бир «авторитет»ин олмадығы шәраитдә мә'нәви «авторитетә» малик олмадан гәрарлары јеринә јетирмәк чәтин оларды. Ченеврә конгреси Баш Шураја ејни заманда «Низамнамәнин рәсми вә мәчбури мәтнини» дәрч етмәји дә тапшырмышдыр.

Һәмин конгрес гәрара алмышдыр (Ченеврә конгресинин тәшкилати мәсәләләрә даир гәтнамәси, 14-чү маддә):

«Һәр бөлмәнин өз өлкәсинин јерли шәраитинә вә гануларына ујғун олараг өз јерли низамнамәсини вә регламентини ишләјиб һазырламаг һүгугу вардыр. Лакин бунларын мәзмунунда Үмуми Низамнамә вә Регламент илә һеч бир зиддијјәт олмамалыдыр».

Һәр шејдән әввәл гејд едәк ки, бурада нә принсипләрин хүсуси оларағ көзә чарпдырылмасындан, нә дә Интернасионалын бүтүн групларынын изләдикләри үмуми мәгсәди илә јанашы, бу вә ја дикәр бөлмәнин өһдәсинә хүсуси вәзифәләр гојулмасындан әсәр-әламәт јохдур. Бөлмәләрин Үмуми Ни-

ламнамәни вә Регламенти «өз өлкәсинин јерли шәраитинә вә ганунларына» анчаг уjғунлашдырмаг һүгугундан бәһс олунур.

Икинчиси, јерли низамнамәләрин Үмуми Низамнамәjә уjғун кәлиб-кәлмәдиjини ким мүәjjән етмәлидир? Әкәр бу функсиjанын һәвалә едилдиjи мүәjjән бир «авторитет» ортада олмасаjды, гәтнамә jәгин ки, е'тибарсыз оларды. О заман дәинки полис бөлмәләр вә ја дүшмән бөлмәләр мejдана кәлә биләрди, һәм дә Бирлиjә синфи симасыны итирмиш тәригәтчиләрин вә буржуа филантропларынын сохулмасы онун характерини дәjишдириб корлаjа биләрди вә бу үнсүрләр өзләринин сајы илә конгресләрдә фәһләләрә үстүн кәләрдиләр.

Милли вә јерли федерасиjалар jени бөлмәләрин низамнамәләринин Үмуми Низамнамәjә уjғун кәлиб-кәлмәдиjиндән асылы олараг һәмин бөлмәләри гәбул етмәк вә ја етмәмәк һүгугуну өз өлкәләриндә лап әввәлдән өз әлләринә кечирмишдиләр. Үмуми Низамнамәнин 6-чы маддәси буна бәнзәр вәзифәнин Баш Шура тәрәфиндән дә јеринә jетирилмәсини нәзәрдә тутур вә *јерли мүстәгил чәмиjjәтләрә,* jә'ни мүвафиг өлкәләрин федерал бирләшмәләриндән кәнарда jаранмыш чәмиjjәтләрә Баш Шура илә билаваситә әлагәjә кирмәк һүгугу верир. *Алjанс* бу һүгуга лагеjдлик көстәрмәмиш вә өзү үчүн елә бир шәраит jаратмаға чалышмышдыр ки, Базел конгресинә өз нүмаjәндәләрини көндәрә билсин.

Низамнамәнин 6-чы маддәси бә'зи өлкәләрдә милли федерасиjалар jарадылмасына имкан вермәjән ганунверичилик характерли манеәләр дә нәзәрдә тутур, бунун нәтичәсиндә Баш Шура һәмин өлкәләрдә федерал шура функсиjасыны jеринә jетирмәлидир (бах: «Лозанна конгресинин протоколлары вә и. а., 1867-чи ил», сәһ. 13[223]).

Коммунанын сүгут етдиjи вахтдан бәри мүхтәлиф өлкәләрдә бу ганунверичилик характерли манеәләр кет-кедә артыр вә Бирлиjин сыраларына шүбһәли үнсүрләр сохулмасына jол вермәмәк үчүн Баш Шуранын орада фәалиjjәт көстәрмәсини даһа да зәрури едир. Мәсәлән, бу jахынларда Франсадакы бә'зи комитәләр полис часусларындан jаха гуртармаг үчүн Баш Шуранын ишә гарышмасыны хаһиш етмишдиләр, башга бир бөjүк өлкәнин* Интернасионал үзвләри исә тәләб етмишдиләр ки, Баш Шура jалныз билаваситә өз мүвәккилләри тәрәфиндән, jахуд да онларын өзләри тәрәфиндән тә'сис олунмуш бөлмәләри танысын. Онлар өз хаһишләрини бунунла әсасландырырдылар ки, тәләм-тәләсик сон дәрәчә радикал бөлмәләр jаратмагда бөjүк чанфәшанлыг көстәрән фитнәкар-

* — Австриjанын. *Ред.*

лардан белә бир јолла јаха гуртармаг лазымдыр. Диқәр тәрәфдән исә, антиавторитар дејилән бөлмәләр өз ичәриләриндә мүнагишә баш верәр-вермәз, һеч тәрәддүд көстәрмәдән Шураја мүрачиәт едир вә Шурадан һәтта тәләб едирләр ки, Лион мүнагишәси заманында олдуғу кими, онларын дүшмәнләринә ән шиддәтли диван тутсун. Лап бу јахынларда, конфрансдан сонра Турин Фәһлә федерасијасы өзүнү Интернасионалын бөлмәси е'лан етмәји гәрара алмышдыр. Орада тәфригә дүшдүкдән сонра азлыг Пролетар азадлығы чәмијјәтинин әсасыны гојмушдур[224]. Бу чәмијјәт Интернасионала гошулмуш вә ән әввәл јуралыларын хејринә гәтнамә гәбул етмишдир. Онун «Proletario» гәзети һәр чүр авторитарлыға гаршы гәзәбли ибарәләрлә долудур. Чәмијјәтин катиби* чәмијјәтин үзвлүк һаггыны көндәрәркән Баш Шураны хәбәрдар етмишдир ки, чох еһтимал, көһнә федерасија да өз үзвлүк һаггыны көндәрәчәкдир. О даһа сонра:

«Сиз, јәгин, «Proletario»да охумуш оларсыныз ки, Пролетар азадлығы чәмијјәти... фәһлә донуна кириб *Фәһлә федерасијасы* јарадан буржуазија илә һәр чүр һәмрә'ликдән имтина етдијини... билдирмишдир»,—

дејә јазыр вә Баш Шурадан хаһиш едир ки,

«бүтүн бөлмәләрә бу гәтнамә һаггында мә'лумат версин вә әкәр 10 сантимлик үзвлүк һаггы көндәриләрсә, гәбул етмәсин»**.

Интернасионалын бүтүн тәшкилатлары кими, Баш Шура да тәблиғат апармаға борчлудур. Бу вәзифәни о өз мүрачиәтләринин көмәји илә, һәмчинин Шимали Америкада, Алманијада вә Франсанын бир чох шәһәрләриндә Интернасионалын илк тәшкилатларынын әсасыны гојан өз мүвәккилләри васитәсилә јеринә јетирирди.

Баш Шуранын башга бир вәзифәси тә'тилчиләрин бүтүн Интернасионал тәрәфиндән мүдафиә олунмасыны тә'мин етмәклә онлара көмәк көстәрмәкдир (Баш Шуранын мүхтәлиф конгресләрә вердији һесабатлара бах). Ашағыдакы факт әзчүмлә көстәрир ки, тә'тил мүбаризәсинә Баш Шуранын гарышмасы нечә әһәмијјәтли олмушдур. Инкилис төкмәчиләринин мүгавимәт чәмијјәти өзлүјүндә бејнәлхалг тред-јуниондур вә диқәр өлкәләрдә, хүсусән Бирләшмиш Штатларда онун шө'бәләри вардыр. Бунунла белә Америка төкмәчиләри тә'тил заманы өлкәјә инкилис төкмәчиләри кәтирилмәсинин гаршы-

* — К. Терсаки. *Ред.*

** Бакунинлә дост олан өз мүхбир-катибинин нүмајәндә кими тәмсил етдији Пролетар азадлығы чәмијјәтинин бахышлары о заман *саһирән* бу чүр иди. Бу бөлмәнин арзулары әслиндә бамбашга иди. Чәмијјәт икигат хаин олан бу нүмајәндәни фондлары оғурладығына, һабелә Турин полисинин рәиси илә достлуг етдијинә көрә говдугдан сонра изаһат тәгдим едиб өзү илә Баш Шура арасында олан анлашылмазлыглара сон гојду.

сыны алмаг үчүн Баш Шуранын һавадарлыг көстәрмәсини хаһиш етмәји лазым билмишдиләр.

Интернасионалын инкишафы федерал шуралар кими, Баш Шураја да мүнсиф функсијасыны һәвалә етмишдир.

Брүссел конгреси гәрара алмышдыр:

«Федерал шуралар өз табелијиндә олан бөлмәләрин *тәшкилат иши* вә *малијјә вәзијјәти* һаггында һәр үч ајда бир Баш Шураја һесабат көндәрмәјә борчлудурлар» (Тәшкилати мәсәләләрә даир 3-чү гәтнамә).

Нәһаjәт, оналтылары бәрк һиддәтләндирән Базел конгреси Бирлијин инкишафы кедишинә тәшкилат иши саһәсиндә јаранан мүнасибәтләри анчаг рәсми шәклә салмышдыр. Әкәр Базел конгреси Баш Шуранын сәлаһијјәт дајрәсини һәддән артыг кенишләндирмишсә, күнаһ буна чанфәшанлыгла чалышан Бакуниндә, Швитсәбелдә, Ф. Робердә, Килјомда вә Алјансын дикәр нүмајәндәләриндә дејил, бәс кимдәдир? Олмаја онлар өзләрини Лондон Баш Шурасына «кор-коранә инам көстәрмәкдә» тәгсирләндирмәјә башлајачаглар?

Будур Базел конгресинин ики гәтнамәси:

«IV. Интернасионала дахил олмаг истәјән һәр бир јени тәшкил едилмиш бөлмә вә ја чәмијјәт Баш Шураја гошулдуғу һаггында дәрһал мә'лумат вермәјә борчлудур».

вә «V. Баш Шуранын һүгугу вардыр ки, јени чәмијјәтләри вә груплары гәбул етсин вә ја етмәсин; лакин Баш Шура бу заман онларын һәмин гәрардан нөвбәти конгресдә шикајәт етмәк һүгугуну һифз едиб сахламалыдыр».

Федерал бирләшмәләрдән кәнарда тәшкил едилән јерли мүстәгил чәмијјәтләрә кәлдикдә, бу маддәләр Интернасионалын јарадылдығы вахтдан мүәјјән едилән вә горунуб сахланмасы Бирлик үчүн өлүм-дирим мәсәләси олан гајданы анчаг тәсдиг едир. Лакин бә'зиләри чох узаглара кедәрәк, бу гајданы үмумиләшдириб јени тәшкил олунан бөлмәләрә вә ја чәмијјәтләрә учдантутма тәтбиг едирләр. Бу маддәләр Баш Шураја һәгигәтән федерасијаларын дахили һәјатына гарышмаг һүгугу верир, лакин Баш Шура бу мә'нада онлары һеч бир заман тәтбиг етмәмишдир. Баш Шура билдирир ки, оналтылар мөвчуд груплара вә ја федерасијалара гошулмаға һазыр олан јени бөлмәләрин ишинә онун һәтта бир дәфә дә олса гарышдығыны көстәрә билмәзләр.

Јухарыда ситат кәтирдијимиз гәтнамәләр јени тәшкил едилән бөлмәләрә, ашағыдакы гәтнамәләр исә танынмыш олан бөлмәләрә аиддир:

«VI. Баш Шуранын һәмчинин һүгугу вардыр ки, Интернасионалын бөлмәсини нөвбәти конгресәдәк мүвәггәти олараг харич етсин».

«VII. Баш Шуранын бир милли група дахил олан чәмиjjәтләр вә jа бөлмәләр арасында, jахуд мүхтәлиф милли группар арасында баш верән мүнагишәләри һәлл етмәк һүгугу вардыр; тәрәфләрин нөвбәти конгресдә бу гәрардан шикаjәт етмәк һүгугу галыр вә һәмин конгресдә гәти гәрар чыхарылмалыдыр».

Бу ики маддә сон тәдбир олараг зәруридир, лакин индиjә гәдәр Баш Шура онлары һеч бир заман тәтбиг етмәмишдир. Jухарыда верилмиш тарихи хүласә көстәрир ки, Баш Шура бөлмәни мүвәггәти харич етмәjә бир дәфә дә әл атмамыш вә мүнагишәләр баш вердикдә jалныз һәр ики тәрәфин чағырдығы мүнсиф кими һәрәкәт етмишдир.

Биз, нәһаjәт, о функсиjаjа jахынлашырыг ки, ону мүбаризәнин өз тәләбаты Баш Шураjа һәвалә етмишдир. Алjанс тәрәфдарларынын хәтринә дәjсә дә, бу, шәксиз бир фактдыр ки, Баш Шура мәһз пролетар һәрәкатынын бүтүн дүшмәнләринин гызғын һүчумларына мә'руз галдығына көрә, Бejнәлхалг Фәһлә Бирлиjи уғрунда мүбаризә едәнләрин һамысынын башчысы олмушдур.

V

Оналтылар мөвчуд Интернасионал илә һагг-һесаб чәкдикдән сонра бизә ондан данышырлар ки, Интернасионал нечә олмалыдыр.

Баш Шура һәр шеjдән әввәл рәсмән адичә бир мүхбир вә статистика бүросу олмалы иди. Тәшкилати функсиjалара хитам верилдикдән сонра Баш Шуранын jазышмасы Бирлиjин органларында әввәлләр дәрч едилмиш мә'луматын лабүд тәкрарындан ибарәт оларды. Беләликлә, мүхбир бүросу да арадан галхарды. Статистикаjа көлдикдә, бу иш мөһкәм тәшкилатсыз вә хүсусән илкин Низамнамәдә ajрыча геjд едилдиjи кими, үмуми рәһбәрликсиз jеринә jетирилә билмәз. Лакин бунларын һамысы түнд бир «авторитарлыг» гохусу вердиjиндә көрә, бүро бәлкә дә мөвчуд олajды, амма һеч бир статистика мөвчуд олмазды. Бир сөзлә, Баш Шура jох олуб кедир. Ejни мәнтигә көрә, федерал шуралар, jерли комитәләр вә дикәр «авторитар» мәркәзләр мәһв едилир. Jалныз мухтар бөлмәләр галыр.

Бәс азад сурәтдә федерасиjада бирләшиб һәр чүр һакимиjjәтдән, «һәтта фәһләләрин сечдиjи вә гурдуғу һакимиjjәтдән дә» чапыны jахшы гуртаран бу «мухтар бөлмәләрин» ролу нәдән ибарәтдир?

Бурада тә'мимнамәни Jура федерал комитәсинин оналтылар гурултаjына тәгдим етдиjи мә'рузә илә тамамламаг лазым кәлир.

«Фәһлә синфинн бәшәриjjәтин jени мәнафеjинни әсл нүмаjәндәсиһә чевирмәк үчүн» бу синфин тәшкилаты кәрәк «галиб кәлмәли идеjаны рәһбәр тутсун. Ичтимаи һәjат һадисәләрини ардычыл тәдгиг етмәк jолу илә бу идеjаны дөврүмүзүн тәләбатындан, бәшәриjjәтин дәрунн арзуларындан *hасил етмәли, сонра* һәмин идеjаны фәһлә тәшкилатларымыза *jеритмәjә наил олмалы,*—мәгсәд белә олмалыдыр вә и. а.». Нәһаjәт, «фәһлә әһалимиз ичәрисиндә әсл сосиалист ингилаб *мәктәби»* jаратмаг лазымдыр.

Беләликлә, мухтар фәһлә бөлмәләри бирдән-бирә *мәктәбләрә* чеврилир, бу мәктәбләрин мүрәббиләри исә аljансчы чәнаблар олачагдыр. Онлар гәтиjjән һеч бир из бурахмаjан «ардычыл тәдгиг» jолу илә *идеjа һасил едирләр.* Онлар бу идеjаны «сонра фәһлә тәшкилатларымыза *jеридирләр».* Онларын фикринчә, фәһлә синфи елә бир хаммал, елә бир хаосдур ки, бу хаммалын, бу хаосун мүәjjән бир шәклә дүшмәси үчүн она онларын мүгәддәс руһунун нәфәси дәjмәлидир.

Бунларын һамысы Аljансын ашағыдакы сөзләрлә башланан көһнә програмынын jалныз тәкрарындан ибарәтдир:

«Сүлһ вә азадлыг лигасынын сосиалист азлығы бу Лигадан аjрылдыгдан сонра» «өз өһдәсинә сиjаси вә фәлсәфи мәсәләләри өjрәнмәк кими *хүсуси бир вәзифә* көтүрәрәк... jени Сосналист демократиjасы аljансы» тә'сис етмәк ниjjәтиндәдир.

Ондан бах бу *идеjа «hасил едилир»!*

«Белә бир башланғыч... Авропанын вә Американын сәмими сосналист демократларынын ихтиjарына бир-бири илә дил тапмаг вә *өз идеjаларыны* бәргәрар етмәк үчүн бир васитә верәчәкдир»*.

Беләликлә, бир буржуа чәмиjjәтинин азлығы Базел конгресиндән аз әввәл Интернасионала, өзүнүн е'тираф етдиjи кими, jалныз бу мәгсәдлә сохулмушдур ки, ондан *бир васитә кими* истифадә едиб фәһлә күтләләринә өзүнү дөрд чүмләjә jерләшән вә ән jүксәк нөгтәси «синифләрин игтисади вә ичтимаи чәһәтдән бәрабәрләшмәсиндән» ибарәт олан кизли бир елмин каһини кими көстәрсин.

Интернасионала тәклиф едилән jени тәшкилатын бу «нәзәри вәзифәдән» әлавә, өз әмәли чәһәти дә вардыр.

---

* Ачыг конгрес чағырмағын ән бөjүк хәjанәт вә jа ахмаглыг ола биләчәjи бир заманда, аljансчы чәнаблар Баш Шураны гапалы конфранс чағырмаг үстүндә һеj мәзәммәт едирләр; һаj-күj салмағын вә конгресләри ачыг кечирмәjин бу шәксиз тәрәфдарлары Низамнамәмизә зидд олараг Интернасионалын дахилиндә әсл кизли чәмиjjәт jаратмышлар, бу чәмиjjәт Интернасионалын өзүнүн әлеjһинә олан бир чәмиjjәтдир вә гаршысына Интернасионалын һәр шеjдән хәбәрсиз бөлмәләрини баш каһин олан Бакунинин рәһбәрлиjинә табе етмәк мәгсәдини гоjур.

Баш Шура нөвбәти конгресдә тәләб етмәк ниjjәтиндәдир ки, бә'зи өлкәләрдә, мәсәлән, Испаниjада бу кизли тәшкилатын вә онун фитвачыларынын фәалиjjәти тәһгиг олунсун.

Оналтыларын тә'мимнамәсиндә дејилир: «Кәләчәк чәмијјәт Интернационалын өзү үчүн јарадачағы тәшкилатын универсал тәтбигиндән башга бир шеј олмамалыдыр. Буна көрә дә биз бу тәшкилаты өз идеалымыза мүмкүн гәдәр јахынлашдырмаг гајғысына галмалыјыг».

«Авторитар тәшкилатдан бәрабәрлијә вә азадлыға әсасланан бир чәмијјәт чыха биләрми? Бу мүмкүн дејилдир. Кәләчәк бәшәр чәмијјәтинин рүшејми олан Интернасионал артыг инди бизим азадлыг вә федерасија принсипләримизин дүзкүн ин'икасы олмалыдыр».

Башга сөзлә дејилсә, орта әсрләрин монастырлары сәма һәјатынын мәнзәрәсиндән ибарәт олдуғу кими, Интернасионал да Алјансын бәтниндә «рүшејм» һалында олан јени Гүдсүн тимсалы олмалыдыр. Белә анлашылыр ки, әкәр Парис коммунарлары Коммунанын «кәләчәк бәшәр чәмијјәтинин рүшејми» олдуғуну баша дүшүб, һәр чүр интизамы вә һәр чүр силаһы кәнара атсајдылар, мәғлуб олмаздылар—һалбуки бу шејләр јалныз о заман јох олуб кетмәлидир ки, мүһарибәләр даһа олмајачагдыр!

Лакин Интернасионал өз варлығы уғрунда мүбаризә етдији бир заманда ону позмаг вә силаһсызлашдырмаг һаггындакы бу гәрибә лајиһәни «ардычыл тәдгигә» бахмајараг, һеч дә оналтыларын күчәниб дүнјаја кәтирмәдикләрини даһа јахшы сүбута јетирмәк үчүн Бакунин бу јахынларда Интернасионалын тәшкили һаггында өз мәктубунда онун әсл мәтнини е'лан етмишдир (бах: „Almanach du Peuple pour 1872", Женеврә).

VI

Инди Јур комитәсинин оналтылар гурултајына тәгдим етдији мә'рузәни охујун.

«Ону охумаг»,—дејә онларын рәсми органы „Révolition Sociale" (16 нојабр билдирир,—«Јур федерасијасы тәрәфдарларындан нә кими фәдакарлыг вә әмәли дәрракә уммаг мүмкүн олдуғу һаггында *дәгиг тәсәввүр* верир».

Мә'рузә ондан башланыр ки, «бу дәһшәтли һадисәләр»—Франса-Пруссија мүһарибәси вә Франсада кедән вәтәндаш мүһарибәси «Интернасионал бөлмәләринин вәзијјәтинә... мүәјјән дәрәчәјә гәдәр *позучу*» тә'сир көстәрмишдир.

Әкәр доғрудурса ки, Франса-Пруссија мүһарибәси һәр ики ордуја чохлу фәһлә сәфәрбәр етмәклә бөлмәләрә *позғунлуг* дүшмәсинә сәбәб олмалы иди, онда ејни дәрәчәдә бу да доғрудур ки, империјанын сүгуту вә Бисмаркын ачыг-ашкар ишғалчылыг мүһарибәси е'лан етмәси Алманијада вә Инкилтәрәдә пруссијалыларын тәрәфиндә дуран буржуазија илә өз бејнәлмиләл һиссләрини һәмишәкиндән даһа күчлү ифадә едән

пролетариат арасында шиддәтли мүбаризәјә сәбәб олмушдур. Елә тәкчә буна көрә һәмин өлкәләрин һәр икисиндә Интернасионалын тә'сири артмалы иди. Ејни һадисәләр Америкада чохлу мүһачир алман фәһләси арасына тәфригә салмышдыр; бу фәһләләрин бејнәлмиләлчи һиссәси шовинист һиссәсиндән гәти ајрылмышдыр.

Дикәр тәрәфдән, Парис Коммунасынын е'лан едилмәси Интернасионалын кениш јајылмасына вә Јура бөлмәләриндән башга, бүтүн милләтләрин бөлмәләри тәрәфиндән онун принсипләринин гәтијјәтлә мүдафиә едилмәсинә бу вахта гәдәр мисли көрүнмәмиш олан бир тәкан вермишдир; Јура бөлмәләринин мә'рузәсиндә сонра дејилир: «Нәһәнк бир мүбаризәнин башланмасы мүхтәлиф фикирләр доғурур... Бә'зиләри ачыз олдугларыны кизләтмәк үчүн кәнара чәкилирләр... Бир чохларынын фикринчә» (өз сыраларында) «јаранмыш вәзијјәт парчаланма әламәтидир», лакин «әслиндә әксинәдир... бу *вәзијјәт Интернасионалы»*... онлара охшар шәкилдә... *«тамамилә јенидән гурмаға габилдир»*. Белә әлверишли бир вәзијјәт даһа дәриндән өјрәнилдикдән сонра бу кичичик арзу ајдын олачагдыр.

Әкәр ләғв олунуб Малонун бөлмәси илә әвәз едилмиш Алјанс нәзәрә алынмаса, комитә ијирми бөлмәнин ишләринин вәзијјәти һаггында һесабат тәгдим етмәли иди. Бу бөлмәләрин једдиси садәчә олараг комитәдән үз дөндәрмишдир; бу һагда мә'рузәдә белә дејилир:

«Бјенндәки *футљарчылар* бөлмәси, һабелә *ојмачылар* вә *нахышчылар* бөлмәси онлара етдијимиз мүрачиәтләрин *һеч биринә* чаваб вермәмишләр». *«Невшател* һәмкарлар бөлмәләри—*харратлар, футљарчылар, ојмачылар вә нахышчылар*—федерал комитәјә һеч заман *һеч бир* чаваб *вермәмишләр»*.

«Биз *Вал-де-Руз* бөлмәсиндән *һеч бир* мә'лумат ала билмәмишик».

«Локл ојмачылар вә нахышчылар бөлмәси федерал комитәнин мүрачиәтинә *һеч бир* чаваб вермәмишдир».

Мухтар бөлмәләрин өз федерал комитәси илә *сәрбәст* үнсијјәти бах буна дејилир.

Башга бир бөлмә, јә'ни

«Куртелари маһалынын *ојмачылар вә нахышчылар»* бөлмәси «үч ај инад вә сәбат көстәрдикдән сонра... инди...»

Интернасионалдан кәнарда

«мүтавимәт чәмијјәти һалында тәшкил едилир»—

бу исә оналтылар гурултајына онун ики нүмајәндә көндәрмәсинә әсла мане олмамышдыр.

Сонра тамамилә өлкүн олан дөрд башга бөлмә кәлир:

«Бјенндәки мәркәзи бөлмә инди *дағылмышдыр;* лакин онун сәдагәтли үзвләриндән бири бу јахынларда бизә јазмышдыр ки, Бјенндә Интернационалын дирчәлишинә *үмид һәлә тамам итирилмәмишдир».*

«Сен-Блездәки бөлмә *дағылмышдыр».*

«Катебадакы *чәсур»* (!) «бөлмә чох көзәл өмүр сүрдүкдән сонра, онун ләғвинә наил олмаг истәјән јерли ағаларын» (!) «интригалары илә әлагәдар олараг *кери чәкилмәјә мәчбур олмушдур».*

«Нәһаҹәт, Коржемондакы бөлмә дә ағаларын интригаларынын *гурбаны олмушдур».*

Сонра *Куртелари маһалынын мәркәзи бөлмәси* кәлир ки, о *да*

«ағыллы бир тәдбирә әл атмышдыр: өз фәалијјәтини *мүвәггәти дајандырмышдыр»,—*

бу исә оналтылар гурултајына онун ики нүмајәндә көндәрмәсинә мане олмамышдыр.

Сонра дөрд бөлмә кәлир ки, онларын варлығы шүбһәлидән дә шүбһәлидир.

«Гранж бөлмәси сосиалист фәһләләрин *кичик бир өзәјинә* чеврилмишдир... Сај азлығы үзүндән онларын јерли фәалијјәти зәифләмишдир».

«Невшателдәки мәркәзи бөлмә һадисәләрдән *чох зијан чәкмишдир,* әкәр бөлмәнин ајры-ајры үзвләри фәдакарлыг вә фәаллыг көстәрмәсәјдиләр, *о һөкмән мәһв оларды».*

«Бир нечә ај *һәјатла өлүм арасында* олан *Локл мәркәзи бөлмәси,* нәһаҹәт, *парчаланмышды.* Лап бу јахынларда о јенидән тәшкил едилмишдир»—

һәм дә ачыг-ашкар јалныз бир мәгсәдлә, оналтылар гурултајына ики нүмајәндә көндәрмәк мәгсәди илә.

«Шо-де-Фондакы сосиалист тәблиғаты бөлмәси ағыр һалдадыр... Онун вәзијјәти нәинки јахшылашмыр, әксинә, *писләшир».*

Сонра ики бөлмә—адлары јалныз өтәри чәкилиб вәзијјәтләри һаггында бир кәлмә дә дејилмәмиш *Сент-Имје вә Сонвилједәки маарифчи дәрнәкләр* кәлир.

Нүмунәви бөлмә галыр ки, бу да *мәркәзи* бөлмә ады дашымасындан көрүндүјү кими, өзлүјүндә анчаг јох олуб кетмиш дикәр бөлмәләрин бир парчасыдыр.

«Мутједәки мәркәзи бөлмә, шүбһәсиз, башгаларына нисбәтән аз зәрәр чәкмишдир... Онун комитәси даим федерал комитә илә әлагәдә олмушдур... *Бөлмәләрин һәлә әсасы гојулмамышдыр...»*

Бу, ашағыдакыларла изаһ едилир:

«Халг адәтләрини сахламыш... фәһлә әһалисинин *рәғбәти* сајәсиндә бөлмәнин фәалијјәти үчүн Мутједә хүсусилә әлверишли шәраит вардыр; биз истәрдик ки, бу јерин фәһлә синфи һәр чүр сијаси үнсүрләр гаршысында өзүнү даһа да мүстәгил апарсын».

Беләликлә, бу мә'рузә доғрудан да

«Јура федерасијасынын тәрәфдарларындан нә кими фәдакарлыг вә *әмәли дәрракә* уммаг мүмкүн олдуғу һаггында *дәгиг тәсәввүр* верир».

Онлар мә'рузәни тамамлајараг әлавә едә биләрдиләр ки, онларын комитәсинин илкин јери олмуш Шо-де-Фонун фәһләләри онларла һәр һансы үнсијјәтдән һәмишә имтина етмишләр. Лап бу јахынларда, 1872-чи ил јанварын 18-дә кечирилән үмуми јығынчагда һәмин фәһләләр оналтыларын тә'мин-намәсинә чаваб олараг, Лондон конфрансынын гәрарларыны, һабелә 1871-чи илин мајында олмуш Роман гурултајынын:

«Бакунин, Килјом вә онларын тәрәфдарлары Интернасионалдан һәмишәлик говулсун»,—

дејә е'лан едән гәрарыны бир сәслә тәсдиг етмишләр.

Сонвилје гурултајы адланан вә иштиракчыларынын дедији кими, «Интернасионал дахилиндә мүһарибә, ачыг мүһарибә доғурмуш» олан бу гурултајын әһәмијјәти барәсиндә бир кәлмә дә олса әлавә етмәјә лүзум вардырмы?

Әлбәттә, бачарыглары олдугча аз, һај-күјү исә чох олан бу адамлар шәксиз мүвәффәгијјәт газанмышдылар. Бүтүн либерал мәтбуат вә полис мәтбуаты ачыгдан-ачыға онларын тәрәфинә кечмишди; онларын Баш Шураја бөһтанлары, Интернасионала ачизанә һүчумлары бүтүн өлкәләрин јаланчы ислаһатчыларын тәрәфиндән мүдафиә олунду. Инкилтәрәдә онлара интригалары Баш Шура тәрәфиндән позулмуш олан буржуа республикачылары тәрәфдар чыхдылар. Италијада онлары азад фикирли ehкамчылар мүдафиә етдиләр, о ehкамчылар ки, бу јахынларда Стефанонинин бајрағы алтында—нгамәткаһы һөкмән Ромада јерләшмәк шәртилә—«Расионалистләрин универсал чәмијјәти» адлы «авторитар» вә «ијерархик» бир тәшкилат, атеист раһибләр вә раһибәләр үчүн монастыр олан бир тәшкилат јаратмышлар[225], бу тәшкилатын низамнамәсинә көрә, он мин франк ианә вермиш һәр бир буржуаја ичлас салонунда мәрмәр бүст гојулур. Нәһајәт, Алманијада онлар бисмаркчы сосиалистләрдән көмәк көрдүләр, бу сосиалистләрин „Neuer Social—Demokrat“[226] адлы полис гәзети нәшр етмәси һәлә бир јана дурсун, онлар Пруссија-Алманија империјасынын ағкөјнәкликләри[227] ролуну да ојнајырлар.

Сонвилје конклавы Интернасионалын бүтүн бөлмәләринә чошгун бир ehтирасла мүрачиәт едиб онлары «Лондон шурасы тәрәфиндән һүгугларын даим гәсб едилмәсинә»,—вәтәндаш Малон илә вәтәндаш Лефрансенин дедији кими,—«нәһајәт

вермәк үчүн», һәгигәтдә исә Интернасионалы Алјансла әвәз етмәк үчүн дәрһал конгрес кечирилмәси үзәриндә тә'кид етмәјә чағырды. Бу чағырыш елә руһландырычы әкс-сәда доғурду ки, онлар дәрһал ахырынчы Белчика гурултајынын гәрарыны сахталашдырмаға башламалы олдулар. Онлар өзләринин рәсми органында (1872-чи ил 4 јанвар тарихли „Rèvolution Sociale"-дә) билдирирләр:

«Нәһајәт, даһа әһәмијјәтлиси будур ки, декабрын 24-дә вә 25-дә Белчика бөлмәләри өз Брүссел гурултајында тә'чили олараг үмуми конгрес чағырмаг зәрурәти барәсиндә јекдилликлә гәрарлар чыхартмышдыр вә бунлар Сонвилје гурултајының гәрарына ујғундур».

Гејд етмәк лазымдыр ки, Белчика гурултајы тамамилә буна әкс бир гәрар гәбул етмишдир. О, ијундан тез олмајачаг нөвбәти Белчика гурултајына тапшырмышдыр ки, Интернасионалын *нөвбәти конгресиндә* мүзакирә етмәк үчүн јени Үмуми Низамнамәнин лајиһәсини ишләјиб һазырласын.

Интерасионал үзвләринин бөјүк әксәријјәтинин разылығы илә Баш Шура иллик конгреси анчаг 1872-чи илин сентјабрында чағырачагдыр.

VII

Алјансын ән нүфузлу вә ән зирәк үзвләри олан ч. Албер Ришар вә ч. Гаспар Блан конфрансдан бир нечә һәфтә сонра Лондона кәлдиләр, онлара тапшырылмышды ки, франсыз мүһачирләри ичәрисиндән империјанын бәрпасы үчүн ишләмәјә һазыр олан көмәкчиләр чәлб етсинләр, бу исә, онларын фикринчә, Тјердән хилас олмаг, һәм дә пулсуз галмамаг үчүн јеканә васитә иди. Баш Шура әлагәдар шәхсләри, о чүмләдән Брүссел федерал шурасыны онларын бонапартчылыг фитнәләриндән ағаһ етди.

1872-чи илин јанварында онлар маскаларыны атыб ашағыдакы китабчаны нәшр етдиләр: *«Империја вә јени Франса. Франсызларын вичданына халғын вә кәнчләрин мүрачиәти»*. Албер Ришарын вә Гаспар Бланын әсәри. Брүссел. 1872.

Онлар Алјансдакы фырылдагчылар үчүн сәчијјәви олан бир тәвазөкарлыгла е'лан едирләр:

«Биз, франсыз пролетариатынын бөјүк ордусуну тәшкил едәнләр... биз, Франсада Интернасионалын ән нүфузлу башчылары* хошбәхтликдән күл-

* 1872-чи ил 15 феврал тарихли „Égalité"дә (Ченеврәдә нәшр едилән) *«Русвај етмәли»* сәрлөвһәли јазыда охујуруг: «Франсанын чәнубунда Коммуна уғрунда һәрәкатын мәғлубијјәти тарихини тәсвир етмәк вахты һәлә чатмамышдыр, лакин 30 апрел Лион үсјанынын тәәссүф едиләчәк

көләнмәмишик вә она көрә бурадајыг ки, көлкәсиндә вурушдуғумуз бајраты онларын (hәр чүр шөhрәтпәрәст парламентариләрин, тох республикачыларын, јаланчы демократларын) гаршысында галдыраг вә бизи көзләјән бөhтанлара, hәдәләрә, hәр чүр hүчумлара бахмајараг, hејрәтләнмиш Авропаја шүурумузун дәринликләриндән кәлән, бүтүн франсызларын гәлбиндә төзјикләнә әкс-сәда тапачаг *«Јашасын император!»* шүары илә мүрачиәт едәк.

«Рүсвај олмуш вә биабыр едилмиш III Наполеона парлаг бир бәраәт лазымдыр.»,—

бу музду мәхфи III Наполеон фондларындан өдәнилән ч. Албер Ришар вә ч. Гаспар Блан она бәраәт газандырмаг hаггында хүсуси тапшырыг алмышлар.

Һәм дә онлар е'тираф едирләр ки,

«идеjаларымызын инкишафынын тәбии кедиши бизи империjаја тәрәфдар етмишдир».

Бах бу е'тираф онларын *алјансчы* һәммәсләкләринин гуларына хош кәлмәлидир. А. Ришар вә Г. Блан «сијасәтдән имтина» hаггында өз көhнә ибарәләрини „Solidarite"нин ән јахшы күнләриндә олдуғу кими, тәмтәрагла бәјан едәрәк билдирирләр ки, «инкишафын тәбии кедишиндән» бәлли олдуғуна көрә «сијасәтдән имтина» јалныз ән мүтләг бир истибдад шәраитиндә мүмкүндүр, елә бир шәраитдә ки, фәhләләр, күнәшли hавада кәзинтидән имтина едән мәhбус кими, сијасәтдә hәр hансы бир шәкилдә иштирак етмәкдән имтина едирләр.

«Ингилабчыларын дөврү кечиб кетмишдир»,—дејә онлар билдирирләр,—«...коммунизм Алманиjада вә Инкилтәрәдә, биринчи нөвбәдә Алманиjада сакин едилмишдир. Јери кәлмишкән дејәк ки, коммунизм чохдан мөhкәм орада чидди сурәтдә ишләниб hазырланмыш, сонра бүтүн Интернасионалда јајылмышдыр, Бирлијин дахилиндә *алман нүфузунун* тәшвиш доғуран бу мүвәффәгиjјәтләри коммунизмин инкишафыны ләнкитмәjә, јахуд, даhа доғрусу hеч заман hеч бир алмандан hеч бир шүар алмамыш

мәғлубиjjәтинин әксәрән кечмиш шаhидләриндән ибарәт олан биз артыг инди дејә биләрик ки, бу үсјанын мәғлубиjjәтинин сәбәбләриндән бири далдада дуран А. Ришарын тапшырыгларыны jеринә jетирәрәк өзүнү hәр jерә сохан Г. Блanын горхаглыгы, хәjанәткарлыгы вә оғурлуғудур.

Бу јарамазлар үсјан комитәләринин hазырлыг ишләриндә иштирак едән адамларын чохуну ирәличәдән дүшүнүлмүш өз фырылдаглары илә гәсдән нүфуздан салырдылар.

Һәм дә бу хаинләр Лионда интернасионалы нүфуздан салмаға о дәрәчәдә мүвәффәг олмушдулар ки, Парис ингилабы заманы Лион фәhләләри Интернасионала чох бөjүк бир е'тимадсызлыг көстәриридиләр. Буна көрәдир ки, әсла мүтәшәккиллик jохдур, буна көрәдир ки, үсјан мәғлубиjjәтә уғрамышдыр, бу мәғлубиjjәт исә өз гүввәләринин өhдәсинә бурахылмыш Коммунанын лабүд сүгутуна сәбәб олмалы иди. Јалныз бу ганлы ибрәт дәрсиндән сонра биз Лион фәhләләрини тәблиғат jолу илә Интернасионал бајрағы әтрафында сых бирләшдирмәjә мүвәффәг олдуг.

Албер Ришар Бакунинин вә онун hәмфикирләринин севимлиси вә пејғамбәри иди».

мәркәзи вә чәнуби Франса бөлмәләриндә она јени истигамәт вермәјә аз көмәк етмәмишдир».

Олмаја бурада биз Алјансын мејдана кәлдији вахтдан е'тибарән өз үзәринә бир рус кими хүсуси вәзифә,—*латын ирглəрини* тәмсил етмәк вәзифәси көтүрмүш олан ән бөјүк иерофантын* сәсини ешидирик? Јохса бу сәс „Révolution Sociale»дән (2 нојабр 1871-чи ил) олан вә

«алман вә бисмаркчы мүтәфәккирләрин Интернасионала гәбул етдирмәјә чалышдыглары кериләмә һәрәкәтиндән» хәбәр верән «әсл миссионерләринин» сәсидир?

Лакин хошбәхтликдән Интернасионалын әсл ән'әнәләри горунуб сахланмышдыр,—чх. Албер Ришар вә чх. Гаспар Блан күлләләнмәмишләр! Демәли онларын шәхси «фәалијјәти»—бонапартчы вә тәкчә елә буна көрә дә «мухтар» олан бөлмәләр јаратмаға чәһд көстәрмәклә Франсанын мәркәзиндә вә чәнубунда Интернасионала «јени истигамәт вермәкдән» ибарәтдир.

Лондон конфрансынын тәклиф етдији кими, пролетариаты сијаси партија һалында тәшкил етмәјә кәлдикдә, «*империјанын бәрпасындан сонра биз*»—Ришар вә Блан—

«тәкчә сосиалист нәзәријјәләринә дејил, һабелә онларын һәјата кечирмәк чәһдләринә, өз ифадәсини күтләләрин ингилаби тәшкилиндә тапан бу чәһдләрә дә тезликлә сон гојачағыг». Бир сөзлә, «Интернасионалын хүсусән *латын иргли* өлкәләрдә... әсл гүввәсини тәшкил едән» бөјүк принсипдән—«бөлмәләрин мухтарижјәти принсипиндән» истифадә едәркән... „Révolution Sociale“, 4 јанвар),—

бу чәнаблар Интернасионалда анархија олачағына бел бағлајырлар.

Анархија онларын мүәллими олан вә сосиалист системләриндән анчаг јарлыклар көтүрән Бакунинин дөјүш атыдыр. Бүтүн сосиалистләр анархијаны белә баша дүшүрләр ки, пролетар һәрәкатынын мәгсәди һәјата кечириләндән, јә'ни синифләр ләғв едиләндән сонра, чәмијјәтин истеһсалчылардан ибарәт бөјүк әксәријјәтини истисмарчылардан ибарәт чүзи азлығын зүлмү алтында сахламаг үчүн мөвчуд олан дөвләт һакимијјәти јох олуб кедир вә һөкумәт функсијалары дөнүб ади инзибати функсијалар олур. Алјанс мәсәләни тәрс-аванд гојур. О, е'лан едир ки, пролетар сыраларында анархија истисмарчыларын әлиндә ичтимаи вә сијаси гүввәләрин күчлү бир шәкилдә чәмләшмәсини арадан галдырмаг үчүн ән дүзкүн васитәдир. Алјанс буну бәһанә кәтириб Интернасионалдан тәләб едир ки, көһнә дүнја ону әзмәјә чалышдығы бир

* — М. Бакунинин. *Ред.*

заманда о өз тәшкилатыны анархија илә әвәз етсин. Тјер республикасына император мантијасы кејдириб ону әбәдиләшдирмәк үчүн бејнәлхалг полисә бундан артыг һеч нә лазым дејилдир*.

Лондон, 5 март 1872-чи ил.
33, Ратбон-плејс.

К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән 1872-чи ил јанвариң орталары илә мартын 5-и арасында јазылмышдыр.

1872-чи илдә Ченеврәдә китабча шәклиндә чап едилмишдир.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 1—46.

---

* Дүфор гануну һаггында мә'рузәдә мүлкәдарлар палатасынын депутаты Саказ ән әввәл Интернасионалын «тәшкилатына» һүчум едир. О һәмин тәшкилата нифрәт едир. Саказ «бу зәһмли Бирлијин ирәлиләдијини» ејд едәрәк јазыр: «Бу Бирлик өзүндән әввәлки тәригәтләрин кизли фәалијјәтини... рәдд едир. Онун тәшкилаты һамынын көзү габағында јаранмыш вә дәјишилмишдир. Бу тәшкилатын гүдрәти сајәсиндә... онун фәалијјәт вә нүфуз даирәси кетдикчә кенишләнир. О, бүтүн өлкәләрә нүфуз едир». Сонра Саказ тәшкилатын «гыса тәсвирини» верир вә ахырда дејир: «Бу кениш тәшкилатын мүдрик бир вәһдәт әмәлә кәтирән... планы бундан ибарәтдир. Онун күчү онун өз гајәсиндәдир. Онун күчү һәмчинин үмуми фәалијјәтлә бир-биринә бағлы олан тәрәфдарлары күтләсиндә вә нәһајәт, онлары һәрәкәтә кәтирән гаршысыалынмаз стимулдадыр».

К. МАРКС

ПАРИС КОММУНАСЫНЫН ИЛДӨНҮМҮНӘ ҺӘСР ЕДИЛМИШ МИТИНГИН ГӘТНАМӘЛӘРИ[225]

1871-чи ил 18 март күнүнүн илдөнүмү мүнасибәтилә чағырылмыш митинг ашағыдакы гәтнамәләри гәбул етмишдир:

I

Митинг 18 март гәһрәманлыг һәрәкатыны бәшәријјәти синифли чәмијјәтдән һәмишәлик хилас едәчәк бөјүк ичтимаи ингилабын шәфәги һесаб едир.

II

Митинг билдирир ки, бүтүн Авропада фәһләләрә нифрәт һисси илә бирләшмиш олан буржуа синифләринин сәрсәмлији вә чинајәтләри көһнә чәмијјәти—монархија вә ја республика идарә формаларындан асылы олмајараг,—өлүмә мәһкум етмишдир.

III

Митинг билдирир ки, бүтүн һөкумәтләрин Интернасионала гаршы сәлиб јүрүшү вә истәр Версал гатилләринин, истәрсә дә онларын пруссијалы галибләринин әл атдыглары террор онларын газандыглары мүвәффәгијјәтләринин әсассыз олдуғуну көстәрир вә сүбут едир ки, Тјерин вә Вилһелмин әлбир сә'јләри илә мәһв едилән гәһрәман авангардын архасында дүнја пролетариатынын зәһмли ордусу дајаныр.

К. Маркс тәрәфиндән 1872-чи ил мартын 13-ү илә 18-и арасында јазылмышдыр.

„La Liberté“ гәзетинин 1872-чи ил 24 март тарихли 12-чи нөмрәсиндә вә „The International Herald“ гәзетинин 1872-чи ил 30 март тарихли 3-чү нөмрәсиндә дәрч едилмишдир.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 61

К. МАРКС

ТОРПАҒЫН МИЛЛИЛӘШДИРИЛМӘСИ[229]

Һәр чүр сәрвәтин илкин мәнбәји олан торпаг мүлкиҗҗәти бөјүк проблемә чеврилмишдир, фәһлә синфинин кәләчәји бу проблемин һәллиндән асылыдыр*.

Торпаг үзәриндә хүсуси мүлкиҗҗәтин мүдафиәчиләринин— һүгугшүнасларын, философларын вә игтисадчыларын кәтирдикләри бүтүн дәлилләри бурада мүзакирә етмәк вәзифәсини гаршыма гојмадан мән бурада јалныз ону гејд едәчәјәм ки, әввәлән, онлар торпағын илк дәфә гәсб едилмәси фактыны *«тәбии һүгуг»ла* өрт-басдыр етмәк үчүн аз сә'ј көстәрмәмишләр. Әкәр гәсб етмәк азлыг үчүн тәбии һүгуг јаратмышдырса, чохлуг јалныз кифајәт гәдәр гүввә топламаг вә беләликлә, өз әлиндән алынаны газанмаг үчүн тәбии һүгуг әлдә етмәлидир.

Тарихин кедишиндә гәсбкарлар кобуд гүввәнин нәтичәси олан өз илкин һүгугуна өзләринин гәбул етдирдикләри ганунлар васитәсилә мүәјјән ичтимаи сабитлик** вермәји әлверишли сајдылар.

Сонра философ пејда олуб сүбут едир ки, бу гаиунлар бәшәриҗҗәтин*** үмуми һәмрә'јлијини нәзәрдә тутур вә ифадә едир. Әкәр доғрудан да торпаг үзәриндә хүсуси мүлкиҗҗәт белә бир үмуми һәмрә'јлијә әсасланырса, јәгин ки, чәмиҗҗәтин әксәриҗҗәти ону даһа сахламаг истәмәдији андан о, јох олмалыдыр.

---

* Әљазмасынын гараламасында бу ифадәдән әввәл јазылмышдыр: «1-чи бәндә». *Ред.*

** Әљазмасынын гараламасында «сабитлик» сөзүнүн јеринә «әсас» јазылмышдыр. *Ред.*

*** Әљазмасынын гараламасында «бәшәриҗҗәтин» сөзү әвәзинә «чәмиҗҗәтин» јазылмышдыр. *Ред.*

Лакин мән мүлкиҗҗәт «һүгуглары» дејилән һүгуглары бир кәнара гојуб, тәсдиг едирәм ки, чәмиҗҗәтин игтисади инкишафы, әһалинин артмасы вә бир јерә топланмасы—капиталист фермери кәнд тәсәррүфатында коллектив вә мүтәшәккил әмәк тәтбиг етмәјә вә машынларын вә бу чүр ихтираларын көмәјинә әл атмаға вадар едән шәраит торпағын миллиләшдирилмәсини кетдикчә даһа чох *«ичтимаи зәрурәтә»* чевирәчәкдир вә бунун гаршысында мүлкиҗҗәт һүгуглары һаггында һәр чүр мүһакимәләр ачиздир. Чәмиҗҗәтин чох зәрури тәләбләри өдәнилмәлидир вә өдәниләчәкдир, ичтимаи зәруриҗҗәтдән доған дәјишикликләр өзләри өзләринә јол ачачаг вә ганунверичилији өз мәнафејинә кеч-тез табе етдирәчәкдир.

Һәр күн артан истеһсала бизим еһтијачымыз вардыр вә нә гәдәр ки бир овуч адамлар бу истеһсалы өз шылтағына вә хүсуси мәнафејинә ујғун шәкилдә тәнзим едә билир вә ја торпағы наданчасына тагәтдән салыр, онун тәләбаты өдәнилә билмәз. Бүтүн мүасир методлар, мәсәлән, суварма, дренаж, бухар котаны, кимјәви мәһсуллар вә и. а. кәнд тәсәррүфатында кениш тәтбиг едилмәлидир. Лакин малик олдуғумуз елми биликләр вә кәнд тәсәррүфатыны идарә етмәк үчүн сәрәнчамымызда олан техники васитәләр, мәсәлән, машынлар вә и. а. торпаг јалныз кениш мигјасда бечәрилдикдә мүвәффәгиҗҗәтлә тәтбиг олуна биләр.

Әкәр торпағын кениш мигјасда бечәрилмәси (һәтта истеһсалчынын өзүнү ади јүк һејваны дәрәчәсинә ендирән мүасир капиталист үсулу илә бечәрилмәси) хырда вә дағыныг саһәләрдә тәсәррүфатын идарә олунмасына нисбәтән игтисади бахымдан* даһа чох сәрфәлидирсә, онда бәс тәсәррүфатын милли мигјасда идарә олунмасы истеһсалын инкишафына даһа бөјүк тәкан вермәзми?

Бир тәрәфдән әһалинин фасиләсиз артан тәләбаты, дикәр тәрәфдән кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары гијмәтләринин даим артмасы тәкзиболунмаз шәкилдә сүбут едир ки, торпағын миллиләшдирилмәси ичтимаи зәрурәт олмушдур.

Ајдындыр ки, торпаг милләтин нәзарәти** алтында вә онун рифаһы наминә бечәрилсә, ајры-ајры шәхсләр өзбашыналыг етсә дә, кәнд тәсәррүфаты мәһсулунун азалмасы мүмкүн олмаз.

Һәмин мәсәләнин мүзакирәси заманы бурада динләдиҗим бүтүн вәтәндашлар торпағын миллиләшдирилмәсини мүда-

---

* Әљазмасынын гаралмасында «игтисади бахымдан» сөзлә јохдур. *Ред.*

** Әљазмасынын гаралмасында даһа сонра јазылмышдыр: «онун һесабына вә онун мәнафеји наминә». *Ред.*

фиә етдиләр, лакин онларын нөгтеји-нәзәрләри бир-бириндән чох фәргләнир*.

Дәфәләрлә Франсаја истинад етмишләр; лакин торпағын миллиләшдирилмәсинә кәләндә Франса өз *кәндли мүлкијјәти* илә бу чәһәтдән лендлордизмин мөвчуд олдуғу Инкилтәрәдән даһа чох узагдыр**. Доғрудур, Франсада кимин мүмкүнаты варса торпаг ала биләр, лакин мәһз бу мүмкүнат нәтичәсиндә торпаг хырда саһәләрә парчаланмышдыр; бу торпаг саһәләри чүзи вәсаитә малик олан вә әсасән өз шәхси әмәјинә вә өз аиләләринин әмәјинә бел бағлајан адамлар тәрәфиндән бечәрилир. Торпаг мүлкијјәтинин бу формасы вә онунла әлагәдар олараг, торпағын хырда саһәләр шәклиндә бечәрилмәси кәнд тәсәррүфатында һәр чүр мүасир дәјишиклијин тәтбиг олунмасыны арадан галдырыр, ејни заманда торпаг саһибинин өзүнү һәр чүр ичтимаи тәрәггинин вә хүсусән торпағын миллиләшдирилмәсинин гәти әлејһдарына чевирир. О, торпаға бағланмышдыр, нисбәтән чүзи кәлир әлдә етмәк үчүн о өзүнүн бүтүн һәјат гүввәләрини торпаға сәрф етмәлидир, о өз мәһсулунун хејли һиссәсини верки шәклиндә дөвләтә, мәһкәмә хәрчләри шәклиндә мәһкәмә күруһуна, фаиз шәклиндә сәләмчијә вермәјә мәчбурдур; о өз мәһдуд фәалијјәт даирәсиндән кәнардакы ичтимаи һәрәкат һаггында гәтијјән һеч бир шеј билмир. Бунунла белә о өзүнүн бир парча торпағындан вә торпаг үзәриндә номинал мүлкијјәт һүгугундан фанатикчәсинә бәрк-бәрк јапышмышдыр. Франсыз кәндлиси бу јолла сәнаје фәһлә синфи илә фәлакәтли антагонизмә чәлб олунду.

Кәндли мүлкијјәти торпағын миллиләшдирилмәси үчүн ән бөјүк әнкәл олдуғуна көрә мүасир Франса шәксиз, бу бөјүк проблемин һәллини ахтармалы олдуғумуз өлкә дејилдир.

Һакимијјәт буржуазијанын әлиндә олдуғу бир заманда торпағын миллиләшдирилмәси вә онун хырда парчалар шәклиндә ајры-ајры шәхсләрә вә ја фәһлә бирликләринә верилмәси онларын арасында јалныз шиддәтли рәгабәт төрәдәрди вә нәтичәдә рентанын даһа да артмасына сәбәб оларды, бу исә өз нөвбәсиндә истеһсалчыларын һесабына јашајан торпаг саһибләринә јени мәнфәәт кәтирәрди.

1868-чи илдә[202] Брүсселдә Интернасионалын конгресиндә јолдашларымыздан*** бири демишди:

«Торпаг үзәриндә хырда хүсуси мүлкијјәт елм тәрәфиндән, ири торпаг мүлкијјәти исә әдаләт тәрәфиндән писләнилмишдир. Беләликлә, ики јолдан

* Әлјазмасынын гаралмасында бу ифадә јохдур; көрүнүр, бу ифадә Дүпона мәхсусдур. *Ред.*

** Әлјазмасынын гараламасында бу ифадәнин әввәлиндә јазылмышдыр: «5-чи бәндә». *Ред.*

*** — Сезар де Пап. *Ред.*

бири галыр: торпаг ја кәнд бирликләринин мүлкиҹәти, ја да бүтүн милләтин мүлкиҹәти олмалыдыр. Бу мәсәләни кәләчәк һәлл едәчәкдир».

Мән исә әксинә дејирәм*: ичтимаи һәрәкат белә бир һөкм верәчәкдир ки, торпаг јалныз милләтин өзүнүн мүлкиҹәти ола биләр. Торпағы бирләшмиш кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин әлинә вермәк чәмиҹәти јалныз бир тәкчә истеһсалчылар синфинә табе етдирмәк демәк оларды.

Торпағын миллиләшдирилмәси әмәк илә капитал арасындакы мүнасибәтләрдә там дөнүш јарадачаг вә нәтичә е'тибарилә һәм сәнаједә, һәм дә кәнд тәсәррүфатында капиталист истеһсал үсулуну тамамилә ләғв едәчәкдир. О заман синфи фәргләр вә имтиҹазлар истинад етдикләри** игтисади әсасла бирликдә јох олуб кедәчәкләр. Өзкә әмәји һесабына һәјат сүрмәк кечмишдә галачагдыр. Чәмиҹәтин өзүндән ајрылмыш һөкумәтләр вә дөвләтләр даһа олмајачагдыр. Кәнд тәсәррүфаты, мә'дән иши, фабрик сәнајеси, бир сөзлә, истеһсалын бүтүн саһәләри тәдричән даһа мәгсәдәујғун шәкилдә тәшкил олуначагдыр. *Истеһсал васитәләринин милли мигјасда мәркәзләшмәси* үмуми вә сәмәрәли план үзрә ичтимаи әмәклә мәшғул олан азад вә бәрабәр һүгуглу истеһсалчыларын бирлијиндән ибарәт чәмиҹәтин милли*** әсасы олачагдыр. XIX әсрин бөјүк игтисади һәрәкатынын инсанпәрвәр**** мәгсәди белә дир.

К. Маркс тәрәфиндән 1872-чи илин март—апрелиндә јазылмышдыр.

1872-чи ил ијунун 15-дә „The International Herald" гәзетинин 11-чи нөмрәсиндә дәрч олунмушдур.

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 54—57

---

* Әлјазмасынын гараламасында сонракы сөзләрин јеринә јазылмышдыр: «Кәләчәк һәлл едәчәкдир ки, торпаг јалныз милли мүлкиҹәт ола биләр». *Ред.*

** Әлјазмасынын гараламасында «синфи фәргләр вә имтиҹазлар истинад етдикләри» сөзләринин әвәзиндә јазылмышдыр: «Әмәлә кәлдикләри игтисади әсасла бирликдә јох олуб кедәчәкләр вә чәмиҹәт азад истеһсалчылар бирлијинә чевриләчәкдир». *Ред.*

*** Әлјазмасынын гараламасында «милли» сөзү әвәзинә јазылмышдыр: «тәбии». *Ред.*

**** Әлјазмасынын гараламасында «инсанпәрвәр» сөзүнүн үстүндән гәләм чәкилмишдир. *Ред.*

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС

ҺААГАДА КЕЧИРИЛМИШ ҮМУМИ КОНГРЕСИН ГӘТНАМӘЛӘРИНДӘН

2—7 СЕНТЈАБР 1872-чи ИЛ[230]

I

НИЗАМНАМӘ ҺАГГЫНДА ГӘТНАМӘ

7-чи маддәдән сонра Низамнамәјә IX Лондон конфрансы (сентјабр 1871-чи ил)[192] гәтнамәсинин мәзмунунун хүласәсини верән ашағыдакы маддә дахил едилмәлидир.

Маддә 7а. Варлы синифләрин бирләшмиш һакимијјәти әлејһинә мүбаризәдә фәһлә синфи варлы синифләрин јаратдыглары бүтүн көһнә партијалара гаршы дуран хүсуси сијаси партија һалында тәшкил олунмагла, анчаг бу јолла бир синиф кими фәалијјәт көстәрә биләр.

Фәһлә синфинин сијаси партија һалында тәшкил олунмасы ичтимаи ингилабын гәләбәсини тә'мин етмәк вә онун сон мәгсәдинә наил олмаг—синифләри мәһв етмәк үчүн вачибдир.

Фәһлә синфинин игтисади мүбаризә сајәсиндә наил олдуғу гүввәләринин бирлији, истисмарчыларын сијаси һакимијјәтинә гаршы онун мүбаризәсиндә дә бир васитә олмалыдыр.

Торпаг вә капитал магнатлары өзләринин сијаси имтијазларындан даһа өз игтисади инһисарларыны мүдафиә етмәк вә әбәдиләшдирмәк үчүн, әмәји әсарәтә алмаг үчүн истифадә етдикләринә көрә, сијаси һакимијјәт әлдә етмәк пролетариатын бөјүк вәзифәсинә чеврилмишдир.

5 сәсә гаршы 29 сәслә гәбул едилмишдир; 8 нәфәр сәс вермәмишдир...

К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән тәртиб олунмушдур

Ашағыдакы китабча шәклиндә бурахылмышдыр: „Résolutions du congrès général tenu a la Haye du 2 au 7 septembre 1872", Londres, 1872, һабелә „La Emancipacion" гәзетинин 1872-чи ил, 2 нојабр тарихли 72-чи нөмрәсиндә вә „The International Herald" гәзетинин 1872-чи ил 14 декабр тарихли 37-чи нөмрәсиндә дәрч едилмишдир.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 143.

К. МАРКС

ҺААГА КОНГРЕССИ ҺАГГЫНДА

1872-чи ИЛ СЕНТЈАБРЫН 8-дә АМСТЕРДАМДА СӨЈЛӘДИЈИ НИТГИН МҮХБИР ЈАЗЫСЫ[191]

Натиг дејир: XVIII әсрдә краллар вә дүнјанын голузорлулары өз сүлаләләриниң мәнафејини мүзакирә етмәк үчүн Һаагаја топлашардылар.

Бүтүн һәдә-горхулара бахмајараг, биз фәһләләрин конгресини мәһз орада чағырмағы гәрара алдыг. Биз бөјүк Бирлијимизин һәјатилијини, интишар тапдығыны вә кәләчәјә бәсләдији үмидләри ән мүртәче чамаат арасында сүбута јетирмәк истәјирдик.

Бизим гәрарымыз бәлли олдугда, куја зәмин һазырламаг үчүн көндәрдијимиз елчиләр һаггында данышмаға башладылар. Бәли, һәр јердә елчиләримиз олдуғуну биз данмырыг, лакин әксәр һалларда онлар бизә мә'лум дејилдир. Һаагада бизим елчиләримиз әмәк шәраити дедикчә ағыр олан фәһләләрдән ибарәт иди; Амстердамда да елчиләримиз күндә 16 саат ишләјән фәһләләр иди. Бизим елчиләримиз бунлардыр, башга елчиләримиз јохдур; көрүндүјүмүз бүтүн өлкәләрдә онлар бизи һәмишә достчасына гаршыламаға һазырдырлар, чүнки чох тез баша дүшүрләр ки, мәгсәдимиз онларын вәзијјәтини јахшылашдырмагдыр.

Һаага конгреси үч мүһүм ишин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлди:

О, дағылмагда олан көһнә чәмијјәтә гаршы ичтимаи саһәдә олдуғу кими, сијаси саһәдә дә мүбаризә апармағын фәһлә синфи үчүн зәрури олдуғуну е'лан етди; биз өзүмүзү тәбрик едә биләрик ки, Лондон конфрансынын[192] бу гәтнамәси инди бизим Низамнамәјә* дахил едилмишдир.

---

* — бах: бу чилд, сәһ. 325. *Ред.*

Бизим арамызда әмәлә кәлән бир груп фәһләләрин сијаси фәалијјәтдән чәкинмәсини е'лан етмишдир. Бу принсипләрин ишимиз үчүн нә гәдәр тәһлүкәли вә фәлакәтли олдуғуну е'лан етмәји өзүмүзә борч билдик. Фәһлә әмәјин јени тәшкилини бөргәрар етмәк үчүн вахты чатдыгда сијаси һакимијјәти өз әлинә алмалыдыр; әкәр о, сијасәтә хор бахан вә сијасәти рәдд едән илк христианлар кими, јер үзүндә өз һөкмранлығындан һәмишәлик мәһрум олмаг истәмирсә көһнәлмиш тә'сисатлары мүдафиә едән көһнә сијасәти девирмәли олачагдыр.

Лакин биз һеч вахт иддиа етмәмишик ки, бу мәгсәдә һәр јердә ејни васитәләрлә чатмаг лазымдыр.

Биз билирик ки, мүхтәлиф өлкәләрин тә'сисатлары, адәт вә ән'әнәләри илә һесаблашмаг лазымдыр; биз инкар етмирик ки, Америка, Инкилтәрә—әкәр сизин тә'сисатларыныза јахшы бәләд олсајдым, бәлкә Һолландијаны да онларын чәркәсинә гатардым—кими өлкәләрдә фәһләләр өз мәгсәдләринә динч васитәләрлә чата биләрләр. Лакин бу һәтта, беләдирсә, биз һәмчинин е'тираф етмәлијик ки, гитә өлкәләринин әксәријјәтиндә ингилабымызын васитәси гүввә олмалыдыр; әмәјин һөкмранлығыны гәти бәргәрар етмәк үчүн бир мүддәт мәһз гүввәјә әл атмаг лазым кәләчәкдир*.

Һаага конгреси Баш Шура үчүн јени вә даһа кениш сәлаһијјәт мүәјјәнләшдирмишдир. Доғрудан да, һөкмдарлар[232] Берлинә топлашдыглары бир вахтда, феодализмин вә кечмиш дөврүн гүдрәтли нүмајәндәләринин бу мәчлисиндә бизә гаршы јени-јени амансыз чәза тәдбирләри көрүләчәји бир заманда; тә'гибләр тәшкил олундуғу бир вахтда Һаага конгреси өзүнүн Баш Шурасынын сәлаһијјәтини артырмағы вә гаршыдакы мүбаризә үчүн фәалијјәти—әлагәсизлик бу фәалијјәти сәмәрәсиз едәрди—мәркәзләшдирмәји ағыллы вә сәмәрәли һесаб етмишдир. Һәм дә Баш Шуранын сәлаһијјәти бизим дүшмәнләримиздән савајы кимләри тәшвишә сала биләр? Мәкәр онун өзүнә табе олмаға вадар етмәк үчүн бүрократик апараты вә ја силаһлы полиси вармы? Мәкәр онун нүфузу халис мә'нәви нүфуз дејилми? Мәкәр о өз гәрарлары һаггында федерасијалара мә'лумат вермирми вә бу гәрарларын ичрасы һәмин федерасијалара һәвалә едилмәмишдирми? Белә бир шәраитә салынмыш, ордусуз полиссиз, мә'мурсуз галан һөкмдарлар өзләринин һакимијјәтини анчаг мә'нәви тә'сир вә мә'нәви нүфуз әсасында гурсајдылар, ингилабын јолунда чох зәиф бир манеә олардылар.

---

* — «Volksstaat» гәзетиндә бу ифадәнин . јеринә белә јазылмышдыр: «Лакин һеч дә бүтүн өлкәләрдә мәсәлә мәһз бу чүр дејилдир». *Ред.*

Нəhajət, Һaaга конгреси Баш Шуранын игамətкаһыны Њју-Јорка көчүрмүшдүр. Көрүнүр, бу гərар чохларыны, һəттə, бизим достларымызы да тəəччүбləндирмишдир. Онлар јəгин унудурлар ки, Америка кетдикчə daһa чох фəһлə дүнјасына чеврилир, һəр ил бу икинчи гитəјə јарым милјон фəһлə көчүр вə лазымдыр ки, фəһləнин үстүнлүк тəшкил етдији бу зəминдə Интернасионал дəрин көкləр бурахсын. Бундан əlavə конгресин гərары Баш Шураја үмуми иш үчүн лазымлы вə фајдалы сајдығы үзвləри өз тəркибинə чəлб етмək һүгугу верир. Кəлин онун фəрасəтинə бел бағлајаг вə үмид едək ки, о өз вəзифələри сəвијјəсиндə дајанан, Бирлијимизин бајрағыны Авропада јүксək тута билən адамлары сечмəји бачарачагдыр.

Вətəндашлар, Интернасионалын əсас принсипини: һəмрə'јлик принсипини хатырлајаг. Əкəр биз бу һəјати принсипи бүтүн өлкələрин бүтүн фəһlələри арасында мөһкəмləндирсək, чан атдығымыз бөјүк мəгсəдə чатарыг. Ингилаб һəмрə'ј олмалыдыр. Парис Коммунасынын бөјүк тəчрүбəси дə бизə буну өјрədир. Парис Коммунасы она көрə сүгут етди ки,* бүтүн əсас мəркəзləрдə, Берлиндə, Мадриддə вə гејриləриндə ејни вахтда Парис пролетариатынын јүксək мүбаризə сəвијјəсинə үјғун кəлəн ингилаби һərəкат баш вермəди.

Мəним өзүмə кəлдикдə исə ишими давам етдирəчəк вə бүтүн фəһlələрин кəләчəк үчүн чох сəмərəли олан бу һəмр'əјлијини јаратмаг үзəриндə јорулмадан чалышачағам. Хејр, мən Интернасионалдан кетмирəм, əввəлки фəалијјətим кими, һəјатымын галан һиссəси дə ичтимаи идеjаларын тəнтənəсинə һəср едиləчəкдир, биз дəриндən инанырыг ки, бу идеjалар кеч-тез бүтүн дүнјада пролетариатын һөкмранлығына кətириб чыхарачагдыр.

„La Liberté“ гəзетинин 1872-чи ил сентјабрын 15-дə 37-чи нөмрəсиндə, „Der Volksstaat“ гəзетинин 1872-чи ил октјабрын 2-дə 79-чу нөмрəсиндə дəрч едилмишдир.

К. Марксын вə Ф. Енкелсин əсəрləри мəтниндən чап олунур, 2-чи нəшр, 18-чи чилд, сəһ. 153—155.

* —«Volksstaat» гəзетиндə daһa сонра јазылмышдыр: «банига өлкələрин фəһlələри һəмрə'јлик көстəрмədиләр». *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

МӘНЗИЛ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР[233]

1887-чи ИЛИН ИКИНЧИ НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ

«Мәнзил мәсәләсинә даир» әсәр Лејпсигдә чыхан «Volksstaat»[51]да 1872-чи илдә дәрч етдирдијим үч мәгаләнин чап олунмуш сурәтидир. Мәһз о вахт франсыз милјардлары Алманијаја ахыб кедирди[119]; дөвләт борчлары өдәнилмишди, гошунлар вә казармалар тикилмишди, силаһ вә һәрби сурсат еһтијатлары тәзәләнмишди. Сәрбәст капитал, һәмчинин тәдавүлдә олан пул күтләси бирдән-бирә сон дәрәчә артмышды; һәм дә бүтүн бунлар мәһз елә бир заманда олмушду ки, Алманија дүнја мејданына јалныз «ваһид дөвләт» кими дејил, һәм дә бөјүк бир сәнаје өлкәси кими гәдәм гојмушду. Милјардлар кәнч ири сәнајеја күчлү тәкан вермишди; мүһарибәдән сонракы гыса вә хүлјаларла зәнкин тәрәгги дөврүнү дә ән әввәл мәһз һәмин милјардлар јаратмышды, бундан сонра исә 1873—1874-чү илләрдә әзәмәтли ифлас баш верди вә көстәрди ки, Алманија—дүнја базарында чыхыш етмәјә гадир олан сәнаје өлкәсидир.

Көһнә мәдәни өлкә мануфактурадан вә хырда истеһсалдан ири сәнајеја белә бир дөнүш, һәм дә чох әлверишли шәраит үзүндән сүр'әтләнмиш бир дөнүш етдији вахт,—әсасән һабелә «мәнзил еһтијачы» вахты олур. Бир тәрәфдән, кәндләрдән јығын-јығын фәһләләр, һеч көзләнилмәдән, инкишаф едиб сәнаје мәркәзләринә чеврилән бөјүк шәһәрләрә чәлб едилмиш олурлар; дикәр тәрәфдән, бу көһнә шәһәрләрин гурулушу јени ири сәнајенин шәраитинә вә артмыш олан кедиш-кәлишә даһа ујғун кәлмир; буна көрә дә күчәләр кенишләндирилир, јени күчәләр салыныр, шәһәрләрин ичиндән дәмир јол хәтләри чәкилир. Мәһз фәһләләр сел кими ахышыб шәһәрләрә кәлдикләри заман орада фәһлә мәнзилләри күтләви сурәтдә сө-

күлүр. Бурадан да һәм фәһләләрин, һәм дә мүштәриләри фәһләләрдән ибарәт олан хырда алверчиләрин вә сәнәткарларын бирдән-бирә мәнзил еһтијачы мејдана кәлир. Лап әввәлдән сәнаје мәркәзләри кими мејдана кәлән шәһәрләрдә бу мәнзил еһтијачы, демәк олар, һисс олунмур. Манчестер, Лидс, Брадфорд, Бармен-Елберфелд белә шәһәрләрдәндир. Лондонда, Парисдә, Берлиндә, Вјанада исә әксинә, мәнзил еһтијачы вахтилә сон дәрәчә кәскинләшмишди вә әксәрән даими характер дашыјыр.

Алманијада баш верән сәнаје ингилабынын әламәти олан мәһз бу кәскин мәнзил еһтијачы о заман «мәнзил мәсәләсинин» мәтбуатда кениш мүзакирәсинә сәбәб олмуш вә чүрбәчүр ичтимаи шарлатанлыг үчүн бәһанә олмушду. «Volksstaat»да да бир сыра белә мәгаләләр чыхмышды. Сонралар вүртембергли тибб доктору А. Мүлберкер адланан имзасыз мүәллиф Прудонун көстәрдији ичтимаи әлачын[234] көзәл тә'сирини бу мәсәләдә алман фәһләләринә изаһ етмәк үчүн һәмин вәзијјәти әлверишли һесаб етмишди. Мән бу гәрибә мәгаләләрин чап олунмасы мүнасибәтилә өз һејрәтими редаксијаја билдирдикдә, онлара чаваб вермәји мәнә тәклиф етдиләр вә мән дә чаваб вердим (биринчи бөлмәјә бах: «Прудон мәнзил мәсәләсини нечә һәлл едир»). Бу бир сыра мәгаләләрин ардынча мән тезликлә башга бир сыра мәгалә дә чап етдирдим: о мәгаләләрдә мән д-р Емил Заксын[235] китабына әсасән, бу мәсәләјә филантропик-буржуа бахышларыны тәһлил етдим (икинчи бөлмәјә бах: «Буржуазија мәнзил мәсәләсини нечә һәлл едир»). Узун фасиләдән сонра д-р Мүлберкер лајиг көрүб мәгаләләримә чаваб верди[236] вә мәни јенә дә е'тиразла чыхыш етмәјә мәчбур етди (үчүнчү бөлмәјә бах: «Бир даһа Прудон вә мәнзил мәсәләси һаггында»); бунунла да һәм мүбаһисә, һәм дә бу мәсәләјә даир мәним хүсуси мәшғәләләрим гуртарды. Ајрыча китабча шәклиндә дә чыхмыш олан бу үч серија мәгаләләрин мејдана кәлмәси тарихи беләдир. Әкәр инди онларын јени нәшри лазым кәлмишдирсә, бунунла мән шүбһәсиз јенә дә, Алманија империја һөкүмәтинин хејирхаһ нимајәчилијинә миннәтдарам вә она бөјүк һөрмәтлә өз тәшәккүрүмү ифадә едирәм, чүнки о гадаған етмәклә, һәмишә олдуғу кими, јенә дә тәләбин гүввәтләнмәсинә сәбәб олмушдур.

Јени нәшр үчүн мәтни нәзәрдән кечирдим, бә'зи әлавәләр вә гејдләр етдим вә биринчи бөлмәдә бурахылан вә тәәссүф ки, мәним әлејһдарым д-р Мүлберкерин нәзәринә чарпмајан кичичик бир игтисади сәһви дүзәлтдим.

Мәтни нәзәрдән кечирәркән, сон он дөрд ил әрзиндә бејн-

нәлхалг фәһлә һәрәкатынын чох бөјүк тәрәггиси парлаг сурәтдә гаршымда чанланды. Һәлә о заман бу бир факт иди ки, «роман дилләриндә данышан фәһләләрин ијирми ил әрзиндә Прудонун* әсәрләриндән башга», бир дә ки, Прудону «бизим үмуми мүәллимимиз», notre maître à tous tous һесаб едән вә «анархизм» баниси олан Бакунин тәрәфиндән прудонизмин биртәрәфли шәрһиндән башга, «һеч бир мә'нәви гидасы јох иди». Һәрчәнд прудонистләр Франсада фәһләләр арасында анчаг хырдача бир тәригәт идиләр, лакин буна бахмајараг, јалныз онларын мүәјјән шәкилдә тәртиб олунмуш програмы вар иди вә јалныз онлар Коммуна заманы игтисади саһәдә рәһбәрлији өз әлләринә ала билдиләр. Белчикада прудонизм Валлон фәһләләри арасында тәкбашына һаким иди, Испанија вә Италијанын фәһлә һәрәкатында исә чох чүзи истисна илә һамы, әкәр анархист дејилдисә, гәтијјәтли прудонист иди. Бәс инди? Франсада фәһләләр Прудондан тамамилә үз дөндәрмишләр; анчаг радикал буржуалар вә хырда буржуазија арасында Прудонун һәлә дә тәрәфдарлары вардыр ки, бунлар да прудонист олмаг е'тибарилә өзләрини «сосиалист» адландырырлар, лакин сосиалист фәһләләр онларла ән шиддәтли мүбаризә апарырлар. Белчикада фламандлылар валлонлары һәрәката рәһбәрлик етмәкдән узаглашдырмышлар, прудонизми рәдд етмишләр вә һәрәкаты чох күчлү сурәтдә јүксәлтмишләр. Испанијада, һабелә Италијада анархизмин 70-чи илләрдәки күчлү ахыны чәкилиб кетмиш вә прудонизм галыгларыны да өзү илә апармышдыр; әкәр Италијада јени партија һәләлик тәшәккүл тапмаг просесиндәдирсә, Испанијада, Интернасионалын Баш Шурасына садиг галан Јени Мадрид Федерасијасы[237] хырдача бир өзәкдән инкишаф едиб гүввәтли партијаја чеврилмишдир вә республика мәтбуатынын өзүндән көрүндүјү кими, бу партија буржуа республикачыларынын фәһләләрә тә'сирини, өз һај-күјчү сәләфи олан анархистләрин һәр һансы бир вахтда сарсыда билдијиндән хејли бөјүк мүвәффәгијјәтлә сарсыдыр. Роман фәһләләри арасында Прудонун унудулмуш әсәрләринин јерини «Капитал», «Коммунист манифести» вә Маркс мәктәбинин бир сыра башга әсәрләри тутмушдур; Марксын башлыча тәләби—сијаси тәкһакимијјәтлилијә наил олан пролетариатын чәмијјәт адындан бүтүн истеһсал васитәләрини әлә алмасы тәләби,—инди роман өлкәләриндә дә бүтүн ингилабчы фәһлә синфинин тәләби олмушдур.

Лакин әкәр прудонизм һәмчинин роман өлкәләринин фәһләләри тәрәфиндән дә гәти рәдд едилмишдирсә, әкәр инди о

* Бах: бу чилд, сәһ. 360—361. *Ред.*

өзүнүн әсл мәгсәдинә уjғун олараг jалныз франсыз, испаниjалы, италиjалы вә белчикалы буржуа радикалларынын буржуа вә хырда буржуа ниjjәтләринин ифадәси хидмәтини көрүрсә,—онда бунунла инди jенидән мәшғул олмаг даһа нәjә лазымдыр? Бу мәгаләләри jенидән чап етмәклә өлмүш дүшмәнлә jенидән мүбаризәjә кирмәк нәjә лазымдыр?

Әввәлән, она көрә ки, бу мәгаләләр бир тәк Прудон вә онун алман нүмаjәндәләри илә мүбаһисәдән ибарәт дejилдир. Мәнимлә Маркс арасында олан әмәк бөлкүсүнә көрә, бизим бахышларымызы вахташыры мәтбуатда әкс етдирмәк,—демәли, о чүмләдән дүшмән бахышларла мүбаризә апармаг вә белӛликлә дә Марксын өз бөjүк әсас әсәрини һазырламаға вахт тапмасына имкан вермәк мәним өһдәмә дүшдү. Бу сәбәбдән мән бизим бахышларымызы әксәрән полемик формада шәрһ едәрәк, бунлары дикәр бахышлара гаршы гоjмалы олурдум. Бу һалда да мәһз белә олмушду. Биринчи вә үчүнчү фәсилләрдә jалныз мәсәләнин прудонсаjағы изаһынын тәнгиди дejил, һәмчинин бизим өз нөгтеjи-нәзәримизин шәрһи дә вардыр.

Икинчиси, Прудон Авропа фәһлә һәрәкатынын тарихиндә о гәдәр әһәмиjjәтли рол ojнамышдыр ки, ону садәчә олараг унутмаг мүмкүн дejилдир. О, нәзәри чәһәтдән рәдд едилмиш, әмәли һәjатда бир кәнара сыхышдырылмышдыр, амма өз тарихи әһәмиjjәтини сахламагда давам едир. Ким мүасир сосиализми аз-чох әтрафлы өjрәнирсә, о, фәһлә һәрәкатында «арадан галдырылмыш» «нөгтеjи-нәзәрләри» дә өjрәнмәлидир. Марксын «Фәлсәфә jохсуллуғу»* әсәри, Прудонун өз әмәли ичтимаи ислаһат лаjиһәләрини тәклиф етмәсиндән бир нечә ил әввәл чыхмышдыр; Маркс о заман Прудонун мүбадилә банкынын анчаг рүшejмини ашкара чыхарыб тәнгид едә биләрди. Белӛликлә, бу чәһәтдән Марксын әсәрини һәмин китабча тамамлаjыр, тәәссүф ки, әсла кифаjәт дәрәчәдә олмаjараг тамамлаjыр. Маркс бунларын һамысыны даһа jахшы вә инандырычы тәрздә едәрди.

Нәһаjәт буржуа вә хырда буржуа сосиализминин индиjәдәк Алманиjада чохлу нүмаjәндәси вардыр. Бу нүмаjәндәләр, бир тәрәфдән, катедер-сосиалистләрдән[238] вә чүрбәчүр филантроплардан ибарәтдир ки, бунларда да фәһлӛләри өз мәнзилләринин мүлкиjjәтчиси етмәк арзусу һәлә jенә бөjүк рол ojнаjыр; демәли, онлара гаршы мәним әсәрим һәлә jенә вахтында чыхан бир әсәрдир. Дикәр тәрәфдән, сосиал-демократ партиjасынын өзүндә, о чүмләдән рejхстаг фраксиjасында да мүәjjән чешид хырда буржуа сосиализми jер тутур. Орада о,

* Бах: *К. Маркс.* «Фәлсәфә jохсуллуғу», Азәрнәшр, 1975. *Ред.*

елә бир формада өз ифадәсини тапыр ки, мүасир сосиализмин әсас бахышлары вә бүтүн истеһсал васитәләрини ичтимаи мүлкиҗҗәтә чевирмәк тәләби дүзкүн һесаб едилир, лакин бу тәләбин јалныз, әмәли чәһәтдән гејри-мүәјјән олан узаг бир кәләчәкдә һәјата кечирилмәси мүмкүн сајылыр. Бунунла да индики заман үчүн вәзифә бир тәк ичтимаи јамагла кифајәтләнмәкдән ибарәт олур вә шәраитдән асылы олараг, «зәһмәткеш синифләрин јүксәлдилмәси» дејилән мәгсәдә доғру јөнәлдилмиш олан һәтта ән иртичачы сә'ләрә дә рәғбәт бәсләмәк мүмкүн һесаб едилир. Par excellence*, хырда буржуа өлкәси олан Алманијада, хүсусән, сәнаје инкишафы гәдимдән көк салмыш бу мешшанлар тәбәгәсини зорла вә кениш мигјасда көкүндән гопартмагда олдуғу бир заманда бу чүр чәрәјанын мөвчуд олмасы тамамилә лабүддүр. Лакин фәһләләримизин һејрәтләндирәчәк дәрәчәдә сағлам дүшүнчәли олдуғу бир шәраитдә бу, һәрәкат үчүн гәтиҗјән тәһлүкәли дејилдир; фәһләләримиз бу дүшүнчәни мәһз ахырынчы сәккиз ил әрзиндә сосиалистләрә аид мүстәсна ганун[115] әлејһинә, полис вә һакимләр әлејһинә апардыглары мүбаризәдә парлаг сурәтдә көстәрдиләр. Лакин белә бир чәрәјанын мөвчуд олдуғуну лап ајдын баша дүшмәк лазымдыр. Әкәр бу чәрәјан сонралар даһа сабит бир форма вә даһа мүәјјән чевrәләр аларса,—бу да лабүд вә һәтта арзу олунан бир шејдир,—онда өз програмыны ифадә етмәк үчүн өз сәләфләринин үзәринә гајытмаға мәчбур олачагдыр вә о заман чәтин ки Прудонсуз кечинә билсин.

«Мәнзил мәсәләсинин» һәм буржуасајағы, һәм дә хырда буржуасајағы һәллиндә әсас чәһәт фәһләнин өз мәнзили үзәриндә мүлкиҗјәти мәсәләсидир. Лакин сон ијирми ил әрзиндә Алманијанын сәнаје инкишафы сајәсиндә бу мәсәлә тамамилә спесифик шәкилдә ишыгландырылмышдыр. Јалныз өз мәнзилинин дејил, һәмчинин бостанынын вә ја торпаг саһәсинин мүлкиҗјәтчиси олан муздлу фәһләләр һеч бир башга өлкәдә бурадакы гәдәр чох дејилдир; бунунла јанашы һәлә бир чох дикәр фәһләләр дә вардыр ки, ичарәдар сифәтилә онларын фе'лән олдугча мөһкәм мүлкиҗјәт шәклиндә еви, бостаны вә ја торпаг саһәси вардыр. Кәнд ев сәнајеси бостанчылыгла вә ја хырда кәнд тәсәррүфаты илә бирликдә Алманијанын кәнч ири сәнајеси үчүн кениш бир әсас тәшкил едир; гәрбдә фәһләләр өз мәнзилләринин әсасән мүлкиҗјәтчисидирләр, шәргдә исә әсасән ичарәдарыдырлар. Ев сәнајесинин бостанчылыг вә тарлачылыгла бу әлагәсинә вә, демәли, һәр јердә мәнзиллә тә'мин едилмиш олмасына нәинки јалныз әл тохучулуғунун

* — әсасән. *Ред.*

һәлә дә механики тохучу дәзкаһы илә мүбаризә апармагда олдуғу јерләрдә: Ашағы Рејндә вә Вестфалијада, Саксонија Филизли дағларында вә Силезијада тәсадүф олунур; биз бу әлагәјә, ев сәнајесинин һәр һансы бир саһәсинин кәнд сәнәти олараг көк салдығы һәр јердә, мәсәлән, Түринкија мешәсиндә вә Рјонда тәсадүф едирик. Түтүн инһисары мәсәләси мүзакирә едилдији заман ашкар олду ки, һәтта сигар һазырланмасы да артыг кәнд ев сәнајеси характери алмышдыр. Одур ки, мәсәлән, бир нечә ил бундан әввәл Ејфелдә[239] олдуғу кими, хырда кәндлиләр арасында кәскин еһтијач баш вердикдә буржуа мәтбуаты јеканә јардым васитәси олараг һәмин јерин шәраитинә мүнасиб ев сәнајеси саһәләри јарадылмасы һаггында дәрһал һај-күј галдырыр. Доғрудан да, һәм алман хырда кәндлиләринин артан еһтијачы, һәм дә алман сәнајесинин үмуми вәзијјәти кәнд ев сәнајесинин кетдикчә даһа кениш јајылмасына сәбәб олур. Бу—Алманијанын хүсусијјәтидир. Франсада биз буна бәнзәр бир шеја, јалныз истисна олараг, мәсәлән, ипәкчилик рајонларында тәсадүф едирик: хырда кәндлиләрин олмадығы Инкилтәрәдә кәнд ев сәнајеси күнәмузд ишләјәнләрин арвад-ушагларынын әмәјинә әсасланыр; јалныз Ирландијада биз Алманијада олдуғу кими, елә һәгиги кәндли аиләләринә тәсадүф едирик ки, бунлар һазыр палтар истеһсал едән ев сәнајесиндә мәшғулдурлар. Ајдындыр ки, бурада биз, дүнја сәнаје базарында тәмсил олунмајан Русијадан вә башга өлкәләрдән данышмырыг.

Демәли, Алманијанын кениш әразисиндә инди сәнаје елә бир вәзијјәтдәдир ки, илк нәзәрдә бу вәзијјәт машынлар тәтбиг олунмаздан әввәл һәр јердә һаким олан вәзијјәти хатырладыр. Лакин бу анчаг илк бахышда беләдир. Кечмиш заманларын, бостанчылыг вә тарлачылыгла әлагәдар олан кәнд ев сәнајеси, һеч олмазса сәнаје чәһәтдән инкишаф едән өлкәләрдә, фәһлә синфинин бабат, бә'зи јерләрдә исә һәтта бүтүнлүклә тә'мин олунмуш мадди вәзијјәтинин, лакин бунунла бәрабәр фәһлә синфинин әгли вә сијаси мискинлијинин әсасыны тәшкил едирди. Әл әмәјинин мәһсулу вә онун истеһсал хәрчләри базар гијмәтини мүәјјән едирди; һазыркы әмәк мәһсулдарлығына нисбәтән һеч дәрәчәсиндә олан о заманкы әмәк мәһсулдарлығы шәраитиндә сатыш базарлары адәтән тәклифдән даһа сүр'әтлә артырды. Кечән әсрин орталарында Инкилтәрәдә вә гисмән дә Франсада, хүсусән тохучулуг сәнајесиндә белә иди. Отуз иллик мүһарибәнин[68] төрәтдији дағынтылардан о заман ән әлверишсиз шәраитдә чәтинликлә өзүнү дүзәлтмәкдә олан Алманијада исә вәзијјәт, әлбәттә, тамамилә башга иди; Алманијада дүнја базары үчүн ишләјән јеканә ев сәнајесинә—кәтан тохучулуғуна—о гәдәр верки вә

феодал мүкәлләфиjjәтләри гоjулмушду ки, тохучу кәндлинин һәjаты саир кәндлиләрин чох ашағы олан һәjат сәвиjjәсиндән jүксәjә галхмырды. Буна бахмаjараг, о заман ев сәнаjеси фәһләсинин jашаjышы мүәjjән дәрәчә тә'мин олунмуш jашаjыш иди.

Машын тәтбиг олунмагла бунларын һамысы дәjишилди. Инди гиjмәт машынлы истеһсалын мәһсулу илә мүәjjән едилмәjә башлады вә ев сәнаjеси фәһләсинин әмәк һаггы бу гиjмәтлә бирликдә ашағы дүшдү. Лакин фәһлә jа бу әмәк һаггы илә разылашмаға, jа да башга иш ахтармаға мәчбур иди, бунu исә о, пролетар олмадан, jә'ни өз мүлкү олан вә jа ичарәjә көтүрдүjү хырдача евини, бостаныны вә бир парча торпағыны торк етмәдән едә билмәзди. Буна исә о анчаг чох надир һалларда әл атырды. Беләликлә, әл илә ишләjән көһнә кәнд тохучуларынын бостанчылыг вә тарлачылыгы Алманиjада һәлә индиjәдәк гуртармамыш олан мүбаризәнин, тохучу әл дәзкаһынын механики дәзкаһла мүбаризәнин һәр jердә бу гәдәр чох узанмасына сәбәб олмушдур. Бу мүбаризәдә, хүсусән Инкилтәрәдә илк дәфә ашкар олду ки, әввәлләр тохучунун нисбәтән jахшы jашамасы үчүн әсас олан чәһәт—өзүнә мәхсус истеһсал васитәләринин олмасы,—инди тохучу үчүн манеә вә бәдбәхтлик олмушдур. Сәнаjедә механики тохучу дәзкаһы онун әл дәзкаһыны мәғлуб етмиш, кәнд тәсәррүфатында ики әкинчилик онун хырда әкинчилиjинә үстүн кәлмишдир. Лакин һәр ики истеһсал саһәсиндә бир чохларынын биркә әмәjи, һабелә машынларын вә елмин тәтбиги ичтимаи гаjдаjа чевриллиjи һалда,—хырдача ев, бостан, бир парча торпаг вә тохучу дәзкаһы тохучуну көһнәлмиш фәрди истеһсал вә әл әмәjи үсулуна бағламагда давам едирди. Ев вә бостан саһиби олмаг инди, гejри-мәһдуд һәрәкәт сәрбәстлиjиндән хejли аз дәjәрли иди. Һеч бир фабрик фәһләси әллә ишләjиб jаваш-jаваш, лакин лабүд сурәтдә ачындан өлән кәнд тохучусунун jериндә олмаг истәмәзди.

Алманиja дүнjа базарына кеч гәдәм гоjду; гырхынчы илләрдә мejдана кәлмиш олан бизим ири сәнаjе өз биринчи jүксәлиши илә 1848-чи ил ингилабына борчлудур вә һеч олмазса ән чидди сиjаси манеәләри онун jолундан кәнар етмиш олан 1866 вә 1870-чи илләрдәки ингилаблардан сонра, jалныз бундан сонра мүкәммәл инкишаф едә билмишди. Лакин бу заман дүнjа базарынын бөjүк гисми артыг тутулмушду. Чох ишләнән маллары Инкилтәрә, ән jахшы бәзәк шejләрини Франса верирди. Алманиja нә биринчиләри гиjмәтлә, нә дә икинчиләри кejфиjjәтлә мәғлуб едә билмәзди. Беләликлә, Алманиja үчүн анчаг бир jол галырды: о да алман истеһсалынын

əввəлки мə'лум jолу илə кедəрək həр шejдəн əввəл дүнja базарына елə əмтəəләрлə сохулмагдан ибарəт иди ки, бунлар Инкилтərə үчүн чох əhəмиjjətsiz, Франса үчүн исə чох пис иди. Алманларын севə-севə ишлətдикləри алдатма үсулу—əввəлчə jахшы нүмунəләр, сонра исə пис əмтəəләр көндəрмək үсулу чох чəкмədən, тəбии олараг, дүнja базарында бəрк чəзаландырылды вə, демək олар, тамамилə арадан галхды; дикəр тəрəфдən, ифрат истehсал шəраитиндə рəгабəт hətta мə'тəбəр инкилисləри дə jаваш-jаваш сүрүшкəн jола—кejфиjjəти писləшдирмək jолуна тəhрик етди вə белəликлə дə бу cahədə рəгибləри олмаjан алманлара jардым көстəрмиш олду. Белəликлə биз нəhajət, ири сənаje jаратдыг вə дүнja базарында мүəjjən рол ojнамаға башладыг. Лакин бизим *ири* сənajемиз, демək олар, анчаг дахили базар үчүн ишləjир (дəмир мə'мулаты сənajеси истиснадыр, онун истehсалы өлкənин дахили тələбатындан хejли артыгдыр) вə бизим күтləви ихрачымыз күлли мигдар хырда шejləрдən ибарəтдир ки, бунлар үчүн ири сənaje анчаг лазыми jарымфабрикат верир, шejləрин өзүнү исə əксəрən кənд ев сənajеси hазырлajыр.

Hазыркы фəhлə үчүн, өзүнүн хырдача евдən вə бир парча торпағындан ибарəт «не'мəт» дə мəhз бурада бүтүн парлаглығы илə тəзаhүр едир. Hеч бир jердə,—чətин ки, hətta Ирландиjанын ев сənajеси дə истисна тəшкил едир—hеч бир jердə алман ев сənajесиндə олдуғу гədəр сон дəрəчə ашағы əмək hаггы jохдур. Аиләнин өз бостанында вə jа бир парча торпағында hазырладығыны капиталист рəгабəтдən истифадə едиб иш гүввəси гиjмətиндən чыхыр; фəhləләр həр hансы ишəмузда разы олмаға мəчбурдурлар, она көрə ки, əкс hалда онлар əсла hеч бир шej алмазлар, бир тək өз торпаг cahəсинин мəhсуллары илə исə jашаjа билмəзləр, дикəр тəрəфдən həмчинин она көрə ки, мəhз бу торпаг мүлкиjjəти онлары бир jерə бағлajыр, онларын башга мəшғələ ахтармасына мане олур. Мəhз бу чəhəт Алманиjаja, дүнja базарында там бир сыра хырда əмтəəләри сатмагла рəгабəт апармаға габил олмаға имкан верир. *Капиталын кətирдиjи бүтүн мənфəət, нормал əмək hаггындан чыхылан пулдан hасил едилир, бүтүн изафи дəjəр исə алычыjа бағышлана билəр.* Ихрач едилən алман əмтəəләринин бөjүк гисминин чох учуз олмасынын сирри будур.

Мəhз бу чəhəт həр чүр башга чəhətlərдən daha артыг бир дəрəчədə сənajенин саир cahələриндə дə алман фəhləләринин əмək hаггыны вə jашajыш сəвиjjəсини Гərби Авропа өлкələри фəhləләринин сəвиjjəсиндən ашағыда сахлajыр. Ən'ənəви бир hал олараг иш гүввəси дəjəриндən хejли ашағыда сахланылан белə əмək гиjмətləринин гурғушун кими ағыр дашы шə-

һәрләрдә вә һәтта бөјүк шәһәрләрдә фәһләләрин әмәк һаггына да тәзјиг көстәрәрәк ону иш гүввәсинин дәјәриндән ашағы салыр,—хүсусән она көрә ки, шәһәрләрдә дә пис һагг верилән ев сәнајеси көһнә сәнәтин јеринн тутмуш вә бурада да әмәк һаггынын үмуми сәвијјәсини ашағы салыр.

Бизим үчүн бурада ајдынлашан будур: даһа әввәлки тарихи пилләдә фәһләнин нисбәтән јахшы күзәраны үчүн әсас олан шејләр—әкинчилијин сәнаје илә әлагәси, фәһләнин өз еви, бостаны, торпаг саһәси, мәнзиллә тә'мин олунмасы,—инди, ири сәнајенин һөкмранлыгы заманы фәһлә үчүн нәинки сон дәрәчә ағыр бир бухов олур, һәмчинин бүтүн фәһлә синфи үчүн ән бөјүк бир бәдбәхтлик олур, һәм дә јалныз ајры-ајры сәнаје саһәләриндә вә ајры-ајры рајонларда дејил, бүтүн өлкәдә дә әмәк һаггынын өз нормал сәвијјәсиндән мисилсиз дәрәчәдә ашағы салынмасынын әсасы олур. Тәәччүблү дејилдир ки, әмәк һаггындан бу бөјүк чыхмалар һесабына јашајан вә варланан ири вә хырда буржуазија кәнд сәнајесинин, өз хырдача еви олан фәһләләрин һәсрәтиндәдир вә ев сәнајесиндә јени саһәләрин тәтбиг олунмасыны бүтүн кәндли мүсибәтләринә гаршы јеканә әлаҹ һесаб едир!

Бу—ишин бир тәрәфидир; лакин онун әкс тәрәфи дә вардыр. Ев сәнајеси алман ихраҹ тиҹарәти үчүн вә бунунла бирликдә бүтүн ири сәнаје үчүн дә кениш бир әсас олмушдур. Буна көрә дә о, Алманијада кениш јајылмыш вә инди дә күндән-күнә даһа кениш јајылыр. О замандан ки хырда кәндлинин өз истеһлакы үчүн сәрф етдији ев пешә әмәји һазыр палтар сәнајесинин вә машынлы истеһсалын бурахдыгы мәһсулларын учузлуғу үзүндән ифласы лабүд олду, марка гурулушунун, үмуми марканын вә мәҹбури нөвбәли әкин системинин дағылмасы үзүндән о, өз мал-гарасындан, демәли, пејин еһтијатындан мәһрум олду,—о замандан бу ифлас сәләмчиләрин торуна дүшмүш хырда кәндлиләри мүасир ев сәнајесинә говур. Ирландијада торпаг саһибләринин торпаг рентасы кими, Алманијада да сәләмчи һипотекинин фаизләри әкинчилик кәлиријндән дејил, јалныз ев сәнајесиндә чалышан кәндлинин әмәк һаггындан өдәнилә биләр. Ев сәнајеси кенишләндикҹә мүхтәлиф јерләрин кәндлиләри бир-биринин ардынҹа мүасир дөврүн сәнаје һәрәкатына ҹәлб олунурлар. Ев сәнајеси васитәсилә әкинчилик јерләринин мәһз бу чүр ингилабиләшдирилмәси, Алманијада сәнаје ингилабыны, Инкилтәрәдә вә Франсада олдуғундан даһа бөјүк бир саһәјә јајыр: бизим сәнајенин нисбәтән ашағы сәвијјәдә олмасы һәмин сәнајенин кениш јајылмасыны хүсусилә чох тәләб едир. Бу сәбәбдәндир ки, Инкилтәрәнин вә Франсанын әксинә олараг Алманијада

ингилаби фәһлә һәрәкаты бир тәк шәһәр мәркәзләри илә мәһдуд олмајыб өлкәнин кениш әразисиндә бу гәдәр күчлү сурәтдә јајылмышдыр. Јенә бу сәбәбдәндир ки, һәмин һәрәкат сакит, мөһкәм вә гаршысыалынмаз сурәтдә артыр. Өзлүјүндә ајдындыр ки, Алманијанын пајтахтында вә башга бөјүк шәһәрләриндә галибијјәтли үсјан јалныз о заман мүмкүн олар ки, һәм хырда шәһәрләрин әксәри, һәм дә кәнд вилајәтләринин бөјүк гисми чевриліш үчүн јетишмиш олсун. Аз-чох нормал инкишаф шәраитиндә биз һеч вахт, парислиләрдә 1848 вә 1871-чи илләрдә олдуғу кими, бир тәк фәһләләрин гүввәләри илә гәләбә чала билмәрик, лакин мәһз буна көрә биз, һәр икн һалда Парисин мәғлуб олмасы кими, ингилаби пајтахтын иртичачы әјаләт тәрәфиндән мәғлуб едилмәсинә јол верә билмәрик. Франсада һәрәкат һәмишә пајтахтдан башланырды, Алманијада исә ири сәнаје, мануфактура вә ев сәнајеси рајонларындан; пајтахт јалныз сонралар гошулурду. Буна көрә ола билсин ки, кәләчәкдә дә тәшәббүс франсызларын әлиндә олачаг, лакин гәти гәләбә анчаг Алманијада газаныла биләр.

Лакин кениш јајылмаг үзүндән Алманијада истеһсалын ән мүһүм саһәси олмуш вә бунунла бәрабәр алман кәндлиләрини кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә ингилабиләшдирән һәмин кәнд ев сәнајеси вә мануфактура өзү кәләчәк чевриліш үчүн анчаг биринчи пиллә хидмәтини көрүр. Марксын көстәрдији кими («Капитал», I чилд, 3-чү нәшри, сәһ. 484—495*), мүәјјән инкишаф пилләсиндә онларын да машынлар вә фабрик истеһсалы тәрәфиндән мәһв едилмәк сааты кәлиб чатачагдыр. Бу мәһволма сааты исә, дејәсән, артыг јахынлашыр. Лакин кәнд ев сәнајесинин вә мануфактуранын машын вә фабрик истеһсалы тәрәфиндән мәһв едилмәси Алманијада милјонларла кәнд истеһсалчысынын јашајыш васитәләринин мәһв едилмәси демәкдир, алман хырда кәндлиләринин аз гала јарысынын мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси демәкдир, нәинки јалныз ев сәнајесинин фабрик сәнајесинә, һәмчинин кәндли тәсәррүфатынын ири капиталист әкинчилијинә вә хырда торпаг саһиблијинин ири мүлкәдар тәсәррүфатларына чеврилімәси демәкдир, кәндлиләр һесабына капитал вә ири торпаг саһиблији мәнафеји үчүн сәнаје вә кәнд тәсәррүфат ингилабы демәкдир. Әкәр Алманија һәлә көһнә ичтимаи шәраитдә бу чевриліши дә етмәли оларса, онда шүбһәсиз бу чевриліш дөнүш нөгтәси олачагдыр. Әкәр о вахтадәк һеч бир башга өлкәдә фәһлә синфи тәшәббүсү әлинә алмазса, онда һүчума шүбһәсиз

---

* Бах: *К. Маркс.* «Капитал», I чилд, Азәрнәшр, 1969, сәһ. 471—481. *Ред.*

Алманија башлар вә «шанлы мүбариз ордунун» кәндли оғуллары мәрдликлә јардым көстәрәрләр.

Беләликлә, буржуа вә хырда буржуа утопијасы—һәр фәһләни хырдача бир евин там мүлкијјәтчиси етмәк вә белә ликлә дә ону јарымфеодал әсасларла капиталистә бағламаг утопијасы—инди тамамилә башга шәкил алыр. Бу утопијанын һәјата кечирилмәси бүтүн хырда кәнд ев саһибләрини ев сәнајеси фәһләләринә чевирмәк, көһнә гапалылығы вә инди «ичтимаи бурулгана» чәлб олунан хырда кәндлиләрин бу гапалылыгла әлагәдар олан сијаси мискинлијини мәһв етмәк демәкдир; сәнаје ингилабынын кәндә јајылмасы вә әһалинин ән һәрәкәтсиз, ән мүһафизәкар синфинин дөнүб ингилаб јаҗан бир синиф олмасы демәкдир вә бүтүн бунлара үстәлик—ев сәнајесиндә чалышан кәндлиләрин машын тәрәфиндән мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси демәкдир ки, бу да кәндлиләри зорла үсјан јолуна сөвг едир.

Нә гәдәр ки буржуа-сосиалист филантроплар өз капиталист ичтимаи функсијаларында өз идеалларыны тәрсинә, ичтимаи ингилаб хејринә һәјата кечирмәкдә давам едирләр, биз онлара һәвәслә јол верә биләрик ки, һәмин идеалдан зөвг алсынлар.

Фридрих Енкелс

Лондон, 10 јанвар 1887-чи ил

„Der Sozialdemokrat" гәзетинин 15 вә 22 јанвар 1887-чи ил тарихли 3-чү вә 4-чү нөмрәләриндә вә бу китабда чап едилмишдир: F. Engels. „Zur Wohnungsfrage". Hottingen-Zürich, 1887

К. Марксын вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 334—344.

МӘНЗИЛ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР

I БӨЛМӘ

ПРУДОН МӘНЗИЛ МӘСӘЛӘСИНИ НЕЧӘ ҺӘЛЛ ЕДИР

«Volksstaat»[51]ын 10-чу №-синдә вә сонракы нөмрәләриндә мәнзил мәсәләсинә даир алты мәгаләдән ибарәт бир јазы дәрч едилмишдир; һәмин мәгаләләр анчаг она көрә диггәтәлајигдир[234] ки,—40-чы илләрин чохдан унудулмуш јарыбәдии бә'зи јазылары һесаба алынмазса—бунлар Алманијада Прудон мәктәби јаратмаг јолунда илк тәшәббүсдүр. Бу, артыг 25 ил бундан әввәл мәһз Прудон тәсәввүрләринә гәти зәрбә вурмуш* олан алман сосиализминин бүтүн инкишафы кедишинә нисбәтән керијә доғру елә бөјүк бир аддымдыр ки, лап индичә бу тәшәббүсүн әлејһинә чыхмағына дәјәр.

Һазырда мәтбуатын бу гәдәр бөјүк әһәмијјәт вердији вә мәнзил еһтијачы дејилән еһтијач ондан ибарәт дејилдир ки, үмумијјәтлә фәһлә синфи ағзына гәдәр долу олан, сағлам олмајан пис мәнзилләрдә јашајыр. *Бу* мәнзил еһтијачы һазыркы вахт үчүн спесифик бир шеј дејилдир; бу еһтијач һәтта, кечмишдәки бүтүн мәзлум синифләрдән фәргли олараг мәһз мүасир пролетариат үчүн сәчијјәви олан изтираблардан бири дејилдир; әксинә, бу еһтијач бүтүн заманларын бүтүн мәзлум синифләринә демәк олар ејни дәрәчәдә әзаб вермишдир. *Бу* мәнзил еһтијачына сон гојмаг үчүн анчаг *бир* васитә вардыр ки, о да зәһмәткеш синифләрин һаким синифләр тәрәфиндән үмумијјәтлә истисмар олунуб әсарәтдә сахланмасына сон гојмагдан ибарәтдир. Һазыркы заманда мәнзил еһтијачы дедикдә нәзәрдә тутулан шеј—фәһләләрин онсуз да пис олан мәнзил шәраитинин бөјүк шәһәрләрә әһалинин бир-

* Марксын «Фәлсәфә јохсуллуғу» китабында, Брүссел вә Парис (Бах: К. *Маркс*. «Фәлсәфә јохсуллуғу», Азәрнәшр, 1975. *Ред.*

дөш-бирә ахыб кәлмәси нәтичәсиндә хүсусилә кәскинләшмәсидир; мәнзил кирајәси сон дәрәчә јүксәлмиш вә ајры-ајры еләрдә јашајанларын мәнзил дарысгаллығы даһа да артмышдыр, бә'зиләри үмумијјәтлә өзләри үчүн далдаланачаг тапа билмирләр. Һәм дә *бу* мәнзил еһтијачындан бу гәдәр чох бәһс етмәк мәчбуријјәти анчаг ондан ирәли кәлир ки, бир тәк фәһлә синфини сыхмагла галмајыб ејни заманда хырда буржуазијаны да сыхыр.

Һазырқы бөјүк шәһәрләримизин фәһләләринин вә бир гисим хырда буржуазијанын мәнзил еһтијачы мүасир капиталист истеһсал үсулундан доған сајсыз-һесабсыз *хырда* икинчи дәрәчәли бәлалардан биридир. Бу еһтијач һеч дә капиталистин фәһләни бир фәһлә *кими* истисмар етмәсинин билаваситә нәтичәси дејилдир. Бу истисмар—әсас бәладыр вә ичтимаи ингилаб капиталист истеһсал үсулуну мәһв етмәклә ону да мәһв етмәјә чалышыр. Капиталист истеһсал үсулунун төмәл дашы белә бир фактдан ибарәтдир ки, бизим мүасир ичтимаи гурулуш капиталистә фәһләнин иш гүввәсини өз дәјәринә сатын алмаг, лакин фәһләни онун иш гүввәси үчүн верилмиш олан гијмәти тәкрар истеһсал етмәкдән өтрү лазым олдуғундан артыг ишләмәјә мәчбур едәрәк һәмин иш гүввәсиндән өз дәјәринә нисбәтән хејли чох дәјәр сыхыб чыхармаг имканы верир. Бу јолла истеһсал олунан изафи дәјәр бүтүн капиталистләр вә торпаг саһибләри синфи арасында, һабелә онларын папа вә императордан башламыш кечә көзәтчиләринә вә башгаларына гәдәр бүтүн пуллу нөкәрләри арасында бөлүнүр. Бу бөлкүнүн нечә һәјата кечирилдији бурада бизи марагландырмыр; шүбһәсиз олан будур ки, зәһмәт чәкмәјәнләрин һамысы анчаг һәмин изафи дәјәрдән бу вә ја гејри үсулла онларын пајына дүшән һиссә илә јашаја билир *(Марксын «Капиталы»* илә мүгајисә ет; бу, илк дәфә* орада изаһ едилмишдир).

Фәһлә синфинин истеһсал етдији вә әвәзи өдәнилмәдән онун әлиндән алынмыш изафи дәјәрин зәһмәткеш олмајан сиифләр арасында бөлүнмәси чох ибрәтли фитнә-фәсад вә бир-бирини алдатмаг шәраитиндә баш верир: бу бөлкү алғы вә сатғы јолу илә баш вердијинә көрә, онун башлыча васитәләриндән бири сатычынын алычыны алдатмасындан ибарәтдир вә бу алдатма инди, хүсусән бөјүк шәһәрләрдә пәракәндә тичарәтдә сатычы үчүн әсл јашајыш шәрти олмушдур. Лакин әкәр дүканчы вә ја чөрәкчи фәһләни гијмәтдә, јахуд әмтәәнин кејфијјәти чәһәтдән алдадырса, ону спесифик фәһлә һалында алдатмыр. Әксинә, бир һалда ки бу вә ја башга бир јердә

* Бах: *К. Маркс.* «Капитал», I чилд, Азәрнәшр, 1969. *Ред.*

алдадычылыгын мүәјјән орта өлчүсү ичтимаи гајдаја чевриlир,—бир мүддәт кечәндән сонра о, һөкмән әмәк һаггынын мүвафиг дәрәчәдә јүксәлдилмәси илә өдәнилмәлидир. Дүканчы үчүн фәһлә алычыдыр, јә'ни пул вә ја кредит саһибидир, демәли, әсла фәһлә дејилдир, јә'ни иш гүввәси сатычысы дејилдир. Доғрудур ки, алдатма она, үмумијјәтлә јохсул синифләрә олдуғу кими, чәмијјәтин варлы синифләринә нисбәтән даһа чох зәрәр вурур, лакин бу алдатма јалныз фәһләјә зәрәр вуран, јалныз онун синфинә үз верән бир бәла дејилдир.

Мәнзил еһтијачы да еjнилә бунун кимидир. Һазыркы ири шәһәрләрин бөјүмәси, хүсусән шәһәрин мәркәзиндә бә'зи мәһәлләләрин торпаг саһәси дәјәринин сүн'и олараг, чох вахт сон дәрәчә јүксәлмәсинә сәбәб олур; һәмин саһәләрдә тикилән биналар бу дәјәри јүксәлтмәк әвәзинә, әксинә, ону ашағы салыр, чүнки һәмин биналар дәјишилмиш олан шәраитә даһа уjғун кәлмир; онлары сөкүр вә jериндә башга биналар тикирләр. Һәр шеjдән әввәл мәркәздә олан фәһлә мәнзилләринин талеји белӛдир; бу биналар һәтта адамларла сон дәрәчә долмуш олдуғу һалда, онлардан алынан кираjә һаггы һеч вахт мүәјјән максимум һәддиндән кәнара чыха билмәз, јахуд һәр һалда сон дәрәчә ләнк кәнара чыха биләр. Бу биналары сөкүрләр вә jериндә мағазалар, анбарлар, ичтимаи биналар тикирләр. Бонапартизм өз Османы шәхсиндә Парисдә* бу мејлдән фырылдагчылыг вә шәхси варланма мәгсәди илә сон дәрәчә кениш истифадә етмишдир. Лакин Осман руһу Лондонда, Манчестердә, Ливерпулда да өзүнү көстәрмиш вә, көрүнүр, Берлиндә дә, Вјанада да өзүнү өз евиндә олдуғу кими һисс едир. Нәтичәдә—фәһләләри шәһәрләрин мәркәзләриндән учгарлара сыхышдырырлар; фәһләләр үчүн мәнзилләр вә үмумијјәтлә хырда мәнзилләр чох аз тапылыр вә баһа олур, чох вахт исә һеч тапылмыр, чүнки бу шәраитдә тикинти сәнаjеси фәһләләр үчүн анчаг мүстәсна һалларда мәнзилләр тикир, чүнки һәмин сәнаје үчүн баһалы мәнзилләр тикмәк даһа әлверишли еһтикар мејданыдыр.

Белӛликлә, бу мәнзил еһтијачы даһа варлы синифләрә нисбәтән фәһләјә, шүбһәсиз, даһа шиддәтли әзаб верир; лакин, дүканчыларын алдадычылыгы кими, бу еһтијач да еjни дәрәчәдә бир тәк фәһлә синфинә әзаб верән фәлакәт дејилдир вә мадам ки, фәһлә синфинә тохунур, онда, демәли, мүәјјән сәвиjjәдә вә мүәјјән мүддәтдә, һәмчинин игтисади чәһәтдән дә мүәјјән дәрәчәдә өдәнилмәлидир.

Прудонун да мәнсуб олдуғу хырда буржуа сосиализми,

* «Парисдә» сөзү 1887-чи ил нәшриндә Енкелс тәрәфиндән әлавә едилмишдир. *Ред.*

фәһлә синфи илә бәрабәр башга синифләрә, хүсусән хырда буржуазијаја үз верән мәһз бу әзабларла даһа чох мәшғул олмағы үстүн тутур. Буна көрә дә белә бир һал да һеч тәсадүфи дејилдир ки, бизим алман прудонисти* һәр шејдән әввәл мәнзил мәсәләсиндән, көрдүјүмүз кими, һеч дә тәкчә фәһлә мәсәләси олмајан бир мәсәләдән јапышыр; бу да тәсадүфи дејилдир ки, әксинә, мәнзил мәсәләсини о, јалныз әсл фәһлә мәсәләси һесаб едир.

«Муздлу фәһлә капиталист үчүн нәдирсә—кирајәнишин дә ев саһиби үчүн одур».

Бу әсла доғру дејилдир.

Мәнзил мәсәләсиндә, бир-биринә гаршы дуран ики тәрәф вардыр: кирајәнишин вә кирајәјә верән, јахуд ев саһиби. Биринчи икинчидән мүвәггәти олараг мәнзилдән истифадә етмәк һаггыны сатын алмаг истәјир; онун пулу вә ја кредити вардыр, һәрчәнд бу кредити јенә һәмин ев саһибиндән сәләмчи гијмәти илә, мәнзил кирајәсинә әлавә шәклиндә алмаға мәчбур ола биләрди. Бу—садәчә олараг әмтәә сатмагдыр; бу—пролетар илә буржуа арасында, фәһлә илә капиталист арасында сөвдә дејилдир. Кирајәнишин—һәтта фәһлә дә олса—*варлы бир адам* кими мејдана чыхыр; о, ја өзүнә мәхсус әмтәәни, иш гүввәсини габагчадан сатмалыдыр ки, бундан һасил олан пулла мәнзилдән истифадә етмәк һүгугунун алычысы кими мејдана чыха билсин, ја да һәмин иш гүввәсинин сатылачағына тә'минат верә билмәлидир. Иш гүввәсинин капиталистә сатылмасынын доғурдуғу спесифик нәтичәләр бурада гәтијјән јохдур. Капиталист сатын алдығы иш гүввәсини мәчбур едир ки, әввәлән, өз дәјәрини тәкрар истеһсал етсин, икинчиси дә, мүвәггәти олараг вә капиталистләр синфи арасында бөлүнүнчәјә гәдәр капиталистин әлиндә галан изафи дәјәри дә истеһсал етсин. Беләликлә, бурада артыг дәјәр истеһсал олунур; мөвчуд дәјәрин үмуми мәбләғи артыр. Кирајә сөвдәсиндә исә иш тамамилә башга чүрдүр. Ев кирајәјә верән кирајәнишиндән нечә гопартса да, бу һәмишә јалныз—артыг *мөвчуд олан,* габагларда *истеһсал едилмиш* олан дәјәрин верилмәсидир вә кирајәнишин илә ев кирајәјә верәнин *бирликдә* малик олдуглары дәјәрин үмуми мәбләғи дәјишилмәз һалда галыр. Фәһләнин әмәк мәһсулунун бир һиссәсини һәмишә онун әлиндән алырлар,—һәм дә капиталистин фәһлә әмәјинә дәјәриндән әскикми, артыгмы, јохса дәјәринә көрә һагг вериб-вермәмәсинин фәрги олмур; кирајәнишинә исә бу анчаг о һалда үз верир ки, о, мәнзилә өз дәјәриндән артыг һагг вер-

* — А. Мүлберкер. *Ред.*

мәјә мәчбур олсун. Буна көрә дә кирајәнишин илә кирајәјә верән арасындакы мүнасибәти фәһлә илә капиталист арасындакы мүнасибәтлә еjниләшдирмәјә чаһд етмәк—һәмин мүнасибәти тамам тәһриф етмәк демәкдир. Әксинә, бурада биз ики вәтәндаш арасында халис бир ади әмтәә сөвдәси олдуғуну көрүрүк, һәм дә бу сөвдә үмумиjjәтлә әмтәәләрин сатылмасыны вә хүсусилә «торпаг мүлкиjjәти» әмтәәсинин сатылмасыны тәнзим едән игтисади ганунлар әсасында баш верир. Һәр шеjдән әввәл, евин вә ja онун мүәjjән һиссәсинин тикилмәси вә сахланмасы хәрчләри нәзәрә алыныр; икинчи нөвбәдә—торпағын дәjәри нәзәрә алыныр ки, бу да евин чох вә ja аз әлверишли jердә олмасындан асылыдыр; нәһаjәт, мәсәләни мүәjjән анда төләб илә тәклиф арасындакы нисбәт һәлл едир. Бу садә игтисади мүнасибәт бизим прудонистин башында белә әкс олунур.

«Бир һалда ки ев тикилмишдир, евин һәгиги дәjәри мәизил кирајәси формасында ев саһибинә кифаjәт дәрәчәдә дә артыг чохдан өдәнилмиш олса да, ев—ичтимаи әмәjин мүәjjән һиссәсини алмаг үчүн *даими jуридик әсасдыр.* Белә олур ки, мәсәлән, 50 ил бундан әввәл тикилмиш ев һәмин мүддәтдә ичарә һаггы кәлиримдән өз әввәлки хәрчләрини 2, 3, 5, 10 вә и. а. дәфә өдәмиш олур».

Бурада Прудон бүтүн варлығы илә бизим гаршымыза чыхыр. Әввәлән, нәзәрдән гачырылыр ки, мәнзил кирајәси jалныз евин тикилмәси хәрчинин фаизләрини дејил, һәмчинин тә'мир хәрчини, е'тибарсыз борчларын вә өдәнилмәjән мәнзил кирајәсинин орта мәбләғини, һабелә арабир мәнзилләрин бош галмасындан дәjән зәрәрләри дә өдәмәлидир; нәһаjәт*, бир һалда ки заман кечдикчә ев jашајыш үчүн jарарсыз олур вә гиjмәтдән дүшүр,—демәли, мәнзил кирајәси, бу евин тикилмәсинә гоjулмуш капиталын һәр ил мүвафиг һиссәсини өдәмәлидир. Икинчиси, нәзәрдән гачырылыр ки, мәнзил кирајәси, евин jерләшдиjи торпаг саһәси дәjәринин артмасы фаизләрини дә өдәмәлидир; нәзәрдән гачырылыр ки, демәли, онун бир һиссәси торпаг рентасындан ибарәтдир. Доғрудур, бизим прудонист орадача изаһ едир ки, торпаг мүлкиjjәтчисинин иштиракы олмадан баш верән бу дәjәр артымы, һүгуга көрә она дејил, чәмиjjәтә мәхсусдур; лакин прудонист көрмүр ки, бунунла да о, әслиндә торпаг мүлкиjjәтинин мәһв едилмәсини төләб едир; лакин бурада биз бу мәсәләдән данышмаjачағыг, чүнки бу бизи чох узаглара апармыш оларды. Нәһаjәт, о көрмүр ки, бүтүн бу сөвдәдә мәсәлә һеч дә мүлкиjjәтчидән ев сатын алынмасы үзәриндә дејил, jалныз мүәjjән мүддәтә евдән истифадә

* «Нәһаjәт» сөзүндән башлajараг, чүмләнин ахыры 1887-чи ил нәшриндә Енкелс тәрәфиндән әлавә едилмишдир. *Ред.*

едилмәси һүгугу үзәриндәдир. Мүәјјән бир игтисади һадисәнин фе'лән нә кими һәгиги бир шәраитдә баш вердији үзәриндә һеч вахт дүшүнмәмиш олан Прудон, әлбәттә, ев тикилмәсинә чәкилән хәрчләри әввәлки мәбләғинин мүәјјән шәраитдә 50 ил әрзиндә кираја һаггы шәклиндә нә сајагла онгат өдәнилә биләчәјини өзү үчүн изаһ едә билмәз. О, һеч дә мүрәккәб олмајан бу мәсәләни игтисади чәһәтдән тәдгиг етмәк вә онун игтисади ганунлара һәгигәтән зидд олуб-олмадығыны вә нә сајаг зидд олдуғуну мөһкәм мүәјјән етмәк әвәзинә игтисадијјатдан һүгугшүнаслыға чәсарәтли бир сычрајышла хилас олмаға чалышыр: «Бир һалда ки ев тикилмишдир, о *даими јуридик әсасдыр»,* һәр ил мүәјјән тә'дијә үчүн әсасдыр. Бу нечә баш верир, ев *нә сајаг* јуридик әсас *олур,*—бу барәдә Прудон сусур. Һалбуки о мәһз буну изаһ етмәли иди. Буну тәдгиг етсә иди, көрәрди ки, дүнјада бүтүн јуридик әсаслар, һә гәдәр даими олсалар да, евә елә бир гүввә верә билмәзди ки, онун тикилмәсинә чәкилән хәрчләрин мәбләғи әлли ил әрзиндә кираја һаггы шәклиндә онгат артыгламасы илә өдәнилмиш олсун; көрәрди ки, бу чүр нәтичәләрә анчаг (јуридик әсаслар ады илә чәмијјәт тәрәфиндән гәбул едилә билән) игтисади шәраит кәтириб чыхара биләр. Бурада исә о јенә башдан башламалы оларды.

Прудонун бүтүн нәзәриҹәси игтисади керчәкликдән јуридик ибарәбазлыға бу хилас сычрајышына әсасланыр. Гочаг Прудон һадисәләрин игтисади әлагәсини көздән итирән ким—бу исә һәр бир чидди мәсәләдә она үз верир,—һүгуг саһәсинә гачмагла өзүнү хилас едир вә *әбәди әдаләтә* мүрачиәт едир.

«Прудон өз әбәди әдаләт идеалыны әввәлчә әмтәә истеһсалына ујғун јуридик мүнасибәтләрдән алыр вә јери кәлмишкән дејәк ки, бунунла да бүтүн филистерләрә белә бир тәсәлли кәтирән бир сүбут верир ки, әмтәә истеһсалы формасы да әдаләт гәдәр әбәдидир. Сонра о, әксинә, һәмин әдаләт идеалына ујғун сурәтдә һәгиги әмтәә истеһсалыны вә буна мүвафиг олан әсл һүгугу дәјишдирмәјә чалышыр. Бир кимјачы маддәләр мүбадиләсинин һәгиги ганунларыны тәдгиг етмәк вә бунларын әсасында мүәјјән мәсәләләри һәлл етмәк әвәзинә, маддәләр мүбадиләсини «зат» вә «гоһумлуг» кими «әбәди идеjалара» ујғун сурәтдә дәјишмәк истәсәјди, биз онун һаггында нә дејәрдик? Бизә дејәндә ки, сәләмчилик «әбәди әдаләтә», «әбәди һәгигәтә», «әбәди мәһәббәтә» вә башга «әбәди һәгигәтләрә» зиддир,—мәкәр биз вахты илә сәләмчилијин «әбәди шәфгәтә», «әбәди имана», «аллаһ-тааланын әбәди ирадәсинә» зидд олдуғуну дејән килсә хадимләринин кечмишдә сәләмчи-

лик һаггында билдикләриндән азачыг да олса артыг бир шеј-ми билмиш олуруг?» *(Маркс,* Капитал, сәһ. 45*).

Бизим прудонистин** иши исә өз мүәллиминин ишиндән јахшы дејилдир:

«Кирајә мүгавиләси, һејванын бәдәниндә ган дөврәны нә гәдәр зәруридирсә, мүасир чәмијјәтин һәјатында да бир о гәдәр зәрури олан мин чүр мүбадилә сөвдәсиндән биридир. Тәбиидир ки, бу чәмијјәт бүтүн бу мүбадилә сөвдәләриндә *һүгуг идејасының олмасында,* јә'ни бу сөвдәләрин һәр јердә әдаләт тәләбләринә чидди сурәтдә ујғун шәкилдә һәјата кечирилмәсиндә мараглыдыр. Бир сөзлә, чәмијјәтин игтисади һәјаты, Прудонун дедији кими, *игтисади һүгуг* јүксәклијинә галхмалыдыр. Һәгигәтдә исә, мә'лум олдуғу кими, мәһз бунун әксинәдир».

Күман етмәк олардымы ки, прудонизми Марксын мәһз һәмин һәлледичи чәһәтдән бу гәдәр гыса вә бу гәдәр сәрраст тәсвир етмәсиндән беш ил сонра алман дилиндә бу чүр чәфәнкијат чап едилә биләчәкдир? Бүтүн бу һәдјанын нә мә'насы вар? Мә'насы анчаг одур ки, мүасир чәмијјәти идарә едән игтисади ганунларын әмәли нәтичәләри мүәллифин һүгуг дујғусуну тәһгир едир вә мүәллиф мө'минликлә арзу едир ки, вәзијјәт дәјишилсин вә бу пис иш биртәһәр ислаһ едилсин.— Бәли, әкәр гурбағанын гујруғу олса иди, гурбаға олмазды! Мәкәр капиталист истеһсал үсулунда «һүгуг идејасы јохдур», мәһз фәһләләри истисмар етмәјә өз хүсуси һүгуги идеја-сы јохдур? Әкәр мүәллиф бизә дејирсә ки, бу—*онун* һүгуг идејасы дејилдир, онда биз бир аддым да олса ирәлиләмиш олуругму?

Лакин мәнзил мәсәләсинә гајыдаг. Бурада бизим прудо-нист өз «һүгуг идејасына» там мејдан верир вә бизи белә тә'-сирли бир декламасија илә әјләндирир:

«Биз һеч бир тәрәддүд көстәрмәдән иддиа едирик ки, шәһрәтли әср-мизин бүтүн мәдәнијјәтинә гаршы белә бир фактдан даһа дәһшәтли бир истеһза ола билмәз ки, бөјүк шәһәрләрдә әһалинин 90 вә даһа артыг фаи-зинин, өзләрининки адландыра биләчәкләри јурду-јувасы јохдур. Әхлаг вә аилә варлығынын һәгиги мәркәзи олан аилә очағыны ичтимаи фыртына дағыдыб пуч едир... Бу чәһәтдән биз вәһшиләрдән чох-чох ашағыдајыг. Троглодитин өз мағарасы, австралијалынын палчыгдан гајрылмыш өз ко-масы, һиндунун өз јурду вардыр,—мүасир пролетар исә фе'лән һавадан асылы галмышдыр» вә и. а.

Бу ачы шикајәтдә прудонизм бүтүн өз иртичачылығы илә өзүнү көстәрир. Мүасир ингилабчы синфин, пролетариатын јарадылмасы үчүн, кечмиш заманларын фәһләсини торпаға бағлајан көбәк бағынын кәсилмәси мүтләг зәрури иди. Тохучулуг дәзкаһы илә јанашы өз хырдача еви, бостанчығазы вә

* Бах: *К. Маркс.* «Капитал», I чилд, Азәрнәшр, 1969, сәһ. 94—95. *Ред.*

** — А. Мүлберкерин. *Ред.*

хырдача тарласы олан әл тохучусу бүтүн өз јохсуллуғу вә бүтүн сијаси мәһкумлуғу илә бәрабәр сакит, разы бир адам иди, «әдәб-әрканлы вә мәрифәтли иди», варлылары, кешишләри вә мә'мурлары көрәндә папағыны чыхардырды вә көлә руһу онун илијинә ишләмишди. Торпаға бағланмыш фәһләни мүлкијјәтдән тамамилә мәһрум олан, ирс галмыш бүтүн зәнчирлордән* азад едилмиш, *ганундан кәнара салынмыш*** пролетара чевирән мәһз муасир ири сәнаје,—мәһз бу игтисади шәраитдә деврилә биләр. Лакин бирдән бу ағлаған прудонист мејдана чыхыр вә фәһләләрин өз аилә очағындан говулмасыны керијә доғру бөјүк бир аддым сајыб бу мүнасибәтлә аһзар едир, һалбуки мәһз бу һал фәһләләрин мә'нәви азадлығынын ән биринчи шәрти иди.

27 ил бундан әввәл («Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти»*** китабында) мән фәһләләрин өз евләриндән говулмасынын мәһз бу просесинин әсас чәһәтләрини, XVIII әсрдә Инкилтәрәдә онун нечә баш вердијини тәсвир етмишдим. Торпаг саһибләринин вә фабрикчиләрин етдикләри алчаглыглар, бу говулманын ән әввәл говулан фәһләләрә көстәрмәли олдуғу зәрәрли мадди вә мә'нәви тә'сир дә һәмин китабда лазымынча әкс олунмушдур. Лакин мәним һеч ағлыма кәлә биләрдими ки, мөвчуд шәраитдә тамамилә зәрури олан бу тарихи инкишаф просесини керијә доғру бир аддым—«вәһшиләрдән ашағы» бир шеј һесаб едим? Әсла. 1872-чи илдәки инкилис пролетары, «аилә очағына» малик олан 1772-чи ил кәнд тохучусундан һәдсиз дәрәчәдә јүксәкдә дурур. Һәм дә мәкәр троглодит өз мағарасында, австралијалы палчыгдан гајрылмыш өз комасында, һинду өз јурдунда һәр һансы бир вахтда ијун үсјаны[18] кими бир үсјан едә биләрми, јахуд Парис Коммунасы јарада биләрми?

Бөјүк мигјасда капиталист истеһсалы тәтбиг олунан вахтдан е'тибарән фәһләнин мадди вәзијјәтинин үмумијјәтлә писләшдијинә анчаг буржуа шүбһә едир. Мәкәр биз бунун үстүндә керијә, мисирлиләрин (һәмчинин чох чүзи) әт чөлмәјинә[240], јалныз кәда гәлби тәрбијә едиб јетишдирмиш олан хырда кәнд сәнајесинә, ја да «вәһшиләрә» нәзәр салыб кәдәрләнмәлијик? Әксинә. Јалныз муасир ири сәнајенин јаратдығы, ирс

---

* «Vollksstaat» гәзетиндә «ирс галмыш бүтүн зәнчирләрдән» сөзләри јеринә дәрч едилмишдир: «ирс галмыш бүтүн мәдәнијјәтдән». *Ред.*

** Чинасдыр: «vogelfrei»—«ганундан кәнара салынмыш», ејни заманда «гуш кими азад» демәкдир. *Ред.*

*** Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 231—517. *Ред.*

галмыш бүтүн зәнчирләрдән, о чүмләдән фәһләни торпаға бағлајан зәнчирдән азад едилмиш олан вә бөјүк шәһәрләрә говулуб кәтирилән пролетариат бөјүк ичтимаи чеврилиш едә биләр вә бу да һәр чүр синфи истисмара вә һәр чүр синфи һөкмранлыға сон гојар. Әллә ишләјән вә аилә очағына малик олан кечмиш кәнд тохучулары буну һеч вахт едә билмәздиләр, онлар һеч вахт белә бир фикрә кәлә билмәздиләр вә хүсусән һеч вахт онун һәјата кечирилмәсини арзу едә билмәздиләр.

Прудон үчүн исә, әксинә, сон јүз илдә баш верән бүтүн сәнаје ингилабы, бухарын күчү, әл әмәјини машынларла әвәз едән вә әмәјин мәһсулдар гүввәсини мингат артыран ири фабрик истеһсалы,—әсла хоша кәлмәјән бир һадисәдир, елә бир шејдир ки, о әслиндә кәрәк һеч олмајајды. Хырда буржуа олан Прудон елә бир аләмә чан атыр ки, орада һәр кәс ајрыча мүстәгил бир мәһсул, дәрһал истеһлак олунмаға вә базарда мүбадилә едилмәјә јарарлы олан бир мәһсул һазырлајыр; әкәр бурада һәр кәсә өз әмәји мәһсулунун там дәјәри башга мәһсулла өдәнилирсә, онда «әбәди әдаләт» тә'мин едилмиш олур вә јер үзүндә ән јахшы бир аләм јарадылмыш олур. Лакин Прудонун бу ән јахшы аләми тәрәгги едән сәнаје инкишафынын ајағы алтында галыб һәлә рүшејм һалында икән әзилмишдир; бу сәнаје инкишафы сәнајенин бүтүн бөјүк саһәләриндә ајрыча әмәји чохдан мәһв етмишдир вә ону хырда вә ән хырда саһәләрдә күндән-күнә даһа артыг мәһв едәрәк, ичтимаи әмәклә, машынлара вә тәбиәт гүввәләринин итаәтә кәтирилмәсинә архаланан әмәклә әвәз едир, елә бир әмәклә әвәз едир ки, онун дәрһал мүбадилә олунмаға вә ја истеһлака јарарлы олан һазыр мәһсулу, һазырланынчаја гәдәр әлләриндән кечмәли олдуғу бир чох шәхсин биркә мәһсулудур. Һәм дә мәһз бу сәнаје ингилабы сајәсиндә инсан әмәјинин мәһсулдар гүввәси—бәшәријјәтин варлығы мүддәтиндә илк дәфә олараг—елә бир јүксәклијә галхмышдыр ки, әмәк бүтүн инсанлар арасында дүзкүн бөлүндүкдә нәинки јалныз чәмијјәтин бүтүн үзвләринин бол-бол истеһлак етмәси үчүн вә зәнкин еһтијат фонду дүзәлдилмәси үчүн кифајәт едәчәк мигдарда мәһсул истеһсал етмәк мүмкүн олмуш, һәм дә һәр кәсин о гәдәр асудә вахт тапмасы мүмкүн олмушдур ки, тарихән ирс галмыш мәдәнијјәтдә—елм, инчәсәнәт, биркә јашајыш формалары вә и. а.—һәгигәтән гијмәтли нә варса, һамысыны нәинки јалныз көтүрмәк, һабелә буну һаким синфин инһисарындан чыхарыб бүтүн чәмијјәтин үмуми сәрвәтинә чевирмәк вә ону даһа да инкишаф етдирмәк имканы јаранмышдыр. Һәлледичи нөгтә дә мәһз бундан ибарәтдир. Инсан әмәјинин мәһсулдар гүввәси инкишаф едиб белә јүксәк бир

сөвиҗҗәә чатан кими,—һаким синфин јашамасы үчүн һәр чүр бәһанә арадан галхыр. Ахы синфи фәрг мүдафиә едилиркән ахырынчы әсас һәмишә бундан ибарәт иди: елә бир сынф мөвчуд олмалыдыр ки, о, һәр күн бир тикә чөрәк әлдә етмәк үчүн өзүнү тагәтдән салмалы олмасын вә чәмиҗҗәт үчүи әгли әмәклә мәшғул олмаға онун вахты олсун. Сон җүз илин сәнаје ингилабы, индиҗәдәк өзүнә бир чох тарихи бәраәт тапмыш олан бу бошбоғазлығын көкүнү һәмишәлик кәсмишдир. Һаким синфин мөвчуд олмасы, сәнајенин мәһсулдар гүввәләрини инкишафы үчүн, һабелә ејнилә дә елмин, инчәсәнәтин вә хүсусән мәдәни бирҝәјашајыш формаларынын инкишафы үчүн күндән-күнә даһа бөјүк бир манеә тәшкил едир. Бизим индики буржуалардан даһа наданы һеч бир заман олмамышдыр.

Лакин достумуз Прудонун бүтүн бунларла һеч бир иши јохдур. О анчаг «әбәди әдаләт» һәсрәтиндәдир, башга һеч бир шејин һәсрәтиндә дејилдир. Һәр кәс өз мәһсулу мүгабилиндә әмәјин бүтүн кәлирини, өз әмәјинин там дәјәрини алмалыдыр. Лакин ону мүасир сәнајенин мәһсулунда һесаблајыб мүәјјән етмәк асан иш дејилдир. Мүасир сәнаје, мәчму мәһсулунда һәр бир ајрыча шәхсин мәһз о иштирак пајыны көрүнмәјә гојмур ки, һәмин пај кечмишдәки әлаһиддә әл әмәји шәраитиндә, истеһсал едилмиш мәһсулда өзүлүјүндә ифадә олунурду. Сонра, мүасир сәнаје, Прудонун бүтүн системинин әсасыны тәшкил едән фәрди мүбадиләни, җә'ни: ики истеһсалчы арасында олан вә онлардан һәр биринин истеһлак мәгсәди илә* өз мәһсулу мүгабилиндә өзкәсинин мәһсулуну әлдә етмәсинә имкаи верән билаваситә мүбадиләни кетдикчә даһа артыг арадан галдырыр. Буна көрә дә иртичачы бир чәһәт; сәнаје ингилабына нифрәт вә бүтүн мүасир сәнаје, бухар машынларыны, әјиричи машынлары вә башга зибилләри кәнара туллајыб көһнә әзиз әл әмәјинә гајытмағы каһ ачыг, каһ да өртүлү ифадә едән мејл бүтүн прудонизмдә өзүнү көстәрир. Бурада биз мин мәһсулдар күввәдән доггуз җүз дохсан доггузуну итирсәк дә, бүтүн бәшәриҗҗәт ән дәһшәтли әмәк көләлијинә мәһкум олса да, ачлыг үмуми бир һал олса да,—әкәр биз мүбадиләни елә тәшкил едә билсәк ки, «һәр кәс әмәјин бүтүн кәлирини» көтүрсүн вә «әбәди әдаләт» һәјата кечирилсин, онда бүтүн җухарыда көстәриләнләрин нә әһәмиҗҗәти ола биләр? Fiat justitia, perea mur dus!

Гој дүнја мәһв олсун, тәки әдаләт гәләбә чалсын!

Әкәр бу Прудон әксингилабы үмумиҗҗәтлә һәјата кечирилә билсәјди, онда дүнја да мәһв оларды.

---

* Бу чүмләнин сону, «җә'нн: ики истеһсалчы арасында» сөзләриндән башлајараг, ахырынчы һиссәси 1887-чи ил нәшриндә Енкелс тәрәфиндән әлавә едилмишдир. *Ред.*

Һәм дә өзлүјүндә ајдындыр ки, мүасир ири сәнаједән ирәли кәлән ичтимаи истеһсал шәраитиндә, әкәр үмумијјәтлә бәлә бир ифадәнин мә'насы варса, һәр кәс үчүн «өз әмәјинин бүтүн кәлири» тә'мин едилә биләр. Бу ифадәнин исә анчаг о заман мә'насы ола биләр ки, о, кенишләндирилмиш мә'нада башә дүшүлсүн, белә ки, һәр бир ајрыча фәһлә бу «өз әмәјинин бүтөв кәлиринин» мүлкијјәтчиси олмаг дејил, тәкчә фәһләләрдән ибарәт олан бүтүн чәмијјәт һәмин фәһләләрин өз әмәјинин мәчму мәһсулунун мүлкијјәтчисидир; һәмин чәмијјәт исә бу мәһсулун бир гисмини истеһлак үчүн өз үзвләри арасында бөлүр, дикәр гисмини өз истеһсал васитәләринин өдәнилмәсинә вә артыгламасына сәрф едир, бир гисмини дә истеһсал вә истеһлакын еһтијат фонду олараг топлајыр*.

* * *

Бүтүн дејиләнләрдән сонра биз инди артыг габагчадан биләрик ки, бизим прудонист бөјүк мәнзил мәсәләсини нечә һәлл едәчәкдир. О, бир тәрәфдән, белә бир тәләб ирәли сүрүр ки, һәр фәһләнин өзүнә мәхсус өз мәнзили олсун вә, белә-ликлә дә, биз даһа *вәһшиләрдән ашағы* олмајаг. Дикәр тәрәфдән, о инандырыр ки, евин тикилмәсинә әввәлчә чәкилән хәрчин, мәнзил кирајәси шәклиндә, һәгигәтдә олдуғу кими, ики, үч, беш вә ја онгат артыгламасы илә өдәнилмәси *һүгуг әсасы* үзәриндә баш верир вә бу һүгуг әсасы *«әбәди әдаләтә»* зиддир. Мәсәлә белә садә јолла һәлл олунур: биз һүгуг әсасыны ләғв едирик вә әбәди әдаләтә әсасланараг, өдәнилән мәнзил кирајәсини, мәнзилин өзүнүн гијмәтинә өдәмәк һесабына верилән тә'дијә е'лан едирик. Әкәр сон нәтичәнин өзүндә олан белә илк шәртләр гәбул едиләрсә, онда, әлбәттә, һәр бир һоггабазын малик олдуғу чевиклик кифајәтдир ки, әлини салыб чибиндән әввәлчә һазырланмыш нәтичәни чыхартсын вә белә бир нәтичәјә чатдыран мәнтигин сарсылмазлығы илә ловғалансын.

Бурада да бунун кимидир. Мәнзил кирајә едилмәсинин ләғв олунмасы зәрурәт е'лан едилир, һәм дә һәр бир кирајәнишини өз мәнзилинин мүлкијјәтчисинә чевирмәк тәләби шәклиндә е'лан едилир. Буну нечә етмәли? Чох садә јолла:

«Кирајә едилән мәнзил сатын алыныр... Әввәлки ев саһибинә өз евинин дәјәри сон гәпијинә гәдәр верилир. Өдәнилән кирајә һагтынын, әввәлләр олдуғу кими, кирајәнишин тәрәфиндән капиталын әбәди һүгугуна верилән бач-хәрач олмасы әвәзиндә,—бунун әвәзиндә, кирајә едилән мәнзилләрин сатын алынмасы е'лан олунан күндән е'тибарән кирајәнишинин

* «Бу ифадәнин исә ...» сөзләриндән башлајараг, бүтүн бу ахырынчы чүмлә 1887-чи ил нәшриндә Енкелс тәрәфиндән әлавә едилмишдир. *Ред.*

шердији дүрүст мүәјјән едилмиш мәбләғ, онун мүлкијјәтинә кечән мәнзилин пулуну өдәмәк һесабына һәр ил верилән бир тә'дијә олур... Чәмијјәт... бу јолла мүстәгил азад мәнзил саһибләри мәчмусуна чевриләр».

Прудонист* буну әбәди әдаләтә гаршы бир чинајәт һесаб едир ки, ев саһиби евә гојдуғу капиталындан һеч зәһмәт чәкмәдән рента вә фаизләр көтүрә билир. Прудонист декрет верир ки, буна сон гојмаг лазымдыр, евләрә гојулмуш капитал даһа фаиз вермәмәлидир вә о, сатын алынмыш торпаг саһәси олдуғуна көрә торпаг рентасы да вермәмәлидир. Лакин биз көрдүк ки, бу һеч дә мүасир чәмијјәтин әсасы олан капиталист истеһсал үсулуна тохунмур. Әтрафында фәһләнин истисмар олунмасынын һәрләндији дүјүм нөгтәси—иш күввәсинин капиталистә сатылмасыдыр вә капиталистин бу сөвдәдән нечә истифадә едиб фәһләни, иш күввәсинин өдәнилмиш дәјәриндән хејли артыг истеһсал етмәјә мәчбур етмәсидир. Капиталист илә фәһлә арасында мәһз бу сөвдә, сонрадан капиталистләрин мүхтәлиф нөвләри вә онларын нөкәрләри арасында торпаг рентасы, тичарәт мәнфәәти, капиталдан фаизләр, веркиләр вә саирә шәкилиндә бөлүнән бүтүн изафи дәјәри јарадыр. Анчаг будур, бизим прудонист мејдана чыхыб дејир ки, әкәр капиталистләрин *бир јеканә нөвүнә,*—һәм дә әсла биласитә иш күввәси сатын алмајан вә, демәли, изафи дәјәр истеһсал етмәјә мәчбур етмәјән капиталистләр нөвүнә,—мәнфәәт, јахуд фаизләр көтүрмәк гадаған едилсәјди, бу—ирәлијә атылан аддым оларды! Әкәр ев саһибләри сабаһ өзләринә рента вә фаизләр вермәјә мәчбур етмәк имканындан мәһрум едилмиш олсајдылар, фәһлә синфинин әлиндән алыныб һаггы өдәнилмәјән әмәк күтләси зәррә гәдәр дәјишилмәзди; лакин буна бахмајараг бизим прудонист дејир:

«Беләликлә, мәнзил кирајә едилмәсинин гадаған олунмасы ингилаби идеја дәринликләриндә әмәлә кәлән *ән сәмәрәли вә ән јүксәк арзулардан* биридир; о, ичтимаи демократијанын *биринчи дәрәчәли тәләби* олмалыдыр».

Еjнилә устад Прудонун лап өз бағыртыларыдыр; онун да гаггылдамасы јумуртламыш олдуғу јумуртанын бөјүклүјүнә һәмишә тәрс мүтәнасиб олур.

Лакин белә көзәл бир вәзијјәт тәсәввүр един: һәр бир фәһлә, хырда буржуа вә буржуа һәр ил тә'дијә вермәк јолу илә өз мәнзилинин әввәлчә гисмән, сонра да там саһиби олмаг мәчбуријјәтиндә галачаг! Инкилтәрәнин сәнаје даирәләриндә, ири сәнаје, лакин хырдача фәһлә евләри олан вә һәр бир аиләли фәһләнин ајрыча хырда бир евдә јашадығы јерләрдә бунун јенә бир мә'насы оларды. Лакин Парисдә, һабелә кон-

* — А. Мүлберкер. *Ред.*

тинентдəки бөјүк шəһərləріп чохунда хырда сənаје илə јанашы бөјүк евлəр вардыр ки, онларын һəр биріндə он, ијирми, отуз аилə јашајыр. Дүнјаны хилас едən вə кирајə верилмиш мənзилləріп сатын алындығыны билдірən декрет е'лан олунан күн, Петер адлы бириси, фəрз едək ки, Берлиндə машынтикинти фабрикиндə ишləјир. Фəрз едək ки, илин ахырында о, Һамбург дарвазалары јахынлығында бир евин бешинчи мəртəбəсиндə хырдача бир отагдан ибарəт өз мənзилинин, мəсəлən, он бешдə бир һиссəсинин мүлкијјətчиси олачагдыр. Онун ишдən əли чыхыр вə, чох кечмədən, о, Һанновердəки Потгофда үчүнчү мəртəбədə һəјətə көзəл бахары олан ејнилə бу чүр бир мənзилдə јашамаға мəчбур олур вə бурада беш ај јашајандан сонра мүлкијјətин $^{1}/_{36}$ һиссəсини əлдə едир, лакин бирдən-бирə тə'тил ону Мүнхенə апарыб чыхарыр вə бурада он бир ај јашајандан сонра Обер-Анкергасседən о тəрəфдə чох гаранлыг бир зирзəми мənзилинин дүз $^{11}/_{180}$ һиссəсинин мүлкијјətчиси едир. Зəманəмиздə фəһлə үчүн чох тез-тез үз верən сонракы јердəјишмəләр сонра ону: С.-Һалландə ејни дəрəчədə көзəл бир мənзилин $^{7}/_{360}$ һиссəсини, Лидсдə башга бир мənзилин $^{23}/_{180}$ һиссəсинин вə Серендə үчүнчү бир мənзилин $^{347}/_{56223}$ һиссəсинин—«əбəди əдаләт» позулмасын дејə дүрүст һесабланмыш һиссəсинин,—мүлкијјətчиси олмага мəчбур едир. Бəс бизим Петер бүтүн бу мənзил һиссəчикləри илə нə етсин? Бунларын һəгиги дəјəрини она ким верəр? Өз əввəлки мүхтəлиф мənзилləріпин јердə галан һиссəләріпин мүлкијјətчисини вə ја мүлкијјətчиләрини о һарадан тапсын? Һəм дə, һəр мəртəбəсиндə, мисал үчүн, ијирми мənзил олан вə—сатын алмаг вахты гуртардыгда, мənзилләріп кирајəјə верилмəси ләғв олундугда—ајры-ајры һиссəләри, ола билсин ки, дүнјанын мүхтəлиф јерләріпə сəпəләнмиш үч ијүз мүлкијјətчијə мəхсус олан һəр бир бөјүк евин һаггында мүлкијјət мүнасибəти нə вəзијјətдə олачагдыр? Бизим прудонист чаваб верəр ки, о заман Прудон мүбадилə банкы јарадылмыш олачаг вə һəмин банк һəр һансы əмək мəһсулу үчүн һəр заман һəр кəсə əмəјин там кəлирини верəчəк, демəли, мənзилин һəр бир һиссəсинин дə там дəјəрини верəчəкдир. Лакин, əввəлəн, бурада бизим Прудон мүбадилə банкы илə ишимиз јохдур, чүнки мənзил мəсəләсинə даир мəгаләләрдə онун ады һеч бир јердə чəкилмир; икинчиси, бу белə гəрибə бир јанылмадан ирəли кəлир ки, əкəр бириси əмтəə сатмаг истəјирсə, о һəмишə һөкмəн əмтəənин там дəјəрини верən алычы да тапа биләр; үчүнчүсү дə, Прудон бу кəшфи етмəздən əввəл, о, Labour ExchangeвBzaar[241] ады илə Инкилтəрədə дəфəләрлə ифлас етмишдир.

Фәһләнин өз мәнзилини *сатын алмалы* олдуғу һаггындакы бу идеjанын өзү jенә дә, Прудонун артыг гejд етмиш олдуғумуз белә бир мүртәче принсипинә әсасланыр ки, мүасир ири сәнаjенин jаратдығы шәраит хәстәлик чибанлары әмәлә кәтирир вә зоракылыгла,—jә'ни чәмиjjәтин jүз ил әрзиндә кетмәкдә олдуғу ахына гаршы,—бу чәмиjjәти елә бир вәзиjjәтә гаjтармаг лазымдыр ки, орада әлаһиддә бир истеһсалчынын көһнә, әталәтли әл әмәји үмуми бир гаjдадыр вә бу чәмиjjәт үмумиjjәтлә, мәһв олмуш, һәмчинин һәлә мәһв олмагда давам едән хырда сәнәт истеһсалынын идеаллашдырылмыш бәрпасындан башга бир шеj дејилдир. Әкәр фәһләләр jенидән кериjә, бу әталәтли вәзиjjәтә гаjтарылмыш олсаjдылар, әкәр «ичтимаи фыртына» мүвәффәгиjjәтлә арадан галдырылмыш олсаjды, онда, әлбәттә, фәһлә «аилә очағы» мүлкиjjәтиндән jенә дә истифадә едә биләрди вә о заман, jухарыда көстәрилән сатын алмаг нәзәриjjәси о гәдәр дә мә'насыз көрүнмәзди. Лакин Прудон jаддан чыхарыр ки, буну һәjата кечирмәк үчүн о, әввәлчә, дүнjа тарихинин саат әгрәбини jүз ил кериjә чәкмәли вә бунунла да мүасир фәһләләри jенидән өз әчдадлары кими биликсиз, сүрүнән, мүти гуллара дөндәрмәли оларды.

Мәнзил мәсәләсинин һәмин прудонсаjағы һәллиндә нә дәрәчәдә ағыллы, әмәли сурәтдә һәjата кечирилә билән мәзмун варса, бу индидән о дәрәчәдә һәjата кечирилир, һәм дә «ингилаби идеjа дәринликләри» саjәсиндә дејил, бәлкә... ири бурjуаларын өзләринин саjәсиндә һәjата кечирилир. Гулаг асаг, көрәк, Мадриддә чыхан мүкәммәл Испанија гәзети «Emancipaciоn»[242] 1872-чи ил мартын 16-да бу барәдә нә jазыр:

«Мәнзил мәсәләсини һәлл етмәjин, Прудон тәрәфиндән тәклиф олунан вә илк бахышда парлаг көрүнән, лакин ән jахындан нәзәрдән кечирдикдә тамамилә әһәмиjjәтсиз олдуғуну бүрүзә верән башга бир үсулу да вардыр. Прудон тәклиф етмишдир ки, кираjәнишинләр мөһләтлә пул верән алычылара чеврилсинләр вә белӛликлә, һәр ил өдәнилән кираjә һаггы, мәнзилин дәjәринин һиссә илә өдәнилмәсн һесаб олунсун, кираjәнишин исә мүәjjән мүддәт кечдикдән сонра һәмин мәнзилин мүлкиjjәтчиси олсун. Прудона чох ингилаби көрүнән бу үсул инди бүтүн өлкәләрдә мөһтәкир кампаниjалары тәрәфиндән тәтбиг едилмәкдәдир; белӛликлә дә һәмин кампаниjалар кираjә һаггыны jүксәлтмәк jолу илә мәчбур едирләр ки, онлара евләрин ыкигат вә үчгат дәjәрини версинләр. Ч-б Долфус вә Шнмали-Шәрги Франсанын башга бөjүк фабрикчиләри бу системи jалныз пул гопармаг үчүн дејил, һәмчинин бундан әлавә бир дә кизли сиjаси мәгсәдлә һәjата кечирмишләр.

Һаким синифләрин ән сәриштәли лидерләри пролетариата гаршы өзләри үчүн орду jаратмагдан өтрү һәмишә хырда мүлкиjjәтчиләрин саjыны артырмаға чалышмышлар. Кечән әсрин буржуа ингилаблары задәканларын вә килсәнин ири торпаг мүлкиjjәтини хырда парсел мүлкиjjәтинә парчаламышлар, — инди Испанија республикачылары да һәлә мөвчуд олан ири торпаг мүлкиjjәти һаггында белә етмәк истәjирләр,—вә белӛликлә хырда торпаг мүлкиjjәтчиләри синфи jаратмышлар ки, бу да о вахтдан е'тибарән

чәмиҗҗәтин ән иртичачы үнсүрү олмуш вә шәһәр пролетариатынын ингилаби һәрәкаты үчүн даими бир манеә тәшкил етмишдир. III Наполеон дөвләт истигразларынын ајры-ајры купүрләрини хырдалашдырмаг јолу илә шәһәрләрдә дә белә бир синиф јаратмаг ниҗҗәтиндә иди, ч.б. Долфус вә онун һәмкарлары исә өз фәһләләринә, һәр ил тә'диҗә вермәләри шәртилә хырда мәнзилләр сатараг фәһләләрдә һәр бир ингилаби руһ әламәтиии боғмаға вә ејни заманда онлары бу торпаг мүлкиҗҗәти васитәсилә, артыг ишләмәҗә башладыглары фабрикә бағламаға чалышыр. Белӛликлә, Прудонун планы фәһлә синфинин вәзиҗҗәтини нәинки әсла җүнкүллӛшдирмәмишдир, һәтта ачыгдан-ачыға онун әлеҗһинә чеврилмишдир»*.

Мәнзил мәсәләсини нечә һәлл етмәли? Мүасир чәмиҗҗәтдә бу мәсәлә дә тамамилә һәр бир башга ичтимаи мәсәлә кими һәлл олунур: төләб илә тәклифин тәдричлә игтисади тараз-лашмасы јолу илә һәлл олунур, бу исә мәсәләнин елә бир һәл-лидир ки, мәсәләни даим өзү јенидән доғурур, җә'ни мәсәләни һеч бир сајагла һәлл етмир. Бу мәсәләни ичтимаи ингилабын нечә һәлл едәчәҗи нәинки җалныз заман вә мәкан шәраитиндән асылыдыр, һәмчинин даһа узаглара кедән мәсәләләрлә дә әлагәдардыр вә бу мәсәләләрин ән мүһүмләриндән бири шә-һәрлә кәнд арасында әкслиҗин җох едилмәсидир. Биз кәләчәк чәмиҗҗәтин утопик гурулуш системләрини ичад етмәклә мәш-ғул олмадығымыза көрә, бунун үзәриндә даҗанмаг чох лүзум-суз бир иш оларды. Бир шеј шүбһәсиздир, о да мәһз будур ки, артыг инди бөјүк шәһәрләрдә кифаҗәт гәдәр җашаҗыш бина-лары вардыр вә бу биналардан ағыллы-башлы истифадә олун-са, бунлар һәгиги «мәнзил *еһтиҗачына*» дәрһал көмәк едә би-ләр. Ајдындыр ки, бу анчаг индики ев саһибләрини мүлкиј-җәтдән мәһрум етмәк васитәсилә вә җурдсуз фәһләләри, җаһуд инди һәддиндән артыг долмуш мәнзилләрдә җашаҗан фәһлә-ләри һәмин евләрә җерләшдирмәк васитәсилә едилә биләр. Пролетариат сиҗаси һакимиҗҗәти өз әлинә алан кими, чәмиј-җәтин хејри үчүн төләб олунан бу чүр тәдбир дә мүасир дөв-ләтин башга мүлкиҗҗәтләрдән мәһруметмә вә мәнзилләри тут-ма тәдбирләри кими асанлыгла җеринә җетирилә биләр.

* Америкада бөјүк вә җа бөјүмәкдә олан шәһәрләрин җахынлығында фәһләләрин өз «евина» тәһким едилмәси васитәсилә мәнзил мәсәләсинин бу чүр һәллинин өзлүјүндә нечә меҗдана кәлдиҗини Елеонора Маркс-Евелингин Индианополисдән 1886-чы ил нојабрын 28-дә җаздығы бир мәктубун бу җери көстәрир: «Канзас-Ситидә, җаһуд даһа доғрусу, онун җахынлығында биз һәлә тамамилә бош бир җердә чәми ики-үч отагдан ибарәт, ачыначаглы хырда тахта тикилиләр көрдүк; торпаг саһәсинин гиймәти 600 доллар иди вә мәһз хырдача бир евин җерләшә биләчәҗи гәдәр иди: бу евин өз гиймәти дә 600 доллар иди, демәли, шәһәрдән бир саатлыг мәсафәдә, батаглыг җердә мискин хырдача бир дахма үмумиҗҗәтлә 4800 маркаҗа баша кәлирди». Бе-ләликлә, фәһләләр белә мәнзилләри әлдә едә билмәк үчүн ағыр ипотек борчу алтына кирмәли олурлар вә мәһз онда да һәгигәтән өз ағаларынын гулу олурлар; онлар өз евләринә бағланмышлар, онлар чыхыб кедә би-лмирләр вә онлара тәклиф едилән һәр ганы әмәк шәраитинә разы олмаға мәчбурдурлар. *(1887-чи ил нәшринә Енгелсин гејди.)*

* * *

Лакин бизим прудонист* мәнзил мәсәләсиндә өз наилиҗјәтләри илә кифајәтләнмир. О мәчбур олур бу мәсәләни күнаһкарларын јашадығы јер үзүндән али сосиализм саһәсинә ғалдырсын вә бунунла да көстәрсин ки, орада да бу мәсәлә «ичтимаи мәсәләнин» мүһүм «һиссәсидир».

«Фәрз едәк ки, мәсәлән, кечид ғануну васитәсилә капиталын мәһсулдарлығынын һәгигәтән боғазындан јапышылмышдыр, һәм дә тез вә ја кеч белә олмалыдыр, — вә бу ғанун *бүтүн капиталлардан көтүрүләчәк фаизин һәчмини мөһкәм олараг бир фаиз мүәјјән едир,* һәм дә онун бу фаиз һәчмини дә тәдричлә сыфыра јахынлашдырмаг мејли вардыр, белә ки, нәтичә е'тибарилә, *капиталын дөврииҗәси үчүн зәрури олан әмәкдән* башга һеч бир шејин әвәзи өдәнилмәјәчәкдир. Ајдындыр ки, бүтүн башга мәһсуллар кими, евә дә, мәнзилә дә бу ғанун аид олачагдыр... Ев саһиби өзү биринчи олараг евини сатмаға чалышачагдыр, чүнки әкс һалда онун еви бош ғаларды, она ҝөјүлмуш капитал исә ачыгча фајдасыз оларды».

Бу мүддәа Прудон катехизисинин башлыча е'тигад символларындан бирини тәшкил едир вә орада һөкм сүрән долашыглығын ајдын нүмунәсини верир.

«Капиталын мәһсулдарлығы»—Прудонун еһтијатсызлыг едиб буржуа игтисадчыларындан көтүрдүју бир чәфәнкијатдыр. Доғрудур, буржуа игтисадчылары да буну иддиа етмәкдән башлајырлар ки, әмәк һәр чүр сәрвәтин мәнбәјидир вә бүтүн әмтәәләрин дәјәр өлчүсүдүр; лакин онлар буну да изаһ етмәлидирләр ки, сәнаје вә ја сәнәт мүәссисәсинә капитал ғојан капиталист нә васитә илә, нәтичәдә јалныз ғојдуғу капиталы өзүнә ғајтармаг дејил, һәмчинин бундан әлавә мәнфәәт дә көтүрүр. Буна көрәдир ки, буржуа игтисадчылары чүрбәчүр зиддијјәтләр ичәрисиндә долашыб ғалмаға, һәмчинин капитала да мүәјјән мәһсулдарлыг иснад вермәјә мәчбур олурлар. Капиталын мәһсулдарлығындан данышмаг әдасы кими Прудонун мәнимсәмиш олдуғу бу әда буржуа тәфәккүр үсулу батаглығына Прудонун һәлә нә гәдәр чуммуш олдуғуну көстәрән ән јахшы сүбутдур. Биз һәлә әввәлдә көрдүк ки, «капиталын мәһсулдарлығы» адланан шеј капитала хас олан габилијјәтдән (һазыркы ичтимаи мүнасибәтләр шәраитиндә, чүнки бу мүнасибәтләр олмасајды, капитал һеч капитал олмазды)—муздлу фәһләләрин һаггы өдәнилмәјән әмәјини мәнимсәмәк габилијјәтиндән башга бир шеј дејилдир.

Лакин буржуа игтисадчыларындан Прудонун фәрги бундадыр ки, о, бу «капитал мәһсулдарлығыны» бәјәнмир, әксинә, бунун «әбәди әдаләти» поздуғуну ачыб көстәрир. Мәһз бу «капитал мәһсулдарлығы» фәһләнин өз әмәјинин там кәлирини көтүрмәсинә мане олур. Демәли, ону мәһв етмәк ла-

* — А. Мүлберкер. *Ред.*

зымдыр. Бәс нә сајаг?—Бу сајаг ки, ичбари ганунлар васитәсилә *фаиз нормасы* ашағы салынаҹаг вә, нәһајәт, сыфыра ендириләҹәкдир. О заман, бизим прудонистин фикринҹә, капитал даһа мәһсулдар олмајаҹагдыр.

Борҹ *пул* капиталындан көләп фаиз мәнфәәтин аҹаг бир һиссәсидир; сәнаје вә ја тиҹарәт капиталындан көтүрүләп мәнфәәт капиталистләр синфинин һаггы өдәнилмәмиш әмәк шәклиндә фәһлә синфинин әлиндән алдығы изафи дәјәрин аҹаг бир һиссәсидир. Фаиз нормасыны тәнзим едән игтисади ганунлар, изафи дәјәр нормасыны мүәјјән едән ганунлардан, ејни бир ичтимаи формасијанын ганунлары үчүн үмумијјәтлә мүмкүн олан дәрәҹәдә асылы дејилдир. Бу изафи дәјәрин ајры-ајры капиталистләр арасында бөлүнмәсинә көлдикдә, ајдындыр ки, мүәссисәләриндә башга капиталистләр тәрәфиндән чохлу капитал гојулмуш олан сәнајечиләр вә таҹирләр үчүн мәнфәәт нормасы, башга шәртләр бәрабәр олдугда, фаиз нормасынын ашағы дүшдүјү дәрәҹәдә јүксәлмәлидир. Белә ки, фаиз нормасынын ашағы салынмасы вә нәһајәт, ләғв едилмәси, һәгигәтдә һеч дә «капиталын мәһсулдарлығы» дејилән мәһсулдарлығын «боғазындан јапышмазды», фәһлә синфинин әлиндән алынан һаггы өдәнилмәмиш изафи дәјәрин ајры-ајры капиталистләр арасында јалныз башга чүр бөлүнмәсини мүәјјән едәрди вә сәнаје капиталистинә гаршы фәһләнин үстүнлүјүнү дејил, рентачыја гаршы сәнаје капиталистинин үстүнлүјүнү тә'мин етмиш оларды.

Прудон өз јуридик нөгтеји-нәзәриндән, бүтүн игтисади һадисәләр кими, фаиз нормасыны да ичтимаи истеһсалын шәраити илә дејил, бу шәраитин үмуми шәкилдә ифадә олундуғу дөвләт ганунлары илә изаһ едир. Истеһсалын ичтимаи шәраити илә дөвләт ганунларынын әлагәси һаггында азаҹыг да тәсәввүр вермәјән бу нөгтеји-нәзәрдән һәмин дөвләт ганунлары лабүд олараг елә тамамилә ихтијари әмрләр кими көрүнүр ки, бунлар һәр бир анда ејни мүвәффәгијјәтлә өзләринин ачыгҹа әкси олан әмрләрлә әвәз едилә биләр. Буна көрә дә Прудон үчүн—әкәр онун әлиндә һакимијјәт олса иди,—фаиз нормасыны бир фаизә ендирән декрет вермәкдән асан бир иш јохдур. Лакин әкәр бүтүн башга ичтимаи шәраит әввәлки һалында галса, онда Прудонун бу декрети аҹаг кағыз үзәриндә јашаја биләр. Һеч бир декретә бахмајараг, фаиз нормасы јенә әввәлки кими, инди табе олдуғу игтисади ганунларла тәнзим едиләҹәкдир. Кредити гајтара биләп адамлар јенә әввәлки кими, шәраитдән асылы олараг 2, 3, 4 вә даһа артыг фаизлә пул борҹ алаҹаглар, јалныз бу фәрглә ки, рентачылар чох еһтијатлы олаҹаглар вә јалныз о адамлара пул борҹ верәҹәкләр ки, онларын үзүндән мәһкәмә просеси олаҹағындан горхмаға

лүзум олмаjачагдыр. Һәм дә капиталы өз «мәһсулдарлығындан» мәһрум етмәји нәзәрдә тутан бу бөjүк план—лап көһнәдир; о да *сәләмчилик һаггындакы ганунлар* гәдәр көһнәдир; бу ганунларын мәгсәди анчаг фаиз нормасыны мәһдудлашдырмагдан ибарәт иди вә һәмин ганунлар инди һәр jердә ләғв едилмишдир, чүнки ишдә онлары һәмишә позурдулар вә ja онлардан jан кечирдиләр, дөвләт дә ичтимаи истеһсал ганунлары һаггында өз ачизлијини е'тираф етмәjә мәчбур иди. Инди будур, jеринә jетирилә билмәjән бу орта әср ганунларынын бәрпа олунмасы «капиталын мәһсулдарлығынын боғазындан jапышмалыдыр»! Охучу көрүр ки, прудонизм нә гәдәр дәриндән тәдгиг едилирсә, онун иртичачылығы бир о гәдәр чох ашкара чыхыр.

Бу үсулла фаиз нормасы сыфыра ендирилдикдә вә, демәли, капиталдан фаиз көтүрүлмәси ләғв едилдикдә, «капиталын дөврижјәси үчүн зәрури олан әмәкдән башга һеч бир шејин әвәзи өдәнилмәjәчәкдир». Бунун мә'насы ондан ибарәт олмалыдыр ки, фаизин ләғв едилмәси мәнфәәтин вә һәтта изафи дәjәрин ләғв едилмәсинә бәрабәрдир. Лакин һәтта фаизи декрет васитәсилә *һәгигәтән* ләғв етмәк мүмкүн олсајды да,— бунун нәтичәси нә оларды?—*Рентачылар* синфи үчүн өз капиталларыны борч шәклиндә өзкәсинә вермәк даһа мә'насыз оларды, лакин рентачылар синфи тәһлүкәни көз алтына алыб өз капиталларыны өз сәнаје мүәссисәләринә вә ja сәһмдарлар кампанијаларына гојарды. Капиталистләр синфи тәрәфиндән фәһлә синфинин әлиндән алынмыш изафи дәjәр күтләси дәjишилмәз һалда галарды, jалныз онун бөлкүсү дәjишиләрди, һәм дә әһәмиjјәтсиз дәрәчәдә дәjишиләрди.

Әслиндә исә бизим прудонист нәзәрдән гачырыр ки, артыг инди буржуа чәмиjјәтиндә әмтәә сатын алындыгда «капитал дөврижјәси үчүн зәрури олан әмәкдән» (бу исә кәрәк: мүәjјән әмтәәнин истеһсалы үчүн демәк олсун) башга һеч бир шејин әвәзи орта һесабла өдәнилмир. Әмәк бүтүн әмтәәләрин дәjәр өлчүсүдүр вә мүасир чәмиjјәтдә—базардакы дәjишикликләр һесаба алынмазса—һеч мүмкүн дејилдир ки, үмумиjјәтлә әмтәәләрә, онларын һазырланмасы үчүн зәрури олан әмәкдән артыг верилсин. Хејр, мөһтәрәм прудонист, хејр, сәбәб бамбашгадыр: сәбәб одур ки, «капиталын дөврижјәси үчүн зәрури олан әмәjин» (Сизин долашыг ифадә тәрзинизи ишләдирик) һеч дә *бүтүнлүклә әвәзи өдәнилмир!* Бунун нечә баш вердиjини Сиз Марксын әсәриндә охуја биләрсиниз («Капитал», I чилд, сәһ. 128—160*).

---

* Бах: *К. Маркс.* «Капитал», I чилд, Азәрнәшр, 1969, сәһ. 171—201. *Ред.*

Лакин бу һәлә һамысы дејилдир. Бир һалда ки *капитал үчүн* фаиз ләғв едилир, демәли, һәмчинин *кирајә һаггы** да ләғв едилир. Чүнки «бүтүн башга мәһсуллар кими евә дә, мәнзилә дә бу ганун аиддир». Бу лап гоча бир мајорун дедикләринә бәнзәјир: о өзүнә табе олан бир көнүллү һәрби гуллугчуну јанына чағырмағы әмр етмиш вә она демишди: «Ај киши! Дејирләр, сиз докторсунуз,—белә исә онда арабир бизә кәлин; мәним арвадым вә једди ушағым вардыр, одур ки, биздә һәмишә мүаличә етмәјә адам тапылар».

Көнүллү һәрби гуллугчу: «Бағышларсыныз, чәнаб мајор, мән фәлсәфә докторујам!»

Мајор: «Мәним үчүн фәрги јохдур, доктор елә доктордур».

Бизим прудонист дә белә дир: истәр кирајә һаггы олсун, истәрсә дә капиталдан фаиз—ондан өтрү фәрги јохдур, фаиз елә фаиздир, доктор елә доктордур.

Биз јухарыда көрдүк ки, vulgo** кирајә һаггы адланан кирајә үч мәтн: 1) гисмән торпаг рентасындан, 2) гисмән иншаат капиталы үчүн фаиздән вә о чүмләдән иншаат подратчысынын мәнфәәтиндән, 3) гисмән тә'мир вә сығорта хәрчләриндән, 4) гисмән дә, ев тәдричлә јарарсыз һала дүшдүкчә иншаат капиталынын, о чүмләдән мәнфәәтин иллик тә'дијәләр һалында верилән өдәнчләриндән (амортизасија) ибарәтдир.

Инди һәтта корлар үчүн дә ајдын олмалыдыр ки, «ев саһиби өзү биринчи олараг евини сатмаға чалышачагдыр, чүнки экс һалда ев бош галарды, она гојулан капитал исә ачыгча фајдасыз оларды». Әлбәттә. Әкәр борч капиталы үчүн фаиз ләғв олунарса, онда һеч бир ев саһиби өз еви үчүн даһа бир пфенниг дә олса кирајә пулу ала билмәз, садәчә оларағ она көрә ки, кирајә һаггыны (һәмчинин кирајә *пулу* адландырмаг олар, бир дә она көрә ки, бу ахырынчыја, капитал үчүн һәгиги фаиз тәшкил едән һиссә дә дахилдир. Доктор елә доктордур. Әкәр сәләмчилик һаггындакы ганунлары, јалныз онлардан јан кечмәк васитәсилә капитал үчүн ади фаиз барәсиндә тә'сирсиз һала салмаг мүмкүн олардыса, мәнзил кирајәси дәрәчәләринә һәмин ганунлар һеч бир заман һәтта азачыг да олсун тә'сир көстәрә билмәзди. Тәкчә Прудонун ағлына белә бир фикир кәлмишдир ки, онун сәләмчилик һаггындакы јени гануну, һеч бир шејә бахмајараг, јалныз капитал үчүн садәчә фаизи дејил, һәмчинин мәнзил үчүн мүрәккәб кирајә һаггыны да тәнзим едәчәк вә тәдричлә ләғв едәчәкдир. Лакин белә ол-

---

* Чинасдыр: Zins — фаиз, Miethzins (вә ја Miethe) — кирајә һаггы. *Ред.*

** — ади данышыгда. *Ред.*

дугда «ачыгча фајдасыз» олан бу еви ев саһибиндән чохлу пула алмаг даһа нәјә лазымдыр вә бу һалда ев саһиби нә үчүн үстәлик бир гәдәр пул да вериб «ачыгча фајдасыз» олан бу евдән јахасыны гуртармасын вә онун тә'миринә даһа хәрч чәкмәсин,—бунлар бизим үчүн сирр олараг галыр.

Али сосиализм саһәсиндә (бизим маестро Прудонун дедији кими, супрасосиализм саһәсиндә) бу бөјүк рәшадәти көстәрәндән сонра бизим прудонист даһа јүксәкләрә пәрваз етмәјә өзүнү һаглы билир.

«Инди анчаг о галыр ки, тәдгигимизин бу гәдәр мүһүм бир мөвзусуну һәр тәрәфдән бүтүнлүклә ишыгландырмаг үчүн бә'зи нәтичәләр дә чыхарағ».

Бәс бу нәтичәләр һансылардыр? Фаиз нормасынын ләғв олунмасы нәтичәсиндә јашајыш евләри нә дәрәчәдә гијмәтдән дүшүрсә, јухарыда дејиләнләрдән дә бир о гәдәр аз дәрәчәдә белә нәтичәләр доғур вә һәмин нәтичәләр бизим мүәллифин курултулу вә тәнтәнәли ибарәбазлығындан азад едиләрсә, анчаг о демәкдир ки, кирајә едилән мәнзилләри сатын алмаг ишини даһа јахшы баша чатдырмаг үчүн ашағыдакылар арзу олунур: 1) мөвзунун дүрүст статистикасы, 2) јахшы санитар полиси вә 3) јени евләр тикмәји өһдәләринә көтүрә биләчәк тикинти фәһләләри ширкәтләри; бүтүн бунлар, әлбәттә, чох јахшы вә көзәл шејләрдир, лакин бунлар, бүтүн бу курултулу базар ибарәбазлығына бахмајараг, Прудонун бир јығын идеја долашыглығыны әсла «бүтүнлүклә ишыгландыра» билмәз.

Белә бир рәшадәти көстәрмиш оланын һаггы вар чидди бир нәсиһәтлә алман фәһләләринә мүрачиәт етсин:

«Бизим фикримизчә, бу вә башга бу кими мәсәләләр ичтимаи демократијанын диггәтини чәлб етмәјә тамамилә лајигдир... Гој ичтимаи демократија *кредит, дөвләт борчлары, шәхси борчлар, веркиләр вә с.* кими аз әһәмијјәтли олмајан башга мәсәләләри дә, бурада мәнзил мәсәләси тәдгиг едилдији кими, еләчә ајдын сурәтдә тәдгиг етмәјә чалышсын» вә илахир.

Беләликлә, бизим прудонист «бу кими мәсәләләр» һаггында бизә там бир сыра мәгаләләр вә'д едир вә әкәр о, бүтүн бу мәсәләләри дә индики «бу гәдәр мүһүм мөвзу» кими әтрафлы арашдырарса, онда «Volksstaat» бүтүн ил мүддәтинә әлјазмалары илә тә'мин едилмиш олачагдыр. Һәм дә, биз вериләчәк чаваблары габагчадан дуја биләрик,—һәр шеј артыг дејилмиш оланлардан ибарәт олачагдыр: капиталдан фаиз ләғв едиләчәк, бунунла да, дөвләт борчлары вә шәхси борчлар үзрә верилән фаизләр арадан галхачаг, кредит һавајы олачаг вә илахир. Ејни сеһрли сөз һәр бир башга мөвзуја тәтбиг едилир вә һәр бир ајрыча һалда мөһкәм мәнтигә көрә белә гәрибә бир

нәтичә чыхыр ки, әкәр капиталдан фаизләр ләғв едилмишдирсә, онда борч алынан пул үчүн даһа фаиз вермәк лазым кәлмир.

Бизим прудонистин бизи һәдәләјәрәк ирәли сүрмәк истәдији мәсәләләр дә јахшы мәсәләләрдир.—*Кредит!* Фәһләјә бир маашдан о бири мааша гәдәр олан кредитдән вә ја ломбард кредитиндән башга нә кредит лазымдыр? Белә бир кредити она һавајымы верәрләр, јохса фаизлә, һәтта ломбардларын сәләмчилик фаизләри илә,—фәһлә үчүн бунун чохму фәрги вар? Әкәр фәһлә, үмумијјәтлә дедикдә, бундан фајда көрсә вә, демәли, иш гүввәсинин истеһсал хәрчләри дә учузлашса,—онда иш гүввәсинин гијмәти дә ашағы дүшмәздими?—Лакин буржуа үчүн, хүсусилә дә хырда буржуа үчүн кредит мүһүм мәсәләдир, хырда буржуанын һәр заман кредит ала билмәси, һәм дә фаизсиз олараг ала билмәси онун үчүн хүсусилә әлверишли ола биләрди.—*«Дөвләт борчлары»!* Фәһлә синфи билир ки, бу борчу о алмамышдыр, һакимијјәти әлә кечирдикдә исә бу борчу өдәмәји борч алмыш оланларын үзәринә гојачагдыр.—*«Хүсуси борчлар»!*—кредитә бах.—*«Верқиләр»!* Буржуазијаны чох марагландыран, фәһләләри исә чох аз марагландыран бир шејдир: фәһләнин верки шәклиндә вердикләри, нәтичә е'тибарилә, иш гүввәсинин истеһсал хәрчләринә дахилдир вә, демәли, капиталист тәрәфиндән өдәнилмәлидир. Фәһлә синфи үчүн сон дәрәчә мүһүм мәсәләләр олараг бурада бизим гаршымыза гојулан бүтүн бу маддәләрин һәгигәтдә анчаг буржуа үчүн вә ондан да артыг дәрәчәдә хырда буржуа үчүн чидди әһәмијјәти вардыр, биз исә Прудонун әксинә гәти дејирик ки, фәһлә синфи һеч дә бу синифләрин мәнафејини көзләмәјә борчлу дејилдир.

Капиталистлә муздлу фәһлә арасында мүнасибәт мәсәләси кими һәгигәтән фәһләләрә аид бөјүк бир мәсәлә һаггында, капиталистин өз фәһләләри әмәјиндән нә сајаг варлана билдији мәсәләси һаггында бизим прудонист бир кәлмә дә олса данышмыр. Онун мүәллими, доғрудур, бу мәсәлә илә мәшғул олмушдур, лакин ону әсла ајдынлашдырмамышдыр вә һәтта өзүнүн сон әсәрләриндә дә бу чәһәтдән әслиндә «Philosophie de la Misère» («Јохсуллуг фәлсәфәсиндән»), бүтүн мискинлији һәлә 1847-чи илдә Маркс тәрәфиндән парлаг сурәтдә ифша едилмиш бу әсәрдән* узаға кетмәмишдир.

Чох кәдәрлидир ки, роман дилләриндә данышан фәһләләр ијирми беш ил әрзиндә, бу «Икинчи империја сосиалистләришин» јазыларындан савајы аз гала һеч бир башга мә'нәви

* Бах: *К. Маркс.* «Фәлсәфә јохсуллуғу». Ч-б Прудонун «Јохсуллуг фәлсәфәсинә» чаваб. (*К. Маркс.* «Фәлсәфә јохсуллуғу», Азәрнәшр, 1975). *Ред.*

сосиалист гидасы алмамышлар. Әкәр инди прудонизм нәзәријјәси Алманијада да чох јајылсајды, онда икигат кәдәрли оларды. Лакин бундан горхмаға лүзум јохдур. Алман фәһләләри нәзәри чәһәтдән прудонизми артыг әлли ил архада бурахмышлар вә буну *бир тәк* мәнзил мәсәләси тимсалында көстәрмәк кифајәтдир ки, бу чәһәтдән артыг зәһмәт чәкмәк лазым кәлмәсин.

II БӨЛМӘ

БУРЖУАЗИЈА МӘНЗИЛ МӘСӘЛӘСИНИ НЕЧӘ ҺӘЛЛ ЕДИР

I

Мәнзил мәсәләсинин *прудонсајағы* һәллинә һәср едилән бөлмәдә, хырда буржуазијанын нә дәрәчәдә бу мәсәлә илә билаваситә мараглы олдуғу көстәрилмишди. Лакин бу мәсәләнин ири буржуазија үчүн дә, долајысы илә олса да, јенә хејли әһәмијјәти вардыр. Мүасир тәбиәтшүнаслыг көстәрмишдир ки, фәһләләрин сых топалашдығы вә «пис мәһәлләләр» адланан мәһәлләләр, бизим шәһәрләримизә вахташыры үз верән бүтүн епидемијаларын мәнбәјидир. Вәба, јаталаг, јаталаг гыздырмасы, чичәк хәстәлији вә башга гырычы хәстәликләр һәмин фәһлә мәһәлләләринин чиркләнмиш һавасында вә зәһәрләнмиш сујунда өз бактеријаларыны јајыр; орада бунларын һеч көкү кәсилмир, мүнасиб шәраитдә исә бунлар инкишаф едиб үмуми бир епидемија һалыны алыр вә онда өз мәнбәләриндән кәнара чыхараг шәһәрин, даһа јахшы һавасы олан вә капиталист ағалар јашајан даһа сағлам һиссәләринә јајылыр. Һаким капиталистләр синфинин, фәһлә синфини епидемија хәстәликләринә мәһкум етмәкдән зөвг алмасы онун өзү үчүн чәзасыз галмыр; бунун зәрәри капиталистләрин өзләринә дәјир вә өлүм фәһләләр ичәрисиндән олдуғу кими, онларын ичәрисиндән дә амансызлыгла өз гурбанларыны алыр.

Бу һал елми чәһәтдән мүәјјән едилән кими инсанпәрвәр буржуаларда өз фәһләләринин сағламлығы гајғысына галмаг јолунда нәчиб бир јарыш һисси чошду. Даим јенидән баш верән епидемијаларын мәнбәләрини јох етмәк үчүн чәмијјәтләр тә'сис етмәјә, китаблар јазмаға, лајиһәләр дүзәлтмәјә, ганунлар мүзакирә етмәјә вә вермәјә башладылар. Фәһләләрин мәнзил шәраити јохланылмаға башланды вә ән биабырчы нөгсанлары дүзәлтмәк үчүн тәшәббүсләр едилди. Инкилтәрәдә

хүсусилә гызғын фәалијјәт көстәрилди; орада бөјүк шәһәрләр даһа чох иди вә, демәли, ири буржуалар даһа бөјүк тәһлүкә гаршысында идиләр; фәһлә синфинин һәјатынын санитарија шәраитини јохламаг үчүн һөкумәт комиссијалары тә'јин олунмушду; онларын һесабатлары өз дүрүстлүјү, долғунлуғу вә гәрәзсизлији чәһәтдән континентин бүтүн мә'лумат мәнбәләриндән хејли јахшы иди вә һәмин һесабатлар јени, аз-чох радикал ганунлар верилмәсинә сәбәб олду. Һәмин ганунлар нә гәдәр аз мүкәммәл олса да, һәр һалда континентдә индијәдәк бу истигамәтдә көрүлмүш тәдбирләрин һамысындан сонсуз дәрәчәдә үстүндүр. Буна бахмајараг, капиталист ичтимаи гурулушу хәстәликләри даим доғурур вә бу хәстәликләрин мүалиҹә олунмасы зәрурәтиндән елә бәһс олунур ки, һәтта Инкилтәрәдә дә бу мүалиҹә, чәтин ки, бирчә аддым да ирәлиләмиш олсун.

Алманијада исә адәтән олдуғу кими, хејли даһа узун мүддәт төләб олунду ки, јолухма хәстәликләринин бурада да даим мөвчуд олан мәнбәләри јухулу ири буржуазијаны һәрәкәтә кәтирә биләчәк дәрәчәдә артыб кәскинләшә билсин. Һәм дә дејирләр, јаваш кедән чох јол кедәр, одур ки, нәһајәт, биздә дә ичтимаи санитарија вә мәнзил мәсәләсинә даир буржуа әдәбијјаты мејдана кәлди; бу әдәбијјат харичи, башлыча олараг инкилис әдәбијјатындан көтүрүлүб су гатылмыш бир әдәбијјатдыр; бу көтүрүлмә әдәбијјаты, курултулу вә дәбдәбәли ибарәләр васитәсилә фырылдагчылыгла елә гәләмә верирләр ки, куја мәсәләни камилчә баша дүшмүрләр. Бу китаб да һәмин әдәбијјат чүмләсиндәдир: *Д-р Емил Закс. «Зәһмәткеш синифләрин мәнзил шәраити вә онун ислаһаты».* Вјана, 1869[235].

Мән бу китабы мәнзил мәсәләсинә буржуа бахышларыны шәрһ етмәк үчүн анчаг она көрә сечдим ки, бу китабда һәмин мөвзуја аид олан бүтүн буржуа әдәбијјатыны мүмкүн гәдәр тамамилә әһатә етмәјә тәшәббүс көстәрилир. Лакин бизим мүәллиф үчүн «мәнбә» олан бу әдәбијјат да әчәб әдәбијјатдыр! Һәгигәтән әсас мәнбәләр олан инкилис парламент һесабатларындан анчаг үч ән көһнә һесабатын адыны чәкилир; бүтүн китаб көстәрир ки, мүәллиф *һеч вахт бунлардан һеч бирини көрмәмишдир;* амма мүәллиф там бир сыра бајағы-буржуа, хејирхаһ-мешшан вә икиүзлү филантропик јазылары мисал кәтирир: Дүкпесјо, Робертс, Һолл, Һубер, инкилис ичтимаи елмләр (даһа доғрусу, ичтимаи чәфәнкијат) конгресинин әсәрләри, зәһмәткеш синифләрин рифаһы гајғысына галан Пруссија Иттифагынын журналы, Парисдәки үмумдүнја сәркиси һаггында Австрија рәсми һесабаты, јенә онун һаггында рәсми бонапартист һесабатлары, „Illustrated London News“[243], „Ueber Land und Meer“[244], вә нәһајәт, «танын-

мыш мө'тәбәр сима», «кәскин әмәли зәка» саһиби, «инандырычы натиглик габилијјәти олан» адам,—јә'ни *Јулиус Фауһер!* Бу мәнбәләр сијаһысында бәлкә јалныз «Gartenlaube»[245], «Kladderadatsch»[166] вә атычы Кучке[246] чатышмыр.

Ч-б Закс өз бахышлары һаггында һеч бир анлашылмазлыг ортаја чыхмасын дејә, 22-чи сәһифәдә билдирир:

«Ичтимаи игтисад дедикдә биз ичтимаи мәсәләләрә тәтбигән халг тәсәррүфаты һаггындакы нәзәријјәни, даһа дүрүст десәк,—бу елмин *өз «полад» ганунлары әсасында, һазырда һөкм сүрән ичтимаи гурулуш чәрчивәләри дахилиндә, таванасыз дејилән (!) синифләри варлы синифләр сәвијјәсинә галдырмаг үчүн* бизә тәклиф етдији васитәләрин вә үсулларын мәчмусуну нәзәрдә тутуруг».

Биз белә долашыг бир тәсәввүрү арашдырмаға киришмәјәчәјик ки, куја «халг тәсәррүфаты һаггында нәзәријјә», јахуд сијаси игтисад үмумијјәтлә, «ичтимаи» мәсәләләрдән башга һәр һансы дикәр мәсәләләрлә мәшғул олур. Биз дәрһал башлыча мәсәлә илә мәшғул олачағыг. Д-р Закс тәләб едир ки, буржуа игтисадынын «полад ганунлары», «һазырда һөкм сүрән ичтимаи гурулуш чәрчивәләри», башга сөзлә десәк,—капиталист истеһсал үсулу дәјишилмәз һалда галсын вә буна бахмајараг, «таванасыз дејилән синифләрин» вәзијјәти «варлы синифләрин сәвијјәсинә» галдырылсын. Лакин мә'лум олдуғу кими, таванасыз дејилән јох, һәгигәтән таванасыз олан вә сатмаг үчүн иш гүввәсиндән башга бир шеји олмајан, буна көрә дә һәмин иш гүввәсини сәнаје капиталистләринә сатмаға мәчбур олан синфин мөвчуд олмасы капиталист истеһсал үсулу үчүн лабүд олан илкин шәртдир. Демәли, ч. Заксын кәшф етдији јени елмин—«ичтимаи игтисадын»—вәзифәси елә васитәләр вә үсуллар тапмагдан ибарәтдир ки, бүтүн хам материалларын, истеһсал аләтләринин вә јашајыш васитәләринин саһибләри олан капиталистләрлә, јалныз өз иш гүввәсинин саһиби олан, бундан артыг һеч бир шеји олмајан таванасыз муздлу фәһләләр арасындакы әкслијә әсасланан ичтимаи гурулуш дахилиндә,—бу ичтимаи гурулуш чәрчивәләри дахилиндә бүтүн муздлу фәһләләр, муздлу фәһлә олараг галмагла бәрабәр капиталистләрә чеврилә билсинләр. Ч-б Закс зәнн едир ки, бу мәсәләни һәлл етмишдир. О зәһмәт чәкиб бизә көстәрмәзми ки, I Наполеон заманындан бәри һәр бири өз һејбәсиндә маршал нишаны көздирән бүтүн франсыз ордусу әскәрләрини, садәчә әскәр олараг галмагла бәрабәр нә сајаг фелдмаршаллара чевирмәк олар. Јахуд Алманија империјасынын 40 милјон тәбәәсинин һамысыны нә сајаг Алманија императорлары етмәк олар!

Буржуа сосиализминин маһијјәти дә мәһз мүасир чәмијјәтин бүтүн фәлакәтләринин әсасыны сахламағы вә ејни за-

манда һәмин фәлакәтләри арадан галдырмағы арзу етмәкдән ибарәтдир. Һәлә «Коммунист Манифести»ндә дејилдији кими, буржуа сосиалистләри «буржуа ҷәмијјәтинин варлығыны мәһкәмләтмәк үчүн ичтимаи хәстәликләри сағалтмаг истәјирләр», онлар *«пролетариатсыз буржуазија»** олмасыны истәјирләр. Биз көрдүк ки, ч. Закс да мәсәләни еjнилә бу шәкилдә гоjур. О, мәсәләнин һәллини мәнзил мәсәләсинин һәллиндә көрүр; о бу фикирдәдир ки,

«зәһмәткеш синифләрин мәнзилләрини јахшылашдырмаг јолу илә, тәсвир олунан физики вә мә'нәви јохсуллуғу мүвәффәгијјәтлә јүнкүлләшдирмәк оларды, бунунла да» — jә'ни *бир тәк* мәнзил шәраитини кениш сурәтдә јахшылашдырмаг јолу илә — «һәмин синифләрин ән бөjүк гисми, инсана чәтин ки лајиг олан јашајыш шәраити батаглығындан мадди вә мә'нәви рифаһын саф јүксәкликләринә галдырыла биләрди» (сәһ. 14).

Јери көлмишкән дејәк ки, буржуа истеһсал мүнасибәтләринин јаратдығы вә онларын јенә дә јашамасы үчүн шәрт олан пролетариатын варлығы фактыны пәрдәләмәк буржуазијаја хејирлидир. Буна көрә дә ч. Закс 21-чи сәһифәдә бизә нағыл ачыр ки, зәһмәткеш синифләр дедикдә әсл фәһләләрлә бәрабәр, бүтүн «таванасыз ичтимаи синифләри», «үмумијјәтлә хырда адамлары—сәнәткарлары, дул гадынлары, пенсијачылары (!), ашағы мә'мурлары вә и. а.» нәзәрдә тутмаг лазымдыр. Буржуа сосиализми әлини хырда буржуа сосиализминә узадыр!

Бәс мәнзил еһтијачы һарадан доғур? О нечә мејдана көлмишдир? Мәрһәмәтли буржуа олан ч. Заксын билмәjә еһтијачы јохдур ки, мәнзил еһтијачы буржуа ҷәмијјәт формасынын зәрури мәһсулудур; зәһмәткешләрдән ибарәт чох бөjүк бир күтләнин јалныз әмәк һаггы илә, демәли, јашаја билмәк вә нәсли давам етдирмәк үчүн зәрури олан јашајыш васитәләри мәчмусу илә јашамалы олдуғу бир ҷәмијјәт мәнзил еһтијачы олмадан мөвчуд ола билмәз; бу ҷәмијјәтдә машынлы техника саһәсиндә јени тәкмилләшдирмәләр вә и. а. даим фәһлә күтләләрини ишдән мәһрум едир; бурада сәнаjедә мүнтәзәм сурәтдә тәкрар олунан күчлү дәjишикликләр, бир тәрәфдән, ишләмәjән фәһләләрдән ибарәт бөjүк бир еһтијат ордусунун мөвчуд олмасына сәбәб олур, о бири тәрәфдән исә, вахташыры бөjүк ишсизләр күтләсини чыхарыб күчәjә салыр; бурада фәһләләр, күтләләр һалында бөjүк шәһәрләрә топлашыр, һәм дә мөвчуд шәраитдә онлар үчүн мәнзилләр јарадылмасына нисбәтән даһа сүр'әтлә топлашыр; демәли, бурада, ән чиркли донуз дамына да һәмишә кирајәнишин тапыла биләр; нәһајәт, бурада ев саһибинин бир капиталист олмаг е'тибарилә өз еви

* Бах: бу нәшр, I-чи чилд, сәһ. 138. *Ред.*

үчүн амансызлыгла ән јүксәк кирајә һаггы гопармаға нәинки һүгугу вар, һәтта, рәгабәт **үзүндән**, буну етмәјә мүәјјән дәрәчәдә мәчбурдур. Белә бир чәмијјәтдә мәнзил еһтијачы— һеч дә тәсадүфи һал дејил, зәрури һалдыр; мәнзил еһтијачы санитарија вәзијјәтинә бүтүн өз тә'сирләри вә и. а. илә бирликдә јалныз о заман арадан галдырыла биләр ки, ону доғуран бүтүн ичтимаи гурулуш тәмәлинә гәдәр дәјишдирилмиш олсун. Лакин буржуа сосиализминин буну билмәјә еһтијачы јохдур. О, мәнзил еһтијачыны мөвчуд шәраитлә изаһ етмәјә *чәсарәт* етмир. Демәли, она анчаг бир шеј галыр ки, бу да нәсиһәтвериҹи ибарәләрлә мәнзил еһтијачыны инсанын корланмасы илә, нечә дејәрләр, илкин күнаһла изаһ етмәкдән ибарәтдир.

«Бурада да е'тираф етмәк лазымдыр — вә, демәли, инкар етмәк олмаз» (нә гәдәр чәсарәтли нәтичә!), «ки, тәгсирин... бир гисми, мәнзил тәләб едән *фәһләләрин өзләринин үзәринә* дүшүр, бир гисми, һәм дә даһа чох гисми исә, бу тәләбаты өдәмәји өһдәләринә көтүрәнләрин, ја да лазыми вәсаитә малик олдуглары һалда бу вәзифәни һеч өһдәләринә дә көтүрмәјәнләрин үзәринә, — *варлы, јүксәк ичтимаи синифләрин үзәринә* дүшүр. Бу сонунчуларын тәгсири... ондан ибарәтдир ки, јахшы мәнзилләрин кифајәт гәдәр тәклифини тә'мин етмәк гајғысына галмырлар».

Прудон бизи игтисади саһәдән һүгуг саһәсинә апарыб чыхартдығы кими, бурада да бизим буржуа сосиалисти бизи игтисади саһәдән әхлаг саһәсинә чәкир. Бу исә тамамилә тәбиидир. Ким капиталист истеһсал үсулуну, мүасир буржуа чәмијјәтинин «полад ганунларыны» тохунулмаз е'лан едирсә вә буна бахмајараг, онларын хошакәлмәз, лакин зәрури нәтичәләрини арадан галдырмаг истәјирсә, она анчаг бу галыр ки, капиталистләрә; шәхси мәнафе тә'сири алтында, еһтијачы олдугда исә рәгабәт тә'сири алтында дәрһал бүтүн гүввәтли тә'сири бухар кими һаваја учуб кедән әхлаги моизәләр охусун. Бу моизәләр, өрдәк јумурталары үстүндә отуруб чыхартдығы балаларын мәһарәтлә үзмәкдә олдуглары көлүн саһилиндә дурмуш тојуғун моизәләринә тамамилә ујғундур. Суда дирәк олмадығы һалда өрдәк балалары суда кәзирләр, һәмчинин мәнфәәтдә һиссијјат олмадығы һалда капиталистләр мәнфәәтә доғру чан атырлар. Һәлә гоча Һанземан демишди ки: «Пул ишләриндә һиссијјат јерсиздир»; о буну ч. Заксдан даһа јахшы анлајырды.

«Јахшы мәнзилләр о гәдәр баһадыр ки, фәһләләрин бөјүк гисми бунлардан истифадә етмәк *имканындан тамамилә мәһрумдур*. Ири капитал... зәһмәткеш синифләр үчүн мәнзилләр тикмәкдән горха-горха бојун гачырыр..., белә ки, бу синифләр өз мәнзил тәләбатыны өдәмәк ишиндә чох вахт еһтикар торуна дүшүрләр».

Алчаг еһтикар! Ири капитал, әлбәттә, һеч вахт мөһтәкирлик етмир! Амма бәднијјәт дејил, јалныз билмәмәзлик ири

капиталын фəһлə мəнзилləри илə мəһтəкирлик етмəсинə мане олурмуш:

«Ев саһибləри һеч *билмирləр* ки, мəнзилə олан тələбатын нормал сурətдə өдənилмəси... нечə бөјүк вə мүһүм рол ојнајыр, *онлар билмирləр ки,* бир гајда олараг пис, зəрərли мəнзилləри мəс'улиҗҗətсизликлə адамлара тəклиф етмəклə *адамлара нəлəр етмиш олурлар* вə, нəһајət, онлар *билмирləр* ки, бунунла өзləринə нечə зəрəр вурмуш олурлар» (сəһ. 27).

Лакин мəнзил еһтијачынын мејдана кəлмəси үчүн капиталистин билмəмəзлијинə фəһləнин билмəмəзлији дə əлавə олунмалы имиш. Ч-б Закс, фəһləләрин «ən ашағы тəбəгələринин», «тамамилə јурдсуз галмамаг үчүн даим өзləринə һарада олурса-олсун јатачаг јери ахтармаға мəчбур (!) олдугларыны вə бу чəһətдən тамамилə көмəксиз вə ачыз олдугларыны» е'тираф етдикдən сонра бизə белə нағыл ачыр:

«Ахы һамыја мə'лум бир фактдыр ки, онлардан» (фəһləләрдən) «бир чоху јүнкүлфикирлилик, лакин башлыча олараг билмəмəзлик үзүндən, рационал кикијена һаггында, хүсусилə дə мəнзилин бу чəһətдən нə гədəр бөјүк əһəмиҗҗəти олдуғу һаггында *зəррə гədəр анлајыша малик олмајараг* аз гала мисилсиз бир мəһарətлə өз организмləрини тəбии инкишаф вə сағлам јашајыш шəраитиндən мəһрум едир» (сəһ. 27).

Лакин мəһз бурада буржуанын ешшəк гулаглары бајыра чыхыр. Капиталистləрин «тəгсири» билмəмəзлик ичəрисиндə итиб кетдији һалда, фəһləләрин билмəмəзлији јалныз онлары тəгсиркар һесаб етмək үчүн бəһанə олур. Гулаг асын:

«Белəликлə, елə чыхыр ки,» (мəһз билмəмəзлик үзүндən) «онлар јалныз мəнзил кирајəсинə азачыг гəнаət етмək үчүн гаранлыг, рүтубətли, дарысгал мəнзилləрдə, мүхтəсəр, бүтүн кикијена тələбləринə гаршы һəгарət демək олан мəнзилləрдə јашајырлар..., чох вахт бир нечə аилə бир мəнзил, һətта тək бирчə отаг кирајə едир, — бүтүн бунлар мəнзилə аз пул хəрчləмək үчүндүр, һалбуки онлар *сəрхошлуг вə чүрбəчүр фајдасыз зөвгləрə* өз кəлирləрини *һəгигətən күнаһкар бир сурətдə исраф едирләр».*

Фəһləләрин «араг вə түтүнə исрафчылыгла хəрчləдикləри» (сəһ. 28) пуллар, «ағыр бир даш кими фəһлə силкини јенə вə јенə батаглыға доғру чəкən мејхана һəјаты вə онун бүтүн ачыначаглы нəтичələри»,—бунлар, доғрудан да, ағыр бир даш кими ч. Заксын хиртдəјиндə илишиб галмышдыр. Мөвчуд мүнасибətлəр шəраитиндə фəһləләр арасында сəрхошлуг да—јаталаг, чинајət, түфејлиләр, мəһкəмə приставы вə башга ичтимаи хəстəликләр кими фəһləләрин һəјат шəраитинин зəрури мəһсулудур; о гədəр зəрури мəһсулудур ки, орта һесабла нə гədəр адамын сəрхошлуг едəчəјини ирəличədən һесаблајыб билмək мүмкүндүр,—буну да ч. Заксын билмəјə еһтијачы јохдур. Һəм дə, һəлə мəним гоча бир мəктəб мүəллимим дејərди: «Садə адамлар мејханаја, ағалар исə клуба кедир-

ләр», мән һәм мејханаја, һәм дә клуба кетмиш олдуғум үчүн, буну тәсдиг едә биләрәм.

Һәр ики тәрәфин «билмәмәзлији» һаггында бүтүн бу бошбоғазлыг, капитал илә әмәјин мәнафе аһәнкдарлығы һаггында чејнәнмиш ибарәләрдән ибарәт олур. Әкәр капиталистләр өзләринин һәгиги мәнафејини баша дүшсәјдиләр, фәһләләрә јахшы мәнзилләр верәрдиләр вә үмумијјәтлә онлар үчүн јахшы шәраит јарадардылар; әкәр фәһләләр өзләринин һәгиги мәнафејини дәрк етсәјдиләр тә'тилләр дүзәлтмәздилөр, сосиал-демократија ујмаздылар, сијасәтлә мәшғул олмаздылар, өз капиталист рәисләринин ардынча итаәтлә кедәрдиләр. Амма һејһат, һәр ики тәрәф өз мәнафејини ч. Заксын вә онун сајсыз сәләфләринин тәблиғ етдикләриндә көрмүр. Капитал илә әмәк арасында мүгәддәс аһәнкдарлыг артыг 50 илдир тәблиғ едилир; бу аһәнкдарлығы нүмунәви тә'сисатла сүбут етмәк чәһдләри буржуа филантропијасына артыг чох баһа тамам олмушдур; вәзијјәт исә ашағыда көрәчәјимиз кими, бу әлли илдә зәррә гәдәр дәјишилмәмишдир.

Бизим мүәллиф инди мәсәләнин әмәли һәллинә кечир. Прудонун фәһләләри өз мәнзилләринин *мүлкијјәтчиләри* етмәк лајиһәсинин нә гәдәр аз ингилаби лајиһә олдуғу артыг ондан көрүнүр ки, буржуа сосиализми бу лајиһәни әмәли сурәтдә һәјата кечирмәјә һәлә Прудондан әввәл чәһд етмиш вә инди јенә чәһд етмәкдәдир. Ч-б Закс да билдирир ки, мәнзил мәсәләси, јалныз мәнзил мүлкијјәтинин фәһләләр әлинә кечмәси илә тамам һәлл олуна биләр (сәһ. 58 вә 59). Бундан әлавә, о бу фикирдән шаиранә бир вәчдә кәлир вә ашағыдакы чошғун тираданы сөјләјир:

«Торпаг мүлкијјәтинин һәсрәти ким инсана хас олан арзуда, — һәтта *нәбәләри гызғын вуран* һазыркы *ишкүзар һәјатын* да зәифләдә билмәдији сә'јдә спесифик нә исә вардыр. Бу — торпаг мүлкијјәтиндән ибарәт тәсәррүфат әмлакынын әһәмијјәтинин шүурсуз дујулмасыдыр. Инсан онунла бирликдә мөһкәм бир вәзијјәт әлдә едир, јердә санки мөһкәм көк салмыш олур вә һәр тәсәррүфат» (!) «орада ән мөһкәм тәмәл әлдә едир. Лакин торпаг мүлкијјәтинин мүгәддәс күввәси бу мадди фајдалар чәрчивәсиндән чох-чох кәнара чыхыр. Ким торпаг саһәсини өзүнүнкү адландырмаг сәадәтинә наил олмушдурса, о, *тәсәррүфат мүстәгиллијинин мүмкүн олан пилләләриндән ән јүксәјинә* галхмышдыр; онун әлиндә елә бир саһә вардыр ки, орада истәдији кимн, *сәрбәстчә* һәрәкәт едә биләр, о *өзү өзүнүн ағасыдыр*, о, мүәјјән һакимијјәт саһибидир вә оиун дар күн үчүн *е'тибарлы далдаланачағы* вардыр; онун дүшүнчәси вә бунуила бирликдә онун мә'нәви күввәси артыр. Бу мәсәләдә мүлкијјәтин бөјүк әһәмијјәти дә бурадан ирәли кәлир... Инди конјунктураиыи шылтаглығы гаршысында ачиз вәзијјәтдә олан, иш верәндән даим асылы олан фәһлә бунунла да һәмин сәбатсыз вәзијјәтдән мүәјјән дәрәчәдә хилас оларды; *о, капиталист оларды* вә дашынмаз әмлакыны кироз гојмаг шәртилә она кредит ачылмасы илә әлагәдар ораг ишсизлик вә ја әмәк габилијјәтини итирмәк тәһлүкәсиндән горунмуш оларды. *Бу јолла о, тавапасыз синифдән варлы синиф сәвијјәсинә јүксәлмиш оларды*» (сәһ. 63).

Көрүнүр, ч. Закс белә зәнн едир ки, инсан өз маһиҗәти е'тибарилә кәндлидир; јохса о, бизим ири шәһәрләрин фәһләләринә торпаг мүлкиҗәти һәсрәтиндә, индиҗәдәк һеч кәсин онларда кәшф етмәдиҗи бир һәсрәтдә олмағы иснад вермәзди. Бизим шәһәр фәһләләри үчүн һәрәкәт азадлығы—биринчи һәјат шәртидир, торпаг мүлкиҗәти исә онлар үчүн анчаг бухов ола биләр. Онлара мүлкиҗәт олараг ев версәниз, онлары јенидән торпаға тәһким етсәниз, онда әмәк һаггынын фабрикчиләр тәрәфиндән ашағы салынмасына гаршы онларын мүгавимәт күчүнү гырмыш оларсыныз. Ајрыча бир фәһлә, јери кәлдикдә бәлкә дә өз хырдача евини сата биләрди, лакин чидди тә'тил заманы вә ја үмуми сәнаје бөһраны заманы*, бу һадисәнин үз вердиҗи фәһләләрә мәхсус олан бүтүн евләр базарда сатылмалы оларды, демәли, бу евләр үчүн ја һеч алычы тапылмазды, ја да бу евләр маја дәјәриндән хејли ашағы гиҗмәтә сатыларды. Һәтта онларын һамысы үчүн алычылар тапылсајды да,—ч. Заксын бүтүн бөјүк мәнзил ислаһаты јенә һеч бир нәтичә вермәзди вә о јенә дә башдан башламалы оларды. Лакин шаирләр хәјалат аләминдә јашајырлар; ч. Закс да бу аләмдә јашајыр вә хәјал едир ки, торпаг саһиби «тәсәррүфат мүстәгиллиҗинин ән јүксәк пилләсинә чатмышдыр», онун «е'тибарлы далдаланачағы» вардыр, о, *«капиталист олур* вә дашынмаз әмлакыны киров гоймаг шәртилә она кредит ачылмасы илә әлагәдар олараг ишсизлик вә ја әмәк габилиҗәтини итирмәк тәһлүкәсиндән горунмуш олур» вә илахир. Лакин гој ч. Закс франсыз вә бизим Рејн хырда кәндлиләримизә јахындан нәзәр салсын; онларын евләри вә тарлалары лап һәдсиз һипотек борчу ичиндәдир, мәһсуллары һәлә бичилмәмишдән кредиторларынын малы олур, онларын «саһәсиндә» исә онлар өзләри дејил, сәләмчи, вәкил вә мәһкәмә приставы истәдиҗи кими сәрбәстчә һәрәкәт едирләр. Бу доғрудан да сәләмчи үчүн игтисади мүстәгиллиҗин мүмкүн олан пилләләриндән ән јүксәҗидир. Фәһләләрин өз хырдача евләрини мүмкүн гәдәр тезликлә сәләмчинин белә мүстәгил сәрәнчамына вермәси үчүн исә, хејирхаһ ч. Закс *дашынмаз әмлакын киров гојулмасы* шәртилә онлар үчүн ачылмыш *кредити,* ишсизлик вә әмәк габилиҗәтини итирмәк һаллары баш вердикдә, јохсуллара һимајәдарлыг едәнләри зәһмәтә салмаг әвәзинә, фәһләләрин истифадә едә биләчәкләри кредити гајғыкешликлә онлара көстәрир.

Әввәлдә гаршыја гојулан мәсәләни ч. Закс һәр һалда инди һәлл етмиш олду: фәһлә өзү үчүн хырдача ев әлдә етмәк јолу илә *«капиталист олур».*

* «Вә ја үмуми сәнаје бөһраны заманы» сөзләри 1887-чи ил нәшриндә Енкелс тәрәфиндән әлавә едилмишдир. *Ред.*

Капитал—өзкәләрин һаггы өдәнилмәмиш әмәји үзәриндә һөкмранлыгдыр. Демәли, фәһләнин хырдача еви јалныз о заман капитал олур ки, фәһлә бу еви үчүнчү бир шәхсә кираjәjә версин вә бу үчүнчү шәхсин әмәjн мәһсулунун бир һиссәсини кираjә һаггы шәклиндә мәнимсәсин. Лакин, сүртуку мән дәрзидән пулла алыб әjнимә кеjдиjим андан сүртук капитал олмаг һалындан чыхдығы кими, фәһлә өзү дә евдә jашадығы үчүн ев капитала чеврилә билмәз. Доғрудур, мин талер дәjәриндә хырда бир еви олан фәһлә даһа пролетар дејилдир, лакин ону капиталист адландырмаг үчүн ч. Закс олмаг лазымдыр.

Лакин бизим фәһләнин капиталист чилдинә салынмасының башга бир тәрәфи дә вардыр. Тутаг ки, сәнаје рајонларындан бириндә һәр бир фәһләнин өз хырдача евинә малик олмасы бир гајда олду. Бу һалда *һәмин рајонун фәһлә синфи мәнзилләрдән пулсуз истифадә едир;* мәнзил хәрчләри даһа онун иш гүввәси дәjәринә дахил олмур. Лакин иш гүввәсинин истеһсал хәрчләринин һәр бир азалмасы, jә'ни фәһләнин jашамасы үчүн зәрури олан мәһсулларын гиjмәтинин узун мүддәт әрзиндә һәр бир азалмасы, «халг тәсәррүфаты һаггындакы нәзәриjjәнин полад ганунларына әсасән» иш гүввәси дәjәринин азалмасы демәкдир вә буна көрә дә, нәтичә е'тибарилә, әмәк һаггынын мүвафиг дәрәчәдә азалмасына сәбәб олур. Беләликлә, әмәк һаггы орта һесабла, гәнаәт едилән мәнзил кираjәсинин орта мәбләғи гәдәр ашағы дүшмүш оларды, jә'ни фәһлә өз хүсуси еви үчүн кираjә һаггы вермиш оларды, лакин әввәлки кими, пул шәклиндә ев саһибинә дејил, фабрикиндә ишләдиjи фабрикчиjә һаггы өдәнилмәмиш әмәк шәклиндә вермиш оларды. Беләликлә, фәһләнин jығыб хырдача евә гоjдуғу пул һәгигәтән бир нөв капитал оларды, лакин онун өзү үчүн дејил, она иш верән капиталист үчүн капитал оларды.

Беләликлә, ч. Закс һәтта кағыз үзәриндә дә өз фәһләсини капиталистә чевирә билмир.

Jери кәлмишкән геjд едәк ки, jухарыда сөjләниләнләр гәнаәтдән вә jа фәһләнин jашаjыш васитәләринин учузлашдырылмасындан ибарәт олуб ичтимаи ислаһатлар адланан бүтүн ислаһатлара аиддир. Jа бу ислаһатлар үмуми шәкил алыр вә белә олдугда онларын ардынча әмәк һаггы да мүвафиг дәрәчәдә азалыр, jа да бу ислаһатлар анчаг тәк-тәк тәчрүбәләр олараг галыр вә белә олдугда онларын аjры-аjры истисналар шәклиндә мөвчуд олмасы сүбут едир ки, онларын бөjүк өлчүдә һәjата кечирилмәси мөвчуд капиталист истеһсал үсулу илә бир jерә сығмаз. Тутаг ки, бу вә jа башга бир jердә үмуми

гајда оларағ истеһлак иттифаглары јаратмаг јолу илә фәһләләр үчүн әрзаг малларынын гијмәтини 20% учузлашдырмаг мүмкүн олду; белә олдугда орада әмәк һаггы заман кечдикчә тәхминән 20%, јә'ни бу мәһсуллара ајрылан вәсаитин фәһлә бүдчәсинә дахил олдуғу нисбәтдә ашағы дүшмәлидир. Әкәр, мисал үчүн, фәһлә өз һәфтәлик әмәк һаггынын орта һесабла дөрддә үч һиссәсини һәмин мәһсуллара сәрф едирсә, онда әмәк һаггы, нәтичә е'тибарилә, $^3/_4 \times 20 = 15\%$ ашағы дүшәчәкдир. Мүхтәсәр, чәкдији хәрчләрдә фәһләнин гәнаәт әлдә етмәсинә имкан верән белә бир ислаһат үмуми шәкил алан кими, фәһлә бу гәнаәтин она өз хәрчләрини азалтмаг имканы вердији нисбәтдә азалдылмыш әмәк һаггы алачагдыр. Гәнаәт васитәсилә *һәр* фәһләнин 52 талер мүстәгил кәлир көтүрмәсинә имкан версәниз, онун һәфтәлик әмәк һаггы да нәтичә е'тибарилә, бир талер азалмалы олачагдыр. Беләликлә: фәһлә нә гәдәр чох гәнаәт едирсә, бир о гәдәр аз әмәк һаггы алыр. Демәли, фәһлә өз хејри үчүн дејил, капиталистин хејри үчүн гәнаәт едир. Даһа бундан артыг нә лазымдыр ки, «тәсәррүфатда биринчи хејирли иш олан гәнаәткарлыға... фәһләдә ән гәти шәкилдә һәвәс ојадылсын»? (сәһ. 64).

Лакин ч. Закс да бунун ардынча бизә дејир ки, фәһләләр өзләринин хејриндән артыг капиталистләрин хејринә ев саһибләри олмалыдырлар:

«Ахы бир тәк фәһлә силки үчүн дејил, үмумијјәтлә бүтүн чәмијјәт үчүн дә сон дәрәчә хејирлидир ки, онун мүмкүн гәдәр даһа чох үзвү торпаға» (!) «бағланмыш олсун» (мән ч. Заксы һеч олмазса бирчә дәфә бу вәзијјәтдә көрмәк истәрдим)...* «Ајағымызын алтында јанан вә ичтимаи мәсәлә адланан вулканы аловландыран бүтүн кизли гүввәләр, — пролетариатын гәзәбләнмәси, нифрәт..., ағыллардакы тәһлүкәли чашгынлыг...—әкәр... фәһләләр өзләри бу јолла варлылар синфинә чевриләрсә, онда күнәшин доғмасы илә бүтүн бунлар думан кими јох олуб кетмәлидир» (сәһ. 65).

Башга сөзлә десәк, ч. Закс үмид едир ки, фәһләләрин пролетар вәзијјәтиндә дәјишиклик, ев әлдә едилмәсиндән доғачаг дәјишиклик баш вердикдә, фәһләләр өз пролетар характерини дә итирәчәкләр вә, һәмчинин өз евләринә малик олан өз әчдадлары кими, јенидән итаәткар гул олачаглар. Прудонистләр кәрәк бунун үзәриндә фикирләшәјдиләр.

Ч-б Закс зәнн едир ки, белә ликлә ичтимаи мәсәләни һәлл етмишдир:

«*Не'мәтләрин даһа әдаләтлә бөлүнмәси,* — бир чохларынын һәлл етмәјә чалышыб мүвәффәг олмадыглары сфинкс тапмачасы, — инди өзүнү бизә

* «Volksstaat» гәзетиндә ситат нисбәтән даһа тамам кәтирилмишдир, «Бүтүн кизли гүввәләр» сөзләриндән габаг: «Торпаг мүлкијјәти... варлы синфин һөкмранлығына гаршы мүбаризә апаранларын сајыны азалдыр». *Ред.*

Inисс етдирән бир факт дејилми, бунунла да о, идеаллар аләминдән чыхмырмы вә һәгигәт саһәсинә дахил олмурму? Јох әкәр бу һәјата кечирилмишсә, онда бунунла да һәтта *ән ифрат чәрәјана мәнсуб сосиалистләрин дә өз нәзәријјәләринин зирвәси һесаб етдикләри* ән јүксәк мәгсәдләрдән бири әлдә едилмәмишдирми?» (сәһ. 66).

Әсл сәадәтдир ки, биз бу јерә кәлиб чата билмишик. Бу севинч бағыртысы ч. Заксын китабынын мәһз «ән јүксәк зирвәсини» тәшкил едир вә бурадан мүәллиф јаваш-јаваш јенә дә дағын этәјинә, «идеаллар аләминдән» ади һәгигәт саһәсинә енир; биз ашағы ендикдә исә көрәчәјик ки, орада олмадығымыз мүддәтдә һеч бир шеј, әсла һеч бир шеј дәјишилмәмишдир.

Дағын этәјинә доғру биринчи аддымы атмаға бизи бәләдчимиз мәчбур едир; о бизи баша салыр ки, ики систем фәһлә мәнзили вардыр: бири, Инкилтәрәдә олдуғу кими коттечләр системидир ки, бурада һәр фәһлә аиләсинин өз хырдача еви, мүмкүн олдугда исә һәтта хырдача бир бағы да вардыр; бири дә Парисдә, Вјанада вә и. а. олдуғу кими, күлли мигдар фәһлә мәнзилләри олан бөјүк биналардан ибарәт казарма системидир. Шимали Алманија системи ара системи тәшкил едир. Доғрудур, коттечләр системи јеканә дүзкүн систем оларды, һәм дә елә *јеканә* бир систем оларды ки, бурада фәһлә өз еви үзәриндә мүлкијјәт һүгугу әлдә едә биләрди; казарма системинин исә сағламлыг, әхлаг вә аилә асајиши үчүн зәрәрли олмаг мә'насында чох бөјүк нөгсанлары да вардыр,— лакин һејһат, мәһз мәнзил еһтијачынын мәркәзләриндә, ири шәһәрләрдә коттечләр системи, торпағын баһалығы үзүндән, тәәссүф ки, һәјата кечирилә билмир вә әкәр орада бөјүк казармалар јеринә 4—6 мәнзилдән ибарәт евләр тикмәк, јахуд чүрбәчүр иншаат кәләкләри ишләтмәклә казарма системинин чох мүһүм нөгсанларыны арадан галдырмаг мүмкүн олурса, бундан разы галмаг лазымдыр (сәһ. 71—92).

Биз артыг хејли ашағылара енмишик, доғру дејилми? Фәһләләрин капиталистләрә чеврилмәси, ичтимаи мәсәләнин һәлли, һәр фәһләнин өз еви олмасы—бүтүн бунлар јухарыда, «идеаллар аләминдә» галды; биз анчаг коттечләр системини кәндләрдә тәтбиг етмәклә мәшғул олмалы, шәһәрләрдә исә мүмкүн гәдәр бабат һалда фәһлә казармалары јаратмалы олуруг.

Белөликлә, мәнзил мәсәләсинин буржуасајағы һәлли *шәһәрлә кәнд арасындакы әксликлә* үз-үзә кәләрәк ачыгча бошa чыхмышдыр. Мәһз бурада биз мәсәләнин мәркәзи маддәсинә кәлиб чатмыш олуруг. Мәнзил мәсәләси јалныз о заман һәлл едилә биләр ки, чәмијјәт, шәһәрлә кәнд арасындакы әкслији,

мүасир капитализм чәмиjjәтиндә ифрат дәрәчәjә чатдырылмыш олан әкслиjи jох етмәjә башланыла биләчәк дәрәчәдә jенидән гурулмуш олсун. Бу әкслиjи jох етмәjә әсла гадир олмаjан капитализм чәмиjjәти исә, әксинә, бу әкслиjи күндәнкүнә daha артыг кәскинләшдирмәjә мәчбурдур. Һәлә зәманәмизин илк утопик сосиалистләри—Оуен вә Фурjе буну дүзкүн баша дүшмүшдүләр. Онларын нүмунәви тә'сисатында daha шәһәрлә кәнд арасында әкслик jохдур. Демәли, бурада мәһз ч. Заксын иддиа етдикләринин әкси мөвчуддур; мәнзил мәсәләсинин һәлли ejни заманда ичтимаи мәсәләнин һәллинә кәтириб чыхармаг дejил, jалныз ичтимаи мәсәләнин һәлли сajәсиндә, jә'ни капиталист истеһсал үсулунун мәһв едилмәси сajәсиндә, ejни заманда мәнзил мәсәләсинин һәлли мүмкүн олур. Һазыркы бөjүк шәһәрләри сахламагла мәнзил мәсәләсини һәлл етмәjә чалышмаг,—мә'насыз бир шejдир. Лакин һазыркы бөjүк шәһәрләр jалныз капиталист истеһсал үсулу мәһв едилдикдә арадан галдырылачагдыр, бу мәһветмә башландыгда исә, мәсәлә daha һәр фәһләни өз хырдачa евинин саһиби етмәк үзәриндә дejил, тамамилә башга шejләр үзәриндә олачагдыр.

Лакин һәр бир ичтимаи ингилаб әввәлчә һәр шеjи, мөвчуд олдуғу шәкилдә көтүрмәjә вә ән биабырчы бәлаjа гаршы, мejданда олан васитәләрин көмәjи илә мүбаризә апармаға мәчбурдур. Jухарыда көрдүjүмүз кими, варлы синифләрә мәхсус көзәл мәнзилләрин бир гисмини мүсадирә етмәк вә jердә галан гисмини мәчбури сурәтдә jашajыш үчүн ajырмаг jолу илә мәнзил *еһтиjачынын* арадан галдырылмасына дәрһал көмәк етмәк олар.

Jох әкәр ч. Заксын сонраларда да jенә бөjүк шәһәрләрин олмасыны әсас көтүрәрәк, шәһәрләрин *jахынлыгында* салынмалы олан фәһлә колониjаларындан мүфәссәл вә узун-узады дәм вурурса, әкәр о үмуми «су кәмәри, газ ишыгы, һава вә jа су илә гыздырылан собалары, чамашырханасы, гурутма jери, һамамы вә с.» олан, «көрпә евләри, мәктәби, ибадәтханасы» (!), «гираәтханасы, китабханасы..., шәраб вә пивә анбары, раһатлыг үчүн һәр шejә малик рәгс вә мусиги залы» олан, бүтүн евләрә енержи вермәклә «истеһсалы мүәjjән өлчүдә jенә фабрикләрдән ев е'малатханаларына кечирә биләчәк» бухар мүһәррики олан белә колониjаларын бүтүн мәзиjjәтләрини тәсвиp едирсә,—бүтүн бунлар вәзиjjәти зәррә гәдәр дәjишдирмир. Онун тәсвир етдиjи колониja, ч. Һубер тәрәфиндән билаваситә Оуен вә Фурjе кими сосиалистләрдән көтүрүлмүш вә сосиализмә аид нә варса, һамысынын үстүндән садәчә олараг гәләм чәкилмәклә колониjаja там буржуа характери верилмишдир. Лакин мәһз бунун нәтичәсиндә колониja тамамилә

утопик олур. Һеч бир капиталист белә колонијалар јарадылмасында мараглы дејилдир, һәм дә белә колонијалар Франсадакы Кизе колонијасындан башга дүнјанын һеч бир јериндә јохдур; бу өзү дә... фурјерист тәрәфиндән, кәлирли еһтикар мәгсәди илә дејил, сосиалист тәчрүбәси олараг... тә'сис едилмишдир*. Оуенин Һемпширдә 40-чы илләрин әввәлиндә тә'сис етдији вә чохдан мәһв олуб кетмиш «Harmony Hall»[248] адлы коммунист колонијасыны да ч. Закс өз буржуа лајиһәбазлыгы хејринә ејни дәрәчәдә мүвәффәгијјәтлә мисал кәтирә биләрди.

Лакин колонијалар јарадылмасы һаггындакы бүтүн бу данышыглар јенә «идеаллар аләминә» пәрваз етмәк јолунда јалныз мискин бир чәһддир, елә бир чәһддир ки, онун ардынча, дәрһал јенидән ашағыја јуварланма башланыр. Биз јенә сүр'әтлә дағын әтәјинә енирик. Мәсәләнин садәчә һәлли бундан ибарәтдир ки,

«иш верәнләр, фабрикчиләр ја өз һесабларына мәнзилләр тикмәклә, ја да фәһләләрдә иншаат фәалијјәтинә һәвәс ојадыб онларын бу фәалијјәтинә јардым көстәрмәклә, онларын сәрәнчамына торпаг саһәләри вермәклә, онлара борч иншаат капиталы бурахмагла вә с. васитәләрлә фәһләләрә мүвафиг мәнзилләр әлдә етмәкдә көмәк етсинләр» (сәһ. 106).

Бунунла да биз јенә бу кими шејләр һаггында һеч данышыг да ола билмәјәчәји бөјүк шәһәрләрдән чыхыб јенидән кәндә кечирик. Бурада ч. Закс сүбут етмәјә чалышыр ки, фабрикчиләр өзләри өз фәһләләринин бабат мәнзилләр әлдә етмәсиндән мараглыдырлар, бир тәрәфдән она көрә ки, бу — фајдалы капитал гојулушудур, дикәр тәрәфдән исә она көрә ки, бунун лабүд

«нәтичәси олараг фәһләләрин руһ јүксәклијинин артмасы... онларын физики вә әгли иш гүввәсинин јүксәлмәсинә сәбәб олмалыдыр, бу исә, тәбиидир ки,... иш верәнләрә аз... фајдалы дејилдир. Бунунла да, мәнзил мәсәләсинин һәлл олунмасында иш верәнләрин иштиракы һаггында дүзкүн нөгтеји-нәзәр дә мүәјјән едилмишдир: бу иштирак *латент бирлијинин* нәтичәсидир, иш верәнләрин чох вахт, өз фәһләләринин физики вә игтисади, ма'нәви вә әхлаги рифаһы гајғысына галмаг кими һуманист сә'ләри пәрдәси алтында кизләнән гајғынын нәтичәсидир, пул чәһәтдән өз бәһрәләри илә, ишкүзар, маһир, чалышган, һәјатындан разы вә *сәдагәтли* фәһләләрин чәлб едилмәси вә сахланмасы илә өз әвәзини өдәјән гајғынын нәтичәсидир» (сәһ. 108).

Буржуа-филантропик ујдурмаларына «јүксәк мә'на» вермәк үчүн Һуберин ишләтдији «латент бирлији»[249] ибарәси вәзијјәти зәррә гәдәр дәјишдирмир. Хүсусән Инкилтәрәдә кәнд јерләриндәки ири фабрикчиләр, бу ибарәсиз дә чохдан јәгин

* Бу да нәтичә е'тибарилә фәһләләрин анчаг истисмар едилдији бир јер олмушдур. Бах: Парис гәзети «Socialiste», 1886-чы ил[247] *(1887-чи ил нәшриндә Енкелсин гејди.)*

етмишләр ки, фәһлә мәнзилләри тикилиши нәинки јалныз зәруридир, фабрик иншаатынын өзүнүн бир һиссәсидир, һабелә чох јахшы кәлир дә верир. Инкилтәрәдә бу јолла бир сыра кәндләр әмәлә кәлмиш вә бунларын бир гисми сонралар инкишаф едиб шәһәрә чеврилмишдир. Фәһләләр исә, инсанпәрвәр капиталистләрә миннәтдар олмаг әвәзинә, чохдан бәри бу «коттечләр системи» әлејһинә чох чидди е'тиразлар ирәли сүрүрдүләр. Иш јалныз онда дејилдир ки, фабрикчинин рәгибләри олмадығына көрә, фәһләләр евләр үчүн инһисарчы гијмәтләр үзрә пул вермәли олурлар; иш ондадыр ки, тә'тил заманы һәр дәфә онлар дәрһал јурдсуз галырлар, чүнки фабрикчиләр онлары данышыгсыз чыхарыб күчәјә салыр вә бунунла да онларын мүгавимәтини сон дәрәчә чәтинләшдирир. Тәфсилат һаггында мәним «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәримдә охумаг олар (сәһ. 224 вә 228)*. Лакин ч. Закс зәнн едир ки, белә дәлилләр «тәкзибә, чәтин ки лајиг олсун» (сәһ.111). Бәс о фәһләјә өз хырдача евинин мүлкијјәтчиси олмаг һүгугуну вермәк истәмирми? Әлбәттә, истәјир, лакин «иш верәнләрин дә һәмишә мәнзил һаггында сәрәнчам вермәк имканы олмасы вә фәһләни ишдән чыхартдыгда онун јеринә кәлән үчүн әлдә бина олмасы» лазым кәлдијиндән... әлбәттә, «белә һаллар үчүн *хүсуси сазиш васитәсилә, мүлкијјәтин ләғв едилә билмәсини* нәзәрдә тутмаг» лазымдыр** (сәһ. 113).

Бу дәфә биз һеч көзләмәдијимиз сүр'әтлә лап ашағыја ендик. Әввәлчә дејилирди: фәһләнин өз хырдача евинә мүлкијјәт һүгугу; сонра биз өјрәндик ки, шәһәрләрдә бу мүмкүн дејилдир, анчаг кәнддә кечирилә биләр; инди исә бизә дејирләр ки, кәнддә дә бу мүлкијјәт һүгугу кәрәк «хүсуси сазишлә *ләғв едилә билсин»!* Фәһләләр үчүн, ч. Закс тәрәфиндән кәшф

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 409—410 вә 413. *Ред.*

** Бу чәһәтдән дә инкилис капиталистләри ч. Заксын бүтүн кизли арзуларыны артыг чохдандыр нәинки тамамилә јеринә јетирмишләр, һәтта хејли өтүб кечмишләр. 1872-чи ил октјабрын 14-дә базар ертәси Морпет шәһәриндә, парламентә сечичиләрин сијаһыларыны мүәјјән едән мәһкәмә 2000 мә'дән фәһләсинин өз адларыны сијаһыја дахил етмәк хаһиш һаггында гәрар чыхармалы олду. Ашкар олду ки, бу адамларын чоху, онларын ишләдији мә'дәнин низамнамәсинә көрә, ичиндә јашадыглары хырдача евләрин *кирајәнишинини дејил,* јалныз *мәрһәмәт үзүндән* орада јашамаға бурахыланлар һесаб едилирди вә һеч бир хәбәрдарлыг едилмәдән истәнилән вахт чыхарылыб күчәјә салына биләрди (мә'дәнләрин саһиби вә евләрин мүлкијјәтчиси, әлбәттә, ејни бир шәхс иди). Һаким гәт етмишдн ки, бу адамлар кирајәнишин дејил, *нөкәрдирләр,* белә олдугда да онларын сијаһылара дахил едилмәк һаггы јохдур. («Dally News»[188], 15 октјабр 1872-чи ил).

едилмиш бу мүлкиjjәт нөвү илә, онларын «хүсуси сазишлә ләғв едилә билән» капиталистләрә белә чеврилмәси илә биз jенә сағ-саламат күнаһкарлар дүнjасына гаjытдыг вә бурада тәдгиг едә биләрик көрәк мәнзил мәсәләсинин һәлли үчүн капиталистләр вә башга инсанпәрвәрләр тәрәфиндән *һәгигәтән* нә едилмишдир.

II

Әкәр бизим д-р Закса инаныларса, мәнзил еһтиjачыны jүнкүлләшдирмәк үчүн чәнаб капиталистләр тәрәфиндән артыг инди дә бир чох мүһүм ишләр көрүлмүшдүр вә бу да сүбут едир ки, мәнзил мәсәләси капиталист истеһсал үсулу әсасында һәлл едилә биләр.

Һәр шеjдән әввәл ч. Закс бизи... Бонапарт Франсасына апарыб чыхарыр! Мә'лум олдуғу кими, Луи Бонапарт Парис үмумдүнjа сәркиси заманы, куjа Франсада зәһмәткеш синифләрин вәзиjjәти һаггында һесабат тәртиб етмәкдән өтрү, һәгигәтдә исә империjаjа даһа артыг шөһрәт газандырмаг мәгсәди илә бу вәзиjjәти лап чәннәт кими гәләмә вермәк үчүн комиссиjа тә'jин етмишди. Инди будур ч. Закс, бонапартизмин ән сатгын нөкәрләриндән дүзәлдилмиш олан мәһз *бу* комиссиjанын һесабатына истинад едир, хүсусән она ки, комиссиjанын көрдүjү ишләрин нәтичәләри «һәмин иш үчүн вәкил едилмиш комиссиjанын *өзүнүн дедиjинә көрә* Франса үчүн кифаjәт гәдәр мүкәммәлдир»! Бәс бу нәтичәләр һансылардыр? Мә'лумат вермиш олан 89 ири сәнаjе мүәссисәсиндән, о чүмләдән аксионер кампаниjаларындан 31-и һеч фәһлә мәнзили *тикдирмәмишди;* тикдирилмиш олан мәнзилләрдә, ч. Заксын өз һагг-һесабына көрә, ән чоху 50—60 мин нәфәр jерләшмишдир, мәнзилләр исә, демәк олар, һәр аиләjә анчаг ики отагдан ибарәтдир!

Өзлүjүндә аjдындыр ки, өз истеһсал шәраити—сүjун гүввәси, көмүр мә'дәнләринин, дәмир филизи jатагларынын вә башга мә'дәнләрин jахынлыгда олмасы вә и. а.—үзүндән мүәjjән кәнд jеринә бағланмыш олан һәр бир капиталист, әкәр фәһлә мәнзилләри jохдурса, өз фәһләләри үчүн мәнзилләр тикдирмәjә мәчбурдур. Лакин буну, «латент бирлиjинин» мөвчуд олмасына сүбут һесаб етмәк үчүн, «мәсәләни вә онун jүксәк әһәмиjjәтини анламағын артмасына аjдын бир дәлил», «чох шеj вә'д едән бир әсас» (сәһ. 115) саjмаг үчүн,—бундан өтрү инсан көрәк өзүнү алдатмаға бәрк адәт етмиш олсун. Лакин бу чәһәтдән дә мүхтәлиф өлкәләрин сәнаjечиләри өз милли характеринин сабит хүсусиjjәтләри илә бир-бириндән

фәргләнирләр. Мәсәлән, 117-чи сәһифәдә ч. Закс бизә белә нағыл едир:

«Инкилтәрәдә, иш верәнләрин бу сәһәдә *анчаг ән јени дөврдә* гызғын фәалијјәти мүшаһидә олунур. Хүсусән узаг кәнд јерләриндә...—фәһләләрин бә'зән һәтта ән јахын јерләрдән фабрикә кәлмәк үчүн узун јол кетмәли олмасы вә ишә јорғун һалда кәләрәк кифајәт гәдәр мәһсулдар ишләјә бнлмәмәси, — мәһз бу һал иш верәнләри өз фәһләләри үчүн мәнзилләр *тикдирмәјә вадар едән* башлыча *сәбәбдир.* Ејни заманда, мүнасибәтләри даһа *дәриндән баша дүшәрәк,* латент бирлијинин бүтүн башга үнсүрләринн мәнзил *ислаһаты илә* чох вә ја аз дәрәчәдә әлагәләнднрән шәхсләрин сајы да артыр; бу көзәл колонијалар да мәһз онларын сајәсиндә әмәлә кәлмишднр... Һајдда Аштонун, Тјортонда Ашуертин, Бүридә Грантын, Боллингтонда Грегин, Лидсдә Маршаллын, Белпердә Стреттин, Солтердә Солтун, Коплидә Акројдун вә башгаларынын адлары бунун сајәсиндә Бирләшмиш кралльгда чох мәшһур олмушдур».

Мүгәддәс бир садәлик вә бундан даһа артыг мүгәддәс бир наданлыг! Анчаг «ән јени дөврдә» инкилис фабрикчиләри кәнд јерләриндә фәһлә мәнзилләри тикдирмишләр! Хејр, мәрһәмәтли ч. Закс, инкилис капиталистләри—јалныз чибләринә көрә дејил, ағылларына көрә дә әсл ири сәнаҹечиләрдир. Алманијада әсл ири сәнаје меjдана кәләндән чох әввәл онлар башга дүшмүшдүләр ки, кәнд фабрик истеһсалында, фәһлә мәнзилләри үчүн мәсрәфләр бүтүн әсас капиталын зәрури, билаваситә вә долајысы илә чох кәлирли бир һиссәсидир. Бисмарк илә алман буржуалары арасындакы мүбаризә алман фәһләләринә иттифаглар азадлыгы бәхш едәндән чох әввәл инкилис фабрикчиләри, мә'дән саһибләри вә мә'дән-завод саһибләри ишдә јәгин етмишдиләр ки, әкәр ејни заманда фәһләләрин јашадыглары евләрин дә саһиби оларларса, онда тә'тил едән фәһләләрә нә гәдәр тәзјиг көстәрә биләрләр. Һәр һансы бир Грегин, Аштонун, Ашуертин «көзәл колонијалары» «ән јени дөврә» о дәрәчә аз аиддир ки, һәлә 40 ил бундан әввәл онлар буржуазија тәрәфиндән нүмунә көстәрилиб тә'риф едилирди вә мән өзүм һәлә 28 ил әввәл буну тәсвир етмишдим (бах: «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти», сәһ. 228—230, гејд*). Маршалл вә Акројд (Akroyd—онун фамилијасы белә јазылыр) тәрәфиндән тә'сис едилмиш колонијаларын да тәхминән бу гәдәр чох јашы вардыр, көкләри кечән әсрдән галан Стретт колонијасы исә онлардан даһа јашлыдыр. Инкилтәрәдә фәһлә мәнзилинин өмрү орта һесабла 40 ил мүәјјән едилдијинә көрә ч. Закс һәмин «көзәл колонијаларын» инди нечә ачыначаглы һалда олдуғуну бармағы илә һесабламагда чә-

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 413. *Ред.*

тишлик чәкмәз. Һәм дә бу колонијаларын чоху инди даһа кәнд јерләриндә дејилдир; сәнајенин сон дәрәчә артмасы нәтичәсиндә бу колонијаларын чоху фабрикләр вә евләрлә о гәдәр дөһатә олунмушдур ки, инди һәмин колонијалар 20—30 мил вә даһа артыг әһалиси олан чиркли вә түстүлү шәһәрләрин ортасында јерләшмишдир,—буна бахмајараг, ч. Заксын шәхсиндә төмсил олунан алман буржуа елми Инкилтәрәдә 1840-чы илә аид көһнә мәдһијјәләри, һазырда даһа һәгигәтә ујғун олмајан мәдһијјәләри инди јенә дәрин һөрмәтлә тәкрар едир.

Хүсусилә дә гоча Акројд*. Бу гочаг адам, шүбһәсиз, халис бир инсанпәрвәр иди. О өз фәһләләрини, хүсусилә дә өз гадын фәһләләрини о гәдәр севирди ки, Иоркширдә онун даһа аз инсанпәрвәр олан рәгибләри дејирдиләр: онун фабрикиндә јалныз онун өз ушаглары ишләјир! Лакин ч. Закс иддиа едир ки, бу көзәл колонијаларда «кәбинсиз ушаг доғулмасы кетдикчә азалыр» (сәһ. 118). Тамамилә доғрудур, *кәбин олмадан* кәбинсиз доғулмалар: Инкилтәрәнин фабрик даирәләриндә гәшәнк гызлар чох тез әрә кедирләр.

Инкилтәрәдә һәр бир ири кәнд фабрики јахынлығында вә фабрик илә *бир заманда* фәһлә мәнзилләри тикилмәси сон 60 вә даһа артыг ил әрзиндә ади бир иш олмушдур. Јухарыда дејилдији кими, белә фабрик гәсәбәләриндән чоху елә бир өзәјә чеврилирди ки, сонралар онун әтрафында фабрик шәһәринин төрәтдији бүтүн фәлакәтләрлә бирликдә бүтөв бир фабрик шәһәри әмәлә кәлирди. Демәли, бу колонијалар мәнзил мәсәләсини һәлл етмәк дејил, *илк дәфә олараг* ону өз јерләриндә *мејдана кәтирмишдиләр.*

Ири сәнаје саһәсиндә анчаг Инкилтәрәнин ардынча сүрүнән вә ири сәнајенин нә олдуғуну әслиндә анчаг 1848-чи илдән е'тибарән билән Франсада вә хүсусән Алманијада исә, әксинә, иш бамбашгадыр. Бурада анчаг нәһәнк металлуркија заводлары вә фабрикләри—мәсәлән, Крезода Шнејдерин вә Ессендә Круппун заводлары,—узун тәрәддүдләрдән сонра фәһләләр үчүн бир гәдәр мәнзил тикдирмәк гәрарына кәлмишдиләр. Кәнд јерләриндә сәнајечиләринин бөјүк әксәријјәти өз фәһләләрини исти, гарлы вә јағышлы һавада сәһәрләр фабрикә вә ахшамлар фабрикдән евә бир нечә мил јол кетмәјә вадар едир. Буна хүсусән дағлыг јерләрдә—Франса вә Елзас Вокезләриндә, Вуппер, Зиг, Аккера, Ленн вә башга Рејн—Вестфалија чајларынын саһилләриндә тәсадүф олунур. Филизли

---

* «Volksstaat» гәзетиндә «гоча Акројд» сөзләри јеринә јазылмышдыр: «Гоча А.—Мән ад чәкмәк истәмирәм, о чохдан өлмүш вә дәфн едилмишдир». *Red.*

дағларда да бундан јахшы дејилдир. Һәм алманларда, һәм дә франсызларда ејни хырда хәсислик өзүнү көстәрир.

Ч-б Закс көзәлчә билир ки, нә чох шеј вә'д едән башланғычын, нә дә көзәл колонијаларын әсла һеч бир әһәмијјәти јохдур. Буна көрә дә о инди капиталистләрә сүбут етмәјә чалышыр ки, онлар фәһлә мәнзилләри тикдирмәкдән нечә јахшы кәлир көтүрә биләрләр. Башга сөзлә о, капиталистләрә фәһләләри алдатмағын јени үсулуну көстәрмәјә чалышыр.

О әввәлчә капиталистләрә, Лондонун там бир сыра иншаат чәмијјәтләрини, гисмән филантропик, гисмән дә еһтикар характериндә олуб 4%-дән 6%-ә гәдәр вә даһа артыг халис кәлир көтүрән чәмијјәтләри мисал көстәрир. Фәһлә мәнзилләринә гојулан капиталын јахшы кәлир вердијини ч. Заксын бизә сүбут етмәсинә еһтијач јохдур. Белә мәнзилләрә индикиндән даһа артыг капитал гојулмамасынын сәбәби одур ки, баһалы мәнзилләр өз саһибләринә даһа чох кәлир верир. Демәли, ч. Заксын капиталистләрә өјүд-нәсиһәтлә мүрачиәти јенә дә ади бир мә'нәви моизәдән ибарәтдир.

Парлаг мүвәффәгијјәтләрини ч. Заксын белә курултулу сөзләрлә е'лан етдији һәмин Лондон иншаат чәмијјәтләринә кәлдикдә, бу чәмијјәтләр ч. Заксын өзүнүн һесабламасына көрә,—о исә һәр бир иншаат еһтикарыны бураја дахил едир,—вур-тут 2 132 аиләјә вә 706 субај кишијә, јә'ни үмумијјәтлә 15 000-дән аз адама мәнзил вермишдир! Белә ушаг әјләнчәләрини Алманијада һәлә бир чәсарәт едиб чидди олараг бөјүк мүвәффәгијјәтләр кими гәләмә вермәјә чалышырлар, һалбуки Лондонун бир тәк шәрг һиссәсиндә милјонларла фәһлә ән ағыр мәнзил шәраитиндә јашајыр! Бүтүн бу инсанпәрвәр сә'јләр һәгигәтдә о гәдәр мискин вә чүзидир ки, фәһләләрин вәзијјәтинә һәср едилән ингилис парламент һесабатларында һеч вахт бунларын һәтта ады да чәкилмир.

Биз һәлә бурада белә бир чәһәти гејд етмирик ки, Лондона өәләд олмамаг кими күлүнч бир һал бүтүн бу бөлмәдә өзүнү көстәрир. Анчаг бир шеји гејд едәк. Ч-б Заксын фикринчә, Сохода субај кишиләр үчүн олан јатагхана она көрә ләғв олунмушду ки, о јерләрдә «чохлу мүштәри олачағыны үмид етмәк олмазды». Көрүнүр, ч. Закс Лондонун бүтүн гәрб һиссәсини башдан-баша чаһ-чалал ичиндә олан бир шәһәр һесаб едир вә билмир ки, ән көзәл күчәләрә битишик олан ән чиркли фәһлә мәһәлләләри дә вардыр; бунлардан да бири, мәсәлән, Соходур. Соходакы нүмунәви јатагхана, ч. Заксын гејд етдији вә мәним һәлә 23 ил бундан әввәл бәләд олдуғум бу ев әввәлчә адамла долу олурду, лакин она көрә ләғв олунду ки, орада јашамаг тамамилә дөзүлмәз иди. Һалбуки бу јатагхана һәлә ән јахшыларындан бири иди.

Бәс Елзасда Мүлһаузен фәһлә шәһәрчији нечә—мәкәр бу мүвәффәгиҹҹәт дејил?

Аштонун, Ашуертин, Грег вә кампанијасынын вахтилә көвшәл олан колонијалары инкилис буржуалары үчүн олдуғу кими, Мүлһаузен фәһлә шәһәрчији дә континент буржуалары үчүн ифтихар вә өјүнмә објектидир. Тәәссүф ки, бу шәһәрчик «латент» бирлијинин дејил, Икинчи Франса импернјасы илә Елзас капиталистләри арасында тамамилә ачыг бирлијин мәһсулудур. Бу—Луи Бонапартын сосиалист тәчрүбәләриндән бири иди вә бу тәчрүбәдә дөвләт зәрури капиталын $^1/_3$ мигдарында борч бурахмышды. 14 ил әрзиндә (1867-чи илә дәк), јарамаз бир системлә 800 хырдача ев тикилмишди; бу систем Инкилтәрәдә һәјата кечирилә билмәзди, чүнки орада бу иши даһа јахшы баша дүшүрләр; бу хырдача евләр, 13—15 ил әрзиндә һәр ај јүксәк мәнзил кирајәси өдәнилдикдән сонра фәһләләрин мүлкиҹҹәтинә верилир. Мүлкиҹҹәт әлдә етмәјин бу үсулуну,—көрәчәјимиз кими, инкилис кооператив иншаат ширкәтләриндә артыг чохдан тәтбиг едилмиш үсулу һеч дә илк дәфә Елзас бонапартистләри ичад етмәли олмадылар. Евләри сатын алмаг үчүн мәнзил кирајәсинә едилән әлавәләр—Инкилтәрәдәкинә нисбәтән—чох јүксәкдир; мәсәлән, 15 ил әрзиндә һиссә-һиссә 4 500 франк верәндән сонра фәһлә, 15 ил әввәл 3 300 франк дәјәри олан еви алмыш олур. Әкәр фәһлә башга јерә көчүб кетмәк истәрсә вә ја һәтта бирчә дәфә ајлыг тә'дијәни вахтында вермәзсә (бу һалда исә ону евдән чыхара биләрләр), онда евин әввәлки дәјәринин илдә $6^2/_3$%-и кирајә һаггы олараг (мәсәлән, евин дәјәри 3 000 франк олдугда ајда 17 франк) ондан чыхыр вә галан мәбләғи она верирләр, лакин *бир гәпик дә олса фаиз вермирләр*. Асанлыгла баша дүшмәк олар ки, һәлә «дөвләт јардымы» бир јана галсын, бурада чәмиҹҹәтин чиби долур; һәмчинин ајдындыр ки, бу шәртләрлә верилән мәнзилләр—һеч олмазса шәһәрдән кәнарда, јарыја гәдәр кәнддә олдуғуна көрә,—шәһәрин өзүндәки көһнә казарма мәнзилләриндән јахшыдыр.

Алманијада кечирилән вә мискинлијини һәтта ч. Заксын да 157-чи сәһифәдә е'тираф етдији бир нечә дәјәрсиз тәчрүбәдән биз һеч данышмајачағыг.

Бүтүн бу мисаллар нәји сүбут едир?—Анчаг ону сүбут едир ки, һәтта бүтүн санитарија ганунлары тапдаланмадыгда да фәһлә мәнзилләри тикилиши капиталист кәлири верир. Лакин бу барәдә һеч кәс һеч вахт мүбаһисә етмәмишдир, буну биз һамымыз чохдан билирдик. Мүәјјән бир тәләбаты өдәјән *һәр бир* капитал гојулушу, ишләр сәмәрәли апарылдыгда, кәлир верир. Бүтүн мәсәлә анчаг ондадыр ки, *буна бахмајараг* нә сәбәбә мәнзил еһтнјачы давам едир; буна бахмајараг нә

сәбәбә капиталистләр фәһләләр үчүн кифајәт мигдарда сағлам мәнзил тикдирмәк гајғысына галмырлар? Бурада ч. Закс анчаг јенидән капитала өјүд-нәсиһәтлә мүраҹиәт етмәли олур, лакин буна әсла чаваб вермир. Бу суала биз јухарыда артыг әсл чababы вермишик.

Инди гәти мүәјјән едилмишдир ки, капитал һәтта мәнзил еһтијачыны арадан галдыра биләчәји заман да ону арадан галдырмаг *истәмир*. Бурада анчаг ики башга чарә галыр: фәһләләрин гаршылыглы јардымы вә дөвләт јардымы.

Гаршылыглы јардымын гызғын тәрәфдары олан ч. Закс мәнзил мәсәләси сahәсиндә дә онун һаггында харигәләр нагыл етмәји бачарыр. Тәәссүф ки о лап әввәлдән е'тираф етмәјә мәчбурдур ки, гаршылыглы јардым јалныз коттечиләр системинин ја мөвчуд олдуғу, ја да тәтбиг едилә биләчәји јердә, јә'ни јенә дә анчаг кәнд јерләриндә бир шеј верә биләр; бөјүк шәһәрләрдә исә, һәтта Инкилтәрәдә дә,—анчаг чох мәһдуд даирәдә бир шеј верә биләр. Ч-б Закс сонра ah чәкәрәк дејир ки:

«онун васитәсилә (гаршылыглы јардымын васитәсилә) ислаһат анчаг *додајы јолда* кечирилә биләр, демәли, *һәмишә* јалныз нагис шәкилдә, јә'ни јалныз хүсуси мүлкијјәт принсипи мәнзил кејфијјәтинә тә'сир көстәрән бир гүввә кими тәзаһүр етдији дәрәчәдә кечирилә биләр».

Һәтта бу өзү дә шүбһәлидир; һәр һалда, «хүсуси мүлкијјәт принсипи» бизим мүәллифин үслуб «кејфијјәтинә» зәррә гәдәр ислаһедичи тә'сир көстәрмәмишдир. Бүтүн бунлара бахмајараг, Инкилтәрәдә гаршылыглы јардым елә харигәләр јаратмышдыр ки, «орада мәнзил мәсәләсинин һәлли үчүн онун сајәсиндә едиләнләр башга сahәләрдә едиләнләрин һамысыны *хејли өтүб кечмишдир*». Сөһбәт инкилис „building societies" үзәриндәдир; ч. Закс бунларла хүсусән она көрә белә мүфәссәл мәшғул олур ки,

«үмумијјәтлә онларын варлығы вә фәалијјәти һаггында олдугча аз, ја да јанлыш тәсәввүрләр јајылмышдыр. Инкилис buil ing societies һеч дә... мәнзил тикән чәмијјәтләр вә ја мәнзил тикән ширкәтләр дејилдир, онлары алман дилиндә... даһа артыг дәрәчәдә «ев алмаг үчүн иттифаглар» адландырмаг лазым иди; бунлар, өз үзвләринин вахташыры үзвлүк һаггы вермәси васитәсилә фонд топламаг вә вәсаит јығылдығча һәмин фонддан, үзвләрә ев алмаг үчүн борч вермәк мәгсәдини гаршысына гоjан иттифаглардыр... Building societv, беләликлә, өз үзвләрinнин бир һиссәси үчүн әманәт кассасы, дикәр һиссәси үчүн исә борч верән кассадыр. Беләликлә Building societies елә unomeka кредити идарәләридир ки, фәһләләрин төләбатыны өдәмәји нәзәрдә тутараг фәһләләрин әманәтчи јолдашлары ев алдыгда вә ја тикдирдикдә онлара јардым етмәк үчүн башлыча олараг... фәһләләрин әманәтләриндән... истифадә едир. Зәнн едилмәли олдуғу кими, бу борчлар мүвафиг гијмәтли шеjин кироv гоjулмасы шәртилә верилир вә беләликлә дә мүәјјән едилир ки, һәмин борчлар фаиз вә амортизасија да

чахыл олмагла һиссә-һиссә гысамүддәтли тә'дијәләр шәклиндә өдәнилир... Әмлаәтчиләрә фаизләр верилмир, һәмишә *мүрәккәб фаизләр үзрә онларын һесабына јазылыр*... Әманәтләрин, онларын үстүнә кәлән фаизләрлә бирликдә кери алынмасына... габагча әризә верилән дән бир ај сонра һәр заман пул верилир» (сәһ. 170—172). «Инкилтәрәдә 2 000-дән артыг белә иттифаг вардыр... бунларда топланан капитал тәхминән 15 000 000 фунт стерлингә чатыр вә артыг 100 000-ә гәдәр *фәһлә* аиләси бу јолла өзү үчүн хүсуси јашајыш еви алмышдыр; бу — елә ичтимаи наилијјәтдир ки, бунун тајыны тапмаг асан дејилдир» (сәһ. 174).

Тәәссүф ки, бурада да һәмин сөзләрин ардынча лабүд бир «әмма» кәлир:

«Лакин мәсәлә бунунла *һәлә һеч дә* тамам һәлл *едилә билмәмишдир,* һеч олмазса она көрә ки, ев алмаг... анчаг *јахшы әмәк һаггы алан* фәһләләрә мүјәссәрдир... Хүсусән санитар шәраитинә бә'зән аз фикир верилир» (сәһ. 176).

Континентдә «бу кими иттифаглар... инкишаф етмәк үчүн чох мәһдуд зәмин тапыр». Онлар коттечләр системини нәзәрдә тутурлар ки, бу да орада анчаг кәнд јерләриндә мөвчуддур; белә јерләрдә исә фәһләләр гаршылыглы јардым үчүн һәлә кифајәт гәдәр инкишаф етмәмишләр. Дикәр тәрәфдән, шәһәрләрдә, һәгиги мәнзил тикән ширкәтләрин әмәлә кәлә биләчәји јердә, онларын гаршысына «чүрбәчүр чох бөјүк вә чидди чәтинликләр чыхыр» (сәһ. 179). Бунлар анчаг коттечләр тикә биләрдиләр, бөјүк шәһәрләрдә исә коттечләр јарамыр. Бир сөзлә, «гаршылыглы јолдашлыг јардымынын бу формасы» «һазыркы шәраитдә һәмин мәсәләнин һәллиндә башлыча ролу ојнаја билмәз—вә чәтин ки, јахын кәләчәкдә бу ролу ојнаја билсин». Бу мәнзил тикән ширкәтләр һәлә «инкишаф етмәмиш илк рүшејм мәрһәләсиндәдир». «Бу һәтта Инкилтәрәјә дә аиддир» (сәһ. 181).

Демәли, капиталистләр *истәмирләр,* фәһләләр исә *бачармырлар.* Шулсе-деличсајағы буржуаларын һәмишә бизим фәһләләр үчүн нүмунә олараг мисал кәтирдикләри инкилис building societies, һаггында бир гәдәр изаһат вермәк шәксиз зәрури олмасајды, биз бунунла да һазыркы бөлмәни гуртара биләрдик.

Бу building societies —һеч дә фәһлә чәмијјәтләри дејилдир, онларын башлыча мәгсәди дә—һеч дә фәһләләрә хүсуси ев вермәк дејилдир. Әксинә, биз көрәчәјик ки, анчаг надир истисналар шәклиндә елә олур. Бу building societies әслиндә—еһтикар характерли тәшкилатлардыр, һәм дә бу характер—онларын ибтидаи шәкли олан—хырдаларында, һеч дә бөјүкләриндә олдуғундан аз дејилдир. Бу вә ја дикәр бир мејханада,—адәтән мејханачынын тәшәббүсү илә вә онун сонрадан һәр һәфтә јығынчаг кечирмәси илә,—мејхананын

бир мигдар даими мүштәриләри вә онларын достлары, дүканчылар, приказчикләр, коммивојажерләр, хырда сәнәткарлар вә башга хырда буржуалар, бә'зи јерләрдә исә һәмчинин өз синфинин аристократијасына мәнсуб олан бу вә ја дикәр машынгајырма фәһләси вә ја башга фәһлә,—мәнзил тикән ширкәт дүзәлдирләр. Бунун ән јахын сәбәби, адәтән, ондан ибарәт олур ки, мејханачы о әтрафда вә ја даһа башга бир јердә нисбәтән учуз бир гијмәтлә мүәјјән бир торпаг саһәсини сатмаг истәдикләрини хәлвәтчә өјрәнмиш олур. Иштиракчыларын чоху өз мәшғәләләринә көрә бу вә ја дикәр мүәјјән бир јерә бағлы дејилдир; һәтта дүканчылардан вә сәнәткарлардан бир чохунун шәһәрдә анчаг өз мүәссисәси вардыр, мәнзили исә јохдур; ким бачарырса, түстүлү шәһәрдән кәнарда јашамаға һәвәслә разы олур. Иншаат саһәси сатын алыныр вә орада мүмкүн олан мигдарда коттеч тикилир. Даһа варлы олан үзвләрин кредити сатын алмаға имкан верир; һәр һәфтә верилән үзвлүк һаглары вә алынан бир гәдәр чүзи борч һәфтәлик иншаат хәрчләрини өдәјир. Өзү үчүн хүсуси ев алмаг истәјән үзвләр пүшк илә һазыр коттечләр алырлар вә кираја һаггына едилән мүвафиг әлавә алғы гијмәтини өдәјир. Јердә галан коттечләр кирајәјә верилир вә ја сатылыр. Мәнзилтикән чәмијјәт исә, өз ишләри јахшы кетдикдә, аз-чох әһәмијјәтли бир мәбләғ топлајыр ки, бу да, иштиракчылар өз үзвлүк һаглары вердикләри мүддәтдә иштиракчыларынкы олур вә арабир, јахуд чәмијјәт бағландыгда онларын арасында бөлүнүр. Инкилис мәнзилтикән чәмијјәтләринин онда доггузунун тарихи белә дир. Јердә галанлар исә даһа бөјүк чәмијјәтләрдир вә бунлар бә'зән сијаси мүлаһизәләр вә ја инсанпәрвәрлик бәһанәләри илә тә'сис едилмишдир, лакин онларын башлыча вәзифәси һәмишә ән нәһајәт ондан ибарәт олур ки, торпаг мүлкијјәти еһтикары јолу илә *хырда буржуазијанын* јығдығы пулун даһа кәлирли ишә гојулмасына, јахшы фаиз вә е'тибарлы дивиденд верән ипотекләрлә тә'мин олунмасына имкан версин.

Бу чәмијјәтләрин мүштәриләринин кимләрдән ибарәт олдуғуну онларын ән бөјүкләриндән биринин, бәлкә дә ән бөјүјүнүн рекламы көстәрә биләр. Лондонда «Birkbeck Building Society, 29 and 30, Southampton Buildings, Chancery Lane»* чәмијјәтинин өз варлығы мүддәтиндә кәлири 10½ милјон ф. стерлингдән артыг (70 милјон талер) олмуш, онун башка гојдуғу вә дөвләт кағызларыны вердији пул 416 000 ф. стерлингдән артыгдыр вә онун инди 21 441 әманәтчиси вардыр; бу чәмијјәт өзүнү белә тә'рифләјир:

* «Биркбек, тикинти чәмијјәти», 29 вә 30, Сауткемптон Билдингз, Ченсери-Лејн. *Ред.*

«Фортепиано фабрикчиләринин үч иллик системи адланан вә үч иллијә фортепиано кирајә едәчәк һәр бир шәхсә һәмин мүддәт гуртарандан сонра фортепианонун саһиби олмаг имканы верән систем бир чохларына мә'лумдур. Бу систем тәтбиг едиләндән әввәл кәлири мәһдуд олан адамлар үчүн јахшы фортепиано алмаг да, — өзүнә мәхсус ев алмаг гәдәр чәтин иди; адамлар кирајә етдикләри фортепианоја илбәил пул верирдиләр вә буна фортепианонун өз гијмәтиндән ики-үчгат артыг пул хәрчләјирдиләр. Лакин фортепиано һаггында тәтбиг едилән шеј ев һаггында да тәтбиг едилә биләр... Лакин ев фортепианодан баһа олдуғуна көрә..., кирајә һаггы васитәсилә евин гијмәтини өдәмәк үчүн даһа артыг вахт тәләб олунур. Бу сәбәбдән дә директорлар Лондонун мүхтәлиф һиссәләриндә вә онун әтрафында ев саһибләри илә сазишә кәлмишләр; бу сазишә көрә директорлар Birkbeck Building Society вә дикәр чәмијјәтләрин үзвләринә шәһәрин ән мүхтәлиф һиссәләриндә истәдикләри евләри сечмәк имканы верә биләрләр. Директорларын һәјата кечирмәк ниҹјәтиндә олдуглары систем белә-дир: евләр $12^1/_2$ илә кирајәјә верилир вә бу мүддәт гуртардыгда, әкәр кирајә һаггы вахтлы-вахтында верилмишдирсә, ев кирајәнишинин там мүлкиҹјәти олур вә ондан даһа һеч бир тә'дијә алынмыр... Јүксәк кирајә һаггы вермәклә мәһдәтин гысалдылмасы вә ја ашағы кирајә һаггы вермәклә мәһдәтин узадылмасы һаггында да кирајәнишин данышыб разылыға кәлә биләр... *Кәлири мәһдуд олан шәхсләр, дуканларда вә мағазаларда гуллуг едәнләр* вә башгалары Birkbeck Building Society үзвлүјүнә кирмәклә һәр бир ев саһибинин асылылығындан гуртара биләрләр».

Бунларын һамысы кифајәт гәдәр ајдындыр. Фәһләләр һаггында һеч сөһбәт дә кетмир, лакин кәлири мәһдуд олан адамлардан, дүканларда вә мағазаларда гуллуг едәнләрдән вә с. бәһс олунур; һәм дә фәрз олунур ки, мүштәриләрин, бир гајда олараг, *артыг өз фортепианолары вардыр.* Доғрудан да, бурада сөһбәт һеч дә фәһләләр үзәриндә дејил, хырда буржуалар вә хырда буржуа олмаг истәјән вә *ола билән* адамлар үзәриндәдир, кәлирләри мүәјјән һәдләр дахилиндә олса да үмумијјәтлә јаваш-јаваш артан адамлар, мәсәлән, тичарәт приказчикләри вә бу кими пешә саһиби олан шәхсләр үзәриндәдир. Фәһләнин кәлири исә, ән јахшы һалда номинал олараг дәјишилмәз галыр, әслиндә исә онун аиләси бөјүдүјүнә вә аиләсинин тәләбаты артдығына көрә азалыр. Һәгигәтдә јалныз аз мигдар фәһлә, истисна шәклиндә, бу кими чәмијјәтләрдә иштирак едә биләр. Ирәличәдән $12^1/_2$ илә үзәринә илтизам көтүрә билмәк үчүн, бир тәрәфдән, онларын кәлири олдугча аздыр, дикәр тәрәфдән, чох да мөһкәм дејилдир. Бунун аид олмадығы надир истисналар ја ән јахшы әмәк һаггы алан фәһләләрдир, ја да фабрик нәзарәтчиләридир*.

---

* Хүсуси Лондон мәнзилтикән иттифагларынын фәалијјәтн һаггында даһа бир кичичик әлавә. Демәк олар, бүтүн Лондонун торпаг саһәси, мә'лум олдуғу кими, тәхминән бир дүжүн аристократа мәхсусдур ки, бунларын да ән танынмышлары һерсоглар Вестминстер, Бедфорд, Портланд вә башгаларыдыр. Бунлар әввәлчә ајры-ајры иншаат саһәләрини 99 илә ичарәјә верирләр; бу мүддәт гуртардыгда исә торпаг саһәсиннн вә орада нә варса һамысынын саһиби олурлар. Сонра онлар һәмин евләрн даһа гыса мүддәтә,

Һәм дә һәр кәсә ајдындыр ки, Мүлһаузен фәһлә шәһәрчијинин бонапартистләри бу инкилис хырда буржуа мәнзилтикән чәмијјәтләриниш олса-олса мискин төглидчисидирләр. Фәрг анчаг ондадыр ки, бонапартистләр, онлара дөвләт јардымы көстәрилдијинә бахмајараг, өз мүштәриләрини бу иншаат чәмијјәтләриндән даһа чох алдадырлар. Онларын шәртләри, орта инкилис шәртләриндән үмумијјәтлә даһа аз либерал шәртләрдир; Инкилтәрәдә һәр үзвлүк һаггына фаизләр вә мүрәккәб фаизләр ајырыб бунларын һамысыны әризә верилəндән бир ај сонра кери гајтардыглары һалда,—Мүлһаузен фабрикчиләри һәм садә, һәм дә мүрәккәб фаизләри, чибләринә гојурлар вә јалныз чинкилтили беш франклыг сиккә шәклиндә верилмиш олан әсас үзвлүк һаггыны кери гајтарырлар. Һәм дә бу фәрг һеч кәси ч. Заксдан артыг төәччүбләндирмәјәчәкдир, бунларын һамысы исә, һеч өзүнүн дә хәбәри олмадан онун китабында вардыр.

Белəликлə, фәһлəләрин гаршылыглы јардымындан да һеч бир шеј чыхмыр. Дөвләт јардымы галыр. Бу чәһәтдән ч. Закс бизә нә төклиф едә биләр? Үч шеј:

«Әввәлән, дөвләт чалышмалыдыр ки, онун гануниверичилик вә идарә ишләриндә, зәһмәткеш синифләрин мәнзил еһтијачыны һәр һансы шәкилдә шиддәтләндирән нә варса, һамысынын көкү кәсилсин вә ја бунлар мүвафиг сурәтдә јахшылашдырылсын» (сәһ. 187).

Демәли: тикинтинин учуз баша кәлмәси үчүн иншаат ганунларынын көздән кечирилмәси вә иншаат ишләринә азадлыг верилмәси. Лакин Инкилтәрәдә иншаат ганунлары минимума ендирилмишдир, иншаат ишләри көјдәки гуш кими азаддыр, мәнзил еһтијачы исә јенә дә мөвчуддур. Буна үстәлик инди Инкилтәрәдә о гәдәр учуз тикирләр ки, күчәдән

мәсәлән, 39 илә, repairing lease дејилән тә'мирли ичарәјә верирләр; бу ичарәнин шәртинә көрә кирајәнишин еви јашајыш үчүн јарарлы һала салмалы вә о һалда сахламалыдыр. Белә бир мүгавилә бағландыгдан сонра торпаг саһиби, еви көздән кечирмәк вә лазыми тә'мири мүәјјән етмәк үчүн өз архитекторуну вә һәмин даирәнин иншаат идарәси инспекторуну (surveyor) көндәрир. Тә'мир чох вахт олдугча бөјүк олур, һәтта евин бүтүн күчә тәрәфинин диварыны, евин дамыны вә и. а. төзәләмәкдән ибарәт олур. Бундан сонра кирајәнишин иншаат иттифагына тә'минат олараг кирајә мүгавиләсини верир вә иншаат ишләрини өз һесабына көндүрмәк үчүн һәмин иттифагдан лазыми мәблəғ — илдик өдәниш һаггы 130—150 ф. ст. олмагла 1 000 ф. ст.-ә гәдәр вә даһа артыг — борч алыр. Белəликлə, бу мәнзилтикән иттифаглар, ири торпаг аристократларына, Лондондакы өз евләрини һеч бир зәһмәт чәкмәдән, чамаат һесабына төзәләмәк вә јашајыш үчүн јарарлы һалда сахламаг имканы вермәк мәгсәдини күдән системдә мүһүм васитәчи бир үнсүр олмушдур.

Бу да фәһлəләр үчүн мәнзил мәсәләсинин һәлли олмалы имиш! *(1887-чи ил нәшринә Енкелсин гејди.)*

араба кечәндә евләр титрәjир вә һәр күн онлардан бә'зиси **учур. Һәлә** дүнән, 1872-чи ил октjабрын 25-дә Манчестердә **алты ев** бирдән учмуш, һәм дә алты фәһлә ағыр jараланмышды. Демәли, бу да көмәк етмир.

«Икинчиси, дөвләт һакимиjjәти jол вермәмәлидир ки, аjры-аjры шәхсләр өз мәһдуд фәрдиjjәтчилиjи үзүндән бу фәлакәти кенишләндирсинләр вә jа jенидән төрәтсинләр».

Демәли, Инкилтәрәдә 1857-чи илдән е'тибарән едилдиjи кими, фәһлә мәнзилләри үзәриндә санитар вә иншаат-полис нәзарәти гоjулмасы, һөкумәт органларына, сағламлыг үчүн тәһлүкәли олан вә учмаг горхусу гаршысында олан биналары бағламаг ихтиjары верилмәси. Лакин Инкилтәрәдә бу нечә һәjата кечирилмишдир? 1855-чи ил тарихли биринчи ганун (Nuisances Removal Act*) ч. Заксын өзүнүн дә е'тираф етдиjи кими, «гуру сөз» олараг галмышдыр: 1858-чи ил тарихли икинчи ганун (Local Government Act**) да һәмчинин (сәһ. 197). Лакин ч. Закс зәнн едир ки, үчүнчү ганун (Artisans' Dwellings Act***), jалныз 10000-дән артыг әһалиси олан шәһәрләри нәзәрдә тутан ганун «шүбһәсиз, Британиjа парламентинин ичтимаи һадисәләри дәриндән баша дүшдүjүнү көстәрән көзәл әламәтдир» (сәһ. 199); һалбуки бу иддиа да Инкилтәрә «һадисәләринә» ч. Заксын әсла бәләд олмамасынын jалныз «көзәл әламәтидир». Инкилтәрәнин үмумиjjәтлә «ичтимаи һадисәләрдә» континенти хejли өтүб кечдиjи өзлүjүндә аjдындыр; Инкилтәрә—мүасир ири сәнаjенин вәтәнидир, орада капиталист истеһсал үсулу ән азад вә кениш сүрәтдә инкишаф етмишдир; һәмин үсулун нәтиҹәләри орада ән аjдын шәкилдә өзүнү көстәрир, буна көрә дә ганунларда даһа әввәл өз ин'икасыны тапыр. Фабрик ганунлары буна ән jахшы сүбутдур. Лакин ч. Закс зәнн едирсә ки, парламент гәрары ганун күчү әлдә едәр-етмәз дәрһал әмәли чәһәтдән һәjата кечирилә биләр,—онда чох jанылмыш олур. Һәм дә бу—парламент гәрарларындан һеч биринә (бәлкә дә анчаг Workshops'Act* истисна олмагла), мәһз Local Government, Act аид олдуғундан артыг дәрәчәдә аид деjилдир. Бу гануну һәjата кечирмәк шәһәр һөкумәт идарәләринә тапшырылмышды ки, бунлар да, һамынын билдиjи кими, Инкилтәрәнин, демәк олар, һәр jериндә һәр чүр сатгынлыг, достбазлыг вә jobbery*****

---

* — jолухманы арадан галдырмаг һаггында ганун. *Ред.*

** — jерли өзүнүидарә һаггында ганун. *Ред.*

*** — сәнәткар мәнзилләри һаггында ганун. *Ред.*

**** — е'малатханалар һаггында ганун. *Ред.*

***** *Jobbery* мә'мурун вә jа аиләсинин ичтимаи вәзифәдән өз хejри үчүн истифадә етмәси демәкдир. Мәсәлән, әкәр һәр һансы бир өлкәнин дөвләт телеграф рәиси һәр һансы бир кағыз фабрикинин кизли иштиракчысы олур-

мәркәзидир. Бу шәһәр һөкумәт идарәләринин, чүрбәчүр аилә әлагәләри сајәсиндә вәзифә башына кечмиш олан акентләри ја бачарыгсыз идиләр, ја да бу чүр ичтимаи ганунлары ичра етмәк ниҹҹәтиндә дејилдиләр; һалбуки мәһз Инкилтәрәдә, ичтимаи ганунлары һазырламаг вә һәјата кечирмәк тапшырығыны алмыш һөкумәт мә'мурларынын чоху өз вәзифәләрини чидди јеринә јетирмәклә фәргләнирләр—һәрчәнд инди, ијирми—отуз ил бундан әввәлкинә нисбәтән аз фәргләнирләр. Абад олмајан, јахуд учмаг тәһлүкәси гаршысында олан евләрин саһибләринин, демәк олар, һәр јердә шәһәр идарәләриндә билаваситә вә долајысы илә күчлү нүмајәндәлиҹи вардыр. Хырда даирәләрдә бәләдиҹҹә идарәләри үзвләринин сечкиләри сечиләнләри ән хырда јерли мәнафе вә нүфуздан асылы едир; бәләдиҹҹә идарәсинин бир даһа сечилмәк истәјән һеч бир үзвү өз сечки даирәсиндә бу ганунун тәтбиг олунмасына сәс вермәк чәсарәтиндә олмаз. Буна көрә дә, демәк олар, бүтүн јерли идарә башчыларынын бу гануна нечә бир мүгавимәт көстәрдикләри ајдындыр; бу ганун индиҹәдәк јалныз ән биабырчы һалларда, һәм дә, кечән ил Манчестердә вә Салфордда чичәк епидемијасы заманы олдуғу кими, јалныз баш верән епидемија нәтичәсиндә тәтбиг едилирди. Индиҹәдәк јалныз белә һалларда, дахили ишләр назиринә шикајәт өз тә'сирини көстәрирди, чүнки мә'лум олдуғу кими, Инкилтәрәдә һәр бир *либерал* һөкумәтин принсипи ондан ибарәтдир ки, јалныз ән бөјүк бир зәрурәтин тәзјиги алтында ичтимаи ислаһат ганунлары тәклиф едилсин, артыг мөвчуд олан ганунлар исә мүмкүн гәдәр һеч јеринә јетирилмәсин. Инкилтәрәдә бир чох башга ганунлар кими, бу ганунун да әһәмиҹҹәти анчаг ондан ибарәтдир ки, фәһләләрин идарә етдикләри вә ја онларын тәзјиги алтында нәһаҹәт, ишдә һәмин гануну һәјата кечирмәјә һазыр олан һөкумәтин әлиндә бу ганун мүасир ичтимаи гурулуша зәрбә вурмаг үчүн гүввәтли бир силаһ олачагдыр.

«Үчүнчүсү», ч. Закса көрә, дөвләт һакимиҹҹәти «мөвчуд мәнзил еһтиҹачыны јүнкүлләшдирмәк үчүн өз сәрәнчамында олан бүтүн мүсбәт тәдбирләри ән кениш өлчүдә тәтбиг етмәлидир».

Бу о демәкдир ки, дөвләт һакимиҹҹәти өзүнүн «ашағы мә'мурлары вә гуллугчулары» үчүн (бәс ахы бунлар һеч дә фәһлә дејилдир!) казармалар, «һәгигәтән нүмунәви биналар» тикдирмәли вә «сәһмәткеш синифләрин мәнзилләрини јахшылашдырмаг мәгсәди илә ичма идарәләринә, чәмиҹҹәтләрә, һа-

---

са, өз мешәләриндән һәмин фабрикә ағач јеридирсә, сонра да телеграф бүролары үчүн кағыз көндәрмәк сифаришини она верирсә, бу—хејли хырда олса да, һәр һалда о гәдәр сабаллы бир јоб олачагдыр ки, јобберу-нин принсипләри һаггында там тәсәввүр ојадачагдыр; һәм дә Бисмарк заманы бу—өзлүјүндә ајдын вә бүтүнлүклә тәбии бир һал иди. [«Volksstaat» гәзетиндә «һәм дә» вә сонракы сөзләр јохдур. *Ред.*].

белә хүсуси шәхсләрә... борч вермәлидир» (сәh. 203), нечә ки, Инкилтәрәдә Public Works Loan Act* әсасән белә едилир вә нечә ки, Луи Бонапарт Паридә вә Мүлhаузендә белә едирди. Лакин Public Works Loan Act да анчаг кағыз үзәриндә галмышдыр; hөкумәт комиссарларын сәрәнчамына максимум 50 000 ф. ст. бурахыр, jә'ни ән чохү 400 коттеч, демәли, 40 илдә 16 000 коттеч, jахуд максимум 80 000 адам үчүн мәнзил,— бу исә дәниздә бир дамчы кимидир,—тикдирмәкдән өтрү вәсаит бурахыр. Әкәр биз hәтта фәрз етсәк ки, борчларын гаjтарылмасы сајәсиндә комиссијанын вәсаити 20 илдән сонра икн дәфә артачаг вә беләликлә дә галан 20 ил әрзиндә daha 40 000 адам үчүн мәнзил тикдириләчәк,—онда да бу jенә дәниздә анчаг бир дамчы олараг галачагдыр. Коттечләр орта hесабла анчаг 40 ил давам кәтирә билдијинә көрә, 40 илдән сонра ән көhнә, учмаға башлајан коттечләрин бәрпа едилмәсинә hәр ил 50 вә ja 100 мин фунт нағд пул сәрф етмәк лазым кәләчәкдир. Буну да ч. Закс 203-чү сәhифәдә: принсипи әмәли чәhәтдән дүзкүн вә «гејри-мәhдуд өлчүдә» hәjата кечирмәк адландырыр! Hәтта Инкилтәрәдә дә дөвләтин, «гејри-мәhдуд өлчүдә», демәк олар, hеч бир шеj етмәдијини е'тираф етмәклә дә ч. Закс өз китабыны гуртарыр вә бир дә jалныз бүтүн әлагәдар шәхсләрә daha бир өjүд-нәсиhәтлә мүрачиәт едир**.

Күн кими ајдындыр ки, мүасир дөвләт мәнзил фәлакәтләрини арадан галдыра билмир вә галдырмаг да истәмир. Дөвләт варлы синифләрин, торпаг сahибләринин вә капиталистләрин истисмар олунан синифләрә, кәндлиләрә вә фәhләләрә гаршы jөнәлдилмиш мүтәшәккил үмуми hакимиjjәтиндән башга бир шеj дејилдир. Ајры-ајры капиталистләр (бурада исә анчаг онлардан бәhс олунур, чүнки бу ишдә иштирак едән торпаг сahиби дә биринчи нөвбәдә капиталист олараг мејдана чыхыр) нәји истәмирләрсә, онларын дөвләти дә ону истәмир.

---

* — ичтимаи ишләр үчүн борч пул бурахылмасы ганунуна. *Ред.*

** Сон заманлар Инкилтәрә парламентинин, jени күчәләр салмаг үчүн Лондонун иншаат идарәләринә мүсадирә hүгугу верән гәрарларында, hәмин тәдбирлә әлагәдар олараг, jурдсуз галан фәhләләрә бир гәдәр дигәт jетирилмәjә башланмышдыр. Гәрар гоjулур ки, jенн тикилән биналар, әhалинин кечмишдә бурада jашаjан синнфләри үчүн уjгунлашдырылмыш олсун. Буна көрә дә гануну рәсмән jеринә jетирмәк үчүн ән учуз иншаат сahәләриндә фәhләләрә кнрајәjә вермәкдән өтрү беш-алты мәртәбәли казармалар тикирләр. Фәhләләрин адәт етмәдикләри вә көhнә Лондонун шәраитинә тамамилә jабанчы олан бу jеннликдән нә чыхачағыны кәләчәк көстәрәр. Лакин ән jахшы hалда hәмин евләрдә, күчәләрин јенидән планлашдырылмасы нәтичәсиндә hәгигәтән jурдсуз галмыш фәhләләрин hәтта дөрддә бир hиссәси дә, чәтин ки jерләшсин. *(1887-чи ил нәшринә Енкелсин гејди.).*

Демәли, әкәр *ајры-ајры* капиталистләр мәнзил еһтијачына тәәссүф етсәләр дә, онун ән дәһшәтли нәтичәләрини һеч олмазса үздән малаламаг үчүн чәтинликлә һәрәкәтә кәлирләрсә, онда *үмуми* капиталист олан дөвләт дә бундан артығыны етмәз. Дөвләт ән јахшы һалда чалышар ки, үздән малаламағын ади дәрәчәси һәр јердә бир бәрабәрдә олсун. Һәм дә биз көрдүк ки, мәһз белә дә едилир.

Лакин бизә е'тираз едиб дејә биләрләр ки, Алманијада буржуалар һәлә һөкмран дејилләр. Алманијада дөвләт һәлә чәмијјәтдән јүксәкләрдә дуран мүәјјән дәрәчәдә мүстәгил бир гүввәдир, мәһз буна көрә дә тәкчә бир синфин мәнафејини дејил, чәмијјәтин үмуми мәнафејини тәмсил едир. Куја бу чүр дөвләт, буржуа дөвләтинин едә билмәдији бир шеји едә биләр; белә дөвләтдән ичтимаи саһәдә дә тамамилә башга шеј көзләмәк лазымдыр.

Бу—иртичачыларын дилидир. Һәгигәтдә исә Алманијада да дөвләт, орада мөвчуд олдуғу шәкилдә, ону доғурмуш олан ичтимаи әсасын зәрури мәһсулудур. Пруссијада—Пруссијанын исә инди һәлледичи әһәмијјәти вардыр—һәлә дә күчлү олан ири мүлкәдар задәканларла јанашы, нисбәтән кәнч бә чох горхаг буржуазија мөвчуддур ки, о индијәдәк нә Франсада олдуғу кими билаваситә, нә дә Инкилтәрәдә олдуғу кими аз-чох долајы јолла сијаси һакимијјәт әлдә етмәмишдир. Лакин бу ики синифлә јанашы, сүр'әтлә чохалан, әгли чәһәтдән чох инкишаф етмиш вә күндән-күнә даһа артыг тәшкил олунан пролетариат вардыр. Беләликлә, көһнә мүтләг монархијанын әсас шәрти илә—торпаг задәканлары вә буржуазија арасында мүвазинәтлә—јанашы, биз бурада мүасир бонапартизмин әсас шәртини: буржуазија илә пролетариат арасында мүвазинәт көрүрүк. Лакин көһнә мүтләг монархијада олдуғу кими, мүасир бонапартист монархијада да һәгиги дөвләт һакимијјәти хүсуси забитләр вә мә'мурлар силкинин әлиндәдир: бу силк Пруссијада гисмән өз ичәрисиндән, гисмән хырда мајорат задәканлар ичәрисиндән, аз һалларда—јүксәк задәканлар ичәрисиндән вә ән чүзи һиссәси буржуазија ичәрисиндән чыхмыш адамлардан әмәлә кәлир. Заһирән чәмијјәтдән кәнарда вә, нечә дејәрләр, чәмијјәтдән јүксәкдә дуран бу силкин мүстәгиллији үзүндән дөвләт чәмијјәтә гаршы мүстәгил көрүнүр.

Сон дәрәчә зиддијјәтли олан бу ичтимаи шәраитдән Пруссијада (вә Алманијанын ондан нүмунә көтүрән јени империја гурулушунда) зәрури бир ардычыллыгла әмәлә кәлмиш дөвләт формасы гондарма бир конститусионализмдир; бу дөвләт формасы һәм көһнә мүтләг монархијанын дағылмасынын мүасир формасыдыр, һәм дә бонапартист монархијанын варлыгы

формасыдыр. Пруссијада 1848-чи илдән 1866-чы иләдәк гонларма конститусионализм мүтләг монархијанын јаваш-јаваш чүрүмәсини анчаг пәрдәләјир вә өртүб басдырырды. Лакин 1866-чы илдән, хүсусилә дә 1870-чи илдән е'тибарән ичтимаи шәраитдә чеврилиш вә бунунла да көһнә дөвләтин дағылмасы һамынын көзү гаршысында вә сон дәрәчә артан бир өлчүдә баш верир. Сәнајенин вә хүсусән биржа фырылдагларынын сүр'әтли инкишафы бүтүн һаким синифләри еһтикар кирдабына чәкмишдир. 1870-чи илдә Франсадан идхал едилмиш олан күтләви коррупсија кениш даирәдә, ешидилмәмиш бир сүр'әтлә инкишаф еднр. Штрусберг вә Перејр бир-бириндә ол узадыр. Назирләр, кенераллар, кнјазлар вә графлар биржа ојунунда ән мәһир биржачы јәһудиләрлә јарыша кирир, дөвләт исә онларын бәрабәрлијини гәбул едәрәк, биржачы јәһудиләрә күтләви сурәтдә барон рүтбәси верир. Шәкәр вә араг чәкмә заводларынын сәһибләри сифәтилә чохдан бәри сәнаје илә мәшғул олмуш кәнд задәканлары көһнә хош әјјамы чохдан унутмушлар вә чүрбәчүр мө'тәбәр вә гејри-мө'тәбәр сәһмдар чәмијјәтләринин директорлары сијаһыларыны өз адлары илә зинәтләндирирләр. Бүрократија, маашы артырмағын јеканә васитәси олан исрафлара кетдикчә даһа бөјүк е'тинасызлыгла јанашыр; о, дөвләт вәзифәләрини тәрк едир вә сәнаје мүәссисәләрини идарә етмәк вәзифәләри кими даһа чох кәлирли вәзифәләр ардынча гачыр; һәлә дөвләт гуллуғунда галанлар исә өз рәисләринин јолу илә кедәрәк сәһмләрлә мөһтәкирлик едир, ја да дәмир јол вә ја башга бу кими мүәссисәләрдә «шштирак едирләр». Һәтта тамамилә һаглы олараг зәнн етмәк олар ки, лејтенантлар да бә'зи еһтикарлар јолу илә варланмагдан чәкинмирләр. Бир сөзлә, көһнә дөвләтин бүтүн үнсүрләринин позулмасы, мүтләг монархијанын бонапартист монархијаја кечмәси гызғын шәкилдә давам едир вә ән јахын ири тичарәт-сәнаје бөһраны заманы нәинки јалныз мүасир фырылдагчылыг, һәтта көһнә Пруссија дөвләти дә дағылыб мәһв олачагдыр*

Буржуа олмајан үнсүрләри күндән-күнә даһа артыг буржуалашан мәһз бу дөвләт «ичтимаи мәсәләни» вә ја һеч олмазса анчаг мәнзил мәсәләсини һәлл етмәли имиш?—Әксинә. Бүтүн игтисади мәсәләләрдә Пруссија дөвләти кетдикчә даһа артыг буржуазијанын тә'сири алтына дүшүр. Әкәр 1866-чы

---

* Инди, 1886-чы илдә анчаг, 1872-чи илдән е'тибарән һәм сәјчә, һәм дә синфи шүур чәһәтдән сон дәрәчә артмыш вә јүксәлмиш олан пролетариат гаршысында һисс олунан горху Пруссија дөвләтини вә онун әсасыны—ири торпаг сәһиблијини сәнаје капиталы илә иттифагыны, һимајәчи көмүрүк верки**ләри илә сабитләшдирилмиш олан бу иттифагы һәлә дә јашадыр вә бирләшдирир.** *(1887-чи ил нәшринә Енкелсин гејди.)*

илдән е'тибарән игтисади сahәдә ганунлар буржуазијанын мәnафејинә, hәгигәтдә мә'лум олдуғундан daha артыг бир дәрәчәдә уjғунлашдырылмамышдыса, бунда мүгәссир кимдир? Башлыча олараг буржуазија өзүдүр; буржуазија, әввәлән, о гәдәр горхагдыр ки, өз тәләбләрини гызғын мүдафиә едә билмир вә икинчиси, буржуазија, ону hәдәләjән пролетариата ejни заманда jени силah верән hәр бир күзәштә мүгавимәт көстәрир. Әкәр дөвләт hакимиjjәти, jә'ни Бисмарк өзү үчүн хүсуси лejб-пролетариат тәшкил етмәjә вә онун көмәjи илә буржуазијанын сијаси фәалиjjәтини чиловда сахламаға чаhд едирсә, онда мәкәр бу, елә зәрури вә jахшы мә'лум олан бонапартист васитәси дejилдирми ки, фәhләләр hаггында бир нечә хошниjjәт ибарәләр сөjләмәкдән башга hеч бир шеjә мәчбур етмир вә, олса-олса, иншаат чәмиjjәтләринә, á la* Луи Бонапарт, минимум дөвләт jардымы көстәрмәjә мәчбур едир.

Пруссија дөвләтиндән фәhләләрин нә көзләjә биләчәкләринә ән jахшы әламәт, Пруссија дөвләт машынынын чәмнjjәтә гаршы мүстәгиллиjинә jени, гысамүддәтли мөhләт вермиш олан франсыз милjардларынын[119] hараjа сәрф олунмасыдыр. Мәкәр hәмин милjардлардан бирчә талер дә олса Берлин фәhләләринин күчәjә салынмыш аиләләринин далдаланачагла тә'мин едилмәсинә сәрф олунмушдур? Әсла jox. Пajыз кәлдикдә дөвләт hәтта jајда hәмин аиләләр үчүн jеканә далдаланачаг олан бир нечә мискин баракын сөкүлмәсинә дә сәрәнчам верди. Бу беш милjард чох тез бир заманда мә'лум jолла галалара, топлара вә әскәрләрә сәрф олунур; Вагнерин[250] хошниjjәт ахтаглыгларына бахмajараг, Австрија[251] илә Штибер конфрансларына бахмajараг, бу милjардлардан алман фәhләләринә, hәтта Лун Бонапартын Франсадан оғурладығы милjонлардан франсыз фәhләләринә ајырдығы гәдәр дә пул ајрылмајачагдыр.

III

Hәгигәтдә буржуазијанын әлиндә мәнзил мәсәләсини *өз* билдиjи кими hәлл етмәjин анчаг бир методу вардыр, бу да ону елә hәлл етмәкдир ки, мәсәлә hәр дәфә jенидән гаршыjа чыхсын. Бу метод *«Осман»* адыны дашыjыр.

«Осман» дедикдә мән нәинки jалныз Парис Османынын, сых hалда тикилмиш фәhлә мәhәлләләри арасындан узун, дүмдүз вә кениш күчәләр саларағ hәмин күчәләрин hәр ики тәрәфини бөjүк бәзәкли биналарла долдурмагдан ибарәт олан спесифик бонапартист әдасыны нәзәрдә тутурам; бурада стратежи мәгсәдлә—баррикада мүбаризәсини чәтинләшдирмәк

* — Луи Бонапартсаjағы. *Ред*

мәгсәди илә—јанашы олараг һөкумәтдән асылы олан спесифик-бонапартист иншаат пролетариатыны јаратмаг, һабелә шәһәри башлыча олараг зинәтләр шәһәринә дөндәрмәк нәзәрдә тутулурду. «Осман» дедикдә мән үмумән гәбул олунмуш гајданы—бөјүк шәһәрләримизин хүсусән мәркәзиндә олан фәһлә мәһәлләләрини нә бәһанә илә олурса-олсун: ичтимаи санитаријамы, јохса көзәллик, шәһәрин мәркәзиндә бөјүк тичарәт биналарына олан тәләбми, јохса дәмир јоллар чәкмәк, күчәләр салмаг вә и. а. кими рабитә ehtијачлары бәһанәси илә олса да, фәһлә мәһәлләләрини сөкүб арасындан дәмир јол хәтти, күчә вә с. ачмаг гајдасыны нәзәрдә тутурам. Бәһанәләр нә гәдәр мүхтәлиф олса да, нәтичә һәр јердә ејнидир: ән биабырчы дөнкәләр вә даланлар арадан галхыр вә буржуазија бу бөјүк мүвәффәгијјәт мүнасибәтилә өзүнү сон дәрәчә тә'рифләјир, амма... һәмин дөнкәләр вә даланлар дәрһал башга бир јердә, чох вахт һәтта лап јахынлыгда јенидән меједана кәлир.

«Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» әсәримдә мән Манчестери, 1843—1844-чү илләрдә олдуғу шәкилдә тәсвир етмишәм. Мәним тәсвир етдијим ән пис мәһәлләләрдән бә'зиләри о вахтдан бәри шәһәрин ортасындан дәмир јоллар кечмәси сајәсиндә, јени күчәләр салынмасы, бөјүк ичтимаи вә хүсуси биналар тикилмәси сајәсиндә сөкүлүб дүзәлдилмиш, тәмизләнмиш вә јахшылашдырылмышдыр, башгалары исә тамамилә јох едилмишдир, лакин онлардан һәлә бир чоху,—о вахтдан бәри санитариja-полис нәзарәтинин гүввәтләнмәсинә бахмајараг,—ејни пис вәзијјәтдәдир вә ја ондан да пис вәзијјәтдәдир. Лакин шәһәрин чох кенишләнмәси вә әһалисинин о вахтдан бәри јарыдан да чох артмасы сајәсиндә, о заман һәлә кениш вә тәмиз олан мәһәлләләр инди, шәһәрин бир заманлар ән пис шөһрәт газанмыш олан һиссәси кими тикилмиш, онун кими чирклидир вә әһали илә ағзына гәдәр долмушдур. Бурада анчаг бир мисал кәтирәчәјәм. Китабымын 80-чи вә сонракы сәһифәләриндән мән, Медлок чајы вадисиндә јерләшмиш вә Кичик Ирландија (Little Ireland) ады илә чохдан бәри Манчестер* үчүн рүсвајчы ләкә олан бир груп евләри тәсвир етмишдим. Кичик Ирландија чохдан јох олмушдур; онун јериндә инди јүксәк тәмәл үзәриндә вағзал учалыр; буржуазија Кичик Ирландијанын мүвәффәгијјәтлә мәһв едилиб гуртармасыны тәкәббүрлә бөјүк бир зәфәр кими гәләмә верирди. Лакин кечән јај дәһшәтли су басгыны баш верди, чүнки үмумијјәтлә бизим бөјүк шәһәрләримиздә тамамилә мә'лум сәбәбләрә кө-

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 296—298. *Ред.*

рə чајлар илдən-илə daha күчлү дашгынлар төрədир. Məhз бурада ашкар олду ки, Кичик Ирландија heч дə məhв едилмəк дејил, јалныз Оксфорд-родун чəнуб тəрəфиндən шимал тəрəфинə кечирилмиш вə орада əввəлки вəзијјəт елəчə давам едир. Манчестерин радикал буржуаларынын органы олан Мансетер «Weekly Times» гəзети 1872-чи ил 20 ијул тарихли нөмрəсиндə бу барədə белə јазыр:

«Медлок вадисиндəки əhалијə кечən шənбə күнү үз верən бədбəхтлијин, үмид едирик ки, *бир* јахшы нəтичəси олачагдыр: орада шəhəр мə'мурларынын вə шəhəр санитарија комиссијасынын гулағынын дибиндə, узун мүддəт санитаријанын бүтүн ганунларынын ачыгча тапдаланмасына иштимаијјəтин фикри чəлб олуначагдыр. Гəзетимизин дүнən күндүзкү бурахылышында дəрч олунан кəскин мəгалə, Чарлзстрит вə Брукстритдə су басмыш олан бə'зи зирзəми биналарынын биабырчы вəзијјəтини həлə кифаjət гədəр ифша етмəмишдир. Həмин мəгаләдə көстəрилən həjəтləрдən бириниn диггəтлə јохланмасы бизə hагг верир ки, орада кəтирилən бүтүн фактлары тəсдиг едək вə дејək ки, бу həjəтдə олан зирзəми биналарыны чохдан багламаг лазым иди; daha доғрусу, онларын инсан үчүн јашајыш јери олмасына heч вахт дөзмəк лазым дејилди. Чарлзстрит вə Брукстритин тинишдəки Скуајрз-корт jедди вə ја сəккиз јашајыш евиндən ибарəтдир; Брукстритин ən алчаг јериндə, дəмир јол тағынын алтындан həр күн пиjада кедиб-кəлən адамлар heч фикирləриндə дə кətирмəзлəр ки, онларын ајагларынын алтындакы чухурда олан дахмаларда инсан јашајыр. Кəнардан көрүнмəjən həjəтə анчаг о адамлар кирə билирлəр ки, ehтиjач онлары габир кими дар бир мəhбəсдə далдаланачаг ахтармаға мəчбур едир. Həтта Медлокун, бəндləрлə габағы кəсилмиш вə адəтən дурғун олан суjу өз ади сəвиjjəсиндən jүксəjə галхмадыгда, həтта белə олдугда да бу мənзилləриn дөшəмəси суjун сəтhиндən чətин ки бир нечə дүjм jүксəкдир; həр дəфə шиддəтли јағмур олдугда иjрənч, үфунətли суjу чухурлардан вə ја борулардан вуруб чыхара билəр вə мənзилləри зəhərли газларла зəhərləjə билəр; бу—həр дəфə су басгынынын гоjуб кетдиjи бир хатирə əламəтидир... Скуајрз-корт, Брукстритдəки евləрин јашајыш үчүн јарамајан зирзəмиләриндən daha ашағыдадыр... күчəдən иjирми фут ашағыдадыр, шənбə күнү чухурлардан галхан чиркли су дам hүндүрлүjүнə чатмышды. Биз бунu билирдик вə буна көрə дə көзləjирдик ки, о həjəти бош көрəчəjик, јахуд орада анчаг үфунətли диварлары тəмизləмəк вə дəрманламагла мəшғул олан санитарија комитəси гуллугчуларына раст кəлəчəjик. Бунун əвəзиндə биз көрдүк ки, бир дəлləjин јашадығы зирзəми бинасында бир нəфəр.. күчүдəки үфунətли зир-зибили бел илə ығыб əл арабасына гоjур. Зирзəмиси мүəjjən дəрəчədə сүпүрүлмүш олан дəллəк бизи daha ашағыларда олан мənзилləр чөркəсинə көндəрди вə деди ки, əкəр о јазмағы бачарсады, гəзетə јазар вə онларын бағланмасында тə'кид едəрди. Белəликлə биз, нəhajəт, кəлиб Скуајрз-корта чатдыг вə орада, көрүнүш е'тибарилə сағлам олан көзəл, ирландиjалы бир гадын көрдүк; онун габағында бир гадаг палтар вар иди. Бу гадын вə онун аjрыча бир шəхс јанында кечə нөвбəтчиси олан əри бу həjəтдə алты илдən бəри јашајырмышлар, онларын бөjүк бир аилəси вардыр... Онларын јеничə тəрк етдикləри евдə су дам дамагалар галхмышды, пəнчəрəлəр сынмыш, мебел чилик-чилик олмушду. Кирајəнишинин дедиjинə көрə, бу евдə о дөзүлмəз үфунətдən өзүнү анчаг həр ики аjдан бир диварлара əhəнк чəкмəклə горуjа билирмиш... Бизим мүхбирин анчаг инди кирə билдиjи ич həjəтдə о, үч ев көрдү; бунларын дə дам диварлары јухарыда тəсвир едилən евлəрə битишик иди; бу евлəрин икисиндə јашајанлар вар иди. Орада елə бир дəhшəтли үфунət вар иди ки, ən сағлам адам да бир нечə дəгигədən сонра дəниз хəстəлиjинə

тутулмалы иди... Бу ијрәнч чухурда једди нәфәрдән ибарәт бир аилә јашајырды; бунлар чүмә ахшамы (су басғыны башланан күн) ахшам һамысы евдә јатмышды. Даһа доғрусу, гадынын өз-өзүнү тәчһиһ едәрәк дедији олмуш, онлар јатмајыбмышлар, чүнки кечәнин чох һиссәсиндә үфүнәтдән отуп вә әрінин үрәји буланырмыш. Шәнбә күнү онлар дөшәрінә гәдәр сујун ичінә кириб өз ушагларыны орадан чыхармаға мәчбур олмушдулар. Бу гадын да о фикирдәдир ки, бу чухур һәтта донуз үчүн дә јарарлы дејилдир, лакин кирајәси учуз—һәфтәдә бир шиллинг јарым—олдуғундан, бураны кирајә едибмиш, чүнки әри сон заманлар хәстәлик үзүндән тез-тез газанчысыз галырмыш. Бу һәјәтин вә вахтындан әввәл ғәбирә гојулмуш кими көрүнән кирајәнишинләрин сон дәрәчә зәиф көрүнүшү вардыр. Лакин бир дәмәлијик ки, Скуајрэ-корт, бизим мүшаһидәмизә көрә, һәмин рајондакы олан бир чох башға биналарын анчаг сурәтидир—ола билсин ки, бир гәдәр бәјүдүлмүш сурәтидир; бу биналарын варлығына бизим санитар комиссијамыз һеч бир шејлә һагг газандыра билмәз. Әкәр һәмин биналарда бундан сонра да инсанларын јашамасына јол версәләр, онда комиссијанын үзәринә дүшән бөјүк мәс'улијјәтдән вә гоншулары һәдәләјән јолухучу епидемијалар тәһлүкәсиндән һеч данышмаға кәлмәз».

Бу, мәнзил мәсәләсини буржуазијанын ишдә нечә һәлл етдијинин ајдын бир мисалыдыр. Капиталист истеһсал үсулунун фәһләләримизи һәр кечә говуб јерләшдији јолухма мәнбәләри, ән биабырчы дәлмә-дешикләр вә чухурлар,—бунлар мәһв едилмир, бунлар анчаг... *јерләрини дәјишир!* Бунлары бир јердә јаратмыш олан игтисади зәрурот, бунлары башга јердә дә јарадыр. Нә гәдәр ки капиталист истеһсал үсулу мөвчуддур, мәнзил мәсәләсини вә ја фәһләнин мүгәддәратына аид бу вә ја башга ичтимаи мәсәләни ајрылыгда һәлл етмәјә чалышмаг ахмаглыгдыр. Мәсәләнин һәлли анчаг капиталист истеһсал үсулунун мәһв едилмәсиндән, бүтүн јашајыш васитәләринин вә әмәк васитәләринин фәһлә синфинин өзү тәрәфиндән мәнимсәнилмәсиндән ибарәтдир.

III БӨЛМӘ

БИР ДАҺА ПРУДОН ВӘ МӘНЗИЛ МӘСӘЛӘСИ ҺАГГЫНДА

I

«Volksstaat»ын 86-чы №-синдә А. Мүлберкер, өзүнү, гәзетин* 51-чи вә сонракы №-ләриндә мәним тәнгид етдијим мәгаләләрин мүәллифи е'лан едир. О өз чавабында[236] мәнә о гәдәр мәзәммәт јағдырыр, һәм дә бәһс олунан бүтүн нөгтеји-нәзәрләри о гәдәр гарышдырыр ки, мән истәр-истәмәз буна чаваб вермәлијәм. Мән өз е'тиразымы,—тәәссүф ки, чох һиссәси Мүлберкерин мәнә көстәрдији шәхси мүбаһисә саһәсинә аид

* Бах: бу чилд, сәһ. 340—361. *Ред.*

олмасы лазым кәләчәк е'тиразымы,—үмуми мәнафе шәклинә салмаға чалышачағам вә Мүлберкерин: бүтүн бунларда «әслиндә нә онун үчүн, нә дә «Volksstaat»ын башга охучулары үчүн јени һеч бир шеј јохдур», дејә мәни јенидән мәзәммәт етмәси тәһлүкәси гаршысында олсам да, јенә ән мүһүм мүддәалары бир даһа вә мүмкүн олдугча әввәлкиндән даһа ајдын шәрһ едәчәјәм.

Мүлберкер мәним тәнгидимин формасындан вә мәзмунундан шикајәт едир. Формаја кәлдикдә, бу е'тираз кифајәт олар ки, о заман мән тәһлил етдијим мәгаләләрин кимә мәхсус олдуғуну әсла билмирдим. Демәли, мүәллифә гаршы шәхси «гәрәзлиликдән» һеч данышыг да ола билмәзди; мәнзил мәсәләсинин һәмин мәгаләләрдә ирәли сүрүлән һәллинә гаршы исә мәндә, әлбәттә, «гәрәзлилик» вар иди, чүнки мәнзил мәсәләсинин бу прудонсајағы һәлли чохдан мәнә таныш иди вә она гаршы мәним бәхышым мөһкәм мүәјјәнләшмишди.

Тәнгидимин «тону» һаггында әзиз достум Мүлберкер илә мүбаһисә етмәјәчәјәм. Һәрәкатда мәним кими бу гәдәр узун мүддәт иштирак етдикдә, һүчумлара гаршы адамын дәриси хејли галынлашыр вә башгаларынын да дәрисинин бу чүр галынлашдығыны адам асанлыгла күман едир. Мүлберкери кифајәтләндирмәк үчүн мән бу дәфә өз «тонуму» онун епидермисинин (дәрисинин үст тәбәгәсинин) һәссаслығы илә ујғунлашдырмаға чәһд едәчәјәм.

Мүлберкер хүсусилә ачы-ачы ондан шикајәтләнир ки, мән ону прудонист адландырмышам, инандырыр ки, о әсла прудонист дејилдир. Мән она, әлбәттә, инанмалы олурам, лакин һәр һалда, һәмин мәгаләләрин—сөһбәт дә анчаг бу мәгаләләрә аид иди—халис прудонизм олдуғуна сүбутлар кәтирәчәјәм.

Лакин Мүлберкерин фикринчә, мән Прудону да «јүнкүл фикирлиликлә» вә әсла һаглы олмајараг тәнгид едирәм:

«Хырда буржуа Прудон һаггында нәзәриҗә бизим Алманиҗада мүәјјәнләшмиш бир еһкам олмушдур вә бир чохлары Прудонун әсәриндән һәтта бир сәтир дә олса охумадыглары һалда бу еһкамы гәбул едирләр».

Мән тәәссүф едиб дедикдә ки, роман дилиндә данышан фәһләләр иҗирми ил әрзиндә Прудонун әсәрләриндән башга һеч бир мә'нәви гида алмамышлар,—Мүлберкер буна чаваб вериб дејир ки, роман фәһләләриндә «Прудонун ифадә етдији принсипләр, демәк олар, һәр јердә һәрәкатын чанлы руһуну тәшкил едир». Мән бунунла разылаша билмәрәм. Әввәлән, фәһлә һәрәкатынын «чанлы руһу» һеч бир јердә «принсипләрдән» ибарәт дејилдир, һәр јердә—ири сәнајенин инкишафындан вә онун нәтичәләриндән: бир тәрәфдән, капитал јығымындан вә тәмәркүзүндән, о бири тәрәфдән дә, пролетариатдан ибарәт-

шр. Икинчиси, бу доғру дејилдир ки, Прудон «принсипләри» дејилән принсипләр куја роман фәһләләриндә, Мүлберкерин онлара иснад вердији һәлледичи ролу ојнајыр, куја «анархија, Organisation des forces économiques, Liquidation sociale* вә с. принсипләри орада... ингилаби һәрәкатын һеч бир ифадәчиләри олмушдур». Һәр дәрдә гаршы Прудон олачыпын, јалныз Бакунин тәрәфиндән даһа корланмыш шәкилдә чүзи тә'сир көстәрдији Испанија вә Италијадан данышылмаз са,—бејнәлхалг фәһлә һәрәкатына бәләд олан һәр бир шәхс белә бир факт јахшыча мә'лумдур ки, Франсада прудонистләр сајча аз олан бир тәригәт һалындадырлар, фәһлә күтләләри исә Прудонун тәклиф етдији Liquidation sociale вә Organisation des forces économiques ады илә мә'лум олан ичтимаи ислаһатлар планы һаггында һеч бир шеј билмәк истәмирләр. Һәм дә бу өзүнү Коммуна заманында көстәрди. Прудонистләр Коммунада күчлү тәмсил олунмушдуларса да, Прудонун лајиһәләри әсасында көһнә чәмиҗәти ләғв етмәк вә ја игтисади гүввәләри тәшкил етмәк јолунда азачыг да олса тәшәббүс көстәрилмәмишди. Әксинә. Коммуна үчүн ән бөјүк шәрәф иди ки, онун бүтүн игтисади тәдбирләринин «чанлы руһуну» һәр һансы принсипләр дејил,... садәчә әмәли тәләбат тәшкил едирди. Мәһз буна көрә дә бу тәдбирләр—чөрәкчиләрин кечә әмәјинин ләғв олунмасы, фабрикләрдә пул чәримәләринин гадаған едилмәси, бағланмыш фабрикләрин вә е'малатханаларын мүсадирә едилмәси вә онларын фәһлә бирликләри сәрәнчамына верилмәси—һеч дә Прудон руһуна дејил, алман елми сосиализми руһуна ујғундур. Прудонистләр тәрәфиндән һәјата кечирилән јеканә ичтимаи тәдбир—Франсыз банкынын мүсадирә олунмасындан *имтина* етмәк иди ки, бу да Коммунанын мәһв олмасы сәбәбләриндән бири олду. Бланкист адлананлар да еjнилә, халис сијаси ингилабчылардан, мүәјјән програмы олан сосиалист фәһлә фраксијасына чеврилмәјә чәһд едән кими,—бу исә Лондонда мүһачир-бланкистләр тәрәфиндән бурахылан «Интернасионал вә ингилаб» манифестиндә ифадә олунду,—чәмиҗәти хилас етмәјин Прудон планы «принсипләрини» дејил, һәлә «Коммунист Манифестиндә»** дејилдији кими вә о вахтдан бәри сајсыз-һесабсыз дәфә тәкрар едилмиш олдуғу кими, синифләрин вә онларла бирликдә дөвләтин дә ләғв едилмәсинә кечид олмаг е'тибарилә пролетариатын вә онун диктатурасынын сијаси фәалиҗјәтинин зәрурилији һаггында алман елми сосиализминин бахышларыны, һәм дә демәк олар һәрфиҗјән е'лан етдиләр. Әкәр Мүлберкер алманларын

* — игтисади гүввәләрин тәшкили, ичтимаи дәғветмә. *Ред.*
** Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 120—123, 130—131. *Ред.*

Прудона һөрмәт бәсләмәмәсиндән, роман һәрәкатының, «лап Парис Коммунасының да» алманлар тәрәфиндән кифајәт гәдәр баша дүшүлмәдији нәтичәсини чыхарырса, онда гој бунун баша дүшүлмәдијини сүбут етмәк үчүн елә бир роман әсәринин адыны чәксин ки, орада Коммуна, Интернационалын Баш Шурасының Франсада вәтәндаш мүһарибәси һаггында алман Маркс тәрәфиндән јазылмыш мүрачиәтиндә* олдуғу гәдәр,— һеч олмазса тәхминән бу гәдәр дүзкүн баша дүшүлүб тәсвир едилмиш олсун.

Фәһлә һәрәкатының билаваситә Прудон «принсипләри» тә'сири алтында олдуғу јеканә өлкә—Белчикадыр вә мәһз буна көрә дә Белчика фәһлә һәрәкаты, Һекелин дедији кими, «һечдән-һеч јолу илә һечә доғру»[252] кедир.

Әкәр мән роман фәһләләринин ијирми ил әрзиндә билаваситә вә ја долајысы илә анчаг Прудондан мә'нәви гида алдыгларыны бәдбәхтлик һесаб едирәмсә, бу бәдбәхтлији Прудонун ислаһатлар ресептинин, Мүлберкер тәрәфиндән «принсипләр» адландырылан ресептин тамамилә әфсанәви һөкмранлығында көрмүрәм, бәдбәхтлији онда көрүрәм ки, онларын мөвчуд чәмијјәтә гаршы игтисади тәнгидинә тамамилә јанлыш Прудон бахышлары сирајәт етмишди, онларын сијаси фәалијјәти исә Прудонун тә'сири илә корланмышды. Ким «ингилабда даһа чох галыр», «прудонлашдырылмыш роман фәһләләрими», јохса алман елми сосиализмини, һәр һалда, романлыларын өз Прудонуну баша дүшдүкләриндән сонсуз дәрәчәдә јахшы баша дүшән алман фәһләләри,—бу суала биз јалныз о заман чаваб верә биләчәјик ки, «ингилабда *галмағын*» нә демәк олдуғуну биләк. Инсанлар һаггында дејирдиләр ки, онлар «христианлыгда, һәгиги диндә, аллаһын мәрһәмәтиндә галырлар» вә с. Амма ингилабда, ән зоракы бир һәрәкатда «галмаг»! Мәкәр «ингилаб»—доғматик бир диндирми ки, она инанмаг лазым кәлсин?

Сонра Мүлберкер мәни төһмәтләндирир ки, онун мәгаләсиндә һәрфијјән дејилмиш оланларын әксинә олараг иддиа етмишәм ки, куја о, мәнзил мәсәләсини јалныз фәһлә мәсәләси е'лан едир.

Бу дәфә Мүлберкер доғрудан да һаглыдыр. Мән мүвафиг јери бурахмышам. Бағышланмаз сурәтдә бурахмышам, чүнки бу јер онун әсәринин бүтүн тәмајүлүнү көстәрән ән сәчијјәви бир јердир. Доғрудан да Мүлберкер еjнән белә дејир:

«Бизә гаршы тез-тез вә чох вахт белә *күлүнч* бир төһмәт ирәли сүрүрдүләр ки, куја биз *синфи сијасәт* јеридирик, *синфи һөкмранлыға* чан аты-

* Бах: бу чилд, сәһ. 241—259. *Ред.*

рыг вә и. а.,—буна көрә дә биз һәр шејдән әввәл гәти сурәтдә гејд едирик ки, мәнзил мәсәләси һеч дә јалныз пролетариата аид бир мәсәлә дејилдир, *әксинә, о, әсл орта силки,* хырда сәнәткарлары, хырда буржуазијаны, бүтүн бүрократијаны *сон дәрәчә* марагландырыр... Мәнзил мәсәләси—ичтимаи нејаһатларын мәһз елә бир нөгтәсидир ки, көрүнүр о, бир тәрәфдән, *пролетариатын* вә, о бири тәрәфдән, чәмијјәтин *әсл орта синифләри мәнафејинин гәти дахили ејнилијини* ашкара чыхармаға башламышдан даһа артыг гадирдир. Орта синифләр мәнзил кирајә етмәјин сыхынчы буховларыны пролетариат гәдәр бәрк, *бәлкә дә һәтта* пролетариатдан *даһа бәрк* һисс едирләр... Чәмијјәтин әсл орта синифләри инди белә бир суал гаршысында дурурлар ки, чәмијјәтин јенидән гурулмасы просесиндә, *ән әввәл онларын өзләринә фајда верәчәк көзәл нәтичәләр доғурмалы олан* јенидән гурулма просесиндә кәнчлик гүввәси вә әзми чошан фәһлә партијасы илә иттифагда иштирак етмәк үчүн өзләриндә кифајәт гәдәр гүввә... тапа биләчәкләрми».

Демәли, әзиз достум Мүлберкер бурада ашағыдакылары гејд едир:

1) «Биз» «синфи сијасәт» јеритмирик вә «синфи һөкмранлыға» чан атмырыг. Һалбуки, Алманија сосиал-демократ фәһлә партијасы мәһз *фәһлә партијасы олдуғуна көрә* һөкмән «синфи сијасәт», фәһлә синфинин сијасәтини јеридир. Бир һалда ки, һәр бир сијаси партија дөвләтдә һөкмранлыг әлдә етмәјә чалышыр, демәли, Алманија сосиал-демократ фәһлә партијасы да лабүд оларағ *өз* һөкмранлығына, фәһлә синфинин һөкмранлығына, јә'ни «синфи һөкмранлыға» чан атыр. Һәм дә, инкилис чартистләриндән башлајараг *һәр бир* әсл пролетар партијасы һәмишә синфи сијасәти, пролетариатын мүстәгил сијаси партија һалында тәшкилини биринчи шәрт олараг, пролетариат диктатурасыны исә мүбаризәнин ән јахын мәгсәди олараг ирәли сүрмүшдүр. Мүлберкер буну «күлүнч» е'лан етмәклә өзүнү пролетар һәрәкаты сыраларындан кәнара, хырда буржуа сосиализми сыраларына чәкмиш олур.

2) Мәнзил мәсәләсинин о үстүнлүјү вардыр ки, бир тәк фәһлә мәсәләси олмаг дејил, «хырда буржуазијаны сон дәрәчә марагландырыр», чүнки мәнзил еһтијачындан «әсл орта синифләр» пролетариат гәдәр бәрк, бәлкә дә һәтта ондан даһа «бәрк» әзаб чәкирләр. Ким дејирсә ки, хырда буржуазија, тәкчә бир чәһәтдән дә олса «бәлкә дә һәтта пролетариатдан даһа бәрк» әзаб чәкир,—о әсла шикајәт едә билмәз ки, ону хырда буржуа сосиалистләри сырасына дахил едирләр. Демәли, мәним бу сөзләримдән наразы олмаға Мүлберкерин әсасы вармы:

«Прудонун да мәнсуб олдуғу хырда буржуа сосиализми, фәһлә синфи илә бәрабәр башга синифләрә, хүсусән хырда буржуазијаја үз верән мәһз бу әзабларла даһа чох мәшғул олмағы үстүн тутур. Буна көрә дә белә бир һал һеч тәсадүфи дејилдир ки, бизим алман прудонисти һәр шејдән әввәл мәнзил

мәсәләсиндән, көрдүјмүз кими, һеч дә тәкчә фәһлә мәсәләсн олмајан бир мәсәләдән јапышыр»*

3) «Чәмиҗҗәтин әсл орта синифләринин» мәнафеји илә пролетариатын мәнафеји арасында «гәти дахили еҗнилик» вардыр вә чәмиҗҗәтин гаршыдакы јенидән гурулма просесинин «көзәл нәтичәләри» пролетариата дејил, мәһз бу әсл орта синнфләрә «биринчи нөвбәдә фајда верәчәкдир».

Беләликлә, фәһләләр гаршыдакы ичтимаи ингилабы «ән әввәл» хырда буржуаларын мәнафеји үчүн едәчәкләр. Сонра, хырда буржуаларын мәнафеји илә пролетариатын мәнафеји арасында «гәти дахили еҗнилик» вардыр. Әкәр хырда буржуаларын мәнафеји фәһләләрин мәнафеҗинин дахилән еҗнидирсә, онда фәһләләрин мәнафеји дә хырда буржуаларын мәнафеҗинин еҗнидир. Демәли, һәрәкатда хырда буржуа нөгтеји-нәзәри дә пролетар нөгтеји-нәзәри кими гануни нөгтеји-нәзәрдир. Белә һүгуг бәрабәрлиҗинин иддиа едилмәси дә мәһз, хырда буржуа сосиализми адландырылыр.

Буна көрә дә Мүлберкер тамамилә ардычыл һәрәкәт едәрәк өз китабчасынын[234] 25-чи сәһифәсиндә «хырда истеһсалы» «чәмиҗҗәтин һәгиги *дајағы*» кими тә'рифләҗир, «она көрә ки, хырда истеһсал өз тәбиәтинә көрә үч амили: әмәји—әлдә етмәји—саһиб олмағы өзүндә бирләшдирир, һәм дә она көрә ки, хырда истеһсал бу үч амили бирләшдирмәклә фәрдин ишкишаф габилиҗҗәти гаршысына һеч бир һәдд гоҗмур», бир дә Мүлберкер мүасир сәнајени она көрә хүсусилә төһмәтләндирир ки, о, нормал инсанларын бу мәнбәјини мәһв едир вә «һәјат гүввәси илә чошан, өзүнү даим тәкрар истеһсал едән *синфи,* өз горхаг нәзәрини һараја дикмәли олдуғуну билмәјән шүурсуз адамлар *јығынына* дөндәрмишдир». Демәли, Мүлберкер үчүн хырда буржуа—нүмунәви бир инсандыр, Мүлберкер үчүн хырда сәнәт исә нүмунәви истеһсал үсулудур. Мән ону хырда буржуа сосиалистләри чәркәсинә дахил етмәклә мәкәр она бөһтан атмышам?

Бир һалда ки Мүлберкер Прудон үчүн һәр бир мәс'улиҗҗәти бојнундан атыр, — демәли, бурада ону да көстәрмәк артыг оларды ки, Прудонун ислаһат планларынын мәгсәди чәмиҗҗәтин бүтүн үзвләрини хырда буржуалара вә хырда кәндлиләрә дөндәрмәкдир. Хырда буржуаларын мәнафеји илә фәһләләрин мәнафеҗинин гондарма еҗнилиҗи үзәриндә даҗанмаг да артыг оларды. Нә лазымса, һамысы «Коммунист Манифести»ндә (1872-чи ил, Лејпсиг нәшри, сәһ. 12 вә 21)** дејилмишдир.

---

* Бах: бу чилд, сәһ. 342—343. *Ред.*

** Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 121—122, 133—135. *Ред.*

Демәли, тәдгигимизин нәтичәси ондан ибарәт олур ки, «хырда буржуа Прудон һаггында нағыл» илә јанашы олараг, хырда буржуа Мүлберкер һаггында керчәк һекајә мејданә чыхыр.

II

Инди башлыча мәсәләјә кечирик. Мән Мүлберкерин мәгаләләрини бунда төһмәтләндирмишдим ки, орада игтисади мүнасибәтләр јуридик ифадә үсулуна кечирилмәклә прудонсајағы тәһриф олунур. Мисал олараг Мүлберкерин бу мүддәасыны көтүрмүшәм:

«Мадам ки ев тикилмишдир, евин һәгиг дәјәри мәнзил кирајәси формасында ев саһибинә кифајәт дәрәчәдән дә артыг чохдан өдәнилмиш олса да, ев—ичтимаи әмәјин мүәјјән һиссәсини алмаг үчүн *даими јуридик әсасдыр. Белә олур ки,* мәсәлән, 50 ил бундан әввәл тикилмиш ев һәмин мүддәтдә ичарә һаггы кәлиримдән өз әввәлки хәрчләрини 2, 3, 5, 10 вә и. а. дәфә өдәмиш олур».

Мүлберкер бундан белә шикајәтләнир:

«*Фактын* белә *садә, ағыллы шәкилдә гејд олунмасы* Енкелсин мәнә буну анлатмаға чалышмасы үчүн бәһанә олмушдур ки, мән евин *нә сајаг* дөнүб «јуридик әсас» олдуғуну изаһ етмәлијдим,—бу исә мәним вәзифәләримә гәтијјән дахил дејилди... *Тәсвир етмәк*—бир шејдир, *изаһ етмәк*—башга шеј. Әкәр мән Прудонун ардынча дејирәмсә ки, чәмијјәтин игтисади һәјатында *һүгуг идејасы* олмалыдыр,—онда мән бунунла мүасир чәмијјәти елә бир чәмијјәт кими *тәсвир едирәм* ки, орада һәр чүр һүгуг идејасы дејилсә дә, *ингилабын һүгуг идејасы* јохдур; бу елә бир фактдыр ки, Енкелс өзү бунунла разылашар».

Һәр шејдән әввәл, тикилмиш олан бу ев үзәриндә дајанаг. Кирајәјә верилмиш олан ев ону тикдирмиш олан шәхсә кираје һаггы шәклиндә торпаг рентасы, тә'мир хәрчләри вә сәрф етдији иншаат капиталы үчүн фаиз, о чүмләдән бу капиталдан мәнфәәт кәтирир; тәдричлә өдәнилмәкдә олан кираје һаггы, шәраитдән асылы олараг, әввәлки хәрчләрдән ики, үч, беш, он дәфә артыг бир мәбләғ тәшкил едә биләр. Әзизим Мүлберкер, бу—*игтисади* характердә олан «фактын» «садә, ағыллы шәкилдә гејд олунмасыдыр»; әкәр биз истәјириксә биләк, бәс ахы нечә «белә олур» ки, бу факт мөвчуд олур,—онда биз игтисади саһәдә тәдгигат апармалыјыг. Кәлин бу факты, даһа јахындан елә тәдгиг едәк ки, о һәр бир ушаға да ајдын олсун. Мә'лум олдуғу кими, әмтәәнин сатылмасы ондан ибарәтдир ки, әмтәә саһиби онун истеһлак дәјәрини верир вә мүбадилә дәјәрини алыр. Әмтәәләрин истеһлак дәјәрләри бир-бириндән бир дә онунла фәргләнир ки, бунларын истеһлакы мүхтәлиф мүддәт вахт төләб едир. Бир көмбә чөрәк бир күндә јеһилир, бир шалвар бир илдә көһнәлир, бир ев исә, мәсәлән,—јүз ил-

дө. Дөмөли, узун дөвр өрзиндө ашынан өмтөөлөр һаггында имкан јаранып ки, онларын истеһлак дөјөри һиссө-һиссө, һөр дөфө мүөјјөн мүддөтө сатылсын, јө'ни *о кирајөјө верилсин.* Дөмөли, һиссө-һиссө сатмаг нөтичөсиндө мүбадилө дөјөри анчаг төдричлө реаллашдырылыр; гојулмуш капиталы вө ондан көлөси мөнфөөти дөрһал өдөмөкдөн белө бојун гачырылмасы мүгабилиндө сатычыја гијмөт үчүн өлавө шөклиндө пул, фаизлөр верилир ки, бунларын да гөдөри һеч дө ихтијари дејил, сијаси игтисад ганунлары илө мүөјјөн олунур. Јүз ил тамам олдугда ев истеһлак едилмишдир, ашынмышдыр, јашајыш үчүн јарамыр. Өкөр бундан сонра биз, бүтүн верилмиш кирајө һаггы мөблөғиндөн: 1) торпаг рентасыны вө онунла бирликдө, бу мүддөтдө онун үстүнө көлөн бир гөдөр өлавөни, 2) чари тө'мирө чөкилөн хөрчлөри чыхсаг,—онда көрөрик ки, галыг орта һесабла: 1) евин өввөлки нншаат капиталындан, 2) ондан көлөн мөнфөөтдөн вө 3) төдричлө өдөнилөн капитал үчүн вө мөнфөөт үчүн фаизлөрдөн өмөлө көлир. Доғрудур, бу мүддөт гуртардыгда кирајөнишинин даһа сви олмур, лакин онунла бөрабөр ев саһибинин дө өлиндө ев олмур. Ев саһибинин анчаг торпаг саһөси (өкөр бу саһө мөһз она мөхсусдурса) вө орадакы тикинти материаллары олур; бу материаллар исө даһа ев дејилдир. Өкөр бу мүддөтдө ев «илкин хөрчлөри 5 вө ја 10 дөфө өдөмишдирсө», биз көрөрик ки, бу анчаг торпаг рентасынын артмасы нөтичөсиндө баш вермишдир; торпаг саһиби илө ев саһибинин чох һалларда ики мүхтөлиф шөхсдөн ибарөт олдуғу Лондон кими јерлөрдө һөр көсө ајдындыр. Кирајө һаггынын белө һөдсиз дөрөчөдө артмасы сүр'өтлө бөјүјөн шөһөрлөрдө* баш верир, тикинти саһөлөриндөн алынан торпаг рентасынын, демөк олар, дөјишилмөз һалда галдығы бу вө ја башга көнд јериндө исө гөтијјөн баш вермир. Һамыја мө'лумдур ки, мөнзил кирајөси ев саһибинө, торпаг рентасынын јүксөлдилмөси чыхылдыгда, гојулмуш капиталын (о чүмлөдөн мөнфөөтин) орта һесабла илдө 7%-индөн артыг олмајараг мөдахил верир, һөм дө бу мөблөғдөн тө'мир хөрчлөрини вө бу кими башга хөрчлөри дө өдөмөк лазымдыр. Бир сөзлө, кирајө мүгавиләси—ән ади өмтөө сөвдөсидир вө нөзөри чөһөтдөн фөһлө үчүн һөр бир башга өмтөө сөвдөсиндөн нө чох, нө дө аз өһөмијјөти јохдур; јалныз иш түввөсинин алыныб-сатылмасына аид олан сөвдө бурада истисна төшкил едир; өмөли чөһөтдөн исө бу кирајө мүгавиләси, ајрыча нөшрин 4-чү сөһифөсиндө** бөһс етдијим вө орада көстөрдијим кими һабелө игтисади чөһөтдөн мүөјјөн дөрөчөдө төнзим едилөн буржуа алдадычы-

* «Volksstaat» гөзетиндө белө чап едилмишдир: «сүр'өтлө бөјүјөн ири шөһөрлөрдө». *Ред.*

** Бах: бу чилд, сөһ. 341—342. *Ред.*

лығынын мин бир формасындан бири кими фәһләнин гаршысына чыхыр.

Мүлберкер исә, әксинә, кирајә мүгавиләсиндә халис «өзбашыналыгдан» (онун әсәринин 19-чу сәһифәси) башга һеч бир шеј көрмүр, мән бунун әксини она сүбут етдикдә исә,— о шикајәтләниб дејир ки, мән она «тәәссүф ки, чох вахт артыг өзүнүн дә билмиш олдуғу шејләри» сөјләјирәм.

Лакин мәнзил кирајәси һаггында һеч бир игтисади тәдгигат бизи о јерә кәтириб чыхармаз ки, мәнзилләрин кирајәјә верилмәсинин ләғв олунмасыны «ингилаби идеја дахилиндә әмәлә кәлән ән мәһсулдар вә ән бөјүк сә'јләрдән биринә» чевирәк. Буна наил олмаг үчүн биз көрәк бу садә факты ачыг сијаси игтисад саһәсиндән даһа чох идеоложи һүгугшүнаслыг саһәсинә кечирәк. «Ев» ичарә һаггынын «әбәди јуридик әсасыдыр»;—*«белә олур ки»,* евин дәјәри кирајә һаггы васитәсилә **2, 3, 5 вә 10 дәфә өдәнилә биләр. Бунун нә сајаг «белә олдуғуну»** өјрәндикдә «јуридик әсас» бизи бир дүјүм дә олса ирәлиләтмәз; мәһз буна көрә дә мән демишдим ки, анчаг евин нә сајаг дөнүб јуридик әсас олдуғуну тәдгиг етмәк јолу илә Мүлберкер бунун *нә сајаг* «белә олдуғуну» өјрәнә биләрди. Биз буну анчаг о заман биләрик ки, мәнзил кирајәсини һаким синфин тәсдиг етдији јуридик ифадәдән һиддәтләнмәк әвәзинә, мәнзил кирајәсинин *игтисади* тәбиәтини, мәһз мәним етдијим кими, тәдгиг етмиш олаг. Ким мәнзил һаггынын ләғв едилмәси үчүн игтисади тәдбирләр тәклиф едирсә, о ахы мәнзил һаггы барәсиндә, онун «кирајәнишин тәрәфиндән капиталын әбәди һүгугуна өдәнч олараг верилән бир бач олмасындан» бир гәдәр артыг шеј билмәлидир. Мүлберкер буна белә чаваб верир: «Тәсвир етмәк—бир шејдир, изаһ етмәк—башга шеј».

Демәли, ев әсла әбәди бир шеј олмаса да мәнзил һаггы үчүн әбәди јуридик бир әсаса чеврилмишдир. Бунун нә сајаг «белә олмасынын» фәрги јохдур, лакин биз ашкар едирик ки, бу јуридик әсас үзүндән ев кирајә һаггы шәклиндә, өз дәјәриндән гат-гат артыг кәлир верир. Јуридик дилә чевирмәк сајәсиндә биз игтисадијјатдан сағ-саламат о гәдәр чох узаглашмышыг ки, јалныз ичарә һаггынын үмуми мәбләғинин јаваш-јаваш евин дәјәрини гат-гат артыг өдәјә биләчәји һалы көрә билирик. Мадам ки, биз јуридик тәрздә дүшүнүр вә данышырыг,—онда бу һала да һүгуг, әдаләт мигјасыны тәтбиг едирик вә ашкар едирик ки, бу һал *әдаләтли дејилдир,* «ингилабын һүгуг идејасына»—бу шејин мә'насы нә олурса-олсун,— үјғун дејилдир вә буна көрә дә јуридик әсас һеч бир шејә јарамыр. Сонра биз ашкар едирик ки, ејни сөзләр фаиз кәтирән капитала да, ичарәјә верилмиш олан әкин торпағына да аид-

дир, бу да бизə, мүлкиjjətин бу дəрəчəлəрини дə башгаларындан аjырыб хүсуси оларағ тəдгиг етмəjə əсас верир. Бу тəдгигат исə ашағыдакы тəлəбləри доғурур: 1) мүлкиjjətчи мүгавиләдən бојун гачырмаг һүгугундан, өз мүлкиjjətини истəдиjи вахт кери тəлəб етмək һүгугундан мəһрум едилсин, 2) кираjənишинə, борч алана вə ја ичарədара тəһвил верилəн, лакин онун өзүнүнкү олмаjан шеj өдəнчсиз оларағ онун истифадəсинə верилсин вə 3) мүлкиjjətчинин əмлакы хырда һиссəләрлə фаизсиз оларағ өдəнилсин. Бунунла да биз бу сahədə Прудон «принсипләрини» битирдик. Бу да Прудонун мəһз «ичтимаи ләғв етмəсидир».

Jери кəлмишкəн, тамамилə аjдындыр ки, бүтүн бу ислаһатлар планы, демək олар, jалныз хырда буржуалара вə хырда кəндлиләрə хеjир верəрək, хырда буржуа вə хырда кəндлиләр олмаг е'тибарилə онларын мөвгеjини *мөһкəмləндирмəлидир.* Мүлберкерə көрə, əфсанəви сима олан «хырда буржуа Прудон» симасы, белəликлə, бирдən-бирə бурада хеjли дəрəчəдə һисс едилəн тарихи варлыг олур.

Мүлберкер сөзүнə давам едəрək деjир:

«Əкəр мəн Прудонун ардынча деjирəмсə ки, чəмиjjətин игтисадн һəjатында *һүгуг идеjасы* олмалыдыр,—онда мəн бунунла мүасир чəмиjjəти елə бир чəмиjjət кими *тəсвир* едирəм ки, орада һəр һансы һүгуг идеjасы деjилсə дə, ингилабын һүгуг идеjасы jохдур; бу елə бир фактдыр ки, Енкелс өзү бунунла разылашар».

Тəəссүф ки, Мүлберкерə бу зөвгү вермək имканындан мəһрумам. Мүлберкер, чəмиjjətдə һүгуг идеjасы олмасы *лазым кəлдиjи* тəлəбини ирəли сүрүр вə буну тəсвир адландырыр. Əкəр мəһкəмə өз ичрачысы васитəсилə мəндəн тəлəб едирсə ки, борчуму верим, онда Мүлберкерə көрə, мəһкəмə мəни, өз борчларыны вермəjən бир адам кими *тəсвир етмəкдən* башга һеч бир шеj етмир! Тəсвир етмək бир шеjдир, тəлəб етмək—башга шеj. Алман елми сосиализминин Прудондан башлыча фəрги дə мəһз бундадыр. Биз тəсвир едирик,—һəр бир һəгиги тəсвир исə, Мүлберкерин əксинə, ejни заманда мөвзунун изаһыдыр,—биз игтисади мүнасибəтləри, мөвчуд олдуғу вə инкишаф етдиjи шəкилдə тəсвир едирик вə игтисади чəһəтдəн чидди сүбут едирик ки, һəмин мүнасибəтləрин бу нкишафы ejни заманда ичтимаи ингилаб үнсүрləринин инкишафыдыр: бир тəрəфдəн, пролетариатын инкишафыдыр, елə бир синфин инкишафыдыр ки, онун һəjат шəраити ону лабүд оларағ ичтимаи ингилаба чəлб едир, о бири тəрəфдəн исə,—мəһсулдар гүвəләрин инкишафыдыр ки, бунлар да бөjүjүб капитализм чəмиjjəти чəрчивəләрини ашараг ону һөкмən партлатмалыдыр; бу мəһсулдар гүввəлəр ejни заманда ичтимаи тəрəггинин өз хеjринə синфи фəргləрин һəмишəлик арадан галдырылмасы үчүн васитə верир. Прудон исə, əксинə, мүасир чəмиjjətдəн тəлəб

едир ки, өз игтисади инкишаф ганунлары үзрә дејил, әдаләт тәләбләринә көрә («һүгуг *идејасы*» она дејил, Мүлберкерә мәхсусдур) јенидән гурулсун. О јердә ки биз сүбут едирик, орада Прудон вә онун да архасынча Мүлберкер *моизә охујур* вә ah-зар едирләр.

Бу «ингилабын һүгуг идејасы» нә олан шејдир,—мән бу сирри гәтијјән ача билмирәм. Доғрудур, Прудон «Ингилабы» бир нөв илаһәјә дөндәрир ки, бу да онун «әдаләтини» тәчәссүм етдирир вә һәјата кечирир; һәм дә о, гәрибә бир јанлышлыға јол верәрәк 1789—1794-чү илләрдәки буржуа ингилабы илә кәләчәк пролетар ингилабыны бир араја гатыр. О хүсусилә 1848-чи илдән сонра өзүнүн, демәк олар, бүтүн әсәрләриндә белә едир; мисал үчүн һеч олмазса анчаг 1868-чи илдә нәшр олунмуш «Умуми ингилаб идејасынын» 39—40-чы сәһифәләрини көстәрә биләрәм. Лакин бир һалда ки Мүлберкер Прудон үчүн һәр бир мәс'улијјәти өз үзәриндән атыр, онда «ингилабын һүгуг идејасына» изаһат истәмәк үчүн Прудона мүрачиәт етмәк мәнә гадаған олунмушдур вә мән Мисир зүлмәтиндә галмагда давам едирәм.

Сонра Мүлберкер дејир:

«Лакин нә Прудон, нә дә мән мөвчуд әдаләтсиз шәраити *изаһ етмәк* үчүн «әбәди әдаләтә» мүрачиәт етмирик, хүсусилә дә, Енкелсин мәнә иснад вердији кими, һәмин әдаләтә мүрачиәт етмәклә бу шәраитин јахшылашачағыны көзләмирик».

Јәгин, Мүлберкер үмидини она бағлајыр ки, «Прудону Алманијада, демәк олар, һеч танынан јохдур». Прудон өзүнүн бүтүн әсәрләриндә бүтүн ичтимаи, һүгуги, сијаси, дини мүддәалары* «әдаләт» мигјасы илә өлчәрәк, бунлары, өзүнүн «әдаләт» адландырдығы шејә үјғун кәлиб-кәлмәдијиндән асылы олараг ја рәдд, ја да гәбул едир. «Игтисади зиддијјәтләрдә» бу әдаләт бир дә «әбәди әдаләт», justice éternelle адландырылыр. Сонралар әбәдилик һаггында сүкут едилир, лакин әслиндә о галыр. Мәсәлән, «Ингилабда вә килсәдә әдаләт һаггында» ады илә 1858-чи илдә нәшр олунан әсәрдән ашағыдакы парча бүтүн бу үч чилдли моизәнин мәзмунуну ифадә едир (1-чи чилд, сәһ. 42):

«Чәмијјәтләрин әсас принсипи, үзви, идарәедичи, мүстәгил принсипи, бүтүн јердә галанлары өзүнә табе едәрәк идарә едән, мүдафиә едән, сыхышдыран, чәзаландыран, лазым кәлдикдә һәтта бүтүн гијамчы үнсүрләри әзән принсипи һансыдыр? О нәдир?—диндир, идеалдыр, *мәнафедир?*.. Бу принсип, мәнчә, *әдаләтдир.*—Әдаләт нәдир? *Бәшәријјәтин өзүнүн маһијјәтидир.*—Дүнја јарандығы замандан е'тибарән о нә иди? Һеч нә.—О нә олмалыдыр? Һәр шеј».

---

* «Volksstaat» гәзетиндә «бүтүн ичтиман, һүгуги, сијаси, дини мүддәалары» сөзләри јеринә, ашағыдакы сөзләр чап едилмишдир: «бүтүн ичтиман, һүгуги, сијаси шәраит, бүтүн нәзәри, фәлсәфи, дини мүддәалар». *Ред.*

Бәшәриjjәтин өзүнүн маһиjjәтини тәшкил едән әдаләт,—әкәр бу *әбәди* әдаләт дејилдирсә, бәс нәдир? Чәмиjjәтләрин әсас, үзви, идарәедичи, мүстәгил принсипи олан әдаләт, буна бахмајараг индиjәдәк һеч нә олан, лакин һәр шеј олмасы лазым кәлән әдаләт,—әкәр бу, инсанын көрдүjү бүтүн ишләр үчүн мигjас олмасы лазым кәлән, һәр дәфә чәтинлик баш вердикдә али бир һәкәм кими мүрачиәт едилмәси лазым кәлән бир мигjас дејилсә, бәс онда нәдир? Мәкәр мән бундан башга бир шеј демишәмми ки, Прудон өз игтисади наданлыгыны вә өз ачизлиjини пәрдәләмәк үчүн игтисади мүнасибәтләр һаггында игтисади ганунлар үзрә дејил, һәмин мүнасибәтләрин бу әбәди әдаләт һаггында онун тәсәввүрүнә уjгун кәлиб-кәлмәмәсинә көрә фикир jеридир? Бәс ахы Мүлберкер тәләб етдикдә ки, «мүасир чәмиjjәтин һәjатында баш верән бүтүн дәjишикликләрдә... *һүгуг идеjасы* олсун, jә'ни бунлар һәр jердә *чидди әдалат тәләбләринә* уjгун олараг кечирилсин»,—буну тәләб етдикдә онунла Прудон арасында нә фәрг олур? Ja мән охумағы бачармырам? ja да Мүлберкер jазмағы бачармыр?

Сонра Мүлберкер дејир:

«Прудон Марксдан вә Енкелсдән пис билмир ки, бәшәр чәмиjjәтинин әсл һәрәкәтверичиси jуридик мүнасибәтләр дејил, игтисади мүнасибәтләрдир; о һәмчинин билир ки, халгын һүгуг идеjалары һәр бир мөвчуд дөврдә игтисади мүнасибәтләрнн, хүсусилә дә истеһсал мүнасибәтләринин jалныз ифадәсидир, ин'икасыдыр, мәһсулудур. Бир сөзлә, Прудон үчүн һүгуг тарихән инкишаф етмиш игтисади мәһсулдур».

Әкәр Прудон бүтүн бунлары (мән Мүлберкерин ajдын олмаjан ифадә үсулуну кәнарда бурахыр вә онун хош ниjjәтләри илә кифаjәтләнирәм) «Марксдан вә Енкелсдән пис билмирсә»,—онда даһа биз нә барәдә мүбаһисә етмәлиjик? Лакин иш мәһз ондадыр ки, Прудонун биликләри мәсәләси бир гәдәр башга чүрдүр. Һәр бир мөвчуд чәмиjjәтин игтисади мүнасибәтләри ән әввәл *мәнафе* кими тәзаһүр едир. Прудон исә индичә ситат кәтирдиjимиз өз башлыча әсәриндә апаjдын jазыр ки, «чәмиjjәтләрин әсас идарәедичи, үзви, мүстәгил принсипи, бүтүн jердә галанлары өзүнә табе едән принсипи»,—*мәнафе* дејил, *әдаләтдир*. О, ejнилә буну өзүнүн бүтүн әсәрләриндә, бүтүн һәлледичи jерләрдә тәкрар едир. Бүтүн бунлара бахмајараг, Мүлберкер сөзүнү давам етдирәрәк дејир:

«...Прудон тәрәфиндән «Һәрб вә сүлһ»дә даһа дәриндән шәрһ едилмиш олан игтисади һүгуг идеjасы Лассалын, «Әлдә едилмиш һүгуглар системинә» мүгәддимәсиндә бу гәдәр jахшы шәрһ едилмиш әсас фикирләринә тамамилә уjгун кәлир».

«Һәрб вә сүлһ»—Прудонун бир чох шакирд әсәрләриндән, демәк олар, ән чох шакирд әсәридир вә мән һеч көзләмәздим

ки, бу әсәр тарих һаггында алман материалист анлајышыны, јә'ни бүтүн тарихи һадисәләри вә тәсәввүрләри, бүтүн сијасәти, фәлсәфәни, дини мөвчуд тарихи дөврүн һәјатынын мадди игтисади шәраити илә изаһ едән анлајышы Прудонун куја мәнимсәмиш олдуғуна бир сүбут олараг көстәриләчәкдир. Бу китаб о гәдәр аз материалист бир китабдыр ки, *халиги* көмәјә чағырмадан һәтта мүһарибә һаггында да өз анлајышыны верә билмир:

«Һалбуки бизим үчүн бу һәјат тәрзини сечмиш олан халигин өз мәгсәдләри вар иди» (II чилд, сәһ. 100, 1869-чу ил нәшри).

Бу китабын һансы тарихи биликләрә әсасландығы ондан көрүнүр ки, орада гызыл әсрин тарихи варлығына инам ифадә олунмушдур:

«Әввәлләр, бәшәријјәт јер күрәсиндә һәлә сејрәк һалда јашадығы заман тәбиәт инсанын тәләбатыны сәһмәтсиз өдәјирди. О әср гызыл әср иди, боллуг вә әмин-аманлыг әсри иди» (јенә орада, сәһ. 102).

Прудонун игтисади мөвгеји ән кобуд малтусчулуг мөвгејидир:

«Әкәр истеһсал икигат артырса, онда әһали дә дәфһал икигат артыр» (сәһ. 106).

Онда бәс бу китабын материализми нәдән ибарәтдир? Орада белә бир иддианын ирәли сүрүлмәсиндән ибарәтдир ки, куја мүһарибәнин сәбәби һәмишә «пауперизм» олмуш вә јенә одур (мәсәлән, сәһ. 143). Брезиг дајы да 1848-чи илдә өз нитгиндә бу бөјүк сөзләри ирад бујурдугда ејнилә маһир бир материалист иди: «Бөјүк диләнчилијин сәбәби будур: бөјүк pauvreté»*.

Лассалын бүтүн «Әлдә едилмиш һүгуглар системиндә» нәинки тәкчә һүгугчу, һәмчинин көһнә һекелчи хүлјаларынын изи вардыр. VII сәһифәдә Лассал гәти дејир ки, *«игтисадиҹјатда да* әлдә едилмиш һүгуг анлајышы, бүтүн сонракы инкишафы һәрәкәтә кәтирән чыхыш нөгтәсидир»; о көстәрмәк истәјир (сәһ. XI) ки, «һүгуг *өзү өзүндән* инкишаф едән (демәли, игтисади илк шәртләрдән инкишаф етмәјән) ағыллы бир организмдир»; ондан өтрү вәзифә, һүгугу игтисади мүнасибәтләр үзәриндә дејил, «ирадә анлајышынын өзү үзәриндә» әсасландырмагдан ибарәтдир ки, «бу анлајышын да инкишафы вә ин'икасы мәһз һүгуг фәлсәфәсидир» (сәһ. XII). Лакин бу китабын бураја нә дәхли вар? Прудон илә Лассал арасында фәрг јалныз бундан ибарәтдир ки, Лассал һәгигәтән јурист вә һе-

* — јохсуллуг. ***Ред.***

келчи иди, Прудон исә һүгугшүнаслыгда да, фәлсәфәдә дә, һәмчинин бүтүн башга сahәләрдә дә олса-олса анчаг дилетант иди.

Мә'лум олдуғу кими, даим өзү өзүнә зидд чыхан Прудонун арабир бә'зи јерләрдә, санки идеjаны фактлара әсасән изаһ етмәк сә'ји бүрүзә верән мүлаһизәләр дә ирәли сүрдүјүнү мән көзәл билирәм. Лакин белә ајры-ајры мүлаһизәләр онун фикринин әсас истигамәти илә әсла әлагәдар дејилдир вә тәсадүф едилдикләри јердә, һәмчинин сон дәрәчә долашыг вә зиддиjjәтлидир.

Чәмиjjәтин мүәjjән, чох ашағы инкишаф пилләсиндә белә бир тәләб меjдана чыхыр ки, мәһсул истеһсалы, бөлкүсү вә мүбадиләсинин күндән-күнә тәкрар олунан һаллары үмуми гаjда чәрчивәси ичәрисинә алынсын вә сә'j едилсин ки, фәрдләр истеһсал вә мүбадиләнин үмуми шәраитинә табе олсунлар. Әввәлдә адәт шәклиндә олан бу гаjда сонрадан *ганун* олур. Ганун илә бирликдә зәрури олараг өһдәсинә һәмин гануну көзләмәк вәзифәси гоjулан органлар да,—ичтимаи һакимиjjәт, дөвләт меjдана кәлир. Ичтимаи инкишафын кедишиндә ганун бөjүjүб аз-чох кениш бир ганунверичилиjә чеврилир. Бу ганунверичилик нә гәдәр мүрәккәб олурса, онун ифадә едилмәси үсулу чәмиjjәтин ади игтисади һәjат шәраитини ифадә едән үсулдан бир о гәдәр чох фәргли олур. Ганунверичилик санки мүстәгил бир үнсүр олур вә бу үнсүр өз варлығына һагг газандырылмасыны, өзүнүн даһа да инкишаф етмәси әсасыны игтисади мүнасибәтләрдә дејил, өз дахили әсасларында, мисал үчүн дејәк ки, «ирадә анлајышында» тапыр. Инсанлар өзләринин һејванат аләминдән әмәлә кәлдикләрини унутдуглары кими, һүгугларынын да өз һәjатларынын игтисади шәраитиндән әмәлә кәлдиjини унудурлар. Ганунверичилик даһа да инкишаф едиб мүрәккәб, санбаллы бир там олдугда әмәjин jени ичтимаи бөлкүсү зәрурәти меjдана чыхыр: пешәкар һүгугшүнаслар силки әмәлә кәлир, онларла бирликдә исә һүгуг елми дә меjдана чыхыр. Һүгуг елми өзүнүн инкишафы кедишиндә мүхтәлиф халгларын вә мүхтәлиф дөврләрин һүгуг системләрини мүвафиг игтисади мүнасибәтләрин ин'икасы кими дејил, өз-өзү илә әсасландырылмыш системләр кими бир-бири илә мүгаjисә едир. Мүгаjисә үмуми бир шеjи нәзәрдә тутур: бу үмуми шеj ондан ибарәт олур ки, һүгугчулар бүтүн бу һүгуг системләриндә аз-чох бәрабәр нә варса, һамысыны *тәбии һүгуг* ады илә бирләшдирирләр. Тәбии һүгуга нәjин аид олдуғуну вә нәjин аид олмадығыны өлчмәк үчүн олан мигjас исә, һүгугун өзүнүн ән абстракт ифадәсилир—*әдаләтдир*. Беләликлә, бу андан башлајараг һүгугчуларын нәзәриндә вә онларын сөзүнә инананларын нәзәриндә

һүгугун инкишафы јалныз инсанын һәјат шәраитини, бу шәраит өз јуридик ифадәсини тапдығы дәрәчәдә, әдаләт идеалына, *әбәди* әдаләтә кетдикчә даһа чох јахынлашдырмаг чәһдиндән ибарәтдир. Бу әдаләт исә һәмишә јалныз мөвчуд игтисади мүнасибәтләрин ја өз мүһафизәкар чәһәтиндән, ја да өз ингилаби чәһәтиндән мәфкурәләшдирилән, көјләрә галдырылан ифадәсидир. Јунанларын вә ромалыларын әдаләти көләлији әдаләтли һесаб едирди; 1789-чу ил буржуаларынын әдаләти феодализмин арадан галдырылмасыны тәләб едирди, она көрә ки, о, әдаләтли дејилди. Пруссија јункерләри үчүн һәтта даирәләр һаггындакы[253] мискин ганун да әбәди әдаләтин позулмасы һесаб едилир. Беләликлә, әбәди әдаләт һаггында тәсәввүр нәинки заман вә мәкандан асылы олараг дәјишилир: бу тәсәввүр һәтта мүхтәлиф шәхсләрдә бир дејилдир вә о шејләрдәндир ки, Мүлберкерин доғру олараг дедији кими, ону «һәр кәс башга бир шеј һесаб едир». Әкәр ади һәјатда, орада гаршыја чыхан мүнасибәтләрин садәлији шәраитиндә әдаләтли, әдаләтсиз, әдаләт, һүгуг дујғусу кими ифадәләрдән һәтта ичтимаи һадисәләр һаггында да истифадә олунурса вә бу заман чидди анлашылмазлыглар баш вермирсә, игтисади мүнасибәтләрә даир елми тәдгигатда бу ифадәләр, көрдүјүмүз кими, елә ачылмаз бир долашыглыға сәбәб олур ки, о, мәсәлән, мүасир кимјада о заман баш верә биләрди ки, орада флокистон нәзәријјәсинин терминолокијасыны сахламаға чәһд етмиш олајдылар. Ичтимаи флокистона, «әдаләтә» Прудон кими инандыгда, јахуд Мүлберкерин етдији кими инандырмаға чалышылдыгда ки, флокистон нәзәријјәси оксикен нәзәријјәси* кими доғрудур,—онда бу долашыглыг даһа пис олур.

III

Сонра Мүлберкер шикајәтләнир ки, мән онун:

«бизим шөһрәт газанмыш әсримизин бүтүн мәдәнијјәтинә гаршы белә бир фактдан даһа мүдһиш бир истеһза ола билмәз ки, бөјүк шәһәрләрдә

---

* Оксикен кәшф едиләнә гәдәр кимјачылар атмосфер һавасында чисмин јанмасыны, хүсуси јанан маддәнин јанаркән һаваја учуб кедән флокистонун мөвчуд олмасы илә изаһ едирдиләр. Онлар, јанмыш олан садә чисимләрин јанандан сонракы чәкисинин әввәлкиндән артыг олдуғуну кәшф етдикләринә көрә, е'лан етмишдиләр ки, флокистонун мәнфи чәкиси вардыр, белә ки, чисмин өз флокистону илә бирликдә чәкиси, флокистонсуз олан чәкисиндән әскикдир. Беләликлә, оксикенин бүтүн ән мүһүм хассәләрини тәдричлә флокистона иснад веридиләр, лакин даим *әкс мә'нада* иснад веридиләр. Јанманын, јанан чисимләрлә башга чисмин, јә'ни оксикенин бирләшмәсиндән ибарәт олдуғу кәшф едилдикдә вә бу оксикен халис шәкилдә алындыгда бу фәрзијјә, доғурур, көһнә кимјачыларын узун мүгавимәтиндән сонра, өз әһәмијјәтини тама'милә итирди.

əhalinin 90 və daha artıq faizinin, özününkü adlandıra biləcəji dal-
daланачаглары јохдур».

дејə ишлətдији «дəбдəбəли» ибарələри иртичачы ијеремиада адландырмышам.

Тəбиидир ки, əкəр Мүлберкер, өзүнүн дə hашијə чыхараг көстərдији кими, «зəманənин дəhшətləрини» тəсвир етмəклə кифајətлəнмиш олсајды, онда шүбhəсиз, мən «онун hаггында вə онун садə јазылары hаггында» бир кəлмə дə пис сөз демəздим. Лакин о тамамилə башга бир шеј едир. О, бу «дəhшətləри» белə бир вəзијјətин *нəтичəси* кими тəсвир едир ки, фəhləләрин *«өзүнүнкү адландыра биләчəји далдаланачаглары јохдур»*. «Зəманənин дəhшətləриндən» она көрəми шикајətлəнирləр ки, фəhləнин мənзилə олан мүлкијјət hүгугу ləғв едилмишдир, јахуд јункерləрин етдикləри кими, она көрə ки, феодализм вə сехлəр ləғв едилмишдир,—həр ики hалда мүртəче иеремиададан башга, лабүд, тарихи зəрурəтин кəлиб чатмасына даир кəдəрли маhныдан башга hеч бир шеј hасил ола билмəз. Иртичачылыг мəhз ондадыр ки, Мүлберкер фəhləнин мənзил үзəриндə фəрди мүлкијјəтини бəрпа етмək истəјир—hалбуки бу, тарихин артыг чохдан битирмиш олдуғу бир ишдир; иртичачылыг мəhз ондадыр ки, Мүлберкер фəhləләрин азадлығыны, həр биринин јенидən өз мənзилинин мүлкијјətчисинə чеврилмəсиндən өзкə чүр тəсəввүр едə билмир.— Сонра:

«Мən ən гəти сурəтдə иддиа едирəм: мүбаризə əслиндə капиталист истеhсал үсулу əлејhинə кедир вə јалныз *онун дəјишдирилмəсинə* əсасландыгда мənзил шəраитинин јахшылашмасыны көзləмək олар. Енкелс бунларын hеч бирини көрмүр... Мən, кирајə едилən мənзилləрин сатын алынмасына башламаздан əввəл ичтиман мəсələнин тамамилə həлл олунача-ғыны нəзəрдə тутурам».

Тəəссүф ки, мən инди дə бунларын hеч бирини көрмүрəм. Ахы мən билə билмəздим ки, həтта адыны да билмədијим бириси өз бејнинин хəлвəт бир кушəсиндə нəји нəзəрдə тутур. Мən Мүлберкерин анчаг чап олунмуш мəгаləләринə əсаслана биләрəм. Орада исə həлə инди дə көрүрəм (онун əсəринин 15 вə 16-чы сəhифəләриндə[234]) ки, мənзил кирајə едилмəсинин ləғв олунмасы үчүн илк шəрт олараг Мүлберкер кирајə едилəн мənзилин өзүндən... савајы hеч бир шеји нəзəрдə тутмур. Јалныз 17-чи сəhифədə о «капиталын мəhсулдарлығынын бəғазындан» јапышыр ки, бунун да үзəринə биз həлə гајыдача-ғыг. О буну həтта өз чавабында да тəсдиг едəрək дејир:

«Даha доғрусу мəсəлə, *мөвчуд шəраитə* əсасландыгда мənзил мəсəлəси сahəсиндə нечə там дəјишиклик едилə биләчəјини көстəрмək үзəриндə иди».

«Мөвчуд шәраитә әсасландыгда» вә «капиталист истеһсал үсулунун дәјишдирилмәсинә (бунун мә'насы исә бу олмалыдыр: мәһв едилмәсинә) әсасландыгда»—бунлар ки, бир-биринә тамамилә әкс олан анлајышлардыр.

Мүлберкерин бундан килеjләнмәси дә тәәччүблү дејилдир ки, ч. Долфусун вә башга фабрикчиләрин фәһләләрә өзләри үчүн ев алмагда көмәк етмәк кими филантропик сә'jләрини мән онун прудонист лаjиһәләриниң мүмкүн олан jеканә әмәли һәлли һесаб едирәм. Әкәр Мүлберкерә ајдын олсајды ки, Прудонун чәмиjjәти хилас етмәк планы бүтүнлүклә *буржуа* чәмиjjәти зәмининдә галан бир фантазиjадыр,—онда јәгин ки, бу плана даһа инанмазды. Мән өзүм дә һеч вахт онун хош ниjjәтләринә шүбһә етмәмишәм. Лакин белә олдугда бәс нә үчүн о д-р Решауери, ч. Долфусун лаjиһәләрини тәглид етмәjи Вјана шәһәр идарәсинә тәклиф етдиjи үчүн бәрк тә'рифләjир?

Сонра Мүлберкер дејир:

«Хүсусилә шәһәрлә кәнд арасында әкслиjә кәлдикдә, ону jох етмәк сә'jи утопиjа саһәсинә аиддир. Бу әкслик—тәбиидир, даһа доғрусу, тарихән мејдана кәлмишдир... Иш онда дејилдир ки, бу әкслик *jох едилсин,* иш ондадыр ки, бу әкслиjи *зәрәрсиз* вә һәтта *сәмәрәли* едә биләчәк сиjаси вә ичтимаи формалар тапылсын. Бу jолла динч сазишә, мәнафеjин тәдричлә тараслашдырылмасына наил олмаг мүмкүндүр».

Демәли, шәһәрлә кәнд арасында әкслиjин jох едилмәси—утопиjадыр, *чүнки* бу әкслик—тәбиидир, даһа доғрусу, тарихән мејдана кәлмишдир. Бу мәнтиги мүасир чәмиjjәтин башга әксликләринә тәтбиг едәк, көрәк бу бизи һараја апарыб чыхарар. Мәсәлән:

«Хүсусилә дә» капиталистләрлә муздлу фәһләләр «арасындакы әкслиjә кәлдикдә», «ону jох етмәк сә'jи утопиjа саһәсинә аиддир. Бу әкслик—тәбиидир, даһа доғрусу, тарихән мејдана кәлмишдир. Иш онда дејилдир ки, бу әкслик *jох едилсин,* иш ондадыр ки, бу әкслиjи *зәрәрсиз,* һәтта *сәмәрәли* едә биләчәк сиjаси вә ичтимаи формалар тапылсын. Бу jолла динч сазишә, мәнафеjин тәдричлә тараслашдырылмасына наил олмаг мүмкүндүр».

Бунунла да биз jенә Шулсе-Деличе кәлиб чатдыг.

Шәһәрлә кәнд арасында әкслиjин jох едилмәси капиталистләрлә муздлу фәһләләр арасындакы әкслиjин jох едилмәсиндән нә чох, нә дә аз дәрәчәдә утопик дејилдир. Онун jох едилмәси күндән-күнә даһа артыг бир дәрәчәдә һәм сәнаје истеһсалының, һәм дә кәнд тәсәррүфаты истеһсалының әмәли тәләби олур. Буну һеч кәс Либихин әкинчилик кимjасына аид өз әсәрләриндә тәләб етдиjиндән артыг бир тә'кидлә тәләб етмәмишдир; һәмин әсәрләрдә Либих һәмишә биринчи тәләб

олараг көстәрирди ки, инсан торпагдан нә алырса ону торпаға гајтармалыдыр, јенә орада сүбут едилир ки, буна јалныз шәһәрләрин, хүсусилә дә бөјүк шәһәрләрин варлығы мане олур. Адам көрәндә ки, бурада, бир тәк Лондонда чохлу вәсаит сәрф едилмәклә күндән-күнә дәнизә... бүтүн Саксонија кралльгында истеһсал олундуғундан артыг пејин туллајырлар вә көрәндә ки, бу пејинин бүтүн Лондону зәһәрләмәмәси үчүн нә гәдәр бөјүк гурғулар лазымдыр,—бүтүн бунлары көрәндә шәһәрлә кәнд арасында әкслијин јох едилмәси һаггындакы утопија көзәл әмәли бир әсас әлдә етмиш олур. Һәтта нисбәтән кичик олан Берлин дә азы отуз илдир ки, өз ифразатлары ичәрисиндә боғулур. Дикәр тәрәфдән, кәндлиләри кәндли оларағ сахламагла мүасир буржуа чәмијјәтини јыхмағы Прудон кими арзу етмәк халис утопија оларды. Јалныз әһалинин бүтүн өлкәдә мүмкүн гәдәр даһа бәрабәр бөлүнмәси, јалныз сәнаје истеһсалы илә әкинчилик истеһсалынын сых дахили әлагәси вә бунун үчүн зәрури олан рабитә васитәләринин кенишләнмәси,—әлбәттә, капиталист истеһсал үсулуну мәһв етмәк шәртилә,—кәнд әһалисини мин илләрдән бәри, демәк олар, дәјишилмәз һалда гысылыб галдығы тәнһалыг вә күтләүкдән хилас едә биләр. Инсанларын өз тарихи кечмишинин јаратдығы зәнчирләрдән јалныз шәһәрлә кәнд арасындакы әкслик јох едилдији заман тамамилә хилас олачаглары иддиасы,—белә бир иддиа һеч дә утопија дејилдир; утопија анчаг о заман ортаја чыхыр ки, «мөвчуд мүнасибәтләрә әсасланараг», мөвчуд чәмијјәтә хас олан бу вә ја дикәр әкслијин һәлл едилмәли олачағы *форманы* габагчадан көстәрмәјә чәһд едирләр. Мүлберкер дә Прудонун мәнзил мәсәләсини һәлл етмәк формулуну гәбул едәрәк мәһз белә едир.

Сонра Мүлберкер шикајәтләнир ки, мән «Прудонун капитала вә фаизә олан гәрибә бахышлары» үчүн ону да мүәјјән дәрәчәдә мәс'ул һесаб едирәм, буна көрә дә дејир:

«Истеһсал мүнасибәтләринин дәјишилмәсини мән *артыг ирәлиләдән мә'лум* һесаб едирәм, фаиз нормасыны тәнзим едән кечид гануну исә истеһсал мүнасибәтләринә дејил, ичтимаи дөвријјәјә, тәдавүл мүнасибәтләринә аиддир... Истеһсал мүнасибәтләринин дәјишилмәси, јахуд алман мәктәбинин даһа дүрүст ифадә етдији кими, капиталист истеһсал үсулунун мәһв едилмәси, әлбәттә, Енкелсин мәнә *испад вердији* кими, фаизи ләғв едән кечид гануну нәтичәсиндә дејил, *бүтүн әмәк аләтләринин,* бүтүн сәнајенин сәһмәткеш халг тәрәфиндән *фе'лән әлә алынмасы* нәтичәсиндә баш верир. Бу һалда сәһмәткеш халг сатын алмағынмы пәрәстишкары» (!) «олачаг, јохса дәрһал мүсадирә етмәјин,—буну нә Енкелс һәлл едә биләр, нә дә мән».

Мән һејрәтлә көзләримә инанмырам. Мән Мүлберкерин әсәрини јенидән башдан-ајаға охујурам ки, онун бу сөзләри демиш олдуғу јери тапым: кирајә едилән мәнзилләрин онун

үсулу илә сатын алынмасы ирәлиҹәдән «бүтүн әмәк аләтләринин, бүтүн сәнаjенин зәhмәткеш халг тәрәфиндән фе'лән әлә алынмасыны» тәләб едир. Мән бу jери тапмырам. Белә бир jер jохдур. «Фе'лән әлә алынмасы» вә и. а. hаггында hеч бир jердә бәhс олунмур. Лакин 17-ҹи сәhифәдә дejилмишдир:

«Фәрз едәк ки, мәсәлән, *кечид дөврүнүн гануну васитәсилә* капиталын мәhсулдарлығынын *hәгигәтән боғазындан jапышылмышдыр,*—нечә ки, тез вә jа кеч белә олмалыдыр,—вә бу ганун *бүтүн капиталлардан көтүрүләҹәк фаизин hәҹмини мөhкәм олараг бир фаиз мүәjjән едир,* hәм дә онун бу фаиз hәҹмини дә тәдричлә сыфыра jахынлашдырмаг мejли вардыр... Ajдындыр ки, бүтүн башга мәhсуллар кими, евә дә, мәнзилә дә бу ганун шамил олаҹагдыр... Беләликлә биз көрүрүк ки, бу чәhәтдән дә, кираjә едилән мәнзилләрин сатын алынмасы *үмумиjjәтлә капиталын мәhсулдарлығыны мәhв етмәjин зәрури нәтиҹәсидир».*

Демәли, Мүлберкерин ән jени дөнүшүнүн тамамилә әксинә олараг бурада ачыг-ачығына дejилмишдир ки, фаизи ләғв етмәк hаггындакы ганун васитәсилә капиталын мәhсулдарлығынын—бу долашыг чүмләни ишләтдикдә исә о, ajдынча капиталист истеhсал үсулуну нәзәрдә тутур—hәгигәтән «боғазындан jапышылмышдыр» вә мәhз бу ганун нәтиҹәсиндә, «кираjә едилән мәнзилләрин сатын алынмасы үмумиjjәтлә капиталын мәhсулдарлығыны мәhв етмәjин зәрури нәтиҹәсидир». Инди Мүлберкер дejир ки, бу hеч дә белә дejилдир. Бу кечид гануну *«истеhсал* мүнасибәтләринә дejил, *тәдавүл* мүнасибәтләринә аиддир». Көтенин дедиjи кими «агилләр үчүн дә, ахмаглар үчүн дә ejни дәрәҹәдә сирр олан»* белә там зиддиjjәтә jол верилдиjи бир шәраитдә мәним үчүн анҹаг белә еhтимал етмәк чарәси галыр ки, гаршымда ики мүхтәлиф Мүлберкер дурур вә бунлардан бири hаглы олараг шикаjәт едир ки, мән о биринин чап етдирдикләрини она «иснад верирәм».

Зәhмәткеш халг фе'лән әлә алма баш вердикдә «сатын алмағынмы, jохса дәрhал мүсадирә етмәjин пәрәстишкары» олаҹағыны нә мәндән сорушаҹаг, нә дә Мүлберкердән; бу тамамилә доғрудур. Сон дәрәҹә мүмкүндүр ки, о үмумиjjәтлә «пәрәстишкар» олмамағы үстүн тутсун. Бәс ахы сөhбәт hеч дә бүтүн әмәк аләтләринин зәhмәткеш халг тәрәфиндән фе'лән әлә алынмасы үзәриндә дejилди; сөhбәт анҹаг Мүлберкерин бу идиасы (сәh. 17) үзәриндә иди ки, «мәнзил мәсәләсинин hәлл олунмасынын бүтүн мәзмуну *сатын алмаг* кәлмәсиндә верилмишдир». Әкәр инди Мүлберкер hәмин сатын алмағы чох шүбhәли hесаб едирсә,—онда даhа нә үчүн hәм бизим hәр икимизә, hәм дә охуҹулара әбәс jерә зәhмәт верир?

---

* *Көтe.* «Фауст», I hиссә, алтынҹы сәhнә («Чадукәр гадынын мәтбәхи») (бир гәдәр башга шәкилдә ифадә едилиб). *Ред.*

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн әмәк аләтләринин, бүтүн сәнајенин зәһмәткеш халг тәрәфиндән «фе'лән әлә алынмасы» Прудонун «сатын алмаг» фикринин тамамилә әксидир. Сонунчу һалда *ајрыча бир фәһлә* мәнзилин, кәндлијә аид торпаг саһәсинин, әмәк аләтләринин мүлкиҹҹәтчиси олур; биринчи һалда исә «зәһмәткеш халг» евләрин, фабрикләрин вә әмәк аләтләринин үмуми мүлкиҹҹәтчиси олараг галыр. Бу евләр, фабрикләр вә саирә, һеч олмазса кечид дөврүндә, чәтин ки онларын хәрчләри өдәнилмәдән ајры-ајры шәхсләрин вә ја ширкәтләрин истифадәсинә верилсин. Ејнилә дә, торпаг мүлкиҹҹәтинин мәһв едилмәси торпаг рентасынын мәһв едилмәсини дејил, дәјишилмиш формада олса да, онун чәмиҹҹәтә верилмәсини нәзәрдә тутур. Демәли, бүтүн әмәк аләтләринин зәһмәткеш халг тәрәфиндән фе'лән әлә алынмасы, кирајә етмәк вә кирајәјә вермәк мүнасибәтләринин галмасыны гәтиҹҹән рәдд етмир.

Үмумиҹҹәтлә иш һеч дә онда дејилдир ки, пролетариат һакимиҹҹәти әлә алдыгда садәчә зоракылыг јолу илә истеһсал аләтләрини, хам материаллары вә ја шајыш васитәләрини зәбт едәчәкдирми, дәрһал бунларын гаршылығыны верәчәкдирми, јохса бу мүлкиҹҹәти хырда һиссә тә'дијәләри вермәклә тәдричән сатын алачагдыр. Бу суала ирәличәдән чаваб вермәјә вә бүтүн мүмкүн һаллары нәзәрдә тутмаға чалышмаг—утопијалар уҹдурмаг демәкдир ки, буну да мән башгаларынын өһдәсинә бурахырам.

IV

Мүлберкерин гејд-шәртләри вә кәләкләри иҹәрисиндән кечиб, нәһајәт, әсл мәтләбин өзүнә, Мүлберкерин өз чавабында сә'ј илә үстүндән кечдији мәтләбә кәлиб чатмаг үчүн көрүн нә гәдәр кағыз гараламаг лазым кәлди.

Мүлберкер өз мәгаләсиндә мүсбәт нә демишдир?

Биринчиси,—демишдир ки, «евә, иншаат саһәсинә вә и. а. әввәлчә чәкилән хәрчләрлә евин индики дәјәри арасындакы фәрг», доғрудан да, чәмиҹҹәтә чатасыдыр. Бу фәрг игтисад дилиндә торпаг рентасы адланыр. Прудон да ону чәмиҹҹәтә вермәк истәјир; «Ингилабын үмуми идеҹасы» адлы әсәринин 1868-чи ил нәшринин 219-чу сәһифәсиндә буну көрмәк олар.

Икинчиси,—демишдир ки, мәнзил мәсәләсинин һәлли ондан ибарәтдир ки, һәр бир кирајәнишин өз мәнзилинин мүлкиҹҹәтчиси олур.

Үчүнчүсү,—демишдир ки, бу гәрар, кирајә тә'дијјәсини мәнзилин сатын алынмасы гијмәтини өдәмәк тә'дијјәсинә чевирән ганун васитәсилә һәјата кечирилир.—Бу бәндләрин һәр

икиси, икинчи вә үчүнчү бәндләр Прудондан көтүрүлмүшдүр; буну һәр кәс «Ингилабын үмуми идеjасынын» 199-чу вә сонракы сәһифәләриндә көрүб jәгин едә биләр; орада 203-чү сәһифәдә исә һәтта һазыр шәкилдә мүвафиг ганун лаjиһәси дә вардыр.

Дөрдүнчүсү,—демишдир ки, кечид гануну васитәсилә капиталын мәһсулдарлығынын боғазындан jапышырлар; һәмин гануна көрә фаиз нормасы әввәлчә 1%-әдәк азалдылыр вә сонра jенә азалдылмасы нәзәрдә тутулур. Бу да һәмчинин Прудондан көтүрүлмүшдүр; бу барәдә «Үмуми идеjанын» 182—186-чы сәһифәләриндә әтрафлы охумаг олар.

Бу маддәләрдән һәр бири һаггында мән Прудонун әсәринин о jерини ситат кәтирдим ки, Мүлберкерин чыхартдығы сурәтин ориjиналы орададыр; инди суал едирәм ки, Прудонун бахышларындан башга һеч бир шеjи ифадә етмәjән башдан-баша прудонист мәгаләнин мүәллифини прудонист адландырмагда мән һаглы идим, jа jох? Лакин jенә дә Мүлберкер һәр шеjдән чох ондан ачы-ачы шикаjәт едир ки, мән ону прудонист адландырырам, куjа она көрә белә адландырырам ки, «Прудона хас олан бә'зи *ифадә тәрзинә* раст кәлмишәм». Әксинә, бүтүн *«ифадә тәрзи»* Мүлберкерә мәхсусдур, *мәзмун* исә Прудона мәхсусдур. Бунун үстүндән мән прудонист мәгаләни Прудонла тамамладыгда Мүлберкер шикаjәт едиб деjир ки, мән Прудонун «әчаjиб бахышларыны» гәсдән она иснад верирәм.

Бу прудонист планына гаршы бәс мән нә илә е'тираз етдим?

Биринчиси,—онунла ки, торпаг рентасынын дөвләтә верилмәси фәрди торпаг мүлкиjjәтинин мәһв едилмәсинә бәрабәрдир.

Икинчиси,—онунла ки, кираjә едилән мәнзилин сатын алынмасы вә мәнзил үзәриндә мүлкиjjәтин әввәлки кираjәнишинә верилмәси капиталист истеһсал үсулуна әсла тохунмур.

Үчүнчүсү,—онунла ки, ири сәнаjенин вә шәһәрләрин һазыркы инкишафы шәраитиндә бу тәклиф мүртәче олдуғу гәдәр дә мә'насыздыр вә һәр бир аjрыча шәхсин өз мәнзили үзәриндә фәрди мүлкиjjәтинин бәрпа едилмәси кериjә доғру аддым оларды.

Дөрдүнчүсү,—онунла ки, капитал үчүн фаизин мәчбури сурәтдә ашағы салынмасы капиталист истеһсал үсулуна гәтиjjән тәчавүз етмир, әксинә, сәләмчилик әлеjһинә ганунларын сүбут етдиjи кими, о jеринә jетирилмәз олдуғу гәдәр дә көһнәдир.

Бешинчиси,—онунла ки, капитал үчүн фаиз мәһв едилдикдә евләрдән истифадә едилмәси үчүн кираjә һаггы әсла мәһв едилмир.

Икинчи вә дөрдүнчү бәндләрлә Мүлберкер инди разылашмышдыр. Јердә галан бәндләрә о бир кәлмә илә дә е'тираз етмир. Һалбуки бунлар мәһз о бәндләрдир ки, онларын үзәриндә мүбаһисә кедир. Лакин Мүлберкерин чавабы е'тираз дејилдир; о, мәһз һәлледичи олан бүтүн игтисади бәндләрдән сө'јлә јан кечир; онун чавабы—шәхси шикајәтдир, бундан артыг бир шеј дејилдир. Мәсәлән, о бундан шикајәт едир ки, һәлл етмәји вә'д етдији башга мәсәләләри, мисал үчүн дөвләт борчлары, хүсуси борчлар, кредит мәсәләләрини һәлл етмәкдә ону габаглајырам вә дејирәм ки, һәмин мәсәләләр дә, һәр јердә мәнзил мәсәләси кими һәлл олуначагдыр,—фаиз ләғв едилир, фаиз тә'дијәләри капиталын өдәнмәси тә'дијәләринә чеврилир, кредит исә һавајы е'лан олунур. Лакин мән инди дә јенә мәрч етмәјә һазырам ки, Мүлберкерин бу мәгаләләри чапдан чыхдыгда онларын мәзмунунун әсліндә Прудонун «Үмуми идејасына» (кредит—сәһ. 182, дөвләт борчлары—сәһ. 186, хүсуси борчлар—сәһ. 196) мүвафиг кәлмәси, мәнзил мәсәләси һаггындакы мәгаләләрин јенә һәмин китабдан ситат кәтирилән јерләрә мүвафиг кәлмәсинин ејни олачагдыр.

Мүлберкер бу мүнасибәтлә мәнә өјүд вериб дејир ки, бу мәсәләләр—верки мәсәләси, дөвләт борчлары вә хүсуси борчлар мәсәләси, кредит мәсәләси вә буна үстәлик бир дә ичма мүхтариҗҗәти мәсәләси—кәндли үчүн вә кәнддә тәблиғат үчүн сон дәрәчә мүһүмдүр. Буна хејли дәрәчәдә шәрикәм, лакин 1) индиҗәдәк кәндлиләрдән һеч бәһс олунмамышдыр вә 2) бүтүн бу мәсәләләрин прудонсајағы «һәлли» онун мәнзил мәсәләсинин «һәлли» кими игтисади чәһәтдән елә чә мә'насыздыр вә елә чә буржуа маһиҗҗәтиндәдир. Кәндлиләри һәрәката чәлб етмәји кұја мәним зәрури һесаб етмәдијим һаггында Мүлберкерин етдији ишарә гаршысында өзүмү мүдафиә етмәјим лазым кәлмир. Лакин һәр һалда мән бу мәгсәдлә кәндлиләрә прудонист ара һәкимлији чарәләрини төвсијә етмәји сарсаглыг һесаб едирәм. Алманијада ири маликанәләр һәлә олдугча чохдур. Прудонун нәзәриҗҗәсинә көрә онларын һамысыны хырда кәндли һәјәтләринә парчаламаг лазым иди, бу исә, кәнд тәсәррүфат елминин индики сәвиҗҗәсиндә вә Франса илә Гәрби Алманијанын парсел торпаг саһиблији саһәсиндәки тәчрүбәсиндән сонра ачыг-ајдын иртичачы бир аддым оларды. Әксинә, һәлә мөвчуд олан ири торпаг саһиблији бизим үчүн арзу олунан елә бир әсас вермиш олар ки, бирләшмиш ишчиләрин көмәји илә бөјүк мигјасда әкинчиликлә, җә'ни бүтүн һазыркы җардымчы васитәләрин, машынларын вә с. тәтбиг олунмасыны җеканә мүмкүн едәчәк мигјасда әкинчиликлә мәшғул олмаг вә бунунла да, бирлик әсасында гурулан ири тәсәррүфатын үстүнлүкләрини хырда кәндлиләрә әјани су-

рәтдә көстәрмәк имканы версин. Бу чәһәтдән бүтүн башгаларыны өтүб кечмиш олан Данимарка сосиалистләри буну артыг чохдан дәрк етмишләр.

Еjнилә дә өзүмү белә бир төһмәтдән мүдафиә етмәjим лазым кәлмир ки, куjа фәһләләрин һазыркы дәһшәтли мәнзил шәраити мәнә «әһәмиjjәти олмаjан бош бир шеj кими» көрүнмүшдүр. Нә гәдәр ки мәнә мә'лумдур, бу шәраити Инкилтәрәдә мөвчуд олдуғу jүксәк классик формасында илк дәфә оларағ алман әдәбиjjатында мән тәсвир етмишәм; һәм дә Мүлберкерин зәнн етдиjи кими, һәмин шәраит «мәним *һүгуг дуjғуму* тәһгир етдиjи үчүн» дejил,—өз һүгуг дуjғусуну тәһгир едән бүтүн фактлары китаблара чевирмәк фикринә дүшәнләр өзләрини бөjүк зәһмәтә салмыш олардылар,—мәним китабымын* мүгәддимәсиндә көстәрилдиjи кими, мүасир ири сәнаjенин jаратдығы ичтимаи шәраити тәсвир етмәк jолу илә, о заман jеничә меjдана кәлиб бош ибарәләр даирәсиндә фырланан алман сосиализминә фактлардан ибарәт тәмәл вермәк үчүн тәсвир етмишәм. Лакин, мәнзил *мәсәләси* дejилән мәсәләни һәлл етмәк, доғрудан да, мәним һеч ағлыма да кәлмир; еjнилә дә мән даһа мүһүм олан *әрзаг мәсәләсини* һәлл етмәjин тәфәрруаты илә мәшғул олмарам. Мән буну көстәрә билмәклә кифаjәтләнирәм ки, мүасир чәмиjjәтимизин истеһсалы, чәмиjjәтин бүтүн үзвләрини додура биләчәк гәдәр бөjүкдүр вә зәһмәткеш күтләләрә кениш вә сағлам сығынаҹаг вермәк үчүн индинин өзүндә кифаjәт гәдәр ев вардыр. Jемәjин вә мәнзилләрин бөлкүсүнү кәләчәк чәмиjjәтин неч тәнзим едәчәjи һагғында әлламәлик етмәк исә бирбаша *утопиjа* саһәсинә апарыб чыхарыр. Бүтүн әввәлки истеһсал үсулларынын әсас шәраитини өjрәнәндән сонра биз олса-олса буну гәти дejә биләрик ки, капиталист истеһсалы сүгут етдикдә, көһнә чәмиjjәт үчүн характерик олан мә'лум мәнимсәмә формалары гejри-мүмкүн олаҹагдыр. Һәтта кечид тәдбирләри дә һәр jердә мүәjjән анда мөвчуд олан мүнасибәтләрә уjғунлашдырылмалы олаҹагдыр; хырда торпаг саһиблиjи өлкәләриндә һәмин мүнасибәтләр ири торпаг саһиблиjи өлкәләриндә олдуғундан хejли фәргли олаҹагдыр вә илахир. Мәнзил мәсәләси вә и. а. кими әмәли мәсәләләр дejилән бу мәсәләләри тәкбәтәк һәлл етмәк чәһдләри нәтичәсиндә нә һасил олдуғуну, Мүлберкерин өзүнүн тимсалы даһа jахшы көстәрир; о әввәлчә 28 сәһифәдә әтрафлы изаһ едир ки, «мәнзил мәсәләсинин һәлл едилмәсинин бүтүн мәзмуну *сатын алмаг* кәлмәсиндә верилмишдир»; сонра дивара гыснашдырылдыгда пәрт олуб додагалты демәjә башлаjыр ки,

---

* *Ф. Енкелс.* «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзиjjәти» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 238—240). *Ред.*

фе'лән евләрә саһиб олдугда «зәһмәткеш халгын сатын алмаг нәрәстишкарымы», јохса һәр һансы башга бир мүсадирә формасынын нәрәстишкары олачағы мәсәләси әслиндә һәлә чох бөјүк бир мәсәләдир.

Мүлберкер тәләб едир ки, биз *әмәли иш* адамлары олаг, биз «һәгиги әмәли мүнасибәтләрә гаршы» «бир тәк өлкүн, мүчәррәд **формуллары» гојмајаг,** биз **«мүчәррәд сосиализмдән** *мүәјјән, конкрет ичтимаи мүнасибәтләрә јанашаг*». Әкәр Мүлберкер белә һәрәкәт етмиш олсајды, ола билсин ки, һәрәкат гаршысында бөјүк хидмәтләр көстәрмиш оларды. Ахы мүәјјән конкрет ичтимаи мүнасибәтләрә јанашдыгда биринчи аддым ондан ибарәтдир ки, онлары өјрәнирләр, онларын һәгиги игтисади әлагәсини тәдгиг едирләр. Бәс Мүлберкердә биз нә көрүрүк? Там ики мүддәа, јә'ни:

1) «Муздлу фәһлә капиталист үчүн нәдирсә—кирајәнишин дә ев саһиби үчүн одур».

Јухарыда, әлаһиддә нәшрин 6-чы сәһифәсиндә* мән көстәрдим ки, бу әсла доғру дејилдир вә Мүлберкерин буна е'тиразы ола билмәз...

2) «Боғазындан јапышылмалы олан (ичтимаи ислаһат заманы) өкүз—либерал сијаси игтисад мәктәбиндә *капитал мәһсулдарлығы адланан, һәгигәтдә мөвчуд олмајан, лакин өз мөвһүм варлығы илә* мүасир чәмијјәтин һәр чүр бәрабәрсизлијини пәрдәләјән мәһсулдарлыгдыр».

Демәли, боғазындан јапышылмалы олан өкүз *«һәгигәтдә»* мөвчуд *«дејилдир»,* демәли, онун һеч боғазы да јохдур. Бүтүн бәла онда дејил, онун *мөвһүм варлығындадыр.* Буна бахмајараг «мәһсулдарлыг (капитал мәһсулдарлығы) адланан шеј јер үзүндә е'чазкар бир шәкилдә евләр вә шәһәрләр јаратмаға гадирдир» ки, бунларын да варлығы даһа әсла «мөвһүм» дејилдир (сәһ. 12). Марксын «Капитал»ына «јахшы бәләд олдуғуна» бахмајараг капиталла әмәк арасында мүнасибәт һаггында тамамилә дөлашыг шәкилдә бә'зи сөзләр кәкәләјән бир адам һәлә чәсарәт едиб алман фәһләләринә јени вә ән јахшы јол көстәрмәји үзәринә көтүрүр вә өзүнү елә бир «ме'мар» кими гәләмә верир ки, «кәләчәк чәмијјәтин архитектоникасы һеч олмазса үмуми шәкилдә вә бүтөвлүкдә она ајдындыр»!

«Мүәјјән, конкрет ичтимаи мүнасибәтләрә» һеч кәс Марксын *«Капитал»да* јахынлашдығындан даһа чох «јахынлаша» билмәмишдир. Маркс һәмин мүнасибәтләри һәртәрәфли тәдгиг етмәк үчүн ијирми беш ил вахт сәрф етмишдир вә

* Бах: бу чилд, сәһ. 343—344. *Ред.*

олун тәнгидинин бүтүн нәтичәләриндә, мәсәләнин һәлли дејилән шејин,—әкәр бунун һәлли назырда ұмумијјәтлә мүмкүндүрсә,—рүшејмләри дә вардыр. Лакин достумуз Мүлберкер үчүн бу аздыр. Бүтүн бунлар мүчәррәд сосиализмдир, өлкүн мүчәррәд формуллардыр. Достумуз Мүлберкер «мүәјјән конкрет ичтимаи мүнасибәтләри» өјрәнмәк әвәзинә Прудонун бир нечә чилдини охумагла кифајәтләнир; һалбуки бунлар мүәјјән конкрет ичтимаи мүнасибәтләр һаггында она әсла һеч бир шеј билдирмир, лакин она бүтүн ичтимаи бәлалардан гуртармаг үчүн чох мүәјјән конкрет е'чазкар ресептләр верир; һәм дә бу назыр ичтимаи ничат планыны, бу Прудон *системини* о белә бир бәһанә илә алман фәһләләринә тәгдим едир ки, куја *о, «системләрдән* әл чәкмәк» истәјир вә куја мән «әкс бир јол сечирәм»! Буну гаврамаг үчүн мән ehтимал етмәлијәм ки, мән корам, Мүлберкер исә кардыр, буна көрә дә биз бир-биримизи әсла баша сала билмирик.

Бәсдир. Әкәр бу мүбаһисә башга һеч бир фајда вермәзсә, һәр һалда онунла фајдалыдыр ки, өзүнү «әмәли» сосиалистләр адландыран бу адамларын әмәли ишинин нә вәзијјәтдә олдуғуну көстәрди. Бүтүн ичтимаи бәлалары арадан галдырмаг үчүн олан бу әмәли тәклифләр, бу ичтимаи чарәләр һәмишә вә һәр јердә тәригәт баниләри тәрәфиндән назырланырды ки, онлар пролетар һәрәкаты һәлә ушаг јашында олдуғу бир заманда мејдана чыхырдылар. Прудон да онларын чәркәсинә дахилдир. Пролетариатын инкишафы бу ушаг бәләкләрини бир кәнара атыр вә фәһлә синфинин өзүнү тәрбијә едиб баша салыр ки, мәсәләнин габагчадан ујдурулмуш вә һәр бир һадисәјә тәтбиг олуна билән бу «әмәли һәлләриндән» аз әмәли олан һеч бир шеј јохдур вә, әксинә, әмәли сосиализм капиталист истеһсал үсулунун мүхтәлиф чәһәтләрини дүзкүн баша дүшмәкдән ибарәтдир. Буну баша дүшмәјә габил олан фәһлә синфи үчүн һеч вахт чәтин олмаз ки, өз башлыча зәрбәләрини һансы ичтимаи тә'сисата гаршы вә нечә јөнәлтмәк лазым кәлдијини һәр бир мүәјјән һалда һәлл етсин.

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1872-чи ил мај—1873-чү ил јанварда јазылмышдыр.

„Der volksstaat" гәзетинин 1872-чи ил 26 вә 29 ијун, 3 ијул, 25 вә 28 декабр тарихли, 51, 52, 53, 103 вә 104-чү №-ләриндә, 1873-чү ил 4 вә 8 јанвар, 8, 12, 19 вә 22 феврал тарихли, 2, 3, 12, 13, 15 вә 16-чы №-ләриндә, һабелә 1872—1873-чү илләрдә Лејпсигдә бурахылмыш үч әлаһиддә нәшрдә чап едилмишдир.

Имза: Фридрих Енкелс

К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 203—284.

Ф. ЕНКЕЛС

АВТОРИТЕТ ҺАГГЫНДА[254]

Бә'зи сосиалистләр. *авторитет принсипи* адландырдыглары шејә гаршы сон заманлар халис сәлиб јүрүшүнә башламышлар. Бу вә ја башга һәрәкәтин писләнмәси үчүн онун *авторитар* һәрәкәт олдуғуну онлара сөјләмәк кифајәтдир. Бу бәситләшдирилмиш үсулдан о дәрәчә суи-истифадә етмәјә башламышлар ки, мәсәләни даһа мүфәссәл ајдынлашдырмаг лазым кәлир. Бурада бәһс олундуғу мә'нада авторитет өзкәсинин ирадәсинин бизә гәбул етдирилмәси демәкдир; дикәр тәрәфдән, авторитет табелији нәзәрдә тутур. Лакин бу ифадәләрин һәр икиси гулаға хош кәлмәдијиндән вә онларын ифадә етдији мүнасибәт табе олан тәрәф үчүн ағыр олдуғундан суал олунур ки, бу мүнасибәт олмадан кечинмәк олмазмы,—мүасир чәмијјәтдәки мөвчуд шәраитдә—биз башга бир ичтимаи гурулуш јарада билмәрикми ки, орада бу авторитет кәрәксиз олсун вә, демәли, арадан галхмалы олсун. Мүасир буржуа чәмијјәтинин әсасыны тәшкил едән игтисади мүнасибәтләри, сәнаје вә әкинчилик мүнасибәтләрини көздән кечирдикдә көрүрүк ки, онларда, дағыныг ишәрәкәтләри инсанларын биркә фәалијјәти илә кетдикчә даһа артыг әвәз етмәк мејли вардыр. Дағыныг истеһсалчыларын хырда е'малатханалары әвәзинә, ичәрисиндә јүзләрлә фәһләнин бухарла һәрәкәтә кәтирилән мүрәккәб машынлары идарә етдији чох бөјүк фабрикләри вә заводлары олан мүасир сәнаје мејдана кәлмишдир; бөјүк јолларда дилиҹан вә арабалары дәмир јол гатарлары, хырда јелкәнли гајыглары вә кәмиләри исә пароходлар сыхышдырыб арадан чыхартмышдыр. Һәтта әкинчиликдә дә машын вә бухар кетдикчә даһа артыг һөкмран олмаға башлајыр; бунлар хырда мүлкијјәтчиләри ири капиталистләрлә, бөјүк торпаг

сәһәләрини муздлу фәһләләрә бечәртдирән ири капиталистлә рлә јаваш-јаваш, лакин дөнмәдән әвәз едир. Белә ликлә, биркә фәалијјәт, бир-бириндән асылы олан просесләрин мүрәккәбләшмәси ајры-ајры шәхсләрин мүстәгил фәалијјәтинин јерини тутур. Лакин биркә фәалијјәт тәшкилат демәкдир, тәшкилат исә авторитетсиз мүмкүндүрмү?

Фәрз едәк ки, ичтимаи ингилаб капиталистләри,—авторитетинә һазырда сәрвәтләр истеһсалынын вә тәдавүлүнүн табе олдуғу капиталистләри—јыхды. Тамамилә антиавторитаристләрин нөгтеји-нәзәриндә дурараг фәрз едәк ки, торпаг вә әмәк аләтләри, онлардан истифадә едән фәһләләрин коллектив мүлкијјәти олду. Онда авторитет јох олармы, јохса анчаг өз формасыны дәјишәр? Нәзәрдән кечирәк.

Мисал олараг иплик фабрикини көтүрәк. Памбыг дөнүб сап олана гәдәр далбадал азы алты әмәлијјатдан кечмәлидир, һәм дә бу әмәлијјатларын чоху мүхтәлиф биналарда кечирилир. Сонра, машынларын мүнтәзәм ишләјә билмәси үчүн бухар машынына нәзарәт едән мүһәндис лазымдыр, күндәлик тә'мир үчүн механикләр вә мәһсуллары бир бинадан башгасына дашымаг үчүн чохлу башга фәһләләр лазымдыр вә илаһир. Бүтүн бу фәһләләр—кишиләр, гадынлар вә ушаглар—шәхси мухтаријјәтлә иши олмајан бухарын авторитети илә мүәјјән едилән саатларда ишә башламаға вә ону гуртармаға мәчбурдурлар. Демәли, фәһләләр һәр шејдән әввәл иш саатлары һаггында данышыб разылашмалыдырлар; һәмин саатлар мүәјјән едилдими, истиснасыз олараг һамы үчүн мәчбури олачагдыр. Сонра, истеһсал үсулу, материалларын бөлкүсү вә с. һаггында һәр бинада һәр дәгигә хүсуси мәсәләләр ортаја чыхыр ки, бүтүн истеһсалын дәрһал дајанмасына јол вермәмәк үчүн бу мәсәләләри һаман саат һәлл етмәк лазым кәлир. Бу мәсәләләр һәр бир әмәк саһәсинә башчылыг едән нүмајәндәнин гәрары иләми, јохса әкәр мүмкүндүрсә, сәс чохлуғу илә, һәр нечә һәлл едилирсә едилсин,—ајры-ајры шәхсләрин ирадәси һәмишә табе олмалыдыр, бу исә мәсәләнин авторитар шәкилдә һәлл едилмәси демәкдир. Бөјүк бир фабрикин автомат механизми, фәһләләри ишләдән хырда капиталистләрдән хејли чох мүстәбид олур. Һәр һалда иш саатларына кәлдикдә, бу фабрикләрин дарвазасына ашағыдакы сөзләри јазмаг олар: *Сиз, еј бураја кирәнләр, һәр чүр мухтаријјәтдән әл чәкин!** Әкәр инсан елм вә јарадычылыг дүһасы илә тәбиәт гүввәләрини өзүнә табе етмишсә, һәмин гүввәләр ондан инти-

* *Данте.* «Илаһи комедија», Чәһәннәм, III фәсил, 3-чү бәнд, (бир гәдәр башга шәкилдә ифадә едилир). *Ред.*

гам алараг онун өзүнү, онлардан истифадә етдији үчүн, һәр һансы ичтимаи тәшкилатдан асылы олмајараг, әсл истибдада табе едир. Ири сәнаједә авторитетин мәһв едилмәсини арзу етмәк, сәнајенин өзүнүн мәһв едилмәсини арзу етмәк демәкдир—чәһрәјә гајытмаг үчүн бухарла ишләјән әјиричи машынын мәһв едилмәсини арзу етмәк демәкдир.

Башга бир мисал—дәмир јолуну көтүрәк. Бурада да сајсыз-һесабсыз чохлу адамын әмәкдашлығы шәксиз зәруридир; бәдбәхт һадисәләрә јол вермәмәк үчүн бу әмәкдашлыг дүрүст мүәјјән едилмиш саатларда һәјата кечирилмәлидир. Бурада да ишин биринчи шәрти һәр бир табе мәсәләни һәлл едән һаким ирадәдир,—бу ирадә бир нүмајәндә тәрәфиндәнми, јохса әлагәдар шәхсләрин чохлуғунун гәрарыны јеринә јетирмәк тапшырығыны алан бүтөв бир комитә тәрәфиндән тәмсил едилир—һәр ики һалда кәскин ифадә олунмуш авторитет мөвчуддур. Бундан әлавә: әкәр чәнаб сәрнишинләрин нәзәриндә дәмир јол гуллугчуларынын авторитети мәһв едилмиш олсајды, јола салынан лап илк гатар нә һала дүшмүш оларды?

Лакин ачыг дәниздә олан кәмидә авторитетин—һәм дә ән һөкмран бир авторитетин—зәрури олмасы ән чох ајдындыр. Орада тәһлүкә заманы һамынын һәјаты бир нәфәрин ирадәсинә һамынын дәрһал вә данышыгсыз табе олмасындан асылыдыр.

Әкәр мән ән өткәм антиавторитаристләрә гаршы бу дәлилләри ирәли сүрүрәмсә, онлар мәнә јалныз бу чавабы верә биләрләр: «Бәли! бу доғрудур, лакин бурада иш бизим нүмајәндәләрә газандырдығымыз авторитет үзәриндә дејил, *мүәјјән тапшырыг үзәриндәдир.*». Бу адамлар белә дүшүнүрләр ки, биз мүәјјән бир шејин адыны дәјишдирсәк, онун өзүнү дәјишдирмиш оларыг. Бу дәрин мүтәфәккирләр бизи анчаг әлә салырлар.

Беләликлә, биз көрдүк ки, бир тәрәфдән, һәр нечә јарадылмыш олурса олсун, мүәјјән бир авторитет, о бири тәрәфдән исә мүәјјән табелик—һәр һансы ичтимаи тәшкилатдан асылы олмајараг—ичәрисиндә мәһсуллар истеһсалынын вә тәдавүлүнүн баш вердији мадди шәраит үзүндән бизим үчүн мәчбуридир.

Дикәр тәрәфдән, биз көрдүк ки, ири сәнаје вә ири әкинчилик инкишаф етдикчә истеһсал вә тәдавүлүн мадди шәраити лабүд оларағ мүрәккәбләшир вә бу авторитетин саһәсини кетдикчә даһа артыг кенишләндирмәјә чалышыр. Буна көрә дә авторитет принсипини мүтләг пис, мухтариҗјәт принсипини исә мүтләг јахшы принсип кими тәсвир етмәк мә'насыздыр. Авторитет вә мухтариҗјәт нисби шејләрдир вә ичтимаи инкишафын мүхтәлиф фазалары дәјишмәклә онларын

тәтбиги сahәси дә дәјишилир. Әкәр мухтариҗјәтчиләр анчаг бунu демәк истәсәјдиләр ки, кәләчәјин ичтимаи тәшкилаты јалныз истеһсал шәраитиндән лабүд олараг ирәли кәлән һәдләр дахилиндә авторитетә јол верәчәкдир, онда онларла дашышыб разылыға кәлмәк оларды. Лакин онлар авторитети зәрури едән бүтүн фактлары көрмәк истәмирләр вә сөзсүз гаршы гызғын мүбаризә апарырлар.

Нә сәбәбә антиавторитаристләр сијаси авторитетә гаршы, дөвләтә гаршы чыгырыб-бағырмагла кифајәтләнмирләр? Бүтүн сосиалистләр бу фикрә шәрикдирләр ки, кәләчәк ичтимаи низамда дөвләт вә онунла да бирликдә сијаси авторитет арадан галхачагдыр, јә'ни ичтимаи функсијалар өз сијаси характерини итирәчәк вә ичтимаи мәнафеја нәзәр јетирән садә инзибати функсијалара чевриләчәкдир. Лакин антиавторитаристләр тәләб едирләр ки, сијаси дөвләт, ону доғурмуш олан ичтимаи мүнасибәтләр һәлә ләғв едилмәздән әввәл бир зәрбә илә ләғв едилсин. Онлар тәләб едирләр ки, ичтимаи низамын биринчи тәдбири авторитетин ләғв едилмәсиндән ибарәт олсун. Бу чәнаблар һеч низам көрмүшләрми? Низам, шүбһәсиз ки, мүмкүн олан ән авторитар бир шејдир. Низам елә бир тәдбирдир ки, орада әһалинин бир һиссәси түфәнкләр, сүнкүләр, топлар васитәсилә, јә'ни чох авторитарлы васитәләрин көмәји илә өз ирадәсини әһалинин дикәр һиссәсинә гәбул етдирир. Галиб кәлмиш партија зәрурәт үзүндән өз һөкмранлығыны өз силаһынын иртичачыларда доғурдуғу горху васитәсилә әлиндә сахламаға мәчбур олур. Әкәр Парис Коммунасы буржуазијаја гаршы силаһлы халгын авторитетинә архаланмасајды, мәкәр бир күндән артыг давам кәтирә биләрди. Биз Коммунаны, әксинә, бунун үстүндә гынамаға һаглы дејиликми ки, о һәмин авторитетдән чох аз истифадә етмишди?

Демәли: ја елә, ја белә. Ја будур ки, антиавторитаристләр нә дедикләрини һеч өзләри дә билмирләр вә бу һалда анчаг долашыглыг төрәдирләр. Ја да будур ки, онлар буну билирләр вә бу һалда онлар пролетариатын **һәрәкатына,** ишинә хәјанәт едирләр. Һәр ики һалда онлар анчаг иртичаја хидмәт едирләр.

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1872-чи илин октјабрында—1873-чү илин мартында јазылмышдыр.

1873-чү илин декабрында «Almanacco Repubblicano pe'rlanno 1874» мәчмуәсиндә чап едилмишдир.

Имза: Фридрих Енкелс

К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 302—305.

Ф. ЕНКЕЛС

КОММУНАНЫН БЛАНКИСТ МҮНАҶИРЛӘРИНИН ПРОГРАМЫ

(«МҮНАҶИР ӘДӘБИЈЈАТЫ» СЕРИЈАСЫНДАН II МӘГАЛӘ) 255

Харичә гачмыш мүһаҹирләр һәр бир сүгут етмиш ингилабдан вә ја әксингилабдан сонра бәрк әл-ајаға дүшүрләр. Мүхтәлиф чаларлы партија груплашмалары јарадылыр, бунларын һәр бири јердә галанлары аты сүрүб батаглыға салмаг үстүндә данлајыр, хәјанәтдә вә чүрбәчүр дикәр бағышланылмаз күнаһларда иттиһам едир. Һәм дә онлар вәтәнлә сых әлагә сахлајыр, кизли иши тәшкил едир вә апарыр, вәрәгә вә гәзетләр чап едир, анд ичирләр ки, ијирми дөрд саатдан сонра јенидән «башланачагдыр», анд ичирләр ки, гәләбә тә'мин олунмушдур; бу үмидлә дә һөкумәт вәзифәләрини габагчадан бөлүшдүрүрләр. Ајдындыр ки, пешманчылыг үстүндән пешманчылыг үз верир, лакин онлар лабүд тарихи шәраити анламаг истәмәдикләринә вә пешманчылығы бу шәраитлә әлагәләндирмәјиб ајры-ајры шәхсләрин тәсадүфи сәһвләринин ајағына јаздыгларына көрә гаршылыглы иттиһамлар үст-үстә галагланыр вә иш үмуми дидишмә илә нәтичәләнир. 1792-чи илинројалист мүһаҹирләриндән башламыш та бу күнә кими бүтүн мүһаҹирләрин тарихи белә дир; мүһаҹирләрдән ким мүһакимә вә дүшүнчә габилијјәтини сахлајырса, имкан әлә дүшән кими, мә'насыз чәкишмәләрдән нәзакәтлә узаглашмаға чалышыр вә даһа фајдалы бир ишдән јапышыр.

Коммунадан сонра франсыз мүһаҹирләринин дә агибәти белә олду.

Һамынын ејни дәрәчәдә мә'руз галдығы Үмумавропа бөһтан кампанијасы нәтичәсиндә, хүсусән Лондонда—франсыз мүһаҹирләринин үмуми мәркәз кими бахдыглары Интернасионал Баш Шурасынын мөвчуд олмасы нәтичәсиндә бу мүһа-

чиплəр һеч олмазса харичи аləм гаршысында бир мүддəт өз дахили чəкишмələриниң габағыны сахламаға мəчбур олмушдулар, сон ики илдə исə ичəриləриндə кетдикчə сүр'əтлəнəн позулма просесини даһа кизли сахлаја билмирдиləр. Һəр јердə ачыг дүшмəнчилик башланмышды. Исвечрədə мүһачирləриң бир гисми, əсасəн, кизли Алјансын баниləриндəн бири олан *Малонун* тə'сири алтында бакунистləрə гошулмушду. Сонра Лондонда бланкист адлананлар Интернасионалдан ајрылыб «Ингилаби коммуна» адлы мүстəгил груп јаратмышдылар. Сонра чохлу башга груплар да мејдана кəлмишди, лакин бу груплар арасы кəсилмəдəн ислаһатлар кечирир вə јенидəн гурулурду, онлар һеч əмəлли-башлы бир манифест дə јаратмамышдылар; бланкистлəр исə өз програмыны «communeux»* мүрачиətдə дүнјанын нəзəриня тəзəликчə чатдырмышдылар.

Бланкистлəрə бланкист ады һеч дə она көрə верилмəмишдир ки, онларын групуну куја Бланки өзү јаратмышдыр,— əслиня бахсан, програмы имзалајан отуз үч нəфəрин олсаолса ики вə ја үч нəфəриня нə вахтса Бланки илə сөһбəт етмək гисмəт олмушдур,—бу ад онлара она көрə верилмишдир ки, Бланки руһунда вə Бланки ән'ənəсиня ујғун һəрəкət етмək истəјирлəр. Бланки əсасəн сијаси ингилабчыдыр; о анчаг һиссијјата гапылыб əзабкеш халга јазығы кəлдијиня көрə сосиалистдир, лакин онун нə сосиалист нəзəриjjəси вардыр, нə дə чəмијjəти јенидəн гурмаг барəсиндə мүəјјəн əмəли тəклифləри. Бланки өз əмəли фəалијjətиндə əсасəн «ишкүзар адам» иди вə инанырды ки, јахшы тəшкил едилмиш кичик азлыг ингилаби чеврилиш чəһдини вахтында көстəрəрсə, бир нечə илк мүвəффəгијjəти илə халг күтлəсини ардынча апарар, белəликлə дə габилијjətли ингилаб едə биләр. Луи-Филипп заманында Бланки белə бир өзəји, əлбəттə, јалныз кизли чəмијjət формасында тəшкил едə биләрди вə адətən гəсдləр заманы баш верəн əһвалат бурада да баш верди: даим сəбр етмəкдəн, куја тезликлə башланачағы һаггында бош вə'дləр ешитмəкдəн чана дојмуш адамлар, нəһајət, һөвсəләдəн чыхыб чошдулар вə ики шејдəн бирини сечмək лазым кəлди—ја гəсдин позулмасына имкан вермək, ја да һеч бир заһири бəһанə олмадан үсјана башламаг. Үсјан галдырылды (12 мај 1839-чу ил) вə бир анда јатырылды. Лакин Бланкинин бу гəсди јеканə гəсд иди ки, полис онун изинə дүшə билмəмишди; үсјан полис үчүн булудсуз сəмада чахан шимшək тəк көзləнилмəз олду.—Бланкинин һəр бир ингилаба кичик ингилабчы азлыг тəрəфиндəн едилəн чеврилиш кими бахмасындан өз-өзүнə белə бир нəтичə

* — «Коммунарлара». *Ред.*

чыхыр ки, үсјанын мүвәффәгијјәтиндән сонра диктатура зәруридир, әлбәттә, бүтүн ингилабчы синфин, пролетариатын диктатурасы јох, сајча аз олан о шәхсләрин диктатурасы ки, онлар чеврилиш етмишләр вә өзләри бир вә ја бир нечә шәхсин диктатурасына әввәлчәдән табедирләр.

Көрдүјүнүз кими, Бланки кечмиш нәслин ингилабчысыдыр. Ингилаби һадисәләрин кедиши барәсиндә бу чүр тәсәввүрләр һәр һалда алман фәһлә партијасы үчүн чохдан көһнәлмишдир, елә Франсанын өзүндә дә бунлар јалныз лазымынча камилләшмәмиш вә ја чох һөвсәләсиз олан фәһләләр арасында рәғбәт газана биләр. Биз һабелә көрәчәјик ки, бу тәсәввүрләр, ады чәкилән програмда да мүәјјән гәдәр мәһдудлашдырылмышдыр. Лакин бизим Лондон бланкистләри дә мәһз о принсипи әсас тутурлар ки, үмумијјәтлә, ингилаблар өз-өзүнә олмур, ингилаблары едирләр; онлары нисбәтән кичик бир азлыг габагчадан ишләниб һазырланмыш план үзрә һәјата кечирир; нәһајәт, һәр ан көзләмәк олар ки, «тезликлә башланачагдыр».

Тәбиидир ки, бу чүр принсипләрлә јашајан адамлар һәр чүр мүһачир хүљасына гапылыб галыр вә ахмаглыг үстүндән ахмаглыг едирләр. Онлар һәр шејдән чох буну истәјирләр ки, «ишкүзар адам» олан Бланкинин јеришини јерисинләр. Лакин бурада тәк хош арзу кифајәт дејилдир; Бланкинин ингилаби фәһми, онун чәлдлик вә гәтијјәти һәр адамда јохдур; Һамлет нә гәдәр гәтијјәт-гәтијјәт десә дә, елә Һамлетлијиндә галачагдыр. Отуз үч нәфәр ишкүзар адамымыз өзләринини иш адландырдыглары саһәдә тамам ишсиз галдыгда исә бизим отуз үч нәфәр Брут өзү өзү илә зиддијјәтә, фачиәлиликдән даһа чох мәзһәкәли олан бир зиддијјәтә кирир, онлардан һәр биринин өзүнү «гојнунда хәнчәр кизләтмиш Мәроса» бәнзәдиб сәрт көркәмлә вар-кәл етмәси үзүндән бу зиддијјәт һеч дә фачиәли шәкил алмыр; дејәк ки, бу онларын һеч ағлына да кәлмир. Бәс онлар нә едирләр? Онлар Коммунада иштирак етмиш адамларын сыраларыны тәмизләмәк (épurer) үчүн әввәлчәдән гара сијаһылар тутуб нөвбәти «партлајыш» һазырлајырлар; мәһз буна көрә башга мүһачирләр онлары *тәмиз* (les purs) мүһачирләр адландырырлар. Өзләринин бу титулу гәбул едиб-етмәдији мәнә бәлли дејилдир, һәм дә бу титул бә'зиләринә чох аз јарашарды. Онларын ичласлары гапалы ичласлардыр, гәрарлары исә кизли сахланмалыдыр, лакин бу чәһәт ертәси күн тездән бүтүн франсыз мәһәлләсинин һәмин ичласлар вә гәрарлар һаггында гејбәт гырмасына әсла мане олмур. Белә чидди иш адамларынын адәтән иш олмајан јерләрдә етдикләри кими, онлар да бир нәфәр ләјагәтли дүшмәнлә, кичик Парис мәтбуатынын ән шүбһәли адамларындан бири

олуб Коммуна дөврүндә Еберин 1793-чү ил гәзетинин[256] мисли карикатурасыны—«Père Duchône» гәзетини нәшр едән мәшһур Вермершлә әввәл шәхси, сонра исә әдәби мүбаһисәјә кирдиләр. Онларын чомәрд һиддәтинә чаваб олараг бу нәчиб гоһрәман өз һәчвләринин биринде һамысыны «фырылдагчылар ве ја фырылдагчыларын јолдашлары» адландырыр, онларын үзәринә боллуча вә сон дәрәчә әдәбсиз сөјүшләр јағдырыр:

«Һәр сөзү бир нәчис габыдыр, доп-долу»*

Бизим отуз үч Брут исә чамаатын көзү габағында бу чүрдүшмәнлә чәнәбоғаз етмәји рәва билир!

Бир шеји гәти шүбһә ола билмәз ки, ағыр мүһарибәдән, Парисдәки ачылыгдан вә хүсусән 1871-чи илин мај күнләриндә баш вермиш дәһшәтли гырғындан сонра Парис пролетариаты өз гүввәләрини јенидән топламаг үчүн узунсүрән сакитлик дөврүнә мөһтачдыр вә вахтындан әввәл һәр һансы бир үсјан чәһди көстәрмәк анчаг јени, бәлкә дә даһа дәһшәтли мәғлубијјәтә сәбәб оларды. Бизим бланкистләр башга фикирдәдирләр.

Версалда анархист әксәријјәтин парчаланмасы, онларын фикринчә, хәбәр верир ки,

«Версал сүгут едәчәк, Коммунанын гисасы алыначагдыр. Чүнки бизә бөјүк тарихи анлардан, елә бөјүк бөһранлардан биринә јахынлашмагдајыг ки, санки өз фәлакәтләри үзүндән мәһв доғру кедән, өлүмә мәһкум халг тәзә гүввәләрлә јенидән ингилаби јүрүшә чыхыр».

Беләликлә, јенидән башланыр, һәм дә дәрһал башланыр. «Коммунанын гисасы»нын дәрһал алыначағына бәсләнилән бу үмид һеч дә ади мүһачир иллүзијасы дејилдир; бу елә адамларын зәрури инам рәмзидир ки, онлар өз баша дүшдүкләри мә'нада, ингилаби үсјан мә'насында көрүләси иш олмадығы бир вахтда «ишкүзар адамлар» олмаг фикрини бејинләринә јеритмишләр.

Чағырылмыш бајатыдыр. Мадам ки, башланмагдадыр, онларын фикринчә, «елә бир мәгам кәлиб чатмышдыр ки, мүһачирәтдә оланлардан ким јашамаг габилијјәтини һәлә сахламышдырса, өз мөвгејини мүәјјән етмәлидир».

Һәм дә отуз үчләр өзләри бизә дејирләр ки, онлар 1) атеистдирләр, 2) коммунистдирләр, 3) ингилабчыдырлар.

Бизим бланкистләрин бакунистләрлә үмуми чәһәти бундан ибарәтдир ки, онлар ән узаглара кедән, ән ифрат чәрәјанын нүмајәндәләри олмаг истәјирләр. Буна көрә дә јери кәлмишкән дејәк ки, мәгсәдләринин бир-биринә әкс олдуғуна бахмајараг, васитәләр мәсәләсиндә онлар бакунистләрлә чох вахт

* *Һејне, «Диспут». Ред.*

һәмфикир олурлар. Демәли, сөһбәт атеизм барәсиндә һамыдан артыг радикал олмагдан кедир. Зәманәмиздә атеист олмаг, хошбәхтликдән, даһа һеч дә гәрибә бир шеј дејилдир. Авропа фәһлә партијаларында атеизм өзлүјүндә ајдын бир шејдир, һәрчәнд бә'зи өлкәләрдә чох вахт атеизм:—аллаһа инанмаг һәр чүр сосиализмә зиддир, лакин Мәрјәм анаја инанмаг тамамилә башга мәсәләдир, әлбәттә, һәр бир нәчиб сосиалист она инанмалыдыр,—дејән бир испанијалы бакунистин атеизми характериндәдир. Алман сосиал-демократ фәһләләринин бөјүк әксәријјәти* һаггында һәтта демәк олар ки, онларда атеизм кечилмиш мәрһәләдир; артыг бу халис мәнфи ад онлара әсла аид едилә билмәз, чүнки артыг инди онлар аллаһа е'тигадын нәзәри чәһәтдән дејил, әмәли чәһәтдән әлејһинәдирләр; онлар *садәчә олараг аллаһы рәдд етмишләр,* онлар керчәк аләмдә јашајыр вә керчәк аләмдә дүшүнүрләр, буна көрә дә материалистдирләр. Франсада да вәзијјәт тәхминән елә бунун кимидир. Јох, әкәр белә дејилсә, онда чалышыб кечән әсрин көзәл франсыз материалист әдәбијјатыны фәһләләр арасында күтләви сурәтдә јајмагдан асан нә ола биләр, о әдәбијјаты ки, индијәдәк истәр форма, истәрсә мәзмун чәһәтдән франсыз руһунун ән јүксәк наилијјәтидир вә елмин о заманкы сәвијјәси нәзәрә алынарса, мәзмун чәһәтдән һәлә инди дә сон дәрәчә јүксәкдә дурур, форма чәһәтдән исә һәлә дә мисилсиз нүмунә олараг галыр. Лакин бу бизим бланкистләрин үрәјинә јатмыр. Одур ки, онларын һамыдан радикал олдугларыны сүбут етмәк үчүн аллаһ, 1793-чү илдә едилдији кими, декретлә ләғв едилир:

«Гој Коммуна бәшәријјәти кечмиш фәлакәтләрин бу кабусундан» (аллаһдан), «бәшәријјәтин индики фәлакәтләринин бу сәбәбкарындан» (мөвчуд олмајан аллаһ сәбәбкармыш!) «һәмишәлик азад етсин.—Коммунада кешишләрә јер јохдур; һәр чүр дини моизә, һәр чүр дини тәшкилат гадаған едилмәлидир».

Һәм дә бу тәләб—адамлары par ordre du mifti** дөндәриб атеист етмәк тәләби Коммунанын ики үзвү тәрәфиндән имзаланмышдыр, бу ики үзвүн исә, шүбһәсиз, имканы варды јәгин етсин ки, әввәлән, кағызда нә гәдәр истәсән әмр јаза биләрсән, амма бунунла әмрләрин фе'лән јеринә јетирилмәси әсла тә'мин едилмиш олмаз, икинчиси исә, тә'гиб етмәк—арзу олунмајан е'тигадлары мөһкәмләндирмәк үчүн ән јахшы васитәдир! Бир шеј шәксиздир: зәманәмиздә аллаһа һәлә көстәрилә биләчәк јеканә хидмәт атеизми мәчбури инам рәмзи

* «Бөјүк әксәријјәти» сөзләри Енкелс тәрәфиндән 1894-чү ил нәшриндә әлавә едилмишдир. *Ред.*

** — мүфтинин бујуруғу илә, јә'ни јухарыдан кәлән әмрлә. *Ред.*

е'лан етмәкдән вә үмумијјәтлә дини гадаған едиб бунунла да культуркампф[257] һаггында Бисмаркын килсәјә зидд ганунларыны өтүб кечмәкдән ибарәтдир.

Програмын икинчи бәнди коммунизмдир.

Бу сahә бизим хејли адәт етдијимиз сahәдир, чүнки бизи бурада кәздирән кәминин ады 1848-чи илин февралында дәрч едилмиш «Коммунист партијасынын манифести»дир*. Интернасионалдан чыхмыш беш нәфәр бланкист артыг 1872-чи илин најызында өзүнү, мүһүм бәндләринин һамысында индики алман коммунизми програмына ујғун кәлән сосиалист програмынын тәрәфдары е'лан етмишди, онлар Интернасионалдан чыхмаларыны бунунла әсасландырырдылар ки, Интернасионал бу беш нәфәр кими ингилаб ојуну чыхартмагдан имтина етмишди. Инди отуз үчләр дә бу програмы тарихин материалистчәсинә анлашылмасы илә бирликдә гәбул едирләр, һәрчәнд програмын бланкист франсыз дилинә едилмиш тәрчүмәси «Манифест» мәтниндән аз гала ејнән ситат кәтирилән јерләриндән башга, әсла гәнаәтбәхш дејилдир, ашағыдакы парча буна мисал ола биләр:

«Буржуазија көләлијин бүтүн формаларының сон ифадәси олан әмәк истисмарыны әввәлләр пәрдәләјән мистик өртүкләри онун үзәриндән гопарыб атмышдыр: һәм кечмиш, һәм дә индики һөкумәтләр, динләр, аилә, ганунлар, идарәләр капиталистләрлә муздлу фәһләләрин ади әкслијиндән ибарәт едилмиш бу чәмијјәтдә, нәһајәт, зүлм аләтләри кими меjдана чыхмышдыр вә буржуазија онларын васитәсилә өз һөкмранлығыны һифз едиб сахлајыр вә пролетариаты әзир».

Бунунла «Коммунист манифестинин» 1-чи бөлмәсини мүгајисә един:

«Бир сөзлә, о, дини вә сијаси хүлјалар пәрдәсинә бүрүнмүш истисмары ачыг, һәјасыз, мүстәгим вә рәһмсиз бир истисмарла әвәз етмишдир. Буржуазија о вахта гәдәр шәрәфли сајылан вә еһтирамлы бир һәјәчанла бахылан бүтүн фәалијјәт нөвләрини мүгәддәслик һаләсиндән мәһрум етмишдир. Һәким, һүгугчуну, кешиши, шаири, елм адамыны о өзүнүн пулла тутулан муздлу ишчиләринә дөндәрмишдир. Буржуазија аилә мүнасибәтләриндән инчә сентименталлығы атмыш вә бунларын халис пул мүнасибәтләриндән ибарәт етмишдир» вә и. а.**.

Лакин елә ки, нәзәриjjә зирвәләриндән практика меjданына енирик, отуз үчләрин фәргләндиричи хүсусијјәти дәрһал ашкара чыхыр:

---

* Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәh. 110—143. *Ред.*

** Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәh. 112—115. *Ред.*

«Биз она көрә коммунистләрик ки, аралыг стансијаларда дајанмадан, гәләбә күнүнү анчаг узаглашдыран вә көләлик дөврүнү узадан компромисләрә кетмәдән мәгсәдимизә чатмаг истәјирик».

Алман коммунистләри она көрә коммунистдирләр ки, өзләринин дејил, тарихи инкишаф кедишинин јаратдығы бүтүн аралыг стансијаларын вә компромисләрин архасындан сон мәгсәди: синифләри арадан галдырмаг, торпаг үзәриндә вә бүтүн истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәт олмајачағы бир ичтимаи гурулуш јаратмаг мәгсәдини ајдын көрүр вә она даим чан атырлар*. Отуз үч бланкист она көрә коммунистдир ки, онларын өз фикринчә, бир һалда ки *онлар* аралыг стансијаларын вә компромисләрин үзәриндән сычрајыб кечмәк истәјирләр, демәли, иш гајдасындадыр вә әкәр—онлар буна мөһкәм әминдирләр—јахын күнләрдә «башланарса» вә һакимијјәт онларын әлинә кечирсә, сабаһ јох, бири күн «коммунизм бәргәрар едиләчәкдир». Әкәр буну дәрһал етмәк мүмкүн дејилсә, демәли, онлар да коммунист дејилләр.

Ушаг садәлөвһүлүјүнүн дәрәчәсинә бах ки, өз һөвсәләсизликләрини нәзәри дәлил кими гәләмә верирләр!

Нәһајәт, бизим отуз үчләр «ингилабчыдырлар».

Тәмтәраглы сөзләрә кәлдикдә, мә'лумдур ки, бакунистләр бу саһәдә бәшәр имканларынын сон һәддинә чатмышлар; буна бахмајараг бизим бланкистләр һәтта онлары да өтүб кечмәји өзләринә борч билирләр. Амма нечә? Бәллидир ки, Лиссабондан вә Њју-Јоркдан тутмуш Будапештә вә Белграда гәдәр бүтүн сосиалист пролетариат Парис Коммунасынын һәрәкәтләри үчүн мәс'улијјәти дәрһал еп bloc** өз үзәринә көтүрмүшдүр. Бу бизим бланкистләрә азлыг едир:

«Бизә кәлдикдә», (Коммуна заманы) «халг дүшмәнләринә верилмиш е'дам чәзасы үчүн» (күлләләнәнләрин сајы көстәрилир) «өз мәс'улијјәт пајымызы төләб едирик, монархист вә ја буржуа зүлм аләтини дағытмагдан, јахуд вурушанлары мүдафиә етмәкдән өтрү төрәдилмиш јанғынлар үчүн өз мәс'улијјәт пајымызы төләб едирик».

Һәр бир башга заманда олдуғу кими, һәр бир ингилабда да лабүд олараг бир чох ахмаг һәрәкәтләр едилир; лакин адамлар, нәһајәт, лазымынча сакитләшиб тәнгидә јенидән габил олдугда, һөкмән бу нәтичәјә кәлирләр: биз бир чох елә шејләр етмишик ки, онлары етмәсәјдик, даһа јахшы оларды, бир чох елә шејләри етмәмишик ки, онлары етмәк лазым иди; буна көрә дә ишләр пис кетмишдир.

Тәнгидсизлик көр нә дәрәчәјә чатыр ки, Коммунаны бүт-

* «Вә она даим чан атырлар» сөзләри 1894-чү ил нәшриндә Енкелс тәрәфиндән әлавә едилмишдир. *Ред.*

** — бүтүнлүклә, тамамилә. *Ред.*

ләшдирирләр, гүсурсуз е'лан едирләр, белә бир иддиа ирәли сүрүрләр ки, јандырылмыш һәр бир евлә, киров сахланыб күлләләнмиш һәр бир адамла лап дүзкүн, нечә лазымдырса, лап о чүр рәфтар едилмишдир, иш мәнтиги нәтичәсиндә чатдырылмышдыр! Бу ону иддиа етмәјә бәрабәр дејилдирми ки, мај һәфтәсиндә халг мәһз күлләләнәси адамлары күлләләмиш, бир нәфәр дә артыг адам күлләләмәмишдир, мәһз јандырылмасы биналары јандырмыш, бир дәнә дә артыг бина јандырмамышдыр? Мәкәр бу ону иддиа етмәјә бәрабәр дејилдирми ки, биринчи Франса ингилабы заманы бојну вуруланларын һәр биринә—әввәл Робеспјерин әмри илә бојну вуруланлара, сонра исә Робеспјерин өзүнә—бу чәза һаглы верилмишдир? Әслиндә лап мүлајим олан адамлар чох зәһмли көрүнмәк истәјәндә ушагчасына һәрәкәтләр бах бу дәрәчәјә чатыр.

Бәсдир. Бүтүн мүһачир әлламәликләринә вә көрпә Карлы (јохса Едуарды?)* зәһмли көстәрмәк үчүн едилән бүтүн ачыгашкар күлүнч чәһдләрә бахмајараг, бу програмда ирәли мүһүм аддым атылдығыны көрмәмәк олмаз. Бу илк манифестдир ки, орада *франсыз фәһләләри мүасир алман коммунизминә гошулурлар.* Һәм дә франсызлары ингилабын сечмә халғы, Париси исә ингилабың Күдсү һесаб едән чәрәјана мәнсуб фәһләләр. Онларын буна кәлиб чатмасы башгалары илә бирликдә манифести имзалајан, алман дилини вә алман сосиалист әдәбијјатыны, мә'лум олдуғу кими, дәрин билән *Ваjјанын* шәксиз хидмәтидир. Һәр чүр милли шовинизмдән тамамилә азад олдугларыны 1870-чи илдә сүбут етмиш алман сосиалист фәһләләри исә дүзкүн нәзәри мүддәаларын,—бунлар Алманијадан кәлсә дә,—франсыз фәһләләри тәрәфиндән гәбул олунмасыны хош бир әламәт һесаб едә биләрләр.

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1874-чү илин ијунунда јазылмышдыр. „Der Volksstaat" гәзетинин 1874-чү ил 26 ијун тарихли 73-чү №-синдә, һабелә ашағыдакы китабда чап едилмишдир: „F. Engels. „Internationales aus dem „Volksstaat", (1871—1875)» Berlin 1894.

Имза: Ф. Енкелс

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри. 18-чи чилд, сәһ. 510—517.

---

* Едуар Ваjјана ишарә олан «(јохса Едуарды?)» сөзләрини Енкелс 1894-чү ил нәшриндә позмушдур. *Ред.*

Ф. ЕНКЕЛС

РУСИЈАДА ИҶТИМАИ МӘСӘЛӘ ҺАГГЫНДА[258]

(«МҮҺАҶИР ӘДӘБИЈЈАТЫ» СЕРИЈАСЫНДАН V МӘГАЛӘ)

Ҷ-б Ткачов сөзарасы алман фәһләләринә билдирир ки, мәним Русија һаггында «зәррә гәдәр мә'луматым» јохдур, әксинә, мән анҷаг «наданлығымы» көстәрирәм; буна көрә дә о, һәгиги вәзијјәти вә хүсусилә—мәһз инди Русијада асанлыг вә зарафатла, Гәрби Авропаја нисбәтән хејли асанлыгла ичтимаи ингилаб јаратмаға имкан верән сәбәбләри онлара изаһ етмәјә өзүнү мәҷбур һисс едир.

«Биздә шәһәр пролетариаты јохдур, бу доғрудур; лакин орасы вар ки, биздә буржуазија да јохдур... Бизим фәһләләр анҷаг *сијаси һакимијјәтлә* мүбаризә апармалы олачаглар: *капитал һакимијјәти* биздә һәлә рүшејм һалындадыр. Сизә исә, мөһтәрәм чәнаб, мә'лум олмамыш дејилдир ки, бунлардан биринчисинә гаршы мүбаризә ахырынчысына гаршы мүбаризәдән хејли асандыр»[259].

Мүасир сосиализмин чан атдығы чеврилиш, гысача десәк, буржуазија үзәриндә пролетариатын гәләбәсиндән вә һәр чүр синфи фәргләри мәһв етмәк јолу илә чәмијјәтин јени тәшкилини јаратмагдан ибарәтдир. Бундан өтрү, һәмин чеврилиши јарадачаг пролетариатдан башга, һәмчинин буржуазија да олмалыдыр, чүнки буржуазијанын әлиндә ичтимаи мәһсулдар күввәләр елә бир инкишафа чатыр ки, бу заман синфи фәргләри тамамилә мәһв етмәк мүмкүн олур. Вәһшиләр вә јарымвәһшиләр арасында да чох заман һеч бир синфи фәрг олмур вә һәр бир халг белә бир вәзијјәт кечирмишдир. Бу вәзијјәти јенидән бәрпа етмәк мәһз она көрә бизим һеч фикримизә дә кәлә билмәз ки, ичтимаи мәһсулдар күввәләр инкишаф етдикчә, синфи фәргләр бу вәзијјәтдән лабүд сурәтдә мејдана кәлир. Ичтимаи мәһсулдар күввәләрин һәтта бизим индики

шәраит үчүн дә чох јүксәк олан јалныз мүәјјән бир пилләсиндә истеһсалы елә бир сәвијјәјә јүксәлтмәк мүмкүн олур ки, синфи фәргләрин ләғви һәгиги бир тәрәгги олсун, о мөһкәм олсун вә ичтимаи истеһсал үсулунда дурғунлуға вә ја һәтта тәнәззүлә сәбәб олмасын. Мәһсулдар күввәләр анчаг буржуазијанын әлиндә белә бир инкишаф дәрәчәсинә чатмышдыр. Демәли, бу чәһәтдән дә буржуазија пролетариатын өзү гәдәр сосиалист ингилабынын зәрури олан илкин шәртидир. Буна көрә дә бир адам иддиа едәндә ки, бу ингилабы елә бир өлкәдә даһа асан јаратмаг олар ки, орада *һәрчәнд* пролетариат јохдур, *лакин* буржуазија да јохдур, белә бир адам анчаг ону сүбут едир ки, о һәлә сосиализмин әлифбасыны өјрәнмәлидир.

Беләликлә, рус фәһләләри—бу фәһләләр исә ч. Ткачовун өз дедији кими, «әкинчидирләр вә әкинчи олдугларына көрә пролетар дејил, *мүлкијјәтчидирләр»,*—буну даһа асанлыгла едә биләрләр, чүнки онлар капитал һакимијјәтинә гаршы дејил, «анчаг сијаси һакимијјәтә», рус дөвләтинә гаршы мүбаризә апармалы олачаглар. Бу дөвләт исә

«анчаг узагдан бир күввә кими көрүнүр... Халгын игтисади һәјатында онун һеч бир көкү јохдур, бу дөвләт һеч бир силкин мәнафејини өзүндә тәчәссүм етдирмир... Сиздә дөвләт һеч дә заһири бир күввә дејилдир. О һәр ики ајағы илә капитала архаланыр; мүәјјән игтисади мәнафеји өзүндә тәчәссүм етдирир» (!)... «Биздә бу чәһәтдән вәзијјәт мәһз әксинәдир; бизим ичтимаи формамыз елә бир дөвләт сајәсиндә јашајыр ки, бу дөвләт, нечә дејәрләр, һавадан асылыдыр, онун мөвчуд ичтимаи гурулушла һеч бир әлагәси јохдур вә көкләри һазырда дејил, кечмишдәдир».

Белә бир долашыг тәсәввүр үзәриндә дајанмајаг ки, куја игтисади мәнафејин өз *тәчәссүмү* үчүн онун өзүнүн јаратдығы дөвләтә еһтијачы вардыр; һәмчинин белә бир чәсарәтли фикри бир кәнара гојаг ки, куја рус «ичтимаи формасы» (ахы кәндлиләрин ичма мүлкијјәти дә бу формаја аиддир) «дөвләт сајәсиндә јашајыр»; һәмчинин белә бир зиддијјәтли фикри дә бир кәнара гојаг ки, бу дөвләтин куја өзүнүн јаратдығы мөвчуд ичтимаи гурулушла «һеч бир әлагәси јохдур». Јахшысы будур бирбаша, гәтијјән һеч бир силкин мәнафејини тәмсил етмәјән вә «һавадан асылы галан дөвләтә» јахындан нәзәр салаг.

Авропа Русијасында кәндлиләрин әлиндә 105 милјон десјатин, задәканларын әлиндә исә (мән гысалыг хатириңә бурада ири торпаг саһибләрини белә адландырырам) 100 милјон десјатин торпаг вардыр ки, бунун да демәк олар јарысы 15.000 задәканын әлиндәдир, беләликлә, бунларын һәрәсинин орта һесабла 3.300 десјатин торпағы вардыр. Демәли, кәндли торпағы задәкан торпағындан јалныз бир азча артыгдыр. Көрдүјүнүз кими, задәканлар азачыг да истәмәзләрмиш ки, өл-

кәһин јарысына онларын саһиб олмасыны тә'мин едән рус дөвләти јашасын! Сонра. Торпагларын кәндлиләр әлиндә олан јарысындан кәндлиләр илдә 195 милјон манат торпаг верҝиси верирләр, задәҝанлар исә 13 милјон манат! Задәҝан торпаглары кәндли торпагларындан орта һесабла икигат мәһсулдардыр, чүнки бијар әвәзиндә өдәнч верилмәси илә әлагәдар олараг, торпаглар бөлүшдүрүләркән дөвләт нәинки даһа чох торпағы, һәмчинин ән јахшы торпағы кәндлиләрин әлиндән алыб задәҝанлара верди, һәм дә кәндлиләр бу пис торпаг үчүн задәҝанлара ән јахшы торпағын гијмәти илә пул вермәјә мәчбур идиләр*. Демәли, рус задәҝанлары һеч дә истәмәзләрмиш ки, рус дөвләти јашасын.

Кәндлиләр—онларын әксәријјәти—өдәнч вермәк нәтичәсиндә сон дәрәчә јохсул, тамамилә дөзүлмәз бир вәзијјәтә дүшдүләр. Торпагларынын нәинки чох вә јахшы һиссәси онларын әлиндән алынды, буна көрә дә империјанын һәтта ән мәһсулдар вилајәтләриндә кәндлиләрин пај торпаглары—Русијадакы әкинчилик шәраитиндә—о гәдәр кичикдир ки, бунунла күзәран кечирмәк олмаз. Кәндлиләрдән бу торпаг үчүн нәинки чох јүксәк гијмәтлә пул алдылар, бу пулу да онларын әвәзиндә габагчадан дөвләт верди вә инди онлар тәдричлә бу пулу дөвләтә фаизлә бирликдә вермәјә мәчбурдурлар. Торпаг верҝисинин нәинки демәк олар бүтүн ағырлығы онларын үзәринә салынмышдыр, задәҝанлар исә бу верҝидән демәк олар тамамилә азад едилмишләр; тәкликдә бу верҝи өзү кәндли торпағындан алынан рентанын бүтүн дәјәринә бәрабәр вә һәтта ондан јүксәкдир, буна көрә дә кәндлинин вермәли олдуғу бүтүн галан тә'дијәләр—бу барәдә биз ашағыда бәһс едәчәјик—билаваситә, кәндлинин әмәк һаггыны тәшкил едән кәлир һиссәсиндән чыхылыр. Бундан әлавә. Торпаг верҝисинә, өдәнч пулу тә'дијәләринә вә бунларын габагчадан дөвләт тәрәфиндән верилмәси мүгабилиндәки фаизләрә, јерли идарә тәтбиг едилдији замандан бәри, бир дә губернија вә гәза рүсумлары әлавә олунмушдур. Бу «ислаһатын» ән мүһүм нәтичәси кәндлиләр үчүн јени төјчү ағырлыглары олду. Дөвләт өз кәлирләрини тамамилә әлиндә сахлады, хәрчләрин хејли һиссәсини исә губернија вә гәзаларын бојнуна гојду, губернија вә гәзалар да бу хәрчләри өдәмәк үчүн јени верҝиләр тә'јин етдиләр, Русијада исә бу бир гајдадыр ки, јухары силкләр верҝиләрдән демәк олар тамамилә азаддырлар вә тәгрибән һәр шеји кәндли верир.

---

* Јалныз Полша бу гајдадан мүстәсна иди, орада һөкумәт она дүшмән олан задәҝанларын мүфлис етмәк вә кәндлиләри өз тәрәфинә чәлб етмәк истәјирди. (*«Volksstaat» газетиндә дәрч олунмуш мәтнә ҝөјд, 1875 вә 1894-чү ил нәшрләриндә һәмин ҝөјд верилмәмишдир.*)

Белә бир вәзиҗәт елә бил гәсдән сәләмчи үчүн јарадылмышдыр, ашағы формалардакы тичарәтә, әлверишли фүрсәтдән истифадә етмәјә вә бунунла гырылмаз сурәтдә бағлы олан башалдатмаја руслар демәк олар мисилсиз дәрәчә габил олдуглары һалда, орада сәләмчи һеч бир јердә аз дејилдир: һәлә I Пјотр да әбәс јерә демәмишдир ки, бир рус үч јәһудинин өһдәсиндән кәләр. Төјчү алмаг вахты јахынлашан кими сәләмчи, голчомаг—чох заман ејни ичманын варлы кәндлиси—кәлиб өз нағд пулуну тәклиф едир. Кәндлијә һәр нечә олурса-олсун пул лазымдыр, буна көрә о, сәләмчинин шәртләрини данышыгсыз гәбул етмәјә мәчбурдур. Беләликлә кәндли ичаг даһа ағыр мәнкәнәјә дүшүр, онун нәгд пула еһтијачы кетдикчә артыр. Бичин вахты тахыл алверчиси кәлир; пула олан еһтијач кәндлини өз аиләсинин күзәраны үчүн лазым олан тахылын бир һиссәсини сатмаға мәчбур едир. Тахыл алверчиси тахылын гијмәтини ашағы салан јалан шајиәләр јајыр, ашағы гијмәт верир, бунун өзүнү дә гисмән һәр чүр маллa өдәјир вә малы чох заман јүксәк гијмәтлә верир, чүнки өмтәә илә өдәмәк системи Русијада чох јајылмышдыр. Белә ликлә, чохлу рус тахылынын ихрач едилмәси билаваситә кәндли әһалинин ачлығына әсасланыр.—Кәндлиләри истисмар етмәкдә дикәр үсул ондан ибарәтдир ки, мөһтәкир дөвләт торпағы саһәсини узун мүддәтә һөкумәтдән ичарәјә көтүрүр, торпаг күбрә верилмәдән јахшы мәһсул вердикчә, бу саһәни өзү бечәрир, сонра исә бу саһәни кичик парчалара бөлүр вә күчдән дүшмүш торпағы јүксәк рента илә гоншулугдакы аз торпаглы кәндлиләрә ичарәјә верир. Әкәр биз јухарыда әмтәә илә өдәмәкдән ибарәт инкилис системини көрдүксә, бурада Ирландија middlemen* там сурәтини көрүрүк. Бир сөзлә, һеч сә бир башга өлкә јохдур ки, орада буржуа чәмиҗәтинин бүтүн ибтидаи вәһшилији илә бәрабәр, капиталист түфејлилији мәһз Русијадакы гәдәр инкишаф етмиш олсун, орада бу түфејлилик тору бүтүн өлкәни, бүтүн халг күтләсини әзмиш вә бүрүмүшдүр. Демәли, кәндлиләри соран бүтүн бу ганичәнлөр һеч дә истәмәзләрмиш ки, онларын мәһарәтли вә мәнфәәтли кәлөкләрини өз ганунлары вә мәһкәмәләри илә мүдафиә едән рус дөвләти јашасын!

Петербург, Москва вә Одессанын сон он илдә, хүсусилә дәмир јолларынын чәкилмәси сајәсиндә мисилсиз бир сүр'әтлә инкишаф едән вә ахырынчы бөһрана чох кәскин сурәтдә дүчар олан ири буржуазијасы, бүтүн ишләри тамамилә кәндлиләрин јохсуллуғу үзәриндә гурулан бүтүн бу тахыл, кәндирлифи, кәтан вә пиј ихрач едәнләр, Русијанын анчаг дөвләт

* — дәллалларының. *Ред.*

тәрәфиндән гојулмуш мүһафизә көмрүкләрин сајәсиндә јашајан бүтүн ири сәнајеси,—мәкәр әһалинин бүтүн бу нүфузлу вә сүр'әтлә артан үнсүрләри рус дөвләтинин јашамасында мәнфәәтдар дејилмиш? Русијаны бүрүјүб талајан вә орада әсл бир силк тәшкил едән сајсыз-һесабсыз мә'мурлар ордусу барәсиндә һеч данышмаға да кәлмәз. Бундан сонра да ч. Ткачов бизи инандырмаг истәјәндә ки, рус дөвләтинин «халгын игтисади һәјатында һеч бир көкү јохдур, бу дөвләт һеч бир силкин мәнафејини өзүндә тәчәссүм етдирмир», «һавадан асылыдыр»,—онда биздә белә бир фикир ојанмаға башлајыр ки, рус дөвләти дејил, бәлкә ч. Ткачов өзү һавадан асылыдыр.

Тәһкимчилик асылылығындан азад оландан бәри рус кәндлиләринин вәзијјәтинин дөзүлмәз олдуғу, бунун узун сүрә билмәјәчәји, елә тәкчә бу сәбәбә көрә Русијада ингилабын јахынлашдығы ајдындыр. Мәсәлә анчаг бундадыр ки, бу ингилабын нәтичәси нечә ола биләр вә нечә олачагдыр? Ч-б Ткачов дејир ки, бу, ичтимаи ингилаб олачагдыр. Бу халис тавтолокијадыр. Һәр бир һәгиги ингилаб јени синфи һакимијјәт башына кәтирдијинә вә она чәмијјәти өзүнә ујғун сурәтдә дәјишдирмәк имканы вердијинә көрә, ичтимаи ингилабдыр. Лакин ч. Ткачов демәк истәјир ки, бу ингилаб сосиалист ингилабы олачагдыр вә Гәрби Авропа сосиализминин чан атдығы ичтимаи форманы, биз гәрбдә буна наил олмаздан әввәл Русијада тәтбиг едәчәкдир,—һәм дә чәмијјәтин елә бир вәзијјәтиндә ки, һәм пролетариат, һәм дә буржуазија һәләлик анчаг гејри-мүнтәзәм сурәтдә үз-үзә кәлирләр вә ашағы инкишаф пилләсиндәдирләр! Бу да куја она көрә мүмкүндүр ки, руслар, нечә дејәрләр, артелә вә торпаг үзәриндә ичма мүлкијјәтинә малик олмагла сосиализмин сечмә халгыдыр!

Ч-б Ткачов артелдән анчаг өтәри бәһс едир, лакин биз бурада бунун үзәриндә дајаначағыг, чүнки һәлә Кертсен вахтындан бәри бир чох руслар артелә әсрарәнкиз бир рол иснад верирләр. Артел—Русијада кениш јајылмыш бир ширкәт формасыдыр, овчулугла мәшғул олан тајфаларда ов заманы мөвчуд олдуғу кими азад ассосиасијанын ән бәсит бир формасыдыр. Артелин мәншәји онун һәм ады, һәм дә маһијјәти е'тибары илә славјанлара дејил, татарлара мәхсусдур. Бунларын һәр икисинә, бир тәрәфдән гырғызлар, јакутлар вә и. а. арасында, дикәр тәрәфдән дә, саамлар, ненләр вә башга фин халглары арасында тәсадүф олунур*. Буна көрә дә артел илк әввәл Русијанын чәнуб-гәрбиндә дејил, шималында вә шәргиндә, финләр вә татарларла үз-үзә олан јерләрдә инкишаф

* Артел һаггында һәмчинин бах: «Sbornik materralow of Arteljach v Rossiji» («Русијадакы артелләр һаггында материаллар мәчмуәси», I бурахылыш, С.-Петербург, 1873-чү ил).

едир. Сәрт иглим мүхтәлиф сәнаје фәалијјәти тәләб едир, шә-һәрләрин кифајәт гәдәр инкишаф етмәмиш олмасынын вә капи-тал чатышмазлығынын јеринә исә мүмкүн гәдәр бу коопе-расија формасы әвәз едир.—Артелин ән мүһүм фәргләндиричи әламәтләриндән бири, үчүнчү шәхсләр гаршысында артел үзв-ләринин бир-бири үчүн еллик зәманәтидир ки, бу да гәдим алманлардакы гаршылыглы зәманәт, ган интигамы вә сairә кими, илк әввәл ган гоһумлуғу әлагәләринә әсасланыр.—Һәм дә артел сөзү Русијада нәинки һәр нөв биркә фәалијјәт һаг-гында, һәмчинин үмуми идарәләр һаггында да ишләдилир*.

Фәһлә артелләриндә һәмишә рәис (starosta, башчы) сечилир ки, о да хәзинәдар, һесабдар вә с. вәзифәләрини, лазым колдикдә—мүдир вәзифәсини јеринә јетирир вә ајрыча мааш алыр. Бу чүр артелләр ашағыдакы һалларда мејдана чыхыр:

1) мүвәггәти ишләр үчүн; бу ишләр гуртардыгда, артел-ләр дә дағылыр;

2) мүәјјән бир пешә илә мәшғул олан шәхсләр арасында, мәсәлән, јүкдашыјанлар вә с. арасында;

3) даими ишләр, сөзүн әсл мә'насында сәнаје ишләри үчүн.

Артелләр бүтүн үзвләр тәрәфиндән имзаланан мүгавилә әсасында тә'сис олунур. Әкәр бу үзвләр өзләри, чох заман ол-дуғу кими, мәсәлән, пендир истеһсалында вә балыг овунда олдуғу кими (тор, кәми вә с. алмаг үчүн) лазыми капитал топлаја билмирләрсә, онда артел чатышмајан мәбләғи јүксәк фаизлә борч верән вә бу замандан е'тибарән әмәк кәлиринин чох һиссәсини өз чибинә гојан сәләмчинин пәнчәсинә кечир. Лакин муздлу фәһлә олараг тамамилә саһибкарын јанында ишә кирән артелләр даһа ијрәнчи бир шәкилдә истисмар едилир. Онлар өз сәнаје фәалијјәтини өзләри идарә едир вә белә-ликлә дә имкан верирләр ки, капиталист нәзарәт хәрчләринә гәнаәт етсин. Капиталист онлара јашамаг үчүн комалар ичарәјә верир вә нисјә јемәк верир, һәм дә әмәк һаггыны әмтәә илә өдә-мәк системи јенә ән ијрәнч бир шәкилдә инкишаф едир. Ар-ханкелск губернијасында мешә гыранлар вә гәтранчылар ара-сында, Сибирдә вә башга јерләрдә бир чох пешәләрдә вәзијјәт беләдир (мүгајисә ет: Flerovsky. „Polozenie rabocago klassa v Rossiji", Флеровски «Русијада фәһлә синфинин вәзијјәти», С.-Петербург, 1869-чу ил). Белә-ликлә, бурада артел капита-листин муздлу фәһләләри истисмар етмәсини *асанлашдыран* бир васитәдир. Лакин, дикәр тәрәфдән, елә артелләр дә вар-дыр ки, бунларын ширкәт үзвү *олмајан* өз муздлу фәһләләри вардыр.

---

* Сонра белә бир чүмлә кәлирди: «Биржа да ејнилә артелдир»; һәмин чүмлә 1894-чү ил нәшриндә Енкелс тәрәфиндән бурахылмышдыр. *Ред.*

Беләликлә, артел кооператив ширкәтинин ибтидаи вә буна көрә дә һәлә чох аз инкишаф етмиш формасыдыр вә белә бир форма оларағ, гәтиҗҗән јалныз руслара вә ја славјанлара мәхсус бир шеј дејилдир. Бу чүр ширкәтләр бунлара еһтијач олан һәр јердә әмәлә кәлир: Исвечрәдә сүдчүлүкдә, Инкилтәрәдә балыгчылыгда, бурада бунлар һәтта чох мүхтәлифдир. 40-чы илләрдә Алманијада бу гәдәр дәмир јоллары чәкмиш олан Силезија газмачылары (һеч дә полјаклар дејил, алманлар) әсл артелләр һалында тәшкил олунмушдулар. Русијада бу форманын үстүнлүјү, әлбәттә, рус халгы ичәрисиндә ассосиасијаја күчлү бир сә'ј олдуғуну сүбут едир, лакин һәлә һеч дә сүбут етмир ки, бу халг һәмин сә'ј сајәсиндә артелдән бирбаша сосиализм ичтимаи гурулушуна сычраја биләр. Белә бир кечид үчүн һәр шејдән әввәл лазым кәләрди ки, артел өзү инкишаф етмәјә габил олсун, көрдүјүмүз кими, фәһләләрдән даһа чох капитала хидмәт етдији өз кортәбии формасыны бир кәнара атсын вә *азы* Гәрби Авропа кооператив ширкәтләри сәвијјәсинә јүксәлсин. Лакин бу дәфә ч. Ткачова инансаг (бу исә бүтүн јухарыдакылардан сонра һәр һалда олдугча горхулудур),—бу һәлә чох узагдыр. Әксинә, о өз нөгтеји-нәзәри үчүн сон дәрәчә характер олан бир тәкәббүрлә бизи инандырмаға чалышараг дејир:

«Бу јахынлардан бәри Русијада сүн'и сурәтдә тәтбиг едилән алман» (!) «гајдалы кооператив вә кредит ширкәтләринә кәлдикдә, бизим фәһләләрин әксәриҗҗәти бунлары там лагејдликлә гаршылајыр вә бунлар демәк олар һәр јердә тамамилә боша чыхмышдыр».

Мүасир кооператив ширкәти, һәр һалда, бөјүк сәнаје мүәссисәләрини (Ланкаширдә әјирмә вә тохучу мүәссисәләри) мүстәгил сурәтдә идарә едиб фајда көтүрә билдијини сүбут етмишдир. Артел исә бу вахта гәдәр нәинки буна габил дејилдир, һәтта кәләчәк инкишаф јолуна кечмәсә, ири сәнаје илә тоггушаркән лабуд сурәтдә мәһв олмалыдыр.

Рус кәндлиләринин ичма мүлкиҗҗәти 1845-чи илдә Пруссија һөкумәт мәшвәрәтчиси Һакстһаузен тәрәфиндән кәшф едилмишди вә о һәмин мүлкиҗҗәт һаггында тамамилә гәрибә бир шеј кими бүтүн дүнјаја һај-күј салмышды, һалбуки Һакстһаузен өз вәтәни Вестфалијада бу мүлкиҗҗәтин һәлә бир чох галыгларыны тапа биләрди вә һөкумәт мә'муру олдуғуна көрә бу галыглар һаггында һәтта дүрүст[260] мә'луматы олмалы иди. Өзү рус мүлкәдары олан Кертсен өз кәндлиләринин торпаға биркә саһиб олдугларыны илк дәфә Һакстһаузендән өјрәнмиш вә бундан белә бир мәгсәдлә истифадә етмшди ки, гочалыб чүрүмәкдә олан Гәрби Авропанын зорла өзләриндән анчаг сүн'и сурәтдә сосиализм гондаран фәһләләринин әксинә оларағ, рус

кәндлиләрини әсл сосиализм нүмајәндәләри, ападанкәлмә коммунист кими тәсвир етсин. Бу мә'лумат Кертсендән Бакунинә, Бакуниндән исә ч. Ткачова кечмишдир. Инди Ткачову динләјәк.

«Халгымызын... чох бөјүк әксәријјәтини... ичма саһиблији принсипләри руһу бүрүмүшдүр; халгымыз, белә демәк оларса, өз инстинктинә көрә, ја'ни әсинә көрә коммунистдир. Коллектив мүлкијјәт идејасы рус халгының бүтүн дүнјакөрүшү илә» (биз сонра көрәчәјик ки, рус кәндлисинин аләми нә гәдәр кенишдир) «о гәдәр дәриндән говушмушдур ки, һөкумәт инди, бу идејанын «абад» чәмијјәт принсипләри илә бир араја сығмадығыны анламага башладығы вә бу принсипләр хатиринә халгын шүуруна вә халгын һәјатына хүсуси мүлкијјәт идејасыны ашыламаға чалышдығы бир заманда, буна анчаг сүнкү вә гамчы васитәсилә наил ола биләр. Бурадан ајдындыр ки, Гәрби Авропа халглары даһа бијликли олсалар да, бизим халгымыз өз чәһаләтинә бахмајараг, сосиализмә онлардан даһа јахындыр».

Әслиндә торпаг үзәриндә ичма мүлкијјәти Һиндистандан башламыш Ирландијаја гәдәр бүтүн Һинд-Авропа халгларында вә һәтта Һиндистанын тә'сири алтында инкишаф едән малајјалыларда, мәсәлән, Јавада ашағы инкишаф пилләсиндә тәсадүф етдијимиз бир тә'сисатдыр. Һәлә 1608-чи илдә Ирландијанын јеничә истила едилмиш шималында торпаг үзәриндә ичма мүлкијјәтинин олмасы ишкилисләрин әлиндә бир бәһанә олмушду ки, торпағы саһибсиз е'лан етсинләр вә саһибсиз олдуғуна көрә хәзинәнин хејринә мүсадирә етсинләр. Һиндистанда индијә гәдәр ичма мүлкијјәтинин там бир сыра формалары вардыр. Алманијада ичма мүлкијјәти үмуми бир һал иди; бә'зи јерләрдә һәлә инди дә тәсадүф едилән ичма торпаглары онун галыгларыдыр; чох заман, хүсусилә дағларда һәлә дә онун ајдын изләринә: ичма торпагларынын вахташыры јенидән бөлүшдүрүлмәси һалларына вә саирәјә тәсадүф олунур. Гәдим алман ичма торпаг саһиблији һаггында даһа дүрүст мә'лумат вә тәфәррүаты *Мауерин* һәмин мәсәләдә классик олан бир сыра әсәрләриндә тапмаг олар. Полша вә Малороссија да дахил олмагла, Гәрби Авропада бу ичма мүлкијјәти, ичтимаи инкишафын мүәјјән бир пилләсиндә, кәнд тәсәррүфаты истеһсалы үчүн бухова, манеәјә чеврилмиш вә јаваш-јаваш арадан галхмышдыр. Әксинә, Великороссијада (јә'ни әсл Русијада) ичма мүлкијјәти индијә гәдәр галмагла сүбут едир ки, кәнд тәсәррүфаты истеһсалы вә кәндләрдә она мүвафиг олан ичтимаи мүнасибәтләр бурада, һәгигәтдә олдуғу кими, һәлә дә чох аз инкишаф етмиш бир һалдадыр. Рус кәндлиси јалныз өз ичмасында јашајыб ишләјир; бүтүн галан аләм исә онун үчүн анчаг бу аләм ичманын ишләринә гарышдығы дәрәчәдә мөвчуддур. Бу лап о дәрәчәдә доғрудур ки, рус дилиндә ејни бир *мир* сөзү, бир тәрәфдән, «каинат», дикәр тәрәфдән дә, «кәндли ичмасы» демәкдир. Ves mir, весь мир

кəндлинин дилиндə ичма үзвлəринин мəчмусу демəкдир. Демəли, əкəр ч. Ткачов рус кəндлисинин *«дүнjабахышындан»* данышырса, русча *мир* сөзүнү ачыгча jанлыш тəрчүмə етмишдир. Аjры-аjры ичмаларын бир-бириндən белə тамамилə аjрылмасы вə бунун нəтичəсиндə бүтүн өлкədə, бир чүр олса да, гəтиjjən үмуми олмаjан мənафе jаранмасы *шəрг истибдады* үчүн тəбии бир əсас тəшкил едир; Һиндистандан Русиjаjа гəдəр, бу ичтимаи форманын үстүн олдуғу һəр jердə бу форма һəмин истибдады доғурмуш, һəмишə һəмин истибдад бу форманы тамамламышдыр. Нəинки үмумиjjətlə рус дөвлəти, һəтта онун спесифик формасы олан чар истибдады һеч дə һавадан асылы дејилдир, рус ичтимаи шəраитинин зəрури вə мəнтиги бир мəһсулудур, ч. Ткачов дедиjинə көрə исə һəмин истибдадын бу шəраитлə «һеч бир əлагəси jохдур»!—Русиjанын *буржуа* истигамəтиндə сонракы инкишафы рус һөкуməтини «сүнкү вə гамчысы» əсла ишə салынмадан да бурада ичма мүлкиjjətини jаваш-jаваш мəһв едəрди. Бу хүсусилə она көрə белəдир ки, Русиjада кəндлиlər ичма торпағыны бирликдə бечəрмирləр ки, һəлə Һиндистанын бə'зи вилаjətləриндə олдуғу кими, анчаг мəһсуллары бөлүшдүрсүнлəр. Əксинə, Русиjада торпаг аjры-аjры аилə башчылары арасында вахташыры jенидən бөлүнүр вə һəр кəс өз сahəсини өзү үчүн бечəрир. Бу, аjры-аjры ичма үзвлəринин күзəранында чох бөjүк бəрабəрсизлик олмасына имкан jарадыр вə бу бəрабəрсизлик һəгигəтəн мөвчуддур. Демək олар һəр jердə ичма үзвлəри арасында сəлəмчиликлə мəшғул олуб кəндли күтлəсинин ганыны соран бир нечə варлы кəндли, бə'зən милjонер олур. Буну ч. Ткачов һамыдан jахшы билир. О өз инстинктинə, ən'əнəсинə көрə коммунист олан бу рус кəндлисини «коллектив мүлкиjjət идеjасындан» анчаг гамчы вə сүнкүнүн əл чəкмəjə мəчбур едə биләjəчəjинə алман фəлсəфəсинин ипандырмаға чалышараг, ejни заманда өзүнүн русча китабчасынын 15-чи сəһифəсиндə jазыр:

«Кəндлиlər арасында *сəлəмчиləр* (kulakov), кəндли вə мүлкəдар торпагларыны *сатын аланлар* вə *ичарəjə көтүрəнлəр* синфи—кəндли аристократиjасы jетишмəкдəдир».

Бунлар мəһз jухарыда бəһс етдиjимиз типдən олан ганичəнлəрдир.

Jенə дə биjар əвəзиндə өдəнч верилмəси ичма мүлкиjjətинə чох күчлү зəрбə вурду. Мүлкəдар торпағын чох вə ən jахшы һиссəсини əлə кечиртди; кəндлиlərə күзəранлары үчүн чətинликлə кифаjət едəн, чох заман исə һəтта кифаjət етмəjən гəдəрн галды. Һəм дə мешələр мүлкəдарларын ихтиjарына кечди: əввəллəр кəндлинин мүфтə көтүрə билдиjи одуну, хырда-пара шеjlər үчүн вə тикинти үчүн лазым олан тахта-

шалбаны инди кәндли сатын алмаға мәчбурдур. Беләликлә, инди кәндлинин комасындан вә бир парча бош торпагдан башга һеч бир шеји јохдур, бу торпағы бечәрмәк васитәләри јохдур; онун өз аиләси илә бирликдә бир бичиндән кәлән бичинә гәдәр јашамаг үчүн чох заман торпағы да чатышмыр. Белә бир шәраитдә вә төјчүләрлә сәләмчиләрин тәзјиги алтында торпаг үзәриндәки ичма мүлкиҹәти даһа бир не'мәт олмур, бухова чеврилир. Чох заман кәндлиләр аиләләри илә бирликдә вә ја аиләсиз, ичмадан гачырлар, торпағы атыб кедир вә кәпәр пешәләрдә јашамаг мәнбәји ахтарырлар*.

Бүтүн бунлардан ајдындыр ки, Русијада ичма мүлкиҹәти өз тәрәгги дөврүнү артыг чохдан кечириб кетмишдир вә чох јәгин ки, позулмаға доғру кедир. Бунунла белә, бу ичтиман форманы јүксәк формаја кечирмәк имканы олдуғуну инкар етмәк олмаз, анчаг бу шәртлә ки, бунун үчүн лазыми шәраит јетишәнә гәдәр һәмин форма галсын вә бу форма о мә'нада ишкишаф етмәјә гадир олсун ки, кәндлиләр торпағы даһа ајрылыгда дејил, бирликдә бечәрмәјә башласынлар**; һәм дә бу јүксәк формаја елә кечмәк лазымдыр ки, рус кәндлиләри аралыг пиллә олан буржуа парсел мүлкиҹәти пилләсиндән кечмәсинләр. Лакин бу анчаг о һалда ола биләр ки, һәмин ичма мүлкиҹәти һәлә тамамилә дағылана гәдәр, Гәрби Авропада галибиҹәтли пролетар ингилабы баш версин вә бу, рус кәндлисинә белә бир кечид үчүн зәрури шәраит версин,—хүсусилә мадди вәсаит версин ки, бу да рус кәндлисинә бунунла била-васитә әлагәдар олараг, бүтүн өз әкинчилик системиндә чевриliш јаратмаг үчүн лазымдыр. Беләликлә, ч. Ткачов халис чәфәнкиҹат данышараг иддиа едир ки, рус кәндлиләри «мүлкиҹәтчи» олсалар да, Гәрби Авропанын мүлкиҹәтдән мәһрум олан фәһләләриндән «сосиализмә даһа јахындырлар». Мәһз әксинә. Рус ичма мүлкиҹәтини һәлә хилас едиб она јени, һәгигәтән јашамаға габил олан бир формаја кечмәк имканы верә биләчәк бир шеј варса, бу да мәһз Гәрби Авропада пролетар ингилабыдыр.

Ч-б Ткачов игтисади ингилабын нә гәдәр асанлыгла өһдә-

---

* Кәндлиләрин вәзиҹәти һаггында һәмчинин бах: һөкумәт кәнд тәсәррүфаты комиссијасынын рәсми һесабаты (1873-чү ил), сонра—*Скалдин* „W Zacholusti i w Stolice" (Далда-бучаг јерләрдә вә паҹтахтда, С.-Петербург, 1870-чи ил). Бу ахырынчы әсәр мә'тәдил бир мүһафизәкарын әсәридир.

** **1863-чү ил үсјаны нәтичәсиндә мүлкәдарларын чох һиссәсинин варјохдан чыхдығы Полшада, хүсусилә Гродно губернијасында инди кәндлиләр чох заман мүлкәдар мүлкләрини сатын алыр вә ја нчарәјә көтүрүр, бирликдә вә *үмумин хејринә* бечәрирләр. Бу кәндлиләрин исә әсрләрдән бәри һеч бир ичма мүлкиҹәти јохдур, һәм дә бунлар великоруслар дејил, полјаклар, литвалылар вә белоруслардыр.**

синдән кәлирсә, сијаси ингилабын да ејни асанлыгла өһдәсиндән кәлир. О дејир ки, рус халгы көләлијә гаршы «дини тәригәтләр... төјчү вермәкдән бојун гачырмаг... гулдур дәстәләри (алман фәһләләри өзләрини тәбрик едә биләрләр ки, сојғунчу һанс демә ки алман сосиал-демократијасынын атасы имиш)... јанғынлар... гијамлар...» формасында «јорулмаг билмәдән протест едир» «вә буна көрә дә рус халгыны өз инстинктинә көрә ингилабчы адландырмаг олар». Бунларын һамысы ч. Ткачову бу әгидәјә кәтирир ки, «һәмишә халгымызын гәлбиндә чошан... јығылыб галмыш һиддәт вә наразылыг һиссини анчаг ејни заманда бир нечә јердә ојатмаг лазымдыр». Онда «ингилаби гүввәләр артыг *өз-өзүнә* бирләшәр, мүбаризә исә... халг иши үчүн әлверишли бир шәкилдә гуртармалы олар. Әмәли зәрурәт, өзүнү мүһафизә етмәк инстинкти» артыг өзлүјүндә «протест едән ичмалар арасында сых вә гырылмаз әлагә» јарадар.

Бундан даһа асан вә хош бир ингилабы һеч тәсәввүрә дә кәтирмәк олмаз. Үч-дөрд јердә ејни заманда үсјан башланан кими «өз инстинктинә көрә ингилабчы», «әмәли зәрурәт», «өзүнү мүһафизә етмәк инстинкти» бүтүн галан ишләри «артыг өз-өзүнә» көрәр. Һеч баша дүшүлмүр, нечә олмушдур ки, иш бу гәдәр мисилсиз дәрәчә асан олдуғу һалда, нәјә көрә чохдан ингилаб олмамышдыр, халг азад едилмәмишдир вә Русија нүмунәви бир сосиалист өлкәсинә чеврилмәмишдир.

Һәгигәтдә вәзијјәт әсла белә дејилдир. «Өз инстинктинә көрә ингилабчы» олан рус халгы, доғрудур, *задәканлара* гаршы вә ајры-ајры мә'мурлара гаршы сајсыз-һесабсыз дағыныг кәндли үсјанлары дүзәлтмишдир, лакин, *јаланчы чарын* халга башчылыг едиб тахт-тач төләб етдији һаллардан башга, *һеч бир заман чара гаршы* үсјан етмәмишдир. II Јекатерина заманы ахырынчы бөјүк кәндли үсјаны анчаг она көрә мүмкүн олмушду ки, Јемелјан Пугачов өзүнү онун әри, III Пјотр јеринә гәләмә верирди, куја ону арвады өлдүрмәјибмиш вә о анчаг тахт-тачдан мәһрум едилиб һәбсханаја салыныбмыш, лакин орадан гачыбмыш. Әксинә, чар кәндлијә јер үзүнүн аллаһы кими көрүнүр; одур ки, кәндли әлачсыз галанда дејир: Bog vysok, Car daljok, аллаһ јүксәкләрдәдир, чар да узагларда. Һеч бир шүбһә јохдур ки, кәндли әһали күтләсинин, хүсусилә бијар әвәзинә пул верилдији вахтдан е'тибарән салындығы вәзијјәт ону һөкумәтә вә чара гаршы мүбаризә апармаға кетдикчә даһа чох мәчбур едир; лакин «өз инстинктинә көрә ингилабчы» һаггындакы нағыллары гој ч. Ткачов кедиб башга бирисинә данышсын.

Бундан әлавә, *әкәр* рус кәндли күтләси өз инстинктинә көрә һәтта ән ингилабчы олса да; *әкәр* биз сифаришлә нахышлы

бцр чит вә ја самовар һазырламаг кими, сифаришлә ишгилаб етмәјин дә мүмкүн олдуғуну һәтта тәсәввүр етсәк дә,—һәтта онда да ичазә верин сорушаг: он ики јашыны өтмүш бир адама һеч јарашармы ки, ингилабын кедиши һаггында бурада көрдүјүмүз кими бу гәдәр һәдсиз дәрәчәдә ушагчасына тәсәввүрдә олсун? Бир дүшүнүн ки, бу сөзләр, 1873-чү илдә Испанијада һәмин бакунинчилик гајдасы илә һазырланмыш илк ингилаб ачыг-ашкар боша чыхандан сонра јазылмышдыр. Орада да бирдән-бирә бир нечә јердә үсјан башламышдылар. Орада да белә үмид едирдиләр ки, әмәли зәрурәт, өзүнү мүһафизә етмәк инстинкти протест едән ичмалар арасында өзөзүнә мөһкәм вә гырылмаз әлагә јарадачагдыр. Бәс нәтичәдә нә олду? Һәр бир ичма, һәр бир шәһәр анчаг өзүнү мүдафиә едирди, бир-биринә јардым көстәрмәк һаггында һеч данышыг да јох иди, одур ки, анчаг 3 000 әскәри олан Павиа ики һәфтәдә шәһәрләри бир-биринин ардынча мәғлуб етди вә бүтүн бу анархист һәнкамәсинә сон гојду (мәним «Бакунинистләр өз ишләриндәдир» адлы мәгаләмә бах*, орада бу, әтрафлы тәсвир едилмишдир).

Русија, шүбһәсиз, ингилаб әрәфәсиндәдир. Малијјә ишләри сон дәрәчә позулмушдур. Верки мәнкәнәси даһа ишләјә билмир, көһнә дөвләт борчларынын фаизи јени борчлар васитәсилә өдәнилир, һәр бир јени борч исә даһа чох чәтинликләрә раст кәлир; анчаг дәмир јоллар чәкмәк бәһанәси илә һәлә пул әлдә етмәк мүмкүн олур! Идарә органлары чохдан бәри лап илпјинә гәдәр позулмушдур; мә'мурлар маашдан чох оғурлуг, рүшвәт вә зоракы пул алмагла јашајырлар. Русијада ән мүһүм олан бүтүн кәнд тәсәррүфаты истеһсалы 1861-чи илдә өдәнч верилмәси нәтичәсиндә тамамилә позулмушдур; ири торпаг саһибләрн үчүн ишчи гүввәси чатышмыр, кәндлиләр үчүн торпаг чатышмыр, онлары верқиләр әзмиш, сәләмчиләр вар-јохдан чыхармышлар; кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары илдән-илә азалыр. Бүтөвлүкдә бунларын һамысы чох чәтинликлә вә анчаг заһирдә сахланылыр, һәм елә бир вәһши истибдад, елә бир өзбашыналыг васитәсилә сахланыр ки, Гәрбдә биз буну һәтта һеч тәсәввүрә дә кәтирә билмәрик; бу елә бир истибдаддыр ки, охумуш синифләрин бахышларына, хүсусән сүр'әтлә артан пајтахт буржуазијасынын бахышларына нәинки күндән-күнә даһа биабырчы бир шәкилдә зидд олур, һәтта өзүнүн индики тәмсилчиси симасында өзү дә долашыға дүшмүшдүр: бу истибдад бу күн либерализмә күзәштә кедир, сабаһ исә горхуја дүшүб бу күзәшти кери алыр вә беләликлә дә

---

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 457—474. *Ред.*

өзүнә олан һәр бир е'тимады өзү кетдикчә даһа чох сарсыдыр. Һәм дә милләтин пајтахта топлашан даһа чох охумуш тәбәгәләри арасында белә бир шүур мөһкәмләнир ки, бу чүр вәзијјәт дөзүлмәздир, чеврилиш јахындыр, лакин ејни заманда белә бир хәјал да мејдана кәлир ки, куја бу чеврилиши динч конститусијачылыг јолуна салмаг олар. Бурада ингилабын бүтүн шәртләри бирләшир: бу ингилабы пајтахтын јухары синифләри башлајачаглар, бәлкә дә һәтта һөкумәт өзү башлајачагдыр, лакин кәндлиләр ону даһа да кенишләндирәчәк вә сүр'әтлә биринчи конститусијачылыг мәрһәләси чәрчивәсиндән кәнара чыхарачаглар; бу ингилабын бүтүн Авропа үчүн елә бирчә она көрә чох бөјүк әһәмијјәти олачагдыр ки, бүтүн Авропа иртичасынын һәлә әл дәјилмәмиш ахырынчы ehtijat күввәсини бирчә зәрбә илә мәһв едәчәкдир. Бу ингилаб шүбһәсиз јахынлашмагдадыр. Ону јалныз ики һадисә узун мүддәтә тә'хирә сала биләр: ја Түркијәјә, ја да Австрија ја гаршы мүвәффәгијјәтли мүһарибә, бунун үчүн дә пул вә е'тибарлы мүттәфиглөр лазымдыр; ја да... вахтындан әввәл үсјан етмәк тәшәббүсү, бу да варлы синифләри јенидән һөкумәтин гучағына атар.

Ф. Енкелс тәрәфиндән 1875-чи илин апрелиндә јазылмышдыр.

„Der Volksstaat„ гәзетинин 1875-чи ил апрелин 16, 18 вә 21-дә 43, 44 вә 45-чи №-ләриндә вә ајрыча китабча шәклиндә: F. Engels. „Soziales aus Rußland". Leipzig 1875, һабелә бу китабда чап едилмишдир: F. Engels. „Internationales aus dem „Volksstaat" (1871—1875) Berlin, 1894.

Имза: Ф. Енкелс

К. Маркс вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 537—548.

«РУСИЈАДА ИЧТИМАИ МӘСӘЛӘ ҺАГГЫНДА» ӘСӘРИНӘ СӨЗАРДЫ[258]

Ән әввәл мән белә бир чәһәти тәсһиһ етмәлијәм ки, ч. П. Ткачов, дүрүст десәк, бакунист, јә'ни анархист дејилди, о өзүнү «бланкист» кими гәләмә верирди. Бу сәһв тәбии сәһв иди, чүнки һәмин ч. Ткачов рус мүһачирләринин о заманкы адәтинә риајәт едәрәк өзүнүн бүтүн рус мүһачирләри илә һәмрә'ј олдуғуну Гәрби Авропа гаршысында е'лан едир вә өз китабчасында[259] Бакунини вә онун кампанијасыны мәним һүчумларымдан һәгигәтән мүдафиә едирди, елә мүдафиә едирди ки, санки бу һүчумлар шәхсән онун өзүнүн әлејһинә иди.

Рус коммунист кәндли ичмасына даир бахышлар—мәнимлә мүбаһисәдә онун мүдафиә етдији бу бахышлар, әслиндә

Кертсенин бахышлары иди. Панславист беллетрист олуб ингилабчы кими гәләмә верилән бу адам Һаксthаузенин «Русија һаггында етүдләриндән» өјрәнмишди ки, онун маликанәләриндәки тәһкимли кәндлиләр торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин нә олдуғуну билмирләр вә онлар арабир әкин јерләрини вә чәмәнләри өз араларында јенидән бөлүрләр. Тезликлә һамыја вә һәр кәсә мә'лум олан белә бир шеји онун бир беллетрист олмаг е'тибарилә өјрәнмәсинә еһтијач јох иди ки, торпаг үзәриндә ичма мүлкијјәти торпаға саһиблик формасыдыр, белә бир форма ибтидаи дөврдә керманларда, келтләрдә, һиндуларда, бир сөзлә бүтүн Һинд—Авропа халгларында һөкм сүрмүшдүр, Һиндистанда инди дә мөвчуддур, Ирландијада вә Шотландијада јалныз бу јахынларда зорла мәһв едилмишдир, Алманијада һәтта инди дә бә'зи јерләрдә тәсадүф олунур, өлүб кетмәкдә олан бу форма һәгигәтдә мүәјјән ишкишаф пилләсиндә бүтүн халглар үчүн үмуми бир һалдыр. Лакин узаг башы сөздә сосиалист олан Кертсен, панславист олараг бундан чүрүк Гәрбин гаршысында өз «мүгәддәс» Русијасыны вә онун вәзифәсини—чүрүмүш, өз өмрүнү баша вурмуш бу Гәрби чаванлашдырмаг, лазым кәлсә ону һәтта силаһ күчүнә дирчәлтмәк вәзифәсини даһа парлаг бир шәкилдә көстәрмәк үчүн јени бир бәһанә кими истифадә етмишдир. Гартымыш франсызларын вә инкилисләрин бүтүн сә'ләринә бахмајараг һәјата кечирә билмәдикләри шеј русларын өз өлкәсиндә һазыр шәкилдә вардыр.

«Ичманы сахламалы вә шәхсә азадлыг вермәли, халг бирлијинин сахланмасы шәртилә кәнд вә волост өзүнүидарәсини шәһәрләрә вә бүтүн дөвләтә јајмалы—Русијанын кәләчәји мәсәләси бундан ибарәтдир, јә'ни бу да, һәлли Гәрбин зәкаларыны мәшғул едән вә һәјәчанландыран ејни ичтимаи антиномија мәсәләсидир». (Кертсен. Линтона мәктублар).

Демәли, Русијада, дејәсән, һәлә сијаси мәсәлә вардыр; «ичтимаи мәсәлә» исә Русија үчүн артыг һәлл едилмишдир.

Кертсени кор-коранә тәглид едән Ткачов да мәсәләјә онун кими садә бахырды. 1875-чи илдә о даһа Русијада «ичтимаи мәсәләнин» куја һәлл едилмиш олдуғуну иддиа едә билмирдисә дә, лакин дејирди ки, рус кәндлиләри анаданкәлмә коммунист олдугларына көрә, сосиализмә сон дәрәчә јахындырлар, бундан да әлавә, онлар аллаһын унутдуғу јохсул Гәрби Авропа пролетариатына нисбәтән мүгајисәедилмәз дәрәчәдә јахшы јашајырлар. Әкәр франсыз республикачылары, өз јүзиллик ингилаби фәалијјәтләринә әсасән өз халгыны сијаси чәһәтдән сечмә бир халг һесаб едирдиләрсә, о заманкы рус сосиалистләриндән чохлары Русијаны ичтимаи чәһәтдән сечмә бир халг е'лан едирдиләр; көһнә игтисади аләми Гәрби Авро-

па пролетариаты өз мүбаризәси илә дирчәлтмәјәчәкдир, јох, бу дирчәлмә рус кәндлиләринин дәринликләриндән кәләчәкдир. Мәним тәнгидим мәһз бу ушаг бахышына гаршы јөнәлдилмишди.

Лакин рус ичмасы Кертсенләрдән вә Ткачовлардан мүгајисә едилмәз дәрәчәдә јүксәкдә дуран адамларын да диггәтини чәлб етмиш вә онларын тәрәфиндән мүсбәт гијмәт алмышдыр. Онларын бири дә Николај Чернышевски иди, о бөјүк мүтәфәккир ки, Русија она сонсуз дәрәчә миннәтдардыр вә онун узун илләр боју сүркүндә, Сибир јакутлары арасында јаваш-јаваш өлдүрүлмәси «Хиласкар» II Александрын хатирәсиндә әбәди бир рүсвајчылыг ләкәси олараг галачагдыр.

Русијаны Гәрби Авропадан ајыран интеллектуал сәдд үзүндән, Чернышевски Марксын әсәрләрини һеч бир заман көрмәмишди, «Капитал» мејдана чыхдығы вахт исә о артыг чохдан Средне-Вилјускда, јакутларын арасында иди. Онун бүтүн әгли инкишафы һәмин интеллектуал сәддин јаратдығы шәраит дахилиндә кечмәли иди. Рус сензурасынын јол вермәдији шејләр Русија үчүн демәк олар мөвчуд дејилди, јахуд һәтта тамамилә мөвчуд дејилди. Буна көрә дә әкәр биз онда ајры-ајры һалларда зәиф јерләр олдуғуна, көрүш даирәсинин мәһдудлуғуна раст кәлириксә, јалныз тәәччүб етмәк лазым кәлир ки, бу кими һаллар даһа чох олмамышдыр.

Чернышевски дә рус кәндли ичмасыны мөвчуд ичтиман формадан јени инкишаф пилләсинә—бир тәрәфдән, рус ичмасындан јүксәкдә дуран, дикәр тәрәфдән дә, синфи зиддијјәтләри илә бирликдә Гәрби Авропа капиталист чәмијјәтиндән јүксәкдә дуран пилләјә кечмәк үчүн бир васитә һесаб едир. Һәм дә Гәрбин белә бир васитәси олмадығы һалда Русијанын буна малик олмасыны Чернышевски Русија үчүн үстүнлүк һесаб едир.

«Гәрби Авропада ајрыча шәхсијјәтин һүгугларынын һүдудсуз кенишләндирилмәси даһа јахшы гајдаларын тәтбиг едилмәсини сон дәрәчә чәтинләшдирир... истифадә етмәјә артыг адәт етдијинин һәтта чүзи бир гисминдән дә имтина етмәк асан дејилдир, Гәрбдә исә ајрыча шәхсијјәт хүсуси һүгугларын һүдудсузлуғуна артыг адәт етмишдир. Гаршылыглы күзәштләрин фајдалы вә зәрури олмасына јалныз ачы тәчрүбә вә узун мүддәт дәриндән дүшүнмәк өјрәдә биләр. Гәрбдә игтисади мүнасибәтләрдә ән јахшы гајда гурбанлар верилмәси илә әлагәдардыр, буна көрә дә онун јарадылмасы чох чәтинләшмишдир. Һәмин гајда инкилис вә франсыз кәндлисинин адәтләринә зиддир». Лакин «бир өлкәдә утопија кими көрүнән шеј, дикәр бир өлкәдә факт кими мөвчуддур... инкилисә вә франсыза халг һәјатында тәтбиг едилмәси өлчүлмәз дәрәчәдә чәтин бир иш кими көрүнән адәтләр рус да онун халг һәјатында бир факт кими мөвчуддур... Инди Гәрбин бу гәдәр чәтин вә узун бир јолла әлдә етмәјә чалышдығы гајда биздә һәлә кәнд мәишәтимизин күчлү халг адәтиндә мөвчуддур... Биз көрүрүк ки, ичма торпаг мүлкиҗјәтинин итирилмәси Гәрбдә нә кими кәдәрли нәтичәләр до-

гурмушдур вә гәрбин халгларынын бу өз иткисини керн гајтармасы нә гәдәр чәтиндир. Гәрбин тимсалы бизим үчүн көрәк фајдасыз галмасын». (Чернышевски, Әсәрләри, Ченеврә нәшри, V чилд, сәһ. 16—19. Плехановун јухарыдакы әсәриндә ситат кәтирилмишдир: «Бизим ихтилафларымыз»*, Ченеврә, 1885-чи ил.)

Торпағын елликлә бечәрилмәси, сонра да мәһсулун ајры-ајры аиләләр арасында бөлүшдүрүлмәси үсулунун һәлә һөкм сүрдүју Урал казаклары һаггында исә о дејир:

«Әкәр ураллылар өзләринин индики гурулушуну сахлајараг экинчилликдә машын тәтбиг едиләчәји вахта гәдәр јашасалар, онда ураллылар бојүк мигјасда, јүз дәфәтинләр мигјасында тәсәррүфат тәләб едән бөлә машынлардан истифадә едилмәсинә имкан верән гурулушун галдығына чох шад оларлар». (Ibidem**, сәһ. 131.)

Амма ону да унутмаг лазым дејилдир ки, ураллылар торпағы онларын елликлә бечәрмәси,—һәрби мүлаһизәләрә көрә мәһв олмагдан горунулан бу үсул (ахы биздә дә казарма коммунизми вардыр)—Русијада тамамилә әлаһиддә мөвге тутур; мәсәлән, биздә дә Мозелдә, торпағы вахташыры јенидән бөлүшдүрән һәјат ичмалары [Gehoferschatten] да тәгрибән белә мөвге тутур. Вә әкәр онларда индики гајдалар машын тәтбиг едиләчәји вахта гәдәр галарса, бундан ураллыларын өзләри дејил, хидмәтчиси олдуглары рус һәрби дөвләт хәзинәси фајда көрәр.

Һәр һалда факт белә дир: Гәрби Авропада капитализм гурулушунун дағылмагда олдуғу вә онун өз инкишафынын арадан галдырылмаз зиддијјәтләри онун мәһв олмасы тәһлүкәсини доғурду бир заманда, мәһз бу заман Русијада бечәрилән бүтүн торпағын јарысына гәдәри үмуми мүлкијјәт кими һәлә дә кәндли ичмаларынын әлиндәдир. Әкәр Гәрбдә чәмијјәтин јенидән тәшкил едилмәси васитәсилә зиддијјәтләрин һәлл едилмәси үчүн зәрури шәрт олараг бүтүн истеһсал васитәләринин вә, демәли, торпағын да бүтүн чәмијјәтин мүлкијјәтинә кечмәси тәләб олунурса, онда бәс Гәрбдә һәлә јарадылмалы олан һәмин үмуми мүлкијјәт Русијада артыг мөвчуд олан, јахуд, даһа доғрусу, һәлә дә мөвчуд олан ичма мүлкијјәтинин мүнасибәти нечәдир? Бу мүлкијјәт елә бир халг һәрәкаты үчүн башланғыч нөгтәси ола билмәзми ки, бу һәрәкат бүтүн капитализм дөврүнүн үзәриндән сычрајараг рус кәндли коммунизмини капитализм дөврүнүн бүтүн техника наилијјәтләри илә зәнкинләшдириб бирдән-бирә ону бүтүн истеһсал васитәләри үзәриндә мүасир сосиалист мүлкијјәтинә чевирсин? Ја-

* Әсәрин орижиналында китабын ады русча латын һәрфләри илә јазылмышдыр. *Ред.*

** — јенә орада. *Ред.*

худ, ашағыда ситат кәтирдијимиз бир мәктубда* Маркс Чернышевскинин фикрини ифадә едәрәк дедији кими: «Русија, онун либерал игтисадчыларынын истәдији кими, капитализм гурулушуна кечмәк үчүн кәнд ичмасыны дағытмагданмы башламалыдыр, јохса әксинә, о һәмин гурулушун әзабларыны чәкмәдән онун бүтүн бәһрәләринә саһиб олуб өзүнүн хүсуси тарихи әсасларыны инкишаф етдирә биләр?»

Мәсәләнин артыг гојулушунун өзү онун һәллини һансы истигамәтдә ахтармаг лазым кәлдијини көстәрир. Рус ичмасы јүз илләр боју јашамышдыр вә онун дахилиндә һеч бир заман өз әсасында даһа јүксәк үмуми мүлкијјәт формасы һазырламаг сә'ји мејдана кәлмәмишдир; ибтидаи коммунизм гајдалары олан алман маркасы, келт кланы, һинд ичмасы вә дикәр ичмалар да ејнән белә иди. Вахт кечдикчә онларын һамысы өзләрини әһатә едән, јахуд өз ичәриләриндә әмәлә кәлән вә тәдричлә онлары бүрүјән әмтәә истеһсалынын, һабелә ајры-ајры аиләләр вә ајры-ајры шәхсләр арасындакы мүбадиләнин тә'сири нәтичәсиндә өз коммунист характерини кетдикчә даһа артыг итирир вә бир-бириндән асылы олмајан торпаг мүлкијјәтчиләри ичмаларына чеврилирди. Буна көрә дә әкәр рус ичмасынын башга вә даһа јахшы агибәти олуб олмајачағы мәсәләсини үмумијјәтлә ирәли сүрмәк мүмкүндүрсә, бунун сәбәби онун өзүндә дејилдир, сәбәби јалныз ондадыр ки, һәмин ичма Авропа өлкәләриндән бириндә өз нисби һәјати гүввәсини елә бир замана гәдәр сахламышдыр ки, бу заман Гәрби Авропада тәкчә үмумијјәтлә әмтәә истеһсалы дејил, һәтта капиталист истеһсалы, әмтәә истеһсалынын ән јүксәк вә сонунчу формасы онун өзүнүн јаратдығы мәһсулдар гүввәләрлә зиддијјәтә кәлмишдир, бу заман о даһа һәмин гүввәләри идарә етмәјә гадир олмур, бу дахили зиддијјәтләр вә онларла әлагәдар олан синфи мүнагишәләр нәтичәсиндә о мәһв олур. Артыг бурадан о нәтичә чыхыр ки, рус ичмасыны бу чүр јенидән гурмаг тәшәббүсүнү онун өзү дејил, јалныз Гәрбин сәнаје пролетариаты көстәрә биләр. Гәрби Авропа пролетариатынын буржуазија үзәриндә гәләбә чалмасы вә бунунла әлагәдар олараг капиталист истеһсалынын бүтүн чәмијјәт тәрәфиндән идарә едилән истеһсалла әвәз олунмасы— рус ичмасыны ејни инкишаф пилләсинә галдырмаг үчүн зәрури илкин шәрт бах будур.

Доғрудан да: гәбилә гурулушундан галмыш олан аграр коммунизми һеч бир јердә вә һеч бир заман өз дахилиндән јалныз өзүнүн дағылмасындан башга бир шеј доғурмамышдыр. Артыг 1861-чи илдә рус кәндли ичмасынын өзү һәмин

* Бах: бу чилд, сәһ. 450—452. *Ред*

коммунизмин нисбәтән зәифләшмиш формасы иди; торпағы бирҝә бечәрмәк үсулу, Һиндистанын ајры-ајры јерләриндә вә, еһтимал ки, рус ичмасынын әчдады олан чәнуби славјан ев ичмасында (задругасында) һәлә мөвчуд олан бу үсул өз јерини тәсәррүфатын ајры-ајры аиләләр тәрәфиндән идарә едилмәси үсулуна вермәли иди; ичма мүлкиҹјәти һәлә јалныз, торпағын мүхтәлиф јерләрдә ән мүхтәлиф мүддәтләрдән бир јенидән бөлүнмәсиндә тәзаһүр едирди. Бу јенидән бөлкүләрә өз-өзүнә, јахуд хүсуси гәрар нәтичәсиндә сон гојулса—дорһал гаршымызда парсел кәндлиләри кәндини көрәрик.

Лакин тәкчә о факт ки, рус кәндли ичмасы илә јанашы олараг еjни заманда Гәрби Авропада капиталист истеһсалы өзүнүн мәһв олачағы мәгама јахынлашыр вә артыг онун өзүндә јени истеһсал формасынын рүшеjми мөвчуддур, һәм дә бу јени формада ичтимаи мүлкиҹјәт олан истеһсал васитәләри планлы гајдада тәтбиг едиләчәкдир,—тәкчә бу факт рус ичмасына онун өзүндән һәмин јени ичтимаи форманы инкишаф етдирән гүввәни верә билмәз. Капитализм чәмиҹјәтинин өзү һәмин ингилабы етмәдән, ичма вә сурәтлә капитализм чәмиҹјәтинин нәһәнк мәһсулдар гүввәләринә ичтимаи мүлкиҹјәт вә ичтимаи аләт кими јиҹләнә биләр? Рус ичмасы өз торпагларыны чәмиҹјәтин хејринә бечәрмәји артыг јадырғадығы бир һалда, о нә сурәтлә ири сәнајени чәмиҹјәтин хејринә нечә идарә етмәк лазым кәлдиjини дүнjаја көстәрә биләр?

Доғрудур, Русијада гәрб капиталист чәмиҹјәтинә, онун бүтүн барышмаз әксликләринә вә конфликтләринә јахшы бәләд олан вә чыхылмаз көрүнән бу вәзиҹјәтдән чыхмаг чарәсиниң нәдән ибарәт олдуғуну ајдын тәсәввүр едән адамлар аз дејилдир. Лакин, әввәлән, буну баша дүшән һәмин бир нечә мин адам ичмада јашамыр, Великорусијада һәлә дә торпаг үзәриндә ичма мүлкиҹјәти шәраитиндә јашајан там әлли милјон адамын исә бүтүн бунлара зәррә гәдәр бәләдлиji јохдур. 1800—1840-чы илләрин инкилис пролетарларына Роберт Оуенин онлары хилас етмәк үчүн дүзәлтдиji планлар јабанчы вә анлашылмаз олдуғу кими, бу бир нечә мин нәфәр адамын бахышлары да һәмин әлли милјон нәфәрә ән азы еjни дәрәчәдә јабанчы вә анлашылмаздыр. Њју-Ләнаркда Оуенин фабрикиндә ишләjән фәһләләрин дә әксәриjәти, дағылмагда олан гәбилә коммунизм гурулушу гајдалары вә адәтләри шәраитиндә, келт-шотланд кланында бөjүмүш адамлардан ибарәт иди; лакин Оуен бир кәлмә дә демирди ки, һәмин адамлар ону јахшы баша дүшүрләр. Икинчиси исә, тарихән мүмкүн дејилдир ки, ашағы иҝтисади инкишаф пилләсиндә дуран бир чәмиҹјәт, јалныз хејли јүксәк инкишаф пилләсиндәки чәмиҹјәтдә мејдана кәлән вә мејдана кәлә билән мәсәләләри вә мүнагишәләри һәлл ет-

син. Əмтəə истеһсалы вə хүсуси мүбадилə мејдана кəлəндən габаг јаранмыш олан бүтүн гəбилə ичма формаларынын кəлəчəк сосиализм чəмијјəти илə үмуми чəһəти јалныз ондан ибарəтдир ки, мүəјјəн шејлəр, мəһз истеһсал васитələри мүəјјəн групларын үмуми мүлкијјəтидир вə онларын үмуми истифадəсиндəдир. Лакин тəкчə бу үмуми хүсусијјət ашағы ичтимаи форманы өз дахилиндən кəлəчəк сосиализм чəмијјəтини јаратмаға,—капитализм чəмијјəтини өзүнүн доғурдуғу вə онун сон мəһсулу олан бу чəмијјəти јаратмаға гадир етмир. Һəр бир мүəјјəн игтисади формасија онун өзүндən мејдана кəлəн өз хүсуси мəсələləринин һəлл етмəлидир; башга, тамамилə јад бир формасија гаршысында дуран мəсələləри һəлл етмəјə кириишмək тамамилə мə'насыз бир шеј оларды. Бу, чəнуби-славјан задругасына, һинд гəбилə гурулушуна, јахуд вəһшилик вə барбарлыг дөврүндə истеһсал васитələринə үмуми саһиблик үсулунун сəчијјəви олдуғу һəр бир башга ичтимаи формасијаја аид олдуғу ејни дəрəчəдə рус ичмасына да аиддир.

Лакин нəинки мүмкүндүр, һəтта шүбһəсиздир ки, Гəрби Авропа халгларынын пролетариаты галиб кəлдикдən вə истеһсал васитələри үмуми саһиблијə кечдикдən сонра о өлкəлəр ки, јеничə капиталист истеһсалы јолуна гədəм гојмушлар вə онларда гəбилə гајдалары, јахуд бу гајдаларын галыглары һəлə галмагдадыр,—һəмин өлкəлəр сосиализм чəмијјəтинə доғру өз инкишаф просесини хејли гысалтмаг үчүн вə Гəрби Авропада бизим јол ачыркən чəкдијимиз изтирабларын вə апардығымыз мүбаризənин бөјүк гисминдən хилас олмаг үчүн ичма саһиблијинин һəмин галыгларындан вə бу галыглара мүвафиг олан халг адəтləриндəн күдрəтли бир васитə кими истифадə едə биләрләр. Лакин бунун үчүн лабүд шəрт һəлəлик капитализм һалында галан Гəрбин тимсалы вə фəал көмəјидир. Јалныз о заман ки, капиталист тəсəррүфаты өз вətəниндə вə чошғун тəрəгги тапмыш олдуғу өлкəлəрдə арадан галдырылачаг, јалныз о заман ки, керидə галан өлкəлəр һəмин тимсалда «бунун нечə едилдијини», мүасир сəнајенин ичтимаи мүлкијјətə чеврилмиш мəһсулдар күввələрини үмумијјətлə бүтүн чəмијјətə хидмət етмəјə нечə тəшкил етмək лазым кəлдијини көрəчəкləр,—јалныз о заман бу керидə галан өлкəлəр инкишафын белə гыса јолу илə кетмək хəттини көтүрə биләрләр. Бу заман исə онларын мүвəффəгијјəти тə'мин едилмиш олар. Һəм дə бу тəкчə Русијаја дејил, капитализмдən əввəлки инкишаф пилləсиндə олан бүтүн өлкəлəрə аиддир. Лакин Русијада бу, нисбətən, чох-чох асан олачагдыр, чүнки бурада əһалинин бир гисми капиталист инкишафынын интеллектуал нəтичələрини артыг мəнимсəмишдир вə бунун

сајосиндә бурада, ингилаб заманы чәмиjjәти jенидән гурмаг шишни Гәрблә демәк олар бир вахтда jеринә jетнрмәк мүмкүн олар.

Буну Маркс бә мән һәлә 1882-чи ил јанварын 21-дә, «Коммунист манифести»нин Плеханов тәрәфиндән тәрчүмә едилән русча нәшринин мүгәддимәсиндә демишдик. Орада биз јазмышыг:

«Лакин биз Русијада сүр'әтлә инкишаф едән капиталист чошғунлуғу илә вә анчаг инди мејдана кәлән буржуа торпаг мүлкиjjәти илә јанашы олараг, торпағын јарыдан чохунун кәндли ичма сahиблијиндә олдуғуну көрүрүк. Инди суал олунур: рус ичмасы—ибтидаи үмуми торпаг сahиблијинин, догрудур, инди хејли позулмуш олан бу формасы—билаваситә үмуми сahиблијин ән јүксәк, коммунист формасына кечә биләрми? Јохса, әксинә, бу ичма әввәлчә Гәрбин тарихи инкишафына хас олан ејни дағылма просесиндән кечмәлидир? Һазырда бу суала верилә биләчәк jеканә чаваб ашағыдакындан ибарәтдир. Әкәр рус ингилабы Гәрбдә пролетар ингилабы үчүн сигнал оларса вә бунларын һәр икиси бир-бирини тамамлајарса, онда мүасир рус ичма торпаг мүлкиjjәти коммунизмә доғру инкишафын башланғыч нөгтәси ола биләр»*.

Лакин унутмаг лазым дејилдир ки, рус ичма мүлкиjjәтинин бурада көстәрилән күчлү позулма просеси о замандан бәри чох ирәлиләмишдир. Крым мүһарибәси заманындакы мәғлубиjjәтләр ајдын көстәрди ки, Русија үчүн сәнајенин сүр'әтлә инкишаф етдирилмәси зәруридир. Һәр шејдән әввәл дәмир јоллары лазым иди, вәтәндә ири сәнаје олмадыгда исә бөjүк мигјасда дәмир јоллары чәкилмәси мүмкүн дејилдир. Һәмин ири сәнајенин јаранмасы үчүн илкин шәрт кәндлиләрин азад едилмәси дејиләндән ибарәт олду; онунла бирликдә Русија үчүн капитализм дөврү, бунунла да торпаг үзәриндә ичма мүлкиjjәтинин сүр'әтлә дағылмасы дөврү башланды. Кәндлиләрин үзәринә өдәнч тә'дијәләри вә артырылмыш верkиләр гоjулмасы, ејни заманда да онлара азалдылмыш вә пис пај торпағынын верилмәси—бу јол лабүддән кәндлиләри, бөjүк гисми зәнкинләшмиш кәндли ичмасы үзвләриндән ибарәт олан сәләмчиләрин пәнчәсинә вермәк јолу иди. Дәмир јоллары кечмишдәки бир чох узаг jерләрин өз истеһсал етдикләри тахылы базарларда сатмасы үчүн јол ачды; лакин ејни заманда һәмин јолларла ораја ири сәнајенин учуз мә'мулатыны кәтирмәjә вә кәндлиләрин о заманадәк гисмән өзләринин истеһлакы үчүн, гисмән дә сатмаг үчүн бу чүр мә'мулат һазырлајан кустар сәнајесини сыхышдырыб арадан галдырмаға башлады-

* Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 101—102. *Ред.*

лар. Гәдимдән давам едән тәсәррүфат мүнасибәтләри позулду, һәр тәрәфдә натурал тәсәррүфатдан пул тәсәррүфатына кечилмәјә вә бунунла ејни заманда әввәлки әлагәләр дағылмага башланды, ичма үзвләри арасында бөјүк әмлак фәргләри мејдана чыхды,—јохсуллар варлыларын бөрчү әсарәти алтына дүшүрдүләр. Бир сөзлә, Солондан әввәл пул тәсәррүфатынын Афинаја дахил олмасы нәтичәсиндә Афина гәбилә гурулушунун дағылмасына сәбәб олан просес ејнилә рус ичмасында да башланды*. Доғрудур, Солон о заман һәлә чох кәнч олан хүсуси мүлкијјәт һүгугуна ингилаби сүрәтдә мүдахилә етмиш вә әсарәт алтындакы борчлуларын борчларыны садәчә ләғв етмәклә онлары хилас едә билмишди. Лакин о, гәдим Афина гәбилә гурулушуну јенидән чанландыра билмәмишди, ејнилә дә дүнјада елә бир гүввә јохдур ки, рус ичмасынын дағылмасы просеси мүәјјән сәвијјәјә чатандан сонра һәмин ичманы бәрпа едә билсин. Һәм дә рус һөкүмәти ичма үзвләри арасында торпағын јенидән бөлүшдүрүлмәсинин 12 илдә бир дәфәдән артыг кечирилмәсини гадаған етмишдир ки, кәндли торпағын јенидән бөлүшдүрүлмәсини кетдикчә daha артыг бир дәрәчәдә унутсун вә өзүнү өз пај торпағынын хүсуси мүлкијјәтчиси һесаб етмәјә башласын.

Маркс һәлә 1877-чи илдә Русијаја јаздығы бир мәктубда** өз фикрини ејни руһда ифадә етмишдир. Ч-б Жуковски адлы бириси, инди Дөвләт банкынын кассири сифәтилә рус кредит билетләрини имзалајан бу адам «Вестник Јевропы»да (Vestnik Jevropy) Марксын барәсиндә бир шеј чап етдирмишди; дикәр бир јазычы*** «Отечественныје Записки»дә (Otechestvenyja Zapiski)[261] она е'тираз етмишди. Маркс бу сонунчу мәгаләјә тәсһиһ олараг «Записки»нин редакторуна мәктуб јазмышды; һәмин мәктубун франсызча оријиналынын үзү көчүрүлмүш сүрәтләри узун мүддәт Русијада әлдән-әлә кәзирди вә сонра һәмин мәктуб русчаја тәрчүмә едилиб 1886-чы илдә «Вестник Народної Воли»дә (Vestnik Narodnoj Voli) Ченеврәдә, сонралар исә Русијанын өзүндә чап едилмишди[262]. Марксын гәләминдән чыхмыш бүтүн јазылар кими, һәмин мәктуб да рус даирәләринин бөјүк диггәтини өзүнә чәлб етди вә мүхтәлиф мә'наларда тәфсир едилди: буна көрә дә мән бурада онун мәзмунунун әсас чәһәтләрини гејд едәчәјәм.

Һәр шејдән әввәл Маркс «Отечественныје Записки»нин она

---

* Бах: *Ф. Енкелс.* «Аиләнин мәншәји вә и. а.», 5-чи нәшри, Штутгарт, 1892. сәһ. 109—113 (бах: бу нәшр, 3-чү чилд, сәһ. 309—312. *Ред.*).

** Бах: *К. Маркс.* ««Отечественныје Записки» редаксијасына мәктуб» (*К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 116—121). *Ред.*

*** — Н. К. Михајловски. *Ред.*

исnад вердији белә бир бахышы рәдд едир ки, рус либераллары кими о да кәндли ичма мүлкијјәтини ләғв етмәји вә сүр'әтлә капитализмә кечмәји Русија үчүн ән тә'чили бир иш һесаб едир. «Капитал»ын биринчи нәшринә әлавәдә онун Кертсен һаггындакы гыса гејди әсла һеч бир шеји сүбут етмир. Һәмин гејддә дејилир: «Инсан нәслини сарсыдан капиталист истеһсалының тә'сири Авропа континентиндә... индијәдәк олдуғу кими, милли һәрбчилијин, дөвләт борчларының, верки-ләрин артмасы, мүһарибәни идарә етмәјин ичтә үсуллары вә и. а. чәһәтдән олан рәгабәтлә јанашы инкишаф едәрсә, онда, дејәсән, јарымрусијалы, лакин там московит олан Кертсенин пејғәнбәрлик едиб бу гәдәр чидди сөјләдији кими, гамчынын көмәји вә мәчбури сурәтдә калмык ганы вурмаг јолу илә Авропанын чаванлашдырылмасы ән нәһајәт доғрудан да лабүд олар (ону да гејд едәк ки, бу беллетрист «рус коммунизми» барәсиндә өз дедикләрини Русијада дејил, Пруссија һөкумәт мүшавири Һакстһаузенин әсәриндә кәшф етмишдир)» («Капитал», I чилд, алманча биринчи нәшри, сәһ. 763)—[263].— Сонра Маркс сөзүнә давам едәрәк, јазыр: бу парча «рус адамларының өз вәтәнләринин инкишафы үчүн Гәрби Авропаның кетдији вә кетмәкдә олдуғу јолдан фәргли јол тапмаг» (бу ситатын арды орижиналда рус дилиндәдир) «сә'јләринә мәним бахышларымын һеч бир һалда ачары ола билмәз» вә и. а. «Капитал»ын алманча икинчи нәшринә сөзардында мән «бөјүк рус алими вә тәнгидчисиндән» (Чернышевскидән)* «онун лајиг олдуғу дәрин һөрмәтлә бәһс едирәм. Бу алим өз көзәл мәгаләләриндә белә бир мәсәләни тәдгиг етмишдир ки, Русија, либерал игтисадчыларын тәләб етдији кими, капитализм гурулушуна кечмәк үчүн кәнд ичмасыны дағытмагданмы башламалы, јохса, әксинә, һәмин гурулушун әзабларыны чәкмәдән, онун бүтүн бәһрәләрини мәнимсәјиб өз тарихи әсасларыны инкишаф етдирә биләр. О, мәсәләнин бу сонунчу мә'нада һәлл олунмасы фикрини ирәли сүрүр».

«Бир дә ки, мән «тәхминләр үчүн јер» сахламағы севмәдијимә көрә фикримі ачыг сөјләјәчәјәм. Русијанын игтисади инкишафы һаггында ишә бәләд олмагла фикир јеридә билмәк үчүн мән рус дилини өјрәндим, сонра да бу мөвзуја аид рәсми вә башга нәшрләри узун илләр боју арашдырдым. Мән белә бир нәтичәјә кәлдим. *Әкәр Русија 1861-чи илдән кетдији јолла кетмәкдә давам едәрсә, о, тарихин һәр һансы бир заман һәр һансы бир халга вердији ән јахшы фүрсәти әлдән чыхарачаг вә капитализм гурулушунун бүтүн фәлакәтли гәзавү-гәдәрини көрәчәкдир»**.*

* Бах: бу чилд, сәһ. 101. *Ред.*

** Курсив Енкелсиндир. *Ред.*

Сонра Маркс өз тәнгидчисинин бурахдығы даһа бир нечә сәһви изаһ едир; бизим нәзәрдән кечирдијимиз мәсәләјә аид јеканә бир јердә белә дејилир:

«Ҝәләликлә, мәним тәнгидчим бу тарихи хүласәдән» (сөһбәт капиталын илкин јығымындан кедир) «Русијаја тәтбиғән нә кими бир нәтичә чыхара биләрди? Јалныз ашағыдакы нәтичәни. Әкәр Русија Ғәрби Авропа милләтләринин нүмунәси илә капиталист милләти олмаға мејл едирсә,—сон илләрдә исә о һәмин истигамәтдә аз чалышмамышдыр,—әввәлчә өз кәндлиләринин хејли һиссәсини пролетарлара чевирмәдән буна наил ола билмәз; бундан сонра исә, Русија капитализм гурулушунун ағушуна дүшәрәк, дикәр кафир халглар кими, һәмин гурулушун амансыз ганунларына табе олачагдыр. Вәссалам».

Маркс 1877-чи илдә белә јазмышды. О заман Русијада икн һөкумәт: чарын һөкумәти вә гәсдчи-террорчуларын[264] кизли ичраијјә комитәсинин (ispolnitel'nyjkomitet) һөкумәти вар иди. Бу икинчи һөкумәтин, кизли һөкумәтин һакимијјәти күндән-күнә артырды. Чаризмин јыхылмасы јахын бир иш кими көрүнүрдү; Русијадакы ингилаб бүтүн Авропа иртичасыны онун ән күчлү дајағындан, бөјүк ehтијат ордусундан мәһрум етмәли, бунунла да Ғәрбин сијаси һәрәкатына јени күдрәтли тәкан вермәли вә бундан әлавә онун үчүн мүгајисәедилмәз дәрәчәдә даһа әлверишли мүбаризә шәраити јаратмалы иди. Тәәччүблү дејилдир, Маркс өз мәктубунда руслара мәсләһәт көрүр ки, капитализмин ағушуна атылмаг үчүн чох да тәләсмәсинләр.

Русијада ингилаб баш вермәди. Чаризм терроризмә галиб кәлди вә бу терроризм һазырда, һәтта «гајда-ганун севән» бүтүн варлы синифләри чаризмин ағушуна атмышдыр. Марксын мәктубу јазылдығы вахтдан кечән бу 17 ил әрзиндә Русијада капитализмин инкишафы да, кәндли ичмасынын позулмасы да олдугча ирәлиләмишдир. Бәс инди, 1894-чү илдә иш нә јердәдир?

Крым мүһарибәсиндәки мәғлубијјәтдән вә император I Николај өзүнү өлдүрдүкдән сонра көһнә чар истибдады дәјишилмәз шәкилдә галмагда давам етдијинә көрә—јалныз бирчә јол галырды: мүмкүн гәдәр тезликлә капиталист сәнајесинә кечмәк. Империјанын чох кениш олмасы үзүндән орду, һәрби әмәлијјат мејданына кәлиб чыхынча узун мәсафәләр кечирмәк мәһв олмушду; бу мәсафә узаглығыны стратежи дәмир јоллары шәбәкәси васитәсилә арадан галдырмаг лазым иди. Лакин дәмир јоллары чәкилмәси капиталист сәнајеси јаратмаг вә примитив әкинчилији ингилабиләшдирмәк демәкдир. Бир тәрәфдән, өлкәнин һәтта ән узаг һиссәләринин әкинчилик мәһсуллары дүнја базары илә билаваситә әлагәјә кирир; ди-

кәр, тәрәфдән, релс, локомотив, вагон вә и. а. верән вәтән сәнајеси олмаса кениш дәмир јол шәбәкәси салмаг вә ону ишләтмәк мүмкүн дејилдир. Лакин ири сәнајенин *бир* сahәсини јаратмаг, онунла бирликдә бүтөв системи ишә салмамаг олмаз; Москва вә Владимир губернијаларында, һабелә Прибалтика өлкәсиндә һәлә габаглардан көк салмыш олан нисбәтән мүасир типли тохучулуг сәнајесинин јени јүксәлишинә тәкан верилмишдир. Дәмир јоллар чәкилмәси вә фабрикләр тикилмәсинин ардынча мөвчуд банклар кенишләндирилир вә јениләри јарадылырды; кәндлиләрин тәһкимчилик асылылығындан азад едилмәси бир јердән башга јерә кечмәк азадлығы јарадырды, һәм дә бунун ардынча һәмин кәндлиләрин хејли һиссәсинин өзлүјүндә торпаг сahиблијиндән дә азад едиләчәјини көзләмәк лазым иди. Беләликлә, гыса бир мүддәтдә Русијада капиталист истеһсал үсулунун бүтүн әсаслары гојулмуш олду. Лакин бунунла бирликдә рус кәндли ичмасынын көкләринә дә балта вурулмушду.

Инди буна һејфсиләнмәк фајдасыздыр. Әкәр Крым мүһарибәсиндән сонра чар истибдады задәканларын вә бүрократијанын ачыгча парламент һөкмранлығы илә әвәз едилмиш олсајды, һәмин просес, бәлкә дә бир гәдәр ләнкидилмиш оларды; әкәр һакимијјәт башына јетишән буржуазија кечмиш олсајды, һәмин просес јәгин ки, даһа да сүр'әтләнәрди. Әмәлә кәлмиш шәраитдә башга бир јол јох иди. Франсада Икинчи империја мөвчуд олдуғу бир заманда, Инкилтәрәдә капиталист сәнајеси чошғун тәрәгги етдији бир заманда, доғрудан да, Русијадан тәләб етмәк олмазды ки, кәндли ичмасы әсасында шүурсузчасына јухарыдан дөвләт сосиализм сahәсиндә тәчрүбәләр апармаға башласын. Нә исә бир шеј баш вермәли иди. Одур ки, һәмин шәраитдә мүмкүн олан шеј баш верди; әмтәә истеһсалы өлкәләриндә һәмишә вә һәр јердә олдуғу кими, адамлар әксәр һалларда нә етдикләрини билмәдән, јалныз јарышүурлу, јахуд тамамилә механики сурәтдә һәрәкәт едирдиләр.

Ејни заманда, башланғычыны Алманијанын гојдуғу јени бир дөвр, јухарыдан ингилаблар дөврү, бунунла да бирликдә бүтүн Авропа өлкәләриндә сосиализмин сүр'әтлә артмасы дөврү башланды. Үмуми һәрәкатда Русија да иштирак етди. Көзләнилмәси лазым кәлдији кими, һәмин һәрәкат бурада чар истибдадыны јыхмаг мәгсәди илә, милләтин әгли вә сијаси инкишафы үчүн азадлыг әлдә етмәк мәгсәди илә гәти һүчум шәкли алды. Дәринликләриндән ичтимаи дирчәлиш баш верә биләчәк вә баш вермәли олачаг кәндли ичмасынын е'чазкар гүввәсинә инам,—көрдүјүмүз кими, Чернышевскидә дә тамам јох олмајан бу инам,—өз ишини көрәрәк, гәһрәман габагчыл

рус мүбаризләринин руһ вә әзмкарлығыны јүксәлтди. Чәми бир нечә јүз нәфәрдән ибарәт олан, лакин өз фәдакарлыг вә гәһрәманлыглары илә чар мүтләгијјәтини тәслим олмаг һаггында фикирләшмәјә вә артыг бу тәслим олмағын шәртләри һаггында дүшүнмәјә чатдыран бу адамлары биз, өз рус халгыны ичтимаи ингилаб үчүн сечилмиш бир халг һесаб етдикләринә көрә мәһкәмәјә чәкмәјәчәјик. Лакин бу бизи һеч дә онларын хәјалларына шәрик олмаға мәчбур етмир. Сечилмиш халглар зәманәси һәмишәлик кечиб кетмишдир.

Һәмин мүбаризә давам етдији мүддәтдә исә Русијада капитализм сүр'әтлә ирәлиләјир вә терроручуларын чата билмәдији мәгсәдә, чаризми тәслим етдирмәк мәгсәдинә кетдикчә даһа чох јахынлашырды.

Чаризмә пул лазым иди. Јалныз сарај дәбдәбәси үчүн дејил, бүрократија үчүн дејил, һәр шејдән әввәл орду үчүн вә пулла әлә алмаг үсулуна әсасланан харичи сијасәт үчүн дејил, онун ачыначаглы малијјә тәсәррүфаты үчүн вә буна ујғун кәлән дәмир јол чәкилмәси саһәсиндәки мә'насыз сијасәти үчүн пул лазым иди. Харичдә даһа чар хәзинәсинин бүтүн дефиситләрини өдәмәк истәмирдиләр вә өдәјә дә билмирдиләр; өлкә дахилиндә јардым ахтармаг лазым кәлирди. Дәмир јолу сәһмләринин бир һиссәсини, ејнилә дә истигразларын бир һиссәсини өлкә дахилиндә јерләшдирмәк лазым кәлди. Рус бурҗуазијасынын биринчи гәләбәси дәмир јолу консессијалары иди; бунлардан көтүрүләчәк мәнфәәтин һамысы аксионерләрә чатыр, кәләчәкдәки бүтүн зәрәрләр исә дөвләтин үзәринә гојулурду. Сонра, сәнаје мүәссисәләри јаратмаг үчүн борч вә мүкафатлар верилмәјә, һабелә вәтән сәнајесинин мәнафеји үчүн һимајә көмрүкләри гојулмаға башланды ки, бу көмрүкләр үзүндән нәтичә е'тибарилә бир чох шејләрин идхалы тамамилә гејри-мүмкүн олду. Рус дөвләти һәдсиз борча дүшдүјүнә көрә вә харичдән кредит алмаг е'тибары, демәк олар, тамамилә сарсылдығына көрә, билаваситә дөвләт хәзинәси хатириндә сүн'и сурәтдә вәтән сәнајеси јаратмаг гајғысына галмалы иди. Бу дөвләтин харичдән алдығы борчларын фаизләрини өдәмәк үчүн даим гызыла еһтијачы вардыр. Русијада исә гызыл јохдур, орада јалныз кағыз пул тәдавүл едир. Көмрүк веркиләриндән бир гәдәр гызыл әлдә едилир, һәм дә бу веркиләр јалныз гызылла алыныр ки, бу да һәмин көмрүјүн һәчмини 50 фаиз артырыр. Лакин гызылын ән бөјүк мигдары рус хаммалы ихрачынын харичи сәнаје мә'мулаты идхалындан артыг олмасы нәтичәсиндә әлдә едилмәлидир; харичи алычыларын һәмин артыг мәбләғин гаршылығы олараг вердикләри векселләри рус һөкүмәти Русијанын дахилиндә кағыз пулла сатын алыр вә бу векселләр үзрә гызыл әлдә едир. Буна көрә дә һөкүмәт

әкәр харичи борчларын фаизләрини өдәмәк үчүн харичдән јени борчлар алмаг истәмирсә, онда рус сәнајесинин сүр'әтлә о гәдәр мөһкәмләнмәсинә чалышмалыдыр ки, бүтүн дахили тәләбаты өдәсин. Бурадан да белә бир тәләб ирәли кәлир ки, Русија харичдән асылы олмајан, өзүнү тә'мин едә билән сәнаје өлкәси олмалыдыр; буна көрә дә һөкумәт тәшвишлә Русијанын капиталист инкишафыны бир нечә илдә ән јүксәк нөгтәјә чатдырмаға чалышыр. Она көрә ки, белә олмаса, онда Дөвләт банкында вә хәзинәдә һәрби фонд металына әл атмагдан, јахуд дөвләт ифласына јол вермәкдән башга бир чарә галмыр. Һәр ики һалда бу, рус харичи сијасәтинин сону оларды.

Бир шеј ајдындыр: белә бир шәраитдә кәнч рус буржуазијасы дөвләти тамамилә өз әлиндә сахлајыр. Бүтүн мүһүм игтисади мәсәләләрдә дөвләт һәмин буржуазијанын арзуларына табе олмаға мәчбурдур. Әкәр һәмин буржуазија һәлә дә чарын вә онун мә'мурларынын истибдадчы мүтләгијјәтинә дөзүрсә, бунун сәбәби јалныз одур ки, һәмин мүтләгијјәт бүрократијанын сатгынлыгы нәтичәсиндә јумшалмагдан әлавә, буржуазијаја һәтта буржуа-либерал рүһундакы дәјишикликләрин верә биләчәјиндән даһа чох тә'минат верир, чүнки Русија дахилиндә ишләрин индики вәзијјәтиндә буржуа-либерал дәјишикликләринин нә кими нәтичәләр верәчәјини һеч кәс ирәличәдән көрә билмәз. Беләликлә дә Русијанын капиталист-сәнаје өлкәсинә чеврилмәси, кәндлиләрин хејли һиссәсинин пролетарлашмасы вә көһнә коммунист ичмасынын позулмасы кетдикчә даһа артыг бир сүр'әтлә ирәлиләјир.

Марксын вә мәним һәлә 1882-чи илдә үмид етдијимиз кими, бу ичманын лазыми мәгамда Гәрби Авропадакы чеврилишлә бирләшәрәк, коммунист инкишафы үчүн башланғыч нөгтәси ола биләчәк дәрәчәдә һазырда саламат галыб-галмадығы һаггында мән мүһакимә јеритмәјә кириширәм. Лакин бир шеј шүбһәсиздир: һәмин ичмадан нәјин исә саламат галмасы үчүн һәр шејдән әввәл чар истибдадыны јыхмаг лазымдыр. Русијада ингилаб лазымдыр. Рус ингилабы милләтин башлыча һиссәсини, кәндлиләри онларын дүнјасы*, онларын каинаты олан кәндләрин нәинки бир-бириндән тәчрид олунмуш һалда галмасындан хилас сдәр, нәинки кәндлиләри кениш мејданачыхарар вә онлар бурада харичи аләми, бунунла да бирликдә өзләрини дәрк едиб өз вәзијјәтләрини вә индики еһтијачдан гуртармаг васитәләрини баша дүшәрләр,—рус ингилабы һабелә Гәрбин фәһлә һәрәкатына јени тәкан верәр, онун үчүн јени, ән јахшы мүбаризә шәраити јарадар, бунунла да мүасир

* Әсәрин орижиналында дүнја (мир) сөзү русча латын һәрфләри илә јазылмышдыр. *Ред.*

сәнаје пролетариатынын гәләбәсини сүр'әтләндирәр, бу олмадан исә буқүнкү Русија нә ичма васитәсилә, нә дә капитализм васитәсилә чәмијјәтин сосиалистчәсинә јенидән гурулмасына наил ола билмәз.

1894-чү ил јанварын биринчи јарысында јазылмышдыр.

Бу китабда чап едилмишдир:
F. Engels. „Internationales aus dem „Volksstaat" (1871—1875)". Berlin, 1894.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 22-чи чилд, сәһ. 438—453.

К. МАРКС

БАКУНИНИН «ДӨВЛӘТ ВӘ АНАРХИЈА КИТАБЫНЫН КОНСПЕКТИНДӘН[265]

«Мәсәлән, марксистләрин, мә'лум олдуғу кими, рәғбәт бәсләмәдикләри «авам кәнд чамааты» (das gemeine Bauernvolk, der Bauernpöbel), мәдәнијјәтин ашағы пилләсиндә дурдуғуна көрә, еһтимал ки, шәһәр вә фабрик пролетариаты тәрәфиндән идарә едилә чәкдир».

Демәли, кәндли һарада хүсуси торпаг мүлкијјәтчиси кими күтләви мигјасда мөвчуддурса, Гәрби Авропа континентинин бүтүн өлкәләриндә олдуғу кими, һарада һәтта аз-чох бөјүк әксәријјәт тәшкил едирсә, Инкилтәрәдәки кими, һарада јох олуб кетмәмиш вә кәнд тәсәррүфаты муздурлары илә әвәз едилмәмишдирсә, орада ашағыдакы һал баш верә чәкдир: ја кәндли, Франсада индијәдәк етдији кими, һәр чүр фәһлә ингилабына мүгавимәт көстәрмәјә башлајараг ону ифласа уғрада чагдыр, ја да пролетариат (чүнки мүлкијјәтчи кәндли пролетариат дејилдир; о, һәтта вәзијјәтинә көрә пролетариат олдугда да күман едир ки, пролетариат дејилдир) һөкумәт олмаг е'тибарилә елә тәдбирләр көрмәлидир ки, бунларын нәтичәсиндә кәндлинин вәзијјәти билаваситә јахшылашсын, демәли, бунлар ону ингилабын тәрәфинә чәлб етсин; елә тәдбирләр ки, бунлар башланғычда торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтдән коллектив мүлкијјәтә кечилмәсини асанлашдырсын, белә ки, буна кәндли өзү тәсәррүфат јолу илә кәлиб чатсын; лакин, мәсәлән, вәрәсәлик һүгугунун вә ја кәндли мүлкијјәтинин ләғв олундуғуну е'лан едиб кәндлини чашбаш салмаг олмаз; кәндлинин мүлкијјәтини јалныз орада ләғв етмәк мүмкүндүр ки, ичарәдар капиталист кәндлини сыхышдырыб арадан чыхартмыш вә әсл әкинчи дөнүб ејнән шәһәр фәһләси кими пролетар, муздлу фәһлә олмушдур, демәли, шәһәр фәһләси илә долајы шәкилдә дејил, *билаваситә* һәммәнафедир;

хүсусән дә Бакунинин ингилаби јүрүшүндә олдуғу кими, ири маликанәләри садәчә кәндлиләрә вериб парселләри бөјүтмәк јолу илә парсел мүлкиҹјәтини мәһкәмләтмәк олмаз.

«Јаһуд бу мәсәләјә милли нөгтеји-нәзәрдән бахылса, алман пролетариаты өз буржуазијасына гул кими нечә табе вәзиҹјәтдәдирсә, алманларын нәзәринчә, ејни сәбәб үзүндән, мәсәлән, славјанлар да галиб алман пролетариатына гул кими табе вәзиҹјәтдә олачаглар» (сәһ. 278).

Шакирд чәфәнкијатыдыр! Радикал ичтимаи ингилаб игтисади инкишафын мүәјјән тарихи шәраити илә әлагәдардыр; бу шәраит радикал ичтимаи ингилаб үчүн мүгәддәм шәртдир. Демәли, бу ингилаб јалныз о јердә мүмкүндүр ки, капиталист истеһсалы илә бирликдә сәнаје пролетариаты халг күтләси ичәрисиндә ән азы әһәмиҹјәтли бир јер тутсун. Һәм дә онун тәләбәјә аз-чох имканы ола билмәси үчүн, Франса буржуазијасы өз ингилабы заманы о вахткы франсыз кәндлиси үчүн нә етмишдисә, пролетариат да билаваситә кәндлиләр үчүн mutatis mutandis* азы олар о гәдәр едә билмәлидир. Әчәб идејадыр: кәнд тәсәррүфаты әмәјинин әсарәт алтына алынмасы фәһләләрин һөкмранлығына дахил имиш! Мәһз бурада ч. Бакунинин ән кизли фикри үзә чыхыр. О, ичтимаи ингилабы гәтиҹјән анламыр, ичтимаи ингилаб һаггында јалныз сијаси ибарәләр билир. Онун үчүн ичтимаи ингилабын игтисади шәраити мөвчуд дејилдир. Индијә гәдәр мөвчуд олмуш бүтүн игтисади формалара, инкишаф етмиш вә ја етмәмиш формалара ишчинин әсарәт алтына алынмасы (истәр муздлу фәһлә формасында, истәр кәндли формасында олсун вә и. а.) дахил олдуғуна көрә ч. Бакунин күман едир ки, *радикал ингилаб* бүтүн бу формалар шәраитиндә ејни дәрәчәдә мүмкүндүр! Бундан әлавә! О истәјир ки, капиталист истеһсалынын игтисади базисинә әсасланан Авропа ичтимаи ингилабы рус вә ја славјан әкинчи вә чобан халгларынын сәвиҹјәсиндә баш версин вә бу сәвиҹјәдән јухары галхмасын; һәрчәнд о көрүр ки, *дәнизчилик* тардашлар арасында фәрг јарадыр, лакин бу фәрги јалныз *дәнизчилик* јарадыр, чүнки бу—бүтүн сијасәтчиләрә мә'лум олан фәргдир! Ч-б Бакунинин ичтимаи ингилабының әсасыны игтисади шәраит дејил, *ирадә* тәшкил едир.

К. Маркс тәрәфиндән 1874-чү илдә—1875-чи илин әввәлиндә јазылмышдыр. Илк дәфә 1926-чы илдә «Летописи марксизма» журналының 11-чи №-синдә чап едилмишдир.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәткиндән чап олунур. 2-чи нәшри. 18-чи чилд, сәһ. 611—615.

* — мүвафиг дәјишикликләрлә. *Ред.*

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС

МӘКТУБЛАР

МАРКС—ЛУДВИГ КУКЕЛМАНА

ҺАННОВЕРӘ

Лондон, 23 феврал 1865-чи ил

Һөрмәтли дост!

Сизин мәним үчүн чох мараглы олан мәктубунузу дүнән алдым вә инди она маддә-маддә чаваб верәчәјәм.

Һәр шејдән әввәл *Лассала* өз мүнасибәтими Сизә гысача изаһ етмәк истәјирәм. Онун тәшвигаты заманы бизим әлагәмиз кәсилмишди: 1) чүнки онда зәһләтөкән бир ловғалыг вар иди, һәм дә о мәним әсәрләримдән вә башга әсәрләрдән һеч утанмадан парчалар оғурлајырды, 2) она көрә ки, мән онун *сијаси* тактикасыны *гәти сурәтдә писләмишдим,* 3) она көрә ки, бурада, Лондонда, һәлә онун тәшвигаты башланмаздан *әввәл* мән она әтрафлы сурәтдә изаһ вә «сүбут» етмишдим ки, *«Прусија дөвләтинин»* билаваситә *сосиалист* мүдахиләси мә'насыз бир шејдир. О мәнә көндәрдији мәктубларында (1848-чи илдән 1863-чү иләдәк), һәмчинин мәнимлә шәхсән көрүшдүјү заманлар һәмишә өзүнү мәним тәмсил етдијим партијанын тәрәфдары е'лан едирди. Лакин о, Лондонда (1862-чи илин ахырларында) јәгин етдикдә ки, *мәнимлә* ојунбазлыг едә билмәјәчәкдир, мәнә вә көһнә партијаја *гаршы* «фәһлә диктатору» кими чыхыш етмәји гәрара алды. Бүтүн бунлара бахмајараг, мән онун тәшвигатдакы хидмәтләрини е'тираф едирдим, һәрчәнд онун гысамүддәтли шөһрәтинин ахырларында һәтта бу тәшвигат да мәнә кетдикчә даһа чох икимә'налы көрүнмәјә башламышды. Онун гәфләтән вәфат етмәси, көһнә достлуг, графиња Һатсфелдин јаныглы мәктублары, сағлығында бу гәдәр горхдуглары адама гаршы буржуа гәзетләриниң *горхаг һәјасызлығына* олан нифрәт,—

бунларын һамысы мәни алчаг Блиндә* гаршы гысача бир бәјанат вермәјә—лакин, бу бәјанатда Лассалын фәалијјәтинин мәзмунундан бәһс олунмурду,—вадар етди (Һатсфелд бу бәјанаты *«Nordstern»*ә көндәрди[266]. Јенә һәмин мүлаһизәләрә көрә вә мәнә тәһлүкәли көрүнән үнсүрләри арадан галдырмаг үмиди илә мән Енкелслә бирликдә *«Social-Demokrat»*[12]-да әмәкдашлыг етмәји вә'д етдим (гәзет «Тә'сис манифести»нин** тәрчүмәсини дәрч етди вә гәзетин баһиши илә, мән Прудонун вәфаты мүнасибәтилә онун һаггында*** мәгалә јаздым) вә Швејтсердән *өз редаксијасы һаггында гәнаәтләндирици бир програм* алараг, бизи әмәкдашлар сырасында көстәрмәсинә иҹазә вердим. Бизим үчүн тә'минат бир дә бу иди ки, *В. Либкнехт* редаксијанын гејри-рәсми үзвү иди. Бунунла белә тезликлә мә'лум олду ки,—бунун сүбуту бизим әлимизә кечди,—әслиндә *Лассал* партијаја *хәјанәт етмишдир.* О, Бисмаркла әсл бир сазиш бағламышды (һәм дә бу заман *өзүнә,* әлбәттә, *һеч бир* тә'минат алмамышды). 1864-чү ил сентјабрын ахырларында, о, Һамбурга кедиб орада (сәфеһ Шрамм вә Прусија полис часусу Марр илә бирликдә) Бисмаркы Шлезвиг-Һолшти илһагына *«вадар етмәли»* иди, јә'ни бу илһагы «фәһләләр» адындан е'лан етмәли иди вә и. а., бунун да мүгабилиндә Бисмарк үмуми сечки һүгугу вә бә'зи ичтимаи фырылдаглар вә'д етмишди. Тәәссүф ки, Лассал бу комедијаны ојнаја билмәди! Бу комедија ону елә күлүнч вә ахмаг бир вәзијјәтә саларды ки, һәр чүр белә чәһдләрә һәмишәлик сон гојарды.

Лассал она көрә белә јанлыш јола дүшмүшдү ки, ч. Микелсајағы *«реал сијасәтчи»* иди, анчаг даһа бөјүк мигјасда вә даһа бөјүк мәгсәдләр күдән «реал сијасәтчи» иди (Јери кәлмишкән демәлијәм, мән артыг чохдан Микелә о гәдәр бәләд олмушам ки, онун чыхышыны өзүмә бунунла изаһ едирдим: кичик бир *Һанновер* вәкили үчүн Милли иттифаг[267] буна наил олмагдан өтрү чох көзәл бир васитәдир ки, өз кичик даирәсиндән кәнарда, Алманијада сәси ешидилсин вә, беләликлә, өз шәхсијјәтинин *«реаллығыны»* јүксәлдәрәк, экс-тә'сир васитәсилә өз Һанновер вәтәниндә танынсын, *«Пруссија»* мүһафизәси алтында *Һанновер* Мирабосу кими көрүнсүн). Микел вә онун индики достлары өзләрини вә Милли иттифагы «Пруссијанын идарә етдији арабаја» гошмаг үчүн, Пруссија принс-рекенти тәрәфиндән е'лан едилән «јени дөврдән»[268] јапышдыг-

* *К. Маркс.* «Штутгартда «Beobachter» гәзетинин редакторуна» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 21—23). *Ред.*

** Бах: бу чилд, сәһ. 5—14. *Ред.*

*** Бах: бу чилд, сәһ. 21—29. *Ред.*

лары кими, үмумијјәтлә онлар *Пруссија мүһафизәси* алтында өзләринин «вәтәндашлыг ифтихарыны» инкишаф етдирикләри кими, еләчә дә Лассал укермарклы II Филипп* гаршысында пролетариата мәхсус маркиз Поза олмаг истәјәрәк, онунла Пруссија тахт-тачы арасында васитәчи ролуну Бисмаркын өһдәсинә бурахмышды. О, Милли иттифагдан олан чәнабларының анчаг тәглид едирди. Лакин онлар буржуазијанын мәнафеји хатириндә Пруссија иртичасына мүрачиәт етдикләри һалда, Лассал пролетариатын мәнафеји хатириндә Бисмаркын әлини сыхырды. Милли иттифагдан олан чәнабларын бунун үчүн Лассалдан чох әсаслары вар иди, чүнки буржуа анчаг билаваситә өз бурнунун учунда олан мәнафеји *«реаллыг»* һесаб етмәјә адәт етмишдир вә бу синиф әслиндә һәр јердә һәтта феодализм илә дә сазиш бағламышдыр, һалбуки фәһлә синфи өз тәбиәти е'тибарилә вичданы тәмиз «ингилабчы» олмалыдыр.

Лассал кими тәмтәраг ,дүшкүнү олан шөһрәтпәрәст бир адамдан өтрү (лакин ону вәзифәләр, бәләдијјә рәиси мәнсәби вә и. а. кими сәдәгәләрлә әлә алмаг олмазды) пролетариатын мәнафеји үчүн Фердинанд Лассалын билаваситә һүнәр көстәрмәси фикри чох чазибәли бир фикир иди. Лакин әслиндә о белә бир һүнәр көстәрмәјин һәгиги игтисади шәраити барәсиндә чох авам олдуғуна көрә, өзүнә тәнгиди сурәтдә јанаша билмәзди! Дикәр тәрәфдән, алман буржуазијасынын 1849—1859-чу илләрдәки иртичаја дөзмәсинә вә халгын әлә салынмасынын садәчә тамашачысы олмасына сәбәб олан алчаг *«реал сијасәт»* нәтичәсиндә, алман фәһләләри о гәдәр *«позулмушдулар»* ки, онлары бирчә сычрајышла мүгәддәс јерә апармағы вә'д едән белә бир һоггабаз шарлатан хиласкары алгышламаја билмәздиләр!

Беләликлә, мәним сөјләмәјә башладығым мәсәләјә гајыдаг! «Social-Demokrat» тә'сис едилән кими, мә'лум олду ки, гары Һатсфелд, нәһајәт, Лассалын «вәсијјәтини» јеринә јетирмәк истәјир. О, («Kreuz-Zeitung»дан[269] олан) Вакенер васитәсилә Бисмаркла әлагә сахлајырды. О, Үмумалманија Фәһлә Иттифагыны[270] «Social-Demokrat»ы вә саирәни Бисмаркын ихтијарына вермишди. «Social-Demokrat»да Шлезвиг-Һолштејнин илһагынын е'лан едилмәси, үмумијјәтлә, Бисмаркын һимајәчи олараг гәбул едилмәси вә и. а. көзләнирди. Бүтүн бу көзәл план она көрә *позулду* ки, Берлиндә вә «Social-Demokrat» редаксијасында Либкнехт вар иди. Һәрчәнд гәзетин мәсләки Енкелсә вә мәнә хош кәлмирди—Лассала јалтаглыг-

* — маркиз Поза вә II Филипп—Шиллерин «Дон Карлос» фачиәсиндә сурәтләрдир. «Укермарклы II Филипп» ады алтында I Вилһелм нәзәрдә тутулур. *Ред.*

ла пәрәстиш едилирди, һәр дәфә фүрсәт дүшәндә Бисмарк гаршысында әзилиб-бүзүлүрдүләр вә и. а.,—әлбәттә, һәләлик гәзетлә рәсмән әлагә сахламаг даһа әһәмијјәтли иди ки, гары Һатсфелдин фитнәләринә вә фәһлә партијасынын тамамилә нүфуздан салынмасына јол верилмәсин. Буна көрә дә биз bonne mine à mauvais jeu* һәрчәнд privatim** „Social-Demokrat редаксијасына даим јазырдыг ки, о, Бисмарка гаршы да, прогрессистләрә[271] гаршы олдуғу гәдәр мүбаризә апармалыдыр. Биз һәтта Лассалдан вәсијјәтлә ирс галан һөрмәти чидди бир шеј кими гәбул етмиш ловға Бернһард Беккер *Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинә гаршы* фитнәләр дүзәлтдији заман да дөзүрдүк.

Һалбуки ч. Швејтсернн «Social-Demokrat»дакы мәгаләләри кетдикчә даһа чох дәрәчәдә бисмаркчылыг руһунда олурду. Мән һәлә әввәлләр она јазмышдым ки, прогрессистләри «коалисијалар мәсәләсиндә»[272] *горхутмаг* олар, лакин *Пруссија һөкүмәти* коалисијалар һаггындакы ганунлары тамамилә ләғв етмәјә *һеч вахт* вә *һеч бир һалда* разы олмаз, чүнки бу, бүрократизми сарсыдарды. Фәһләләрә вәтәндашлыг һүгугу верилмәсинә, нөкәрләр һаггындакы әсаснамәнин[273] мәһв едилмәсинә, кәнддә задәканларын тәтбиг етдикләри дәјәнәк чәзасынын ләғв едилмәсинә вә и. а. вә и. а. сәбәб оларды, буна исә Бисмарк һеч бир заман јол вермәз вә бу, үмумијјәтлә, Пруссија *бүрократик* дөвләти илә бир араја сығмыр. Мән әлавә едирдим ки, әкәр палата коалисијалар һаггындакы ганунлары рәдд етсә, һөкүмәт, (мәсәлән, ичтимаи мәсәләнин «даһа дәрин» тәдбирләр тәләб етмәси вә и. а. кими) *ибарәләрлә* јахасыны гуртармаға чалышачагдыр ки, бу ганунлары гүввәдә сахласын. Бунларын һамысы тәсдиг олунду. Бәс ч. фон-Швејтсер нә етди? О, Бисмарк *леһинә* бир мәгалә јазды вә бүтүн өз бөјүк чәсарәтини Шултсе, Фаухер вә и. а. кими сон дәрәчә кичик адамлара гаршы сахлады.

Мәним фикримчә Швејтсер вә башгаларынын нијјәтләри *саф* нијјәтдир, лакин онлар *«реал сијасәтчидирләр»*. Онлар *мөвчуд* шәраитлә һесаблашмаг истәјирләр вә «реал сијасәт» *үстүнлүјүнү* ч. Микел вә К°-сына күзәшт етмәк арзусунда дејилдирләр. (Бу ахырынчылар, көрүнүр, Пруссија һөкүмәтинин ишләринә мүдахилә етмәк һүгугуну өз әлләриндә сахламаг истәјирләр). Онлар билирләр ки, Пруссијада (демәли, галан Алманијада да) фәһлә мәтбуаты вә фәһлә һәрәкаты јалныз полисин ичазәси илә мөвчуддур. Буна көрә дә онлар шәраити олдуғу шәклиндә көтүрмәк истәјирләр, һөкүмәти ачыгландыр-

* — өзүмүзү сынлырмырдыг. *Ред.*
** — өз тәрәфимиздән. *Ред.*

маг истәјирләр вә и. а., нечә ки, бизим *«республикачы»* реал сијасәтчиләр һокенсоллернләр ичәрисиндән олан *императора* «дөзүрләр». Лакин мән «реал сијасәтчи» олмадығыма көрә, «Social-Demokrat»да әмәкдашлыгдан имтина етдијими Енкелсә бирликдә ачыг сөјләмәји лазым билдим* (сиз һәмин бәјанаты бу вә ја башга бир гәзетдә тезликлә охујарсыныз).

Сиз бундан һәмчинин көрүрсүнүз ки, нәјә көрә мән инди Пруссијада *һеч бир шеј* едә билмирәм. Орадакы һөкумәт мәним Пруссија вәтәндашы һүгугларымы бәрпа етмәкдән ачыгча имтина етмишдир[274]. Орада мәним *тәшвигат апармағыма* јалныз о һалда ичазә верәрдиләр ки, бу тәшвигат ч. фон-Бисмарк үчүн арзу едилән шәкил алсын.

Мән бурада *«Бејнәлхалг Бирлик»* васитәсилә апардығым тәшвигаты јүзгат үстүн тутурам. *Инкилис* пролетариатына билаваситә вә сон дәрәчә әһәмијјәтли бир тә'сир көстәрилир. Инди биз бурада үмуми сечки һүгугу мәсәләсинә күч веририк, бу мәсәләнин бурада, әлбәттә, Пруссијадакындан *тамамилә башга бир әһәмијјәти* вардыр.

Үмумијјәтлә, һәмин «Бирлијин» бурада, Парис, Белчика, Исвечрә вә Италијада мүвәффәгијјәти *бүтүн көзләниләнләрдән* јүксәк олду. Јалныз Алманијада, Лассалын ардычыллары мәнә, әлбәттә, мане олурлар, онлар: 1) өз нүфузларыны итирмәкдән лап ахмагчасына горхурлар; 2) билирләр ки, мән алманларын «реал сијасәт» адландырдыглары шејин ачыг әлејһдарыјам. (Бу елә бир *«реаллыгдыр»* ки, Алманијаны бүтүн мәдәни өлкәләрдән хејли керидә сахлајыр.)

1 шиллингә үзвлүк билети әлдә едән һәр бир адам Бирлијин үзвү ола билдијинә көрә; франсызларын (ditto** белчикалыларын) бизә «ассосиасија» шәклиндә гошулмасыны ганун гадаған етдијиндән онлар бу фәрди үзвлүк формасыны сечдикләринә көрә; Алманијада да вәзијјәт еjнилә белә олдуғуна көрә,—инди мән Алманијанын мүхтәлиф јерләриндәки достларыма, нә гәдәр үзвү олса да, һәр јердә кичик чәмијјәтләр јаратмагы тәклиф етмәк гәрарына кәлмишәм; белә бир чәмијјәтин һәр бир үзвү инкилис үзвлүк билети аларды. Инкилис Бирлији *легал* олдуғуна көрә, бу метода һәтта Франсада да манечилик көстәрилмир. Мән чох истәрдим ки, Сиз дә өзүнүзә ән јахын олан адамларла бирликдә бу јолла Лондон илә әлагәјә кирәјдиниз...

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 31-чи чилд, сәһ. 379—384.

---

* *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* ««Social-Demokrat» гәзети редаксијасына бәјанат» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 79). *Ред.*

** — һәмчинин. *Ред.*

МАРКС—ЛҮДВИГ КҮКЕЛМАНА

ҺАННОВЕРӘ

Лондон, 9 октјабр* 1866-чы ил.

...Мән Ченеврәдәки биринчи конгрес[204] үчүн чох горхурдум, лакин мәним көзләдијимин әксинә олараг, бу конгрес үмумијјәтлә јахшы кечди. Онун Франса, Инкилтәрә вә Америкада тә'сири бүтүн көзләнилдијиндән артыг олду. Мән конгресә кедә билмәдим вә кетмәк дә истәмирдим, лакин Лондон нүмајәндәләринин програмыны** јаздым. Мән гәсдән бу програмда елә бәндләрлә кифајәтләндим ки, бу бәндләр әсасында фәһләләр билаваситә разылашыб бирликдә һәрәкәт едә биләрләр вә бу бәндләр синфи мүбаризә вә фәһләләрин бир синиф һалында тәшкил олунмасы төләбатына билаваситә материал вә тәкан верир. Парисли чәнабларын бејинләри ән бош прудонизм ибарәләри илә долудур. Онлар елмдән дәм вурурлар, өзләри исә һеч бир шеј билмирләр. Онлар һәр бир *инкилаби* фәалијјәтә, јә'ни синфи мүбаризәнин өзүндән ирәли кәлән фәалијјәтә, һәр чүр биркә ичтимаи һәрәката, јә'ни *сијаси васитәләрлә* дә (мәсәлән, ишч күнүнүн *ганунверичилик* јолу илә гысалдылмасы) кечирилә биләчәк һәрәката нифрәтлә јанашырлар. Ән биабырчы бир истибдада 16 ил чох сакитликлә дөзмүш вә дөзмәкдә олан бу чәнаблар *азадлыг* вә антигувернаментализм вә ја һәр чүр антиавторитаризм *бәһанәси* илә ишдә анчаг прудончасына идеаллашдыран ади бир буржуа тәсәррүфаты тәблиғ едирләр! Прудон чох бөјүк зәрәр вурмушдур. Әввәлчә онун гондарма тәнгиди вә утопистләрә залығрән әкс чыхмасы (о өзү анчаг хырда буржуа утопистидир, һалбуки Фурје, Оуен вә башгалары кими адамларын утопијаларында јени дүнја дујулур вә фантастик шәкилдә тәсвир олунур) «парлаг кәнчләри», төләбәләри, сонра фәһләләри, хүсусилә зинәт шејләри истеһсалы илә мәшғул олуб өзләри дә дүшүнмәдән көһнә зир-зибилә мејл көстәрән Парис фәһләләрини әһатә едиб әлә алды. Авам, шөһрәтпәрәст, иддиалы, бошбоғаз, тәшәххүс сатан бу адамлар конгресә өз үзвләринин сајына әсла ујғун олмадығы гәдәр чохлу нүмајәндә көндәрәрәк, аз гала һәр шеји корламышдылар. Мән һесабатда онларын адыны чәкмәдән онлара лазыми гијмәт верәчәјәм.

Бунунла бир заманда Балтиморда кечирилән Америка фәһлә конгреси[40] мәни чох севиндирди. Орада шүар капитала гаршы мүбаризә үчүн тәшкил олунмаг иди вә гәрибә ишдир

---

* Оријиналда сәһв кедиб: «нојабр». *Ред.*

** Бах, бу чилд, сәһ. 82—91. *Ред.*

ки, Ченеврә үчүн һазырладығым тәләбләрин чоху фәһләләрин дүзкүн инстинкти сајәсиндә орада да ирәли сүрүлмүшдүр.

Ислаһат уғрунда бурадакы һәрәкат, бизим Мәркәзи Шураны јаратмыш олан (quorum magna pars fui)*, бу һәрәкат инди олдугча кенишләнмишдир вә јенилмәз олмагдадыр[41]. Мән даим кәнарда дурурдум вә иш дүзәлдијинә көрә даһа бу барәрәдә нараһат олмурам...

К. Марксын вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 31-чи чилд, сәһ. 443—444.

МАРКС—ЛУДВИГ КУКЕЛМАНА

ҺАННОВЕРӘ

Лондон, 11 ијул 1868-чи ил.

...«Centralblatt»[275]-а кәлдикдә мәгаләнин мүәллифи өз аләминдә мәнә бөјүк бир күзәштә кедәрәк белә мүлаһизә едир ки, әкәр дәјәр анлајышына үмумијјәтлә бир мә'на верилирсә, онда мәним чыхардығым нәтичәләрлә лабүд сурәтдә разылашмаг лазым кәлир. Бу бәдбәхт көрмүр ки, мәним китабымда «дәјәр»[46] фәсли һеч олмасајды да, реал мүнасибәтләрин мәним тәрәфимдән верилән тәһлилиндә һәгиги дәјәр мүнасибәтләри һаггында, һәр һалда, мә'лумат вә сүбут оларды. Дәјәр анлајышыны сүбут етмәк лазым кәлдији һаггындакы бошбоғазлыг истәр бәһс олунан мөвзу саһәсиндә, истәрсә елми метод саһәсиндә анчаг ән бөјүк бир авамлыгдан доғур. Һәр бир ушаг билир ки, һәр һансы милләт нәинки бир иллијә, һәтта бир нечә һәфтәлијә иши дајандырсајды ачындан өләрди. Ејнилә дә һамыја мә'лумдур ки, мүхтәлиф тәләбат күтләләринә мүвафиг олан мәһсул күтләләри үчүн үмуми ичтимаи әмәјин мүхтәлиф вә кәмијјәтчә мүәјјән күтләләри тәләб олунур. Өзлүјүндә ајдындыр ки, ичтимаи әмәји белә мүәјјән пропорсијаларда *бөлмәк лүзуму* ичтимаи истеһсалын *мүәјјән формасы* илә гәтијјән мәһв едилә билмәз; *онун* јалныз *тәзаһүр* формасы дәјишилә биләр. Тәбиәт ганунлары үмумијјәтлә мәһв едилә билмәз. Мүхтәлиф тарихи шәраитдән асылы олараг, бу ганунларын јалныз тәзаһүр етдији *форма* дәјишилә биләр. Ичтимаи әмәјин әлагәси фәрди әмәк мәһсулларынын *хүсуси мүбадиләси* шәклиндә мөвчуд олдуғу бир ичтимаи гурулушда әмәјин бу пропорсионал бөлкүсүнүн тәзаһүр етдији форма исә,—мәһз бу форма һәмин мәһсулларын *мүбадилә дәјәридир.*

Елмин вәзифәси мәһз ондан ибарәтдир ки, дәјәр ганунуну

* — бунда мәним бөјүк хидмәтим вардыр *(Веркили,* «Енеида», икинчи китаб). *Ред.*

нечә тәзаһүр етдијини изаһ етсин. Демәли, әкәр гануна зидд көрүнән бүтүн һадисәләри бирдән «изаһ етмәк» истәсәјдиләр, елмдән *әввәл* елм вермәк лазым кәләрди. Рикардонун да сәһви мәһз ондадыр ки, дәјәр һаггындакы биринчи фәслиндә[37], мүмкүн олан бүтүн категоријалары *мә'лум* һесаб едир, һалбуки, һәмин категоријалар, онларын дәјәр ганунуна адекват олдуғуну сүбут етмәк үчүн һәлә мүәјјән едилмәлидир.

Дикәр тәрәфдән, *нәзәријјәнин тарихи,* әлбәттә, Сизин дүзкүн олараг көстәрдијиниз кими, сүбут едир ки, дәјәр нисбәтинин анлашылмасы *һәмишә ејни* олмушдур, анчаг даһа ајдын вә ја даһа думанлы олмуш, хәјаллара даһа чох бүрүнмүш вә ја елми чәһәтдән даһа чох мүәјјән олмушдур. Тәфәккүр просеси өзү мүәјјән шәраитдән ирәли кәлдијинә көрә, өзү *тәбии бир просес* олдуғуна көрә, һәгигәтән дәрк едән тәфәккүр јалныз ејни ола биләр, анчаг инкишафын вә, хүсусилә, тәфәккүр органы инкишафынын јеткинлијиндән асылы олараг, өз дәрәчәси е'тибарилә фәргли ола биләр. Галанларынын һамысы чәфәнкијатдыр.

Вулгар игтисадчынын гәтијјән һеч бир тәсәввүрү јохдур ки, һәгиги, күндәлик мүбадилә нисбәтләри вә дәјәр кәмијјәтләри *билаваситә ејни* ола *билмәз.* Буржуа чәмијјәтинин бүтүн маһијјәти мәһз ондадыр ки, бурада a priori* истеһсалын һеч бир шүурлу ичтимаи тәнзими јохдур. Ағлабатан вә тәбии зәрури олан шеј јалныз кортәбии тә'сир көстәрән орта бир шеј кими тәзаһүр едир. Вулгар игтисадчы исә күман едир ки, шејләрин дахили әлагәсини ачыб көстәрмәк әвәзинә һадисәләрдә шејләрин башга чүр көрүндүјүнү тәкәббүрлә иддиа етмәклә бөјүк бир кәшф едир. Әслиндә исә о, заһири чәһәтдән јапышмагла, заһири чәһәти сон чәһәт һесаб етмәклә ловғаланыр. Бәс онда үмумијјәтлә елм нәјә лазымдыр?

Лакин бунун архасында башга бир шеј дә вардыр. Бир һалда ки шејләрин әлагәси баша дүшүлмүшдүр, мөвчуд гајдаларын даими зәрурилијинә олан бүтүн нәзәри инам боша чыхыр, бунлар һәлә тәчрүбәдә дағылмаздан әввәл боша чыхыр. Демәли, бурада артыг һаким синифләр үчүн сөзсүз хејирли олан чәһәт мә'насыз бир долашыглыгын әбәдиләшдирилмәсини төләб едир. Һәм дә сијаси игтисадда үмумијјәтлә дүшүнмәјә ичазә верилмир—дејән вә башга һеч-бир елми дәлил ирәли сүрә билмәјән бөһтанчы бошбоғазлара бунун үчүн дејилсә, бәс нә үчүн һагг верирләр?

Лакин satis superque**. Һәр һалда бурадан мә'лум олур ки, бу буржуазија кешишләри нә гәдәр алчалмышлар: фәһ-

* — ашкар. *Ред.*

** — даһа бәсдир, тамамилә бәсдир. *Ред.*

ләләр, һәтта фабрикчиләр вә тачирләр мәним китабымы* баша дүшмүш вә ону анлаја билмишләр, бу *«алим* китабчылар» (!) исә шикајәтләнирләр ки, мән онларын зәкасындан һәддиндән артыг шеј тәләб едирәм...

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 32-чи чилд, сәһ. 460—462.

МАРКС—ЛУДВИГ КУКЕЛМАНА

ҺАННОВЕРӘ

Лондон, 12 апрел, 1871-чи ил.

...Дүнән биз һеч дә тәсәлли вермәјән белә бир хәбәр алдыг ки, Лафарг (Лаура јох) инди Парисдәдир.

Әкәр сән мәним «Он сәккиз брүмеримин»** ахырынчы фәслинә нәзәр салсан, көрәрсән ки, мән Франса ингилабынын бундан сонракы тәшәббүсү олараг буну е'лан едирәм: бүрократик-һәрби машыны, индијәдәк олдуғу кими, бир әлдән башга әлә вермәк дејил, ону *сындырмаг* лазымдыр, һәм дә континентдә һәр бир һәгиги халг ингилабынын илкин шәрти мәһз белә дир. Бизим гәһрәман парисли јолдашларымызын тәшәббүсү дә мәһз бундан ибарәтдир. Бу парислиләрдә нә гәдәр чевиклик, нә гәдәр тарихи тәшәббүс, нә гәдәр фәдакарлыг габилијјәти вар имиш! Харичи дүшмәндән хејли артыг дәрәчәдә дахили хәјанәтин доғурдуғу алты ајлыг ачлыг вә дағытыдан сонра онлар Пруссија сүнкүләри алтында үсјан едирләр, елә бил ки, Франса илә Алманија арасында мүһарибә һеч јох имиш, елә бил ки, дүшмән һәлә Парисин гапыларыны кәсдирмәјибмиш! Тарихдә һәлә белә бир гәһрәманлыг нүмунәси олмамышдыр! Әкәр онлар мәғлуб олсалар, бунун тәгсири мәһз онларын «аличәнаблығында» олачагдыр. Винуа, онун ардынча исә Парис милли гвардијасынын иртичачы һиссәси Парисдән гачан кими, дәрһал Версал үзәринә јеримәк лазым иди. Вичдан јол вермәдијинә көрә фүрсәт әлдән гачырылмышдыр. *Бәтәндаш мүһарибәси башламаг* истәмәмишләр, куја әчајиб дүдәмә Тјер Париси тәрксилаһ етмәк тәшәббүсү илә бәтәндаш мүһарибәси башламамышдыр! Икинчи сәһв: Мәркәзи Комитә өз сәлаһијјәтләриндән чох тез әл чәкди ки, өз јерини Коммунаја версин. Бу да јенә васвасылыг дәрәчәсинә чатан «вичданлылыг» нәтичәсидир! Һәр нечә олса да, индики

* — *К. Маркс.* «Капитал» (бах: *К. Маркс.* «Капитал», I чилд, 1975). *Ред.*

** Бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 520—534. *Ред.*

Парис үсјаны,—ону көһнә чәмијјәтин чанаварлары, донузлары вә алчаг көпәкләри һәтта боғса да,—Парис ијун үсјаны заманындан бәри партијамызын ән шанлы бир гәһрәманлығыдыр. Гој көјләрә һүчум етмәјә һазыр олан бу парислиләрлә, Алманија-Пруссија мүгәддәс Рома империјасының әлалтыларыны вә онун казарма, килсә, јункерлик, ән чоху исә филистерлик ији верән көһнә маскарадларыны мүгајисә етсинләр.

Јери кәлмишкән билаваситә Л. Бонапартын кассасындан верилән пул јардымы һаггындакы сәнәдләрин *рәсми нәшириндә* көстәрилир ки, *Фогт* 1859-чу илин августунда 40000 франк алмышдыр! Мән буну Либкнехтә кәләчәкдә истифадә етмәси үчүн хәбәр вердим*.

Сән мәнә Һакстһаузени көндәрә биләрсән, чүнки *сон заманлар* мән тәкчә Алманијадан дејил, һәтта Петербургдан да саламат шәкилдә мүхтәлиф китабчалар вә с. алырам.

Мүхтәлиф гәзетләр көндәрдијинә көрә тәшәккүр едирәм (хаһиш едирәм бунлардан чох көндәрәсән, чүнки мән Алманија, рејхстаг вә с. һаггында бә'зи шејләр јазмаг истәјирәм).

К. Марксын вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 33-чү чилд, сәһ. 172—173.

МАРКС—ЛҮДВИГ КҮКЕЛМАНА

ҺАННОВЕРӘ

[Лондон], 17 апрел 1871-чи ил.

Сәнин мәктубуну алдым. Инди мәним башым тамамилә ишә гарышыгдыр. Буна көрә дә анчаг бир нечә кәлмә јазырам. Мән һеч баша дүшә билмирәм ки, сән нечә дә 13 ијун 1849-чу ил[277] á la хырда буржуа нүмајишләрини вә сапрәни Парисдә кедән индики мүбаризә илә мүгајисә едә билирсән.

Әкәр мүбаризә јалныз гәти әлверишли имканлар шәртилә апарылсајды, дүнја тарихини јаратмаг, әлбәттә, чох асан оларды. Дикәр тәрәфдән, «тәсадүфләр» һеч бир рол ојнамасајды, тарих чох мистик бир характердә оларды. Бу тәсадүфләр, әлбәттә, өзләри инкишафын үмуми кедишинә бир тәркиб һиссәси кими дахил олараг, башга тәсадүфләрлә тәразлашыр. Лакин һадисәләрин сүр'әтләнмәси вә ләнкимәси хејли дәрәчәдә бу «тәсадүфләрдән» асылыдыр, бунларын арасында исә һәмчинин, башланғычда һәрәкатын башында дуран адамларын характери кими бир «тәсадүф» дә вардыр.

* Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс*. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 33-чү чилд, сәһ. 171. *Ред.*

Бу дәфә гәти әлверишсиз «тәсадүфи» һеч дә Франса чә-мијјәтинин үмуми шәраитиндә дејил, Парисин лап башында үстүнү кәсдирмиш олан пруссијалыларын Франсада олмасында ахтармаг лазымдыр. Парислиләр буну чох јахшы билирдиләр. Буну Версалдакы буржуа фырылдагчылары да билирдиләр. Буна көрә дә онлар парислиләрин гаршысына белә бир алтернатив гојмушдулар: ја мүбаризә чағырышыны гәбул етмәли, ја да мүбаризәсиз тәслим олмалы. Ахырынчы һалда фәһлә синфинин мә'нәви позғунлашмасы истәнилән гәдәр «башчынын» тәләф олмасындан даһа бөјүк бир фәлакәт оларды. Капиталистләр синфинә вә онун мәнафејини тәмсил едән дөвләтә гаршы фәһлә синфинин мүбаризәси Парис Коммунасы сајәсиндә јени бир фазаја дахил олду. Билаваситә бу дәфә иш нечә гуртарса да, үмумдүнја-тарихи әһәмијјәти олан јени башланғыч нөгтә һәр һалда әлдә едилмишдир.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин Әсәрләри мәтниндән чап олунур. 2-чи нәшри, 33-чү чилд, сәһ. 175.

МАРКС—ФРИДРИХ БОЛТЕЈӘ

НЈУ-ЈОРКА

[Лондон], 23 нојабр 1871-чи ил.

...*Интернасионал* сосиалист вә јарымсосиалист тәригәтләрини, мүбаризә үчүн фәһлә синфинин һәгиги тәшкилаты илә әвәз етмәкдән өтрү јарадылмышды. Әввәлки Низамнамә* вә Тә'сис Манифести** буну дәрһал көстәрир. Диккәр тәрәфдән, әкәр тарихин кедиши тәригәтчилији артыг әзмәмиш олсајды, Интернасионал мөһкәмләнә билмәзди. Сосиалист тәригәтчилијинин инкишафы илә һәгиги фәһлә һәрәкатынын инкишафы һәмишә бир-биринә әкс нисбәтдә олур. Нә гәдәр ки фәһлә синфи һәлә мүстәгил тарихи һәрәкат үчүн јетишмәмишдир, о вахта гәдәр тәригәтләрин өз (тарихи) пагғы олур. Фәһлә синфи белә бир јеткинлијә чатан кими бүтүн тәригәтләр әслиндә мүртәче олур. Һәм дә бүтүн тарих боју нәзәрә чарпаи ејни чәһәт Интернасионалын тарихиндә тәкрар олунмушдур. Көһнәлән чәһәт јени јаранмыш формалар чәрчивәси дахилиндә бәрпа олунмаға вә мөһкәмләнмәјә чан атыр.

Интернасионалын да тарихи, фәһлә синфинин һәгиги һәрәкатына гаршы Интернасионалын өз дахилиндә мөһкәмләнмәјә

---

* *К. Маркс.* «Бирлијин мүвәггәти Низамнамәси» (Бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 12—15). *Ред.*

** Бах: бу чилд, сәһ. 5—14. *Ред.*

чан атан тəригəтлəр вə дилетант тəчрүбəлəри əлеjһинə *Баш Шуранын арасы кəсилмəjən мүбаризəсиндən* ибарəт олмушдур. Бу мүбаризə *конгресләрдə* вə даһа чох дəрəчəдə Баш Шуранын ajры-ajры бөлмəлəрлə хүсуси мүшавирəләриндə апарылмышдыр.

Парисдə прудонистлəр (мүтүалистлəр[278]) Бирлиjи тə'сис едəнлəрин сырасында олдугларына көрə, тəбиидир ки, Парисдə һəрəката илк илләрдə онлар башчылыг едирдиләр. Сонралар орада онлара гаршы, əлбəттə, коллективист, позитивист груплары вə башга груплар jаранды.

Алманиjада—лассалчылар күрүһү. Мəн өзүм икн ил əрзиндə бəднам Швejтсер илə jазышмышам вə она гəти сурəтдə сүбут етмишəм ки, лассалчылар тəшкилаты садəчə тəригəтчи тəшкилатыдыр вə белə бир тəшкилат олдуғуна көрə, Интернасионалын чан атдығы *һəгиги* фəһлə һəрəкаты тəшкилатына дүшмəндир. Лакин онун бүтүн баша дүшмəмək үчүн өз «əсасы» вар иди.

1868-чи илин ахырларында *Интернасионала* рус Бакунин бу мəгсəдлə дахил олду ки, онун дахилиндə, *өз шəхси рəһбəрлиjи алтында «Социалист демократиjасы алjансы»* ады илə *икинчи интернасионал* jаратсын. Һеч бир нəзəри билиjи олмаjан бу адам һəмин хүсуси тəшкилатда Интернасионалын *елми* тəблиғатыны тəмсил етмək иддиасында иди вə бу тəблиғаты *Интернасионал дахилиндə* һəмин икинчи *интернасионалын* ихтисасына чевирмək истəjирди.

Онун програмы һəр jердəн сəтһи сурəтдə гопарылыб көтүрүлмүш олан бир һəфтəбечərдən—*синифлəр бəрабəрлиjиндən* (!), ичтимаи һəрəкатын *башланғыч нөгтəси* олмаг е'тибарилə *вəрəсəлик һүгугунун ləғв едилмəсиндən* (Сен-Симон чəфəнкиjатыдыр), Интернасионал үзвлəринə бир *еһкам* кими əмр едилəн *атеизмдən* вə и. а. ибарəт иди, башлыча еһкам исə *(прудончасына)—сиjаси һəрəкатда иштиракдан имтина етмək иди.*

Бу ушаг нағыллары фəһлə һəрəкатынын реал шəртлəринин һəлə аз инкишаф етмиш олдуғу Италиjа вə Испаниjада, һəмчинин роман Исвечрəсиндəки вə Белчикадакы бə'зи шөһрəтпəрəст, тəкəббүрлү, бош доктриначылар арасында рəғбəтлə гаршыланмышдыр (вə мүəjjəн дəрəчəjə гəдəр һəлə инди дə тəрəфдарлар тапыр).

Ч-б Бакунин үчүн онун доктринасы (Прудондан, Сен-Симондан вə башгаларындан көтүрүлмүш ajры-ajры парчалардан дүзəлдилəн чəфəнкиjат) икинчи дəрəчəли бир иш олмуш вə олмагдадыр, онун шəхси jүксəлиши үчүн анчаг бир васитədир. Лакин нəзəри чəһətдəн о бир сыфырдырса, интригачы олмаг е'тибарилə о өз jериндəдир.

Баш Шура илләр боју бу гәсдә гаршы мүбаризә апармалы олмушдур (бу гәсдә франсыз прудонистләри хүсусән *Чәнуби Франсада* мүәjjән дәрәчәjә гәдәр көмәк көстәрмишләр). Ән нәhаjәт, о, конфрансын гәтнамәләри илә—1, 2 вә 3, IX, XVI вә XVII—чохдан hазырланан зәрбәни ендирди[279]

Өзлүjүндә ајдындыр ки, Баш Шура Авропада әлеjhинә мүбаризә апардығы бир шеjә Америкада тәрәфдар олмаjачагдыр. Инди 1, 2, 3 вә IX гәтнамәләр Њју-Јорк комитәсинә гануни бир силаh верир ки, hәр чүр тәригәтчилиjи вә дилетант групларыны арадан галдырсын вә лазым кәлдикдә буплары харич етсин...

Өзлүjүндә ајдын олдуғу кими, фәhлә синфинин сиjаси hәрәкатындан сон мәгсәд өзү үчүн сиjаси hакимиjjәт әлдә етмәкдир, бундан өтрү исә, *әлбәттә,* фәhлә синфинин, мүәjjән инкишаф пилләсинә чатан вә онун игтисади мүбаризәсинин өзүндән ирәли кәлән илк тәшкилаты лазымдыр.

Лакин, дикәр тәрәфдән, фәhлә синфинин hаким синифләрә гаршы бир *синиф* кими чыхыш етдиjи вә «харичдән тәзjиг көстәрмәк» jолу илә онлара галиб кәлмәjә чалышдығы hәр бир hәрәкат сиjаси hәрәкатдыр. Мәсәлән, hәр hансы бир ајрыча фабрикдә вә ja hәтта ајрыча сәнаје сahәсиндә ајры-ајры капиталистләри тә'тилләр вә с. васитәсилә иш вахтына hәдд гоjмаға мәчбур етмәк тәшәббүсү халис игтисади hәрәкатдыр; әксинә, сәккиз саатлыг иш күнү вә с. hаггында *ганун* вермәjә мәчбур етмәк мәгсәди күдән hәрәкат *сиjаси* hәрәкатдыр. Белӛликлә, фәhләләрин ајры-ајры игтисади hәрәкатындан hәр jердә *сиjаси* hәрәкат, jәни өз мәнафеjини үмуми формада, jә'ни бүтүн чәмиjjәт үчүн мәчбури гүввәси олан бир формада hәjата кечирмәjә чалышан *синфи* hәрәкат ирәли кәлир. Әкәр бу hәрәкатлар мүәjjән бир илк тәшкилат олмасыны тәләб едирсә, дикәр тәрәфдән, бу hәрәкатлар ejни дәрәчәдә дә hәмин тәшкилаты инкишаф етдирмәк васитәсидир.

Фәhлә синфинин коллектив hакимиjjәтә гаршы, jә'ни hаким синифләрин сиjаси hакимиjjәтинә гаршы гәти jүрүшә башламаг үчүн өз тәшкил олунмасыны hәлә кифаjәт гәдәр инкишаф етдирмәмиш олдуғу jердә ону hәр hалда hәмин hакимиjjәт әлеjhинә даими тәшвигат васитәсилә вә hаким синифләрин сиjасәтинә гаршы дүшмән мөвге тутмаг васитәсилә буна hазырламаг лазымдыр. Әкс hалда фәhлә синфи онларын әлиндә бир ојунчаг олараг галар; буну Франсада сентjабр **ингилабы**[280] **сүбут** етди, буну hабелә Инкилтәрәдә **ч.** Гладстон вә К°-сы үчүн индиjәдәк баш тутан ојун мүәjjән дәрәчәjә гәдәр сүбут етмәкдәдир.

К. Марксын вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 33-чү чилд, сәh. 278—283.

ЕНКЕЛС—ТЕОДОР КУНОЈА

МИЛАНА

Лондон, 24 јанвар 1872-чи ил.

...1868-чи илә гәдәр Интернасионала гаршы интрига апаран Бакунин сонра Берн сүлһ конгресиндә[203] мүвәффәгијјәтсизлијә дүчар олараг Интернасионала дахил олду вә дәрһал *Интернасионал дахилиндә* Баш Шураја гаршы гәсдләр дүзәлтмәјә башлады. Бакунинин өзүнә мәхсус бир нәзәријјәси вардыр—бу да прудонизмин коммунизм илә гарышығындан ибарәтдир, һәм дә онун нәзәријјәсиндә ән мүһүм чәһәт будур ки, арадан галдырылмасы лазым кәлән башлыча бәла, онун фикринчә, капитал дејил, демәли, ичтимаи инкишаф нәтичәсиндә капиталистләрлә муздлу фәһләләр арасында мејдана кәлән синфи әкслик дә дејил, *дөвләтдир*. Бизим кими, сосиал-демократ фәһләләрин әсас күтләси дә дөвләт һакимијјәтинин һаким синифләр—торпаг саһибләри вә капиталистләр—тәрәфиндән өз ичтимаи имтијазларыны горумаг үчүн јарадылмыш тәшкилатдан башга бир шеј олмадығы бахышына тәрәфдар олдуглары бир заманда, Бакунин иддиа едир ки, капиталы *дөвләт* јаратмышдыр, капиталист *јалныз дөвләтин мәрһәмәти сајәсиндә* өз капиталынын саһибидир. Демәли, дөвләт башлыча бәла олдуғуна көрә, һәр шејдән әввәл дөвләти мәһв етмәк лазымдыр, онда капитал өз-өзүнә јох олуб кедәр. Биз исә бунун әксини дејирик: капиталы—бүтүн истеһсал васитәләринин бир овуч адамлар әлиндә топланмасыны—мәһв един, онда дөвләт дә өз-өзүнә арадан галхар. Бурада мүһүм бир фәрг вардыр: әввәлчә ичтимаи чевриліш олмадан дөвләтин ләғв едилмәси мә'насыз бир шејдир; капиталын мәһв едилмәси исә мәһз ичтимаи чевриліш *демәкдир* вә бүтүн истеһсал үсулунун дәјишдирилмәсини әһатә едир. Лакин Бакунинин фикринчә, дөвләт әсас бәла олдуғуна көрә, дөвләти, јә'ни һәр һансы бир дөвләти—республиканы, монархијаны вә ја һәр һансы бир башга дөвләти сахламаг үчүн һеч бир иш көрмәк лазым дејилдир. *Һәр чүр сијасәтдән тамамилә имтина едилмәси дә* бурадан ирәли кәлир. Сијаси фәалијјәт көстәрмәк, хүсусилә дә сечкиләрдә иштирак етмәк—принсипә хәјанәт демәкдир. Тәблиғат апармаг, дөвләти писләмәк, тәшкил олунмаг лазымдыр вә, нәһајәт, *бүтүн* фәһләләри, демәли, әксәријјәти өз тәрәфинә чәлб етдикдә, онда нәһајәт, бүтүн дөвләт идарәләри мәһв едилир, дөвләт ләғв едилир вә онун јеринә Интернасионал тәшкилаты тутур. Миниллик бир сәлтәнәтин башланғычы олан бу бөјүк һадисәјә *ичтимаи ләғветмә* дејилир.

Бунларын һамысы сон дәрәчә радикал вә о гәдәр садә көрүнүр ки, буну бешчә дәгигәдә әзбәрләмәк олар,—буна көрә дә һәмин Бакунин нәзәриҗҗәси Италија вә Испанијада кәнч вәкилләр, докторлар вә башга доктриначылар арасында тезликлә рәғбәт газанды. Лакин фәһлә күтләләри һеч бир заман әмин олмазлар ки, өз өлкәләриниң ичтиман ишләри сјни заманда онларын өз иши дејилдир, онлар өз тәбиәтләринә көрә *сијаси чәһәтдән фәалдырлар* вә онлара сијасәтдән әл чәкмәјн тәклиф едән һәр кәси онлар ән нәһаҗәт тәрк еднрләр. Фәһләләрә һәр бир шәраитдә сијасәтдән имтина етмәји тәблиғ етмәк—онлары кешишләрин вә ја буржуа республикачыларынын гучағына атмаг демәкдир.

Бакунинин фикринчә, Интернасионал сијаси мүбаризә үчүн дејил, ичтимаи ләғветмә заманы дәрһал көһнә дөвләт тәшкилатынын јерини тутмаг үчүн јарадылдығына көрә, о, кәләчәк чәмиҗҗәт һаггында Бакунин идеалына мүмкүн гәдәр даһа чох охшамалыдыр. Бу чәмиҗҗәтдә, һәр шејдән әввәл, һеч бир *авторитет* мөвчуд дејилдир, чүнки авторитет—дөвләт—мүтләг бир бәладыр. (Сон мәрһәләдә һәлл едән ваһид ирадә олмадан, ваһид рәһбәрлик олмадан адамларын нә јолла фабрикләри ишә салачагларыны, дәмир јолларыны ишләдәчәкләрини, кәмини идарә едәчәкләрини,—онлар бизә, әлбәттә, демирләр.) Азлыг үзәриндә чохлуғун авторитети дә гуртарыр. Һәр бир шәхсиҗҗәт, һәр бнр ичма мухтардыр, лакин һеч олмазса ики адамдан ибарәт олан бир чәмиҗҗәт, бунлардан һеч бири өз мухтариҗҗәти һесабына һеч бир шејдән кечмәдән нечә мүмкүн ола биләр,—бу барәдә Бакунин јенә дә сусур.

Демәли, Интернасионал да белә бнр гајда илә гурулмалы имиш. Һәр бир бөлмә мухтардыр вә һәр бир бөлмә дахилиндә һәр бир шәхсиҗҗәт мухтардыр. Баш Шураја фәлакәтли вә онун өзүнү позғунлашдыран бир авторитет верән *Базел гәрарлары*[281] рәдд едилмәлидир! Һәтта бу авторитет *көнүллү сурәтдә* верилмиш олса да, мәһв едилмәлидир,—мәһз *она көрә ки, бу,* авторитетдир!

Бүтүн бу алдатманын әсас бәндләри гысача олараг белә дир. Бәс Базел гәрарларынын тәшәббүскарлары кимләрдир? *Ч-б Бакунин өзү* вә кампанијасы!

Бу чәнаблар Базел конгресиндә көрдүкдә ки, өз планларыны—Баш Шураны Ченеврәјә көчүрмәк, ја'ни ону өз әлләринә алмаг планларыны—һәјата кечирә билмәјәчәкләр, онлар ајры чүр һәрәкәт етмәјә башладылар. Онлар Сосиалист демократијасы алјансы тә'сис етдиләр, бөјүк Интернасионал *дахилиндә* бејнәлмиләл чәмиҗҗәт тәшкил етдиләр; һәм дә бунун үчүн бакунинчи италјан мәтбуатында, мәсәлән, «Proletario», «Gazzettino Rosa»[282]-да инди Сизин јенидән тәсадүф едәчә-

јиниз белә бир бәһанә кәтирдиләр ки, чошғун латын ирглəри үчүн, сојуг, ағыр тәрпәнән шималлылара нисбәтән даһа парлаг бир програм лазымдыр. Бу мискин план Баш Шураныи мүгавимәти нәтичәсиндә боша чыхды. Баш Шура исә, әлбәттә, Интернасионал *дахилиндә* һәр һансы бир ајрыча, *бејнәлхалг* тәшкилат олмасына јол верә билмәзди. О вахтдан бәри һәмин план Интернасионалын програмыны Бакунинин програмы илә әвәз етмәк үчүн Бакунинин вә онун тәрәфдарларынын көстәрдикләри сә'јлә әлагәдар олараг, мүхтәлиф формаларда јенидән мејдана чыхмышдыр; дикәр тәрәфдән, Жүл Фаврдан вә Бисмаркдан башламыш Мадзинијә гәдәр, иртича, Интернасионал үзәринә һүчумлар етмәк лазым кәлдији заман һәмишә мәһз Бакунинин бош вә ловға ибарәчилијинин үстүнә дүшүрдү. Бурадан да мәним Мадзини вә Бакунин әлејһинә 5 декабр тарихли бәјаннамәмә лазым кәлмиш вә бу бәјаннамә «Gazzettino Rosa»-да* да чап едилмишдир.

Бакунистләрин өзәји бир нечә дүжүн јурчудан ибарәтдир; онларын да архасында үмумијјәтлә чәтин ки 200 фәһлә олсун; Италијада авангард кәнч вәкилләрдән, һәкимләрдән вә журналистләрдән ибарәтдир, бунлар инди һәр јердә Италија фәһләләринин нүмајәндәләри кими чыхыш едирләр, ајры-ајры бу чүр шәхсләр Барселонада вә Мадриддә вардыр, Лионда вә Брүсселдә белә адамлар тәк-тәкдир, бунларын арасында фәһлә, демәк олар, јохдур; бурада** тәкчә бир нәфәр—Робен—вардыр. Конгрес чағырмаг мүмкүн олмадығына көрә, зәрурәт үзүндән чағырылмыш олан конфранс онлар үчүн бир бәһанә олду, Исвечрәдәки франсыз мүһачирләринин чоху исә онларын тәрәфинә кечдијинә көрә,—чүнки онлар (прудонистләр) орада өзләринә јахын олан чох шеј тапмышлар, һәмчинин шәхси сәбәбләрә көрә кечмишләр,—онлар да кампанијаја башладылар. Әлбәттә, Интернасионалда һәр јердә наразы бир азлыг вә танынмамыш даһиләр тапмаг олар—әсассыз олмајараг мәһз онлара үмид бағлајырдылар. Инди онларын дөјүш гүввәләри бунлардыр:

1) Бу дәстәнин Наполеону олан Бакунинин өзү.

2) 200 јурчу вә франсыз бөлмәсинин 40—50 нәфәр үзвү (Ченеврәдәки мүһачирләр).

3) Брүсселдә «Liberté»[283]-нин редактору Һинс; лакин Һинс онларын леһинә *ачыг* чыхыш *етмир*.

4) Бурада—бизим һеч бир заман танымадығымыз «1871-

---

* *Ф. Енкелс.* «Мадзинининн Интернасионал һаггында мәгаләләри мүнасибәтилә Баш Шуранын италјан гәзетләрп редаксијасына бәјанаты» (бах: *К. Маркс* вә *Ф. Енкелс.* Әсәрләри, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 477—478). *Ред.*

** Лондонда. *Ред.*

чи ил Франса бөлмәсинин» галыглары[284]; бу бөлмә артыг бирбирилә дүшмәнчилик едән 3 hиссәјә бөлүнмүшдүр; сопра, алман бөлмәсиндән (күтләви сурәтдә *Интернасионалдан чыхмаг* тәклифи үстүндә) говулмуш ч. фон-Швејтсер типли 20 нәфәрә гәдәр лассалчы; онлар ифрат мәркәзләшмәнин вә күчлү тәшкилатын тәрәфдарлары олараг, анархистләр вә мухтариҗҗәтчиләр иттифагына hејрәт едиләчәк гәдәр јахындырлар.

5) Испанијада Бакунинин бир нечә нәфәр шәхси досту вә ардычылы; онларын фәhләләр үзәриндә, хүсусилә Барселонада, hәр hалда нәзәри чәhәтдән күчлү тә'сири вар иди. Лакин, дикәр тәрәфдән, испанијалылар тәшкилата бөјүк диггәт вермирләр вә башгаларында тәшкилат олмамасы онларын нәзәрини чәлб едир. Бакунинин бурада мүвәффәгиҗҗәт газаныбгазана билмәјәчәји јалныз апрелдә Испанија конгресиндә ајдынлашачагдыр, лакин орада фәhләләр әксәриҗҗәт тәшкил едәчәкләринә көрә, мәним горхум јохдур.

6) Нәhајәт, Италијада, мәнә мә'лум олдуғуна көрә, Турин, Болонија вә Чирченти бөлмәләри конгресин *вахтындан әввәл* чағырылмасына тәрәфдар олмушлар. Бакунист мәтбуат иддиа едир ки, 20 италјан бөлмәси онлара гошулмушдур, бунлар мәнә мә'лум дејилдир. hәр hалда рәhбәрлик, демәк олар, hәр јердә Бакунинин бөјүк haj-күј галдыран достлары вә тәрәфдарларынын әлиндәдир; лакин, јәгин, мәсәлә daha дүрүст арашдырылдыгда ајдын олар ки, онларын архасында чамаат аздыр, чүнки, Италија фәhләләринин чох бөјүк әксәриҗҗәти hәлә индиҗә гәдәр мадзинистләрдән ибарәтдир вә нә гәдәр ки, Интернасионал орада сијасәтдән имтина етмәклә ејни бир шеј hесаб едилир, о вахта гәдәр онлардан ибарәт олараг галачагдыр.

Лакин hәр hалда Италијада вәзиҗҗәт белә дир ки, бакунистләр орада hәләлик Интернасионалда ағалыг едирләр. Баш Шура бундан hеч шикајәтләнмәк фикриндә дә дејилдир; италијалыларын истәдикләри гәдәр ахмаглыг етмәјә hаглары вардыр. Баш Шура исә буна јалныз динч мүбahисәләр јолу илә мане олачагдыр. Онларын конгресә јуралылар руhунда тәрәфдар олдугларыны билдирмәјә дә hаглары вардыр, hәрчәнд, әлбәттә, јеничә гошулмуш олан вә hәлә hеч бир шејдән хәбәри олмајан бөлмәләрин белә бир мәсәләдә дәрhал мүәјјән бир тәрәфә кечмәләри, хүсусилә дә *hәр ики* тәрәфи динләмәздән әввәл кечмәләрн сон дәрәчә гәрибәдир! Мән бу барәдә өз бахышымы туринлиләрә ачыг билдирмишәм вә бу руhда чыхыш едән башга бөлмәләр hаггында да белә едәчәјәм. Чүнки тә'мимнамәнин[285] тәләбләринә гошулмаг hаггында hәр чүр белә бәјанат орада Баш Шураја гаршы олан јалан иттиhам вә бөhтанлары долаҗы јолла бәјәнмәкдән ибарәтдир, hәм дә

Баш Шура јахын заманда бу мәсәлә һаггында өз тә'мимнамәсини бурахачагдыр*. Әкәр Сиз *бунун бурахылачағы вахта гәдәр* миланлыларын белә бир бәјанат вермәсинә мане ола билсәниз, бунунла Сиз бизим бүтүн арзуларымызы јеринә јетирмиш оларсыныз.

Ән күлүнчү будур ки, јурчулара тәрәфдар чыхан вә, демәли, бурада бизи авторитаризмдә төһмәтләндирән еjни туринлиләр инди бирдән-бирә Баш Шурадан тәләб едирләр ки, о, рәгабәт апаран Турин Фәһлә федерасијасына гаршы чыхсын, һәм дә һәлә heч бир заман етмәдији дәрәчәдә авторитар руһда она гаршы чыхсын, тәләб едирләр ки, Баш Шура «Fiscanaso»[286]-дан олан вә heч Интернасионала дахил олмајан Бекеллини родд етсин вә с. Һәм дә бунларын һамысы биз Фәһлә федерасијасыны динләмәздән әввәл, *онун* бу барәдә нә дејәчәјини ешитмәздән әввәл олмалы имиш!

Кечән базар ертәси** мән Сизә јуралыларын тә'мимнамәси чап едилмиш «Révolution Sociale»[217]-ни, Ченеврәдә чыхан «Égalité»[107]-нин бир нөмрәсини (тәәссүф ки, мәндә, јуралылардан ијирми гат чох фәһләни тәмсил едән Ченеврә федерасија комитәсинин[287] чавабы дәрч едилән даһа heч бир нөмрәси јохдур) вә «Volksstaat»[51]-ын бир нөмрәсини көндәрдим, Сиз бурадан көрәрсиниз ки, Алманијада бу әһвалат барәсиндә нә дүшүнүрләр. Саксонија гурултајы—60 јердән 120 нүмајәндә—*јекдилликлә* Баш Шураја тәрәфдар олмушдур[288].

— Белчика гурултајы (25—26 декабр) Низамнамәјә јенидән бахылмасыны, лакин *нөвбәти* конгресдә (сентјабрда) бахылмасыны тәләб едир[289]. Франсадан бизә һәр күн бәјәнмә һаггында мә'лумат кәлир. Бурада, Инкилтәрәдә, бүтүн бу интригалар, өзлүјүндә ајдындыр ки, heч бир зәмин тапмыр. Һәм дә, әлбәттә, Баш Шура бир нечә нәфәр интригачы вә копчунун арзусу илә фөвгәл'адә конгрес чағырмајачагдыр. Нә гәдәр ки бу чәнаблар гануни зәмин үзәриндә дурурлар, Баш Шура һәвәслә онлара фәалијјәт азадлығы верир—ән мүхтәлиф үнсүрләрин бу коалисијасы тезликлә өз-өзүнә дағылачагдыр; лакин онлар Низамнамәјә вә ја конгресләрин гәрарларына зидд бир иш көрсәләр Баш Шура өз вәзифәсини јеринә јетирәчәкдир.

Әкәр бир тәсәввүр етсәк ки, нә кими бир вахтда,—мәһз Интернасионал һәр јердә ән гызғын сүрәтдә тә'гиб олундуғу бир заманда,—бу адамлар гәсд дүзәлдирләр, онда гәтијјән белә бир фикирдән узаглаша билмәзсән ки, бу ишдә бејнәлхалг полис ичәрисиндән олан чәнабларын әли вардыр. Бу

---

* Бах: бу чилд, сәһ. 276—319. *Ред.*

** — јанварын 22-дә. *Ред.*

доғрудан да белədир. Безједə полисин баш комиссары Чеперрə бакунистчиләринин мүхбиридир*. Ики нəфəр көркəмли бакунист, лионлу Албер Ришар вə Леблан бурада ндиләр вə бир нəфəр фəһләјə, лионлу Шолла мүрачиат едиб демишләр ки, Тјери јыхмаг үчүн јеканə васитə јенидən Бонапарты тахта әјләшдирмəкдир, буна көрə дə онлар *Бонапартын пулу илə* һəр јери кəзирләр ки, *Бонапартын бəрпа олунмасы леһинə* мүһачирләр арасында *тəблиғат* апарсынлар! Бу чənаблар сијасəтдən имтина етмək бах буна дејирләр! Берлиндə Бисмаркын пул бурахдығы «Neuer Social-Demokrat»[226]да бу дилдə данышыр. Бу ишдə рус полисинин нə дəрəчəдə əли олмасы мəсələсини мən һəләлик ачыг гојурам, лакин Бакунин Нечајев əһвалатына чох гарышмышды. (Доғрудур, о буну инкар едир, лакин рус сənədләринин əсли бурада бизим əлимиздəдир, Маркс вə мən русча баша дүшдүјүмүзə көрə исə, о бизи алдада билмəз)[206]. Нечајев исə ја фитнəкар рус акентиднр, ја да һəр һалда, белə һəрəкət едирди; бундан əлавə Бакунинин рус достлары арасында һəр чүр шүбһəли шəхсләр вардыр.

Мən чох тəəссүф едирəм ки, Сиз өз јериниздən мəһрум олмушсунуз, мən гəсдən Сизə јазырдым ки, Сиз буна сəбəб ола биләчəк һеч бир шеја јол вермәјəсиниз. Сизин Миланда олмағыныз Интернасионал үчүн, ачыг чыхыш васитəсилə əлдə едилə биләчəк чүзи фајдадан хејли артыг дəрəчəдə вачибдир: кизлн һəрəкət етдикдə дə чох иш көрмək олар вə с. Əкəр мən тəрчүмə чəһətдən Сизə көмək едə биләрəмсə, буну ән бөјүк бир мəмнунијјətлə едəрəм. Анчаг мənə дејин көрək, Сиз *һансы* дилләрдən *һансы* дилләрə тəрчүмə едə билирсиниз вə мən *нəдə* Сизин үчүн фајдалы ола биләрəм.

Белəликлə, полис көпəкləри мəним шəклими дə əлə кечиртдиләр. Сизə башгасыны көндəрирəм вə хаһиш едирəм өзүнүзүн ики шəклинизи көндəрəсиниз: бири онун үчүндүр ки, фрејлејн Маркс өз атасынын бир шəклини Сизин үчүн версин (тəкчə онда бир нечə јахшы шəкли вардыр).

Бир даһа Сиздəн хаһиш едирəм, Бакунинлə əлагəдар олан *бүтүн* адамларла ehтијатлы оласыныз. Бүтүн тəригəтləриn фəргли чəһəти үмумијјətлə бундадыр ки, бунларын үзвləри бир-бириндən мөһкəм јапышыр вə интригачылыг едирләр. *Сизин верəчəјиниз һəр бир мə'лумат*—əмин ола биләрсиниз—дəрһал Бакунинə чатдырылачагдыр. Онун принсипləриндəн бири белə бир мүддəадан ибарəтдир ки, өз сөзүнə сəдагəт вə бу чүр шејләр буржуа мөвһумatынлан башга бир шеј дејилдир вə һəгиги ингилабчы иш хатиринə бунлара һəмишə көз

---

* — Буске. *Ред.*

јуммалыдыр. Русијада о буну ачыг сөјләјир, Гәрби Авропада исә бу—кизли бир нәзәриҗәдир.

Мәнә мүмкүн гәдәр тезликлә јазын. Әкәр биз наил ола билсәк ки, Милан бөлмәси Италија бөлмәләринин үмуми бағыртысында иштирак етмәсин, бу чох јахшы оларды...

К. Марксын вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 33-чү чилд, сәһ. 327—333.

ЕНКЕЛС—АВГУСТ БЕБЕЛӘ

ҺУБЕРТУСБУРГА

Лондон, 20 ијун 1873-чү ил.

Мән әввәлчә Сизин мәктубунуза чаваб верирәм, чүнки Либкнехтин мәктубу һәлә Марксдадыр вә о инди бу мәктубу тапа билмир.

Һеч дә Һепнер дејил, Јоркун Комитә адындан јазылыб Һепнерә көндәрилән мәктубу бизи бурада тәшвишә салды ки, партија рәһбәрлији—тәәссүф ки, башдан-баша лассалчы олан бу рәһбәрлик—Сизин һәбсдә олмағыныздан истифадә едәрәк «Volksstaat»[51]-ы «вичданлы» «Neuer Social-Demokrat»[226] кими бир шеја чевирәр. Белә бир нијјәт Јоркун һәрәкәтләриндән ачыг-ајдын көрүнүр, Комитә исә редакторлары тә'јин етмәк вә вәзифәдән көтүрмәк һүгугуну өз әлинә кечирдијинә көрә, шүбһәсиз, тәһлүкә чох бөјүк иди. Һепнерин сүркүн едиләчәјинин көзләнилмәси бу планларын һәјата кечирилмәси үчүн даһа кениш имканлар јарадырды. Белә бир шәраитдә биз ишин нә јердә олдуғуну тамамилә дүрүст билмәли идик; һәмин мәктублашмаја да сәбәб будур...

Партијанын лассалчылыға мүнасибәтинә кәлдикдә Сиз, ајры-ајры һалларда нә кими бир тактика тәтбиг етмәк лазым кәлдији һаггында, әлбәттә, биздән даһа јахшы фикир јеридә биләрсиниз. Лакин ашағыдакы чәһәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Сизин кими, мүәјјән дәрәчәјә гәдәр үмумалман фәһлә иттифагы[270] илә рәгабәт апармаг лазым кәлдикдә, асанлыгла рәгибә олдугча чох диггәт јетирмәјә башлајырсан вә һәр бир мүнасибәтлә һәр шејдән әввәл онун һаггында дүшүнмәјә адәт едирсән. Лакин ахы Үмумалманија фәһлә иттифагы илә Сосиал-демократ фәһлә партијасы бирликдә һәлә дә Алманија фәһлә синфинин јалныз чүзи бир азлығыны тәшкил едир. Бизим чох илләрин тәчрүбәси илә тәсдиг олунан фикримизә көрә исә тәблиғатда дүзкүн тактика, кah бир јердә, кah да башга бир јердә тәшкилатын үзвү олан ајры-ајры шәхсләри вә груплары әлејһдарын тә'сириндән узаглашдырмагдан ибарәт де-

јиһл, һәрәката һәлә чәлб едилмәмиш олан кениш күтләләрә тә'сир көстәрмәкдән ибарәтдир. Бизим өзүмүзүн јеничә чәлб етдијимиз тәзә бир адам, һәмишә партијаја өзләри илә бирликдә өз јанлыш көрүшләриниң үнсүрләрини кәтирән он нәфәр лассалчы фәраридән даһа гијмәтлидир. Әкәр күтләләри онларын *јерли башчылары* илә бирликдә дејил, ајрылыгда чәлб етмәк мүмкүн олсајды, бу һәлә бабат оларды. Тәәссүф ки, һәмишә әлавә олараг чохлу бу чүр башчылар да кәлир, бунлар исә өз әввәлки ачыг чыхышлары илә, бәлкә дә өз әввәлки бахышлары илә бағлы олурлар вә һәр нечә олса да көстәрмәлидирләр ки, онлар өз принсипләриндән әл чәкмәмишләр, әксинә, Сосиал-демократ фәһлә партијасы, *әсл* лассалчылыг тәблиғ едир. Ејзенахда[290] да бәла мәһз бунда иди— о заман бу, бәлкә дә, лабүд бир бәла иди,—лакин һәмин үнсүрләр партијаја сөзсүз зәрәр вурдулар вә мән билирәм ки, һазырда партија, о заман она гошуланлар олмасајды да, һәр һалда, ән азы индики гәдәр күчлү олмаздымы. Һәр һалда, мәнчә, һәмин үнсүрләр әлавә гүввә алсајдылар, бу бир бәдбәхтлик оларды.

«Бирләшмә» һаггындакы бағыртылара алданмаг олмаз. Бу шүардан мәһз ән чох јапышанлар чәкишмәләрин башлыча тәшәббүсчүләридир; Исвечрә Јурасындакы индики бакунистләр, бүтүн тәфригәләрин бу тәшәббүсчүләри беләдирләр, онлар бирләшмәкдән башга һеч бир шеј һаггында бу гәдәр учадан бағырмырлар. Бу бирләшмә фанатикләри—ја һәр шеји гејри-мүәјјән бир һорра һалында гарышдырмаг истәјән мәһдуд адамлардыр, вә бу һорранын бир гәдәр галмасы кифајәтдир ки, бир газана төкүлмүш олан мүхтәлиф үнсүрләр бир-бирләрилә даһа кәскин бир зиддијјәтә кәлсинләр (Алманијада фәһләләрлә хырда буржуаларын барышмасыны тәблиғ едән чәнабларын симасында сизин чох көзәл бир нүмунәниз вардыр); ја да һәрәкаты шүурсуз сурәтдә (мәсәлән, Мүлберкер кимн) вә ја шүурлу сурәтдә сахталашдырмаг истәјән адамлардыр. Буна көрә дә гаты тәригәтчиләр вә ән бөјүк дедигодучу вә әчлафлар бирләшмә һаггында мүәјјән заманларда һамыдан бәрк бағырырлар. Биз өмрүмүз боју, бирләшмәнин чыгырған тәблиғатчыларында көрдүјүмүздән даһа чох, һеч кәсдә хоша кәлмәјән һаллар вә һиҹләләр көрмәмишик.

Әлбәттә, һәр бир партија рәһбәрлији мүвәффәгијјәт газанмаға сә'ј едир, бу да чох јахшыдыр. Лакин елә шәраит олур ки, *дәрһал* әлдә едилә билән мүвәффәгијјәти даһа мүһүм шејләр үчүн гурбан вермәк чәсарәти лазым кәлир. Хүсусән бизим партијамыз кими, сон мүвәффәгијјәти тамамилә тә'мин едилмиш вә бизим заманымызда, бизим көзүмүзүн гаршысында олдугча јүксәлмиш олан бир партија һеч дә һәмишә вә гәти

сурətдə дəрhал мүвəффəгијјət газанмаға мəhтач дејилдир. Мисал үчүн Интернасионалы көтүрүн. Коммунадан сонра онун чох бөјүк мүвəффəгијјəти вар иди. Бəрк горхуја дүшмүш буржуалар ону həр шејə гадир е'лан етдиләр. Интернасионал үзвләринин бөјүк əксəријјəти белə дүшүнүрдү ки, həмишə бу чүр давам едəчəкдир. Биз исə чох көзəл билирдик ки, говуг *партламалыдыр.* Интернасионала həр чүр зир-зибил гошулурду. Орада олан тəригəтчиләр həјасызлашмышдылар, онлар Интернасионала мənсуб олмаларындан суи-истифадə едир вə үмид бəсләјирдиләр ки, онларын ən бөјүк ахмаглыг вə алчаглыгларына јол верилəчəкдир. Биз буна дөзмədик. Говуғун бир заман партламалы олдуғуну чох көзəл билдијимизə көрə биз фəлакəти узаглашдырмаға дејил, бундан Интернасионалы тəмиз вə сахталашдырылмамыш шəкилдə чыхармаға чалышырдыг. Hаагада[230] говуг партлады вə Сиз билирсиниз ки, конгресдə иштирак едənləрин чоху бөјүк бир мə'јуслуг hиссилə евləриnə гајытды. Hалбуки, мə'јус олан вə Интернасионалда үмуми гардашлыг вə барышыг идеалы тапачагларыны хəјал едən бу адамларын демək олар hамысы өз јерləриндə олдуглары заман Hаагада баш вермиш чəкишмədən daha кəскин бир чəкишмə илə мəшғул олурду! Тəригəтчилик едən деди-годучулар инди барышыг тəблиғ едир вə бизим hаггымызда бағырырлар ки, биз јола кетмəјən адамларыг, диктаторуг! Əкəр биз Hаагада барышганлыг руhунда чыхыш етсəјдик, əкəр биз јетишмиш олан парчаланманы пəрдələсəјдик,— бунун нəтичələри нечə оларды? Тəригəтчиләр, jə'ни бакунистлəр əлавə бир ил вахт газанардылар ки, Интернасионал адындан daha бөјүк ахмаглыг вə алчаглыг етсинләр; ən чох инкишаф етмиш өлкəләрин фəhləләри нифрətлə үз дөндəрəрдиләр; говуг партламазды, о, санчагла дешилиб јаваш-јаваш јығышарды вə ən јахын конгрес, həр hалда бөhранын өзүнү көстəрмəли олдуғу конгрес ən алчаг адамлар арасында дедигодуја чевриләрди, чүнки *принсип* артыг Hаагада гурбан верилмиш оларды! Бах онда Интернасионал həгигəтən мəhв оларды, «бирлик» нəтичəсиндə мəhв оларды!—Бунун əвəзиндə биз чүрүк үнсүрлəрдən јахамызы шəрəфлə гуртардыг—ахырынчы, həлледичи ичласда иштирак едən Коммуна үзвləри дејирлəр ки, Коммунанын hеч бир ичласы Авропа пролетариатына хəјанət едənləрə гаршы олан бу мəhкəмə гədəр онлара бөјүк тə'сир көстəрмəмишдир—; биз онлара он ај əрзиндə вар гүввələри илə јалан данышмаг, бөhтан атмаг, интрига апармаг имканы вердик, бəс бундан нə чыхды? Интернасионалын чох бөјүк əксəријјətинин бу сахта нүмајəндələри инди өзləри дејирлəр ки, јахынларда олачаг конгресə кəлмəјə чəсарəт етмирлəр (бунун тəфəррүаты həмин мəктубла бирликдə «Volkss-

taàt»* үчүн көндəрилəн мəгаləдə верилир). Əкəр биз бир дə иш көрмəли олсајдыг, үмумијјətlə вə бүтөвлүкдə башга чүр һəрəкət етмəздик; тактика сəһвləри, əлбəттə, һəмишə ола биləр.

Һəр һалда, мən əминəм ки, лассалчылар ичəрисиндəн əн јахшы үнсүрлəр бир заман өзləри сизин јаныныза кəлəчəкləр, буна көрə дə мејвə һələ јетишмəмишкəн, бирləшмə тəрəфдарларынын истədији кими, ону дəрмəк ағылсызлыг оларды.

Лакин һələ гоча Һекел демишди: партија јашамага гадир олдуғуну *парчаланмаја* кетмəклə вə бу парчаланмаја давам кətирмəјə гадир олмагла[291] сүбут едир. Пролетариатын һəрəкаты лабүд сурətдə мүхтəлиф инкишаф пилlələриндəн кечир; һəр бир пилləдə адамларын бир һиссəси илишиб галараг, даһа ирəли кетмир. Анчаг бунунла изаһ олунур ки, нəјə көрə «пролетариатын һəмрə'јлији» əслиндə һəр јердə мүхтəлиф партија груплашмалары шəклиндə һəјата кечир вə бунлар, ən ағыр тə'гиблəр дөврүндə Рома империјасындакы христиан тəригəтləри кими бир-бирilə өлүм-дирим мүбаризəси апарырлар.

Сиз кəрəк буну да унутмајасыныз ки, мəсələn, «Volksstaat»а нисбətən «Neuer Social-Demokrat»ын абунəчиləри даһа чохдурса, буна сəбəб одур ки, һəр бир *тəригəтдə* һөкмən фанатизм вардыр вə бу фанатизмə көрə—хүсусилə дə тəригəтин тəзə олдуғу јердə (мəсələn, Шlезвиг-Һолштеjндə Үмумалманија фəһlə иттифагы кими)—о, һеч бир тəригəтчилик һəрəкətləри олмадан садəчə əсл һəрəкаты тəмсил едən партијаја нисбətən дəрһал даһа бөјүк мүвəффəгиjjətləр газаныр. Лакин фанатизм узун давам етмир.

Сөзүмү гуртарырам, инди почта јола дүшүр. Тələсик бир шеји дə геjд едим: франсыз дилинə тəрчүмə** гуртармајынча (тəгрибəн ијулун ахырларында), Маркс Лассала[292] киришə билмəјəчəкдир, һəм дə онун истираһəтə чох еһтијачы вардыр, чүнки олдугча јорулмушдур...

К. Марксын вə Ф. Енкелсин əсəрləри мəтниндəн чап олунур. 2-чи нəшри, 33-чү чилд, сəһ. 492—496.

---

* *Ф. Енкелс.* «Интернационалда» (бах: *К. Маркс* вə *Ф. Енкелс.* Əсəрləри. 2-чи нəшри, 18-чи чилд, сəһ. 453—456) *Ред.*

** — «Капитал»ын биринчи чилдини. *Ред.*

ЕНКЕЛС—ФРИДРИХ АДОЛФ ЗОРКЕЈӘ

ҺОБОКЕНӘ

Лондон, 12[—17] сентјабр 1874-чү ил.

Сән кедәндән[293] сонра *көһнә* Интернасионал өз өмрүнү тамамилә баша вурду. Бу да јахшыдыр. О, Икинчи империја дөврүнә мәхсус иди, бу заман бүтүн Авропада һөкм сүрән зүлм индичә тәзәдән ојанан фәһлә һәрәкатындан бирлик вә һәр чүр дахили мүбаһисәдән чәкинмәји тәләб едирди. Бу елә бир заман иди ки, пролетариатын үмуми бејнәлхалг мәнафеји биринчи сыраја кечмишди. Алманија, Испанија, Италија, Данимарка тәзәчә һәрәката дахил олмушдулар вә ја һәлә тәзәчә дахил олурдулар. 1864-чү илдә бүтүн Авропада, јә'ни күтләләр ичәрисиндә һәрәкатын нәзәри характери һәлә һеч дә ајдын дејилди, алман коммунизми һәлә фәһлә партијасы кими мөвчуд дејилди, прудонизм чох зәиф олдуғуна көрә, өз севимли васитәсилә иш көрә билмирди. Бакунинин јени чәфәнкијаты исә һәлә һətта онун өз башында да јох иди; һətта инкилис тред-јунионларынын башчылары Низамнамәнин* кириш һиссәсиндә шәрһ едилән програм әсасында һәрәката дахил олмағы мүмкүн һесаб едирдиләр. Биринчи бөјүк мүвәффәгијјәт бүтүн фраксијаларын бу садәләвһ әмәкдашлығыны позмалы иди. Белә бир мүвәффәгијјәт Коммуна иди, о, шүбһәсиз, Интернасионалын мә'нәви јетирмәси иди, һәрчәнд Интернасионал онун јаранмасы үчүн һеч бир иш көрмәмишди; белә ликлә, Коммунанын мәс'улијјәти мүәјјән дәрәчәјә гәдәр тамамилә һаглы олараг Интернасионалын үзәринә гојулурду. Коммуна сајәсиндә Интернасионал Авропада мә'нәви бир гүввә олдугда исә,—дәрһал деди-году башланды. Һәр бир чәрәјан бу мүвәффәгијјәтдән өзү үчүн истифадә етмәк истәјирди. Лабүд олан дағылма башланды. Көһнә кениш програм әсасында иши давам етдирмәјә һәгигәтән һазыр олан јеканә адамларын артмагда олан гүввәсинә,—алман коммунистләринә—гаршы олан һәсәд Белчика прудонистләрини бакунист авантүристләрин гучағына атды. Һаага конгреси[230] һәгигәтдә сон нөгтә иди, һәм дә һәр ики партија үчүн сон нөгтә иди. Америка јеканә бир өлкә иди ки, орада Интернасионал ады илә һәлә бә'зи ишләр көрмәк оларды, буна көрә дә сағлам инстинкт али рәһбәрлији ораја көчүрмәк лазым кәлдијини көстәрди. Лакин инди орада да онун нүфузу битмишдир вә бундан сонра она јени һәјат вермәк үчүн һәр чүр сә'ј көстәрилмәси ахмаглыгдан вә һәдәр јерә гүввә сәрф етмәкдән ибарәт оларды. Он ил әрзиндә Ин-

* Бах: бу чилд, сәһ. 15—16. *Ред.*

тернасионал Авропа тарихинин бир тәрәфи үзәриндә—мәһз кәләчәјин рүшејмләри олан тәрәфи үзәриндә һөкм сүрмүшдү вә о өз көрдүјү ишә ифтихарла нәзәр сала биләр. Лакин өз көһнә формасында о өз өмрүнү баша вурмушдур. Көһнәси кими јени бир Интернасионал јаранмасы үчүн, бүтүн өлкәләрин бүтүн пролетар партијаларының иттифагының јаранмасы үчүн, бундан өтрү 1849—1864-чү илләрдә олдуғу кими, фәһлә һәрәкатының һәр јердә јатырылмасы лазым иди. Лакин бунун үчүн инди пролетар дүнјасы олдугча бөјүк, олдугча кениш олмушдур. Мәним фикримчә, кәләчәк Интернасионал—бир сыра илләр боју Марксын әсәрләри өз тә'сирини көстәрдикдән сонра—халис коммунист Интернасионалы олачаг вә мәһз бизим принсипләримизи ирәли сүрәчәкдир...

К. Марксын вә Ф. Енкелсин әсәрләри мәтниндән чап олунур, 2-чи нәшри, 33-чү чилд, сәһ. 537—538.

ГЕЈДЛӘР

КӨСТӘРИЧИЛӘР

ГЕЈДЛӘР

[1] 1864-чү ил сентјабрын 28-дә Лондондакы Сент-Мартинс-һоллда фәһләләрин бөјүк бејнәлхалг јығынчағы кечирилмиш, һәмин јығынчагда Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији тә'сис едилмиш (сонралар Биринчи Интернасионалкими танынмышдыр) вә Мүвәггәти комитә сечилмишди. К. Маркс бу Комитәнин тәркибинә, сонра исә Бирлијин програм сәнәдләринин тәртиб олунмасы үчүн октјабрын 5-дә Комитәнин биринчи ичласында тә'јин едилән комиссијанын тәркибинә сечилмишди. Комиссија октјабрын 20-дә Марксдан тапшырды ки, Маркс хәстә оларкән һазырланмыш вә мадзиничи вә оуенчи идеjаларыны руһунда јазылмыш сәнәди редактә етсин. Һәмин сәнәдин әвәзиндә Маркс әслиндә ики тамамилә јени сәнәд—*«Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Тә'сис Манифести»ни* вә *«Бирлијин Мүвәггәти Низамнамәси»ни* јазды,—бу сәнәдләр октјабрын 27-дә комиссијанын ичласында бәјәнилди. 1864-чү ил нојабрын 1-дә Мүвәггәти комитә «Манифест»и вә «Низамнамә»ни бирсәслә тәсдиг етди; комитә Бирлијин рәһбәр органы кими тәшкил олунмушду. Тарихә Интернасионалын Баш Шурасы кими дахил олмуш һәмин орган 1866-чы илин ахырынадәк әсасән Мәркәзи Шура адланырды. Карл Маркс Баш Шуранын фактик рәһбәри иди. Маркс Баш Шуранын әсл тәшкилатчысы, рәһбәри, бир чох мүраҹиәтнамәләрин, бәјанатларын, гәтнамәләрин вә башга сәнәдләрин мүәллифи иди.

Маркс биринчи програм сәнәди олан «Тә'сис манифести»ндә фәһлә күтләләринә сијаси һакимијјәти әлә алмаг, мүстәгил пролетар партијасы јаратмаг, һабелә мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләри арасында гардашлыг иттифагына наил олмаг зәрурәти һаггында фикри ашылајыр.

Илк дәфә 1864-чү илдә дәрч едилән «Тә'сис манифести» өз фәалијјәтинин 1876-чы илдә дајандыран I Интернасионалын бүтүн тарнхи әрзиндә дәфәләрлә нәшр олунмушдур.—*5*.

[2] *«Боғучылар»* (garroters) өз гурбанынын боғазындан јапышан сојғунчулары XIX әсрин 60-чы илләриндә белә адландырырдылар.—*5*.

[3] *«Көј китаблар»* (Blue Books)—Инкилтәрә парламенти материалларынын вә харичи ишләр назирлијинин дипломатик сәнәдләриинин дәрч олундуғу китабларын үмуми ады; көј рәнкли габыгларына көрә белә адланырдылырды. Һәмин китаблар Инкилтәрәдә XVII әсрдән нәшр едилир вә бу өлкә-

нын игтисади вә дипломатик тарихини өјрәнмәк үчүн башлыча рәсми мәнбәдир.

6-чы сәһифәдә «Сүркүн вә каторга ишләринә аид ганунларын тә'сир гүввәсини тәһгиг едән комиссијанын һесабаты»ндан (I чилд, Лондон, 1863); 94-чү сәһифәдә «Ә'лаһәзрәт краличанын сәнаје вә тред-јунионларын мәсәләләри үзрә харичи нүмајәндәликләрлә јазышмасы»ндан (Лондон, 1867) сөһбәт кедир.—*6, 96.*

4 *Америкада Вәтәндаш мүһарибәси* (1861—1865) Шималын сәнаје штатлары илә Чәнубун гијам галдырмыш гулдар штатлары арасында апарылырды. Инкилтәрәнин фәһлә синфи плантаторлары—гул саһибләрини мүдафиә едән инкилис буржуазијасынын сијасәти әлејһинә чыхды вә Инкилтәрәнин АБШ-да Вәтәндаш мүһарибәсинә мүдахиләсинини гаршысыны алды.—*6, 20, 41, 95, 125, 172.*

5 Иш күнүнә ганунверичилик јолу илә он саатлыг һәдд гојулмасы уғрунда фәһлә синфинин мүбаризәси Инкилтәрәдә XVIII әсрин ахырларында апарылмыш вә XIX әсрин 30-чу илләринин әввәлләриндә пролетариатын кениш күтләләрини әһатә етмишди.

Јалныз јенијетмәләрә вә гадынлара шамил едилән он саатлыг иш күнү һаггында гануну парламент 1847-чи ил ијунун 8-дә гәбул етди. Лакин бир чох фабрикчиләр бу гануну ишдә позурдулар.—*11, 38.*

6 *«Умуми Низамнамә»* 1871-чи илин сентјабрында Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Лондон конфрансында гәбул олунмушду. Онун әсасыны 1864-чү илдә I Интернасионал тә'сис едиләркән, Маркс тәрәфиндән тәртиб олунан «Мүвәггәти Низамнамә» тәшкил едирди (бах: 1-чи кејд). 1872-чи илин сентјабрында Һаага конгреси Маркс вә Енкелс тәрәфиндән јазылмыш гәтнамәни—7-чи маддәдән сонра «Низамнамә»јә 7а әлавә маддәсинин дахил едилмәси һаггында гәтнамә гәбул етмишди; әлавә маддәдә 1871-чи илдә Лондон конфрансында фәһлә синфинин сијаси фәалијјәти һаггында гәбул олунмуш IX гәтнамәнин (бах: бу чилд, сәһ. 301—302, кејд) мәзмунунун хүласәси верилмишдир. «Низамнамә»јә 7а маддәсинин дахил едилмәси һаггында Һаага конгресинин гәтнамәси үчүн бах: бу чилд, сәһ. 325.—*15.*

7 АБШ президенти А. Линколна президент вәзифәсинә икинчи дәфә сечилмәси мүнасибәтилә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин *мүрачиәтини* Баш Шураның гәрары илә Маркс јазмышдыр. АБШ-да Вәтәндаш мүһарибәсинин гызғын чағында бу мүрачиәт бөјүк әһәмијјәтә малик иди. Мүрачиәтдә кејд едилирди ки, Америкада көләлијә гаршы мүһарибә бүтүн бејнәлхалг пролетариатын мүгәддәраты үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Маркс јазырды ки, Интернасионалын мүхтәлиф өлкәләрдәки бөлмәләринин вәзифәси «һеч дә тәкчә фәһлә синфинин тәшкилат мәркәзләри олмагдан дејил, һәм дә мүхтәлиф өлкәләрдә бизим сон мәгсәдимизә—*фәһлә синфинин игтисади азадлығына* көмәк едән һәр чүр сијаси һәрәкаты мүдафиә етмәкдән ибарәтдир» (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 445). Маркс она наил олмаға чалышырды ки, фәһлә синфи үмумдемократик һәрәкатда авангард олмаг кими шәрәфли ролу јеринә јетирсин, милли вә бејнәлхалг мигјасда мүстәгил сијаси гүввә кими чыхыш етсин.

Маркс вә Енкелс һәр чүр мүтәрәгги, демократик һәрәкаты мүдафиә едәрәк, пролетариатда вә онун Интернасионалдакы габагчыл хадимләриндә мәзлум халгларын өз азадлығы уғрунда мүбаризәсинә әсл бејнәлмиләлчилик мүнасибәти тәрбијә едирдиләр.—*19.*

8 Инкилтәрәнин Шимали Америкадакы 13 мүстәмләкәсинин нүмајәндәләри тәрәфиндән 1776-чы ил ијулун 4-дә Филаделфија конгресиндә гәбул

олунан вә Шимали Америкадакы мүстәмләкәләрин Инкилтәрәдән ајрылдығыны вә мүстәгил республика—Америка Бирләшмиш Штатлары тәшкил олундуғуну е'лан едән *«Истиглалијјәт бәјаннамәси»* нәзәрдә тутулур. Һәмин сәнәддә шәхсијјәт азадлығы, вәтәндашларын ганун гаршысында бәрабәрлији, халг суверенлији һаггында мүддәа кими буржуа-демократик принсипләри ифадә олунмушду. Лакин Америка буржуазијасы вә ири торпаг саһибләри бәјаннамәдә е'лан олунмуш демократик һүгуглары лап әввәлдән позмаға башладылар, халг күтләләрини сијаси һәјатда иштирак етмәкдән узаглашдырдылар вә республика әһалисинин чох һиссәсини тәшкил едән зәнчиләри ади инсан һүгугларындан мәһрум етмиш көләлик тә'сисатыны горујуб сахладылар.—*19.*

9 *Памбыг бөһранының* јаранмасына сәбәб Вәтәндаш мүһарибәси заманы чәнуб гулдар штатларынын шималлыларын донанмасы тәрәфиндән блокадаја алынмасы үзүндән памбыг дашынмасына ара верилмәси идн. Авропа памбыг-парча сәнајесинин хејли һиссәсинин иши позулмушду; бу исә фәһләләрин вәзијјәтинә ағыр тә'сир көстәрмишди. Бүтүн мәһрумијјәтләрә бахмајараг, Авропа пролетариаты Шимал штатларыны гәтијјәтлә мүдафиә едирди.—*20.*

10 *Инкилтәрәнин Шимали Америкадакы мүстәмләкәләринин* Инкилтәрә ағалығына гаршы *истиглалијјәт уғрунда мүһарибәсинә* (1775—1783) сәбәб тәшәккүл тапан Америка буржуа милләтинин мүстәгиллијә вә капитализмин инкишафы үчүн манечилик төрәдән әнкәлләри мәһв етмәјә наил олмаг арзусу иди. Шимали америкалыларын гәләбәси нәтичәсиндә мүстәгил буржуа дөвләти—Америка Бирләшмиш Штатлары јарадылды.—*20, 94, 173.*

11 Маркс *«Прудон һаггында»* мәгаләни «Social Demokrat» гәзетинин редактору Швејтсерин хаһиши илә Прудонун вәфаты мүнасибәтилә јазмышдыр. «Фәлсәфә јохсуллуғу» әсәриндә Маркс Прудонун фәлсәфи, игтисади вә сијаси көрүшләринә вердији тәнгидә бир нөв јекун вурараг, прудонизм идеолокијасынын тамамилә әсассыз олдуғуну ачыб көстәрмишдир. Маркс Прудонун «ичтимаи мәсәләнин һәллинә» јөнәлдилән әмәли лајиһәләринә тохунараг, Прудонун ирәли сүрдүјү «һаваЈы кредит» идејасыны вә һәмин кредитә әсасланан «халг банкы» идејасыны, Прудон мәктәбинин чанфәшанлыгла тәблиғ етдији бу идејаны—Марксын сөзләри илә десәк «башдан-ајағадәк *мешшан* фантазијасыны» мәһведичи тәнгид атәшинә тутур. Маркс Прудона вердији гијмәтә јекун вурараг, ону хырда буржуазијанын типик идеологу кими сәчијјәләндирир.—*21.*

12 *«Social-Demokrat»* («Сосиал-Демократ»)—лассалчы Үмумалман фәһлә иттифагынын органы. Бу адла гәзет 1864-чү ил декабрын 15-дән 1871-чи илдәк Берлиндә нәшр едилмишдир; 1864—1867-чи илләрдә редактору И. Б. Швејтсер олмушдур.—*21, 460.*

13 Прудонун «Essai de grammaire générale» («Үмуми грамматика тәчрүбәси») әсәри нәзәрдә тутулур; һәмин әсәр бу китабда верилмишдир: Bergier. «Les éléments primitifs des langues». Besançon, 1837 (Бержје. «Дилләрин ибтидаи әсаслары». Безансон, 1837).—*21.*

14 Ж. П. Бриссо де Варвилин „Recherches philosophiques. Sur le droit de propriété et sur le vol, considérés dans la nature et dans la société" («Фәлсәфи тәдгигләр. Тәбиәтдә вә чәмијјәтдә көтүрүлән мүлкијјәт һүгугу вә оғурлуг һаггында») әсәриндән бәһс едилир.—*23.*

[15] Ch. Dunoyer. «De la liberté du travail, ou Simple exposé des conditions dans lesquelles les forces humaines s'exercent avec le plus de puissance». T. I—III, Paris, 1845 (Ш. Дүнуаје. «Əмək азадлығы һаггында, јахуд Инсан гүввəләринин өзүнү ən сəмəрəли шəкилдə көстəрдији шəраитин сəдəчə тəсвири». I—III чилдлəр. Парис, 1845).—*26.*

[16] Франсада 1848-чи ил Феврал ингилабы нəзəрдə тутулур.—*26.*

[17] 1848-чи ил ијулун 31-дə Франса Милли мəчлисинии ичласында Прудонун нитги нəзəрдə тутулур. Прудои бу иитгиндə хырда буржуа утопик доктриналары руһунда бир сыра тəклифлəр (борч фаизинин ləғв едилмəси вə и. а.) ирəли сүрмүш, ејни заманда 1848-чи ил ијунун 23—26-да Парисдə пролетар үсјаныныи иштиракчыларына диван тутулмасыны зоракылыг вə өзбашыналыг тəзаһүрү кими сəчијjələндирмишди.—*26.*

[18] *Ијун үсјаны*—1848-чи ил ијунун 23—26-да Парис фəһlələриинин гəһрəмаилыг үсјаны; франсыз буржуазијасы үсјаны олмазын бир амансызлыгла јатыртды. Үсјан тарихдə пролетариат илə буржуазија арасында биринчи бөјүк вətəндаш мүһарибəси иди.—*26, 180, 199, 221, 229, 347.*

[19] Прудон тəрəфиидəн Франса милли мəчлисинин малијjə комиссијасына верилəн тəклифлəр əлејһинə Тјерин 1848-чи ил ијулун 26-дакы нитги нəзəрдə тутулур.—*26.*

[20] «Cratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon Paris, 1850 («Һавајы кредит, Ч-б. Фр. Бастиа илə ч. Прудои арасында дискуссија». Парис, 1850).—*27.*

[21] P. J. Proudhon. «Si les traités de 1815 ont cessé d'exister? Actes du futur congres». Paris, 1863 (П. Ж. Прудон. «1815-чи ил мүгавиlələри даһа мөвчуд дејилми? Кələчəк коигресин актлары». Парис, 1863). Прудои бу əсəриндə Полша һаггында 1815-чи ил Вјана конгресинин гəрарларына јенидəн бахылмасы əлејһинə вə Полша Милли азадлыг һəрəкатына Авропа демократијасынын јардым көстəрмəси əлејһинə чыхараг, бунунла да рус чаризминин зүлмкарлыг сијасətинə һагг газаидырырды.—*28.*

[22] Бу əсəр 1865-чи илин ијунунда Баш Шураныи ичласларында Марксын мə'рузəсинин мətнидир. Һəмин əсəрдə Маркс өзүнүн изафи дəјəр нəзəријjəсинин əсасларыны илк дəфə ачыг шəрһ етмишдир. Əмək һаггынын артмасынын фəһlələриин вəзијjətини јахшылашдыра билмəјəчəјини иддиа едəн вə тред-јунионларын фəалијjətинни зəрəрли һесаб етмək лазым олдуғуну көстəрəн Интернасионал үзвү Уестонуи сəһв бахышларыиа гаршы билаваситə јенəлдилəн мə'рузə ејни заманда фəһlələриин игтисади мүбаризəсинə вə һəмкарлар иттифагларына мəнфи мүнасибəт бəслəјəн прудончулара, һабеله лассалчылара зəрбə ендирирди. Маркс өз мə'рузəсиндə пролетарларын онлары истисмар едəн капитал гаршысында пассивлик вə мүтилијини тəблиғ етмəјə гаршы гətиjjətlə чыхыш едир, фəһlələриин игтисади мүбаризəсинин ролуну вə əһəмиjjətини нəзəри чəһətдəн əсасландырыр, бу мүбаризəни пролетариатын сон мəгсədинə—муздлу əмək системиини ləғвинə табе етмək зərурətини гејд едир. Мə'рузəнин мətни Марксын əљазмасы шəклиндə сахланмышдыр. Мə'рузə илк дəфə Марксын гызы Елеонора тəрəфиндəн 1898-чи илдə Лондонда «Value, price and profit» («Дəјəр, гијмət вə мəнфəət») башлығы алтында Е. Евелингни мүгəддимəси илə дəрч етдирилмишдир. Əљазмасында кириш һиссəснин вə биринчи алты параграфын башлығы јох иди вə башлыглар Евелинг тəрəфиндəн верилмишди. Индики нəшрдə үмуми башлыгдан савајы бүтүн башлыглар сахланмышдыр.—*30.*

23 «Мүвәггәти Низамнамә»дә нәзәрдә тутулдуғу кими, 1865-чи илдә Брүсселдә конгрес чағырылмалы иди. Лакин конгрес әвәзинә Лондонда илкин конфранс чағырылды (бу конфранс һаггында 39-чу гејдә бах.)—*30.*

24 Франсада буржуа ингилабы дөврүндә јакобин Конвенти 1793-чү вә 1794-чү илләрдә әмәк һаггынын сабит максимум дәрәчәси илә бәрабәр бир сыра ән зәрурн мәһсулларын сабит максимум гиймәтләрини мүәјјән етмишди.—*38.*

25 *Елмин инкишафына Британија јардым чәмијјәти* 1831-чи илдә јарадылмышдыр вә индијәдәк мөвчуддур. Маркс 1861-чи илин сентјабрында Чәмијјәтин игтисади бөлмәсинин јығынчағында У. Нјумарчын (Маркс онун фамилијасынын јазылышында сәһвә јол вермишдир) чыхышыны нәзәрдә тутур.—*38.*

26 Бах: R. Owen. «Observations on the Effect of the Manufacturing System». London, 1817, p. 76 (Р. Оуен. «Сәнаје системинии тә'сири һаггында гејдләр». Лондон, 1817, сәһ. 76).—*39.*

27 1853—1856-чы илләрдәки Крым мүһарибәсиндән сөһбәт кедир.—*40.*

28 XIX әсрин орталарында кәнд јерләриндә мәнзилләрнн күтләви сурәтдә сөкүлмәсинин күчләнмәсиндә белә бир вәзијјәт рол ојнамышды ки, јохсулларын хејринә торпаг саһибинин өдәдији веркинин мигдары онун торпағында јашајан јохсулларын сајындан хејли дәрәчәдә асылы иди. Торпаг саһибләри өзләринин еһтијач дујмадыглары, лакин «артыг» кәнд әһалиси үчүн сығыначаг ола билән биналары билә-билә сөкүрдүләр. (Бу барәдә әтрафлы мә'лумат үчүн бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 23-чү чилд, сәһ. 686—705).—*40.*

29 *Инчәсәнәт вә пешә чәмијјәти* (Society of Arts) 1754-чү илдә Лондонда тә'сис едилмиш буржуа маарифчи вә филантропик чәмијјәти. Ады чәкилән реферат Чон Мортонун оғлу Чон Чалмерс Мортон тәрәфиндән охунмушду.—*40, 127.*

30 Харичдән тахыл кәтирилмәсини мәһдудлашдырмаға вә ја гадаған етмәјә доғру јөнәлдилән *тахыл ганунлары* адландырылан ганунлар Инкилтәрәдә ири торпаг саһибләринин—лендлордларын хејринә верилмишди. 1838-чи илдә Манчестер фабрикчиләри Кобден вә Брајт тахыл ганунларына гаршы Чәмијјәт тә'сис етмишдиләр. Там тичарәт азадлығы ирәли сүрән Чәмијјәт фәһләләрин әмәк һаггыны ашағы салмаг, торпаг аристократијасынын игтисади вә сијаси мөвгеләрини зәифләтмәк мәгсәди илә тахыл ганунларынын ләғв едилмәсинә чалышырды. Бу мүбаризә нәтичәсиндә 1846-чы илдә тахыл ганунларынын ләғв олунмасы һаггында ганун лајиһәси гәбул едилди ки, бу да торпаг аристократијасы үзәриндә сәнаје буржуазијасынын гәләбәси демәк иди.—*41, 100.*

31 A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 93 (А. Смит. «Халгларын сәрвәтинин тәбиәт вә сәбәбләринин тәдгиги». I чилд, Единбург, 1814, сәһ. 93).—*56.*

32 XVIII әсрин ахырында Франса буржуа ингилабы дөврүндә Инкилтәрәнин Франса әлејһинә апардығы мүһарибәләрдән сөһбәт кедир. Бу мүһарибәләр заманы Инкилтәрә һөкүмәти өз өлкәсиндә зәһмәткеш күтләләрә гаршы амансыз террор режими мүәјјән етмишди. Мәсәлән, һәмин дөврдә

бир сыра халг иғтишашлары јатырылмыш вə фəһлə иттифагларыны гадағаи едəн гануилар гəбул олунмушду.—*72, 146.*

33 К. Маркс Малтусун «An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated». London, 1815. («Рентанын тəбиəти вə артмасы һаггында, һабелə ону тənзим едəн принсипləр һаггында тəдгигат». Лондон, 1815) сəрləвһəли памфлетини нəзəрдə тутур.—*72.*

34 *Иш евləри* Инкилтəрədə XVII əсрдə јарадылмышды, 1834-чү илдə, гəбул едилмиш «јохсуллар һаггында гануи»а көрə иш евləри јохсуллара јеканə көмək формасына чеврилмишди; иш евləриндə һəбсхана—каторга режими һөкм сүрүрдү вə халг арасында «јохсуллар үчүн бастилијалар» адландырылмышды.—*72.*

35 *Чагкернаут* (Чаһаннəтһа)—һинд аллаһы Вишнунун тəчəссүмləриндəн биридир. Чагкернаут мə'бəдинин каһинləри күтləви зијарəтдəн бөјүк кəлир əлдə едирдиləр (һəм дə бајадера адланыб мə'бəддə јашајан гадынлар фаһишəлијə ширинкдирилирди). Чагкернаут ајини һəддиндən артыг төмтəраглы мəрасимлə, һабелə диндарларын өзləринə ишкəнчə вермəсинə, интиһар етмəсинə кəлиб чатаи ифрат дини фанатизмлə фəргləнирди. Бөјүк бајрам күнləриндə диндарларын бə'зиləри өзləрини Вишну—Чагкернаутун тəсвирləри кəздирилəн арабанын алтына атырдылар.—*73.*

36 Инкилтəрədə XVI əсрдəн мөвчуд олан *јохсуллар һаггында гануилара* көрə һəр бир мəһəллədə јохсулларын хејринə хүсуси верки алынырды; өзүнү вə аиләсини тə'мин едə билмəјən мəһəллə сакинləри јохсуллара көмək кассасы васитəси илə јардым алырдылар.—*77.*

37 D.Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation» London, 1821, p. 479 (Д. Рикардо. «Сијаси игтисадын вə верки гојулушунун гринсипləри һаггында». Лондон, 1821, сəһ. 479).—*79, 466.*

38 Бу *Тə'лимат* Маркс тəрəфиндəн Мүвəггəти Мəркəзи Шуранын (сонралар Баш Шура адландырылмышдыр) нүмајəндələри үчүн јазылмышдыр; һəмин нүмајəндəлəр Бејнəлхалг Фəһлə Бирлијинин 1866-чы ил сентјабрын 3—8-дə Ченеврədə кечирилмиш I конгресинə көндəрилмишдиләр. Тə'лимат конгресдə мүзакирə едилмəли олан мəсələлəрин һəллини верирди. Тə'лиматда бир сыра конкрет вəзифəлəр ирəли сүрүлмүшдү. Бу вəзифəлəрин јеринə јетирилмəси уғрунда мүбаризə фəһлə күтləлəрини сых бирləшдирмəли, онларын синфи шүуруну јүксəлтмəли, онлары фəһлə синфинин үмуми мүбаризəсинə чəлб етмəли иди. Тə'лиматда Маркс тəрəфиндəн ифадə олунмуш доггуз бəндин алтысы: бејнəлмилəл фəалијјət бирлији һаггында, иш күнүнүн гысалдылмасы һаггында, ушагларын вə гадынларын əмəји һаггында, кооператив əмəји һаггында, һəмкарлар иттифаглары һаггында, даими ордулар һаггында бəндлəр конгресин гəтнамələри кими гəбул едилди.—*82.*

39 1865-чи ил сентјабрын 25—29-да кечирилмиш *Лондон конфрансы* нəзəрдə тутулур; конфрансын ишиндə Баш Шуранын үзвləри вə ајры-ајры бөлмələрин рəһбəрлији иштирак едирдиләр. Конфранс Баш Шуранын мə'рузəсини динləди, онун малијjə һесабатыны вə гаршыдакы коигресин күндəлијини тəсдиг етди. Һазырланмасына вə кечирилмəсинə Марксын рəһбəрлик етдији Лондон конфрансы Интернасионалын тəшəккүл тапдығы вə тəшкилатча формалашдығы дөврдə бөјүк рол ојнады.—*83, 278.*

40 Ганунверичиликлə 8 саатлыг иш күнү мүəјјən едилмəси һаггында мəсəлə Америка фəһлə гуруптајында мүзакирə олунмушду; гуруптај 1866-чы ил августун 20-дən 25-дək Балтиморда кечирилмишди. Гуруптај һəмчинин фəһləләрин сијаси фəалијјəти һаггында, кооператив бирликləри һаггында, бүтүн фəһləләрин тред-јунионларда бирləшмəси һаггында, тə'тилләр һаггында мəсəләләри вə башга мəсəләләри мүзакирə етди.—*85, 464.*

41 1865—1867-чи илләрдə сечки һүгугунун икинчи ислаһаты уғрунда үмумдемократик һərəкатда Инкилтərə тред-јунионларының кениш иштиракындан сөһбət кедир.

Сечки һүгугу ислаһаты тəрəфдарларының 1865-чи ил февралын 23-дə кечирилмиш јығынчағында Интернасионалын Баш Шурасының тəшəббүсү вə јахындан иштиракы илə Ислаһат Чəмијјətинин тə'сис олунмасы һаггында гərар гəбул едилмишди; Ислаһат Чəмијјəти фəһləләрин икинчи ислаһат уғрунда күтləви һərəкатына рəһбəрлик үчүн сијаси мəркəз олду. Марксын тə'киди илə Ислаһат Чəмијјəти өлкənин јашлы киши əһалисинин һамысы үчүн үмуми сечки һүгугу тəләбини ирəли сүрмүшдү. Лакин Ислаһат Чəмијјətинин рəһбəрлијинə дахил олан буржуа радикалларынын тəрəддүдləри, һабелə тред-јунионларын оппортунист лидерləринин сазишчилији нəтичəсиндə Ислаһат Чəмијјəти Баш Шуранын мүəјјən етдији хəтти һəјата кечирə билмəди; инкилис буржуазијасы һərəкаты парчаламаға мүвəффəг олду вə 1867-чи илдə јолуг ислаһат кечирилди; һəмин ислаһат јалныз хырда буржуазијаја вə фəһлə синфинин јухары тəбəгəсинə сечки һүгуглары верди, онун əсас күтləсини сијаси чəһəтдən əввəлки кими јенə дə һүгугсуз вəзијјətдə сахлады.—*89, 463, 465.*

42 АБШ-да Вətəндаш мүһарибəси заманы Америка тред-јунионлары гулдарлар əлејһинə мүбаризədə Шимал штатларына фəал јардым көстəрирдиләр.—*89.*

43 Шеффилдə инкилис тред-јунионларынын конфрансы 1866-чы ил ијулун 17—21-дə олмушдур. Конфрансда локаутлара гаршы мүбаризə мəсəләси мүзакирə едилмишди.—*89.*

44 *Мүгəддəс иттифаг*—Авропа монархларынын иртичачы бирлији иди, ајры-ајры өлкələрдə ингилаби һərəкаты əзмək вə бу өлкələрдə феодал-монархија режимləрини сахламаг үчүн чар Русијасы, Австрија вə Пруссија тəрəфиндən 1815-чи илдə тə'сис едилмишди.—*91, 100.*

45 *«Капитал»* марксизмин даһијанə əсəридир. Маркс өзүнүн башлыча əсəрини јаратмаг үзəриндə 40-чы илләрин əввəлиндən өмрүнүн ахырынадək гырх ил чалышмышдыр. «Маркс игтисади гурулушун тəмəл олдуғу вə сијаси үстгурумун һəмин тəмəл үзəриндə учалдығы фикринə кələрək, ən чох һəмин игтисади гурулушу тədгиг етмəјə диггəт вермишдир» (В. И. Ленин. Əсəрləри, 4-чү нəшри, 19-чу чилд, сəһ. 5).

Маркс сијаси игтисадла мүнтəзəм сурəтдə 1843-чү илин ахырларындан Парисдə мəшғул олмаға башламышдыр. Онун бу саһədəки илк тədгигləри өз əксини «1844-чү илин игтисади-фəлсəфи əлјазмалары», «Алман идеолокијасы», «Фəлсəфə јохсуллуғу», «Муздлу əмək вə капитал», «Коммунист партијасынын манифести» вə башга əсəрləриндə тапмышдыр. Артыг һəмин əсəрləрдə капиталист истисмарынын əсаслары, капиталистləрлə муздлу фəһləләрин мənафејинин бир-бири илə барышмаз əксилији, капитализмин бүтүн игтисади мүнасибəтləринин антагонист вə кечичи характери ачылыб көстəрилир.

1848—1849-чу илләрдəки инкилабын чошғун һадисələри илə əлагədар олан мə'лум фасиләдən сонра Маркс өз игтисади тədгигləрини јалныз Лон-

донда давам етдирә билди; о, Лондона 1849-чу илин августунда мүһаҹирәт етмәјә мәчбур олмушду.

1857—1858-чи илләрдә Маркс 50 чап вәрәгиндән чох һәчмдә әлјазмасы јарадыр ки, бу да кәләчәк «Капитал»ын илкин гарасыны тәшкил едир. Һәмин әлјазмасы илк дәфә јалныз 1939—1941-чи илләрдә Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту тәрәфиндән орҹиналын өз дилиндә «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie» («Сијаси игтисадын тәнгидинин әсас чәһәтләри») ады илә дәрч едилмишдир. Ејни заманда о, үмумән бүтүн әсәрин планынын илкин гарасыны јазыр, сонракы ајларда буну дәфәгләшдирир вә 1858-чи илин апрелиндә бүтүн әсәри 6 китабда шәрһ етмәји гәрара алыр. Лакин тезликлә Маркс өз әсәрини һиссә-һиссә, ајры-ајры бурахылышларла нәшрә башламағы гәрара алыр.

1858-чи илдә о, биринчи бурахылыш үзәриндә ишләмәјә башлајыр; «Сијаси игтисадын тәнгиндинә дәнр» адландырылан һәмин китаб 1859-чу илдә чапдан чыхмышдыр. Маркс сонракы бурахылышлар үзәриндә ишләјәрәк, 1861—1863-чү илләрдә тәгрибән 200 чап вәрәги һәчминдә олан вә 23 дәфтәр тәшкил едән санбаллы әлјазмасы јарадыр; һәмин әлјазмасы да 1859-чу ил китабы кими «Сијаси игтисадын тәнгиндинә дәнр» адландырылмышдыр. Бу әлјазмасынын чох һиссәси (VI—XV вә XVIII дәфтәрләр) игтисад тә'лимләринин тарихиндән бәһс едир. Ону Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту рус дилиндә чапа һазырлајыб «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» («Капитал»ын IV чилди) ады илә нәшр етмишдир. Галан дәфтәрләрдә «Капитал»ын бүтүн үч чилдинин проблемләриндән аз вә ја чох дәрәчәдә бәһс олунур.

Ишин сонракы кедишиндә Маркс өз әсәринин әввәлки планыны дәјишир. 6 китабдан ибарәт план «Капитал»ын 4 чилдлик планы илә әвәз едилмишди. 1863—1865-чи илләрдә Маркс јени, олдугча бөјүк бир әлјазмасы јарадыр ки, бу да «Капитал»ын үч нәзәри чилдинин этрафлы ишләнмиш биринчи варнантыны тәшкил еднр. Јалныз бүтүн әсәр там шәкилдә јазылдыгдан сонра (јанвар 1866-чы ил) Маркс буну чап үчүн гәти сурәтдә һазырламаға башлајыр, һәм дә Енкелсин мәсләһәти илә о, бүтүн әсәри бирдән чапа һазырламаг дејил, илк нөвбәдә «Капитал»ын биринчи чилдини һазырламаг гәрарына кәлир. Маркс өз әсәри үзәриндә ахырынчы дәфә чох бөјүк дәгигликлә ишләмәли олду вә беләликлә, «Капитал»ын биринчи чилдини бүтүнлүклә бир даһа јенидән ишләјиб һазырлады.

«Капитал»ын биринчи чилди чапдан чыхдыгдан сонра (сентјабр 1867-чи ил) Маркс китабын алман дилиндә јени нәшрләринин һазырланмасы вә харичи дилләрә тәрчүмәси илә әлагәдар олараг, онун үзәриндә ишләмәкдә давам едир. О, икинчи нәшрдә (1872-чи ил) бир чох дәјишикликләр едир, 1872-чи илдә Петербургда чыхан вә «Капитал»ын харичи дилләрә биринчи тәрчүмәси олан русча нәшри илә әлагәдар мүһүм көстәришләр верир, 1872—1875-чи илләрдә ајры-ајры бурахылышларла дәрч олунан франсызча тәрчүмәсини хејли дәрәчәдә јенидән ишләјиб редактә едир.

Дикәр тәрәфдән «Капитал»ын биринчи чилди чапдан чыхдыгдан сонра Маркс бүтүн әсәри тезликлә баша чатдырмаг мәгсәди илә сонракы чилдләр үзәриндә чалышмагда давам едир. Лакин бу она мүјәссәр олмур. I Интернасионалын Баш Шурасындакы чохчәһәтли фәалијјәти онун вахтыны чох алыр. Сәһһәтинин пис олмасы үзүндән иши тез-тез дајандырмалы олур.

«Капитал»ын сонракы ики чилди Марксын вәфатындан сонра Енкелс тәрәфиндән чапа һазырланыб нәшр едилмишдир; икинчи чилд 1885-чи илдә, үчүнчү чилд 1894-чү илдә чапдан чыхмышдыр. Бунунла Енкелс елми коммунизм хәзинәсинә чох гиҗмәтли төһфә вермишдир.

Бу нәшрдә «Капитал»ын биринчи чилдинин 24-чү фәсли дәрч едиләркән, сәтиралты гејдләрә Марксын өзү тәрәфиндән верилмиш нөмрәләр сахланмышдыр.—*92.*

46 Маркс «Капитал»ын I чилдинин алманча биринчи нәшриндәки биринчи фәсли («Әмтәә вә пул») нәзәрдә тутур. Һәмин чилдин алманча икинчи вә сонракы нәшрләриндә она биринчи бөлмә уjғун кәлир (бах: К. Маркс. «Капитал», биринчи чилд, 1969, сәһ. 45—152).—*92, 465.*

47 Ф. Лассалын «Herr Bastiat—Schulze von Delitsch, der ökonomische Julian, oder: Capital und Arbeit». Berlin 1864. (Чl-б Бастиа Шултсе-Делич, игтисади Јулиан вә ја Капитал вә әмәк». Берлин, 1864) әсәринин үчүнчү фәсли нәзәрдә тутулур.—*92.*

48 *Али килсә*—англикан килсәсиндә мәсләк; тәрәфдарлары әсасән аристократија ичәрисиндә иди; гәдим дәбдәбәли ајинләри сахламагла католисизм илә ардычыл әлагә олдуғуну нәзәрә чарпдырырды.—*95.*

49 *S. Mayer.* «Die sociale Frage in Wien. Studie eines «Arbeitgebers»». Wien, 1871, ((З. Мајер. «Вјанада ичтимаи мәсәлә. Бир «саһибкарын» етүдү». Вјана, 1871).—*98.*

50 «Капитал»ын биринчи чилдинин алманча дөрдүнчү нәшриндә (1890) һәмин сөзардынын әввәлинчи дөрд абзасы атылмышдыр. Икинчи нәшрдә олдуғу кими, бу чилддә дә сөзарды бүтүнлүклә верилир.—*98.*

51 *«Der Volksstaat»* («Халг дөвләти»)—алман Сосиал-демократ фәһлә партијасынын (ејзенахлыларын) мәркәзи органы; 1869-чу ил октјабрын 2-дән 1876-чы ил сентјабрын 29-дәк Лејпсигдә нәшр едилмишдир. Гәзетә үмуми рәһбәрлији В. Либкнехт һәјата кечирирди, нәшриjjатын мүдири А. Бебел иди. Маркс вә Енкелс гәзетдә әмәкдашлыг едир, гәзетин редактә олунмасына даим јардым көстәриридиләр. 1869-чу илдәк гәзет «Demokratisches Wochenblatt» ады алтында чыхмышдыр (бах: 87-чи гејд).

И. Дитскенин 1868-чи илдә «Demokratisches Wochenblatt» гәзетиинин 31, 34, 35 вә 36-чы нөмрәләриндә дәрч олунмуш «Карл Маркс. «Капитал. Сијаси игтисадын тәнгиди». Һамбург, 1867» мәгаләсиндән сөһбәт кедир.—*101, 187, 329, 340, 476, 478.*

52 *«The Saturday Review of Politics, Literature, Science, and Art»* («Сијасәт, әдәбиjjат, елм вә инчәсәнәт мәсәләләринә даир шәнбә ичмалы»)—инкилис һәфтәлик мүһафизәкар журналы, 1855-чи илдән 1938-чи илә-дәк Лондонда чыхырды.—*102.*

53 *«Санкт-Петербургскије ведомости»*—рус күндәлик гәзети, рәсми һөкумәт органы; бу адла 1728—1914-чү илләрдә чыхмышдыр; 1914—1919-чу илләрдә «Петроградскије ведомости» ады илә чыхырды.—*102.*

54 1867—1883-чү илләрдә Парисдә чыхан *«La Philosophie positive. Revue»* («Позитивист фәлсәфә. Ичмал») журналындан сөһбәт кедир. 1868-чи илин нојабр—декабрында журналын үчүнчү нөмрәсиндә «Капитал»ын биринчи чилди һаггында гыса ресензија дәрч олунмушду. Ресензијаны О. Контун позитивист фәлсәфәсинин ардычылы Ј. В. Де-Роберти јазмышды.—*102.*

55 *Н. Зибер.* «Сонракы әлавәләр вә изаһатларла әлагәдар оларағ Д. Рикардонун дәјәр вә капитал нәзәриjjәси», Кијев, 1871, сәһ. 170.—*102.*

56 *«Вестник Јевропы»*—буржуа-либерал мәсләкли тарихи-сијаси вә әдәби журнал; 1866-чы илдән 1918-чи илә-дәк Петербургда чыхмышдыр.—*103.*

57 Алман буржуа философлары Бүхнер, Ланке, Дүринг, Фехнер вә башгалары нәзәрдә тутулур.—*105.*

58 Дүнја базарында ингилаб дедикдә бурада о заманын бөјүк чоғрафи кәшфләри: Кубанын, Һаитинин вә Баһам адаларынын, Шимали Америка гит'әсинин, Африканын чәнуб тәрәфиндән Һиндистана дәниз јолунун вә нәһајәт, Чәнуби Америка гит'әсинин кәшф едилмәси нәтичәсиндә XV әсрин ахырларындан дәниз тичарәтиндә Кенујанын, Венесијанын вә Шимали Италијанын башга шәһәрләринин ролунун кәскин сурәтдә азалмасы нәзәрдә тутулур.—*110.*

59 J. Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy» Vol. I, Dublin, 1770, p. 52 (Ч. Стуарт. «Сијаси игтисадын әсаслары һаггында тәдгигат». I чилд, Дублин, 1770, сәһ. 52).—*112.*

60 *«Pauper ubique jacet»* («Јохсуллар һәр јердә бинәсибдирләр»)—Овидинин «Фасты» әсәриндән көтүрүлмүш сөзләрдир, биринчи китаб, 218-чи мисра.—*115.*

61 Јәгин ки, гачғын кәндлиләрин ахтарылмасы һаггында Фјодор Ивановичин чарлығы замаиы 1597-чи илдә верилмиш фәрман нәзәрдә тутулур; о заман Русијанын һөкмдары әслиндә Борис Годунов иди. Мүлкәдарларын дөзүлмәз зүлмүндән вә әсарәтиндән гачмыш кәндлиләр һәмин фәрмана әсасән, беш ил әрзиндә ахтарылыб тапылмалы вә мәчбури сурәтдә әввәлки саһибләринә гајтарылмалы идиләр.—*118.*

62 1688-чи илдәки дөвләт чеврилиши Инкилтәрә буржуа тарихшүнаслығында *«шанлы ингилаб»* адыны алмышдыр; бу чеврилиш нәтичәсиндә Инкилтәрәдә Стуартлар сүлаләси деврилмиш вә Оранлы Вилһелм башда олмагла конститусијалы монархија гурулмушду (1689); конститусијалы монархија торпаг саһиби олан аристократија илә ири буржуазија арасында сазишә әсасланырды.—*118.*

63 Бизим ерамыздан әввәл 367-чи илдә Романын халг трибунлары Литсини вә Секстинин аграр гануну нәзәрдә тутулур; плебејләрин патрисиләрә гаршы мүбаризәси нәтичәсиндә гәбул олунан бу ганун дөвләтин торпаг фондундан 500 јукердән чох (тәгрибән 125 һектар) торпаға саһиб олмағы Рома вәтәндашларына гадаған едирди.—*121.*

64 Стуарт крал сүлаләси тәрәфдарларынын 1745—1746-чы илләрдәки үсјаны нәзәрдә тутулур, онлар Инкилтәрә тахтына «кәнч иддиачы» Чарлз Едвардын чыхарылмасыны тәләб едирдиләр. Үсјан ејни заманда Шотландија вә Инкилтәрә халг күтләләринин лендлордлар тәрәфиндән истисмар едилмәсинә гаршы вә күтләви сурәтдә торпагсызлашмаја гаршы онларын протестини әкс етдирирди. Үсјаны Инкилтәрәнин низами гошунлары јатырдыгдан сонра Шотландијанын дағлыг һиссәсиндә клан системи шиддәтлә дағылмаға башлады вә кәндлиләрин торпаглардан говулмасы даһа интенсив характер алды.—*124.*

65 *Таксменләр* клан системинин һөкмранлығы заманы билаваситә клан башчысына—лердә («бөјүк адама») табе олан ағсаггаллара дејилирди. Лерд бүтүн кланын мүлкијјәти олан торпағы («такы») ағсаггаллара пајлајыб онларын һимајәсинә верирди, лердин һакимијјәтини гәбул етмәк әламәти олараг, она кичик хәрач верирдиләр. Таксменләр дә өз нөвбәләриндә торпаг саһәләрини өз вассаллары арасында бөлүшдүрүрдүләр. Клан системи дағылдыгда лерд лендлорда, таксменләр исә маһијјәт е'тибарилә капиталист фермерләрә чевриларләр. Бунуила бирликдә кечмиш хәрачын да јерини торпаг рентасы тутур.—*124.*

66 *Келлер*—Шимали вə Гəрби Шотландија дағ рајонларынын јерли əһалиси, гədим келтлəрин нəсилləри.—*124.*

67 Маркс 1853-чү ил февралын 9-да «New-York Daily Tribune» гəзетиндə дəрч олунмуш өз мəгаləсини—«Сечкиләр.—Малијjə чətинликləри.—Һерсокинја Сатерленд вə көləлик» мəгаləсини нəзəрдə тутур (бах: К. Маркс вə Ф. Енкелс. Əсəрləри, 2-чи нəшри, 8-чи чилд, сəһ. 521—528).

«New-York Daily Tribune» («Њју-Јорк күндəлик трибунасы»)—Америкanын тəрəггипəрвəр буржуа гəзети, 1841-чи илдəн 1924-чү илəдəк нəшр едилмишдир. Маркс вə Енкелс 1851-чи илин августундан 1862-чи илин мартынадəк гəзетдə əмəкдашлыг етмишləр.—*125.*

68 *Отузиллик мүһарибə* (1618—1648)—протестантларла католикләр арасындакы мүбаризəнин доғурдуғу Үмумавропа мүһарибəси. Алманија бу мүбаризəнин башлыча меjданы, мүһарибə иштиракчыларынын һəрби сојғунчулуг вə гəсбкарлыг иддиалары објекти олмушду.—*127, 334.*

69 *«The Economist»* («Игтисадчы»)—Инкилтəрədə игтисадиjjат вə сијасəт мəсəләləрнnə даир һəфтəлик журнал, 1843-чү илдəн Лондонда чыхыр; нри сəнаје буржуазијасынын органыдыр.—*128.*

70 *Petty Sessions* (кичик сессијалар)—Инкилтəрədə барышыг мəһкəмələринин сессијалары; садəләшдирилмиш мəһкəмə иҹраaты үзрə хырда ишləрə бахырлар.—*131.*

71 A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 237 (бах: русча нəшри: Смит, А. «Халгларын варланмасынын тəбиəти вə сəбəбləри һаггында». М.—Л., 1935, I чилд, сəһ. 127).—*133.*

72 [Linguet, N.]. «Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société». T. I, Londres, 1767, p. 236 ([Ленке, Н.] «Мүлки ганунлар нəзəриjjəси вə ја Чəмиjjətин башлыча əсаслары». I чилд, Лондон, 1767, сəһ. 236).—*133.*

73 *Коалисијалар əлеjһинə ганунлар*—Инкилтəрə парламенти тəрəфиндəн 1799-чу вə 1800-чү илləрдə гəбул едилмиш ганунлардыр; һəр һансы фəһлə тəшкилатларынын јарадылмасы вə фəалиjjəти һəмин ганунлара əсасəн гадаған едилирди. 1824-чү илдə парламент бу ганунлары ləғв етмиш вə онларын ləғви 1825-чи илдə парламент тəрəфиндəн бир даһа тəсдиг олунмушду. Лакин фəһлə иттифагларынын фəалиjjəти бундан сонра да кəскин шəкилдə мəһдудлашдырылырды. Һətта, фəһləләрин иттифага дахил олмасы вə тə'тилləрдə иштирак етмəси уғрунда тəшвигат «чəбр» вə «зоракылыг» һесаб олунур вə бунун үстүндə чинаjət иши кими чəза верилирди.—*134.*

74 *«Конспирасијалар» əлеjһинə* ганун Инкилтəрədə һəлə орта əсрləрдə мөвчуд иди. Һəмин гануна əсасəн, коалисијалар əлеjһинə ганунлар (бах: 73-чү гејд) гəбул олунмамышдан əввəл дə, онлар ləғв едилдикдəн сонра да фəһləләрин тəшкилатлары вə синфи мүбаризəси əзилирди.—*136.*

75 1793-чү илин иjунундан 1794-чү илин иjунунадəк Франсада јакобин диктатурасы һөкумətиндən бəһс едилир.—*137.*

76 A. Anderson. «An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce, from the Earliest Accounts to the present Time»

(А. Андерсон. «Тичарәт һаггында ән илкин мә'луматдан индики заманадәк тичарәтин тарихи вә хроноложи очерки»). Биринчи нәшри 1764-чү илдә Лондонда чыхмышды.—*140, 154.*

77 J. Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy Vol. 1, Dublin. 1770, First book, Ch. XVI (Ч. Стуарт. «Сијаси игтисадын әсаслары һаггында тәдгигат». I чилд, Дублин, 1770, биринчи китаб, XVI фәсил).—*140.*

78 Нидерландын (индики Белчиканын вә Һолландијанын әразиси) Испанијадан ајрылмасы 1566—1609-чу илләрин буржуа ингилабы нәтичәсиндә баш вермишди; ингилаб буржуазијанын вә халг күтләләринин феодализмә гаршы мүбаризәси илә Испанијанын ағалығы әлејһинә милли азадлыг мүһарибәсини өзүндә бирләшдирирди. 1609-чу илдә Испанија бир сыра мәғлубијјәтләрдән сонра буржуа Һолландија республикасынын истиглалијјәтини танымаға мәчбур олду. Индики Белчиканын әразиси 1714-чү иләдәк испанларын әлиндә галды.—*146.*

79 *«Тирјәк мүһарибәләри»*—Чин әлејһинә ишғалчылыг мүһарибәләри; һәмин мүһарибәләри 1839—1842-чи илләрдә Инкилтәрә тәк өзү, 1856—1858-чи вә 1860-чы илләрдә Франса илә бирликдә апарырды. Биринчи мүһарибәнин башланмасына Чин һакимијјәт органларынын тәдбирләрн сәбәб олмушду; бу тәдбирләр инкилисләрин гачагчылыгла тирјәк алвери етмәсинә гаршы јөнәлдилмишди. Мүһарибәләрнн ады да бурадан әмәлә кәлмишдир.—*146.*

80 *Ост-Һинд компанијасы*—Инкилтәрәнин тичарәт компанијасы; 1600-чү илдән 1858-чи иләдәк давам етмиш, Инкилтәрәнин Һиндистанда, Чиндә вә Асијанын башга өлкәләриндә сојғунчу мүстәмләкә сијасәти үчүн аләт олмушду. Узун заман Һиндистанла тичарәт инһисары вә бу өлкәни идарә етмәјин ән мүһүм вәзифәләри компанијанын әлиндә иди. 1857—1859-чу илләрдә Һиндистанда милли азадлыг үсјаны Инкилтәрәни өзүнүн мүстәмләкә һөкмранлығы формаларыны дәјишдирмәјә, 1858-чи илдә Ост-Һинд компанијасыны ләғв етмәјә вадар етди.—*147.*

81 Маркс Күлихин бу әсәриндән ситат кәтирир: «Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unsrer Zeit». Bd. I, Jena, 1830, S. 371 («Заманәмизин ән мүһүм тичарәт дөвләтләри тичарәтинин, сәнајесинин вә әкинчилијинин тарихи тәсвири». I чилд, Ијена, 1830, сәһ. 371).—*149.*

82 Маркс бурада көрүнүр, Јан де Виттә иснад верилән вә илк дәфә 1662-чи илдә Лејдендә дәрч олунмуш «Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West—Friesland» («Һолландија вә Гәрби Фрисландија республикасынын ән мүһүм сијаси принсипләринин вә әхлаг гајдаларынын көстәричиси») китабынын инкилисчә нәшринә истинад едир. Инди мүәјјән едилмиш олдуғу кими, Јан де Витт тәрәфиндән јазылмыш ики фәсил истисна олмагла, һәмин китабын мүәллифи Һолландија игтисадчысы вә сәһибкары Питер фон дер Һоре (бир ады да Питер ља Курдур) иди.—*151.*

83 *Јәддиллик мүһарибә* (1756—1763)—феодал-мүтләгијјәтчи дөвләтләрин ишғалчылыг чәһдләри вә Франса илә Инкилтәрәнин мүстәмләкә рәгабәти нәтичәсиндә баш вермиш Үмумавропа мүһарибәси. Мүһарибә нәтичәсиндә Франса өзүнүн ән бөјүк мүстәмләкәләрини (Канаданы, Ост-Һинддәки торпагларыны вә с.) Инкилтәрәјә вермәли олду; Пруссија, Австрија вә Саксонија мүһарибәдән әввәлки сәрһәдләрини сахладылар.—*152.*

[84] 1713-чү илдә бир тәрәфдән Франса илә Испанија, дикәр тәрәфдән Франса әлејһинә коалисијанын иштиракчылары олан дөвләтләр (Инкилтәрә, Һолландија, Португалија, Пруссија вә Австрија Һабсбурглары) арасында бағланмыш *Утрехт сүлһ мүгавиләси* нәзәрдә тутулур; һәмин мүгавилә испан варислији уғрунда узун мүддәт давам едән мүһарибәјә (1701-чи илдә башланмышды) сон гојду. Франсанын вә Испанијанын Вест-Һинддәки вә Шимали Америкадакы бир сыра мүстәмләкәләри, һабелә Чәбәллүтарыг мүгавиләјә әсасән, Инкилтәрәнин ихтијарына кечди.

Асјенто—мүгавиләләр адыдыр, бу мүгавиләләрә әсасән, Испанија XVI—XVIII әсрләрдә харичи дөвләтләрә вә хүсуси шәхсләрә онун Америкадакы торпагларына зәнчи көләләри апарыб сатмаға хүсуси ихтијар верирди.—*154.*

[85] *Tantae molis erat* (бу гәдәр зәһмәтә баша кәлмишдир)—Веркилинин «Енеида» поемасындан көтүрүлмүш ифадәдир, биринчи китаб, 33-чү мисра.—*155.*

[86] C. Pecqueur. «Théorie nouvelle d'économie sociale et politiques, ou Études sur l'organisation des sociétés». Paris, 1 42, p. 435 (К. Пеккер «Ичтимаи вә сијаси игтисадын јени нәзәријјәси, јахуд Чәмијјәтләрин тәшкили һаггында тәдгигатлар». Парис, 1842, сәһ. 435).—*157.*

[87] Бу мәгалә «Капитал»ын I чилди һаггында Енкелсин јаздығы ресензијалардан бириди; һәмин ресензијалар китабын әсас мүддәаларыны тәблиғ етмәк мәгсәди илә фәһлә мәтбуатынын вә демократик мәтбуатын сәһифәләриндә дәрч олунмушду. Енкелс мәгаләдә фәһлә синфинин мүбаризәсинин үмумдүнја тарихи әһәмијјәтини көстәрир вә «Марксын игтисади нәзәријјәсинин тәмәл дашы» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 6) олан изафи дәјәр һаггында тә'лими шәрһ едир. Енкелс фәһләләр үчүн мәгаләләрлә јанашы буржуа мәтбуаты үчүн «сүкут гәсди»ни позмагдан өтрү бир сыра аноним ресензијалар јазмышдыр; рәсми игтисад елми вә буржуа мәтбуаты Марксын дањијанә әсәрини «сүкут гәсди» илә гаршыламышды. Бу ресензијаларда Енкелс китабы бир нөв «буржуа нөгтеји-нәзәриндән» тәнгид едир ки, Марксын сөзләри илә дејилсә, һәмин «һәрби васитәни» буржуа игтисадчыларыны китаб һаггында данышмага вадар етмәк үчүн ишләдир.

«Demokratische Wochenblatt» («Демократик һәфтәлик»)—алман фәһлә гәзети, 1868-чи илин јанварындан 1869-чу илин сентјабрынадәк Лејпсигдә В. Либкнехтин редакторлуғу илә чыхмышдыр. Гәзет алман Сосиал-демократ фәһлә партијасынын јарадылмасында бөјүк рол ојнамышдыр. 1869-чу илдә Ејзенах гурултајында гәзет Сосиал-демократ фәһлә партијасынын мәркәзи органы е'лан едилди вә ады дәјишдирилиб, «Volksstaat» гојулду. Маркс вә Енкелс гәзетдә әмәкдашлыг едирдиләр.—*160.*

[88] Милли фәһлә иттифагына Баш Шуранын *«Мүрачиәти»ни* Маркс јазмыш вә 1869-чу илин јазында Инкилтәрә илә АБШ арасында мүһарибә тәһлүкәси илә әлагәдар оларағ, мајын 11-дә Баш Шуранын ичласында охумушдур. Маркс Америка Бирләшмиш Штатларынын республикачылар партијасы лидерләринин Инкилтәрәјә гаршы мүһарибә һазырлығыны «Мүрачиәт»дә ифша едәрәк, фәһләләри сүлһүн горунуб сахланмасы уғрунда мүбаризәјә чағырыр. О чалышыр ки, фәһлә синфи милли вә бејнәлхалг аләмдә мүстәгил сијаси гүввә кими чыхыш етсин. Баш Шура тәрәфиндән јекдилликлә гәбул едилән «Мүрачиәт» вәрәгә шәклиндә, һабелә бир сыра гәзетләрдә вә журналларда дәрч олунмушду.

АБШ-да *Милли фәһлә иттифагы* 1866-чы илин августунда Балтимор гурултајында јарадылмышды; Америка фәһлә һәрәкатынын көркәмли ха-

дими У. Силвис Иттифагын јарадылмасында фəал иштирак етмишди. Иттифаг тəшкил олундуғу вахтдан с'тибарən Бејнəлхалг Фəһлə Бирлијини мүдафиə едирди вə 1870-чи илдə онун тəшкилатына гошулмаг нијјətиндə иди. Лакин бу нијјət баш тутмады. Тезликлə Милли Фəһлə Иттифагынын рəһбəрлији пул ислаһатынын утопик лајиһəләринə уjду; ислаһатдан мəгсəд банк системини мəһв етмək вə дөвлət тəрəфиндən учуз кредити тə'мин етмək иди. 1870—1871-чи илләрдə тред-јуниолар Иттифагдан узаглашдылар вə 1872-чи илдə о, əслиндə өз фəалијјətини дајандырды. Милли фəһлə иттифагынын бүтүн зəиф чəһəтләринə бахмајараг о, АБШ-да фəһлə тəшкилатларынын мүстəгил сијасəти уғрунда, зəнчиләрин вə ағ ирғə мənсуб фəһləләрин һəмрə'јлији уғрунда, 8 саатлыг иш күнү вə фəһлə гадынларын һүгуглары уғрунда мүбаризəнин кенишләндирилмəсиндə бөјүк рол ојнады.—*172*.

89 Орижиналда—«snoddy aristocrats»; «shoddy»—памбығын тəмизләнəркən чыхан туллантысы демəкдир, һəмин тулланты истифадə үчүн јарамырды вə онун е'мал едилмəси үсулу тапылан вахтадək һеч бир дəјəри јох иди. Мүһарибə сајəсиндə сүр'ətlə варланан адамлары Америкада «shoddy aristocrats» адландырырдылар.—*173*.

90 Енкелс «Алманијада кəндли мүһарибəси»нин икинчи нəшринə 1870-чи илин февралында јаздығы *Мүгəддимəдə* 1848-чи илдəн өлкənин игтисади вə сијаси һəјатында баш вермиш дəјишикликləри вə алман тарихинин һəмин дөврүндə мүхтəлиф синифləрин вə партијаларын ролуну тəһлил едир. 1848—1849-чу илләр нигилабларынын тəчрүбəси əсасында Марксын вə Енкелсин бир сыра əсəрләрдə ифадə етдикləри ən мүһүм нəзəри вə сијаси мүддəа—пролетариатын кəндлиләрлə иттифагынын зəрурилији һаггында мүддəа бурада даһа да инкишаф етдирилмиш вə конкретləшдирилмишдир. Енкелс кəндлиләрə фəргли јанашмағын зəрурн олдуғуну көстərир, кəндлиләрин һансы тəбəгəләринин вə һансы сəбəбləрə көрə нигилаби мүбаризəдə пролетариатын мүттəфигləри ола биләчəкləрини тəһлил едир. 1874-чү илдə «Алманијада кəндли мүһарибəси»нин үчүнчү нəшри чапа һазырланаркən, Енкелс 1870-чи ил мүгəддимəсини сосиалист вə фəһлə һəрəкатында нəзəријјənин əһəмијјəти һаггында чох мүһүм мүлаһизələрлə тамамламышдыр. Ленин һəмин мүлаһизələри «əмəли вə сијаси чəһəтдən мөһкəмləнмиш олан алман фəһлə һəрəкатына... көстəришləр» (В. И. Ленин. Əсəрləринин там күллијјаты, 6-чы чилд, сəһ. 28) кими сəчијјələндирмишдир. Енкелс бу əлавəдə белə бир дəрин фикри ифадə едир ки, пролетар партијасы өзүнүн тарихи вəзифəсини јалныз нигилаби нəзəријјə илə силаһландыгда јеринə јетирə биләр. О, партија рəһбəрləринин вəзифəсини нəзəријјəни даим өјрənмəкдə көрүр. Енкелс јазырды: «Сосиализм бир елм олдуғу вахтдан е'тибарən тəлəб едир ки, онунла бир елм кими рəфтар етсинләр, јə'ни ону өјрənсинләр» (бах: бу чилд, сəһ. 189). Енкелс күтlələри пролетар бејнəлмиləлчилији руһунда тəрбијə етмəјин зəрурилијини хүсуси гејд едир.

Мүгəддимəјə əлавəдə фəһлə синфинин вə онун партијасынын мүбаризəсинин характери, вəзифələри вə формалары һаггында чох мүһүм нəзəри көстəришләр вардыр. Енкелс бир-бири илə гырылмаз сурətдə бағлы олан үч истигамəти мүəјјən едир: фəһлə синфинин нəзəри, сијаси вə əмəли-игтисади саһədə мүбаризəси һəмин истигамəтләрдə апарылмалыдыр (бах: бу чилд, сəһ. 189). Маркс вə Енкелс кениш зəһмəткеш күтləләрини өз тəрəфинə чəкмək вəзифəсини алман фəһлə партијасынын биринчи дəрəчəли вəзифəси кими ирəли сүрүрлəр.—*175, 184*.

91 «*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*» («Јени Рејн гəзети. Сијаси-игтисади ичмал»)—журнал; Коммунистлəр иттифагынын

Маркс вә Енкелс тәрәфиндән тә'сис едилән нәзәри органы. 1849-чу илин декабрындан 1850-чи илин нојабрынадәк чыхмышдыр; журналын чәми алты нөмрәси бурахылмышды.—*175*.

92 Симмерманын үч һиссәдән ибарәт «Allgemeine Geschichte des großen Bauernkrieges» («Бөјүк кәндли мүһарибәсинин тарихи») китабы 1841—1843-чү илләрдә Штутгартда чыхмышдыр.—*175*.

93 Үмумалманија Милли мәчлисинин ифрат сол ганады нәзәрдә тутулур, 1848—1849-чу илләр ингилабы заманы Франкфурт-Мајнда ичлас етмишди; о, әсасән хырда буржуазијанын мәнафејини тәмсил едирди, лакин алман фәһләләринин бир һиссәси тәрәфиндән дә мүдафиә олунурду. Мәчлисин башлыча вәзифәси Алманијанын сијаси чәһәтдән пәракәндәлијини ләғв етмәкдән вә Үмумалманија конститусијасы ишләјиб һазырламагдан ибарәт иди. Лакин либерал әксәриҗҗәтин горхаглығы вә тәрәддүдләри үзүндән Мәчлис өлкәдә али һакимиҗҗәти өз әлинә алмаға чәсарәт етмәди вә алман ингилабынын әсас мәсәләләриндә гәтиҗҗәтли мөвге тутмағы бачармады. 1849-чу ил мајын 30-да Мәчлис өз јерини Штутгарта көчүрмәјә мәчбур олду. 1849-чу ил ијунун 18-дә гошунлар тәрәфиндән говулду.—*175*.

94 *Насионал-либераллар*—алман буржуазијасынын 1866-чы илин пајызында тәшкил олунмуш партијасы. Насионал-либераллар алман дөвләтләрини Пруссијанын башчылығы алтында бирләшдирмәји әсас мәгсәд кими гаршыја гојмушдулар; онларын сијасәти алман либерал буржуазијасынын Бисмарк гаршысында бојун әјмәсини әкс етдирирди.—*177*.

95 1865-чи илдә јаранмыш *Алман халг партијасы* башлыча олараг, Чәнуби Алманија дөвләтләринин хырда буржуазијасынын вә кисмән буржуазијасынын демократик үнсүрләриндән ибарәт иди. Партија Пруссијанын Алманијада һекемонлуғунун бәргәрар олмасына гаршы чыхыр вә «Бөјүк Алманија» дејилән Алманија планыны мүдафиә едирди; «Бөјүк Алманија» һәм Пруссија, һәм дә Австрија дахил олмалы иди. Федератив алман дөвләти идејасыны тәблиғ едән партија Алманијанын вәһид, мәркәзләшдирилмиш демократик республика формасында бирләшдирилмәсинә гаршы чыхыш едирди.—*178*.

96 XIX әсрин 60-чы илләринин орталарында Пруссијада бир сыра сәнаје саһәләри үчүн хүсуси ичазәләр (консессијалар) системи мүәјјән олунмушду, һәмин ичазәләрн алмадан сәнаје фәалиҗҗәти илә мәшғул олмаг мүмкүн дејилди. Бу јарыморта әсрләр сәнәт ганунверичилији капитализмин инкишафыны мәһдудлашдырырды.—*179*.

97 *Садова јахынлығындакы вурушма* 1866-чы ил ијулун 3-дә Чехијада баш вермиш вә 1866-чы ил Австрија-Пруссија мүһарибәсиндә һәлледичи чарпышма олмушдур; бу мүһарибә Пруссијанын Австрија үзәриндә гәләбәси илә гуртармышды.—*180, 184, 212*.

98 Интернационалын 1869-чу ил сентјабрын 6—11-дә кечирилмиш *Базел конгреси* нәзәрдә тутулур; конгресдә сентјабрын 10-да торпаг мүлкиҗҗәти мәсәләсинә даир Маркс тәрәфдарларынын тәклиф етдикләри ашағыдакы гәтнамә гәбул олунмушду:

«1) Чәмиҗҗәтин торпаг үзәриндә хүсуси мүлкиҗҗәти ләғв етмәк вә ону ичтимаи мүлкиҗҗәтә чевирмәк һүгугу вардыр.

2) Торпаг үзәриндә хүсуси мүлкиҗҗәти ләғв етмәк вә ону ичтимаи мүлкиҗҗәтә чевирмәк зәруридир».

Конгресдә һәмчинин һәмкарлар иттифагларыны милли вә бејнәлхалг мигјасда бирләшдирмәк һаггында гәрарлар вә Интернасионалын тәшкилатча мөһкәмләндирилмәсинә вә Баш Шуранын сәлаһијјәтләринин кенишләндирилмәсинә даир бир сыра гәрарлар гәбул едилди.—*183, 278.*

99 Сентјабрын 2-дә Франса ордусу *Седан јахынлыгында* дармадағын едилмиш вә императорла бирликдә әсир алынмышды. III Наполеон вә командa һеј'әти 1870-чи ил сентјабрын 5-дән 1871-чи ил мартын 19-дәк Вилһелмсһөјдә (Кассел јахынлыгындадыр)—Пруссија крallарынын гәсриндә сахланмышды. Седан фәлакәти Икинчи империјанын сүгута уграмасыны сүр'әтләндирди вә 1870-чи ил сентјабрын 4-дә Франсада республика е'лан едилмәси илә нәтичәләнди. «Милли мүдафиә һөкүмәти» дејилән јени һөкүмәт тәшкил едилди.—*184, 201, 215, 226, 287.*

100 Енкелс Пруссија милләтинин мүгәддәс алман империјасындан данышаркән, алман милләтинин орта әсрләрдәки Мүгәддәс Рома империјасынын (бах: 128-чи гејд) адыны башга чүр ифадә едир, көстәрир ки, Алманијанын бирләшдирилмәси Пруссијанын башчылыгы алтында һәјата кечирилмиш вә алман торпагларынын пруссијалашдырылмасы илә мүшајиәт олунмушдур.—*184.*

101 Пруссијанын башчылыг етдији *Шимали алман иттифагы* 1867-чи илдә Бисмаркын тәклифи илә јарадылмышды, Иттифага Шимали вә Мәркәзи Алманијанын 19 дөвләти вә 3 азад шәһәри дахил иди. Иттифагын јарадылмасы Пруссијанын һегемонлуғу алтында Алманијанын бирләшдирилмәсинин һәлледичи мәрһәләләриндән бири олмушду. 1871-чи илин јанварында Алманија империјасынын јаранмасы илә әлагәдар олараг Иттифаг өз варлығына сон гојду.—*184, 219.*

102 1870-чи илдә Баварјанын, Баденин, Вүртембергин вә Кессен-Дармштадтын Шимали алман иттифагына гошулмасы нәзәрдә тутулур.—*184.*

103 1870-чи ил августун 6-да Пруссија гошунлары *Шпиһерн* јахынлыгында (Лотаринкија) франсыз һиссәләрини мәғлубијјәтә уғратмышдылар. Шпиһерн јахынлыгындакы вурушма тарих әдәбијјатында һәмчинин Форбах јахынлыгында вурушма адланыр.

1870-чи ил августун 16-да алман гошунлары *Марс-ла-Тур* јахынлыгында (Вјонвил јахынлыгындакы вурушма да адланыр) франсыз Рејн ордусунун Метсдән керн чәкилмәсини дајандырмаға вә сонра онун керијә чәкилмә јолуну кәсмәјә мүвәффәг олдулар.—*187.*

104 1874-чү ил јанварын 10-да рејхстага сечкиләрдә алман сосиал-демократлары 9 депутат сечилмәсинә наил олдулар; бу заман һәбсханада олан Бебел вә Либкнехт дә сечилән депутатлар арасында идиләр.—*188.*

105 I Интернасионалын *Рус бөлмәси* 1870-чи илин јазында бөјүк инглабчы-демократлар Чернышевскинин вә Добролјубовун идеjалары илә тәрбијә олунмуш разночин демократ кәнчләрдән ибарәт рус сијаси мүһаҹирләр групу тәрәфиндән Исвечрәдә тә'сис олунмушду. Интернасионалын үзвү А. А. Серно-Соловјевич һәмин бөлмәнин јарадылмасына һазырлыг ишиндә бөјүк рол ојнады. 1870-чи ил мартын 12-дә Бөлмәнин комитәси өз програмыны, низамнамәсини, һабелә Маркса јазылмыш мәктубу Баш Шураја көндәрмишди; Маркса јазылмыш мәктубда ондан хаһиш едилирди ки, Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Баш Шурасында бөлмәнин нүмајәндәси олсун. Рус бөлмәсинин програмы бөлмәнин гаршысында дуран вәзифәләри бу чүр

мүәјјәнләшдирмишди: «1. Интернасионал Бирлијинин идеjаларыны вә әсасларыны мүмкүн олан бүтүн расионал васитәләрлә... Русијада тәблиғ етмәли. 2. Рус фәһлә күтләләри арасында Интернасионал бөлмәләринин јарадылмасына јардым көстәрмәли. 3. Русијанын вә Гәрби Авропанын зәһмәткеш синифләри арасында мөһкәм, һәмрәј әлагәнин јаранмасына көмәк етмәли вә гаршылыглы јардым көстәрмәклә онларын үмуми мәгсәдинә—азадлыға даһа мүвәффәгијјәтлә наил олмаға чалышмалы» («Народное дело» № 1, 15 апрел 1870-чи ил).

1870-чи ил мартын 22-дә Баш Шуранын ичласында Рус бөлмәси Интернасионала гәбул олунду вә Маркс бөлмәни Баш Шурада тәмсил етмәк вәзифәсини өз үзәринә көтүрдү. Рус бөлмәсинин үзвләри—Н. Утин, А. Трусов, Ј. Бартенева, Г. Бартенев, Ј. Дмитријева, А. Корвин-Круковскаја Исвечрә вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында фәал иштирак едирдиләр. Бөлмә Русијанын өзүндә ингилаби һәрәкатла әлагә јаратмаға чәһд көстәрнрди. Бөлмә 1872-чи илдә өз фәалијјәтини дајандырды.—*191.*

106 *«Мәхфи мә'лумат»ы* Маркс тәгрибән 1870-чи ил мартын 28-дә Интернасионал дахилиндә Баш Шураја, Маркса вә онун тәрәфдарларына гаршы бакунистләрин мүбаризәсинин кәскинләшдији бир шәраитдә јазмышдыр. Һәлә 1870-чи ил јанварын 1-дә Баш Шуранын нөвбәти ичласында бунунла әлагәдар олараг һәмчинин Маркс тәрәфиндән јазылмыш гапалы тә'мим мәктубу—Роман Исвечрәсинин Федерал шурасына мәктуб гәбул олунмушду (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 16-чы чилд, сәһ. 402—409). Роман Исвечрәсинин Федерал шурасында бакунистләрин тә'сири күчлү иди. Мәктубун мәтни сонра Белчикаја вә Франсаја верилмишди. Тә'мим мәктубу Алманија үчүн катиб-мүхбир кими Маркс тәрәфиндән Алман Сосиал-демократ партијасынын Комитәсинә көндәрилән «Мәхфи мә'лумат»а да там шәкилдә дахил едилмишди.

Бу нәшрдә «Мәхфи мә'лумат»ын 4-чү вә 5-чи бәндләри дәрч едилир, һәмин бәндләрдә Баш Шуранын Инкилтәрә фәһлә һәрәкатына вә Ирландија милли азадлыг һәрәкатына—бакунистләрин хүсуси басгынларына мә'руз галан һәмин һәрәкатлара мүнасибәти ачылыб көстәрилир. О дөврдә бејнәлхалг пролетариатын үмуми мүбаризәсиндә инкилис фәһлә һәрәкатынын әһәмијјәтини вә бунунла әлагәдар инкилис фәһлә һәрәкатына Баш Шуранын билаваситә рәһбәрлијинин зәрурилијини нәзәрә алараг, Маркс бу әсәрин дөрдүнчү бәндиндә изаһ едир ки, башга өлкәләрдә олдуғу кими, Инкилтәрәдә Интернасионалын Федерал шурасыны јаратмаг нә үчүн мәгсәдәујғун дејилдир.

Һәмин әсәрин бешинчи бәндиндә Маркс Ирландијанын вә Инкилтәрәнин тимсалында әсарәт алтына алынмыш халгларын азадлыг мүбаризәси илә пролетар ингилабы арасында әлагәни, пролетариатын тәбии мүттәфиглəри олмаг е'тибарилә мәзлум миллətләрин ролуну көстәрир.—*193.*

107 *«L'Égalité»* («Бәрабәрлик»)—Исвечрәдә күндәлик гәзет, Интернасионалын Роман федерасијасынын органы; 1868-чи илин декабрындан 1872-чи илин декабрынадәк Женеврәдә франсыз дилиндә чыхырды. Бир мүддәт Бакунинин тә'сири алтында иди. 1870-чи илин јанварында Роман федерал Шурасы бакунистләрин редаксијадан чыхарылмасына наил олду, бундан сонра гәзет Баш Шуранын хәттини мүдафиә етмәјә башлады.—*193, 285. 476.*

108 *«The Pall Mall Gazette»* («Пел-Мел гәзети»)—Лондонда күндәлик гәзет, 1865-чи илдән 1920-чи иләдәк чыхырды: 60—70-чи илләрдә гәзет мүһафизәкар мәсләки мүдафиә едирди, Маркс вә Енкелс 1870-чи илин ијулундан 1871-чи илин ијунунадәк бу гәзетдә әмәкдашлыг етмишдиләр.

«The Saturday Review»—бах: 52-чи гејд.

«The Spectator» («Тамашачы»)—Инкилтәрәнин либерал мәсләкли һәфтәлик журналы, 1828-чи илдән Лондонда чыхырды.

«The Fortnightly Review» («Икиһәфтәлик ичмал»)—тарих, фәлсәфә, әдәбијјат мәсәләләрнә даир Инкилтәрәдә чыхан буржуа-либерал мәсләкли журнал; бу ад алтында 1865-чи илдән 1934-чү иләдәк Лондонда бурахылырды.—*194, 273.*

109 *Торпаг вә әмәк чәмијјәти* 1869-чу илин октјабрында Лондонда Баш Шуранын иштиракы илә тә'сис олунмушду. Чәмијјәтин програмына торпағын милликләшдирилмәси, иш күнүнүн гысалдылмасы, һамыја сечки һүгугу верилмәси вә кәнд тәсәрруфаты колонијаларынын јарадылмасы тәләбләри дахил еднлмишдн. Лакин 1870-чи илин пајызына јахын Чәмијјәтдә буржуа үнсүрләринин тә'сири күчләнди вә 1872-чи илә јахын Чәмијјәт Интернационалла һәр чүр әлагәни итирди.—*194.*

110 1801-чи ил јанварын 1-дә күввәјә минән *Инкилтәрә—Ирландија унијасы* нәзәрдә тутулур. Унија Ирландијанын мухтаријјәтинин ахырынчы галыгларыны мәһв етди, Ирландија парламентинн ләғв етди вә Инкилтәрәнин Ирланднјаны там әсарәт алтына алмасына сәбәб олду.—*195.*

111 *«Франсада вәтәндаш мүһарибәси»*—елми коммунизмин ән мүһүм әсәрләриндән биридир; һәмин әсәрдә Парис Коммунасынын тәчрүбәси әсасында синфи мүбаризә, дөвләт, ингилаб вә пролетариат диктатурасы һагтында марксист тә'лимин башлыча мүддәалары даһа да инкишаф етдирилмишдир. Бирлијин Авропадакы вә Бирләшмиш Штатлардакы бүтүн үзвләринә Интернасионалын Баш Шурасынын мүрачнәти кнми јазылмыш һәмин әсәр бүтүн өлкәләрнн фәһлә синфини коммунарларын гәһрәман мүбаризәсннн маһнјјәт вә әһәмијјәтинин баша дүшүлмәси анлајышы илә силаһландырмаг, бу мүбарнзәнин үмумдүнја-тарихи тәчрүбәсини бүтүн пролетариатын сәрвәтинә чевирмәк мәгсәди дашыјырды.

Һәмин әсәрдә буржуа дөвләт машыныны сындырмағын пролетариат үчүн зәрурн олмасы һаггында «Лун Бонапартын он сәккиз брүмери» әсәриндә (бах: бу нәшр, 1-чи чилд, сәһ. 432—534) Марксын сөјләдији мүддәа тәсдиг олунмуш вә даһа да инкишаф етдирилмишдир. Маркс белә бир нәтичәјә кәлир ки, «фәһлә синфи һазыр дөвләт машынына садәчә јијәләниб, ону өз мәгсәдләри үчүн ишә сала билмәз» (бах: бу чилд, сәһ. 242). Фәһлә сннфи дөвләт машыныны сындырмалы вә ону Парис Коммунасы типиндә олан дөвләтлә әвәз етмәлидир. Пролетариат диктатурасынын дөвләт формасы олмаг е'тибарилә јени типли—Парис Коммунасы типиндә—дөвләт һаггында Марксын чыхардығы бу нәтичә ингилаби нәзәријјәјә Марксын вердији јени төһфәнин башлыча мәзмунуну тәшкил едир.

Марксын «Франсада вәтәндаш мүһарибәси» әсәри кениш јајылмышдыр. 1871—1872-чи илләрдә һәмин әсәр бир сыра дилләрә тәрчүмә еднлмиш вә Авропанын мүхтәлиф өлкәләриндә вә АБШ-да дәфә олунмушду. Әсәр рус дилиндә 1871-чи илдә Сүрихдә чыхмышдыр. Марксын әсәри 1905-чи илдә Одессада В. И. Ленинин редакторлуғу илә дәфә едилмишдн.—*197, 224.*

112 Һәмин кириш мәгаләсини Енкелс Марксын «Франсада вәтәндаш мүһарибәси» әсәринин алмаича үчүнчү јубилеј нәшри үчүн јазмышды, әсәр 1891-чи илдә, Парис Коммунасынын ијирминчи илдөнүмү мүнасибәтилә чапдан чыхмышды. Енкелс Парис Коммунасы тәчрүбәсинин вә «Франсада вәтәндаш мүһарибәси»ндә һәмин тәчрүбәнин Маркс тәрәфиндән нәзәри чәһәтдән үмумнләшдирилмәсинин тарихн әһәмнјјәтини гејд едәрәк, өз кириш мәгаләсиндә Парис Коммунасынын тарихинә, о чүмләдән Коммунаја дахил олан бланкистләрин вә прудончуларын фәалијјәтинә аид бир сыра әлавәләр етмишдир. Енкелс Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији Баш Шурасынын Франса-

Пруссија мүһарибәси һаггында Маркс тәрәфиндән јазылмыш биринчи вә икинчи бәјаннамәләрини һәмин нәшрә дахил етмишди; бу бәјаннамәләр сонралар мүхтәлиф дилләрдә ајры-ајры нәшрләрдә дә адәтән «Франсада вәтәндаш мүһарибәси» илә бирликдә дәрч олунурду.—*197.*

113 Алман халгынын 1813—1814-чү илләрдә Наполеонун һөкмранлығына гаршы милли азадлыг мүһарибәси нәзәрдә тутулур.—*197.*

114 XIX әсрин 20-чи илләриндә алман дөвләтләринин мүртәче гурулушуна гаршы чыхыш едән вә Алманијанын бирләшдирилмәсини тәләб едән алман зијалылары арасында мүхалифәт һәрәкатынын иштиракчыларыны Алманнјада *демагоглар* адландырырдылар. «Демагоглар» алман һакимијјәт органлары тәрәфиндән амансыз тә'гиб едилирдиләр.—*197.*

115 *Сосиалистләрә гаршы мүстәсна ганун* Алманијада 1878-чи ил октјабрын 21-дә тәтбиг олунмушду. Бу гануна әсасән, сосиал-демократ партијасынын бүтүн тәшкилатлары, күтләви фәһлә тәшкилатлары, фәһлә мәтбуаты гадаған едилмишди, сосиалист әдәбијјаты мүсадирә олунурду, сосиал-демократлар чәза тәдбирләринә мә'руз галырдылар. Күтләви фәһлә һәрәкатынын тәзјиги алтында ганун 1890-чы ил октјабрын 1-дә ләғв олунмушду.—*197, 333.*

116 Франсада 1830-чу ил ијул буржуа ингилабындан сөһбәт кедир.—*199.*

117 Легитимистләр, орлеанистләр вә бонапартистләр нәзәрдә тутулур.

Легитимистләр—Франсада 1792-чи илдә деврилмиш Бурбонлар сүлаләси тәрәфдарларынын партијасы; ири торпаг аристократијасынын вә али руһаниләрин мәнафејини тәмсил едирди; бир партија кими 1830-чу илдә, Бурбонлар сүлаләси икинчи дәфә деврилдикдән сонра тәшәккүл тапмышдыр. 1871-чи илдә легитимистләр Парис Коммунасына гаршы әксингилабчы күввәләрин үмуми јүрүшүнә гошулдулар.

Орлеанистләр—Бурбонлар сүлаләсинин кичик шахәси олан Орлеан һерсогларынын тәрәфдарларыдыр, бу шахә 1830-чу ил Ијул ингилабы заманындан һакимијјәт башында дурмуш вә 1848-чи ил ингилабы нәтичәсиндә деврилмишдир; орлеанистләр малијјә аристократијасынын вә ири буржуазијанын мәнафејинн тәмсил едирдиләр.—*200, 221, 232.*

118 1851-чи ил декабрын 2-дә Луи Бонапарт тәрәфиндән кечирилән вә Икинчи империја бонапартист режиминин әсасыны гојан дөвләт чеврилиши нәзәрдә тутулур.—*200, 211, 241.*

119 Франса илә Алманнја арасында илкин сүлһ мүгавиләсиндән сөһбәт кедир; мүгавиләни 1871-чи ил февралын 26-да бир тәрәфдән Тјер вә Ж. Фавр вә дикәр тәрәфдән Бисмарк имзаламышдылар. Һәмин мүгавиләнин шәртләринә көрә, Франса Елзас вә Шәрги Лотаринкијаны Алманијаја верир вә 5 милјард франк мәбләғиндә тәзмнннат өдәјирди. Гәти сүлһ мүгавиләси 1871-чи ил мајын 10-да Франкфурт-Мајнда имзаланмышды.—*202, 233, 329, 390.*

120 *Поссибилистләр*—Франсанын сосналист һәрәкатында Брусс, Малон вә гејриләринин башчылыг етдикләри оппортунист чәрәјан. Онлар 1882-чи илдә Франса Фәһлә партијасында тәфригә јаратмышдылар. Һәмин чәрәјанын лидерләри белә бир реформист принсип е'лан етмишдиләр: јалныз «мүмкүн олан шејә» («possible») наил олмалы; поссибилистләр ады да бурадан көтүрүлмүшдүр.—*207.*

[121] Енкелсин кириш мәгаләси «Neue Zeit» Bd. II, № 28, 1890—1891-чи илләр журналында дәрч олунаркән, редаксија мәтнә мүдахилә етмишди: ахырынчы абзасда әлјазмасындакы «сосиал-демократ филистери» ифадәси «алман филистери» сөзләри илә әвәз олуимушду. Фишерин Енкелсә 1891-чи ил 17 март тарихли мәктубундан көрүндүју кими, Енкелс бу өзбашына дәјишиклији бәјәнмәдијини билдирмишди, лакин көрүнүр, ејни вахтда чап олунан әсәрinin мүхтәлиф шәкилдә охунмасыны арзу етмәјәрәк, дәјишдирилмиш сөзләри ајрыча нәшрдә дә сахланмышдыр. Икинчи нәшрдә олдуғу кими, бу чилддә дә илкин мәтн бәрпа едилмишдир.—*209.*

[122] Франса-Пруссија мүһарибәсинә Интернасионалын мүнасибәти һаггында *Биринчи мүраҹиәт*,—ону мүһарибә башландыгдан дәрһал сонра Баш Шуранын тапшырығы илә Маркс јазмышды,—һәбелә 1870-чи илин сентјабрында Марксын јаздығы *Икинчи мүраҹиәт* фәһлә синфинин милитаризмә вә мүһарибәјә мүнасибәтини, ишғалчылыг мүһарибәләринә гаршы, пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләринин һәјата кечирилмәси уғрунда Марксын вә Енкелсин мүбаризәсини әкс етдирир. Һаким синифләрин өз һәрис мәнафеләри наминә төрәдикләри ишғалчылыг мүһарибәләринин ачтимаи сәбәбләри һаггында марксист тә'лиминин ән мүһүм мүддәаларыны инандырычы шәкилдә әсасландырараг, Маркс көстәрир ки, ишғалчылыг мүһарибәләри һәм дә пролетариатын ингилаби һәрәкатыны боғмаг мәгсәди дашыјыр. Маркс алман вә франсыз фәһләләринин мәнафе бирлијини хүсусилә гејд едир вә онлары һәр ики өлкәнин һаким синифләринин ишғалчылыг сијасәтинә гаршы биркә мүбаризә апармаға чағырыр.

Маркс биринчи мүраҹиәтдә белә бир нәтиҹәни кәләҹәјә мүстәсна дәрәҹәдә нүфуз етмәк гүввәси илә әсасландырыр ки, пролетариат һакимиҷјәтинин бәргәрар олмасы һәр чүр мүһарибәләрин ләғв едилмәсинә кәтириб чыхарачаг вә халглар арасында сүлһ *кәләчәк* коммунизм чәмиҷјәтинин бөјүк бејнәлмиләл принсипләриндән бири *олачагдыр.—210, 215.*

[123] *Плебиссит* (үмумхалг сәсвермәси) куја халг күтләләринин империјаја мүнасибәтини ашкар етмәк үчүн 1870-чи илин мајында III Наполеон тәрәфиндән кечирилмишди. Сәсвермәдә ирәли сүрүлән суаллар елә дүзәлдилмишди ки, III Наполеонун сијасәтини бәјәнмәмәји ифадә етдикдә, бунунла һәр чүр демократик ислаһатларын да зиддинә чыхмамаг мүмкүн дејилди. I Интернасионалын Франсадакы бөлмәләри бу демагоглуг маневрини ифша етдиләр вә сәсвермәдән чәкинмәји өз үзвләринә тәклиф етдиләр. Плебиссит әрәфәсиндә Парис федерасијасынын үзвләри III Наполеону өлдүрмәк мәгсәди илә дүзәлдилән гәсддә иттиһам едиләрәк, һәбсә алындылар; һөкумәт иттиһамдан Франсанын мүхтәлиф шәһәрләриндә Интернасионалын үзвләрини тә'гиб етмәк вә онлара бөһтан атмаг мәгсәди илә кениш кампанија тәшкили үчүн истифадә етди. Гәсддә иттиһамын јаланчы характери Парис федерасијасы үзвләринин 1870-чи ил ијунун 22-дән ијулун 5-дәк давам едән мәһкәмә просесиндә тамамилә ашкара чыхды; лакин Интернасионалын бир сыра үзвләри Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинә јалныз мәнсуб олмаг үстүндә һәбс чәзасына мәһкум едилди. Франсада Интернасионалын тә'гиб едилмәси фәһлә синфинин күтләви протестләринә сәбәб олду.—*210, 292.*

[124] 1870-чи ил ијулун 19-да Франса-Пруссија мүһарибәси башланмышдыр.—*211.*

[125] *«Le Réveil»* («Ојанма»)—франсыз гәзети, сол республикачыларын органы; 1868-чи илин ијулундан 1871-чи илин јанварынадәк Паридсә Ш. Делеклүзун редакторлуғу илә нәшр олунурду. Гәзет Интернасионалын сәнәдләрини вә фәһлә һәрәкаты һаггында материаллары дәрч едирди.—*211, 292.*

126 *«La Marseillaise»* («Марселјоза»)—франсыз күндəлик гəзети, сол республикачыларын органы; 1869-чу илин декабрындан 1870-чи илин сентјабрынадəк Парисдə нəшр олунурду. Гəзет Интернасионалын фəалиjjəти һаггында вə фəһлə һəрəкаты һаггында материаллар дəрч едирди.—*211, 292.*

127 *10 декабр Чəмиjjəти*—əсасən синфи симасыны итирмиш үнсүрлəрдən, сиjаси фырылдагчылардан, һəрбчиларын нүмаjəндəлəриндən вə башгаларындан ибарəт олараг, jарадылмыш кизли бонапартист чəмиjjəти нəзəрдə тутулур: чəмиjjətin үзвлəри 1848-чи ил декабрын 10-да Луи Бонапартын Франса республикасынын президенти сечилмəсинə көмək етмишдиләр (Чəмиjjətin ады да бурадан əмələ кəлмишдир).—*212.*

128 1806-чы илин августунда Алманиjа алман милләтинин Х əсрдə тə'сис едилмиш Мүгəддəс Рома империjасы дејилəн вə императорун али һакимиjjətini гəбул едən феодал кнjазлыгларынын вə азад шəһəрləрин бирləшмəси олан империjанын тəркибинə дахил иди.—*217.*

129 1618-чи илдə Бранденбург курфүрстлүjү XVI əсрин əввəлиндə Тевтон чəмиjjətinин мүлкləриндən тəшкил едилəн вə Реч Посполитадан лен асылылыгында олан Пруссиjа һерсоглуғу (Шəрги Пруссиjа) илə бирləшди. Бранденбург курфүрсту 1657-чи илдəк Пруссиjа һерсогу кими Полшанын вассалы олараг галды; һəмин илдə о, Полшанын Исвеч илə мүһарибəдəки чətинликləриндən истифадə едəрək Пруссиjа мүлкləри барəсиндə өз суверен һүгугларынын тəсдиг едилмəсинə наил олду.—*217.*

130 Авропа дөвлəтləринин Франса əлеjһинə биринчи коалисиjасынын иштиракчысы олан Пруссиjанын 1795-чи ил апрелин 5-дə Франса республикасы илə биртəрəфли гаjдада бағладығы *Базел сүлһ мүгавиләси* нəзəрдə тутулур.—*218.*

131 *Тилзит мүгавиләси* 1807-чи ил иjулун 7—9-да Наполеон Франсасы илə Франса əлеjһинə дөрдүнчү коалисиjанын иштиракчылары, мүһарибəдə мəғлубиjjətə уғрамыш Русиjа вə Пруссиjа арасында бағланмышды. Сүлһүн шəртləри Пруссиjа үчүн сон дəрəчə ағыр иди, о, өз əразисинин хеjли һиссəсиндən мəһрум олмушду. Русиjа һеч бир əразi иткисинə мə'руз галмамышды, лакин Франсанын Авропада мөвгеjинин күчləндиjини тəсдиг етмəjə вə Инкилтərənin блокадасына (континентал блокада дејилəн блокадаjа) гошулмаға мəчбур олмушду. Наполеонун гəбул етдирдиjи соjғунчу Тилзит сүлһү Алманиjанын əһалиси арасында кəскин наразылыға сəбəб олду вə белəликлə, Наполеон һөкмранлығына гаршы азадлыг һəрəкатынын кенишлəнмəси үчүн зəмин jаратды.—*218.*

132 Маркс Наполеонун һөкмранлығы сүгута уғрадыгдан сонра Алманиjаjа феодал иртичасынын тəнтənəсини нəзəрдə тутур; Алманиjада феодал һəракəндəлиjи галмышды, алман дөвлəтləриндə феодал-мүтləгиjjət гурулушу мөһкəмлəнмишди, задəканларын бүтүн имтиjазлары сахланмышды, кəндлиларын jарымтəһкимчилик үсуллары илə истисмар едилмəси күчлəнмишди.—*218.*

133 Парисдəки *Түилри сарајы*—III Наполеонун игамəткаһы нəзəрдə тутулур.—*221.*

134 Маркс 1870-чи ил сентјабрын 4-дə гурулан Франса республикасыны танымаг уғрунда инкилис фəһлələриnin һəрəкатыны нəзəрдə тутур. Сентјабрын 5-дəн башлајараг, Лондонда вə башга ири шəһəрлəрдə митинглəр вə нүмаjишлəр кечирилирди, митингləрin вə нүмаjишлəрин иштиракчылары өз гəтнамələриндə вə петисиjаларында Инкилтərə һөкумəтиндən тələб

едирдиләр ки, Франса республикасыны дәрһал танысын. Интернасионалын Баш Шурасы Франсада республиканын танынмасы уғрунда һәрәкатын тәшкилиндә билаваситә иштирак етмишди.—*222.*

135 Маркс 1792-чи илдә ингилаби Франсаја гаршы мүһарибәјә башлајан феодал-мүтләгијјәтчи дөвләтләрин коалисијасынын јарадылмасында Инкилтәрәнин фәал иштиракына, һабелә 1851-чи ил декабрын 2-дә Луи Бонапартын дөвләт чеврилиши нәтичәсиндә Франсада бәргәрар олан бонапартист режимнин инкилис һаким олигархијасынын Авропада биринчи таныдығына ишарә едир.—*222.*

136 Америкада сәнаје Шималы илә гулдар плантатор Чәнубу арасында Вәтәндаш мүһарибәси заманы (1861—1865) инкилис буржуа мәтбуаты Чәнубу, јә'ни гулдарлыг гурулушуну мүдафиәјә галхмышды.—*223.*

137 «*Journal Officiel de la République Française*» («Франса республикасынын рәсми гәзети») 1871-чи ил мартын 20-дән мајын 24-дәк чыхмышды вә Парис Коммунасынын рәсми органы иди; Франса республикасы һөкумәтинин 1870-чи ил сентјабрын 5-дән бурахылан рәсми гәзетинин адыны сахламышды (Парис Коммунасы заманы Тјер һөкумәтинин гәзети дә Версалда һәмин ад илә бурахылырды). 30 март нөмрәси, «Journal Officiel de la Commune de Paris» («Парис Коммунасынын рәсми гәзети» ады алтында чыхмышды). Симонун мәктубу гәзетдә 1871-чи ил апрелин 25-дә дәрч едилмишди.—*226.*

138 1871-чи ил јанварын 28-дә Бисмарк вә милли мүдафиә һөкумәтинин нүмајәндәси Фавр тәрәфиндән «Барышыг һаггында вә Парисин тәслим олмасы һаггында мүаһидә» имзаланмышды. Биабырчасына тәслим олмаг Франсанын милли мәнафејинә хәјанәт иди. Мүаһидә имзаланаркән, Фавр пруссијалыларын ирәли сүрдүкләри тәһгирамиз тәләбләрлә: 200 милјон франк мәбләғиндә тәзминатын ики һәфтә әрзиндә өдәнилмәси, Парис истеһкамларынын чох һиссәсинин верилмәси, Парис ордусунун сәһра артиллеријасынын вә дөјүш сурсатынын верилмәси һаггында тәләбләрлә разылашды.—*226.*

139 *Capitulards* (тәслимчиләр)—1870—1871-чи илләрдә мүһасирә заманы Парисин тәслим едилмәси тәрәфдарларына верилмиш тәһгирамиз ад. Сонралар франсыз дилинә үмумијјәтлә тәслимчиләри ифадә етмәк үчүн дахил олмушдур.—*226.*

140 «*L'Etendard*» («Бајраг»)—бонапартист мәсләкли франсыз гәзети, 1866-чы илдән 1868-чи иләдәк Парисдә чыхырды. Гәзетин малијјәләшдирилмәси үчүн мәнбә ролуну ојнајан фырылдагчылыг әмәлијјатларынын ашкара чыхарылмасы илә әлагәдар олараг, гәзетин бурахылмасына сон гојулмушду.—*227.*

141 *Société Générale du Crédit Mobilier*—Франсада 1852-чи илдә јарадылмыш ири сәһмдар банкы нәзәрдә тутулур. Банкын кәлирләринин башлыча мәнбәји гијмәтли кағызларла мөһтәкирлик иди. Crédit Mobilier Икинчи империјанын һөкумәт даирәләри илә сых әлагәдар иди. 1867-чи илдә чәмијјәт ифласа уғрады вә 1871-чи илдә ләғв едилди.—*227*

142 «*L'Electeur libre*» («Азад сечичи»)—франсыз гәзети, сағ республикачыларын органы, 1868-чи илдән 1871-чи иләдәк Парисдә чыхырды; 1870—1871-чи илләрдә милли гвардија һөкумәтинин малијјә назирлији илә әлагәси вар иди.—*227.*

143 1831-чи ил февралын 14-дә вә 15-дә Парисдә Беррија һерсогунун хатирәсинә һәср олунмуш матәм мәрасиминдә лекитимист нүмајишинә гаршы протест әламәти олараг, чамаат Сен-Жермен-л'Осеруа килсәсини вә архиепископ Келенин сарајыны дармадағын етмишди. Килсәнин вә архиепископ сарајынын дармадағын еднлмәси заманы орада олан Тјер милли гвардијачылары дилә тутмушду ки, чамаатын һәрәкәтләринә мане олмасынлар.

Лекитимистләрдән франсыз тахтына намизәд олан граф Шамборун анасы, јә'ни Беррнја һерсокинјасы о заман дахили ишләр назири вәзифәсиндә ишләјән Тјерин көстәриши илә 1832-чи илдә һәбсә алынмыш вә һерсокинјанын кизли ннкаһда олмасыны ифша етмәк, оиу сијаси чәһәтдән көздән салмаг үчүн о, тәһгиредичи бир шәкилдә тибби мүајиәдән кечирилмишди.—*228.*

144 Маркс 1834-чү ил апрелии 13—14-дә Ијул моиархијасы режимиә гаршы Парисни халг күтләләри үсјанының дармадағыи едилмәсиндә Тјерии (о заман харичи ишләр назири иди) чиркии ролуиу иәзәрдә тутур. Һәмин үсјанын јатырылмасы һәрбчиләрин вәһшиликләри илә мүшајиәт едилирди, онлар Транснонен күчәсиндәки евләрдән биринин сакинләрини гырыб чатмышдылар.

Сентјабр гануилары мәтбуата гаршы мүртәче ганунлардыр; франсыз һөкүмәти тәрәфиндән 1835-чи илин сентјабрында верилмишди. Мүлкијјәтә вә мөвчуд дөвләт гурулушуна гаршы чыхмаг үстүндә һәбс чәзасы вә бөјүк мәбләғдә пул чәримәләри тәтбиг олунурду.—*228.*

145 1841-чи илин јанварында Тјер депутатлар палатасында Парисин әтрафында һәрби истеһкамлар јарамаг лајиһәси илә чыхыш етмишдн. Ингилаби-демократик даирәләрдә һәмин лајиһә халг һәрәкатларыны боғмаг үчүн һазырлыг тәдбири кими гаршыланмышды. Тјерин лајиһәсиндә фәһлә мәһәлләләринин јахынлығында даһа чох мөһкәмләндирилмиш истеһкамлар гурмаг нәзәрдә тутулмушду.—*228.*

146 1849-чу илин апрелиндә Франса Австрија вә Неаполла иттифага кириб Рома республикасыны мәһв етмәк вә папанын дүнјәви һакимијјәтини бәрпа етмәк мәгсәди илә Рома республикасына гаршы мүдахилә тәшкил етди. Франсыз гошунлары Романы амансызчасына бомбардмаи етдиләр. Рома республикасы гәһрәманчасына мүгавимәт көстәрмәсинә бахмајараг деврилди, Рома исә франсыз гошунлары тәрәфиндән ишғал олунду.—*229.*

147 *Гајда-гануи партијасы*—нри, мүһафизәкар буржуазијанын 1848-чи илдә јаранмыш партијасы, Франсанын монархист ики фраксијасынын: лекитимистләрин вә орлеанистләрин (бах: 117-чи гејд) коалисијасындан ибарәт иди; 1849-чу илдән 1851-чи ил декабрын 2-дәки дөвләт чеврилишинәдәк Икинчи республиканын Ганунверичилик мәчлисиндә рәһбәр мөвге тутурду.—*229, 267.*

148 1840-чы ил ијулун 15-дә Инкилтәрә, Русија, Пруссија, Австрија вә Түркијә Лондонда Франсанын иштиракы олмадан мүаһидә имзаламышдылар; һәмин мүаһидә Франсанын мүдафиә етдији Мисир һакими Мәһәммәд Әлнјә гаршы түрк султанына јардым көстәрмәк һаггында иди. Мүаһидәнин бағланмасы нәтичәсиндә Франса илә Авропа дөвләтләриниң коалисијасы арасында мүһарибә тәһлүкәси јаранмышды, лакин крал Луи-Филипп мүһарибәјә чәсарәт етмәди вә Мәһәммәд Әлини мүдафиә етмәкдән бојун гачырды.—*230.*

149 Тјер нигилаби Парнси мәһв етмәкдән өтрү Версал ордусуну күчләндирмәк ниҗјәти илә Бисмаркдан хаһиш етмишди ки, она гошунларын

континкентини франсыз һəрби əсирләринин, башлыча олараг, Седаида вə Метсдə тəслим олмуш ордулардан һəрби əсир дүшəнləрин һесабына артырмаға ичазə версин.—*230.*

150 *«Chambre introuvable»* («мисилсиз палата»)—1815—1816-чы илləрдə (Реставрасија режиминин биринчи илləри) ифрат иртичачылардан ибарəт Франса депутатлар палатасы иди.—*232.*

151 *«Мүлкəдар палатасы», «кəндли мəчлиси»*—Бордода ичлас едəн вə əксəријјəти иртичачы монархистлəрдəн: кənd сечки даирələриндə сечилмиш əјалəт мүлкəдарларындан, мə'мурлардан, рентачылардан вə алверчнлəрдəн ибарəт олан 1871-чи ил Милли мəчлисинə верилмиш һəгарəтли ад. Мəчлисдə 630 депутатдан тəгрибən 430 нəфəри монархист иди.—*232, 278.*

152 1871-чи ил мартын 10-да Милли мəчлис 1870-чи ил августун 13-дəн нојабрын 12-дəк бағланмыш «Пул тəəлһүдləри үзрə тə'дијələрин тə'хирə салынмасы һаггында» ганун гəбул етмишди; нојабрын 12-дəн сонра бағланмыш тəəлһүдлəр үзрə тə'дијəлəр үчүн мөһлəт верилмирди. Белəликлə, ганун əһалинин фəһлə вə аз таваналы тəбəгələринə ағыр зərбə ендирди, һабелə бир чох хырда сəнəчечиларин вə алверчиларин ифласына сəбəб олду.—*233.*

153 *Décembriseur*—1851-чи ил декабрын 2-дə бонапартист дөвлəт чеврилишинин иштиракчысы вə һəмин чеврилиш руһунда олан фəалијјətин тəрəфдары.—*233.*

154 Гəзетləрин вердији хəбəрləрə көрə, Тјер һөкүмəти дахили истиграз кечирмəјə гəрара алмышды; һəмин истиграздан 300 милјон франкдан чох бир мəблəғ «комиссија» мүкафаты ады илə Тјерин өзүнə вə онун һөкүмətинин дикəр үзвləринə чатмалы иди. 1871-чи ил ијунун 20-дə Парис Коммунасы мəһв едилдикдəн сонра истиграз һаггында ганун гəбул олунду.—*234.*

155 *Кајенна*—Франса Гвианасында (Чəнуби Америка) сијаси мəһбусларын каторгаја вə сүркүнə көндəрилдији јер.—*235.*

156 *«Le National»* («Милли гəзет»)—франсыз күндəлик гəзети, 1830-чу илдəн 1851-чи илəдəк Парисдə чыхырды; мө'тəдил буржуа республикачыларының органы иди.—*237.*

157 *1870-чи ил октјабрын 31-дə* Парис фəһлələри вə милли гвардијанын ингилабн һиссəси милли мүдафиə һөкүмətинин пруссијалыларла данышыглара башламаг гəрарындан хəбəр тутараг, үсјан галдырдылар вə шəһəр бəлəдијјə идарəсинн тутуб, ингилаби һакимијјət органы—Бланки башда олмагла Ичтимаи ничат комитəси јаратдылар. Фəһлələрин тəзјиги алтында милли мүдафиə һөкүмəти исте'фаја чыхачағыны вə нојабрын 1-дə Коммуна јə сечкиләр тə'јин едəчəјини вə'д етмəјə мəчбур олду. Лакин Парисии ингилаби гүввələринин кифајət гəдəр мүтəшəккил олмамасындан вə үсјана рəһбəрлик едəн бланкистləрлə хырда буржуа јакобинчи демократлары арасындакы ихтилафлардан истифадə едəрəк, һөкүмəт милли гвардијанын һөкүмəт тəрəфиндə галмыш баталјонларынын көмəји илə бəлəдијјə идарəсини тутду вə өз һакимијјətини бəрпа етди.—*237.*

158 *«Бретонлулар»*—Бретон мобил гвардијасы; һəмин гвардијадан Трошү Парисдə ингилаби һəрəкаты боғмаг үчүн жандарм гошунлары кими истифадə етмишди.

Корсиканлылар Икинчи империја заманында жандармлар корпусунун хејли һиссәсини тәшкил едирдиләр.—*237.*

159 *1871-чи ил јанвариын 22-дә* бланкистләрин тәшәббүсү илә Парис пролетариатынын вә милли гвардијанын ингилаби нүмајиши баш верди; онлар һөкумәтин девриилмәсини вә Коммуна јарадылмасыны тәләб едирдиләр. Бәләдијјә идарәсинин мүһафизә едән Бретон мобилләри милли мүдафиә һөкумәтинин сәрәнчамы илә нүмајиши атәшә тутдулар. Һөкумәт ингилаби һәрәкаты террорун көмәји илә јатыраraг, Парисин тәслим едилмәсинә һазырлыг көрмәјә башлады.—*238.*

160 *Sommations* (дағылышмаг һаггында илкин тәләбләр)—бир сыра буржуа дөвләтләриндә гануну илә нәзәрдә тутулмуш мүрачиәт—дағылышмаг тәклифи илә һөкумәт органларынын чамаата үч дәфә мүрачиәти; бундан сонра силаһлы гүввә тәтбиг едилә биләр.

Инкилтәрәдә 1715-чи илдә гүввәјә минмиш *шүлүглүглар һаггында акт* (Riot act) 12 нәфәрдән чох адамын һәр чүр «гјамчы топланышларыны» гадаған едирди; ганунун позулдуғу һалда һөкумәт нүмајәндәләрн хүсуси хәбәрдарлыг охумалы вә топлашанлар бир саат әрзиндә дағылышмадыгда гүввә тәтбиг етмәли идиләр.—*239.*

161 31 октјабр һадисәләри заманы (бах: 157-чи гејд) Флуранс милли мүдафиә һөкумәти үзвләринин күлләләнмәсинә мане олмушду; үсјанын иштиракчыларындан бири онлары күлләләмәјә чағырмышды.—*240.*

162 Киров сахланан шәхсләр һаггында Марксын хатырлатдығы декрети Коммуна 1871-чи ил апрелин 5-дә гәбул етмишди (Маркс декретин тарихини онун инкилис мәтбуатында дәрч олундуғу вахтдан һесаб едир). Версал илә әлагәдә иттиһам олунан бүтүн шәхсләр күнаһлары сүбут олундуғу тәгдирдә һәмин декретә әсасән киров е'лан едилирдиләр. Бу тәдбир илә Парис Коммунасы коммунарларын версаллылар тәрәфиндән күлләләнмәснә мане олмаға чалышырды.—*241.*

163 *«The Times»* («Зәманә»)—Инкилтәрәдә мүһафизәкар мәсләкли ән бөјүк күндәлик гәзет; 1875-чи илдән Лондоида чыхыр.—*241, 279.*

164 *Инвеститура*—вәзифәли шәхсләрин тә'јин едилмәси системи; ијерархија пилләкәнинин даһа ашағы пилләсиндә дуранларын јухары пилләдә дуранлардан тамамилә асылы олмасы бу системин сәчиjjәви хүсусиjjәтидир.—*247.*

165 *Жирондистләр*—XVIII әсрдәки Франса буржуа ингилабы дөврүндә ири буржуазијанын партијасы (адыны Жиронда департаментиидән алмышдыр); һәмин партија јакобин һөкумәтинә гаршы вә департаментләрин мухтариjjәт вә федерасија һүгугларыны мүдафиә бајрағы алтында һөкумәти мүдафиә едән ингилаби күтләләрә гаршы чыхырды.—*247.*

166 *«Kladderadatsch»* («Кладдерадач»)—иллүстрасијалы сатирик һәфтәлик журнал, 1848-чи илдән Берлиндә нәшр едилирди.—*248, 363.*

167 *«Punch, or the London Charivari»* («Панч вә ја Лондон шаривариси»)—Инкилтәрәдә буржуа-либерал мәсләкли һәфтәлик јумористик журнал, 1841-чи илдән Лондоида чыхыр.—*248.*

168 Бүтүн борч тәәһһүдләри үзрә өдәнчләрин 3 ил мүддәтинә тә'хирә салынмасы һаггында һәмин тәәһһүдләр үзрә верилән фаизләрин ләғв едил-

мəси һаггында Парис Коммунасынын 1871-чи ил 16 апрел тарихли декрети нəзəрдə тутулур.—*251.*

169 Маркс «достчасына сазишлəр» һаггында ганун лајиһəсинин 1848-чи ил августун 22-дə Мүəссисləр мəчлиси тəрəфиндən рədд едилмəсини нəзəрдə тутур, һəмин ганун лајиһəсиндə борчлулар үчүн тə'минатлар салынмасы нəзəрдə тутулурду. Бунун нəтичəсиндə хырда буржуазијанын хејли һиссəси тамам мүфлисləшди вə нри буржуазијадан олан кредиторлардан асылы вəзијјətə дүшдү.—*251.*

170 *«Fréres ignorantins»* («наданлыг едən гардашлар»)—1680-чи илдə Рејмсдə јаранмыш дини чəмијјətин адыдыр, һəмин чəмијјətин үзвləри јохсул ушагларына тə'лим вермəји өһдələринə көтүрүрдүлəр; чəмијјətин мəктəбləриндə шакирдлəр башлыча оларағ дини тəрбијə алыр, башга саһələрдə чох чүзи биликлəр əлдə едирдиләр.—*251.*

171 *Департаментлəрин республика иттифагы*—хырда буржуа тəбəгələринин нүмајəндələриндən ибарət сијаси тəшкилат; онлар Франсанын мүхтəлиф вилајətləриндən олуб, Парисдə јашајырдылар. Департаментлəрин республика иттифагы Версал һөкумətинə вə монархист милли мəчлисə гаршы мүбаризə апармаға вə бүтүн департаментлəрдə Парис Коммунасыны мүдафиə етмəјə чағырырды.—*251.*

172 Маркс франсыз буржуа инкилабы илləриндə мүсадирə олунан мүлкləрин əвəзини кечмиш мүһачирləрə өдəмək һаггында 1825-чи ил 27 апрел тарихли гануну нəзəрдə тутур.—*251.*

173 Наполеон Франсасынын гələбələри шəрəфинə 1806—1810-чу илləрдə Парисдə учалдылмыш *Вандом сүтуну* дүшмəнин тунч топларындан төкүлмүшдү вə сүтунун үстүнə Наполеонун һејкəли гојулмушду. 1871-чи ил мајын 16-да Парис Коммунасынын гərары илə Вандом сүтуну сөкүлмүшдү.—*253.*

174 Пикпүс монастырында ахтарышлар нəтичəсиндə мə'лум олмушду ки, монах гадынлары һүчрələрдə үзун илləр дустаг етмишлəр. Ишкəнчə алəтləри дə тапылмышды; мүгəддəс Лавренти килсəсиндə кизли гəбристан ашкар едилмишди, бу, гəтлləр төрəдилдијини сүбут иди. Коммуна һəмин фактлары 1871-чи ил мајын 5-дə «Mot d'Ordre» («Парол») гəзетиндə, набелə «Les Grimes des congrégations religieuses» («Килсə хадимləринин чинајətləри») китабчасында е'лан етмишди.—*255.*

175 Вилһелмчөједə франсыз һəрби əсирləринин (бах: 99-чу гејд) башлыча мəшғулијјəти өзləри үчүн папирос һазырламаг иди.—*255.*

176 *Абсентеистлəр* («absent»—«гајиб олан» сөзүндəндир)—адətən өз мүлкləриндə јашамајан ири торпаг саһибləридир. Һəмин мүлкləр торпаг акентləри тəрəфиндən идарə олунур вə ја васитəчи мөһтəкирləрə верилирди, онлар да өз нөвбəсиндə бу мүлкləри ағыр шəртлərлə хырда ичарəдарлара васитəли ичарəјə верирдиләр.—*256.*

177 *Francs-fileurs* (һəрфən «азад гачгынлар»)—мүһасирə заманы шəһəрдən гачмыш Парис буржуаларына истеһза илə верилмиш ад. Һəмин адын francs-tireurs (азад атычылар) сөзү илə—прусслалылара гаршы мүбаризədə фəал иштирак етмиш франсыз партизанларынын ады илə сəсləшмəси она истеһзалы характер верирди.—*257.*

178 *Коблентс*—Алманијада шəһəрдир, XVIII əсрин ахырында франсыз буржуа ингилабы замаиы задəкан-монархист мүһаҹирəтин вə ингилаби Франсаја гаршы мүдахилə һазырлығынын мəркəзи иди. Гаты иртиҹачы, XVI Лүдовикин кечмиш назири де Қалони башда олмагла мүһаҹир һөкумəти Қоблентсдə јерləширди.—*256.*

179 Коммунарлар Версал ордусунун Бретаида топланмыш монархист əһвали-руһијјəли дəстəсини XVIII əсрин ахырындакы франсыз буржуа ингилабы дөврүндə Франсанын Шимал-Гərбиндə əксингилаби гијамын иштиракчыларына бəнзəдəрəк, *«шуанлар»* адландырырдылар. — *258.*

180 Парисдə пролетар ингилабынын, Парис Коммунасының јарадылмасы илə нəтиҹəлəнən һəмин ингилабын тə'сири алтында Лионда вə Марселдə Коммуна е'лан етмək мəгсəди илə ингилаби чыхышлар баш верди. Лакин халг күтлəлəринин чыхышлары һөкумət гошунлары тəрəфиндən амансызчасына јатырылды.—*259.*

181 Һərби мəһкəмəлəрин иш гајдасы һаггында Дүфор тəрəфиндən Милли мəчлисə верилмиш гануна көрə мəһкəмə ишинə 48 саат əрзиндə бахылмалы вə һөкм ичра едилмəли иди.—*260.*

182 1860-чы ил јанварын 23-дə Инкилтərə илə Франса арасында бағланмыш тичарət мүгавиləсиндən сəһбət кедир. Һəмин мүгавиләдə Франса гадағанедичи көмрүк сијасətиндən əл чəкир вə ону рүсумлар тətбиг олунмасы илə əвəз едирди. Бу мүгавиләнин бағланмасы илə əлагədар оларағ, Инкилтərədən малларын ахыб кəлмəси нəтиҹəсиндə Франсанын дахили базарында рəгабət хејли күчлəнмишди, бу, франсыз сəнаҹичиларинин наразылығына сəбəб олмушду.—*261.*

183 Ерамыздан əввəл I əсрдə Гədим Ромада гулдар Рома республикасынын кечирдији бөһранын мүхтəлиф мəрһəлəляриндə террорун вə ганлы чəза тədбирляринин һөкм сүрдүјү шəраит нəзəрдə тутулур. *Сулла Диктатурасы* (ерамыздан əввəл 82—79-чу илляр). *Биринчи вə икинчи Рома триумвиратлары* (ерамыздан əввəл 60—53 вə 43—36-чы илляр)—Рома сəркərдəляринин диктатурасыдыр, биринчи һалда—Помпејин, Сезарын вə Крассын, икинчи һалда Октавианын, Антонинин вə Лепидин диктатурасы нəзəрдə тутулур.—*263.*

184 *«Journal de Paris»* («Парис Гəзетн»)—һəфтəлик гəзет, 1867-чи илдəн Парисдə чыхырды, монархист-орлеанист мəсləки јеридирди.—*264.*

185 1814-чү илин августунда Инкилтərə илə АБШ арасында мүһарибə заманы инкилис гошунлары Вашингтону тутараг, Капитолини (конгресин бинасыны), Ағ еви вə пајтахтын дикəр ичтимаи биналарыны јандырдылар. 1860-чы илин октјабрында Инкилтərənин вə Франсанын Чинə гаршы мүһарибəси заманы инкилис-франсыз гошунлары Пекин јахынлығындакы јај сарај шəһəрчијини талајыб чапмыш вə сонра јандырмышдылар. Чин архитектурасынын вə инчəсənətинин ən зəикии хəзинəси бурада чəмləшмишди.—*265.*

186 Гədим Ромада сəркərдəнин вə ја императорун имтијазлы шəхси гвардијасыны *преторлар* адландырырдылар; преторлар дахили чахнашмаларда даим иштирак едир вə чох вахт өз адамларыны тахта чыхарырдылар. Сонралар «преторлар» сөзү һəрбчилярин муздла хидмət етмəсинин, азғынлығынын вə өзбашыналығынын символу олмушдур.—*267.*

187 Маркс Пруссија депутатлар палатасыны Франса депутатлар палатасына (бах: 150-чи гејд) бəнзəдəрəк, *«chambre introuvable»* («мисилсиз

палата») адландырыр. 1849-чу илин јанвар ајында—февралында сечилмиш мәчлис имтијазлы аристократ «ағалар палатасы»ндан вә икинчи палатадан ибарәт иди; икинчи палатаја ики дәрәчәли сечкиләрә анчаг «мүстәгил прус-сијалылар» адлананлар бурахылырдылар. Икинчи палатаја сечилмиш Бисмарк орада ифрат сағ јункерләр груплашмасынын лидерләриндән бири иди.—*268.*

188 *«The Daily News»* («Күндәлик јениликләр»)—Инкилтәрәдә либерал гәзет, сәнаје буржуазијасынын органы; һәмин ад илә 1846-чы илдән 1930-чу иләдәк Лондонда чыхмышдыр.—*271, 374.*

189 *«Le Temps»* («Зәманә»)—Франсада мүһафизәкар мәсәләкли күндәлик гәзет, ири буржуазијанын органы, 1861-чи илдән 1943-чү иләдәк Парисдә чыхмышдыр.—*271.*

190 *«The Evening Standard»* («Ахшам бајрағы»)—Инкилтәрәдә «Standard» мүһафизәкар гәзетинин ахшам бурахылышы; 1857—1905-чи илләрдә Лондонда чыхмышдыр.—*271.*

191 Һәмин мәктуб К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән јазылмышдыр.—*271.*

192 I Интернасионалын *Лондон конфрансы* 1871-чи ил сентјабрын 17—23-дә олмушдур. Парис Коммунасынын мәғлубијјәтиндән сонра Интернасионал үзвләринин мә'руз галдыглары амансыз чәза тәдбирләри шәраитиндә чағырылмыш конфранс өз тәркибинә көрә нисбәтән мәһдуд иди: конфрансын ишиндә һәлледичи сәслә 22 нүмајәндә вә мәшвәрәтчи сәслә 10 нүмајәндә иштирак едирди. Конфранса нүмајәндә көндәрә билмәјән өлкәләр Баш Шуранын катиб-мүхбирләри тәрәфиндән тәмсил олунмушду. Маркс конфрансда Алманнјаны, Енкелс Италијаны тәмсил едирди.

Лондон конфрансы пролетар партијасы јаратмаг уғрунда Марксын вә Енкелсин мүбаризәсиндә мүһүм мәрһәлә иди. Конфранс «Фәһлә синфинин сијаси фәалијјәти һаггында» гәтнамә гәбул етди; гәтнамәнин әсас һиссәси Интернасионалын һаага конгресинин гәрары илә Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Үмуми Низамнамәсинә дахил олунмушду. Конфрансын бир сыра гәрарларында пролетар партијасынын ән мүһүм тактика вә тәшкилат принсипләри ифадә олунмушду, тәригәтчилијә вә реформизмә зәрбә ендирилирди. Лондон конфрансы пролетар партијалылығы принсипләринин анархист оппортунизми үзәриндә гәләбәси ишиндә чох бөјүк рол ојнады.—*274, 288, 325, 326.*

193 *«Интернасионалда сахта тәфригәләр»*—Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији Баш Шурасынын гапалы тә'мими; онун әсас мүддәалары 1872-чи ил мартын 5-дә Баш Шуранын ичласында Маркс тәрәфиндән шәрһ едилмишди. Маркс вә Енкелс тә'мимдә бакунизми күтләви фәһлә һәрәкатына дүшмән олан, сәчијјәви хүсусијјәтләри нәзәри чәһәтдән керилик, күтләви фәһлә һәрәкатындан ајры дүшмәк, еһкамчылыг вә «ингилаби» авантүризмдән ибарәт олан тәригәтчилијин тәзаһүрләриндән бири кими ифша етдиләр вә тәригәтчилијин ичтимаи көкләрини—хырда бурҗуа мүһитинин фәһлә синфинә тә'сириндән ибарәт олан һәмин көкләри бүтөвлүкдә ачыб көстәрдиләр. Маркс вә Енкелс гејд едирдиләр ки, тәригәтләрин әксинә оларағ, фәһлә синфи өз күтләви ингилаби тәшкилатына малик олмалыдыр. Бүтүн өлкәләрин пролетариатынын әсл мүбариз тәшкилаты олан Интернасионал белә бир тәшкилатдыр. Баш Шуранын функсијаларыны садәчә мүхбир вә статистика бүросунун ролундан ибарәт етмәк һаггында бакунистләрин тәлә-

бинин һәјата кечирилмәси пролетариатын өзүнүн интизамлы, идеја чә вәһид тәшкилатыны јаратмагдан имтина етмәси демәк оларды. Баш Шуранын функсијалары мәсәләсиндә Марксын вә Енкелсин мүбаризәси әслиндә пролетар партијасының тәшкилат принсипләри уғрунда мүбаризә иди. Тә'мим Баш Шуранын јекдил гәрарына әсасән 1872-чи ил мајын ахырында франсыз дилиндә дәрч едилмишди.—*276*.

194 50-чи илләрин ахырларындан е'тибарән инкилис фәһләләринин әсас тәләбләриндән бири доггуз саатлыг иш күнү мүәјјән едилмәси тәләби иди. 1871-чи илин мајында Њјукаслын тикинти вә машынгајырма фәһләләринин нри тә'тил башланды, тә'тилә доггуз саатлыг иш күнү уғрунда мүбаризә чәмијјәти рәһбәрлик едирди; тә'тил тред-јунионлара дахил олмајан фәһләләри илк дәфә мүбаризәјә чәлб етди. Чәмијјәтин сәдри Барнетт Интернасионалын Баш Шурасына мүраҹиәтлә хаһиш етди ки, Инкилтәрәјә штрејкбрехерләрин кәтирилмәсинә мане олсун. Интернасионалын Баш Шурасынын фәал јардымы сајәсиндә штрејкбрехерләрин кәтирилмәси позулду. Њјукаслдакы тә'тил 1871-чи илин октјабрында фәһләләрин гәләбәси илә гуртарды; онлар үчүн 54 саатлыг иш һәфтәси мүәјјән едилди.—*277*.

195 1871-чи ил ијулун 25-дә Баш Шура 1871-чи илин сентјабрында Лондонда Интернасионалын гапалы конфрансыны чағырмаг һаггында Енкелсин тәклифини гәбул етди. Бу вахтдан е'тибарән Маркс вә Енкелс конфрансын тәшкилат вә нәзәри чәһәтдән һазырланмасы үчүн бөјүк иш апарырдылар; онлар иш програмыны вә гәтнамәләрин лајиһәләрини тәртиб етмишдиләр. Һәмин сәнәдләр Баш Шуранын ичласларында мүзакирә едилмиш вә сонра Лондон конфрансына (конфранс һаггында бах: 192-чи гејд) тәклиф олунмушду.—*278*.

196 Ж. Фаврын 1871-чи ил 26 мај тарихли тә'мим мәктубунда Франсанын харичдәки дипломатик нүмајәндәләринә тәклиф едилирди ки, Коммуна мүһачирләринин Авропа һөкумәтләри тәрәфиндән һәбсә алыныб тәһвил верилмәснә наил олсунлар.

Дүфорун тәклиф етдији ганун лајиһәси Франса Милли мәчлисинин хүсуси комиссијасы тәрәфиндән ишләниб һазырланмыш вә 1872-чи ил мартын 14-дә гәбул олунмушду. Интернасионала мәнсубијјәт үстүндә гануна көрә һәбс чәзасы верилирди.—*278*.

197 1871-чи илин јајында Бисмарк вә Австрија-Мачарыстанын канслери Бјөјст фәһлә һәрәкатына гаршы биркә мүбаризә үчүн аддымлар атмышдылар. 1871-чи ил ијунун 17-дә Бисмарк Бјөјстә көндәрдији хатырлатма мәктубунда Интернасионалын фәалијјәтинә гаршы Алманијада вә Франсада көрүлмүш тәдбирләр һаггында мә'лумат верирди. 1871-чи илин августында Алманија вә Австрија императорларынын Һаштеиндә вә 1871-чи илин сентјабрында Залтсбургда көрүшләри заманы Интернасионала гаршы биркә мүбарнзә тәдбирләри һаггында мәсәлә хүсуси мүзакирә үчүн ирәли сүрүлмүшдү

Италија һөкумәти Интернасионала гаршы үмумн јүрүшә гошулмушду; бу, 1871-чи илин августында Неапол бөлмәсинин дармадағын едилмәсиндә вә Бирлијин үзвләринин, о чүмләдән Т. Куноиун тә'гиб олунмасында өз әксини тапмышды.

1871-чи илин јазында вә јајында Испанија һөкумәти фәһлә тәшкилатларына вә Интернасионалын бөлмәләринә гаршы чәза тәдбирләри көрмүшдү; бунунла әлагәдар оларағ, Испанија федерал шурасынын үзвләри Мора, Мораго вә Лорентсо Лиссабона мүһачирәт етмәјә мәчбур олмушдулар.—*278*.

198 Лондон конфрансы Марксын тәклифи илә Инкилтәрә үчүн федерал. шура тәшкил етмәји Баш Шураја тапшырмышды, чүнки 1871-чи илин пајызынадәк белә бир шуранын функсијаларыны Баш Шура өзү јеринә јетирирди. 1871-чи илин октјабрында Интернасионалын инкилис бөлмәләринин нүмајәндәләриндән Британија федерал шурасы јарадылды. Лакин лап әввәлдән шураја рәһбәрлик һејлзин башчылыг етдији реформистләр групунун әлинә кечди; һәмин груп Баш Шураја гаршы вә Ирландија мәсәләсиндә онун јеритдији пролетар бејнәлмиләлчилији сијасәтинә гаршы мүбаризә апарды. Һејлз вә башгалары өзләринин мүбаризәсиндә Исвечрәдәки анархистләрлә, АБШ-дакы буржуа-реформист үнсүрләри вә башгалары илә блок јаратмышдылар. Һаага конгресиндән сонра Британија федерал шурасынын реформист һиссәси конгресин гәрарларыны гәбул етмәкдән бојун гачыраraг, бакунистләрлә бирликдә Баш Шураја вә Маркса гаршы бөһтан кампанијасына башлады. Британија шурасынын Марксы вә Енкелси фәал мүдафиә едән дикәр һиссәси федерал шуранын реформист һиссәсинә вә бакунистләрә гаршы чыхды. 1872-чи ил декабрын әввәлиндә Британија федерал шурасында парчаланма баш верди: Шурада Һаага конгресинин гәрарларына садиг галан һиссә Британија федерал шурасы кими мүәјјәнләшди вә Баш Шура илә билаваситә әлагә јаратды; Баш Шуранын олдуғу јер Њу-Јорка көчүрүлмүшдү. Интернасионалын Британија федерасијасыны өзләринин ардынча апармаг үчүн реформистләрин көстәрдикләри чәһдләр боша чыхды.

Британија федерал шурасы әслиндә 1874-чү илә дәк фәалијјәт көстәрди. Онун фәалијјәтинин дајандырылмасы үмумијјәтлә Интернасионалын фәалијјәтинин гуртармасы илә, һабелә инкилис фәһлә һәрәкатында оппортунизмин мүвәггәти гәләбә чалмасы илә әлагәдар иди.—*279.*

199 1871-чи ил II Лондон конфрансынын «Милли шураларын адлары һаггында вә с.» гәтнамәси нәзәрдә тутулур; гәтнамә мүхтәлиф тәригәтчи групларынын Интернасионала сохулмасына имкан вермирди (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 423—424).—*279.*

200 Бакунинин «Рус, пољак вә бүтүн славјан достлара» интибаһнамәсиндән сөһбәт кедир; интибаһнамә «Колокол»ун 122—123-чү нөмрәсинин әлавәсиндә дәрч едилмишди.

«Колокол»—рус ингилабчы-демократик гәзети, 1857—1867-чи илләрдә А. И. Кертсен вә Н. П. Огарјов тәрәфиндән рус дилиндә вә 1868—1869-чу илләрдә русча әлавәләрлә франсыз дилиндә нәшр олунурду; 1865-чи илдәк Лондонда, сонра исә Ченеврәдә чыхырды.—*280.*

201 *Сүлһ вә азадлыг чәмијјәти*—1867-чи илдә Исвечрәдә бир сыра хырда буржуа вә буржуа республикачылары вә либераллары тәрәфиндән јарадылмыш буржуа-пасифист тәшкилаты.—*280.*

202 Интернасионалын *Бруссел конгреси* 1868-чи ил сентјабрын 6—13-дә олмушдур. Маркс конгресә һазырлыгда билаваситә иштирак етмишди, лакин өзү конгресдә олмамышды. Конгресдә Инкилтәрә, Франса, Алманија, Белчика, Исвечрә, Италија вә Испанија фәһләләрини тәмсил едән 100 нәфәрә јахын нүмајәндә иштирак едирди; дәмир јолларыны, јерин тәкини, шахталары вә мә'дәнләри, мешәләри, һабелә шумланан торпағы ичтимаи мүлкијјәтә вермәјин зәрурилији һаггында чох мүһүм гәрар гәбул олунмушду. Франса вә Белчика прудонистләринин әксәријјәтинин коллективчилик мөвгеләринә кечдијини субут едән һәмин гәрар Интернасионалда пролетар сосиализми идејаларынын хырда буржуа реформизми үзәриндә гәләбәси демәк иди. Конгрес һәмчинин 8 саатлыг иш күнү һаггында, машынларын тәтбиги, һаггында, Сүлһ вә азадлыг чәмијјәтинин (бах: 201-чи

гејд) 1868-чи ил Берн конгресинə мүнасибəт һаггында Маркс тəрəфиндəн тəклиф олунан гətнамələри, һабелə алман нүмајəндə һеј'əти адындан Ф. Лесснер тəрəфиндəн ирəли сүрүлən гətнамəни гəбул етди. Ф. Лесснерин ирəли сүрдүју гətнамə бүтүн өлкələриндə фəһləләриндə төвсијə едирди ки, К. Марксын «Капитал»ыны өјрənсинлəр вə онун алман дилиндəн башга дилləрə тəрчүмəсинə көмək етсинлəр.—*280, 323.*

203 Сүлһ вə азадлыг чəмијјətинин (бах: 201-чи гејд) 1868-чи илин сентјабрында Берндə кечирилмиш олан конгресиндə Бакунинин өз долашыг сосиалист програмыны («синифləрин ичтимаи вə игтисади чəһətдəн бəрабəрləшдирилмəси», дөвлəтин вə варислик һүгугунун мəһв едилмəси вə с.) гəбул етдирмəјə наил олмаг чəһдиндəн сөһбəт кедир. Лакин бу чох чəлдүү илə рəдд едилдикдəн сонра Бакунин Сүлһ чəмијјətиндəн чыхды вə Бејнəлхалг сосиалист демократијасы алјансыны тəʼсис етди.—*280, 472.*

204 Интернасионалын *Ченеврə конгреси* 1866-чы ил сентјабрын 3—8-дə олмушдур. Конгресдə Баш Шурадан, бөлмələрдən вə Инкилтəрəнин, Франсанын, Алманијанын вə Исвечрəнин фəһлə чəмијјətləриндəн 60 нүмајəндə иштирак едирди. «Мүвəггəти Мəркəзи Шура нүмајəндələринə ајры-ајры мəсələләр барəсиндə тəʼлимат» (бах: бу чилд, сəһ. 82—93) Баш Шуранын рəсми мəʼрузəси кими охунду; конгресдə иштирак едən прудонистləрин зиддинə олараг, тəʼлиматын бəндləринин əксəријјəти конгресин гətнамələри кими тəсдиг едилди. Ченеврə конгреси Бејнəлхалг Фəһлə Бирлијинин Низамнамəсини вə Регламентини дə тəсдиг етди.—*281, 464.*

205 Интернасионалын 1867-чи ил сентјабрын 2—8-дə кечирилмиш *Лозанна конгреси* Баш Шуранын һесабатыны вə јерлəрдəн мəʼрузələри динləди, һəмин мəʼрузəләр Интернасионалын ајры-ајры өлкəләрдəки тəшкилатларынын мөһкəмləндијини сүбут едирди. Баш Шуранын зиддинə олараг, прудонистлəр өзləринин күндəлијини зорла гəбул етдирдиләр: кооперасија һаггында, гадын əмəји һаггында, тəһсил һаггында мəсəләләр, һабелə конгресин диггəтини Баш Шуранын тəклиф етдији һəгигəтən вачиб мəсəләləриндəн јајындыран бир сыра хүсуси мəсəләләр икинчи дəфə мүзакирə олунду. Прудонистлəр өзləринин бир нечə гətнамəсинин гəбул едилмəсинə наил олдулар. Лакин онлар Интернасионала рəһбəрлији өз əлləринə ала билмədиләр. Конгрес Баш Шураны əввəлки һеј'əтдə јенидən сечди вə онун олдуғу јери Лондонда сахлады.—*281.*

206 *Нечајев просеси*—киçли ингилаби фəалијјətдə иттиһам едилən тəлəбə кəнчлəр үзəриндə просес—1871-чи илин ијул—августунда Петербургда олмушдур. Нечајев һəлə 1869-чу илдə Бакунин илə əлагə јаратмыш, Русијанын бир сыра шəһərləриндə «Халг диваны» адлы гəсдчи тəшкилат јаратмаг саһəсиндə фəалијјətини кенишləндирмишди, бу тəшкилатда анархист идеjаларын—«мүтлəг дағынты» идеjаларын тəблиғ олунурду. Ингилаби əһвали-руһијјəли тəлəбə кəнчлəрин нүмајəндələри вə əһалинин разночин тəбəгəләринин нүмајəндələри Нечајев тəшкилатына дахил олурдулар, онлары тəшкилата чəлб едən чар режиминин тəнгид олунмасы вə һəмин режимлə гəтијјətли мүбаризə чағырышлары иди. Бакуниндən «Авропа ингилаби иттифагы»нын нүмајəндəси мандатыны алан Нечајев өзүнү Интернасионалын нүмајəндəси кими гələмə вермəјə чəһд көстəрир вə белəликлə, өзүнүн јаратдығы тəшкилатын үзвləрини чашдырырды. 1871-чи илдə Нечајев тəшкилаты дармадағын едилди вə Нечајевин өз мəгсəдləриндə наил олмаг үчүн истифадə етдији авантүрист методлар мəһкəмə просесиндə еʼлан едилди.

Лондон конфрансы Нечајев просеси һаггында гыса һесабат тəртиб етмəји Утинə тапшырды. Һесабат əвəзинə Утни Бакунинин вə Нечајевин Бирлик барəсиндə дүшмəнчилик фəалијјətинə даир кениш мəхфи мəʼрузəсин

1872-чи ил августун ахырында Һаага конгреси үчүн Маркса көндəрди.—*285, 477.*

207 *«Le Progrès»* («Тəрəгги»)—бакунист гəзет; 1868-чи илин декабрындан 1870-чи илин апрелинəдək Локлда Килјомун редакторлуғу илə франсыз дилиндə чыхмышдыр.—*285.*

208 *«Le Travail»* («Əмək»)—Франсада һəфтəлик гəзет; Интернационалын Парис бөлмəляринин органы, 1869-чу ил октјабрын 3-дəн декабрын 12-дək Парисдə нəшр едилмишдир.—*286.*

209 *Ичтимаи рифаһ чəмијјəти*—феодал задəканларының 1464-чү илин ахырында Франсада јаранан вə крал XI Лудовикин јеритдији сијасəтə—Франсанын вањид, мəркəзləшдирилмиш дөвлəтдə бирləшдирилмəси сијасəтинə гаршы јөнəлдилən иттифагы. Чəмијјəтин иштиракчылары Франсаның «умуми рифаһы» уғрунда чарпышан мүбаризлəр бајрағы алтында чыхыш едирдиляр.—*286.*

210 *«La Solidarité»* («Һəмрə'јлик»)—һəфтəлик бакунист гəзети, франсыз дилиндə Невшателдə (апрел—сентјабр 1870) вə Ченеврədə (март—мај 1871) чыхырды.—*286.*

211 *«Фабрик»* («La Fabrique»)—о дөврдə Ченеврədə вə онун һəндəвəрриндə саат вə зəркəрлик мə'мулаты истеһсалы белə адланырды; саат вə зəркəрлик мə'мулаты мануфактура типли ири вə хырда е'малтханаларда, һабелə евдə ишлəјən фəһлəлəр тəрəфиндəн истеһсал олунурду.—*287.*

212 «Интернасионалын бөлмəляриндə» 1870-чи ил 5 сентјабр тарихли мүрачиатнамədəн сөһбəт кедир; бакунистлəрдəн Ч. Килјом вə Г. Бланын тəртиб етдикləри һəмин мүрачиатнамə Невшателдə «Solidarité» гəзетинин 22-чи №-синə əлавə шəклиндə дərч олунмушду.—*288.*

213 *Лионда үсјан* Седан јахынлығындакы мəғлубијјət (бах: 99-чу гејд) хəбəри илə əлагəдар олараг, 1870-чи ил сентјабрын 4-дə башланды. Сентјабрын 15-дə Лиона кəлмиш Бакунин һəрəката рəһбəрлији өз əлинə алмаға вə өзүнүн анархист програмыны һəјата кечирмəјə чəһд етди. Сентјабрын 28-дə анархистлəр чеврилиш етмəјə чəһд көстəрдиляр. Мүəјјəн фəалијјət програмы, һабелə Бакунинин вə анархистлəрин фəһлəлəрлə əлагəси олмадығына көрə бу чəһд пуча чыхды.—*288.*

214 Бакунист Робен 1870-чи илин апрелиндə Парис федерал шурасына Шо-де-Фон гурултајында анархистлəрин тəшкил етдикləри федерал комитəни Роман федерал комитəси кими танымағы тəклиф етмишди. Баш Шура Исвечрədə баш вермиш парчаланманын мə'насыны Парис федерал шурасының үзвлəринə изаһ етдикдəн сонра Федерал шура гəрара алды ки, Баш Шуранын мүзакирə етмəли олдуғу бу ишə гарышмаға онун һүгугу јохдур.—*289.*

215 B. Malon. «La troisiéme defaite du prolétariat français». Neuchâtel., 1871 (Б. Малон. «Франсыз пролетариатынын үчүнчү мəғлубијјəти». Невшател, 1871).—*289.*

216 *Тəблиғат вə ингилаби сосиалист фəалијјəти* бөлмəси «Сосиалист демократијасы алјансы»нын 1871-чи илин августунда бурахылмыш Ченеврə бөлмəсинин əвəзиндə сентјабрын 6-да јаранмышды. Онун тəшкилиндə һəмин

бөлмәнин кечмиш үзвләри Жуковски, Перрон вә башгаларындан әлавә бә'зи франсыз мүһачирләри, о чүмләдән Ж. Кед вә Б. Малон иштирак етмишләр.—*289.*

217 *«La Révolution Sociale»* («Ичтимаи ингилаб»)—һәфтәлик гәзет, 1871-чи илин октјабрындан 1872-чи илин јанварынадәк Ченеврәдә франсыз дилиндә нәшр едилмишдир, 1871-чи илин нојабрындан анархист Јур федерасијасынын рәсми органы иди.—*289, 476.*

218 *«Le Figaro»* («Фигаро»)—франсыз мүртәче гәзети, 1854-чү илдән Паридә чыхыр; Икинчи империја һөкүмәти илә әлагәдар иди.

«Le Gaulois» («Галл»)—мүһафизәкар-монархист мәсләкли күндәлик гәзет, ири буржуазијанын вә арыстократијанын органы, 1867-чи илдән 1929-чу илә дәк Паридә чыхмышдыр.

«Paris-Journal» («Парис гәзети»)—полислә әлагәси олан күндәлик мүртәче гәзет; 1868-чи илдән 1874-чү илә дәк Паридә Һанри де Пен тәрәфиндән нәшр олунурду. Интернасионал вә Парис Коммунасы һаггында чиркин иftиралар јајырды.—*290.*

219 «Конфрансын хүсуси гәтнамәләри» 2-чи бөлмәсинии гәтнамәсн нәзәрдә тутулур, бу гәтнамәдә дејилирди ки, алман фәһләләри өзләринин бејнәлмилә борчуну јеринә јетирмишләр; 1871-чи ил Лондон конфрансы һаггында бах: 192-чи гејд.—*296.*

220 *«Journal de Genève national, politique et littéraire»* («Ченеврә милли, сијаси вә әдәби гәзети»)—мүһафизәкар гәзет, 1826-чы илдән нәшр едилир.—*300.*

221 Франсанын дипломатик нүмајәидәләринә харичи ишләр назириин 1871-чи ил 6 ијуи тарихли тә'мими иәзәрдә тутулур, һәмин тә'мимдә Жүл Фавр бүтүн һөкүмәтләри Интернасионала гаршы бирка мүбаризәјә чағырырды. Ж. Фаврын тә'мими барәсиндә Баш Шуранын Маркс вә Енкелс тәрәфиндән јазылмыш бәјанатына даир бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 372—373. Һәмчинин Дүфорун гаиун лајиһәсини (бах: 196-чы гејд) нәзәрдән кечирмиш комиссија адындан Саказын 1872-чи ил февралын 5-дә етдији мә'рузә нәзәрдә тутулур.—*303.*

222 Бурада вә ашағыда Маркс Интернасионалын Низамнамәсиндән ситат кәтирир; Низамнамә Ченеврә конгресиндә гәбул едилмиш вә Лондонда инкилис дилиндә нәшр олунмушду. («Rules of the International Working Men's Association». 1867).—*305.*

223 Бурада сәһв вардыр. Үмуми Низамнамәнин 6-чы маддәси Интернасионалын 1866-чы ил Ченеврә конгресиндә гәбул едилмишдир. Бах: «Congrés ouvrier de l'Association Internationale des Travailleurs tenu à Genéve du 3 au 8 septembre 1866» Genéve, 1866, pp. 13—14. («Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијиинин 1866-чы ил сентјабрын 3—8-дә Ченеврәдә кечирилмиш әмәли конгреси». Ченеврә, 1866, сәһ. 13—14).—*307.*

224 *Фәһлә федерасијасы* 1871-чи илин пајызында Туриндә јарадылмышды вә мадзинчиларин тә'сири алтында иди. 1872-чи илин јанварында пролетар үнсүрләри федерасијадан чыхыб, *Пролетар азадлығы чәмијјәтини* тәшкил етдиләр, һәмин чәмијјәт сонрадан бөлмә кими Интернасионала гәбул олунду. 1872-чи илин февралынадәк чәмијјәтин башында кизли полис агенти Терсаки дурурду.

«Il Proletario» («Пролетари»)—Италијада гәзет, 1872-чи илдән 1874-чү

илләдәк Баш Шуранын вә Лондон конфрансы гәрарларынын әлејһинә олараг, бакунистләри мүдафиә едирди.—*308.*

225 1871-чи илин нојабрында буржуа демократы Стефанони «Рационалистләрин универсал чәмијјәти»ни јаратмаг лајиһәсини ирәли сүрмүшдү, чәмијјәтин програмы буржуа-демократик бахышларынын хырда буржуа утопик сосиализми идејаларынын (ичтимаи мәсәләнин һәлли үчүн әкинчилик колонијаларынын тәшкил олунмасы вә с.) илә гарышығындан ибарәт иди. Чәмијјәт фәһләләрин диггәтини Интернационалдан јајындырмаг вә Интернационалын Италијада нүфузунун јајылмасына мане олмаг мәгсәди дашыјырды; ејни заманда Стефанони Сосиалист демократијасы алјансы илә һәмрә'ј олдуғуну билдирмишди. Марксын вә Енкелсин чыхыш едәрәк, Стефанонинин әсл мәгсәдләрини вә анархистләрин буржуа демократлары илә бирлаваситә әлагәләрини ифша етмәләри, нәбелә Италија фәһлә һәрәкатынын бир сыра хадимләринин Стефанонинин лајиһәси әлејһинә чыхмалары Стефанонинни Италија фәһлә һәрәкатыны буржуа тә'сириндә табе етмәк чәһдләринин ифласа уғрамасы илә нәтичәләнди.—*315.*

226 *«Neuer Social-Demokrat»* («Јени Сосиал-демократ») —алман гәзети, 1871-чи илдән 1876-чы илләдәк Берлиндә чыхырды; лассалчы Үмумалман фәһлә иттифагынын органы; Интернационалын вә алман Сосиал-демократ фәһлә партијасынын марксист рәһбәрлијинә гаршы мүбаризә апарырды; бакунистләри вә дикәр антипролетар чәрәјанларынын нүмајәндәләрини мүдафиә едирди.—*315, 477, 478.*

227 Икинчи империја полис префектурасынын тәшкил етдији гулдур дәстәләри *«ағкөјнәкләр»* вә ја «ағблузалылар» адланырдылар. Синфи симасыны итирмиш үнсүрләрдән ибарәт олан һәмин гулдур дәстәләри өзләрини фәһлә кими гәләмә верәрәк, фитнәкарлыг нүмајишләри вә чыхышлары тәшкил едир, әсл фәһлә тәшкилатларынын тә'гиб олунмасы үчүн бәһанә јарадырдылар.—*315.*

228 Мартын 18-дә Парис Коммунасынын биринчи илдөнүмүнү Лондонда күтләви митинглә гејд етмәк барәсиндә Јунгун тәклифи 1872-чи ил февралын 20-дә Баш Шураиын ичласында гәбул едилмишди. Лакин күтләви митинг позулду, чүнки бинаның саһиби сон дәгигәдә залы вермәкдән бојун гачырды. Лакин буна бахмајараг, Интернационалын үзвләри вә кечмиш коммунарлар пролетар ингилабынын биринчи илдөнүмү шәрәфинә мартын 18-дә тәнтәнәли јығынчаг кечирдиләр. Һәмин јығынчаг Маркс тәрәфиндән хүсуси олараг митинг үчүн јазылмыш үч гыса гәтнамәни гәбул етди.—*321.*

229 Марксын *«Торпағын миллиләшдирилмәси»* әлјазмасы аграр мәсәләсинә даир марксизмин ән мүһүм сәнәдләриндән бири олуб, торпағын миллиләшдирилмәси һаггында мәсәләнин Интернационалын Манчестер бөлмәсиндә мүзакирә едилмәси илә әлагәдар јазылмышдыр. Дүпон Енкелсә јаздығы 3 март тарихли мәктубунда аграр мәсәләсинә даир бөлмә үзвләринин бахышларындакы долашыглыг һаггында мә'лумат верир вә өзүнүн кәләчәк чыхышынын 5 бәндини шәрһ едәрәк, Марксдан вә Енкелсдән саһиш едирди ки, онлар өз мүлаһизәләрини билдирсинләр вә о, һәмин мүлаһизәләри бөлмәнин јығынчағына гәдәр нәзәрә ала билсин. Маркс торпағын миллиләшдирилмәси һаггында өз бахышларыны һәртәрәфли әсасландырды. Дүпон өз мә'рузәсиндә бундан там шәкилдә истифадә етди. Маркс торпағын миллиләшдирилмәсини, онун өз сөзләри илә дејилсә, бу бөјүк проблеми пролетар ингилабынын вәзифәләри илә, бүтүн чәмијјәтин симасынын сосиалистчәсинә дәјишдирилмәси вәзифәләри илә гырылмаз әлагәдә нәзәрдән кечирир.—*321.*

230 Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин *Һаага конгреси* 1872-чи ил сентјабрын 2—7-дә олмушдур. Конгресдә 15 милли тәшкилатдан 65 нүмајәндә иштирак едирди. Маркс вә Енкелс коигресин ишинә шәхсән рәһбәрлик едирдиләр. Фәһлә һәрәкатында хырда буржуа тәригәтчилијинин бүтүн нөвләринә гаршы Марксын, Енкелсин вә онларын силаһдашларының чохиллик мүбаризәси конгресдә баша чатды. Анархистләрин тәфригәчилик фәалијјәти писләнди вә онларын лидерләри Интернационалдан чыхарылды. Һаага конгресинин гәрарлары кәләчәкдә мүхтәлиф өлкәләрдә фәһлә синфинин мүстәгил сијаси партијаларынын јарадылмасы үчүн бүнөврә гојду.—*325, 480, 482.*

231 Һаага конгреси (бах: 230-чу гејд) өз ишини гуртардыгдан сонра Маркс Интернационалын јерли бөлмәси илә көрүшмәк үчүн дикәр нүмајәндәләрлә бирликдә Амстердама кетди. Сентјабрын 8-дә о, Һаага конгресинин јекунлары һаггында митингдә нитг сөјләди. Маркс өз нитгиндә пролетар инкилабы вә пролетариат диктатурасы идејасыны јорулмадан мүдафиә едәрәк, мүхтәлиф өлкәләрин конкрет тарихи шәраитиндән, синфи күвәләрин јерләшмәсиндән вә нисбәтиндән асылы олараг, капитализмдән сосиализмә кечилмәси формалары һаггында мәсәләнии һәллинә јарадычы мүнасибәт нүмунәси көстәрди. О, белә бир тезис ирәли сүрүб әсасландырды ки, һәмин шәраитдә өлкәләрин бөјүк әксәријјәтиндә пролетариат диктатурасы гурмаг вә ону сахламаг үчүн лабуд васитә олан ингилаби зоракылыгла јанашы бә'зи өлкәләрдә: Инкилтәрәдә, АБШ-да вә ола билсии Һолландијада— һәмин өлкәләрдә јаранмыш мүәјјән тарихи шәраитлә әлагәдар олараг (о замаи инкишаф етмиш мә'мур-бүрократик вә милитарист апаратын олмамасы) пролетариат ингилаби зоракылыға әл атмадан өз һөкмранлығына наил ола биләрди.—*326.*

232 1872-чи илин сентјабрында үч императорун—I Вилһелмин, Франс Иосифин вә II Александрын Берлиндә көрүшмәсиндән сөһбәт кедир.—*327.*

233 Енкелсин *«Мәнзил мәсәләсинә даир»* әсәри буржуа чәмијјәтинин хәстәликләрини өрт-басдыр етмәјә чәһд көстәрән хырда буржуа вә буржуа сосиал-реформаторларына гаршы јөнәлдилмишдир. Енкелс мәнзил мәсәләсинин һәллинә даир прудонист лајиһәләрини тәнгид едәрәк, һәмин мәсәләнин капитализм шәраитиндә һәллинин мүмкүн олмадығыны сүбут едир. О көстәрир ки, јалныз галиб көлмиш пролетариат сосиализм чәмијјәти гурулмасынын әсас проблемләрини һәлл едәркән, мәнзил мәсәләсинин дә һәлл едәчәкдир.

Кондин снмасынын сосиалистчәсинә дәјишдирилмәси һаггында, шәһәрлә кәнд арасында әкслијин мәһв едилмәси,—бу, јалныз коммунизм чәмијјәти шәраитиндә мүмкүн олачагдыр,—һаггында һәмин әсәрдә Енкелсин сөјләдији фикирләр хүсусилә бөјүк әһәмијјәтә маликдир.—*329.*

234 Мүлберкерин алты мәгаләси «Die Wohnungsfrage» («Мәнзил мәсәләси») башлығы алтында 1872-чи ил февралын 3, 7, 10, 14, 21-дә вә мартын 6-да «Volksstaat» гәзетиндә имзасыз дәрч олунмушду; сонрадан бу мәгаләләр «Die Wohnungsfrage. Eine soc'ale Skizze». Separat—Abdruck aus dem «Volksstaat». Leipzig, 1872 («Мәнзил мәсәләси. Ичтиман очерк». «Volksstaat»-дан ајрыча нүсхә. Лејпсиг, 1872) адлы китабча шәклиндә нәшр едилмишди.—*330, 340, 398, 408.*

235 E. Sax. «Die Wohnungszustände der arbeitenden Classen und ihre Reform". Wien, 1869 (Е. Закс. «Зәһмәткеш синнфләрин мәнзил шәраити вә бунун ислаһаты». Вјана, 1869).—*330, 362.*

236 Енкелсин мəгаlələриnə Мүлберкерин чавабы 1872-чи ил октјабрын 26-да „Zur Wohnungs frage (Antwort an Friedrich Engels von A Mülberger) («Мənзил мəсələсинə даир А. Мүлберкерин Фридрих Енкелсə чавабы») «Volksstaat» гəзетиндə дəрч олунмушду.—*330, 393.*

237 *Јени Мадрид федерасијасы* 1872-чи илин ијулунда Интернационалын үзвləри вə «La Emancipacion» гəзети редаксијасынын үзвləри тəрəфиндən тəшкил олунмушду, гəзетин Испанијада кизли Сосиалист демократијасы Алјансынын фəалијjətини ифша етмəси илə əлагədар олараг, анархист чохлуғу редаксијанын һəмин үзвləрини Мадрид федерасијасындан чыхармышды. Јени Мадрид федерасијасы Испанијада анархист тə'сириnин јајылмасына гаршы гətијjətlə мүбаризə апарыр, елми сосиализм идеjаларыны тəблиғ едир, Испанијада мүстəгил пролетар партијасынын јарадылмасы уғрунда чарпышырды. Онун органы «Emancipacion» гəзетиндə Енкелс əмəкдашлыг едирди. Јени Мадрид федерасијасынын бə'зи үзвləри 1879-чу илдə Испанија Сосиалист фəһлə партијасынын јарадылмасында бөjүк рол ојнадылар.—*331.*

238 *Катедер сосиализми*—XIX əсрин 70—90-чы илləриндə буржуа идеолокијасындакы мəсləкlərдən бири; онун нүмајəндələри—һəр шеjдən əввəл алман университетləриnин профессорлары университет кафедраларында (алманча Katheder) сосиализм ады алтында буржуа реформизмини тəблиғ едирдиләр. Катедер сосиализминин нүмајəндələри (А. Вагнер, Г. Шмоллер, Л. Брентано, В. Зомбарт вə башгалары) иддиа едирдиләр ки, дөвləт синифləриn фөвгүндə дуран бир тə'сисатдыр, о, капиталистləрин мənафеjинə тохунмадан дүшмən синифləри барышдырмаға вə «сосиализми» тədричlə һəjата кечирмəjə гадирдир. Онларын програмы фəһlələриn хəстəликlərдən вə бəдбəхт һадисələrдən сығорта олунмасыны тəшкил етмək, фабрик ганунверичилиjи саһəсиндə бə'зи тədбирlər һəjата кечирмəклə кифајətləнирди. Катедер-сосиалистlər белə һесаб едирдиләр ки, јахшы тəшкил олунмуш һəмкарлар иттифаглары фəһлə синфиnин сијаси мүбаризəсини вə сијаси партијасыны лүзумсуз едир. Катедер сосиализми тəфтишчилијин идеја мənбələриndən бири олмушдур.—*332.*

239 1882-чи илдəки ачлыгдан сөһбəт кедир; Ејфел рајонунун (Пруссијаның Рејн əjаləти) кəндлиləри ачлыгдан даһа чох əзиjjət чəкмишдиләр.—*334.*

240 Инблиjа əфсанəсиндən көтүрүлмүш «Мисрин ət газанлары үчүн һејфсиləпмək» нфадəсиндən Енкелс бурада истеһза илə истифадə едир; јəһудиләр Мисир əсарətиндən гачаркəн, онларын арасында олан зəиф нрадəлиләр јолун чətинлији вə ачлығын тə'сири алтында һејфсиләниб əсарətдə кечирдикləри күнləрин һəсрətини чəкирдиләр, чүнки орада онлар һеч олмазса, доjунча jејирдиләр.—*347.*

241 Енкелс əмək мəһсулларыны ədаләтlə мүбадилə етмək базарлары дејилəн базарлары нəзəрдə тутур. Һəмин базарлар Инкилтərəнин мүхтəлиф шəһərləриндə фəһlələриn оуенчи кооператив чəмиjjətləри тəрəфиндən тə'сис едилмишди. Əмək мəһсуллары бу базарларда əмək гағыз пулу васитəсилə мүбадилə олунурду, бу пулун баһидн исə бир саатлыг иш вахты иди. Лакин һəмин тədбир тезликlə ифласа уғрады.—*352.*

242 *«La Emancipacion»* («Азадлыг»)—испанча һəфтəлик фəһлə гəзети 1871-чи илдəн 1873-чү илədək Мадриддə чыхырды, Интернасионал бөлмələриnин органы; 1871-чи илин сентјабрында—1872-чи илин апрелиндə Ис-

панҹа федерал шурасынын органы; Испанијада анархист тә'сиринә гаршы мүбаризә апарырды. 1872—1873-чү илләрдә гәзетдә Марксын вә Енкелсин әсәрләри дәрч олунурду.—*353.*

243 *«Illustrated London News»* («Иллүстрасијалы Лондон јенликләри»)—һәфтәлик инкилис журналы, 1842-чи илдән чыхыр.—*362.*

244 *«Ueber Land und Meer»* («Гуру вә дәниз илә»)—һәфтәлик иллүстрасијалы алман журналы, 1858-чи илдән 1923-чү илә‌дәк Штутгартда чыхырды.—*362.*

245 *«Gartenlaube»* («Көшк»)—хырда буржуа мәсләкли алман һәфтәлик әдәби журналынын ады; 1853—1903-чү илләрдә Лејпсигдә вә 1903—1943-чү илләрдә Берлиндә чыхырды.—*363.*

246 *Атычы Август Кучке*—1870—1871-чи илләрин Франса-Пруссија мүһарибәси дөврүнүн милләтчи бир әскәр маһнысынын мүәллифи, алман шаири Һоткелф Һофманын тәхәллүсү.—*363.*

247 *«Le Socialiste»* («Сосиалист»)—франсыз күндәлик гәзети, 1885-чи илдән 1902-чи илә‌дәк Фәһлә партијасынын органы, 1902-чи илдән 1905-чи илә‌дәк Франса Сосиалист партијасынын органы, 1905-чи илдән Франсыз сосиалист партијасынын органы; Ф. Енкелс гәзетдә әмәкдашлыг едирди.

Кизадакы колонија һаггында мәгаләләр үчүн бах: гәзетин 1886-чы ил 3 вә 24 ијул тарихли нөмрәләринә.—*373.*

248 *«Harmony Hall»* («Һармоии-Һолл»)—1839-чу илин ахырында Роберт Оуен башда олмагла инкилис утопист сосиалистләринин тә'сис етдикләри коммунист колонијасы; 1845-чи илә‌дәк мөвчуд олмушдур.—*373.*

Бах: V. A. Huber. »Sociale Fragen. IV. Die Latente Association». Nordhausen, 1866 (В. А. Һубер. «Ичтимаи мәсәләләр. IV. Латент бирлији». Нордһаузен, 1866).—*373.*

250 Енкелс Вагнерин бир сыра китабларында вә чыхышларында онун белә бир бәјанатыны нәзәрдә тутур ки, Франса-Пруссија мүһарибәсиндән сонра вә хүсусән 5 милјардлыг тәзминат нәтичәсиндә Алманијада конјунктураның чанланмасы зәһмәткеш күтләләрнинн вәзијјәтини хејли јахшылашдырачагдыр.—*390.*

251 1871-чи илин августында Һаштеҹндә вә 1871-чи илин сентјабрында Залтсбургда Алманија вә Австрија императорларынын вә онларын канслерләринин данышыглары нәзәрдә тутулур. Енкелс һәмин конфранслары Пруссија сијаси полисинин рәиси Штиберин ады илә Штибер конфрансларыадландырмагла онларын мүртәче полис характерини гејд едир.—*390.*

252 Бах: *Һекел.* «Мәнтиг елми», I һиссә, 2-чи шө'бә.—*396.*

253 Пруссијада 1872-чи илин низибати ислаһаты нәзәрдә тутулур, һәмин ислаһата әсасән, кәнддә мүлкәдарларын ирси мүлк һакимијјәти лә‌ғв олунур вә јерләрдә өзүнүидарәнин бә'зи үнсүрләри: ичмаларда сечкили башчылар, ландратларын јанында маһал шуралары вә с. тәтбиг едилирди.—*407.*

254 Енкелсин «Авторитет һаггында» әсәриндә һәр чүр авторитетләри инкар едән бакунистләрин бахышларынын дәрин тәнгидн верилмиш вә про-

.летар ингилабынын дөвлəтə мүнасибəти мəсəлəси барəсиндə марксистлəрин бахышлары əсасландырылмышдыр. Енкелс дөвлəти доғурмуш олан ичтимаи мүнасибəтлəр ləғв едилмəмишдən əввəл «дөвлəтин ləғв олунмасы» һаггында анархист идеjасынын елмə зидд вə ингилаба зидд маһиjjəтини һəмин əсəрдə ифша етмишдир. О, анархистлəрин еһкамчылығыны вə тəригəтчилиjини амансыз тəнгид етмишдир.—*418*.

255 Ф. Енкелсин *«Коммунанын бланкист мүһачирлəринин програмы»* əсəри 1874-чү илин нjунунда—1875-чи илин апрелиндə «Volksstaat» гəзетиндə дəрч олунмуш «Мүһачир əдəбиjjаты» серијасындан икинчи мəгаləдир. Енкелс франсыз сосиалист əдəбиjjатынын инкишафында jени мејлləри ишыгландырараг, Коммунанын бланкист мүһачирləринин əсас сəһвləрини ачыб көстərир; һəмин сəһвлəр бланкист мүһачирləрини нəшр етдикləри «Апх Communeux» («Коммунарлара») китабчасында əкс олунмушду. Енкелс Лондон бланкист мүһачирləринин бахышларында хејли прəлиləjиш олдуғуну—онларын елми коммунизмə jахынлашдыгларыны геjд едир, ејни заманда бланкист мүһачирləрин гəсдчилик тактикасыны, волјунтаризмини, пролетарпатын ингилаби мүбаризəсинин кедишиндə һəр һансы сазишləрин тамамилə инкар олунмасыны кəскин тəнгид едирди.—*422*.

256 *«Le Père Duchesne»* («Дjушен ата»)—франсыз гəзети; 1790—1794-чү илləрдə Парисдə Ж. Ебер тəрəфиндən нəшр олунурду; шəһəр jарымпролетар күтlələринин əhвали-руһиjjəсини ифадə едирди.

«Le Père Duchêne» («Дjушен ата»)—франсыз күндəлик гəзети; 1871-чи ил мартын 6-дан мајын 21-дəк Парисдə Вермерш тəрəфиндən нəшр едилирди; өз мəсləкинə көрə бланкист мəтбуатына jахын иди.—*425*.

257 *«Культуркампф»* («мəдəниjjət уғрунда мүбаризə»)—XIX əсрин 70-чи илləриндə Бисмарк һөкумətинин һəjата кечирдиjи тədбирləр системинə бүржуа либералларыныи вердиjи ад; һəмин тədбирləр дүнjəви мəдəниjjət уғрунда мүбаризə бајрағы алтында кечирилир, Пруссиjанын вə Чəнуб-Гərби Алманија дөвлəтləринин католик рајонларынын мүлкədарларынын, бүржуазиjасынын вə гисмən кəндлиləринин сепаратист мејлləринн, һабелə Пруссија əлеjһинə jөнəлдилмиш мејлləрини мүдафиə едən католик килсəсинə вə мəркəз партиjасына гаршы jөнəлдилмишди. Бисмарк һөкумəти католиклиjə гаршы мүбаризə бəһанəси илə, Пруссиjанын һөкмранлығы алтына дүшмүш полјак торпагларында милли зүлмү дə күчлəндирирди. Бисмаркын бу сиjасəти һəмчинин милли еһтираслары гызышдырмаг jолу илə фəһlələри синфи мүбаризədən узаглашдырмаг мəгсədи дашыjырды. 80-чи илləрин əввəлиндə фəһlə һərəкатыныи артдығы бир шəраитдə Бисмарк мүртəче гүввələри сых бирləшдирмək мəгсədи илə бу тədбирləрин чох һиссəсини ləғв етди.—*427*.

258 Енкелсин *«Русијада ичтимаи мəсəлə һаггында»* əсəри «Мүһачир əдəбиjjаты» серијасындан V мəгаləдир. Мəгаləдə Енкелс Русијада ингилаби шəраитин артдығыны мүəjjəн едəн һəлледичи амилləри: рус фəһlə синфинин сиjасəт мејданына чыхмасыны вə тəһкимчилик һүгугу ləғв едилдикдən сонра кəндлиləрин таланыб чапылмасына чаваб олараг күтləви кəндли һərəкатынын лабуд сурətdə артмасыны геjд етмишдир. Енкелс «Русијада ичтимаи мəсəлə һаггында» мəгаləсиндə, һəмчинин бу мəгаləjə 1894-чү илдə jаздығы сөзардында 70-чи илləрин əввəлиндə рус халгчылығынын əсас истигамəтləриии халгчылығын П. Лавров вə П. Ткачов кими идеологларынын шəхсиндə тəнгид етмишдир, хүсусəн 80—90-чы илləрин либерал халгчылығы да Енкелс тəрəфиндən тəнгид олунмушдур. Енкелс онларын шəхсиндə халгчылара хас олан чəһəтləри—тарихə идеалист, волјунтарист бахышы, ичтимаи инкишафын материалист əсасларыны он-

ларын баша дүшмәмәснни ачыб көстәрнр. 1861-чи илдән сонра Русијада ичтимаи мүнасибәтләрин үмуми тәһлили Енкелси белә нәтичәјә кәтириб чыхарыр ки, һәмин өлкәдә капитализм кетдикчә daha чох инкишаф едир вә бунунла әлагәдар олараг кәндә ичма мүлкијјәти дағылыр. Енкелс кәндли ичмасынын халгчылар тәрәфиндән идеаллашдырылмасыны кәскин тәнгид едир вә Русијанын капиталист-сәнаје өлкәсинә чеврилмәсинин, кәндлиләрин пролетарлашмасынын вә «көһнә коммунист ичмасы позулмасының» кетдикчә daha артыг бир сүр'әтлә ирәлиләдијини көстәрир (бах: бу чилд, сәһ. 455). Енкелс рус ингилаби һәрәкатында халгчы бахышлары илә әлагәни кәсән вә елми коммунизм нәзәријјәсини мәнимсәјән адамларын мејдана чыхдығыны разылыг һиссн илә гејд едир.—*430, 442.*

259 Бурада вә ирәлидә Енкелс Ткачовун 1874-чү илдә Сүрихдә чапдан чыхмыш «Offener Brief an Herrn Friedrich Engels» («Чәнаб Фридрих Енкелсә ачыг мәктуб») китабчасындан ситат кәтирир.—*430, 442.*

260 Енкелс Һаксһаузенин «Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Rußlands» («Русијанын халг һәјатынын вә хүсусән кәнд тә'сисатларынын дахили мүнасибәтләринин тәдгигатлары») китабыны нәзәрдә тутур; һәмин китаб 1847—1852-чи илләрдә Һанноверdә вә Берлиндә 3 һиссәдән ибарәт чап едилмишди.—*436.*

261 Ј. Г Жуковскинин «Вестник Јевропы» журналында (9-чу китаб, 1877-чи ил) дәрч олунмуш «Карл Маркс вә онун капитал һаггында китабы» мәгаләсиндән вә бу мәгаләјә «Отечественные Записки» журналынын 1877-чи ил 10-чу нөмрәсиндә Н. К. Михајлевскинин «Карл Маркс Ј. Г. Жуковскинин мәһкәмәси гаршысында» сәрләвһәси илә дәрч едилмиш чавабындан сонбәт кедир.

«Вестник Јевропы» һаггында бах: 56-чы гејд.

«Отечественные Записки» әдәбн-сијаси журнал, 1820-чи илдә Петербургда нәшр едилмәјә башланмышды; 1839-чу илдән о дөврүн ән јахшы мүтәрәгги журналларындан биринә чеврилир. «Отечественные Записки» фасиләсиз олараг, сензура тә'гибләринә мә'руз галырды вә 1884-чү илин апрелиндә чар һөкумәти тәрәфиндән бағланды.—*449.*

262 *«Вестник Народної Воли»*—журнал, 1883—1886-чы илләрдә Ченеврәдә Народнаја Волја Ичраијјә комитәсинин Русијадан мүһачиротә кетмиш үзвләри тәрәфиндән нәшр едилирди. Чәми 5 нөмрәси чыхмышдыр.

Марксын мәктубу рус легал мәтбуатында 1888-чи илин октјабрында «Јуридически Вестник» журналында дәрч олунмушду.—*449.*

263 Маркс бу әлавәни «Капитал»ын биринчи чилдинин икинчи, алманca нәшриндә вә сонракы нәшрләриндә бурахмышдыр.—*450.*

264 Көрүнүр «Земља и волја» (1876-чы илин пајызындан 1879-чу илин пајызынадәк) вә «Народнаја Волја» (1879-чу илин августундан 1881-чи илин мартынадәк) халгчы тәшкилатларынын рәһбәр органлары нәзәрдә тутулур; «Народнаја Волја» террору сијаси мүбаризәнин әсас васитәси е'лан етмишди.—*451.*

265 К. Маркс Бакунинин 1873-чү илдә нәшр едилән «Дөвләт вә анархија»китабынын конспектини тутмушду. Конспект өзүнә мәхсус тәнгиди вә полемик әсәрдир, бурада анархист доктриналарынын дәрин тәнгиди верилмиш, һәмин доктриналарын әксинә олараг, елми коммунизмин ән мүһүм

мүддәалары: дөвләт һаггында, пролетариат диктатурасынын тарихән лабүдүлүү һаггында вә сосиалист ингилабынын гәләбәсинии зәрури шәрти олмаг е'тибарилә фәһлә синфинин кәндлиләрлә иттифагы һаггында мүддәалар инкишаф етдирилмишдир. Маркс бу мүддәалары коиспектин әлјазмасындакы бир сыра мүәллиф әлавәләриндә ифадә етмишдир, һәмин әлавәләрдәи бири бу чилддә дәрч олунур.—*457*.

266 ***«Nordstern»*** («Шимал улдузу»)—һәфтәлик алман гәзети, 1860—1866-чы илләрдә Һамбургда нәшр едилирди; 1863-чү илдән лассалчы мәсләкли гәзет иди.—*460*.

267 *Милли иттифаг* 1859-чу ил сентјабрын 15—16-да алман дөвләтләри буржуа либералларынын Франкфурт-Мајндакы гурултајында тә'сис едилмишди. Иттифагын иштиракчылары Австрија истисна олмагла, бүтүн Алманијаны Пруссијанын башчылыгы алтында бирләшдирмәји гаршыларына мәгсәд гојмушідулар. Шимали алман иттифагы јарандыгдан сонра 1867-чи ил нојабрын 11-дә Иттифаг өз-өзүнү бурахдыгыны е'лан етди.—*460*.

268 1858-чи илдә принс-рекент Маитјөлфел һөкумәтинә исте'фа верди вә мөтә'дил либераллары һакимијјәт башына чағырды; һәмин хәтт буржуа мәтбуатында курултулу ад—***«јени дөвр»*** адыны алмышды; ишдә исә Вилһелмин сијасәти јалныз Пруссија моиархијасыиыи вә јункерләрининн мөвгеләрини мөһкәмләндирмәјә јөнәлдилмишди. «Јени дөвр» әслиндә 1862-чи илии сентјабрында һакимијјәт башына кәлән Бисмарк диктатурасыны һазырламыш олду.—*460*.

269 ***«Kreuz-Zeitung»*** («Хачлы гәзет»)—күндәлик «Neue Preußische Zeitung» алман гәзетнии («Јени Пруссија гәзети») (башлығында лаидвер—хач емблеми төсвир еднлдијинә көрә) белә адлаидырырдылар; 1848-чи илин ијунундан Берлиндә нәшр едилмәјә башланмышдыр; оксингилабчы сарај күрүһунун вә Пруссија јункерләрининн органы иди.—*461*.

270 *Умумалман фәһлә иттифагы*—алман фәһләләринин сијаси тәшкилаты, 1863-чү илдә Лассалын фәал иштиракы илә јарадылмышды. Иттифаг 1875-чи илədәк фәалијјәт көстәрди; 1875-чи илдә Гота гурултајында лассалчылар вә ејзенахлылар (Либкнехтин вә Бебелин башчылыг етдикләри партнја) Алманија Сосиалист фәһлә партијасында бирләшдиләр.—*461, 478*.

271 *Прогрессистләр*—1861-чи илин ијунунда јарадылмыш Пруссија буржуа партијасынын нүмајәндәләри. Прогрессист партијасы Пруссијаныи башчылыгы алтында Алманијанын бирләшдирилмәсини вә Үмумалманија парламенти чағырылмасыны, депутатлар палатасы гаршысында мәс'улијјәт дашыјан либерал һөкумәт јарадылмасыны тәләб едирди.—*462*.

272 Коалисијалар һаггында мәсәлә Пруссија ландтагында 1865-чи илин јанварынын 11-дә низамнамәсиндә коалисијалары вә тә'тилләри гадаган едән параграфларын ләғв олунмасыны тәләб етмиш фәһләләрин чыхышлары илә әлагадар мүзакирә едилмишди. Прогрессистләр низамнамәдә 181-чи параграфын ләғв олунмасыны тәләб едирдиләр, һәмин параграф истеһсалы дајандырмағы сәһибкарлара гадаган едирди, сәһибкарлар истеһсалы фәһләләрин күзәштә кетмәсинә наил олмаг мәгсәди илә дајандырырдылар, демагоглуг мәгсәди илә прогрессистләр һәмчинин фәһләләрин тә'тилә тәһрик үстүндә чәзаландырылмасы һаггында 182-чи параграфын ләғв олунмасы тәләбини ирәли сүрмүшдүләр. 1865-чи ил февралын 14-дә Пруссија ландтагы пешә низамнамәсинин јалныз 181-чи вә 182-чи параграфларыны ләғв етди, фәһләләрин тәләбләрини јеринә јетирмәди.—*462*.

273 Маркс Прусснjада гүввədə олан пешə низамнамəсини истеһза илə бəлə адландырыр. XVIII əсрдə Прусснjанын əjалətлəриндə «нөкəрлəр һаггында əсаснамə» ады алтында феодал гajдалары һөкм сүрүрдү; һəмин гajдалар мүлкəдарларын—jункерлəрин тəһкимли кəндлиләр үзəриндə там өзбашыналыгына ичазə верирди.—*462.*

274 1861-чи илин jазында Маркс Прусснjа тəбəəлиjиндə бəрпа олунмасы үчүн аддымлар атды, лакин рəдд чавабы алды; рəдд чавабы Прусснjа һакимиjjəт органлары тəрəфиндən рəсмən бунунла əсасландырылмышды ки, 1845-чи илдə о, Прусснjа тəбəəлиjиндən «көнүллү сурəтдə» имтина етмишди.—*463.*

275 «Literarisches Centralblatt für Deutschland» («Алманиjа үчүн мəркəзи əдəби журнал»)—Алманнjада елми-информасиjа, реферат вə тəнгид һəфтəлиjи; 1850—1944-чү илларда Лejпсигдə чыхырды.—*465.*

276 А. Һакстһаузенин 1842-чи илдə Берлиндə чапдан чыхмыш «Ueber den Ursprung und die Grundlagen der Verfassung in den ehmals slavischen Ländern Deutschlands im allgemeinen und des Herzogthums Pomern im besondern» («Умумиjjəтлə Алманиjанын кечмиш славjан виласjəтлəриндə вə хүсусəн Померания һерсоглуғунда ичтимаи гурулушун мənшəjи вə əсаслары һаггында» китабындан сөһбəт кедир.—*468.*

277 Дағ хырда буржуа партиjасы франсыз гошунларыны: Италиjада ингилабы боғмаг үчүн көндəрилмəсинə гаршы *1849-чу ил иjунун 13-дə* Парисдə динч протест нүмаjиши тəшкил етмишди. Нүмаjиш гошунлар тəрəфиндən говулду. Дағ партиjасынын бир чох лидерлəри һəбсə алындылар вə сүркүн едилдилəр вə ja Франсадан мүһачирəтə кетмəjə мəчбур олдулар.—*468.*

278 *Мүтүелистлəр* («mutuel»—гаршылыглы)— XIX əсрин 60-чы иллариндə прудонистлəр өзлəрини белə адландырырдылар. Онлар гаршылыглы jардым тəшкил етмəк, гаршылыглы jардым кооперативлəри, чəмиjjəтлəри вə с. jаратмаг jолу илə зəһмəткешлəрин азад едилмəсинə даир реформист хырда буржуа планы ирəли сүрүрдүлəр.—*470.*

279 1871-чи ил Лондон конфрансынын гətнамəлəри нəзəрдə тутулур: «Милли шураларын адлары һаггында вə с.» (II гətнамə, 1, 2, 3-чү бəндлəр). «Фəһлə синфинин сиjаси фəалиjjəти һаггында» (IX гətнамə), «Сосиалист демократиjасы Алjансы һаггында» (XVI гətнамə) вə «Роман Исвечрəсиндə парчаланма һаггында» (XVII гətнамə) (бах: К. Маркс вə Ф. Енкелс. Əсəрлəри, 2-чи нəшри, 17-чи чилд, сəһ. 423, 426—427, 429 вə 430).—*471.*

280 Франсыз ордусунун Седан алтында дармадағын едилмəси хəбəри алындыгдан сонра *1870-чи ил сентjабрын 4-дə* Парисдə халг күтлəлəринин ингилаби чыхышы олду; бу, Икинчи империjа режиминин сүгута уғрамасы вə республика е'лан едилмəси илə нəтичəлəнди. Лакин тəшкил едилəн мүвəггəти һөкумətин тəркибинə мө'тəдил республикачыларла jанашы, монəрхистлəр дə дахил олдулар. Парисин һərби губернатору Трошү вə əслиндə онун дəмтутаны Тjер башда олмагла бу һөкумət Франсанын буржуа-мүлкəдар даирəлəриниn тəслимчилик əһвали-руһиjjəси вə халг күтлəлəри гаршысында онларын ваһимəсини əкс етдирəрəк, милли хəjанəт jолуна вə харичи дүшмəнлə хаинчəсинə сөвдəлəшмək jолуна гəдəм гоjду.—*471.*

281 Базел конгресинин тəшкилат мəсəлəлəриnə даир гətнамəлəри (бах: 98-чи гejд) нəзəрдə тутулур; һəмин гətнамəлəр Баш Шуранын һүгугларыны кенишлəндирмишди.—*473.*

282 *«Il Proletario»* бах: 224-чү гejд.
«Gazzettino Rosa» («Гырмызы гəзет»)—Италиjада күндəлик гəзет,

сол мадзиничиләрин органы, 1867-чи илдəи 1873-чү илəдəк Миланда чыхырды; 1871-чи илдə Парис Коммунасыны мүдафиə етмишди, Интернасионалын материалларыны дəрч едирди; 1872-чи илдən бакунистлəрин тə'сири алтында иди.—*473.*

283 *«La Liberté»* («Азадлыг»)—Белчикада демократик гəзет; 1865-чи илдən 1873-чү илəдəк Брүсселдə чыхмышдыр; 1867-чи илдən Интернасионалын Белчикада органларындан бири иди.—*474.*

284 1871-чи ил франсыз бөлмəси 1871-чи илин сентјабрында Лондонда франсыз мүһаҹирлəринин бир һиссəсиндən тəшкил олунмушду. Бөлмəнин рəһбəрлији Исвечрəдəки бакунистлəрлə сых əлагə јаратмышды вə онларла бирликдə фəалијјət көстəрирди. Интернасионалын тəшкилат принсипləри үзəриндə онларын һүчумларына гошулмушду. Бөлмə Интернасионала гəбул едилмəди, чүнки онун низамнамəсинин бə'зи бəндləри Үмуми Низамнамəјə зидд иди. Сонралар бөлмə бир нечə група парчаланды.—*475.*

285 *«Бејнəлхалг Фəһлə Бирлијинин бүтүн федерасијаларына тə'мимнамə»* нəзəрдə тутулур; тə'мимнамə бакунист Јура федерасијасынын 1871-чи ил нојабрын 12-дə Сонвилједə кечирилəн гурултајында гəбул едилмишди. Тə'мимнамə Лондон конфрансынын гəрарларыны вə Баш Шуранын һүгугларыны инкар едəрəк, бүтүн федерасијалара тəклиф едирди ки, Интернасионалын Үмуми Низамнамəсини нəзəрдən кечирмəк вə Баш Шураны писləмəк үчүн дəрһал коигрес чағырмағы тələб етсинləр.—*475.*

286 *«Ficcanaso»* («Сыртыг»)—Италијада күнdəлик, республикачы сатирик гəзет, сол мадзиничиләрин органы, 1868-чи илдən 1872-чи илəдəк Туринdə нəшр едилмишдир.—*476.*

287 Енкелс «Сонвилје гурултајы 16 иштиракчысынын тə'мимнамəсинə Роман федерасијасы комитəсинин чавабы»ны нəзəрдə тутур.—*476.*

288 Сосиал-демократларын *Саксонија гурултајы* 1872-чи ил јанварын 6—7-дə Һемнитсдə олмушдур. Гурултај башга мəсəлəлəрлə (сечки һүгугу һаггында, һəмкарлар иттифаглары тəшкилаты һаггында) јанашы, Сонвилје тə'мимнамəсинə (бах: 285-чи гејд) вə анархистлəрин Интернасионал дахилиндəки мүбаризəсинə мүнасибət мəсəлəсини мүзакирə етмишдн. Гурултај Баш Шураны јекдилликлə мүдафиə етди вə 1871-чи ил Лондон конфрансынын гəтнамəлəрини бəјəнди.—*476.*

289 *Интернасионалын Белчика федерасијасынын* 1871-чи ил декабрын 24—25-дə Брүсселдə ичлас етмиш гурултајы Сонвилје тə'мимнамəси мүзакирə олуиаркəн, дəрһал үмуми коигрес чағырылмасы һаггында Исвечрə анархистлəрининн тələбləриии мүдафиə етмəди, лакин ејни заманда Белчика федерал шурасына тапшырды ки, Һаага конгресиндə (бах: 230-чу гејд) мүзакирə олунмаг үчүн Интернасионалын јени низамнамəсинин лајиһəсини ишлəјиб һазырласын.—*476.*

290 1869-чу ил августун 7—9-да Алманија, Австрија вə Исвечрə сосиал-демократларынын *Ејзенахда* үмумалман гурултајында алман Сосиал-демократ фəһлə партијасы тə'сис олунмушду; партијанын програмы үмумən Интернасионалын тələбləри руһунда иди.—*479.*

291 **Һ. В. Ф. Һекел. «Руһун феноменолокијасы», «Маарифлəнмək һəгигəти»** параграфы.—*481.*

292 Либкнехт вə Һепнер 1872—1873-чү илларда Маркса дəфəларлə мүрачиət едəрəк, Лассалын бахышларыны тəнгид едən китабча вə ја «Volksstaat» үчүн мəгалə јазмағы хаһиш етмишдилəр.—*481.*

293 Зорке 1874-чү илин августунда Баш Шуранын тəркибиидəи чыхмышды; о бу барəдə 1874-чү ил августун 14-дə Енкелсə мə'лумат вермишди; Зорке рəсмən 1874-чү ил сентјабрын 25-дə исте'фаја чыхмышды.—*482.*

АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ

А

Авриал (Avrial), Оқустен (1840—1904)—Франса фәһлә һәрәкатының хадими, сол прудонист, Интернационалын үзвү, Парис Коммунасының хадими, сонра мүһачир.—297.

Аддингтон (Addington), Стивен (1729—1796)—инкилис кешиши, бир сыра тәдрис вәсаитинин мүәллифи.—121.

Александр II (1818—1881)—рус императору (1855—1881).—219, 444.

Александра (1844—1925)—Данимарка кралы IX Кристианын гызы; 1863-чү илдән Уелс шаһзадәсинин, 1901-чи илдән инкилис кралы VII Едуардын арвады.—238.

Андерсон (Anderson), Адам (тәгрибән 1692—1765)—Шотландија буржуа игтисадчысы.—140, 154.

Андерсон (Anderson), Чемс (1739—1808)—инкилис буржуа игтисадчысы.—121, 124, 140.

Анна (1665—1714)—инкилис краличасы (1702—1714).—131.

Аппиан (I әсрин ахыры—II әсрин 70-чи илләри)—Гәдим Рома тарихчиси.—121.

Арбатнот (Arbuthnot), Чон—инкилис фермери, «Әрзаг мәһсуллары-нын индики гијмәтләри илә фермаларын бөјүк-кичиклији арасында асылылығын тәдгиги» китабынын мүәллифи.—122.

Афр (Affre), Дени Оқуст (1793—1848)—франсыз кешиши, Парисин архиепископу (1840—1848), 1848-чи илин ијун үсјаны заманы һөкумәт гошунларынын әскәрләри тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.—267.

Б

Байлс (Byles), Чон Барнард (1801—1884)—инкилис һүгугшүнасы, тори, «Фрнтредерлијин софизмләри» китабынын вә башга китабларын мүәллифидир.—138.

Бакунин, Михаил Александрович (1814—1876)—рус ингилабчысы вә публисисти, Алманијада 1848—1849-чу илләр ингилабының иштиракчысы; анархизмин идеологларындан бири; I Интернационалда марксизмин дөдлар дүшмәни кими чыхыш едирди; тәфриғәчилик фәалијјәти үстүндә 1872-чи илдә Һаага конгресиндә I Интернационалдан хариҹ едилмишди.—188, 280, 284—288, 292, 301, 309, 311, 312, 315, 317, 318, 331, 395, 437, 442, 457, 458, 470—475, 477, 482.

Бартон (Barton), Чон (XVIII әсрин ахыры—XIX әсрин әввәли)—инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадынын нүмајәндәси.—79.

Бастелика (Bastelica), Андре (1845—1884)—франсыз вә испан фәһлә һәрәкатының хадими, Ин-

тернасионалын үзвү, бакунист.— 287, 288, 293, 298.
Бастиа (Bastiat), Фредерик (1801—1850)—франсыз вулгар игтисадчысы, буржуа чәмиjjәтиндә синфи мәнафеләрин аһәнкдарлыгы нәзәриjjәсинин тәблиғатчысы.— 27, 101.
Бебел (Bebel), Август (1840—1913)—бejнәлхалг вә алман фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, 1867-чи илдән Алман фәһлә чәмиjjәтләри иттифагына рәһбәрлик едирди, I Интернасионалын үзвү, 1867-чи илдән рejхстагын депутаты, алман сосиал-демократиjасынын башлыларындан вә рәһбәрләриндән бири, Марксын вә Енкелсин досту вә силаһдашы; II Интернасионалын хадими.— 478—481.
Беккер (Becker), Бернһард (1826—1891)—алман публисисти, Лассалчы, Үмумалман фәһлә иттифагынын президенти (1864—1865).—462.
Бекон (Bacon), Френсис, *Верулам* барону (1561—1626)—көркәмли инкилис философу, инкилис материализминин баниси.— 114.
Бекелли (Beghelli), Чузеппе (1847—1877)—Италиja журналисти, Гарибалди jурушләринин иштиракчысы, бир сыра республика гәзетләринин редактору.— 476.
Беле (Beslay), Шарл (1795—1878)—франсыз саһибкары вә сиjаси хадими, Интернасионалын үзвү, прудонист, Парис Коммунасында Малиjjә комиссиjасынын үзвү, Франса банкы jанында нүмаjәндә, банкын миллиләшдирилмәсиндән имтина етмәк вә онун дахили ишләринә гарышмамаг сиjасәти jeридирди.—231.
Берви, Васили Василjевич (*Н. Флеровскинин* тәхәллүсү) (1829—1918)—рус игтисадчысы вә сосиологу, халгчы утопист сосиализминин нүмаjәндәси, «Русиjада фәһлә синфинин вәзиjjәти» китабынын мүәллифи—191, 192, 435.
Бержере (Bergeret), Жүл Виктор (1839—1905)—Парис Коммунасынын хадими, милли гвардиjанын кенералы, сопра мүһачир.— 239.
Берри (Berry), Һерсокинjа Марија Каролина Фердинанда Луиза. (1798—1870)—Франса тахт-тачынын иддиачысы лекитимист граф Шамборун анасы; 1832-чи илдә Луи-Филиппи девирмәк мәгсәди илә Вандеjада үсjан галдырмаға чәһд көстәрмишди.— 228.
Бисмарк (Bismarck), Отто, фон *Шөнһаузен,* кнjаз (1815—1898)—Пруссиjанын вә Алманиjанын дөвләт хадими вә дипломаты, Пруссиjа jункерләринин нүмаjәндәси; Пруссиjанын назир-президенти (1862—1871), Алманиjа империjасынын канслери (1871—1890).—193, 201, 212, 219 226, 227, 230, 232, 234, 248, 255, 258, 261, 262, 268, 269, 273, 278, 290, 312, 376, 385, 390, 427, 460—464, 474, 477.
Бичер-Стоу (Beecher-Stowe), Һарриjет Елизабет (1811—1896)—мәшһур Америка jазычысы.— **125.**
Бjөуст (Beust), Фридрих, граф (1809—1886)—Саксонија вә Австрија дөвләт хадими, иртичачы, Австрија-Мачарыстанын харичи ишләр назири (1866—1871) вә канслери (1867—1871).—278.
Бjерк (Burke), Едмунд (1729—1797)—инкилис сиjаси хадими, иртичачы, игтисади мәсәләләрә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—118, 155.
Бjукенен (Buchanan), Давид (1779—1848)—инкилис буржуа игтисадчысы, А. Смитин ардычылы вә шәрһчиси.—124.
Блан (Blanc), Гаспар—франсыз jол устасы, бакунист, 1870-чи илдә Лион үсjанынын иштиракчысы.—287—288, 291, 316—318.
Бланки (Blanqui), Луи Оkуст (1805—1881)—франсыз инглабчысы, утопист коммунист, бир сыра кизли чәмиjjәтләрин вә гәдләрин тәшкилатчысы, 1830-чу вә 1848-чи илләр инглабларынын фәал иштиракчысы,

Франсада пролетар һәрәкатының рәһбәри; дәфәләрлә һәбс чәзасына мәһкум едилмишди.—204, 233, 237, 267, 423, 424.

Бланше (Blanchet), Станисла (әсл фамилијасы *Пурил*) (1833-чү илдә анадан олмушдур)—франсыз рәһбиј, Парис Коммунасы үзвлүјүнә сохулмуш полис агенти, ифша олунмуш вә һәбсә алынмышды.—255.

Блејки (Blakey), Роберт (1795—1878)—инкилис буржуа философу.—116.

Блинд (Blind), Карл (1826—1907)—алман журналисти, хырда буржуа демократы, 1848—1849-чу илләр ингилабынын иштиракчысы; 50-чи илләрдә Лондонда алман хырда буржуа мүһачирләриниң лидерләриндән бири, 60-чы илләрдән насионал-либерал.—460.

Блок (Block), Морис (1816—1901)—франсыз игтисадчысы, вулгар сијаси игтисадын нүмајәндәси.—102.

Болингброк (Bolingbroke), Һенри (1678—1751)—инкилис деист философу вә сијаси хадими, тори партијасынын лидерләриндән бири.—151.

Болте (Bolte), Фридрих—Америка фәһлә һәрәкатының хадими, милливәтинә көрә алман, Интернационалын Шимали Америка бөлмәләри Федерал шурасынын катиби (1872). Баш Шуранын үзвү (1872—1874), 1874-чү илдә Баш Шурадан харич едилмишди.—469—471.

Бөјүк Карл (тәгрибән 742—814)—франсыз кралы (768—800) вә императору (800—814).—122.

Браит (Bright), Чон (1811—1889)—инкилис фабрикчиси, фритредер, Тахыл ганунларына гаршы чәмијјәтин банилләриндән бири; 60-чы илләрин ахырындан либераллар партијасынын лидерләриндән бири; либерал кабинетләриндә бир сыра назир вәзифәләри тутмушду.—140, 144, 179.

Бриссо (Brissot), Жан Пјер (1754—1793)—XVIII әсрин ахырындакы франсыз буржуа инкилабынын көркәмли хадими, әввәлчә јакобин, сонра жирондистләр партијасынын рәһбәри вә нәзәријјәчиси.—23.

Брум (Brougham), Һенри Питер (1778—1868)—инкилис һүгугчусу вә әдиби, виг, лорд-канслер (1830—1834).—155.

Брут (Марк Јуни Брут) (ерамыздан әввәл тәгрибән 85—42)—Рома сијаси хадими, Јули Сезар әлејһинә гәсдин башчысы.—424, 425.

Брунел (Brunel), Антуан Маглуар (1830-чу илдә анадан олмушдур)—франсыз забити, бланкист, милли гвардија МК-сынын вә Парис Коммунасынын үзвү; 1871-чи илин мајында версаллылар тәрәфиндән ағыр јаралаңмышды.—271.

Буске (Bousquet), Абел—франсыз анархисти, полисә гуллуг едән бир әдам кими Интернационал бөлмәсиндән харич едилмишди.—477.

Бүклер (Bückler), Иоһанн (тәгрибән 1780—1803)—алман гулдуру, сојғунчу Һанс ләгәби илә мәшһур иди.—440.

Бүше (Buchez), Филипп (1796—1865)—франсыз сијаси хадими вә тарихчиси, буржуа республикачысы, христиан сосиализминин идеологларындан бири.—137.

В

Вагенер (Wagener), Керман (1815—1889)—алман публисисти вә сијаси хадими, «Neue Preußische Zeitung»ун редактору (1848—1854), Пруссија мүһафизәкарлар партијасынын банилләриндән бири, Бисмаркын тәрәфдары.—461.

Вагнер (Wagner), Адолф (1835—1917)—алман вулгар игтисадчысы, сијаси игтисадда ичтимаи һүгуг мәктәби дејилән мәктәбин нүмајәндәси, катедер-сосиалист.—390.

Вајјан (Vaillant), Едуар Мари (1840—1915)—франсыз сосиалисти, бланкист; Парис Коммунасынын үзвү, I Интернасиона-

лын Баш Шурасының үзвү (1871—1872); 1889-чу ил Бејнәлхалг сосиалист фәһлә конгресинин иштиракчысы; Франса Сосиалист партијасының банилөриндән бири (1901); биринчи дүнја мүһарибәси заманы сосиал-шовинизм мөвгеләриндә дурурду.—205, 429.

Валентен (Valentin), Луи Ернест—франсыз генералы, бонапартист, 1871-чи ил 18 март үсјаны өрәфәсиндә Парис полисинин префекти вәзифәсини ифа едирди.—234, 258.

Варлен (Varlin), Ежен (1839—1871)—Франса фәһлә һәрәкатының көркәмли хадими, сол прудонист, Интернационалын Франсадакы бөлмәләринин рәһбәрләриндән бири, милли гвардија МК-сынын вә Парис Коммунасының үзвү, версаллылар төрәфиндән күлләләнмишдир.—298.

Весинје (Vésinier), Пјер (1826—1902)—франсыз хырда буржуа публисисти, Интернационалын вә Парис Коммунасының үзвү. Марксын әлејһинә вә Интернационалын Баш Шурасының әлејһинә чыхырды.—298.

Веркили (Публи Веркили Марон) (ерамыздан әввәл 70—19) көркәмли Рома шаири.—465.

Вермерш (Vermersch), Ежен (1845—1878)—франсыз хырда буржуа журналисти вә шаири.—424.

Виктор-Еммануил II (1820—1878)—Сардинија кралы (1849—1861), Италија кралы (1861—1878).—278.

Вилһелм I (1797—1888)—Пруссија кралы (1861—1888), алман императору (1871—1888).—215, 216, 262, 320, 460.

Вилһелм III, Оранлы (1650—1702)—Нидерландын штатһалтери (1672—1702), инкилис кралы (1689—1702).—118.

Винуа (Vinoy), Жозеф (1800—1880)—франсыз генералы, бонапартист, 1851-чи ил 2 декабр дөвләт чевриличинин иштиракчысы; 1871-чи ил јанварын 22-дән Парисин губернатору; Коммунаја диван тутан чәлладлардан бири, версаллыларын еһтијат ордусуна командаплыг едирди.—233, 236, 238, 240, 467.

Витт (Witt), Јан де (1625—1672)—Нидерландија дөвләт хадими, бир тичарәт буржуазијасының мәнафејини төмсил едирди.—151.

Волтер (Voltaire), Франсуа Мари (әсл фамилијасы *Аруе*) (1694—1778)—көркәмли франсыз маарифчиси, дејист философ, сатирик јазычы, тарихчи.—28, 240.

Врублевски (Wróblewski), Валери (1836—1908)—полјак ингилабчы демократы, Парис Коммунасының генералы; Интернационалын Баш Шурасының үзвү вә Полша үчүн катиб-мүхбир иди (1871—1872), бакунистләрә гаршы мүбаризәдә фәал иштирак едирди.—253.

Г

Галиффе (Galliffet), Гастон Александр Оқуст, маркиз *де* (1830—1909)—франсыз генералы, Парис Коммунасына диван тутан чәлладлардан бири.—240, 241, 270.

Гамбетта (Gambetta), Леон (1838—1882)—франсыз дөвләт хадими, буржуа республикачысы, милли мүдафиә һөкумәтинин үзвү (1870—1871).—225.

Ганеску (Ganesco), Грегори (тәхрибән 1830—1877)—франсыз журналисти, мәншәјинә көрә румын, Икинчи империја дөврүндә бонапартист, сонра Тјер һөкумәтинин төрәфдары.—253.

Гладстон (Gladstone), Вилјам Јуарт (1809—1898)—инкилис дөвләт хадими, XIX әсрин икинчи јарысында либерал партијасының лидерләриндән бири; хәзинә канслери (маличә назири) (1852—1855 вә 1859—1868) вә баш назир (1868—1874, 1880—1885, 1886, 1892—1894).—5, 7, 136, 471.

Годунов, Борис Фјодорович (тәхрибән 1551—1605)—рус чары (1598—1605).—118.

Горчаков, Александр Михајлович,

кијаз (1798—1883)—рус дөвләт хадими вә дипломаты, Вјанада сәфир (1854—1856), харичи ишләр назири (1856—1882).—219.

Грүн (Grün), Карл (1817—1887)—алман хырда буржуа публисисти, 40-чы илләрин орталарында «һәгиги сосиализмин» башлыча нүмајәндәләриндән бири; Прудонун тәрәфдары.—23.

Д

Даблдеј (Doubleday), Томас (1790—1870)—инкилис публисисти вә игтисадчысы, буржуа радикалы.—152.

Даннинг (Dunning), Т. Ч. (1799—1873)—инкилис һәмкарлар иттифагы хадими вә публисисти, «Тред-јунионлар вә тә'тилләр» китабынын мүәллифи.—156.

Данте Алигјери (Dante Alighieri) (1265—1321)—Италијанын бөјүк шаири.—96, 419.

Дарбуа (Darboy), Жорж (1813—1871)—франсыз илаһијјатчысы, 1863-чү илдән Парисин архиепископу, киров сахланан шәхс кимн 1871-чи илин мајында Коммуна тәрәфиндән күллələнмишдир.—204, 267.

Демаре (Desmarest)—франсыз жандарм забити, К. Флурансын гатили.—240.

Де Пап (De Paepe), Сезар (1842—1890)—Белчиканын фәһлә вә сосиалист һәрәкатынын көркәмли хадими, Интернасионалын үзвү, онун бир сыра конгресләринин үзвү; 1872-чи илдән сонра бир мүддәт бакунистләри мүдафиә едирди; Белчика Фәһлә партијасынын баниләриндән бири.—323.

Дитскен (Dietzgen), Иосиф (1828—1888)—алман фәһләси, өз-өзүнә тәһсил алмыш философ, мүстәгил сурәтдә диалектик материализмин әсасларына кәлиб чыхмышды; сосиал-демократ иди.—101.

Долфус (Dollfus), Жан (1800—1887)—Елзасда ири фабрикчи, буржуа филанторпу, Мүлузанын бәләдијјә рәиси.—353—354, 409.

Домбровски (Dombrowski), Јарослав (1836—1871)—Полша ингилабчы демократы, XIX әсрин 60-чы илләриндә Полшада милли азадлыг һәрәкатынын иштиракчысы; Парис Коммунасынын кенералы, 1871-чи ил мајын әввәлиндән Коммунанын бүтүн силаһлы күввәләринин баш команданы, баррикадаларда өлдүрүлмүшдүр.—253.

Дуе (Douay), Феликс (1816—1879)—франсыз кенералы, Седанда әсир алынмышдыр; Парис Коммунасына диван тутан чәлладлардан бири, версаллыларын ордусунда командирләрдән бири.—263.

Дувал (Duval), Емил Виктор (1841—1871)—франсыз фәһлә һәрәкатынын хадими, төкмәчи, Интернасионалын үзвү, милли гвардија МК-сынын вә Парис Коммунасынын үзвү, Коммунанын милли гвардијасынын кенералы; 1871-чи ил апрелин 4-дә версаллылар тәрәфиндән әсир алынмыш вә күллələнмишди.—240.

Дүкпесјо (Ducpétiaux), Едуард (1804—1868)—Белчика публисисти вә статистикачысы, буржуа филантропу; һәбсханаларын вә хејрија идарәләринин мүфәттиши.—362.

Дүнуајје (Donoyer), Шарл (1786—1862)—франсыз вулгар игтисадчысы вә буржуа сијаси хадими.—26.

Дүпон (Dupont), Ежен (тәгрибән 1831—1881)—бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, франсыз фәһләси, Франсада 1848-чи ил ингилабынын иштиракчысы; 1862-чи илдән Лондонда јашајырды, Интернасионалын Баш Шурасынын үзвү, онун бүтүн конгресләринин иштиракчысы, 1874-чү илдә АБШ-а көчмүшдү.—323.

Дүран (Durand), Күстав (1835-чи илдә анадан олмушдур)—франсыз зәркәри, полис часусу, 1871-чи илин октјабрында ифша олунмуш вә Интернасионалдан харич едилмишдир.—293, 298.

Дүфор (Dufaure), Жүл Арман Станислá (1798—1881)—француз вәкили вә дөвләт хадими, орлеанист, дахили ишләр назири (1848 вә 1849), әдлијjә назири (1871—1873, 1875—1876 вә 1877—1879), Парис Коммунасына диван тутан чәлладлардан бири, назирләр шурасынын сәдри (1876, 1877—1879).—233, 239, 259, 260, 278, 303, 319.

Е

Ебер (Hébert), Жак Рене (1757—1794)—XVIII әсрин ахырындакы француз буржуа ингилабының хадими, јакобинләрин сол ганадынын рәһбәри.—425.

Ед (Eudes), Емил Дезире Франсуа (1843—1888)—француз ингилабчысы, бланкист, милли гвардијанын кенералы вә Парис Коммунасынын үзвү; Коммуна мәһв едилдикдән сонра Испанијәјә, сонрадан Инкилтәрәјә мүһаҹирәт етмишди; Франсаја гајытдыгдан сонра (1880-чи ил амнистијасына әсасән) бланкистләрин Мәркәзи Ингилаби комитәсинин тәшкилатчыларындан бири иди.—204.

Едуард III (1312—1377)—инкилис кралы (1327—1377).—133.

Едуард VI (1537—1553)—инкилис кралы (1547—1553).—129, 221.

Ејкин (Aikin), Чон (1747—1822)—инкилис һәкими, радикал публисист.—145, 154.

Енкелс (Engels), Фридрих (1820—1895) (тәрчүмеји-һалына дајр мә'лумат).—175, 176, 186, 197, 329, 330, 332, 347, 362, 374, 376, 391, 393, 396, 398, 410, 415, 449, 455, 460—463, 476—483.

Енсор (Ensor), Чорч (1769—1843)—инкилис публисисти, «Мүхтәлиф өлкәләрин әһалисинин «Ч-б Малтусун әһали һагғында тәрчүбә»сини тәкзиб едән тәдгиги»нин мүәллифи.—124.

Ерве (Hervé), Едуар (1835—1899)—француз публисисти, «Journal de Paris» гәзетинин баниләриндән бири вә баш редактору, буржуа либералы, Икинчи империјанын сүгутундан сонра орлеанист.—264.

Еспартеро (Espartero), Балдомеро (1793—1879)—испан кенералы вә дөвләт хадими, рекент (1841—1843), һөкүмәтин башчысы (1854—1856), прогрессистләр партијасынын лидери.—228.

Ж

Жакме (Jacquemet)—француз кешиши, 1848-чи илдә Парис архиепископунун баш викариси.—267.

Жобер (Jaubert), Ипполит Франсуа, граф (1798—1874)—француз сијаси хадими, монархист, нәглиманаи ишләр назири (1840), 1871-чи ил Милли мәчлисинин депутаты.—269.

Жоффруа Сент-Илер (Geoffroy Saint-Hilaire), Етјени (1772—1844)—француз зоологу, тәкамүлчү, «Натурфәлсәфәнин синтетик, тарихи вә физиоложи идракы» китабынын мүәллифи.—140.

Жуковски, Николај Иванович (1833—1895)—рус анархисти, мүһаҹир, кизли Алјансын рәһбәрләриндән бири.—290.

Жуковски, Јулн Галактионович (1822—1907)—рус вулгар буржуа игтисадчысы вә публисисти; Дөвләт банкыныи мүдири; «Карл Маркс вә онун капитал һаггындакы китабы» мәгаләсинин мүәллифи; мәгаләдә марксизм үзәриндә һиддәтли һүчумлар едилирди.—450.

З

Закс (Sax), Емил (1845—1927)—Австрија буржуа игтисадчысы.—330, 362—364, 365—380, 384—387

Зибер, Николај Иванович (1844—1888)—мәшһур рүс игтисадчысы, Марксын игтисади әсәрләрини Русијада илк дәфә популјарлашдыранлардан бири.—102.

Зорке (Sorge), Фридрих Адолф (1828—1906)—бејнәлхалг вә Америка фәһлә вә сосналист һәрәкатынын көркәмли хадими,

1848-чи ил ингилабынын иштиракчысы, Интернационалын фәал үзвләриндән бири, Нју-Јоркда Баш Шуранын үзвү вә онун баш катиби (1872—1874), марксизмин фәал тәблиғатчысы; Маркс вә Енкелсин досту вә силаһдашы.—481.

И

Иден (Eden), Фредерик Мортон (1766—1809)—инкилис буржуа игтисадчысы, «Јохсулларын вәзијјәти» китабынын мүәллифи.—117, 119, 121, 122, 153, 155.

Иоһанн II, Хејирхаһ (1319—1364)—франсыз кралы (1350—1364).—133.

Ј

Јаков I (1566—1625)—инкилис кралы (1603—1625).—116, 131, 134.

Јекатерина II (1729—1796)—рус империатричасы (1762—1796).—440.

Јелизавета (1533—1603)—инкилис краличасы (1558—1603).—115, 130, 133, 135.

Јорк (York), Теодор (1875-чи илдә өлмүшдүр)—алман фәһлә һәрәкатынын хадими, лассалчы, 1871—1874-чү илләрдә Алманија Сосиал-демократ фәһлә партијасынын катиби.—478.

Јур (Ure), Ендрү (1778—1857)—инкилис кимјачысы, вулгар игтисадчы.—11, 38.

К

Кабе (Cabet), Етјенн (1788—1856)—франсыз публисисти, динч утопик коммунизмин көркәмли нүмајәндәси, «Икаријаја сәјаһәт» китабынын мүәллифи.—26, 272.

Кавеңјак (Cavaignac), Луи Ежен (1802—1857)—франсыз кенералы вә сијаси хадими, мө'тәдил буржуа республикачысы; 1848-чи илин мајындан һәрби назир, Парис фәһләләринин ијун үсјанының олмазын амансызлыгла јатырмышды; иҹрачы һакимијјәтин башчысы (ијун—декабр 1848).—267.

Калиостро (Cagliostro), Алессандро (әсл ады Џузеппе *Балзамо)* (1743—1795)—италијалы фырылдагчы.—284.

Калонн (Calonne), Шарл Александр *де* (1734—1802)—франсыз дөвләт хадими, XVIII әсрин ахырында франсыз буржуа ингилабы заманы әксингилаби мүһаҹирәтин рәһбәрләриндән бири.—257.

Калпепер (Culpeper), Томас (1578—1662)—инкилис буржуа игтисадчысы, меркантилизм тәрәфдары.—155.

Камелина (Camélinat), Зефирен (1840—1932)—Франсанын фәһлә вә сосиалист һәрәкатынын көркәмли хадими, Интернасионалын Парис бөлмәләринин рәһбәрләриндән бири, Парис Коммунасынын иштиракчысы, 1920-чи илдән Франса Коммунист партнјасынын үзвү.—297.

Кант (Kant), Иммануил (1724—1804)—классик алман фәлсәфәсинин баниси, идеалист.—22, 24.

Карл I (1600—1649)—инкилис кралы (1625—1649)—XVII әсрдә инкилис буржуа ингилабы заманы е'дам едилмишдир.—115, 116.

Карл V (1500—1558)—Мүгәддәс Рома империјасы адланан империјанын императору (1519—1556) вә I Карл ады илә испан кралы (1516—1556).—131.

Карл X (1622—1660)—Исвеч кралы (1654—1660).—119.

Карл XI (1655—1697)—Исвеч кралы (1660—1697).—119.

Кауфман, Илларион Игнатјевич (1848—1916)—рус буржуа игтисадчысы, «Карл Марксда сијаси игтисад тәнгиди нөгтеји-нәзәри» мәгаләсинин вә пул дөврији јәси вә кредит мәсәләләринә даир әсәрләрин мүәллифи.—103, 104.

Кент (Kent), Натанијел (1737—1810)—инкилис әкинчиси, кәнд тәсәррүфатына даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—121.

Кене (Quesnay), Франсуа (1694—1774)—ән бөјүк франсыз игти-

садчысы, физиократлар мәктәбинин банниси.—100.
Кери (Carey), Һенри Чарлз (1793—1879) — Алманнјанын вулгар буржуа игтисадчысы, «Гулларын дахилдә вә харичдә сатышы» китабынын вә бир сыра башга китабларын мүәллифи.—125, 144.
Кјотлокон (Coêtlogon), Луи Шарл Еммануел, граф *де* (1814—1886)—франсыз мә'муру, бонапартист, 1871-чи ил мартын 22-дә Парисдә әксингилаби чыхышын тәшкилатчыларындан бири.—238.
Коббет (Cobbett), Уилјам (1762—1835)—инкилис сијаси хадими вә публисисти, «Инкилтәрәдә вә Ирландијада протестант «Реформасијасы» тарихи»нин мүәллифи, хырда буржуа радикалы.—116, 149, 152.
Кобден (Cobden), Ричард (1804—1865)—инкилис фабрикчиси, фритредерләрин лидерләриндән вә Тахыл гануларына гаршы чәмијјәтин баниләриндән бири; парламент үзвү.—100.
Колбер (Colbert), Жан Батист (1619—1683)—франсыз дөвләт хадими, меркантилизм тәрәфдары, баш малијјә нәзарәтчиси.—152.
Конт (Comte), Оқуст (1798—1857)—франсыз философу, позитивизмин баниси.—102.
Конт (Comte), Шарл (1782—1837))—франсыз вулгар буржуа игтисадчысы, «Ганунверичилик һаггында трактат» китабынын мүәллифи.—146.
Корбон (Corbon), Клод Антим (1808—1891)—франсыз сијаси хадими, республикачы, мүәссисләр мәчлисинин депутаты (1848—1849); сонралар Парис даирәләриндән биринин бәләдијјә рәиси, 1871-чи ил Милли мәчлисинин депутаты.—225.
Кромвел (Cromwell), Оливер (1599—1658)—XVII әср инкилис буржуа ингилабы дөврүндә буржуазијанын вә буржуалашмыш задәканларын рәһбәри; 1653-чү илдән Инкилтәрәнин, Шотландијанын вә Ирландијанын лорд-протектору.—115, 117, 143.
Крупп (Крupp), Алфред (1812—1887)—Алманијада металлургија заводларынын вә һәрби заводларын ән бөјүк саһиби.—377.
Кузен-Монтобан (Cousin-Montauban), Шарл Кијом Мари Аполионер Антуан, граф *де Паликао* (1796—1878)—франсыз генералы, бонапартист, 1860-чы илдә Чиндә инкилис-франсыз експедисија гошунларына команданлыг едирди, һөкүмәтин һәрби назири вә башчысы (август—сентјабр 1870).—233.
Кукелман (Kugelmann), Лудвиг (1828—1902)—алман һәкими, 1848—1849-чу илләр ингилабынын иштиракчысы, Интернасионалын үзвү, онун бир сыра конгресләринин нүмајәндәси, Марксын аиләсинин досту.—97, 459, 465, 467, 468.
Куно (Cuno), Фридрих Теодор (1846—1934)—алман фәһлә һәрәкатынын вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын хадими, сосиалист, I Интернасионалын фәалијјәтиндә јахындан иштирак едирди; сонралар Американын «Әмәк рытсарлары» фәһлә тәшкилатынын рәһбәрләриндән бири: «New Yorker Volkszeitung» гәзетинин әмәкдашы.—472, 475—478.

К

Георг II (1683—1760)—инкилис кралы (1727—1760).—134, 135.
Георг III (1738—1820)—инкилис кралы (1760—1820).—135
Кертсен, Александр Иванович (1812—1870)—бөјүк рус инкилабчы демократы, материалист философ, публисист вә јазычы; 1847-чи илдә харичә мүһачирәт етмишди, орада «Азад рус мәтбәәси» тәшкил етмишди вә «Поljарнаја Звезда» мәчмуәсини вә «Колокол» гәзетини нәшр едирди.—280, 434, 436, 443, 444, 450.
Кизо (Guizot), Франсуа Пјер Кијом (1787—1874)—франсыз буржуа тарихчиси вә дөвләт хади-

ми, 1840-чы илдән 1848-чи илә-дәк әслиндә Франсаныи дахили вә харичи сијасәтинә рәһбәрлик едирди.—229.

Килјом (Guillaume), Џемс (1844—1916)—исвечрәли мүәллим, Интернасионалын үзвү, онун бир сыра конгреслөринин иштиракчысы, бакунист; тәфригәчилик фәалијјәти үстүндә Һаага конгресиндә (1872) Интернасионалдан чыхарылмышды.—287, 288, 297, 300, 315.

Кио (Guiod), Адолф Симон (1805-чи илдә анадан олмушдур)—франсыз кенералы, 1870—1871-чи илләрдә Парисин мүһасирәси заманы баш артиллерија рәиси.—226.

Кисборн (Gisborne), Томас (1758—1846)—инкилис илаһијјатчысы, «Бөјүк Британијада али вә орта синифләрә мәнсуб адамларын вәзифәләринин тәдгиги» китабының вә башга китабларын мүәллифи.—154.

Көте (Goethe), Иоһанн Волфһанг (1749—1832)—бөјүк алман јазычысы вә мүтәфәккири.—411.

Күлих (Güllich), Густав (1791—1847)—алман буржуа игтисадчысы вә тарихчиси, халг төсәррүфаты тарихинә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—98, 149.

Л

Лавуазје (Lavoisier), Антуан Лоран (1743—1794)—көркәмли франсыз кимјачысы, флокистонун мөвчуд олмасы һаггында фәрзијјәни рәдд етмишдир; сијаси игтисад вә статистика проблемләри илә дә мәшғул олурду.—170.

Ландек (Landeck), Бернар (1832-чи илдә анадан олмушдур)—франсыз зәркәри, Интернасионалын вә 1871-чи ил Франсыз бөлмәсинин үзвү.—297.

Лассал (Lassalle), Ферднанд (1825—1864)—алман хырда буржуа публисисти, вәкил, 1848—1849-чу илләрдә Рејн әјаләтиндә демократик һәрәкатда иштирак етмишдир; 60-чы илләрин әввәлиндә фәһлә һәрәкатына гошулмушду, Үмумалман фәһлә иттифагынын баниләриндән бири иди (1863); Алманијанын «јухарыдан» Прусснјанын һекемонлуғу алтында бирләшдирилмәси сијасәтини мүдафиә едирди; алман фәһлә һәрәкатында оппортунист мәсләкин әсасыны гојмушдур.—92, 93, 405, 459—463, 481

Лафарг (Lafargue), Лаура (1845—1911)—франсыз фәһлә һәрәкатынын хадими, Пол Лафаргын арвады, Марксын гызы.—467.

Лафарг (Lafargue), Пол (1842—1911)—бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, марксизмин көркәмли тәблиғатчысы, Интернасионалын Баш Шурасының үзвү, Испанија үчүн катиб мүхбир (1866—1869), Интернасионалын Франсада (1869—1870), Испанијада вә Португалијада (1871—1872) бөлмәләринин јарадылмасында иштирак етмишди, Һаага конгресинин нүмајәндәси (1872), Франса фәһлә партијасынын баниләриндән бири; Марксын вә Енкелсин шакирди вә силаһдашы.—467

Лаффит (Laffite), Жак (1767—1844)—Франсада ири банк саһиби вә сијаси хадим, орлеанист.—228.

Леблан (Leblanc), Албер Феликс (1844-чү илдә анадан олмушдур)—Интернасионалын Парис тәшкилатының үзвү, бакунистләрә гошулмушду, Парис Коммунасының иштиракчысы. Коммунаның Лионда нүмајәндәси олан Леблан орада Коммуна е'лан етмәк чәһдиндә иштирак етмишди; Коммуна мәһв едилдикдән сонра Инкилтәрәјә мүһаҹирәт етмишди, бонапартист кими чыхыш едирди.—477.

Леви (Levi), Лион (1821—1888)—инкилис буржуа игтисадчысы, статистикачы вә һүгугчу.—127.

Леконт (Lecomte), Клод Мартен (1817—1871)—франсыз кенералы, 1871-чи ил мартын 18-дә, милли гвардијанын артиллеријасыны әлә кечирмәк үчүн Тјер

һөкүмәтинин чөһдә боша чыхдыгдан сонра үсјан етмиш әскәрләр тәрәфиндән күлләләнмишдир.—236, 238, 242, 259—262.

Лекрафт (Lucraft), Бенчамин (1809—1897)—инкилис фәһләси, тред-јунионларын лидерләриндән бири, реформист, Интернационалын Баш Шурасынын үзвү (1864—1871), 1871-чи илдә Парис Коммунасына гаршы чыхмышды, Баш Шура онун хаинлијини писләдији үчүн Баш Шурадан чыхмышды.—277.

Ленке (Linguet), Симон Никола Һанри (1736—1794)—франсыз вәкили вә игтисадчысы, буржуа азадлыгларынын вә мүлкијјәтин дәрин тәнгидини вермишдир.—28, 133.

Лео (Leo), Андре (әсл ады Леони *Шампсе*) (1829—1900)—франсыз јазычысы, Парис Коммунасынын иштиракчысы, сонра мүһачир, бакунистләри мүдафиә едирди.—290.

Лессинг (Lessing), Готһолд Ефраим (1729—1781)—бөјүк алман јазычысы, тәнгидчиси вә философу, XVIII әсрин көркәмли маарифчиләриндән бири.—105.

Лефло (Le Flô), Адолф Емманүел Шарл (1804—1887)—франсыз кенералы вә сијаси хадими; гајда-ганун партијасынын нүмајәндәси, Икинчи республика дөврүндә Мүәссисләр мәчлисинин вә Ганунверичилик мәчлисинин депутаты.—238, 241.

Лефрансе (Lefrançais), Күстав (1826—1901) — Франса мүәллими, Интернационалын вә Парис Коммунасынын үзвү, сол прудонист, Исвечрәјә мүһачирәт етмиш, орада анархистләрә гошулмушду.—299, 300, 315.

Ле Шапелје (Le Chapelier), Исаак Рене Ки (1754—1794)—франсыз сијаси хадими, иртичачы, фәһлә иттифагларынын вә тә'тилләрин гадаған едилмәси һаггында ганунун мүәллифи (1791); јакобини диктатурасы дөврүндә е'дам едилмишдир.—137.

Либих (Liebig), Јустус (1803—1873)—көркәмли алман алими, агрокимјанын баниләриндән бири.—409.

Либкнехт (Liebknecht), Вилһелм (1826—1900)—алман фәһлә һәрәкатынын вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими; 1848—1849-чу илләр ингилабынын иштиракчысы, Коммунистләр иттифагынын вә I Интернационалын үзвү; алман сосиал-демократијасынын баниләриндән вә рәһбәрләриндән бири; Марксын вә Енкелсин досту вә силаһдашы.—460, 461, 468, 478.

Линколн (Lincoln), Авраам (1809—1865)—Америкаһын көркәмли дөвләт хадими, АБШ президенти (1861—1865); республикачылар партијасынын баниләриндән бири; 1865-чи илин апрелиндә гулдарларын акентләри тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.—19—20, 173.

Линток (Linton), Уилјам Чемс (1812—1897)—инкилис ојмачысы, шаир вә публисисти, республикачы, «English Republic» журналынын нашири; һәмин журналда Кертсенин мәгаләләри дәрч олунурду; 1866-чы илдә АБШ-а мүһачирәт етмишдир.—443.

Литсини (Гај Литсини Столон)—ерамыздан әввәл IV әсрин бирнчи јарысында Рома дөвләт хадими; халг трибуну иди, Сексти илә бирликдә плебејләрин хејринә ганунлар кечирмишди.—121.

Луи Бонапарт—бах: *Наполеон III.*

Луи-Наполеон—бах: *Наполеон III.*

Луи-Филипп (1773—1850)—Орлеан һерсогу, франсыз кралы (1830—1848).—9, 199, 200, 228, 229, 230, 237, 248, 260, 423.

Лудовик XIV (1638—1715)—франсыз кралы (1643—1715).—289.

Лудовик XVI (1754—1793)—франсыз кралы (1774—1792)—XVIII әсрин ахырындакы франсыз буржуа ингилабы заманы е'дам едилмишдир.—131, 203.

Лутер (Luther), Мартин (1483—1546)—Реформасијанын көркәмли хадими, Алманијада протестантизмин (лүтеранчылыгын) баписи, алман бүркерләринин идеологу.—148.

М

Мадзини (Mazzini), Чүзеппе (1805—1872) — Италија инкилабчысы, буржуа демократы, Италијада милли азадлыг һәрәкатынын рәһбәрләриндән бири, 1849-чу илдә Рома республикасы мүвәггәти һөкүмәтинин башчысы, 1850-чи илдә Лондондакы Авропа демократијасы Мәркәзи комитәсинин тәшкилатчыларындан бири; I Интернасионал тә'сис олунаркән, ону өз тә'сиринә табе етмәјә чалышырды, Италијада мүстәгил фәһлә һәрәкатынын инкишафына әнкәл төрәдирди.—474.

Мак-Куллох (Mac Culloch), Чон Рамси (1789—1864)—инкилис буржуа игтисадчысы, «Сијаси игтисада даир әдәбијјат» китабынын вә бир сыра башга китабларын мүәллифи, Рикардонун игтисади тә'лимини бајағылашдырырды.—121.

Мак-Магон (Mac-Mahon), Мари Едм Патрис Морис (1808—1893)—франсыз мүртәче һәрби вә сијаси хадими, бонапартист, Седанда әсир алынмышды; Парис Коммунасына диван тутан чөлладлардан бири, версаллылар ордусунун баш команданы; Үчүнчү республиканын президенти (1873—1879).—263, 267, 268.

Маколеј (Macaulay), Томас Бабингтон (1800—1859)—инкилис буржуа сијаси хадими, виг; «Инкилтәрә тарихи»нин вә башга әсәрләрин мүәллифи.—111, 117.

Малон (Malon), Бенуа (1841—1893)—франсыз сосиалисти, Интернасионалын вә Парис Коммунасынын үзвү, сонра мүһачир, анархистләрә гошулмушду, сонрадан поссибилистләрин лидерләриндән бири.—289, 290, 297, 299, 300, 313, 315, 423.

Малу (Malou), Жүл (1810—1886)—Белчиканын дөвләт хадими, малијјә назири (1844—1847, 1870—1878), назирләр шурасынын сәдри (1871—1878), католик партијасына мәнсуб иди.—278

Малтус (Malthus), Томас Роберт (1766—1834)—инкилис кешиши, игтисадчы; әһали һаггында инсанлара гаршы нифрәт руһунда олан нәзәријјәнин төблигатчысы.—22, 72.

Марковски—чар һөкүмәтинин Франсада акенти, 1871-чи илдә Тјерин әмәкдашларындан бири.—253.

Маркс (Маrх), Женни (1844—1883)—К. Марксын бөјүк гызы, бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын хадими, 1872-чи илдән Ш. Лонкенин арвады.—477.

Маркс (Маrх), Карл (1818—1883)—(тәрчүмеји-һалына даир мә'лумат).—21, 23—27, 30, 38, 81, 92, 93, 95—98, 102—106, 125—126, 161, 164—171, 175, 176, 191, 197, 198, 206, 298, 328, 331, 332, 346, 360, 396, 404, 416, 446, 449—453, 455, 459—470, 477, 478, 480—483.

Маркс (Маrх), Елеонора (Тусси) (1855—1898)—Карл Марксын кичик гызы; инкилис фәһлә һәрәкатынын вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын хадими, 1884-чү илдән Едуард Евелингин арвады.—354.

Марр (Маrr), Вилһелм (1819—1904)—алман хырда буржуа публисисти; 1865—1866-чы илләрдә «Beobachter an der Elbe» гәзетинин нашири, 60-чы илләрин әввәлиндә Бисмаркын сијасәтини мүдафиә едирди.—460.

Маурер (Maurer), Кеорг Лүдвиг (1790—1872)—көркәмли алман буржуа тарихчиси, гәдим вә орта әср Алманијасынын ичтимаи гурулушунун тәдгигатчысы.—437.

Мејснер (Meissner), Отто Карл (1819—1902)—Һамбургда китаб нашири, Марксын вә Енкелсин бир сыра әсәрләрини нәшр етмишдир.—160.

Менделсон (Mendelssohn), Мозес (1729—1786)—алман мүртәче философу, деист.—105.

Менени Агриппа (ерамыздан әввәл 493-чү илдә өлмүшдүр).—Рома патрисиси.—34.

Микел (Miquel), Иоһанн (1828—1901)—алман сијаси хадими, 40-чы илләрдә Коммунистләр иттифагынын үзвү; сонралар насионал-либерал; 90-чы илләрдә Пруссијанын малијјә назири.—460, 462.

Милјер (Miller), Жан Батист (1817—1871)—франсыз журналисты, сол прудонист; 1871-чи илин мајында версаллылар тәрәфиндән күлләләнмишдир.—226, 273.

Милл (Mill), Чон Стүарт (1806—1873)—инкилис буржуа игтисадчысы вә позитивист философу, классик сијаси игтисад мәктәбинин тәглидчиси.—101, 144.

Миллер (Milliére), Чозеф (Чо) (1684—1738)—мәшһур инкилис комик актјору.—226.

Мирабо (Mirabeau), Оноре Габријел (1749—1791)—XVIII әсрин ахырындакы франсыз буржуа ингилабынын көркәмли хадими, ири буржуазијанын вә буржуалашмыш задәканларын мәнафејинин ифадәчиси, «Бөјүк Фридрих дөврүндәки Пруссија монархијасы һаггында» китабынын мүәллифи.—111, 127, 142, 152, 159, 229, 460.

Михајловски, Николај Константинович (1842—1904)—рус сосиологу, публисисти вә әдәбијјат тәнгидчиси, либерал халгчылыгын көркәмли идеологу; «Отечественные Записки» вә «Русское Богатство» журналынын редакторларындан бири.—449.

Монтеј (Monteil), Аман Алексис (1769—1850)—франсыз буржуа тарихчиси, «Тарихин мүхтәлиф бөлмәләринә даир әлјазма материаллары һаггында трактат»ын вә башга әсәрләрин мүәллифи.—139.

Монтескјө (Montesquieu), Шарл (1689—1755)—көркәмли франсыз буржуа сосиологу, игтисадчысы вә јазычысы, XVIII әср буржуа Маарифинин нүмајәндәси, конститусијалы монархијанын нәзәријјәчиси.—151, 247

Мор (More), Томас (1478—1535)—инкилис сијаси хадими, утопист коммунизмин илк нүмајәндәләриндән бири, «Утопија»нын мүәллифи.—114, 130.

Мортон (Morton), Чон Чалмерс (1821—1888)—инкилис агроному, кәнд тәсәррүфаты мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—40.

Мүлберкер (Mülberger), Артур (1847—1907)—алман хырда буржуа публисисти, прудонист; пешәсинә көрә һәким.—330, 343, 346—347, 351, 355, 357, 358, 359, 393—405, 407—417, 479.

Мүнтсер (Münzer), Томас (тәгрибән 1490—1525)—бөјүк алман ингилабчысы, Реформасија заманы вә 1525-чи ил Кәндли мүһарибәси заманы кәндли-плебеј чәбһәсинин рәһбәри вә идеологу, бәрабәрләшдиричи утопик коммунизм идејаларыны тәблиғ едирди.—175.

Н

Наполеон I Бонапарт (1769—1821)—франсыз императору (1804—1814 вә 1815).—28, 203, 207, 214, 218, 230, 252, 363, 474.

Наполеон III (Луи-Наполеон Бонапарт) (1808—1873)—I Наполеонун гардашы оғлу, Икинчи республиканын президенти (1848—1851), франсыз императору (1852—1870).—28, 179, 197, 200, 201, 210, 212, 215, 216, 219, 221, 222, 226, 230—232, 235—237, 244, 248, 252—255, 256, 260, 287, 292, 303, 317, 354, 375, 379, 387, 390, 391, 468, 477.

Нерон (37—68)—Рома императору (54—68).—9.

Нечајев, Серкеј Кеннадијевич (1847—1882)—рус гәсдчи-ингилабчысы, 1868—1869-чу илләрдә Петербургда тәләбә һәрәкатынын иштиракчысы, 1869—1871-чи илләрдә Бакунинлә сых әлагә сахлајырды, «Халг диваны» адлы кизли тәшкилат јаратмышды (1869), 1872-чи илдә Исвечрә һөкумәт органлары тәрәфиндән рус һөкумәтинә верилмишдир, Петропавловск галасында өлмүшдүр.—284, 285, 477.

Николај I (1796—1855)—рус императору (1825—1855).—452.
Нүмарч (Newmarch), Уилјам (1820—1882)—инкилис буржуа игтисадчысы вә статистикачысы.—38.
Нүмен (Newman), Френсис Уилјам (1805—1897)—инкилис буржуа радикалы, дини, сијаси вә игтисади мәсәләләрә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—38, 118, 123.

О

Ожје (Augier), Мари—француз журналисти, игтисади мәсәләләрә даир мәгаләләрин мүәллифи.—155—156.
Орел де Паладин (Aurelle de Paladines), Луи Жан Батист *д'* (1804—1877)—француз генералы, клерикал, 1871-чи илин мартында Парис милли гвардијасынын команданы, 1871-чи ил Милли мәчлисинин депутаты.—233, 236.
Орлеанлар—Францада крал сүлаләси (1830—1848).—254, 259.
Осман (Haussmann), Жорж Ежен (1809—1891)—француз сијаси хадими, бонапартист, Сена департаментинин префекти (1853—1870), Парисин јенидән гурулмасы ишләриндә рәһбәрлик едирди.—254, 266, 267, 342, 390.
Оуен (Owen), Роберт (1771—1858)—бөјүк инкилис утопист сосиалисти.—12, 39, 160, 188, 372, 373, 447, 464.
Оџер (Odger), Чорч (1820—1877)—инкилис чәкмәчиси, тредјуниончулар лидерләриндән бири, Интернационалын Баш Шурасынын үзвү, Баш Шура онун хашиллијинин пислөдији үчүн орадан чыхмышды.—277, 282.

П

Павиа-и-Родрикес (Pavia y Rodriguez), Мануел (1827—1895)—испан генералы вә сијаси хадими, 1873-чү илдә карлистләрә гаршы республика гошунларынын һиссәләринә команданлыг едирди, Әндәлисдә кантоналистләрин үсјаныны јатыртмышдыр.—441.
Паликао—бах: *Кузен-Монтобан.*
Палмерстон (Palmerston), Һенри Чон *Темпл*, виконт (1784—1865)—инкилис дөвләт хадими, тори, 1830-чу илдән виглэрин лидерләриндән бири; харичи ишләр назири (1830—1834, 1835—1841 вә 1846—1851), дахили ишләр назири (1852—1855) вә баш назир (1855—1858 вә 1859—1865).—12.
Пеккер (Pecqueur), Константен (1801—1887)—француз игтисадчысы, утопист сосиалист.—157.
Пен (Pène) Һанри *де* (1830—1888)—француз журналисти, монархист, 1871-чи ил мартын 22-дә Парисдә әксингилаби чыхышын тәшкилатчыларындан бири.—238
Перејр, јахуд *Переjра* (Péreire), Исаак (1806—1880)—француз банкири, бонапартист, 1852-чи илдә гардашы Емил Перејр илә бирликдә «Grédit Mobilier» сәһмдар банкыны тә'сис етмишди.—389.
Пја (Pyat), Феликс (1810—1889)—француз публисисти, хырда буржуа демократы, 1848-чи ил ингилабынын иштиракчысы, 1849-чу илдән мүһаҹир; бир сыра илләр әрзиндә Маркса вә Интернационала гаршы бөһтанчылыг мүбаризәси апармыш, бу мәгсәдлә Лондондакы Франсыз бөлмәсиндәки истифадә етмишдир; Парис Коммунасынын үзвү.—274, 292.
Пик (Pic), Жүл—француз журналисти, бонапартист, «Étendard» гәзетинин мәс'ул нашири.—226.
Пикар (Picard), Ежен Артур (1825-чи илдә анадан олмушдур)—француз сијаси хадими вә биржа ишбазы, мө'тәдил буржуа республикачысы.—227.
Пикар (Picard), Ернест (1821—1877)—француз вәкили вә сијаси хадими, мө'тәдил буржуа республикачысы, милли мүдафиә һөкүмәтинин малиjjә назири (1870—1871), Тјер һөкүмәтиндә дахили ишләр назири (1871), Коммунаја диван тутан чәлладлардан бири, Ежен Артур Пика-

рын гардашы.—227, 233, 240, 269.
Пил (Peel), Роберт (1750—1830)—ирн инкилис фабрикчиси, тори, парламентин үзвү.—154.
Пил (Peel), Роберт (1788—1850)—инкилис дөвләт хадими, мө'тәдил ториларын лидери, дахили ишләр назири (1822—1827 вә 1828—1830), баш назир (1834—1835 вә 1841—1846); либералларын јардымы илә тахыл ганунларыны ләғв етмишди (1846), Роберт Пнлип оғлу.—100, 154.
Пиндар (ерамыздан әввәл тәгрибән 522—тәгрибән 442)—гәдим јунан шаири.—154.
Питт (Pitt), Уилјам, Кичик (1759—1806)—инкилис дөвләт хадими, баш назир (1783—1801 вә 1804—1806), ториларын лидерләриндән бири.—135.
Пјетри (Pietri), Жозеф Мари (1820—1902)—франсыз сијаси хадими, бонапартист, Парис полисинин префекти (1866—1870).—212, 258, 297.
Пјотр I (1672—1725)—1862-чи илдән рус чары, 1721-чи илдән Үмумрусија императору.—28, 433.
Пјотр III (1728—1762)—рус императору (1761—1762).—440.
Плеханов, Кеорки Валентинович (1856—1918)—рус фәһлә һәрәкатынын вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, философ вә Русијада марксизмин төблиғатчысы, биринчи рус марксист тәшкилатынын—«Әмәк азадлығы» групунун банисн; 80—90-чы илләрдә халгчылыға гаршы мүбаризә апарырды, бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында оппортунизмә вә төфтишчилијә гаршы чыхырды; сонралар меншевик, бирничн дүнја мүһарибәси заманы сосиал-шовинист иди.—445, 449.
Прајс (Price), Ричард (1723—1791)—инкилис радикал публисисти, игтисадчысы вә әхлаг философу.—121, 122.
Пристли (Priestley), Чозеф (1733—1804)—мәшһур инкилис кимјачысы, материалист философу вә тәрәггипәрвәр ичтимаи хадими.—169.
Прудон (Proudhon), Пјер Жозеф (1809—1865)—франсыз публисисти, игтисадчысы вә сосиологу, хырда буржуазијанын идеологу, анархизмин банилəриндән бири.—21—28, 206, 330—333, 340, 342, 344—346, 348, 349, 351—354, 357, 358—359, 360, 365, 367, 394—396, 397, 398—399, 402—407, 410, 412—414, 417, 460, 464, 470.
Пугачов, Јемелјан Иванович (тәгрибән 1742—1775)—XVIII әсрдә Русијада кәндлиләрин вә казакларын төһкимчилик әлејһинә ән бөјүк үсјанынын рәһбәри.—440.
Пује-Кертје (Pouyer-Quertier), Оқустен Тома (1820—1891)—ири франсыз фабрикчиси вә сијаси хадими, малијјә назири (1871—1872).—233, 261.

Р

Рамсеј (Ramsay), Чорч (1800—1871)—инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадынын ахырынчы нүмајәндәләриндән бири.—79.
Рассел (Russell), Чон (1792—1878)—инкилис дөвләт хадими, виглəрин лидери, баш назир (1846—1852 вә 1865—1866).—118.
Раумер (Raumer), Фридрих (1781—1873)—алман мүртәче тарихчиси вә сијаси хадими.—28.
Рафлс (Raffles), Томас Стамфорд (1781—1826)—инкилис мә'муру, 1811—1816-чы илләрдә Јава губернатору, «Јава тарихи»нин мүәллифи.—146.
Решауер (Reschauer), Һенрих (1838-чи илдә анадан олмушдур)—Австрија буржуа јазычысы вә журналисти, либерал.—409.
Риго (Rigault), Раул (1846—1871)—франсыз бланкист-ингилабчысы, Парис Коммунасынын үзвү, Ичтимаи төһлүкәсизлик комиссијасынын нүмајәндәси, апрелин 26-дан Коммунанын

прокурору; мајын 24-дә версаллылар тәрәфиндән тутулмуш вә мәһкәмәсиз күллələнмишдир.—290.

Рикардо (Ricardo), Давид (1772—1823)—инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадынын ән бөјүк нүмајәндәси.—25, 49, 79, 99, 102, 154, 170, 466.

Ришар (Richard), Албер (1846—1925)—франсыз журналисти, Интернасионалын Лион бөлмәсинин рәһбәрләриндән бири, кизли Алјансын үзвү, 1870-чи ил Лион үсјанынын рәһбәрләриндән бири; Парис Коммунасы мәғлуб олдугдан сонра бонапартист кими чыхыш едирди.—286—288, 291, 316—318, 477.

Робен (Robin), Пол (1837-чи илдә анадан олмушдур) — Франса мүәллими, бакунист. Сосналист демократијасы алјансыиын рәһбәрләриндән бири, Баш Шураның үзвү (1870—1871), Интернасионалын Базел конгресинин (1869) вә Лондон конфрансының (1871) нүмајәндәси.—288, 297, 298, 474.

Робер (Robert), Фритс—Исвечрәли мүәллим, Интернасионалын үзвү, бакунист.—287, 309.

Робертс (Roberts), Һенри (1876-чы илдә өлмүшдүр)—инкилис архитектору, буржуа филантропу.—362.

Робертс (Roberts), Чорч (1860-чы илдә өлмүшдүр)—инкилис буржуа тарихчиси, «Инкилтәрәнин чануб графлыглары әһалисинин ичтимаи тарихи»нин вә башга әсәрләрин мүәллифи.—115.

Робеспјер (Robespierre), Максимилиан (1758—1794)—XVIII әсрин ахырындакы франсыз буржуа ингилабынын көркәмли хадими, ингилаби һөкумәтин башчысы (1793—1794).—38, 429.

Робине (Robinet), Жан Франсуа Ежен (1825—1899)—франсыз тарихчиси, позитивист, 1870—1871-чи илләрдәки мүһасирә заманы Парис даирәләриндән бириинин бәләдијјә рәиси.—269.

Родбертус (Rodbertus), Иоһаин Карл (1805—1875)—алман вулгар игтисадчысы вә сијаси хадими, Пруссија «дөвләт сосиализми» мүртәче идејаларынын тәблиғатчысы.—168, 170.

Роско (Roscoe), Һенри Енфилд (1833—1915)—инкилис кимјачысы, кимјаја даир бир сыра дәрсликләрин мүәллифи.—169.

Роуз (Rose), Чорч (1744—1818)—инкилис дөвләт хадими, тори, хәзинә канслери (малијјә назири) (1782—1783 вә 1784—1801)—77.

Рочерс (Rogers), Чемс Едвин Торолд (1823—1890)—инкилис буржуа игтисадчысы, «Инкилтәрәдә кәнд тәсәрруфатынын вә гијмәтләрин тарнхи»нин вә башга әсәрләрин мүәллифи.—117, 144.

Ру-Лаверн (Roux-Lavergne), Пјер Селестен (1802—1874)—франсыз буржуа тарихчиси, идеалист философ.—137.

Руссо (Rousseau), Жан Жак (1712—1778)—көркәмли франсыз маарифчиси, демократ, хырда буржуазијанын идеологу, денст философ, «Сијаси игтисад һаггында дүшүнчәләр»ин вә башга әсәрләрин мүәллифи.—28, 141.

С

Саказ (Sacase), Франсуа (1808—1884)—франсыз мә'муру, монархист, 1871-чи илдән Милли мәчлисин депутаты.—303, 319.

Сатерленд (Sutherland), Һарријет Елизабет Чорчиана, һерсокинја (1806—1868) — Шотландијада ири торпаг саһиби.—126.

Сатерленд (Sutherland), Елизабет, маркиза *Стаффорд*, 1833-чү илдән һерсокинја (1765—1839)—Шотландијада ири торпаг саһиби, Һарријет Елизабет Чорчнанынын гајынанасы.—124.

Сениор (Senior), Нассау Унљам (1790—1864)—инкилис вулгар буржуа игтисадчысы.—11, 38, 126.

Сен-Симон (Saint-Simon), Анри (1760—1825)—бөјүк франсыз утопист сосналисти.—21, 160, 188, 470.

Серрайе (Serrailler), Окуст (1840-чы илдә анадан олмушдур)—франсыз фәһлә һәрәкатынын вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын хадими, Интернационалын Баш Шурасынын үзвү (1869—1872), Белчика (1870) вә Франса (1871—1872) үчүн катиб-мүхбир; Парис Коммунасынын үзвү, Марксын силаһдашы.—296.

Сессе (Saisset), Жан (1810—1879)—франсыз адмиралы вә сијаси хадими, монархист, Парис милли гвардијасынын команданы (20—25 март 1871-чи ил), 18 март пролетар ингилабыны боғмаг үчүн иртича гүввәләрини бирләшдирмәјә чалышырды; 1871-чи ил Милли мәчлисин депутаты.—239.

Сили (Seeley), Роберт Бентон (1798—1886)—инкилис нашири, «Халг үчүн тәһлүкәләр» китабынын мүәллифи, буржуа филантропу.—123.

Симмерман (Zimmermann), Вилһелм (1807—1878)—алман тарихчиси, хырда буржуа демократы, 1848—1849-чу илләр ингилабынын иштиракчысы, Франкфурт Милли мәчлисинин депутаты, сол ганада мәнсуб иди; 1841—1843-чү илләрдә чапдан чыхмыш «Алманијада кәндли мүһарибәси тарихи»нин мүәллифи.—175.

Симон (Simon), Жүл (1814—1896)—франсыз дөвләт хадими, мө'тәдил буржуа республикачысы, халг маарифи назири (1870—1873), Коммунаја гаршы мүбаризәнин илһамчыларындан бири; назирләр шурасынын сәдри (1876—1877).—233.

Сисмонди (Sismondi), Жан Шарл Леонар *Симонд де* (1773—1842)—Исвечрә игтисадчысы, капитализмин хырда буржуа тәнгидчиси.—79, 99, 157.

Скалдин—Фјодор Павлович *Јеленевин* тәхәллүсүдүр (1828—1902)—рус јазычысы, публисист, 60-чы илләрдә буржуа либерализминин нүмајәндәси; «Отечественные записки» журналында әмәкдашлыг едирди, «Учгарда вә пајтахтда» адлы мәшһур китабын мүәллифи; сонралар иртичачы.—439.

Слоон (Sloane), Һанс (1660—1753)—инкилис тәбиәтшүнасы, китабларын вә әлјазмаларын коллексијачысы, онун коллексијасы (дикәр ики хүсуси коллексија илә бирликдә) Британија музејинин тә'сис едилмәсинин әсасыны гојмушдур.—118.

Смит (Smith), Адам (1723—1790)—инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисадынын ән бөјүк нүмајәндәләриндән бири.—50, 56, 79, 102, 107, 124, 133, 155.

Смит (Smith), Голдуни (1823—1910)—инкилис буржуа тарихчиси вә игтисадчысы, либерал; 1871-чи илдән Канадада јашамышдыр.—144.

Смит (Smith), Едуард (тәгрибән 1818—1874)—инкилис һәкими.—6.

Сојғунчу Һанс—бах: *Буклер, Иоһанн.*

Солон (ерамыздан әввәл тәгрибән 638—тәгрибән 558)—мәшһур Афина ганунвериҹиси, халг күтләләринин тә'сири илә бир сыра ислаһатлар кечирмишди, һәмин ислаһатлар нәсли аристократија гаршы јөнәлдилмишди.—450.

Сомерс (Somers), Роберт (1822—1891)—инкилис буржуа публисисти, «Дағлыг Шотландијадан мәктублар»ын мүәллифи.—126—127

Спиноза (Spinozo), Барух (Бенедикт) (1632—1677)—Һолландијанын көркәмли материалист философу, атеист.—105.

Стаффорд (Stafford), Уилјам (1554—1612)—инкилис игтисадчысы, еркән меркантилизмин нүмајәндәси.—139.

Стефанони (Stefanoni), Луиҹи (1842—1905)—Италија јазычысы, хырда буржуа демократы, бакунистләри мүдафиә едирди.—315.

Страј (Strype), Чон (1643—1737)—инкилис кешиши вә тарихчиси, «Реформасија, динин мөһкәмләнмәси вә англикан килсәсиндә дикәр мүхтәлиф һади-

сәләр салнамәси»нин мүәллифи.—130.

Стуарт (Steuart), Чемс (1712—1780)—инкилис игтисадчысы, меркантилизмин тәрәфдары.—112, 124, 140.

Стуартлар—1371-чи илдән Шотландијада вә 1603—1649, 1660—1714-чү илләрдә Инкилтәрәдә һакимијјәт башында олмуш крал сүлаләси.—117.

Сулла (Лутси Корнели Сулла) (ерамыздан әввәл 138—78)—Рома сәркәрдәси вә дөвләт хадими, консул (ерамыздан әввәл 88), диктатор (ерамыздан әввәл 82—79).—231, 263.

Сузан (Susane), Луи (1810—1876)—франсыз кенералы, һәрби назирлијин артиллерија идарәсинин рәиси вәзифәсини тутурду, франсыз ордусунун тарихинә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—226.

Т

Тајфер (Taillefer),—«Etendard» бонапартист гәзетинин нәшри илә әлагәдар олан фырылдагларын иштиракчысы.—226.

Такер (Tucker), Чозаја (1712—1799)—инкилис кешиши вә игтисадчысы.—155.

Такет (Tuckett), Чон Дебелл (1864-чү илдә өлмүшдүр)—инкилис тарихчиси, «Кечмишдә вә инди зәһмәткеш әһалинин вәзијјәтинин тарихи» әсәринин мүәллифи.—115, 144.

Тамизје (Tamisier), Франсуа Лоран Алфонс (1809—1880)—франсыз кенералы вә сијаси хадими, республикачы; Парис милли гвардијасынын команданы (сентјабр—октјабр 1870), 1871-чи ил Милли мәчлисинин депутаты.—237.

Татсит (Публи Кориели Татсит) (тәгрибән 55—тәгрибән 120)—Романын көркәмли тарихчиси, «Алманија», «Тарих», «Анналлар» әсәрләринин мүәллифи.—264.

Тејмур (Тејмурләнк) (1336—1405)—Орта Асија сәркәрдәси вә истилачысы, Шәргдә бөјүк бир дөвләтин баниси.—240.

Тејмурләнк—бах: *Тејмур*.

Тејс (Theisz), Албер (1839—1880)—франсыз фәһләси, прудонист, Парис Коммунасынын үзвү, мүһачир, Баш Шуранын үзвү вә онун хәзинәдары. (1872).—293, 297.

Терсаки (Terzaghi), Карло (тәгрибән 1845-чи илдә анадан олмушдур)—италијалы вәкил, Туриндә «Пролетариин азад едилмәси» фәһлә чәмијјәтинин үзвү; 1872-чи илдә полис агенти олмушду.—308.

Тјер (Thiers), Адолф (1797—1877)—франсыз буржуа тарихчиси вә дөвләт хадими, орлеанист, ичрачы һакимијјәтин башчысы (назирләр шурасының сәдри) (1871), республика президенти (1871—1873); Парис Коммунасына диван тутан чәлладлардан бири.—26, 108, 202, 204, 211, 224, 225, 227—236, 238—241, 243, 245, 251—255, 257—263, 265—268, 269, 293, 316, 319, 320, 467, 477.

Ткачов, Пјотр Никитич (1844—1885)—рус нигилабчысы, публисист, халгчылығын идеологларындан бири.—430, 431, 434, 437—440, 442, 443—444.

Толен (Tolain), Анри Луи (1828—1897)—ојмачы франсыз фәһләси, сағ прудонист, Интернасионалын Парис бөлмәсинин рәһбәрләриндән бири, Интернасионалын Лондон конфрансынын (1865) вә бир сыра конгресләринин нүмајәндәси, 1871-чи ил Милли мәчлисинин депутаты; Парис Коммунасы заманы версалчыларын тәрәфинә кечмиш вә Интернасионалдан харич едилмишди.—241.

Томас (Thomas), Клеман (1809—1871)—франсыз сијаси хадими, кенерал, мө'тәдил буржуа республикачысы; Парисдә 1848-чи ил ијун үсјанының јатырылмасының иштиракчысы; Парис милли гвардијасынын команданы (нојабр 1870—феврал 1871), шәһәрин мүдафиәсиндә хаинчәсинә

саботаж етмишди. 1871-чи ил мартын 18-дә үсјан едән әскәрләр тәрәфиндән күлләләнмишдир.—237, 238, 242, 260—262.

Торнтон (Thornton), Уилјам Томас (1813—1880)—инкилис буржуа игтисадчысы.—76, 113.

Трименһир (Tremenheere), Һју Сејмур (1804—1893)—инкилис мә'муру, дәфәләрлә фәһләләрин әмәк шәрантини тәһлил едән һөкумәт комиссијаларынын тәркибинә дахил олмушду.—8.

Трошју (Trochu), Луи Жүл (1815—1896)—франсыз кенералы вә сијаси хадими, орлеанист; милли мүдафиә һөкумәтининн башчысы, Парис силаһлы күввәләринин баш команданы (сентјабр 1870—јанвар 1871), шәһәрин мүдафиәсиндә хаинчәсинә саботаж етмишди; 1871-чи ил Милли мәчлисинин депутаты.—224, 225, 231, 235, 237, 265.

Тук (Tooke), Томас (1774—1858)—инкилис буржуа игтисадчысы, классик мәктәбә гошулмушду; Рикардонун пул нәзәријјәсинин тәнгидчиси.—38, 57.

Түдорлар—Инкилтәрәдә кралсүлаләси (1485—1603).—143.

У

Уитбред (Whitbread), Самјуел (1758—1815)—инкилис сијаси хадими, виг.—135.

Уркарт (Urquhart), Давид (1805—1877)—инкилис дипломаты, мүртәче публисисти вә сијаси хадими, түркпәрәст, 1847—1852-чи илләрдә парламентин үзвү.—41, 126, 142, 144.

Утин, Николај Исаакович (1845—1883)—рус ингилабчысы, тәләбә һәрәкатынын иштиракчысы, мүһачир, Интернасионалын Рус бөлмәсинин тәшкилатчыларындан бири, «Народноје дело» редаксијасынын үзвү (1868—1870), бакунистләрә гаршы мүбаризә апарырды, 70-чи илләрдә ингилаби һәрәкатдан узаглашмышды.—296.

Уејд (Wade), Бенчамин Франклин (1800—1878)—Американын сијаси хадими, республикачылар партијасынын сол ганадына мәнсуб иди, АБШ президентинин мүавини (1867—1869).—96.

Уелсли, шаһзадә—бах: *Александра.*

Уестон (Weston), Чон—инкилис фәһлә һәрәкатынын хадими, оуенчи, Интернасионалын Баш Шурасынын үзвү (1864—1872), 1865-чи ил Лондон конфрансынын нүмајәндәси, Британија федерал шурасынын үзвү, Исламат чәмијјәти ичраијјә комитәсинә дахил иди, Торпаг вә әмәк чәмијјәтинин рәһбәрләриндән бири.—30—34, 36—39, 40—49, 78.

Ф

Фавр (Favre), Жүл (1809—1880)—франсыз вәкили вә сијаси хадими, мө'тәдил буржуа республикачыларынын лидерләриндән бири; харичи ишләр назири (1870—1871), Парисин тәслим олмасы вә Алманија илә сүлһ һаггында данышыглар апарырды, Парис Коммунасына диван тутан чәллад вә Интернасионала гаршы мүбаризәнин илһамчыларындан бири.—211, 225, 227, 230, 234, 237 255, 261, 262, 272—274, 278, 303, 474.

Фаухер (Faucher), Жүл (Јулиус) (1820—1878)—алман публисисти, азад тичарәт тәрәфдары, мәнзил мәсәләсинә даир әсәрләрин мүәллифи; прогрессист.—363, 462.

Фејербах (Feuerbach), Лудвиг (1804—1872)—Маркса гәдәрки дөврүн ән бөјүк алман материалист философу.—21—22.

Фердинанд II (1810—1859)—Неапол кралы (1830—1859), 1848-чи илдә Мессинанын бомбардиман едилмәсинә көрә крал-бомба адландырылмышды.—228.

Ферре (Ferré), Теофил Шарл (1845—1871)—франсыз бланкист-ингилабчысы, Парис Коммунасынын үзвү, Ичтимаи тәһлүкәсизлик комиссијасынын үзвү, сонра исә рәһбәри, Коммуна прокурорунун мүавини, версал-

лылар тәрәфиндән күлләләнмишдир.—290.

Ферри (Ferry), Жүл Франсуа Камил (1832—1893)—франсыз бәнкнли, публисисти вә сијаси хадими, мө'тәдил буржуа республикачыларынын лидерләриндән бири; милли мүдафиә һөкумәтинин үзвү, Парисин бәләдијјә рәиси (1870—1871) ингилаби һәрәката гаршы фәал мүбаризә апарырды, назирләр шурасынын сәдри (1880—1881 вә 1883—1885), мүстәмләкәләр ишгал едилмәси сијасәти јеридирди.—227.

Филден (Fielden), Чон (1784—1849)—инкилис фабрикчиси, филантроп.—153, 154.

Флеровски—бах: *Берви*, Василн Василјевич.

Флетчер (Fletcher), Ендрү (1655—1716)—Шотландијанын сијаси хадими, Шотландијанын истиглалијјәти уғрунда мүбаризә апарырды.—116.

Флуранс (Flourens), Күстав (1838—1871)—франсыз инкилабчысы вә тәбиәтшүнасы, бланкист, 1870-чи ил октјабрын 31-дә вә 1871-чи ил јанварын 22-дә Парисдә үсјанларыны рәһбәрләрниндән бири; Парис Коммунасынын үзвү; 1871-чи илин апрелиндә версаллылар тәрәфиндән вәһшичәсинә өлдүрүлмүшдүр.—233, 237, 240.

Фогт (Vogt), Густав (1829—1901)—Исвечрәли игтисадчы, буржуа пасифисти, Сүлһ вә азадлыг чәмијјәтинин иштиракчыларындан бири; К. Фогтун гардашы.—280.

Фогт (Vogt), Карл (1817—1895)—алман тәбиәтшүнасы, вулгар материалист, хырда буржуа демократы; Алманијада 1848—1849-чу илләр инкилабынын иштиракчысы; 50—60-чы илләрдә мүһаџирәтдә Луи Бонапартын кизли мүздлу акенти.—227, 468.

Форстер (Forster), Натанијел (тәғрибән 1726—1790)—инкилис кешиши, «Әрзағын индики јүксәк гијмәтләринин сәбәбләринин тәдгиги» әсәринин вә башга әсәрләрин мүәллифи.—120, 121.

Фортескју (Fortescue), Чон (тәғрибән 1349—тәғрибән 1476)—инкилис һүгугчусу, «Инкилис ганунларынын үстүнлүју һаггында» әсәринин мүәллифи.—113.

Фосетт (Fawcett), Һенри (1833—1884)—инкилис буржуа игтисадчысы вә сијаси хадими, виг.—144.

Франкел (Frankel), Лео (1844—1896)—мачар фәһлә һәрәкатынын вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, Парис Коммунасынын үзвү, Әмәк вә мүбадилә комиссијасына башчылыг едирди, Интернационалын Баш Шурасынын үзвү (1871—1872), Мачарыстан Үмуми фәһлә партијасынын баниләриндән бири; Марксын вә Енкелсин силаһдашы.—253.

Франклин (Franklin), Бенчамин (1706—1790)—Американын көркәмли сијаси хадими, алими вә дипломаты, буржуа демократы, Шимали Америкада истиглалијјәт уғрунда мүһарибәнин иштиракчысы.—52.

Фрејтаг (Freytag), Густав (1816—1895)—алман буржуа јазычысы.—134.

Фридрих II (*«Бөјүк* Фридрих» адландырылмышды) (1712—1786)—Пруссија кралы (1740—1786).—127, 141, 273.

Фурје (Fourier), Шарл (1772—1837)—бөјүк франсыз утопист сосиалисти.—21, 157, 188, 372, 463.

h

Һакстһаузен (Haxthausen), Август (1792—1866)—Пруссија мә'муру вә јазычысы, Русијанын торпаг мүнасибәтләриндә ичма гурулушу галыгларынын тәсвиринә һәср олунмуш әсәрин мүәллифи.—436, 443, 450, 468.

Һанземан (Hansemann), Давид (1790—1864)—ири алман капиталисти вә банк саһиби, Рејн либерал буржуазијасынын лидерләриндән бири; Пруссијанын малијјә назири (март—сентјабр 1848).—365.

Һантер (Hunter), Һенри Чулиан—инкилис һәкими, фәһләләрин јохсул һәјат шәраити һаггында бир сыра несабатларын мүәллифи.—115.

Һаррисон (Harrison), Уилјам (1534—1593)—инкилис кешиши, Инкилтәрәнин тарихинә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи.—112, 138.

Һастингс (Hastings), Уоррен (1732—1818)—Һиндистанын биринчи инкилис кенерал-губернатору (1774—1785), амансыз мүстәмләкәчилик сијасәти јеридирди.—147.

Һатсфелдт (Hatzfeldt), Софја, графиња (1805—1881)—Лассалын досту вә силаһдашы.—459, 462.

Һаувитт (Howitt), Уилјам (1792—1879)—инкилис јазычысы, «Мүстәмләкәчилик вә христианлыг» китабынын вә башга әсәрләрин мүәллифи.—146.

Һејлз (Hales), Чон (1839-чу илдә анадан олмушдур)—инкилис тред-јунионист һәрәкатынын хадими, Интернасионалын Баш Шурасынын үзвү (1866—1872) вә онун катиби, Ислаһат чәмијјәтинә, Торпаг вә әмәк чәмијјәтинә дахил иди; 1872-чи илин әввәлләриндән Британија федерал шурасынын реформист ганадына башчылыг едирди, Маркса вә онун тәрәфдарларына гаршы мүбаризә апарыр, Интернасионалын Инкилтәрәдәки тәшкилатларына рәһбәрлијн әлә кечирмәјә чалышырды.—273.

Һејне (Heine), Һенрих (1797—1856)—бөјүк алман инглабчы шаири.—425.

Һеккерен (Heeckeren), Жорж Шарл Дантес, Барон *де* (1812—1895)—франсыз сијаси хадими, А. С. Пушкинин гатили; 1848-чи илдән бонапартист, 1871-чи ил мартын 22-дә Парисдә әксингилаби чыхышын тәшкилатчыларындан бири.—238.

Һексли (Huxley), Томас Һенри (1825—1895)—инкилис алими, тәбиәтшүнас, Ч. Дарвинин ән јахын силаһдашы вә онун тә'лиминин тәблиғатчысы, фәлсәфәдә гејри-ардычыл материалист.—250.

Һегел (Hegel), Георг Вилһелм Фридрих (1770—1831)—классик алман фәлсәфәсинин ән бөјүк нүмајәндәси, објектив идеалист.—21, 22, 102, 105, 188, 396, 481.

Һелвеции (Helvétius), Клод Адриан (1715—1771)—көркәмли франсыз философу, атеист, механист материализмин нүмајәндәси.—26.

Һенрих VII (1457—1509)—инкилис кралы (1485—1509)—113, 114, 129.

Һенрих VIII (1491—1547)—инкилис кралы (1509—1547).—113, 129, 131.

Һепнер (Herper), Адолф (1846—1923)—алман сосиал-демократы, «Volksstaat» гәзетинин редакторларындан бири, Интернасионалын Һаага конгресинин нүмајәндәси (1872), сонралар сосиал-шовинист.—478.

Һинс (Hins), Ежен (1839—1923)—белчикалы мүәллим, прудонист, сонралар бакунист, Интернасионалын Белчика бөлмәсинин баниләриндән бири.—474.

Һоббс (Hobbes), Томас (1588—1679)—көркәмли инкилис философу, механистик материализмин нүмајәндәси.—58.

Һодскин (Hodgskin), Томас (1787—1869)—инкилис игтисадчысы, «Бир-биринә гаршы гојулан табии вә сүн'и мүлкијјәт һүгугу» китабынын мүәллифи, капитализми утопик сосиализм мөвгеләриндән тәнгид едирди.—145.

Һокенсоллернләр — Бранденбург курфүрстләринин (1415—1701), Пруссија кралларынын (1701—1918) вә алман императорларынын (1871—1918) сүлаләси.—212, 220, 254, 463.

Һол (Hole), Чемс—инкилис бурҗуа публисисти, фәһлә сиифинии мәнзил шәраити һаггында китабын мүәллифи.—362.

Һолиншед (Holinshed), Рафаел (тәгрибән 1580-чи илдә өлмүшдүр)—инкилис тарихчиси.—130.

Һоратси (Квинт Һоратси Флакк) (ерамыздан әввәл 65—8) көркәмли Рома шаири.—93.

Һорнер (Horner), Френсис (1778—1817)—инкилис игтисадчысы вә сијаси хадими, виг.—154.

Һофман (Hoffmann), Готһелф (тәхәллүсү Атычы Август *Кучке*) (1844—1924)—алман шаири.—363.

Һубер (Huber), Виктор (1800—1869)—алман публисисти вә әдәбијјат тарихчиси, мүһафизәкар.—363, 372, 373.

Ч

Чајлд (Child), Чозаја (1630—1699)—инкилис игтисадчысы вә банкири, меркантилизмин тәрәфдары.—155.

Чернышевски, Николај Гаврилович (1828—1889)—бөјүк рус инқилабчы демократы, алими, јазычысы вә әдәби тәнгидчиси; рус сосиал-демократијасынын ән бөјүк сәләфләриндән бири.—101, 192, 444—446, 450, 453.

Ч

Чонс (Jones), Ричард (1790—1855)—инкилис буржуа игтисадчысы; онун әсәрләри сијаси игтисадын классик мәктәбинин тәнәззүлә уграмасыны вә парчаланмасыны әкс етдирир, ејни заманда о, сијаси игтисадын бир сыра мәсәләләриндә Рикардону архада гојмушдур.—79.

Ш

Шален (Chalain), Луи Дени (1845-чи илдә анадан олмушдур)—франсыз фәһләси, Парис Коммунасынын вә онун комиссијаларынын үзвү; сонра мүһачир, Лондонда 1871-чи ил Франсыз бөлмәсинә дахил олду, сонралар анархистләрә гошулмушду.—297.

Шангарније (Changarnier), Никола Ани Теодјул (1793—1877)—франсыз генералы вә буржуа сијаси хадими, монархист; 1848-чи илин ијунундан сонра Парис гарнизонунун вә милли гвардијасынын команданы, 1849-чу ил ијунун 13-дә Парисдә нүмајишин говулмасында иштирак етмишди.—239.

Швејтсер (Schweitzer), Иоһанн Баптист (1833—1875)—Алманијада лассалчылыгын көркәмли нүмајәндәләриндән бири, Үмуми алман фәһлә иттифагынын президенти (1867—1871), алман фәһләләринин I Интернасионала гошулмасына манечилик төрәдирди, Сосиал-демократ фәһлә партијасына гаршы мүбаризә апарырды; Пруссија һакимијјәт органлары илә әлагәләринин ифша олунмасы нәтичәсиндә 1872-чи илдә Иттифагдан харич едилмишди.—21, 460, 462, 470, 475.

Швитскебел (Schwitzguebel), Адемар (1844—1895)—исвечрәли ојмачы, Интернасионалын үзвү, кизли Алјансын вә Јур федерасијасынын рәһбәрләриндән бири, анархист; 1873-чү илдә Интернасионалдан харич едилмишдир.—309.

Шевиле (Chevalley), Һанри—исвечрәли дәрзи, анархист.—287.

Шејеле (Scheele), Карл Вилһелм (1742—1786)—исвечли кимјачы.—168, 169.

Шекспир (Shakespeare), Вилјам (1564—1616)—бөјүк инкилис јазычысы.—77, 139.

Шербүлје (Cherbuliez), Антуан Елизе (1797—1869)—исвечрәли игтисадчы, Сисмондинин ардычылы.—79.

Шиллер (Schiller), Фридрих (1759—1805)—бөјүк алман јазычысы.—461.

Шнеидер (Schneider), Ежен (1805—1875)—ири франсыз сәнајечиси, Крезода металлургија заводларынын саһиби.—377.

Шо (Shaw), Роберт (1869-чу илдә өлмүшдүр)—инкилис фәһлә һәрәкатынын хадими, Интернасионалын Баш Шурасынын үзвү, (1864—1869) вә онун хәзинәдары (1867—1868), Америка үчүн катиб-мүхбир (1867—1869).—282.

Шолл (Scholl)—франсыз фәһләси, Интернационалын Лион бөлмәсинин үзвү, Лондонда мүһаҹир, 1872-ҹи илдә империјанын бәрпа олунмасына данр бонапартист планларыны мүдафиә едирди.—477.

Шорлеммер (Schorlemmer), Карл (1834—1892)—көркәмли алман үзвү кимјачысы, диалектик материалист; Алман сосиал-демократ партијасынын үзвү; Марксын вә Енкелсин досту.—169.

Шотар (Chautard)—франсыз часусу, Лондондакы 1871-ҹи ил Франсыз бөлмәсинин үзвү, ифша едилмиш вә бөлмәдән говулмушду.—293.

Шрамм (Schramm), Карл Август—алман сосиал-демократы, реформист, «Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik»ин редакторларындан бири, 80-ҹи илләрдә партијадан чыхмышды.—480.

Штибер (Stieber), Вилһелм (1818—1882)—Пруссијанын полис мә'муру, Пруссија сијаси полисинин рәиси (1850—1860), Көлндә Коммунистләр иттифагынын үзвләринә гаршы мәһкәмә просесинин тәшкилатчыларындан бири; 1870—1871-ҹи илләрдә Һәрби полисин рәиси.—390.

Штрусберг (Strobzberg) Бетел Һенри (1823—1884)—пруссија алман дәмирјол подратчысы; 1873-ҹү илдә ифласа уғрамышдыр.—389.

Шултсе-Делич (Schulze-Delitsch), Керман (1808—1883)—алман сијаси хадими вә бурҗуаз буржуа игтисадчысы; 1848-ҹи илдә Пруссија Милли мәчлисинин депутаты; 60-ҹы илләрдә буржуа прогрессистләр партијасынын лидерләриндән бири; кооператив чәмијјәтләрининн тәшкил олунмасы јолу илә фәһләләри ингилаби мүбаризәдән ајырмаға чалышырды.—92, 409, 462.

ӘДӘБИ ВӘ МИФОЛОЖИ ПЕРСОНАЖЛАР

Адәм—Библија әфсанәсинә көрә аллаһ тәрәфиндән палчыгдан јарадылмыш вә сонралар күнаһа батмыш илк адам.—107.

Бресиг дајы—Рөјтерин јумористик һекајәләриннин гәһрәманы.—405.

Габил—библија әфсанәсинә көрә Адәмин оғлу, пахыллыг үчүндән гардашы Һабили өлдүрмүшдүр.—144.

Дамокл—Гәдим јунан әфсанәсинә көрә Сиракуз һөкмдары Дионисиин (ерамыздан әввәл IV әср) јахын адамларындан бири. «Дамокл гылынчы» ифадәси данм көзәлликлә дәһшәтли тәһлүкәнин сиһонимн кими ишләнир; әфсанәјә көрә Дамоклун Дионисиин зијафәт мәчлисинә дә'вәт едилмәси илә бағлыдыр, мәчлисдә Дионси она гибтә едән Дамокла бәшәри хошбәхтлијин мүвәггәти бир шеј олдуғуну сүбут етмәк үчүн ону өз тахтына әјләшдирир вә башынын үстүндә ат түкү илә ити бир гылынч асдырыр.—198.

Иов—библијада персонаж, итаәткарлығына вә јумшаг тәбиәтинә көрә аллаһ тәрәфиндән мүкафатландырылан әзабкеш касыб образы.—230.

Иса Навин (Иҹегошуа бен Нун)—библија гәһрәманы, әфсанәјә көрә мүгәддәс шеҹпурларын вә әскәрләринин чағырыш сәси илә Иерихон шәһәринин дивардарыны дағытмышдыр.—239.

Иса (Инсус Христос)—христианлығын әфсанәви банисн.—258.

Карлос, дон—Испан кралы II Филиппин (1545—1568) бир сыра әдәби әсәрләрдә идеаллашдырылмыш оғлу, атасына гаршы мүхалифәтдә олдуғу үчүн тә'гиб мә'руз гаЧмыш вә һәбсдә өлмүшдүр.—229.

Левиафан—библија әфсанәсинә көрә нәһәнк дәниз әждаһасы.—300.

Медуза—јунан мифолокијасында әждаһа, онун бахышларындан адамлар даша дөнүрмүш.—94.

Мекәра—гәдим јунан мифолокијасында үч гисас аллаһындан бири, гәзәб вә пахыллыг мүчәссәмәси, мәчазн мә'нада залым, дәлашган гадын.—265.

Мәрјәм—библија әфсанәсинә көрә Исанын (Иисус Христос) анасы.—426.

Мәһәммәд—Исламын јарымәфсанәви банисн.—303.

Молох—Гәдим Финикија вә Карфакен динində күпәш аллаһы, она ситајиш едәркән нисан гурбаны вериридиләр; сонралар Молохун ады һәр шеја үстүн кәлән гәзәбли бир күввәнин мүчәссәмәсн олмушду.—11.

Мөрос—Шиллерин «Зәманәт» ше'риндән сурәт.—424.

Персеј—јунан мифолокијасында гәһрәман, Зевс аллаһынын Данајадан олан оғлу; бир сыра гәһрәманлыглар көстәрмиш, о чүмләдән Медузанын башыны кәсмишдир.—94.

Пистол—Шекспирин «Крал IV Һенрих», «Крал V Һенрихин һәјаты», «Шән Виндзор гејбәтчиләри» әсәрләринин персонажы; фырылдагчы, горхаг вә ловға.—271.

Поза, маркиз—Шиллерин «Дон Карлос» фачиәсиндә сурәт, хејирхаһ вә азад дүшүнән сарај адамынын образы.—461.

Пурсонјак—Молјерин «Чәнаб де Пурсонјак» комедијасынын баш персонажы, күтбејин вә чаһил әјаләт задәканы сурәти.—232.

Фалстаф—Шекспирин «Шән Виндзор гејбәтчиләри» вә «Крал IV Һенрих» әсәрләриндә персонаж; ловғаланмағы севән бир горхаг, зарафатчыл вә сәрхош.—227.

Филипп II—Шиллерин «Дон Карлос» фачиәсинин персонажы.—461.

Һабил—Библија әфсанәсинә көрә Адәмин оғлу, она пахыллыг едән бәјүк гардашы Габил тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.—144.

Һамлет—Шекспирин ејни адлы фачиәсинин баш гәһрәманы.—424.

Һеката—гәдим јунан мифолокијасында үч башы вә үч бәдәни олан ај ишығы аллаһы, әждаһаларын вә өлүләрин јералты сәлтәнәтиндә гарабасманын һөкмдары, шәр вә чадукәрлијин һимајәчиси.—265.

Һеркулес—Ромада гәдим јунан мифолокијасынын мәшһур гәһрәманы Һераклы белә адландырырдылар, өзүнүн атлетик күчү вә пәһләванлыг һүнәрләри илә танынмышдыр.—222.

Чаггернаут (Чаһаннәтһа)—гәдим һинд мифолокијасында аллаһ Вишнуну тәчәссүм етдирәнләрдән бири.—73.

Шејлок—Шекспирин «Венесија тачири» комедијасынын персонажы; гәддар сәләмчи, векселин тәләбләриндә көрә борчуну верә билмәјән борчлусунун этиндән бир фунт кәсмәји тәләб едирди.—232.

МӨВЗУ КӨСТӘРИЧИСИ

А

Абстраксија (тәдгигат методу кими)—93.
Австрија—176, 177—178, 277, 279, 307.
Аграр мәсәләси—182, 414—415.
Аилә—142, 427.
Алманија—13, 91, 93—96, 98, 99, 101, 111, 127, 134, 176—181, 182—188, 191, 197, 212—214, 216—222, 253, 268, 277, 279, 288, 303, 308, 312, 315, 329, 330, 333—338, 362, 378, 388—390, 414, 435, 437, 443, 453, 460, 462, 463, 467, 470, 482;
— фәһлә синфи—165, 178, 181, 186—190, 220, 222, 296, 333, 336, 388, 461, 478;
— бурҗуазија—177, 179, 181, 186, 216, 222, 337, 388, 460, 461;
— Алманијанын бирләшдирилмәси—184;
— фәһлә һәрәкаты—460—462, 478;
— кәндлиләр—183, 333—335, 337.
Алманија сосиал-демократ партијасы—209, 332, 397, 426, 429, 472, 487—481.
Алманија сосиал-демократ фәһлә партијасы (ејзенахлылар)—478—479.
Алманијада сосиалистләрә гаршы мүстәсна ганун—197, 333.
Америка
— Америка Бирләшмиш Штатлары—19—20, 37, 41, 78, 85, 89, 96, 148, 151, 155, 172, 173, 195, 207—208, 277, 308, 313, 327, 328, 354, 464, 482;
— истиглалијјәт уғрунда мүһарибә—19, 20, 94, 173;
— вәтәндаш мүһарибәси—6, 20, 41, 94, 172, 173.
Анархистләр—289, 318, 331, 418, 421, 441, 473—475.
Антагонизм—10, 87, 94, 195, 323.
Антик дүнја—23, 121.
Аристократија—100, 117, 118, 173.
Артел (Русијада)—434—436.
Атеизм—426, 470.
Африка—145.

Б

Базис вә үстгурум—24, 93, 94, 242, 322, 324, 406—407, 430. Бах һабелә: *Дөвләт, һүгуг, Дин, Фәлсәфә.*
Бакунизм, бакунистләр—280—281, 284, 287—288, 301, 312, 318, 423, 426, 428, 441—443, 458, 470—480, 482.
Банклар—42, 150.
Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији—5, 13—18, 30, 82, 83, 87, 89, 172, 191, 193, 196, 205, 210, 211, 213, 214, 223, 269—270, 272, 273, 276—284, 286—287, 290—294, 298, 302—303, 306, 309, 310, 312, 313, 315, 319, 320, 328, 331, 427, 462, 463, 469, 473—476, 480—483;
— Баш Шура—193, 194, 276—281, 285, 287, 288, 290—293, 294—297, 298—301, 304—310, 311, 315, 422, 465, 470, 471, 473—476;
— Женевәрә конгреси—295, 296, 306, 464;

— Лозанна конгреси—301—302, 307;
— Брүссел конгреси—281, 282, 297, 298, 323;
— Базел конгреси—183, 278, 284, 288, 290, 291, 298, 300, 301, 305, 307—309, 311, 473;
— 1871-чи ил Лондон конфрансы—277—279, 288, 289, 292, 296—299, 301, 304, 315, 318, 325, 471;
— Һаага конгреси—316, 326—328, 480—482;
— Низамнамә—15—18, 82, 177, 283, 291, 295—296, 298, 299, 301—303, 305, 306—307, 325, 469;
— рус бөлмәси—191—192.
Белчика—277, 301, 331, 396, 463, 470.
Бијар—163.
Биржа—140, 150, 211, 244, 389, 435.
Бланкизм, бланкистләр—206, 395, 423—428.
Бонапартизм—185, 200, 252, 316, 342, 388, 390, 477.
Бөлкү—465.
Буржуазија—180, 265, 320, 427, 431, 461;
— онун инкишафынын тарихи—173, 180, 199, 200;
— вә пролетариат—159, 180, 195, 199, 200, 245, 302, 303, 312, 361—362, 364, 430, 469;
— вә дөвләт—243, 245;
— Ири буржуазија—361.
Буржуа демократијасы—247.
Бүрократија—207, 389, 462.

В

Веркиләр—90, 146, 151—153, 163, 323, 351, 360.
Вәрәсәлик—284.
Вәһшиләр—430.

Г

Ганун—465.
Ганун (һүгуги)—321, 406.
Гәсдләр, гәсдчилик фәалијјәти—207, 423, 424.
Гијмәт—47—49, 55—57.
Гијмәтли кағызлар—44, 150.
Гызыл (вә күмүш)—45.
Гулдарлыг—12, 19, 20, 63, 75, 146, 154—155, 163, 172.
Гулдарлыг истеһсал үсулу—156—157.

Д

Данимарка—482.
Дахили базар—140—144.
Дәјәр—24, 47, 49—57, 64—65, 69, 74, 93, 160, 170, 465;
— иш гүввәсинин дәјәри—58—60, 62—63, 70, 73, 76, 80, 162, 163.
Дәјишән капитал—133, 140, 170.
Дәмир јоллары—453.
Диалектика
— идеалист—24, 28, 104, 105;
— материалист—24, 28, 85, 103—105.
Бах һабелә: *Марксист сијаси игтисадынын методу.*
Диалектик материализм—бах: *Диалектика, Материализм.*
Дин—27, 32—33, 95, 140, 202, 204, 246, 255, 288, 426.
Дипломатија—13—14.
Дөвләт—146, 208—209, 243—245, 248, 318, 323, 324, 357, 387—388, 406, 469, 472;
— онун мәншәји—242—243, 431;
— буржуа дөвләти—86, 132—137, 146, 243—245, 247, 388;
— дөвләтин синфи чәмијјәтдә ролу—132, 146;
— пролетариатын һакимијјәти әлә алмасы—87, 208—209, 242—243, 421;
— пролетар ингилабы заманы дөвләт машынынын сындырылмасынын зәрури олмасы—207—209, 242, 246, 247, 467;
— дөвләтин өлүб-кетмәси—318, 421.
Дөвләт борчу—149, 151, 152.
Дөвләт истигразы—146, 150, 151.
Дөвләтләрин сәрһәдләри—218.
Дөвләт сосиализми—453—454, 459.
Дөври мәтбуат—283, 300.
Дүнја базары—110, 145, 158, 336, 452.

Е

Елзас вә Лотарингија—198, 217, 218, 221.
Елм—9, 24, 55, 57, 93, 158, 189, 246, 303, 465, 466.
Енкелс «Алманијада кәндли мүһарибәси» (јаранмасы тарихи)—175, 177.
Енкелс «Мәнзил мәсәләсинә даир» (јаранмасы тарихи)—329—332.
Енкамчылыг—45, 48, 49.

Ә

Әкинчилик—11, 142, 143—144.
Әмәк—51—55, 63, 69, 74, 160, 164, 170, 348, 355, 357, 465.
Әмәк бөлкүсү—51, 55, 348, 406.
Әмәјин интенсивләшмәси—73—74.
Әмәјин капитала реал сурәтдә табе едилмәси—132.
Әмәјин капитала формал табе едилмәси—132.
Әмәк мәһсулдарлығы—10, 54, 55.
Әмәк һаггы—31, 34, 36, 37, 47, 48, 67—69, 73, 77—79, 81, 84, 171, 220, 337, 364, 369;
— реал әмәк һаггы—9, 31;
— нисби әмәк һаггы—70;
— әмәк һаггының артырылмасы уғрунда мүбаризә—31—32, 70, 74, 75;
— әмәк һаггының ганунверичилик јолу илә тәнзим едилмәси—132—137.
Әмтәә—51—52, 170, 399.
Әһали—322.
Әһали артыглығы—79.
Әсаслы капитал гојулушу—79.

З

Замаң—73.
Зиддијјәт—158, 161;
— истеһсал мүнасибәтләри илә мәһсулдар гүввәләр арасында зиддијјәт—322, 446;
— әмәклә капитал арасында зиддијјәт—243, 244, 249, 270, 360, 363, 458, 472.
Зоракылыг, тарихдә онун ролу—108, 146, 152, 153, 302.

И

Ибтидаи коммунизм—446—448.
Игтисади ганунлар
— антагонист формасијаларда игтисади ганунларын һәјата кечирилмәсинин характери—10, 94—95, 132, 454, 465;
— коммунизмдә онун һәјата кечирилмәсинин характери—10;
— истеһсал мүнасибәтләринин мәһсулдар гүввәләрин характеринә ујғунлуғу гануну—431.
Игтисади бөһранлар—9, 10, 74, 100, 105, 249, 368, 433.
Идеализм—21—22, 24, 105.
Изафи дәјәр—60—62, 64—67, 161—164, 168—170, 336, 341, 343, 351, 356—358.
Изафи дәјәр нормасы—62, 355—356.
Илһаг—198.
Ибтидаи капитал јығымы—59, 107—110, 122, 154—158, 451;
— капиталын јаранмасы—137—138, 141—143, 154—155;
— пролетариатын мејдана кәлмәси—112—122, 128, 132, 141—142, 155, 156;
— кәндлиләрин торпагдан зорла говулмасы—110—129;
Ингилаб—26, 59, 87, 193, 198—199, 242—244, 255, 274, 428, 434, 447;
— ингилабын мүгәддәм шәртләри вә шәраити—193, 194, 250—251, 346—347, 403, 458, 467;
— сосиалист ингилабы—80, 81, 101, 157—158, 193, 196, 198—199, 249—250, 274, 302, 322, 325, 327, 331, 338, 341, 348, 354, 394, 402, 410, 419, 421, 431, 439, 458, 473;
— пролетар ингилабы бүтүн габагчыл өлкәләрдә бир вахтда баш верәчәкдир—15, 328;
— Гәрби Авропада ингилабын гәләбәси онун Русијада гәләбә чалмасына көмәк едәчәкдир—439, 441—442, 446—449, 451, 455;
— ингилабын динч јолла гәләбә чалмасынын мүмкүнлүјү—327;
— керидә галан өлкәләрин сосиализмә кечид јоллары—447—449.

Бах һабелә: *XVII әср инкилис буржуа ингилабы, XVIII әсрин сонунда Бөјүк франсыз буржуа ингилабы, 1848—1849-чу илләр ингилабы, Франсада 1848-чи ил ингилабы.*
Инкары инкар—158.
Инкилтәрә—5—10, 12, 13, 27, 37, 40, 43—44, 72, 73, 78—79, 89, 93—96, 99—101, 165, 179, 183, 193, 194, 196, 222, 247, 277, 287, 303, 312, 315, 327, 334, 335, 337, 347, 351, 361, 373—388, 433, 436, 471, 476;
— классик капитализмин өлкәси—193, 194, 453;
— буржуазија—179, 194, 195, 376—377, 388;
— фәһлә синфи—5—8, 10, 13, 39—40, 78, 134, 165, 172, 193—195, 214, 222, 294, 347, 351, 447, 463;
— кәнд тәсәррүфаты вә аграр мүнасибәтләри—76—77, 111, 117, 138, 143—144, 193, 323, 334, 457;
— Инкилтәрәнин мүстәмләкә сијасәти—78, 146—149, 152;
— ибтидаи капитал јығымы—110—138, 146—154;
— гул тичарәти—154;
— ганунверичилик—115, 119, 128—130, 133—136.
Инсан—406.
Интернасионал—бах: *Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији.*
Инһисар—12, 158.
Ири сәнаје—100, 143, 152, 159, 206 348, 394, 413, 452.
Ирландија—5, 90, 123, 152, 182, 194—196, 334, 336, 337, 433, 437, 443.
Исвеч—118—119.
Исвечрә—42, 277, 278, 301, 423, 436, 463, 470, 474.
Испанија—146, 154, 277, 278, 286, 301, 311, 441, 470, 473, 475, 482.
Истеһлак дәјәри—399.
Истеһсал аләти—53.
Истеһсал—157, 322, 324.
Истеһсал васитәләри—65, 108.
Истеһсал васитәләринин амортизасијасы—53.
Истеһсал мүнасибәтләри—23, 24, 108—109, 155, 156, 364.

Бах һабелә: *Игтисади ганунлар*
Истеһсал тә'лими—85, 86.
Истибдад—438, 441, 453.
Истисмар—341, 347, 351, 427.
Италија—13, 42, 110, 219, 279, 286, 290, 315, 463, 470, 473, 475, 482.
Ифрат истеһсал—336.
Ихтира—55.
Ичарә—138—141.
Ичма—119, 437, 442, 446, 448.
Ичма (рус)—431, 436—439, 442—450, 453—456.
Ичма торпагларының чәпәрләнмәси—119—123.
Ичтимаи-зәрури әмәк—54.
Ичтимаи-игтисади формасија—250—251, 448.
Ишсизлик—364.
Иш гүввәси—58, 72, 162, 170, 340, 343, 351, 363;
— онун дәјәри—58—60, 62—63, 69. 73—74, 76, 79—80, 162—163;
— иш гүввәси бир әмтәә кими—72—73.
Иш күнү—71—73, 76, 90—91, 164;
— онун гысалдылмасы уғрунда мүбаризә—11, 38, 72, 73—74, 78, 84—85, 165, 464.

J

Јакобинчиләрә гаршы мүһарибә—72, 77, 146, 222.
Јапонија—111.
Јунаныстан (Гәдим)—450.

K

Капитал
— үмуми характеристикасы—27, 73, 88, 155—156, 160—161, 170, 243, 355, 369, 472;
— пулун капитала чеврилмәси—108, 170.
Капитал ахыны—35, 36.
Капитал јығымы—79, 165—166, 394;
— капитал јығымының тарихи мејли—156—159.
Капитал јығымының үмуми гануну—158, 166—167.
Капиталист истеһсал үсулу

— үмуми характеристикасы—15, 60, 62, 66, 72—73, 75, 80—81, 85, 87, 88, 93, 99, 101, 108, 132, 158, 163, 165—167, 193, 249, 263, 269, 341, 346, 350, 363—365, 372, 385, 392—394, 402—403 413, 418, 427, 444—447, 450, 465, 466;
— онун зиддиjjәтләри—80, 101, 105, 158, 214, 249—250, 341, 361—362, 446, 448, 471—473;
— истеһсал мүнасибәтләри—65, 322, 465;
— капиталист истеһсал үсулунун тарихи кечичи характери—96, 157, 320, 324, 341, 402—403, 447.
Бах һабелә: *Буржуазија, Әмәк һаггы, Капитал, Рәгабәт, Дүнја базары, Муздлу әмәк, Пролетариат, Сәнаје, Иш гүввәси, Мүлкиjjәт, Истисади бөһранлар.*
Капиталист истеһсалынын һәрмәрчилиjи—250, 466.
Капиталын тәмәркүзләшмәси—55, 148, 157, 394.
Капиталын үзви гурулушу—79, 132—133.
Кәнд—бах: *Шәһәр вә кәнд*
Кәндлиләр—110—113, 117—119, 123, 142, 152, 182—183, 244, 338, 368, 410, 414, 457—458.
Кәнд тәсәррүфаты—322.
Кимја—55, 168, 169.
Клан—124, 128, 446, 447.
Классик алман фәлсәфәси—22, 188.
Коммунизм (ичтимаи-истисади формасија)—214;
— истеһсал—12, 85, 158, 206, 249, 324, 347—350, 419, 446, 465;
— бөлкү—350, 415, 465;
— истеһлак—347—350;
— мадди-мүгәддәм шәртләр—81. 87, 167, 324, 446—447;
— мәһсулдар гүввәләр—347, 448;
— истеһсал мүнасибәтләри—158—159, 324, 446, 448;
— кәнд тәсәррүфаты—414—415;
— коммунизм вә хүсуси мүлкиjjәтин ләғв едилмәси—158, 249, 428. 446—448;
— әмәк—12, 214, 249, 465;
— шәһәрлә кәнд арасында әксликләрин ләғв едилмәси—354, 372, 409;
— синифләрин ләғв едилмәси—15, 101, 249, 274, 283, 318, 320, 325, 347—348, 428, 430, 431;
— коммунизм вә дөвләт—87, 207—209, 247, 318, 421;
— капитализм илә коммунизм арасында кечид дөврүнүн олмасы—415.
Коммунизм (тә'лим)
— елми коммунизм—188, 189, 331, 395, 402, 417, 427, 429, 430, 482—483;
— утопик коммунизм—188, 417.
«Коммунист Партиjасынын Манифести» (jаранмасы вә jајылмасы тарихи)—331, 427, 449.
Кооперасија—157, 158.
Кооператив һәрәкаты—11, 12, 87—88, 249—250, 436.
Кредит—27, 149—151, 360.
Крым мүһарибәси—449, 452.

К

Кәлир—35, 37, 57, 64—67, 77, 156, 160—161, 163, 336, 351, 356.
Кәлир нормасы—35, 36, 66, 67, 356.

Л

Лассалчылыг—92, 303, 459—461, 463, 470, 475, 478, 479, 481.
Лекитимистләр (Франсада)—232, 256.
Лүмпен-пролетариат—181.

М

Малтүәчулуг—405.
Мануфактура—141—143, 145, 152, 338.
Марка (алман ичмасы)—337, 446.
Марксизм (онун тарихи)—416, 449—450, 482—483.
Бах: һабелә: *Маркс. «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери», Маркс. «Франсада вәтәндаш мүһарибәси». Маркс. «Капитал», Енкелс. «Мәнзил мәсәләсинә даир», Маркс. «Сиjаси, игтисадын тәнгидинә даир». Маркс. «Франсада синфи мүбаризә», «Коммунист Партиjасынын Манифести», Бејнәлхалг Фәһлә Бирлиjи.*

Марксын «Капитал» әсәри (јарымасы вә јајылмасы тарихи)—92, 96, 97, 101, 102, 105, 160, 331, 416, 444, 465, 466, 481.
Марксын «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери» (јарымасы тарихи)—176, 197.
Марксын «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәри (јарымасы тарихи)—92.
Марксын «Франсада вәтәндаш мүһарибәси» әсәри (јарымасы тарихи)—197, 198, 273, 275, 293.
Маркс. «Франсада синфи мүбаризә»—176.
Марксист сијаси игтисадын методу—97, 101—104.
Бах һабелә: Абстраксија; Диалектика.
Материализм
— материалист дүнјабахышы—426;
— тарихи материализм—103, 104, 176, 404—405.
Маһиҹјәт вә тәзаһүр—466.
Мачарыстан—219, 279.
Машын—9, 55, 79, 338, 348, 418.
Мексика—148.
Метафизика—102.
Мешшанлыг—27, 333.
Мәнзил мәсәләси
— капитализмдә—329, 330, 333, 340—344, 361, 362, 364—366, 379, 386—388, 390;
— мәнзил мәсәләсинин бүржуа сајағы һәлли— 334, 338—339, 354, 355, 361—365, 367—388, 390—394;
— мәнзил мәсәләсинин прудонистчәсинә һәлли—333, 338—339, 342—345, 346, 350—355, 358—361, 367, 408, 409—413;
— мәсәләнин пролетар ингилабы јолу илә һәлли—340, 341, 354, 372, 393.
Мәнзил һаггы—341, 344, 345, 350, 358, 369, 399—401.
Мәнфәәт нормасы—35, 36, 66, 67, 356.
Мәркәзләшмә—150—151, 157—158.
Мәһсулдар күввәләр—167, 402, 430.
Бах һабелә: *Игтисади ганунлар.*
Милләт—95.
Милли борч—173.
Милли мәсәлә—13, 195, 196, 290.
Милли сәрвәт—149.
1848—1849-чу илләр ингилабы—10, 12, 100, 199.
1866-чы ил Австрија—Пруссија мүһарибәси—178, 179, 180, 184, 201, 219.
1871-чи ил Франса—Пруссија мүһарибәси—187, 197, 200—201, 211—216, 230—234, 245, 262, 269, 278, 287, 296, 313, 467.
Монархија—207, 209, 248;
— мүтләг монархија—185, 242, 388—389, 390;
— бүржуа монархијасы—185, 388—389, 390.
Муздлу әмәк—12, 63, 80, 89.
Мүбадилә—55—56.
Мүбадилә дәјәри—24, 49, 399, 465.
Мүгәддәс иттифаг—91, 100.
Мүлкијјәт—19, 22—23;
— хүсуси мүлкијјәт—156, 157, 321, 322, 428;
— истеһсалчынын шәхси әмәјинә әсасланан хүсуси мүлкијјәт—111, 156, 157, 158;
— өзкә әмәјинин истисмары үзәриндә гурулан хүсуси мүлкијјәт—107—109, 112, 115, 156—158;
— ичтимаи мүлкијјәт—156, 158;
— ичма мүлкијјәти—111, 117, 119;
— антик ичма мүлкијјәти—22—23;
— феодал мүлкијјәти—22—23;
— бүржуа мүлкијјәти—23, 157—158;
— дөвләт мүлкијјәти—118;
— хүсуси мүлкијјәти ләғв етмәјин зәрурилији—158, 249, 427—428. 445—446;
Мүлкијјәтдән мәһрум етмә
— билаваситә истеһсалчыларын мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси—109. 111, 115—117, 119—132, 156—157, 338, 346—347;
— мүлкијјәтдән мәһрум едәнләрин мүлкијјәтдән мәһрум едилмәси—158, 249, 354, 372.
Мүстәмләкәчилик—78.
Мүстәмләкәләр—9, 78, 148, 149.
Бах һабелә: *Һиндистан.*
Мүстәмләкә системи—146—149, 152.

Мүһарибә—173, 197, 198, 213, 220, 223, 266;
— вәтәндаш мүһарибәси—236, 239, 251, 268, 467;
— пролетариатын мүһарибәјә мүнасибәти—187, 211—214, 220, 223;
Мүһачирәт—422.

Н

Нәглиҗјат—55.
Нәзәриҗјә—189, 190, 283, 304, 466.

О

XVII әср Инкилтәрә буржуа инкилабы—115, 117, 143—144.
XVIII әсрин сонунда бөјүк Франса буржуа инкилабы—19, 38, 136, 219, 242, 251, 257, 429, 458.
XVIII әср франсыз фәлсәфәси—426.
Орәду—91, 196.
Орлеанистләр (Франсада)—221, 232, 256.
Орта әсрләр—89, 109—111, 139, 144, 146, 149, 242, 312.
Орта әср коммуналары—89, 247.
Орта кәлир нормасы—35, 77.
Ост-Һинд компанијасы—147.

П

Панславизм—443.
Парис Коммунасы
— онун тарихи әһәмиҗјәти—189, 198, 202—207, 236—242, 245—256, 258, 264—268, 270, 274, 276, 307, 313, 320, 331, 395—396, 421, 425, 428, 467—469, 480, 482;
— Коммуна јенн типли дөвләт кими—203—204, 207—209, 241—242, 245—251;
— Коммунанын игтисади вә сијаси тәдбирләри—202, 203, 205—206, 207, 245—247, 250—251, 253—254, 395—396;
— Коммунанын сәһвләри вә мәғлубиҗјәтинин сәбәбләри—205—206, 238, 239, 317, 328, 394—396, 467;
— коммунарлар Коммунанын мәғлубиҗјәтиндән сонра—277, 278, 289, 297, 298, 422.
Парсел әкинчилији—323, 439.
Пауперизм—5, 40, 87, 115, 167, 173.
Пәрәстиш—461.
Полша—13, 91, 191, 219, 432, 437, 439.
Португалија—146, 278.
Пролетариат—220, 363—364, 431, 458;
— онун инкишаф тарихи—112—122, 128, 132—133, 141—142, 155, 156, 158, 159, 173, 269, 302, 320, 336—337, 340, 346, 347, 417, 481;
— пролетариат илә буржуазија арасында әкслик—158, 179—180, 199,
— пролетариат илә буржуазија арасында синфи мүбаризә—179—180, 199, 269, 302, 303, 312, 430, 468;
— пролетариат вә коммунист дүнјабахышы—331, 346, 347, 403;
— сииифләри ләғв етмәк һаггында пролетар тәләби—15, 101, 248—249, 274, 283, 302—303, 318, 320, 324, 325, 348—349, 428, 430, 431;
— онун тарихи ролу—15, 158, 167, 249—251;
— пролетариат вә сијаси һакимиҗјәтин әлә алынмасы—13, 207—209, 243, 274, 275, 301, 302—303, 318, 325, 327, 421, 471—473;
— пролетар бејнәлмиләлчилији—13—16, 19—20, 82, 83, 172—174, 190, 191, 195, 196, 202, 211, 213, 214, 253, 283, 287, 302—303, 305, 308—309, 481—482, 483;
— онун мүбаризә формалары—301—303, 325, 327, 471—472;
— кәндлиләрлә иттифагын зәрурилији—181—182, 338, 339, 457, 458.
Бах һабелә: *Пролетариат диктатурасы, Фәһлә синфи.*
Пролетар бејнәлмиләлчилији—12—16, 19—20, 82, 83, 172, 174, 190, 191, 195, 196, 202, 211, 213, 214, 253, 283, 288, 303, 305, 308, 482, 483.
Пролетариат диктатурасы—101,

157, 209, 248—249, 354, 395, 397, 424, 471—473.
Пролетариатын силаһланмасы—91.
Прудонизм—20—28, 188, 205, 206, 331, 340, 344—349, 351, 352—355—360, 394—395, 396, 399, 402—407, 412—414, 417, 464, 469, 470, 475, 482.
Пруссија—198, 287, 461, 463.
Пул—42—45, 92, 93, 108, 170.
— кағыз пул—43.
— кредит пул—150.

Р

Рента—бах: *Торпаг рентасы.*
Республика
— буржуа республикасы—208—209, 243;
— парламентли республика—243, 244.
Рәгабәт—48, 88, 159, 164, 336.
Рома (Гәдим)—9, 109, 122, 196, 199, 481.
Русија—13. 28, 40, 41, 117, 172, 191—192, 198, 214, 219, 220, 284, 334, 430—432, 434, 436, 437, 440, 441, 443—445, 447—451, 453—456;
— кәндлиләр—431—434, 438, 439, 441, 450, 453, 455;
— задәканлар—431, 432, 440;
— тахыл ихрачы—433;
— капитализмин инкишафы—433—435, 438, 441, 449—450, 451—455;
— 1861-чи ил ислаһаты—432, 438, 441, 449—450, 452—453;
— сосиалист ингилабы гәләбәсинин мүмкүнлүјү—439, 442, 446—449, 451, 455.
Бах: һәбелә *Артел (Русијада), Ичма (Рус), Халгчылыг.*
Русијанын ингилабчы демократлары—444, 445.

С

Сабит капитал—170.
Сечки һүгугу (үмуми)—165, 178, 208, 246—247, 463.
Сехләр (орта әсрләр)—109, 144, 145, 242.
Сәләмчилик—433.
Сәнаје—243, 347, 348, 418.
Сәнаје ингилабы—330, 337, 338, 348.
Сәнаје капиталы—109, 144—145.
Сәнаје тсикли—73—75, 99—100, 105.
Сәһмләр, сәһмдар чәмиjjәтләри—88, 150, 357.
Сијасәт—274, 275, 301.
Сијаси игтисад—23, 24, 160, 161, 170;
— марксист сијаси игтисады—11, 161, 167, 170;
— классик сијаси игтисады—49—50, 99, 169, 465;
— вулгар сијаси игтисады—11,
— 12, 22, 24, 25, 27, 30—34, 37, 38, 45—50, 100, 101, 107—108, 167, 321, 355, 465—466.
Синифләр
— синифләр арасында әкслик—199, 243.
— синифләрин арадан галдырылмасы—15, 101, 249, 274, 283, 302, 318, 320, 324, 325, 347—348, 417, 430, 431.
Синфи мүбаризә—263, 269, 270, 464;
— капитализмдә синфи мүбаризә—78, 80, 83, 89, 100, 101, 158, 263—264, 302—303, 468—471;
— сијаси синфи мүбаризә—78, 301, 302—303, 326, 395, 396—397, 464;
— игтисади синфи мүбаризә—30, 77, 80—81, 83, 301, 302—303, 326.
— синфи мүбаризә вә сијаси һакимиjjәтин әлә алынмасы—325;
— синфи мүбаризә формаларынын истеһсалын сәвиjjәсиндән асылылыгы—158.
Сосиализм—25;
— елми сосиализм—188, 194, 318, 414—415, 430, 431, 434, 453;
— утопик сосиализм—12, 21, 22, 24, 26, 169, 188, 302, 372, 447, 464;
— буржуа сосиализми—283, 332, 363—365;
— хырда буржуа сосиализм—25, 188—189, 206, 332, 343, 397, 398.
Сосиалист демократиjасы Алjансы—281—291, 297—301, 303,

304, 307, 309—313, 423, 470, 473, 475.
Спекулјасија (фәлсәфи)—24, 26.
Статистика—83, 84, 94, 310.
Сүлһ—173, 174, 214.

Т

Тарих (елм кими)—187, 468.
Тарихи материализм—бах: *Материализм, Тарихин материалистчәсинә анлаилылмасы*
Тарихин материалистчәсинә анлајышы—25, 95—96, 104, 169, 375, 405, 427, 447.
Тачирләр—145.
Тәбиәтшүнаслыг—361.
Тәблиғат—277, 478—479.
Тәкрар истеһсал—108, 165—166.
Тәкрар истеһсалын бөһраны—бах: *Игтисади бөһранлар.*
Тәләбат—322.
Тәләб вә тәклиф—11, 34, 46, 47, 56, 78.
Тәрбијә—85—87
Тәригәтчилик—302—304, 307, 417, 469, 471, 477, 479—480.
Тәсадүф—468.
Тә'тил—308, 471.
Тәфәккүр—466.
Тәһкимли кәндиләр—12, 63, 108—111, 116, 156, 163.
Торпаг мүлкиҗјәти—100, 111—112, 115, 137, 140, 195, 325, 449.
Торпаг мүлкиҗјәтчиләри—64, 95, 137, 249.
Торпаг саһиби—100, 415.
Торпаг рентасы—65, 138, 163, 323, 351, 358, 399, 400, 413.
Торпағын миллиләшдирилмәси—9, 24, 55, 57, 93, 158, 189, 246, 303, 465, 466.
Төјчү—111.
Тред-јунионлар—81, 136, 189, 193, 194, 277, 302, 308, 482.
Түркиҗә—144.

У

Ушаг әмәји—86—87.

Ү

Үмумалман фәһлә иттифагы—479.
Үстүрум—бах. *Базис вә үстүрум.*

Ф

Фабрик гануиверичилиҗи—11, 38, 73, 84—85, 86.
Фаиз—65, 66, 351, 355, 356.
Фаһишәлик—255.
Фејербахчылыг—21—22.
Феодализм—22—23, 109—112, 128, 139—140, 242.
Фәлсәфә—321.
Бах һабелә: *Идеализм, классик алманфәлсәфәси, Материализм, Фејербахчылыг.*
Фәһлә (капитализм чәмиҗјәтиндә)—73—76, 86.
Фәһлә синфи—15, 19, 88, 132—133, 166—167, 173—174, 220—221, 249—251, 276—277, 302—303, 321, 325, 467, 471.
Бах һабелә: *Пролетариат.*
Фәһлә синфинин јохсуллашмасы—5, 6, 161, 166—167, 173, 244, 347;
— нисби јохсуллашма—8, 9, 70;
— мүтләг јохсуллашма—157—158.
Фәһлә синфинин партијасы—13, 274, 275, 302, 318, 325, 397, 471, 472, 481.
Фәһлә партијасының тактикасы—471, 478—480.
Фәһлә һәрәкаты—17, 172, 187—190, 222—223, 306, 330—331, 337—338, 394. 396, 469—470.
Бах һабелә: *Синфи мүбаризә*
Физика—93.
Форма вә мәзмун—465.
Франса—13, 27, 41, 42, 96, 100, 117, 131, 133, 136—137, 139—140, 179, 193, 198—200, 207, 210, 211, 218—220, 221—224, 230, 231—232, 233, 235, 242—245, 247—248, 253, 254—255, 268, 269, 279, 286, 292, 307, 308, 316—317, 331, 334, 335, 337, 375, 377, 388—389, 395, 423, 426, 443, 463—464, 470, 476;
— пролетариат—198—199, 211, 222, 223, 235, 331, 429;
— буржуазија—179, 233, 388:
— хырда буржуазија—250—251;
— кәндиләр—251—252, 323, 457;
— ијул монархијасы—200, 227—228;
— Икинчи империја—200, 210—

213, 215, 219, 220, 232, 235, 244, 245, 251—254, 375, 452—453;
— 1870-чи ил сентјабрын 4-дә республика е'лан едилмәси вә «Милли мүдафиә комитәси»—201, 202, 215, 221, 224, 227, 231—236, 241, 258—265, 471. Бах һабелә: *Парис Коммунасы, Франсада 1848-чи ил инғилабы.*
Франсада 1848-чи ил инғилабы—26, 199, 239, 251, 260, 338;
— феврал инғилабы—229, 237, 243, 245;
— ијун үсјаны—199, 221, 229, 237, 267, 468.
Франсада буржуа-республикачы партија («National» партијасы)—199, 219, 243.
Фритредерләр—100.

Х

Халғчылыг—430—432, 434, 437, 438—440, 443, 451, 454.
Харичи сијасәт—210.
Хырда буржуазија—25—28, 159, 250, 333, 361, 397—398.
Христианлыг—266, 481.

һ

һекәлчилик—бах. *Классик алман фәлсәфәси.*
һәмкарлар иттифаглары—88, 89—90, 134—137.
Бах һабелә: *Тред-јунионлар.*
Һиндистан—145—148, 437, 438, 443, 447.
Һолландија—131, 146, 147, 149, 151, 327.
Һүгуг (хүсуси)—139, 268, 321, 405, 406—407.

Ч

Чаризм (Авропа иртичасының дајағы кими)—451, 454.
Чертизм—10, 392, 397.
Чин—146, 147

Ч

Чәмијјәт—95.

Ш

Шәһәр вә кәнд—110;
— шәһәрлә кәнд арасында әкслик—248, 371—372;
— сосиализмдә шәһәрлә кәнд арасында әкслијин арадан галдырылмасы—354, 371—372, 409, 410.
Шовинизм—200, 203, 429.

МҮНДӘРИЧАТ

К. МАРКС. БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘЊЛӘ БИРЛ'ЏЈИНИН ТӘ'СИС МАНИФЕСТИ 5—14

К. МАРКС. БЕЈНӘЛХАЛ'' ФӘЊЛӘ БИРЛИЈИНИН ҮМУМИ НИЗАМНАМӘСИ 15—18

К. МАРКС. АМЕРИКА БИРЛӘШМИШ ШТАТЛАРЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИ АВРААМ ЛИНКОЛНА 19—20

К. МАРКС. ПРУДОН hАГЫНДА (И. Б. Швејтсерә мәктуб) 21—29

К. МАРКС. ӘМӘК hАГГЫ, ГИ'МӘТ ВӘ МӘНФӘӘТ 30—81

Илк геjдләр 30

1. Истеhсал вә әмәк hаггы 31—33
2. Истеhсал, әмәк hаггы, мәнфәәт 33—41
3. Әмәк hаггы вә пул 42—45
4. Тәклиф вә тәләб 45—47
5. Әмәк hаггы вә гиjмәтләр 47—50
6. Дәjәр вә әмәк 50—57
7. Иш гүввәси 58—60
8. Изафи дәjәр истеhсалы 60—62
9. Әмәjин дәjәри 62—63
10. Мәнфәәт әмтәә өз дәjәринә сатыларкән әлдә едилир 63—64
11. Изафи дәjәрин бөлүндүjү мүхтәлиф hиссәләр 64—67
12. Мәнфәәт, әмәк hаггы вә гиjмәтләр арасында үмуми нисбәт 67—69
13. Әмәк hаггының jүксәлдилмәси үгрунда вә jа ашағы салынмасына гаршы ән мүhүм мүбаризә hаллары 69—75
14. Капиталла әмәк арасында мүбаризә вә бунун нәтичәләри 75—81

К. МАРКС. МҮВӘГГӘТИ МӘРКӘЗИ ШУРА НҮМАЈӘНДӘЛӘРИНӘ АЈРЫ-АЈРЫ МӘСӘЛӘЛӘР БАРӘСИНДӘ ТӘ'ЛИМАТ 82—91

1. Бејнәлхалг Бирлијин Тәшкили 82—83
2. Әмәк илә капитал арасында мүбаризәдә Бирлијин јардымы илә бејнәлмиләл фәалијјәт бирлији 83—84
3. Иш күнүнә һәдд гојулмасы 84—85
4. Ушагларын вә јенијетмәләрин (һәр ики чинсдән) әмәји 85—87
5. Кооператив әмәји 87—88
6. Фәһлә һәмкарлар иттифаглары (тред-јуниолар). Онларын кечмиши, индики вәзијјәти вә кәләчәји 88—90
7. Васитәсиз вә васитәли веркиләр 90
8. Бејнәлмиләл кредит 90
9. Полша мәсәләси 90—91
10. Ордулар 91
11. Дин мәсәләси 91

К. МАРКС. „КАПИТАЛ"ЫН БИРИНЧИ ЧИЛДИНИН АЛМАНЧА БИРИНЧИ НӘШРИНӘ МҮГӘДДИМӘ 92—96

К. МАРКС. „КАПИТАЛ"ЫН БИРИНЧИ ЧИЛДИНИН 1872-чи ИЛ АЛМАНЧА ИКИНЧИ НӘШРИНӘ СӨЗАРДЫ 97—106

К. МАРКС. КАПИТАЛ. ИЛКИН ДӘРДИНЧИ ФӘСИЛ. ИБТИДАИ ЈЫГЫМ ДЕЈИЛӘН ШЕЈ 107—159

1. Ибтидаи јыгымын сирри 107—110
2. Кәнд әһалисинин торпагдан мәһрум едилмәси 110—128
3. Мүлкијјәтдән мәһрум едиләндәрә гаршы XV әсрин ахырларындан е'тибарән ганлы ганунвериҹилик. Әмәк һаггыны азалтмаг мәгсәди илә верилән ганунлар 128—137
4. Капиталист фермерләрин мәншәји 137—140
5. Әкинчиликдәки ингилабын сәнајеҗә әкс тә'сири. Сәнаје капиталы үчүн дахили базар јаранмасы 140—144
6. Сәнаје капиталистинин мәншәји 144—156
7. Капиталист јыгымынын тарихи мејли 156—159

Ф. ЕНКЕЛС. К. МАРКСЫН „КАПИТАЛ"ЫНЫН БИРИНЧИ ЧИЛДИНӘ ДАИР „DEMOKRATISCHES WOCHENBLLATT" ҮЧҮН РЕСЕНЗИЈА 160—167

I 160—164

II 164—167

Ф. ЕНКЕЛС. К. МАРКСЫН „КАПИТАЛ"ЫНЫН ИКИНЧИ ЧИЛДИНӘ МҮГӘДДИМӘДӘН 168—170

К. МАРКС. БИРЛӘШМИШ ШТАТЛАРЫН МИЛЛИ ФӘҺЛӘ ИТТИФАГЫНА МҮРАЧИӘТ 172—174

Ф. ЕНКЕЛС. „АЛМАНИЈАДА КӘНДЛИ МҮНАРИБӘСИ“НӘ МҮГӘДДИМӘ 175—190

1870-чи ил икинчи нәшринә мүгәддимә 175—183

1875-чи ил үчүнчү нәшри үчүн 1870-чи ил мүгәддимәсинә әлавә 184—190

К. МАРКС. БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ БИРЛИЈИНИН БАШ ШУРАСЫ ЧЕНЕВРӘДӘКИ РУС БӨЛМӘСИ КОМИТӘСИНИН ҮЗВЛӘРИНӘ 191—192

К. МАРКС. МӘХФИ МӘ'ЛУМАТДАН 193—196

К. МАРКС. ФРАНСАДА ВӘТӘНДАШ МҮНАРИБӘСИ 197—273

Ф. Енкелсин 1891-чи илдәки кириш мәгаләси 197—209

Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији Баш Шурасының Франса—Пруссија мүһарибәси һаггында биринчи мүрачиәти 210—214

Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији Баш Шурасының Франса—Пруссија мүһарибәси һаггында икинчи мүрачиәти 215—223

Франсада вәтәндаш мүһарибәси. Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији Баш Шурасының мүрачиәти 224—273

I 224—234

II 234—242

III 243—257

IV 258—270

Әлавәләр 270—273

I 270—271

II 271—273

Ф. ЕНКЕЛС. ФӘҺЛӘ СИНФИНИН СИЈАСИ ФӘАЛИЈЈӘТИ ҺАГГЫНДА. 1871-чи ил сентјабрын 21-дә конфрансын ичласында сөјләдији нитгин мүәллиф јазысы 274—275

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС. ИНТЕРНАСИОНАЛДА ГОНДАРМА ТӘФРИГӘЛӘР. Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији Баш Шурасының гапалы тә'мимнамәси 276—319

I 276—280

II 280—289

III 289—297

IV 297—310

V 310—312

VI 312—316

VII 316—319

К. МАРКС. ПАРИС КОММУНАСЫНЫН ИЛДӨНҮМҮНӘ ҺӘСР ЕДИЛМИШ МИТИНГИН ГӘТНАМӘЛӘРИ 320

К. МАРКС. ТОРПАРЫН МИЛЛИЛӘШДИРИЛМӘСИ ..... 321—324

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС. ҺААГАДА КЕЧИРИЛМИШ ҮМУМИ КОНГРЕСИН ГӘТНАМӘЛӘРИНДӘН, 2—7 СЕНТЈАБР 1872-чи ИЛ 325

К. МАРКС. ҺААГА КОНГРЕСИ ҺАГГЫНДА. 1872-чи ил сентјабрын 8-дә Амстердамда сөјләдији нитгин мүхбир јазысы ..... 326—328

Ф. ЕНКЕЛС. МӘНЗИЛ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР 329—417

1887-чи илин икинчи нәшринә мүгәддимә ..... 329—339

Мәнзил мәсәләсинә даир 340—417

Биринчи бөлмә. Прудон мәнзил мәсәләсини нечә һәлл едир 340—361

Икинчи бөлмә. Буржуазија мәнзил мәсәләсини нечә һәлл едир ..... 361—393

I ..... 361—375

II ..... 375—390

III ..... 390—393

Үчүнчү бөлмә. Бир даһа Прудон вә мәнзил мәсәләси һаггында ..... 393—417

I ..... 393—399

II ..... 399—407

III ..... 407—412

IV 412—417

Ф. ЕНКЕЛС. АВТОРИТЕТ ҺАГГЫНДА 418—421

Ф. ЕНКЕЛС. КОММУНАНЫН БЛАНКИСТ МҮҺАЧИРЛӘРИНИН ПРОГРАМЫ („Мүһачир әдәбијјаты" серијасындан II мәгалә) 422—429

Ф. ЕНКЕЛС. РУСИЈАДА ИЧТИМАИ МӘСӘЛӘ ҺАГГЫНДА („Мүһачир әдәбијјаты" серијасындан V мәгалә) ..... 430—442

„Русијада ичтимаи мәсәлә һаггында" әсәринә сөзарды 442—456

К. МАРКС. БАКУНИНИН „ДӨВЛӘТ ВӘ АНАРХИЈА" КИТАБЫНЫН КОНСПЕКТИНДӘН ..... 457—458

К. МАРКС вә Ф. ЕНКЕЛС. МӘКТУБЛАР 459—483

Маркс—Лүдвиг Кукелмана, 23 феврал 1865-чи ил 459—463

Маркс—Лүдвиг Кукелмана, 9 октјабр 1866-чы ил 464—465

Маркс—Лүдвиг Кукелмана, 11 ијул 1868-чи ил 465—467

Маркс—Лүдвиг Кукелмана, 12 апрел 1871-чи ил 467—468

Маркс—Лүдвиг Кукелмана, 17 апрел 1871-чи ил 468—469

Маркс—Фридрих Болтеjә, 23 нојабр 1871-чи ил 469—471

Енкелс—Теодор Куноjа, 24 јанвар 1872-чи ил 472—478

Енкелс—Август Бебелә. 0 ијун 1873-чү ил 478—481

Енкелс—Фридрих Адолф Зоркеjә, 12 [—17] сентjабр 1874-чү ил 482— 83

Гејдләр 485—528

Адлар көстәричиси 529—551

Мөвзу көстәричиси 552—561

Бурахылышына мәс'ул
Ә. Гулијев.
Бәдии редактору
В. Сејтин.
Техники редактору
М. Мәммәдов.
Корректорлары
С. Һүсејнова, М. Күлүшова.

ИБ 862.

Јығылмаға верилмиш 6/III-1979-чу ил. Чапа имзаланмыш 3/IV-1980-чи ил. Кағыз форматы 60×90¹/₁₆. Кағыз № 1. Физики чап вәрәги 35,5. Шәрти чап вәрәги 35,5. Учот-нәшр вәрәги 35,7. Сифариш 99. Тиражы 10.000. Гијмәти 1 ман. 30 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат,
Полиграфија вә Китаб Тичарәти
Ишләри Комитәси.
Халглар Достлугу ордени
Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты,
Бакы,—370005, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.
„Гызыл Шәрг" мәтбәәси,
Бакы, Һәзи Асланов күчәси, № 80.

Азербайджанское ордена Дружбы народов
государственное издательство „Азернешр".
Баку, 370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.
Типография „Красный Восток".
Баку, ул. Ази Асланова, № 80.